Elman QULIYEV

TURKIY XALQLAR ADABIYOTI

Prof.dr. QULIYEV ELMAN HILOL O'G'LI

1958-yilning 23-iyulida Zuvand viloyati Lerik tumanining Kalaxon qishlog'ida ishchi oilasida dunyoga kelgan.1981-yilda ODPUning filologiya fakultetini imtiyozli diplom bilan tugatgan. 1988-yilda "Ozarbayjon adabiyotida sotsialistik realizm taraqqiyotida Mirza Ibrohimovning o'rni" mavzusida nomzodlik, 2004-yilda esa "M. Shahriyor ijodining takomili (milliy muammolar kontekstida)"mavzusida doktorlik dissertasiyasini himoya qilgan. "Mirza Ibrohimov: adabiy-estetik qarashlar va mahorat masalalari" (Boku, 1997), "Sayid Muhammadhusayin Shaxriyor" (Boku, 1999), "Zamonaviy o'zbek adabiyoti tarixi" (Boku, 1999), "Haydarboboga salom"(Boku, 2001), "Turkiya, turk adabiyoti" (Boku, 2003), "Shaxriyor she'riyati va milliy takomil" (Boku, 2004), "Shaxriyor poetikasi" (Boku, 2006, hammualliflikda), "O'zbek adabiyoti" (Boku, 2009), "Turkiy xalqlar adabiyotining ijodiy muammolari" (Boku, 2010, hammualliflikda), "O'rta asrlar turkiy xalqlari adabiyoti" (Boku, 2010)," Sharq xalqlari adabiyoti", 2 jildda (Boku, 2011), "Qadimgi va o'rta asrlardagi turkiy xalqlar adabiyoti" (Boku, 2012), "Turkiy xalqlar adabiyoti "(Boku, 2009, 2011, 2014, 2017), Turkiy xalqlar adabiyoti Lambert Academic Publishing. Türkce Özel Seri, Almaniya, 2019), Abay Kunanboev, Anqara, Ankamat bosmaxonasi, 2020, Buyuk Ozarbayjon mutafakkiri Nizomiy, Bursa, Turkiy o'choqlar Ittifoqi, 2022 (hammualliflikda) nomli kitoblari nashrdan chiqqan. "M. Shaxriyor: Sizni ko'rgani keldim" (Boku, 1992), "S. Tohir. Lirika "(Baku, 1992), " M. Shaxriyor. Haydarboboga salom" (Boku, 2004) kitoblari va "Turkiy xalqlar adabiyoti" (Boku, 1998), "Sharq xalqlari adabiyoti" (Boku, 1998), "Umumturk adabiyoti" (Boku, 2005), "Qadimgi turk adabiyoti" (Boku, 2010), "Turkiya, turkiy adabiyot" (XIX-XX asrlar), (Boku, 2011), "XIX asr Ozarbayjon adabiyoti tarixi" (Boku, 2015)," Turkiy va Sharq xalqlari adabiyoti "(Boku, 2015)," Jahon adabiyoti. Turkiy va Sharq xalqlari adabiyoti " (Boku, 2022)ni o'qitish dasturlarining tartibchisi.1999 yilda "Mirzo Ulug'bek" (O'zbekiston) mukofotiga sazovor bo'lgan. 2007-yilda esa YUNESKO tomonidan o'tkazilgan J. Rumiy tavalludining 800 yilligi yubiley musobaqasi laureati, ikki marta "Yil olimi "(2007, 2010) va "Yil o'qituvchisi "(2011) tanlovlari g'olibi. Ozarbayjon Respublikasi Prezidentining 2012-yil 18-apreldagi Farmoni bilan ilmiy-pedagogik sohadagi samarali yutuqlari uchun "Taraqqiy" medali bilan taqdirlangan. Ilmiy ishlari Turkiya, Eron, Iroq, Turkmaniston, Qirg'iziston, Shimoliy Kipr, Qozog'iston, O'zbekiston va boshqa xorijiy mamlakatlarda nashr etilgan. TURKSOY, Turk o'choqlari Ittifoqi, TIKA, Turkiyaning Ozarbayjondagi elchixonasi, Shimoliy Kipr Respublikasining Boku vakolatxonasi, Imra instituti, Turkiyaning eng nufuzli universitetlaridan biri, Xajetepe, Uludag', M.A. Ersoy, Ege va boshqa universitetlar bilan aloqalar o'rnatish bo'yicha samarali ish olib bordi. Ozarbayjon-turk ilmiy-adabiy aloqalarini kengaytirish va turkiy xalqlar adabiyoti muammolarini o'rganish, turkchilikni targ'ib qilish va bu sohalardagi samarali faoliyati uchun "Eng yaxshi tadqiqotchi, vatanparvar-olim" oltin medali (2011), Olmoniyada faoliyat ko'rsatayotgan "Maqom" Madaniyat Markazining diplomiga (2011), ikki marta Shimoliy Kipr Turk Respublikasi mukofotiga (2011, 2022), Turkiya Respublikasining Ozarbayjondagi elchixonasining maxsus Davlat tashakkurnomasiga (2012), "Oltin qalam" mukofotiga (2013), Prezident stipendiyasiga (2014), "Jafar Jabbarli" mukofotiga (2015), TURKSOYning "Yusif Xos Hojib" (2017-yil 17-fevral) va "Mulla Panoh Vogif" (2017-yil 7-dekabr), "Abay Kunanboev-175" (21-yanvar, 2021) medallariga, Turkiya Respublikasi Boshboqonligi TIKA tashkilotining maxsus mukofotiga (23 aprel 2018-yil), "Ozarbayjon ziyolisi" media mukofotiga (2018-yil), Qozog'iston Madaniyat vazirligining maxsus mukofotiga (2021 yil), "O'zbekiston-Ozarbayjon Do'stlik jamiyatining faxriy diplomi (2022-yil) va hokazo mukofotlarga sazovor bo'lgan. Ozarbayjon Respublikasi Prezidentining 2021-yil 17-dekabrdagi Farmoni bilan 3-darajali "Mehnat" ordeni bilan taqdirlangan. Hozirda ODPUning adabiyot kafedrasi professori, "Turk odasi" va "Turkshunoslik" ilmiy-tadqiqot bo'limining mudiri. Ozarbayjon Milliy Fanlar Akademiyasining akademigi Z. Bunyodov nomidagi Sharqshunoslik Instituti xuzuridagi Dissertasiya Kengashi a'zosi va ushbu Kengashdagi ilmiy seminar raisi, shuningdek Ozarbayjon Yozuvchilar uyushmasining a'zosidir (2007).

ISBN 978-9943-7868-2-0

ELMAN QULIYEV

TURKIY XALQLAR ADABIYOTI

Ozarbayjon Respublikasi Ta'lim vazirligining 2011-yil 28-apreldagi 676-sonli buyrug'i bilan darslik sifatida tasdiqlangan.

Toshkent
"Renessans press"
2022

UOʻK 51(075.8)
KBK 22.1ya73

Quliyev, Elman
Elman Quliyev. Turkiy xalqlar adabiyoti [Matn]: – Toshkent: Renessans press, 2022. – 456 b.

Loyiha rahbari:
Samir ABBOSOV
Oʻzbekistondagi Haydar Aliyev nomidagi
Ozarbayjon Madaniyat Markazi rahbari

Tarjimon:
Shohista KAMRANLI

Mas'ul muharrir:
Shuhrat SIROJIDDIN
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti rektori, Filologiya fanlari doktori, professor

Maslahatchi va taqrizchi:
Nurboy JABBOROV
Filologiya fanlari doktori, professor

Muharrir:
Gülbahar ASHUROVA

Nashrga mas'ul:
Nodir ALMIRZOYEV

Turk xalqlari adabiyoti darsligi oliy oʻquv yurtlarining oʻquv dasturlariga muvofiq yozilgan. Kitobda turkiy xalqlar (Turkiya turki, oʻzbek, turkman, qozoq, qirgʻiz, tatar, iroq-turkman) adabiyotining ijodiy bosqichlari, turli atoqli ijodkorlarning hayoti va ijodi keng oʻrganilib, tahlil etilgan. Turkiy xalqlar adabiyotini oʻqitish jarayonida kitobdan nafaqat Ozarbayjonda, balki turkiy davlatlarning qator universitetlarida ham foydalaniladi. Kitob Oʻzbekistondagi Haydar Aliyev nomidagi Ozarbayjon Madaniyat Markazi loyihasi va taniqli oʻzbek olimlari tavsiyasiga koʻra oʻzbek tiliga tarjima qilingan. Kitobning mutaxassislar va filologiya fakulteti talabalari uchun foydali boʻlishiga ishonamiz.

Kitob Oʻzbekistondagi Haydar Aliyev nomidagi Ozarbayjon Madaniyat Markazi loyihasi asosida chop etildi.

ISBN 978-9943-7868-2-0

© Elman QULIYEV,
© Oʻzbekistondagi Haydar Aliyev nomidagi
Ozarbayjon Madaniyat Markazi

TURK DUNYOSIGA XIZMAT QILUVCHI KITOB

Jahon madaniyatining shakllanishi va rivojlanishida muhim rol o‘ynagan turkiy xalqlar o‘zlarining boy madaniyati bilan doimo haqli ravishda faxrlanib kelganlar. Bu turkumda ming yillar davomida bizning zamonamizgacha yetib kelgan, jahon adabiy-badiiy tafakkurining yangi yo‘nalishini belgilab bergan turkiylarning boy va ayni paytda rang-barang adabiyoti alohida o‘rin tutadi. Afsuski, sovet mafkuraviy tizimi o‘nlab yillar davomida biz ega bo‘lgan madaniy merosni o‘rganish va targ'ib qilishga taqiqlar qo‘ydi, tarixiy yodgorlikka o‘yib yozilgan va tarix bezagiga aylangan madaniyatni xotiramizdan o‘chirishga harakat qildi. Sovetlarning qulashi natijasida qo‘lga kiritgan siyosiy mustaqilligimiz madaniy merosimizga ega bo‘lish imkonini berdi va bu merosni keng o‘rganish va targ'ib qilish sohasida bir talay ishlar qilindi. Uning asosini Umummilliy rahbar Haydar Aliyev qo‘ygan va uning munosib vorisi, Ozarbayjon Respublikasi Prezidenti Ilhom Aliyev tomonidan muvaffaqiyatli davom ettirilgan milliy-madaniy siyosat natijasida bugungi kunda Ozarbayjonda turkiy xalqlarning madaniyati va adabiyotini o‘rganish, o‘qitish va targ'ib qilish ustuvorlik kashf etmoqda. Ozarbayjonda turkiy xalqlar adabiyoti va madaniyatini o‘rganish va o‘qitish sohasida salmoqli ishlar amalga oshirildi va asrlar davomida biz yaratgan madaniy meros namunalaridan milliy istiqlol bergan imkoniyatlardan keng foydalanildi. Shu o‘rinda Ozarbayjon Davlat Pedagogika Universiteti professori "Turkshunoslik" va "Turk odasi" ning mudiri Elman Guliyevning ishini alohida ta'kidlab o‘tmoqchiman. Professor Elman Guliyev o‘tgan o‘ttiz yil mobaynida turkiy xalqlar adabiyoti va madaniyatini o‘rganish sohasida muvaffaqiyatli natijalarga erishgan ko‘plab tadqiqotlar muallifidir.U Ozarbayjon universitetlarida o‘qitiladigan "Turkiy xalqlar adabiyoti" fani bo‘yicha o‘quv dasturlari, o‘quv qo‘llanmalari, darslik va monografiyalar muallifi. Uning keng ko‘lamli turkologik tadqiqotlari nafaqat Ozarbayjonda, balki turkiy dunyoda ham katta qiziqish uyg'otmoqda va ilmiy jamoatchilik tomonidan yuqori baholanmoqda. Turkiya, O‘zbekiston, Qozog'iston, Turkmaniston va Qirg'iziston rasmiy organlari tomonidan uning ishiga beriliayotgan baho biz aytayotgan so‘zlarning jonli isbotidir.

O‘zbekistondagi Haydar Aliyev nomidagi Ozarbayjon Madaniyat Markazi sifatida Professor Elman Quliyevning "Zamonaviy o‘zbek adabiyoti tarixi" (1999) va "O‘zbek adabiyoti" (2009) kitoblari hamda umuman turkologik tadqiqotlari uchun o‘zbek adabiyotiga oid asarlarini alohida qadrlaymiz. Professor Elman Guliyevning turkiy xalqlar adabiyotini qa-

dim zamonlardan to hozirgi kungacha oʻrganish, tahlil qilish va targ'ib qilishni oʻz ichiga olgan, oʻzbek tiliga tarjima qilingan va Oʻzbekistonda nashr etilgan "Turkiy xalqlar adabiyoti" kitobini nashr etishdan asosiy maqsad, turkiy xalqlar adabiyotini Oʻzbekistonda keng targ'ib qilishni amalga oshirish, hamda, oʻzbek ilmiy jamoatchiligini olimning turkologik tadqiqotlari bilan tanishtirishdir. Kitobda turkiy xalqning qadimiy madaniy merosi namunalari bilan bir qatorda turk, oʻzbek, qozoq, turkman, qirg'iz, tatar, eron-turkman adabiyotining yetakchi adabiyotshunoslari hayoti va ijodi keng tahlil qilingan va har bir millat adabiyotini qamrab olgan sharhlar alohida yozilgan. Kitob Ozarbayjon universitetlarida turkiy xalqlar adabiyotini oʻqitishni qamrab olgan yagona darslikdir. Kitob Ozarbayjon Respublikasi Ta'lim Vazirligining "Turkiy xalqlar adabiyoti" fani boʻyicha oʻquv dasturi asosida tuzilgan. Shuning uchun ham, barcha davrlarda Ozarbayjon universitetlarida Ozarbayjon adabiyoti keng oʻqitilib kelingani sababli Ozarbayjon adabiyoti vakillari bu kitobga kiritilmagan. Professor Elman Guliyevning "Turkiy xalqlar adabiyoti" kitobi buyuk va ayni paytda mashaqqatli mehnat mahsulidir. Turkiy xalqlar adabiyotini turli bosqichlarda, koʻplab adabiyotshunoslarning hayoti va ijodi doirasida oʻziga xos badiiy fazilatlari va badiiy xususiyatlari jihatidan tahlil qilish har bir tadqiqotchidan yuksak professionallikni talab etadi. Professor Elman Guliyev yuksak ilmiy bilimdonlikni namoyish etib, turkiy xalqlarning atoqli adabiyot namayondalari hayoti va ijodini keng tadqiq va tahlil qildi. Shu sababli A. Yassaviy, Y. Bolasogunlu, J. Rumiy, Y. Imra, A. Navoiy, Maxtumquli, A. Kunanboyev, N. Kamol,R. N. Guntekin, O. Seyfaddin, J. Dagji, I. Gaspirali, N. Hikmat, M. Jalil, A. Bandaroʻgʻli, H. Olimjon, Gʻ. Gʻulom, M. Oybek, Zulfiya va boshqalar kabi turk adabiyotining oʻziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi oʻziga xos ijodiy uslubga ega boʻlgan ijodkorlar bilan tanishishimiz mumkin.

Oʻzbek tiliga tarjima qilingan ushbu kitob turkiy xalqlar madaniyati va adabiyotini oʻrganish hamda targ'ib qilishda, jumladan, ularning adabiy-madaniy aloqalarini kengaytirishda muhim roʻl oʻynashiga ishonamiz

Samir Abbosov,
Oʻzbekistondagi Haydar Aliyev nomidagi
Ozarbayjon Madaniyat Markazi direktori,
Faxriy madaniyat xodimi

KIRISH

Jahon xalqlarining madaniyati tarixan bir-biridan ayri holda emas, balki o‘zaro ta’sirlashuv natijasida rivojlanib, yuksak ma’naviy qadriyatlarga erishgan. Shartli ravishda bo‘lsa ham dunyo madaniyatining ikki qutbi sifatida tasniflangan Sharq va G‘arb madaniyatlarining bir-biriga ta’sir ko‘rsatishi oqibati o‘laroq bugungi zamondagi bosqichga yetib kelgan. Har bir xalqning madaniyati o‘sha millat yashaydigan hudud, mintaqa, muhit va boshqa omillarga bog‘liq bo‘lsa ham, uning jahon madaniyati taraqqiyotidagi o‘rni, ana shu madaniyatga yaqinligi bilan ahamiyatlidir. Turkiy xalqlar madaniyati va adabiyoti shu ma’noda dunyo madaniyati va adabiyotining alohida tarmog‘i va bosqichi bo‘lishi bilan birga asosiy tarkibiy qismi hamdir.

Turkiylar dunyoning qadimiy va qudratli xalqlaridan biridir. XX asr turk adabiyotining mashhur namoyondasi Aziz Nesin aytganidek: “Har bir millatning buyukligi aholisining ko‘pligi va maydonining kattaligiga qarab belgilanmaydi. Har bir xalqning buyukligi uning tarixi va madaniyatining qadimiyligi va boyligi bilan aniqlanadi”. Shu nuqtai nazardan turkiylar tarix va madaniyatining qadimiyligi, boyligi bilan dunyo xalqlari orasidagi buyukligi hamda yetakchiligini tamomila isbotlay olishgan. Turkiy xalqlarning bundan taxminan 4 ming yil avval Oltoy-Sayan tog‘lari bo‘ylab yashagani tarixiy fakt sifatida tasdiqlangan. Lekin turkiylar bundan ham qadimiyroq tarixga ega ekaniga shubha yo‘q. Turkiylar 3500 yillik siyosiy tuzilma (ilk turkiy hukmdor Turgitay mil. av. 1500-yilda yashagan), 2700 yillik adabiyot, 2500–3000 yillik yozuv tarixiga ega ekanliklari bu ma’lumotning haqiqatga yaqin ekanini isbotlaydi.

Turkiy yozuv tarixi 2500–3000 yil avvalga borib taqalsa ham, turkiylarning ilk yozma matnlari VIII asrga tegishli bo‘lgan O‘rxun-Enasoy obidalari hisoblanadi. Lekin 2500–3000 yillik yozuv tarixi bo‘lgan millatning ilk yozma obidasi deyarli 2000 yildan so‘ng yaralishi ishonarli ko‘rinmaydi. Chunki Xitoy manbalarida miloddan avvalgi davrga tegishli turkiy matnlar (masalan, turkiydan tarjima qilingan she’r bandi) va Xitoy saroyiga Hunlar tomonidan yuborilgan matnlar (masalan, Metening Xitoy davlatiga yuborgan maktublari) mavjudligi, Saxa imperiyasi davrida rasmiy maktub almashinuvining olib borilishi, shuningdek, boshqa tarixiy hujjatlarda Hunlar va Ko‘kturklar davrida turkiy yozuvlarning mavjudligi, Xazar va Avar xoqonligida turkiy yozuvdan foydalaniligani, Atilla kotiblarining hujjatlari turkiy yozuv tarixining qadimiyroq ekanligini tasdiqlaydi. Shu sababli qayd etishimiz joizki, O‘rxun-Enasoydan avvalroq ham turk yozma matnlari bo‘lgan, faqat ular bugungacha yetib kelmagan.

Tarixda “turk” so‘zi ilk bor Ko‘kturklar tomonidan ishlatilib, mansubiyatni ifodalovchi nom sifatida qabul qilingan. Lekin “turk” so‘zining boshqa ma’nolariga ham ega bo‘lishi (kuch-quvvat, ko‘payish, hurmoq, go‘zal va h.) turkiy xalqning o‘ziga xos sifat va xususiyatlarini har to-

monlama aniqlash jihatdan xarakterli hisoblanadi.

Hozirgi davrda turk madaniyati va adabiyoti ma'lum bir turkiy xalqlar zamini (masalan, qozoq, qirg'iz, turkman va h.) doirasida emas, balki umumturkiy tushunchalar darajasidan kelib chiqib, uning adabiy-badiiy hamda estetik prinsiplarini anglagan holda o'rganilishi zarur.

Turkiy xalqlarning nafaqat boy ma'naviy olamidan uzoq muddatga chetlashgani, balki tarix davomidagi muayyan siyosiy talab va bosimlar sharoitida mazkur ma'naviy meros ular uchun "ahamiyatsizlashtirilganligi"ni afsus bilan qayd etish joiz. Mazkur davrda asosiy e'tibor tarixni unuttirish, uni xotiradan butkul o'chirishga qaratilgan. Ayniqsa, Sovet hukumati davrida turkiy xalqlar adabiyoti tarixiy-milliy va umumturkiy nuqtai nazaridan emas, balki sovet mafkurasi ostida boshqa nom bilan (SSSR xalqlari adabiyoti va madaniyati sifatida) o'qitilgan. Natijada turkiy adabiyotning o'ziga xos taraqqiyot yo'li, uning paydo bo'lishi va shakllanishi, ming yillik shonli tarixga molik turkiylarning madaniy, iqtisodiy, siyosiy geografiyasining bugungi kungacha bosib o'tgan yo'li, erishgan muvaffaqiyatlari chetda qolib ketavergan. Shu sababdan ham ko'p yillar mobaynida turkiy xalqlar vujudga kelgan ma'naviy bo'shliqning to'ldirilishiga ichki ehtiyoj seza boshlashgan va uning amalga oshishini ko'zlashgan.

Dunyo yangilanib, Sovet tuzumi qulagan va alohida mustaqil davlatlar tashkil topgandan keyin boshqa xalqlar qatori turkiylar ham o'zining madaniy va siyosiy tarixini bilish (hamda yozish), obyektiv yoritish, targ'ib etish imkoniyati va huquqiga ega bo'lishdi.

Ozarbayjon o'z Milliy mustaqilligiga erishgach, oliy ta'lim muassasalarining filologiya fakultetlarida ilk bora fan sifatida kiritilgan "Turkiy xalqlar adabiyoti" ham yuqorida qayd etilgan zarurat natijasi bo'lib, ma'naviy o'zini anglash ehtiyojini qondirishga xizmat qilgan. Bu fan nafaqat sobiq sovet makonida yashaydigan alohida turkiy xalqlar, balki boy merosga ega Turkiya turklari adabiyotini ham o'rganish imkonini bergan. Shubhasiz, turkiy xalqlarning boy badiiy adabiyoti namunalari umumturkiy konsepsiya asosida milliy turk adabiyotining o'ziga xosligi, individual ijodiy xususiyatlar yoshlarga fan sifatida o'rgatib borilishi lozim. Shu bilan birga bu fanni o'qitishda turkiy xalqlarning madaniyati boshqa jahon xalqlarinikidan ajratmagan holda o'zaro aloqa va munosabatlar vositasida yondashilishi kerak. Chunki turklarning qadimiy folklori Misr, Yaqin va O'rta Sharq adabiy merosi bilan doimiy aloqada bo'lganini inkor etib bo'lmaydi. Yozma adabiyotda ham bu kabi aloqa, an'anaviy yaqinlik namoyon bo'lgan va bo'lib kelmoqda.

"Turkiy xalqlar adabiyoti" fanining o'qitilishida yuqorida qayd etilgan masalalarning barchasi e'tiborga olingan va kurs imkoniyatlariga mos ravishda har bir milliy adabiyotning mashhur namunalari, turli davrlarga xos bo'lgan asarlar, yorqin ijodiy ishlari bilan adabiyotda iz qoldirgan ijodkorlar hayoti va ijodiga to'xtalib o'tilgan.

TURKIY XALQLAR DOSTONLARI

Ergenekon yurdun adı
Börteçine kurdun adı
ört yüz sene durdun haydi
ık ey yüz bin mızrağımız

TURKIY XALQLAR DOSTONLARI

Yer yuzida biror-bir xalq yo'qki, tarixi bo'lmasa. Lekin xalqlar bir-biridan qadimiy tarixi, boy madaniyati bilan farqlanadi. Turkiy xalqlarning bashariyat tamadduni taraqqiyoti, dunyo ijtimoiy-siyosiy modeli hamda adabiy-badiiy mulohazasining shakllanishida tutgan o'rnini hisobga olsak, bu xalqlar o'ziga xos tarix va madaniyatga ega ekanligi yaqqol namoyon bo'ladi. Shubhasiz, dostonlar har bir xalq uchun tarix va madaniyat ko'rsatkichi hisoblanadi. Dostondagi hodisalar tom ma'noda tarixiy dalillarga asoslangan bo'lmasa-da, ular dunyoning yaralishi, tarixiy voqea-hodisalar, insoniyat hamda jamiyat taraqqiy topishida turli xalqlarning o'ziga xos hayotiy qarashlari to'g'risidagi tasavvurni paydo qilishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Ya'ni doston millat tarixi, yashash joyi, urf-odati, an'anasi, psixologiyasi, e'tiqodi, hayotga qarashi to'g'risida ma'lumot beruvchi ilk manbalardan biridir. Zero dostonlarning yaratilishi va ruhiyati tarixga borib taqaladi va uni aks ettiradi. Har bir millatning o'ziga xos tarixi bo'lsa ham yer yuzida shunday millatlar borki, ularga tegishli dostonlar mavjud emas. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, doston yaratilishining ikki muhim sharti bor:

1. Millat afsonalar va boy mifologik ijod namunalariga egaligi bilan ajralib turishi kerak. Buning uchun esa mazkur millat ibtidoiy davrlardan mavjud bo'lmog'i darkor.
2. Millat tarixi jang, kurash, qahramonlikka boy bo'lishi va tarixan muhim ahamiyat kasb etgan bo'lishi shart.

Turkiy dostonlar mifologik-epik qarashlarining natijasi sifatida paydo bo'lishi va shakllanishi jihatidan ikki davrga bo'linadi:

I. Islomdan avvalgi turkiy dostonlar
II. Islomdan keyingi turkiy dostonlar

Birinchi bosqichga tegishli qadimgi turkiy dostonlar asosan miloddan avvalgi I mingyillik o'rtalaridan milodiy I mingyillik o'rtalarigacha bo'lgan davrlarni o'z ichiga oladi. Bu dostonlar Saka, Hun, Ko'kturk, Uyg'ur tarixlariga tegishli dostonlardir.

Eski turkiy doston namunalari turli manbalardan olingan. Bularning bir qismi Yevropa, Xitoy, Eron, arab manbalarida, ikkinchi qismi esa turkiy xalqlarning og'zaki va yozma adabiy namunalarida saqlangan.

"Dunyoning yaralishi haqida" dostoni turkiy mifologik-falsafiy qarashlarning in'ikosi sifatida xarakterlidir. Shubhasiz, dunyoning yaralishi va boshqarilishi bilan bog'liq turkiy e'tiqod bunday tasavvurlar markazida turadi.

"Bir zamonlar faqat Tangri Qoraxon va suv bor edi. Qoraxondan boshqa ko'ruvchi, suvdan boshqa ko'rinuvchi yo'q edi. Oq Ona ko'rindi. U Qoraxonga "yarat" deb, qayta suvga sho'ng'idi. Buni eshitgan Qoraxon

bir Erkak yaratdi”. Bu parchada dunyoning va insonning yaralishi haqida turk mifologik qarashlari diqqatni jalb etadi. Doston mazmunidan ma’lumki, inson (Erlik-shayton) Tangri bilan birga uchayotganda undan yuqori koʻtarilgani uchun jazolangan va Tangri dunyoni yaratish maqsadida unga suv tubiga tushib, u yerdan tuproq olib kelishni buyuradi. Lekin Erlik bu yerda ham oʻz hislatini yashirmay, oʻz dunyosini yaratish uchun olib kelgan tuproqdan bir chimdimini boʻgʻzida olib qoladi. Tangri tuproqqa “kattalash” deb buyruq berganda dunyo paydo boʻladi, ayni paytda Erlikning boʻgʻzidagi tuproq ham kattalashib, ogʻziga sigʻmay qoladi va birin-ketin yerga toʻkila boshlaydi. Natijada Tangri yaratgan bir tekis dunyoning muvozanati buzilib, togʻlar va tepaliklar paydo boʻladi. Bu dostonda Qoraxonning dunyoga ega boʻlishi, uning nizomini yaratishi, odam naslining vujudga kelishi, dunyoga tarqalishi va boshqa jihatlar eski turkiy mifologik tasavvur va e’tiqodlarga xos ravishda tasvirlangan. Dostonda Tangri Qoraxon timsolida koʻhna turkiylarning yagona Tangri haqidagi tasavvurlari aks etadi. Voqealar esa Nur, Zulmatlar va Yer yuzi deb nomlangan uch olamda sodir boʻladi. Nur olami osmonda joylashadi. Bu olamning hukmdori Tangri Qoraxondir. Yer yuzi oʻrta tabaqa hisoblanadi. Bu yerda Tangri yuborgan malaklar yashaydi. Zulmat olami esa yer ostida boʻladi. Ushbu makonda yomon ruhlar, jinlar yashaydi va unga Erlik (shayton) hukmrondir. Dostonda Tangri Qoraxon koʻkning eng yuksak tabaqasi boʻlgan oʻn yettinchi qavatda oʻtirib, dunyoni boshqarishi haqida berilgan fikrlar dunyoga egalik qiluvchi yagona Tangri ilohiy e’tiqod vazifasiga mos tushadi.

“Boʻzqurt”, “Oʻgʻuz xoqon”, “Shu”, “Ergenekon”, “Koʻchish” va boshqa dostonlarining matnlari butunligicha bizgacha yetib kelmagan boʻlsa ham, mazkur dostonlar turkiy epos boyligining, estetik gʻoya mukammalligining tasdigʻi ekanligi bilan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Yuqorida sanab oʻtilgan dostonlar ayni paytda turkiy xalqlarning etnogenezisi, siyosiy boshqaruvchanlik mahorati va diniy qarashlari, milliy oʻziga xosligini aks ettirishi bilan katta rol oʻynaydi.

“Boʻzqurt” dostonlari Koʻkturklarning yangi nasli vujudga kelishi va shakllanishi toʻgʻrisida 3 variantdagi rivoyatlardan iborat. Boshqalar kabi bu dostonning ham toʻliq matni topilmagan. Doston kichik parchalar shaklida Xitoy manbalarida saqlangan. Taxmin qilinishicha, doston dunyoning yaralishi haqidagi turkiy xalqlarning mifologik-badiiy gʻoyalaridan keyingi davrlarda shakllangan. Chunki bu yerda dunyoning ilk odamlaridan emas, dushmanning vahshiyligi natijasida butkul qirib tashlangan (oyoqlari kesilgan 10 yoshli boladan boshqa) Koʻkturklarning keyingi nasli haqida soʻz boradi. Bu koʻpayishda boʻz qurt (boʻz boʻri) Ona boʻri vazifasini bajaradi. Dostonning qisqa mazmuni shunday: Lin nomli dushman xalq turkiylarni magʻlub etadi. 10 yoshli oʻgʻil boladan boshqa

hammani qatl qilishadi. Haligi bola oʻz ajali bilan oʻlishi uchun oyoqlarini kesib, botqoqlikka tashlashadi. Bir urgʻochi boʻri bolani goʻsht bilan boqadi, undan homilador boʻladi. Dushman bolaning sogʻ qolganini bilib, uni oʻldiradi. Boʻri qochib yashirinadi. Bir gʻorda 10 ta oʻgʻilni dunyoga keltiradi. Ular katta boʻlgach, boshqa urugʻdan boʻlgan qizlarga uylanishadi. Yangi dunyoga kelgan bolalar gʻorga sigʻmagani uchun Oltoy togʻlarining etaklarida qoʻnim topishadi.

Koʻrinib turganidek, "Boʻzqurt" dostonlarida Koʻkturklarning ajdodlari, ularning xalq sifatida shakllanishi oʻz aksini topib, turkiy xalqlarning doston tafakkuridagi ajdodlarining boʻridan tarqagani haqidagi tasavvurni tasdiqlagan.

Taxminan I mingyillik oʻrtalarida shakllangan "Ergenekon" dostonidagi hodisalar muayyan ma'noda "Boʻzqurt" dostonlari bilan uygʻunlashadi. Toʻgʻrirogʻi, bu dostonda turkiy xalqlarning shajarasi, qabila guruhlari shaklida birlashishi, qadimgi hayot tarzlari toʻgʻrisida berilgan ma'lumotlar deyarli "Boʻzqurt" dostonlaridagi fikrlarga yaqin. "Ergenekon" dostonida Oʻgʻuzxon shajarasidan boʻlgan Moʻgʻul xoni Ilxon bilan Tatar xoni Sevinchxon oʻrtasidagi kurash natijasida moʻgʻullar oʻldiriladi, asirlar esa dushmanlar shajarasini qabul qiladilar. Ilxonning oʻgʻli gʻiyon va jiyani Nukuz oʻz ayollari bilan qochib, togʻlar orasida joylashgan qadam yetmas joyga borishadi. Ular bu yerning nomini Ergenekon (baland togʻ yonbagʻri, vodiy, dovon va b. ma'nolarda) deb qoʻyishadi va uzoq vaqt shu yerda yashashga majbur boʻlishadi. "Boʻzqurt" dostonlarining qahramonlari gʻorga sigʻa olishmaganidek, bu dostonda ham 400 yildan soʻng Ergenekon ularga torlik qilganini koʻramiz. Moʻgʻullar hukmdori Boʻrte Chine xalqni yigʻib, ularga shunday deydi: "Ey, muqaddas Boʻz boʻri onaning jasur oʻgʻillari va farzandlari! Ota-bobolarimizga qadim zamonlardan beri Ergenekon yurti muqaddas makon boʻlgan. Oradan ancha yillar oʻtdi. Koʻktangri bizni asradi, ulgʻayib, koʻpaydik. Buning uchun muqaddas Ergenekon yurti oldida barchamiz boshimizni egib, hurmat bajo keltiraylik. Faqat biz ulugʻ bobolarimizning qabrlari joylashgan muqaddas vatanimizning mana shu yuksak togʻlar ortida ekanligini unutmasligimiz lozim. Ortiq otlarimizni ota vatanimiz tomon choptirish vaqti keldi. Tatarlarni vatanimizdan quvib chiqaramiz. Shu tariqa intiqomimizni olib, tuproqlarimizni qaytarib olaylik." Ular Ergenekondan chiqish uchun yoʻl topa olishmaydi. Bir temirchi ularga bu yerda temir koni borligini aytadi. Togʻni (temirni) eritish uchun 70 bosqon tayyorlashadi. Bir tuya oʻta oladigan oʻlchamda togʻni eritib, u yerdan xalos boʻlishadi. Vatanlariga qaytib tatarlardan qasos olishadi.

"Alp Er Toʻnga" qahramonlik dostonidir. Alp Er Toʻnga mil.av. VII asrda Sakalar davrida yashab, taxminan mil.av. 624 yoki 625-626-yillarda forslar tomonidan hiyla bilan oʻldirilgan Turk xoqonidir. Alp Er

Toʻnga Turon hukmdori Beshangning oʻgʻlidir. Uning Barsxon, Qoraxon, Shida va Alak ismli 4 oʻgʻli boʻlgani haqda ba'zi ma'lumotlar mavjud. Manbalarda u mardligi bilan dovrugʻ taratgan, bilimdon, axloqli turkiy hukmdor sifatida taqdim etiladi. Alp soʻzi qadimgi turkiylarda "kuchli", "bahodir", "qahramon", "jasur" va b. ma'nolarda keladi. Alp Er Toʻnga muayyan davrlarda Movarounnahr, Yettisuv, Savran, Shosh (Toshkent), Sayram, Talas, Shu viloyatlarida hukmronlik qilgan, ushbu hududlarda bunyodkorlik ishlari bilan mashgʻul boʻlgan, yangi shaharlar insho etgan. Abu Rayhon Beruniyning "Jahon iqlimlari tasviri" asariga asoslanib, Xonbaliq (Bolosogʻun), Romiton va Afrosiyob (Samarqand) shaharlarini Alp Er Toʻnga insho ettirganini aytishimiz mumkin. "Alp Er Toʻnga" dostoni hajm jihatdan katta boʻlsa ham, asarning toʻliq matni yetib kelmagan. Bu dostonning qisqacha matni asosan Firdavsiyning "Shohnoma" Yusuf Xos Hojibning "Qutadgʻu bilig" va Mahmud Koshgʻariyning "Devonu lugʻatut-turk" asarlari asosida barpo etilgan. Lekin bular bilan birga Rashididdin Fazlullohning "Jome ut-tavorix" ("Tarixlar toʻplami") va Abu Rayhon Beruniyning "Jahon iqlimlari tasviri" asarlarida doston haqida berilgan ma'lumotlar oʻrganilib, ushbu ma'lumotlardan kerakli darajada foydalanilgan. Ba'zi manbalarda, ayniqsa, Firdavsiyning "Shohnoma" asarida Alp Er Toʻnga Afrosiyob nomi bilan ataladi. Bu faktni Yususf Bolasogʻuniy 1069–1070-yillarda yozgan "Qutadgʻu bilig" asarida shunday tilga oladi:

Endi boqib koʻrsang bu turk beglari,
Bu turk beglarining yanada yaxshilari.
Turk beglari orasida oti belgilik,
Toʻnga Alp Er edi, quti belgilik.
Bilimi – buyuk, hunari – talay,
Bilimli zakovatli, xalq orasida sarasi.
Tojiklar uni Afrosiyob deb ataydilar,
Bu Afrosiyob ellarni oʻz tasarrufiga olib tutdi.
Tojiklar uni kitobda yozib qoldirganlar,
Kitobda boʻlmasa, uni kim bilardi[1].

Alp Er Toʻngaga Afrosiyob nomi forslar tomonidan berilgan. Qizigʻi shunda-ki, qadimgi forslar bergan bu nom "Turk qizil kitobi"da (Boku, 1994, 37-bet) "yomonlik ilohi", Ne'mat Kalimbatovning "Turkiy xalqlarning mushtarak adabiy asarlari" (Istanbul 2010, 22-bet) kitobida esa "juda kuchli", "dovyurak" ma'nolarida izohlangan. "Shohnoma"da Afrosiyob (Alp Er Toʻnga) qudratli hukmdor, fidokor inson sifatida tasvirlansa ham, koʻproq Eron va forslarning dushmani deb urgʻu berilgan. Bu

[1] Balasaqunlu Yusif "Qutadqu bilik", Boku, 1994, 35–36.

esa “Shohnoma” muallifining turkiylarga boʻlgan bevosita manfiy munosabatidan yuzaga kelganini koʻrsatadi. Sulton Mahmud va Firdavsiy ziddiyatlari ildizidagi sabablardan biri ham shu boʻlgan. Firdavsiyning “Shohnoma”sida Turon oʻlkasining sarkardasi Afrosiyob (Alp Er Toʻnga) bilan bogʻliq oʻnga yaqin boʻlim bor. (“Afrosiyobning yomon tush koʻrishi”, “Afrosiyobning Siyovushga maktub yozishi”, “Afrosiyobning Siyovush bilan ovga chiqishi”, “Afrosiyobning forslarga magʻlub boʻlishi” va b.). Taxmin qilinishicha, Firdavsiy “Alp Er Toʻnga” dostonining toʻliq matni bilan tanishib chiqib, “Shohnoma”da bu matnlardan ustalik bilan foydalangan.

“Alp Er Toʻnga” dostonining mavzusi Eron-Turon urushlari bilan bogʻliq. Turon hukmdori Beshangning “forslar bizga koʻp zulm qilishgan, turkning oʻch olish vaqti yetib keldi” degan murojaatidan soʻng uning oʻgʻli Alp Er Toʻnga “oʻch olish” uchun Eronga hujum qiladi. Alp Er Toʻnga Eron hukmdorini asir oladi. Afsonaviy sarkarda Zalning Eron qoʻshiniga yordami turk qoʻshinlariga katta ziyon beradi. Bundan gʻazablangan Alp Er Toʻnga asir olgan Eron hukmdorini oʻldiradi. Zev hokimiyatga kelgandan soʻng Eron bilan Turon orasida sulh tuziladi. Zevdan soʻng Eron taxtiga chiqqan Kaykovus davrida qayta urush boshlanadi. Eron-Turon urushlari Kaykovusning nabirasi Kayxusrav hokimiyati davrigacha davom etadi. Biroq janglarning birida Alp Er Toʻnga magʻlub boʻladi. U gʻorda yashirinib yashay boshlaydi. Uning joyini aniqlab, qoʻlga olmoqchi boʻlishadi. Alp Er Toʻnga oʻzini daryoga tashlaydi. Hiyla orqali uni qutqarish nomi bilan suvdan chiqarib oʻldirishadi. Ammo bir qator tarixiy manbalar Kayxusravning Alp Er Toʻngani aldab, ziyofatga taklif qilganda oʻldirganini tasdiqlaydi. Alp Er Toʻnganing oʻlimi Turonni motamga burkagan, uning dafnida qoʻbiz chaluvchi oʻzonlar marsiyalar aytishgan:

Alp Er Toʻnga oʻldimi?
Yomon dunyo qoldimi?
Falak oʻchin oldimi?
Endi yurak dogʻlanar.

Zamon fursatin kutdi,
Yashirin qurol uzatdi,
Beglar begin chalgʻitdi,
Qochsa qanday qutular?

Erlar qurt kabi uvlashar,
Yoqa yirtib baqirar,
..... kabi faryod chekar,
Yigʻidan koʻzi yopilar.

“Shu” dostoni haqidagi dastlabki ma’lumotlar M. Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” asaridan olingan. Lug‘atda doston arab tilida berilgan. M. Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” asariga kiritilgan bu doston parchasida Iskandarning ismi Zulqarnayn sifatida ifodalanadi. Shu mil.av. IV asrda yashagan Saka hukmdoridir. Dostonda Shuning Iskandar qo‘shinlariga qarshi jang tayyorgarligi, dushmanga qarshi turk qo‘shinining kurashi o‘z aksini topgan. Dostonning yakunida Iskandar ortga chekingach, Shu Bolosog‘unga kelgani va Shu shahrini qurgani tasvirlanadi. Dostonda berilgan bu ma’lumotda turkning o‘z tuprog‘iga, yurtiga sadoqati, unga egalik qilish istagi va azmi o‘z aksini topgan va har bir turkiyda g‘urur tuyg‘usini uyg‘otadi.

“O‘g‘uz xoqon” Hun turkiylarining dostonidir. Doston XIII asrda Uyg‘ur yozuvi va Uyg‘ur turkiychasi bilan qalamga olingan.

O‘g‘uz xoqon dostonning bosh qahramonidir. Taxmin qilinishicha, O‘g‘uz xoqon Metening timsoli sanaladi. O‘g‘uz xoqon Oy xoqonning o‘g‘lidir. Asar O‘g‘uzning tug‘ilishi bilan boshlanadi: “Kunlardan bir kuni Oy xoqonning ko‘zlari porladi, tug‘ruq sanchiqlari boshlandi va bir o‘g‘il farzand dunyoga keldi. Bu bolaning yuzi osmondek porladi. Og‘zi otashdek qizil, ko‘zlari bo‘zrang, sochlari va qoshlari qora edi”. O‘g‘uz tug‘ilishi bilanoq onasining ko‘kragidan bir bor sut emadi, xolos. So‘ng esa xom go‘sht yeb, sharob ichadi. Uning g‘ayrioddiy zohiriy ko‘rkami bor. Oyog‘i ho‘kiz oyog‘i, qomati bo‘ri qomati, ko‘ksi ayiq vujudida, badani tukka to‘la bu inson g‘ayritabiiy qahramon sifatida taqdim etiladi. O‘g‘uz xoqon Tangriga iltijo qilganida, ko‘kdan nur tushadi. Nur ichida o‘tirgan bir qizga uylanadi va undan Kun, Oy, Yilduz ismli uch farzandi dunyoga keladi.

O‘g‘uz xoqon bir kuni daraxt kavagida ko‘zlari osmondek moviy, sochlari soydek to‘lqin, tishlari durdek qizni ko‘radi. Unga uylanadi. Bu qizdan Ko‘k, Tog‘ va Dengiz ismli farzandlari dunyoga keladi. O‘g‘uz xoqon bir kuni to‘y qiladi. To‘yga xalqni taklif qiladi. To‘y yakunida “men uyg‘urlar xoqoniman, yerning to‘rt burchagining xoqoni bo‘lish lozim” deb, bu haqidagi farmonni dunyoning to‘rt tomoniga yuboradi. Dostonda ifodalangan bu fikr turkiyning yagona dunyo uyi modeliga mos keladi. Atrofdagi hukmdorlar O‘g‘uz xoqonligini tan olishadi. Urum xoqon esa unga bo‘ysunmagani uchun O‘g‘uz xoqon qo‘shinini boshlab boradi. Yo‘lda bir bo‘ri ularga hamrohlik qiladi. Urum xoqon jangda mag‘lub bo‘ladi. Bundan tashqari O‘g‘uz xoqon bir qancha joylarga yurish qiladi va g‘alaba qozonadi. U Jurjat xoqonni, Masar xoqonni mag‘lub etib, ularning yeriga ega bo‘ladi. O‘g‘uz xoqon ulkan xoqonlik yaratadi. Umrining oxirida bir qurultoy chaqirib, yurtini o‘g‘illari (Kun, Oy, Yulduz, Ko‘k, Tog‘ va Dengiz) orasida teng bo‘lib beradi. Dostonda uning so‘nggi so‘zlari mana shunday ifodalanadi: “Ey, o‘g‘illarim, men uzoq yashadim, ko‘p janglarni

ko‘rdim, ko‘p nayza, ko‘p o‘q otdim. Ayg‘ir bilan ko‘p yurdim. Dushmanlarni yig‘latdim, do‘stlarimni kuldirdim. Men Ko‘k Tangri oldidagi burchimni bajardim. Yurtimni sizlarga berib ketyapman”. Bunday xitob va murojaatlarni aksariyat turkiy qahramonlik dostonlarida uchratishimiz mumkin. Bu sahnalarda ko‘kni chodir, quyoshni bayroq deb hisoblovchi turkiyning qahramonligi, adolati, dunyoda garmoniya yaratish istagi o‘z aksini topadi.

“Bilgamish” Shumer (turkiy) dostonidir. Shumerlar qadimgi Sharqda boy madaniy merosga ega xalqlardan biri bo‘lgan. Shumerlarning etnik kelib chiqishi, Dajla va Frot daryolari o‘rtasida yashagungacha bu hududlarga qayerdan kelishgani, tili, madaniyati, maishati, boshqaruv tizimlari va boshqalar to‘g‘risida ilmiy manbalarda turli fikrlar mavjud. Shumerlar nafaqat qadimgi Sharqda, balki G‘arbda ham fan va madaniyat, ekinchilik, bunyodkorlik, siyosiy boshqaruv va boshqa sohalar taraqqiyotida muhim rol o‘ynagan. Ingliz olimi L. Bullin aytganidek, “G‘arb madaniyati ham Shumerdagi asosiy o‘choqdan uchqun olgan. Misr, Bobil, Ossuriya, Finikiya, qadimgi yahudiy va nihoyat, yunon madaniyatlarining manbayini ham Shumerda izlash kerak”. Shumer tarixi va madaniyatining taniqli tadqiqotchisi Kramerning “tarix Shumerdan boshlanadi” fikri tasodif emas, tarixga, faktga tayangan holda katta haqiqatlarni tasdiqlaydi. Shumer tili Sharqning eng ahamiyatli madaniyat va siyosiy tili bo‘lgan. Taxminiy hisob-kitoblarga ko‘ra tosh va gil lavhalar ustiga bu tilda 150 dan ortiq matn yozilgan. Shumer tili ayni paytda davlat tili sifatida qadimgi Sharqning yetakli tillari qatorida o‘z joyini saqlab qolgan. Qo‘lga kiritilgan matnlar, moddiy dalillar va b. tahlili shumerlar etnik jihatdan turklarga yaqinroq ekanliklarini ko‘rsatadi. Shumer tili bilan turkiy tillarning so‘z ildizlaridagi o‘xshashlik, bir qator boshqa til xususiyatlarining bir xilligi, eski shumerlar mifologik matn, doston va qo‘shiqlari bilan turkiy folklordagi syujet, fikr va b. tizimlari orasidagi yaqinlikning mavjudligi genetik jihatdan Shumer-turk aloqasini tasdiqlashga imkon yaratadi.

“Bilgamish” ham shumerlarning boshqa ijod namunalari bilan birga turkiylarning taxminan XVII–XVIII asrlargacha vujudga kelgan mifologik va doston turlari o‘rtasida muayyan aloqalar mavjud bo‘lgan.

“Bilgamish” (ba’zi manbalarda “Gilgamish”, “Bilqamis”, “Bilgamis”) Shumer adabiyotining eng go‘zal obidasidir. Asar taxminan bundan 5 ming yil avval Dajla va Frot daryosi havzalarida yashagan shumerlar tomonidan og‘zaki shaklda yaratilgan, mil.av. II mingyillikda akkad tiliga tarjima qilinib, 12 gil bitigga ko‘chirilgan. Asarning turli variantlari bo‘lsa ham, barcha variantlarda Bilgamish (har narsani bilguvchi ma’nosida) mard va doyyurak inson sifatida taqdim etiladi. U mil.av. taxminan 2800–2700-yillarda yashab, Shumer shahri Urukning tamalini qo‘ygan

va unga hukmronlik qilgan (kohin va sarkarda sifatida) tarixiy shaxsdir. Dostonning I lavhasida Bilgamish haqida mana shunday ma'lumot beriladi:

Ey, aql-zakovat, bilimi bilan
Siru asrorlarni koʻra bilguvchi!
Bizga toʻfongacha boʻlgan kunlardan xabarni berdi,
Uzoq safarga chiqdi, lekin xorib qaytdi u.
Turmush mashaqqatin yozdi toshlarga.
Soʻng devor oʻrab, nomini Uruk qoʻydi,
U barcha insonlardan azamatli, ulugʻdir,
U insondir, yarmi esa tangridir faqat.
Hech kim unga teng kelolmas, uning koʻrkamiga boq!
Urukning devorini qurgan ham udir,
Joʻshqinlikda, quvvatda oʻxshaydi qizigan otga.
Jangda unga bas kelar tengi topilmas aslo
Uruk oʻgʻlonlarining kohini yolgʻiz udir doimo,
Azamatli, shuhratli, har narsaga qodir u.
Qoʻymas onalarning kelinlari qolsin beva-bechora,
Oʻgʻlonlarning ortidan uzangan yoʻl qolsin boʻsh-ovora.

Bilgamish yovuzlik kuchlariga qarshi kurashgan, zakovati va kuchini birlashtirgan, dunyoda muvozanat yaratishga uringan, qoʻrquv nimaligini bilmaydigan qahramon tipidir. Dostondagi mazmun lavhalar shaklida taqdim etiladi. Bu qismlarda Bilgamishning Uruk tamalini qoʻyishi, Enkidu bilan doʻstligi, Sidr oʻrmonlariga sayohati, u yerda Humboboni oʻldirishlari, Humboboni oʻldirgani uchun Enkiduning Tangri gʻazabiga duchor boʻlishi va Enkiduning oʻlimi, yakunda Bilgamishning abadiy hayot izidan uzoq ellarga ketishi, u yerda tiriklik gulini topib, mamlakatiga olib kelayotganda yoʻlda ilonning haligi gulni oʻgʻrilashi va b. bilan bogʻliq matnlar diqqatni jalb etadi.

"Bilgamish" dostonida oʻziga joy topgan yerusti va yerosti olam, oʻlimga qarshi kurash, abadiy hayot izlanishi, tush ta'biri, turkiy gʻoyada xalq oqsoqoli va el qahramonining xalqqa munosabati hamda b. masalalarga bu yoki boshqa shaklda eski turkiy obidalar va yozma adabiyot namunalarida ham duch kelish mumkin.

"Alpomish", "Yusuf va Ahmad", "Shayboniyxon", "Orzugul", "Rustamxon" va b. oʻzbek, "Satuq Bugʻraxon" Qoraxonli, "Chingiznoma"lar silsilasiga kiruvchi "Chingizxon" keng ma'noda Oʻrta Osiyo turkiylari, "Maaday Qora" Oltoy, "Urol botir" boshqird, "Qoʻblandi botir", "Qanbar botir", "Ayman Shoʻlpan" va b. qozoq, "Qirq qiz", "Boʻz yigit", "Esabay botir", "Choʻra botir" va b. tatar (Qozon va Qrim tatarlari), "Layli va Majnun",

“Farhod va Shirin”, “Orzu-Qambar”, “Koʻroʻgʻli” va b. Iroq-turkman, shu jumladan, boshqa turkiy xalqlar yaratgan dostonlar turkiy madaniyatning tamal tashuvchilaridan biri boʻlish bilan birga (umumturkiy va milliy turk ma’nosida), alohida ravishda ushbu xalqlarning milliy shaxsiyatlarining tasdigʻi, ijtimoiy-siyosiy qarashlari va epos tafakkurining koʻrsatkichi boʻlishi jihatidan katta ahamiyatga ega. (Kitobda oʻzbek, qozoq, tatar, Iroq-turman adabiyotlari boʻyicha yozilgan maqolalarda nomlari sanab oʻtilgan dostonlarning bir nechtasi haqida ma’lumotlar berilgan.)

“Kitobi Dada Qoʻrqud” estetik mukammalligi, yuksak falsafiy idrok tarzi, shakl alvonligi va b. xususiyatlari bilan farqlanuvchi eposdir, turkiylarning asosiy kitobidir. Dostonda mifik tasavvurning real tasavvurlarga aylanishi, toʻgʻrirogʻi, ijtimoiy-siyosiy, oilaviy-maishiy va b. masalalarning ustunligi turkiy epos tafakkuridagi yangi bosqichga oʻtishning boshlangʻichi sifatida xarakterlanishi mumkin. Ya’ni “Dada Qoʻrqud”dagi bu almashinuv aslida turkiyning bir mukammal tafakkurdan (mifologiya davridan) boshqa mukammal tafakkurga (tarixiy davrga) qadamining yangi formasidir. “Dada Qoʻrqud” turkiy xalqlar yaratgan milliy madaniyat obidalari ichida eng boy va eng ulugʻvor san’at asaridir. Mashhur tadqiqotchi olim M.F. Koʻpruluzoda aytganidek, “turk adabiyotining barcha asarlari tarozining bir pallasiga, “Dada Qoʻrqud” esa ikkinchi pallasiga qoʻyilsa, baribir “Dada Qoʻrqud” pallasi ogʻir bosadi”. “Kitobi Dada Qoʻrqud” oʻgʻuz ellari hayotidan, oʻgʻuz bahodirlarining shijoatlaridan hikoya qiluvchi qahramonlik dostonidir. Shu tufayli doston muqovasini koʻchirgan kotib kitobni “Kitobi Dadam Qoʻrqud ala lisoni-toifayi oʻgʻuzun” deb nomlagan.

Dada Qoʻrqudning Drezden va Vatikan kutubxonalarida saqlanayotgan 2 qoʻlyozma nusxasi bor. 1815-yilda nemis sharqshunosi Dits Drezden kutubxonasida saqlanuvchi qoʻlyozmani kashf etib, doston haqida ilk ma’lumotni bergan. Vatikan nusxasini esa 1952-yilda Ettori Rossi nashr etgan. Dostonning Drezden nusxasi 1 muqaddima, 12 boʻydan, Vatika nusxasi esa 1 muqaddima, 6 boʻydan iborat. Mushtarak turkiy obida boʻlish bilan birga “Dada Qoʻrqud” yaralgan jugʻrofiy hudud koʻproq Ozarbayjon bilan, tili esa ozarbayjon tili bilan bogʻliq.

Dada Qoʻrqudning shaxsiyati, dostonning qaysi davrda paydo boʻlgani, voqealar konkret qaysi davrda sodir boʻlgani, doston matnlarining qachon yozuvga koʻchirilgani boʻyicha Qoʻrqudshunoslikda turli fikrlar mavjud. Lekin faktlar Dada Qoʻrqudning Muhammad paygʻambarimiz davriga yaqin Bayot boʻyida yashagan tarixiy shaxs boʻlganini isbotlaydi. Doston VI–VII asrlarda shakllanishi, ushbu davr hodisalarini aks ettirishi, taxminan X asrdan avval yozilgani bilan bogʻliq fikrlar ortiq oʻz tasdigʻini topgan.

“Dada Qoʻrqud” bilan unga qadar va undan keyingi turkiy eposlar oʻrtasida umumiy aloqa mavjud. Bu bir tomondan regional aloqa, boshqa tomondan esa milliy-etnik fikr va yondashuvda tasdigʻini topa oladi. Turkistondan Kichik Osiyogacha boʻlgan hududlarda yashagan turkiylar yaratgan “Oʻgʻuz xoqon”, “Shu”, “Siyenpi”, “Ergenekon”, “Dada Qoʻrqud”, “Manas”, “Alpomish” va b. doston turlari oʻrtasidagi milliy-etnik gʻoya va estetik fikr ta’sirini inkor etib boʻlmaydi. Xususan, “Dada Qoʻrqud” dostonlari bilan boshqa turkiy dostonlar “Alp Er Toʻnga”, “Oʻgʻuz xoqon”, “Manas”, “Alpomish” va b. turli syujet va motivlardagi oʻxshashlikning mavjudligi faqat doston elementlari kabi emas, milliy-estetik fikrning tarixiy birligi hamda aloqa turi sifatida xarakterlanishi lozim.

“Dada Qoʻrqud” aslida turkiy-sharq ruhining (moʻtabar hamda oliy insoniy hislarning) ma’naviy tajassumidir, bevosita buning manbayida Islomga oʻtishning ta’siri yotadi. “Rasul alayhissalom davriga yaqin” hodisalarning Bayot boʻyi, Qoʻrqud ota va b. bilan aloqalantirish jarayonida berilishi, aynan Islomga oʻtish bosqichi bilan bogʻlanadi. Bu kabi tipologik (ham tarixiy, ham regional, ham milliy-etnik) oʻxshashlik “Manas” dostonida Manasning otasi Yoqubxonga qarata aytgan soʻzlarida ham oʻz tasdigʻini topadi

Oq soqolli bobojonim Yoqubxon,
Men musulmon yoʻlini ochaman.
Kofirlarning molini sochaman,
Barini quvib solaman.

“Dada Qoʻrqud” va “Manas”da Xizir (Xidir) muqaddasligi, unga ishonch xususiy oʻrin egallaydi. “Dirsaxon oʻgʻli Bugʻach boʻyi”da Bugʻachning onasiga aytgan “Ona, yigʻlamagil, manga bu yaradan oʻlim yoʻqdur, qoʻrqmagil! Boʻz otliq Xizir manga keldi. Uch karra yaramni siladi” soʻzlari bilan “Manas”da boʻlgan “Manasni Xizir qoʻriqladi, Manas yer chetida belandi” yoki yana “Manas”da aytilgan:

“Soʻl boshingni Xizir qoʻllasin, Bakay,

Xizir yoningda boʻlsin, Bakay.”

– soʻzlari oʻrtasidagi oʻxshashlikni milliy-etnik fikrning genetik funksional tipi deb hisoblash mumkin.

Aslida turk dostonlarida genetik xotira yaratgan tipologik oʻxshashlik koʻproq milliy tafakkur hodisasi sifatida ahamiyat kasb etadi; etnik-milliy gʻoyaning ifoda farqini tasdiqlaydi. Masalan, Dada Qoʻrqud nasihatlari bilan Manasning otasi Yoqubbekning nasihatlari muayyan jihatdan farq-

lansa ham el nuroniyi, dono inson nasihati sifatida bir-biriga oʻxshaydi. Uni ham qayd etish joizki, har ikki nasihatda turkiy ruhi oʻzini koʻrsatadi:

Alloh taolo demaguncha ishlar unmas.
Qodir Tangri bermaguncha er boyimas.
Azaldan yozilmasa, qul boshiga qazo kelmas.
Ajal va'da ermaguncha hech kim oʻlmas.
("Kitobi Dada Qoʻrqud")

Shu Manas bolamga,
Qozon osib, otash yoqib
Yonida yoʻldosh boʻl, sen Bakay.
Koʻrmaganin koʻrsatib, Bakay
Orqasidan birga yur, Bakay.
Otam Atoning, Momo Havvoning
Tugʻilgan joyin birldir unga...
("Manas")

Turkiy dostonlarda diqqatni jalb etuvchi yana bir masalalardan biri esa otlarga berilgan ism sanaladi. Ma'lumki, turkiy bahodirning eng yaqin hamrohi uning otidir. U otning yordamisiz toʻliq shaklda taqdim etila olmaydi. Muayyan maqomlarda ot uning gʻalabasi va xalosining asosiy sababchisidir. Bu ulugʻvorlikning eng yorqin misolini biz "Koʻroʻgʻli" dostonida koʻrishimiz mumkin. Tom ma'noda "Dada Qoʻrqud"da Beyrakning Boʻz aygʻiri, "Manas"da esa Manasning Oqboʻzi turkiy dostonlarda kuzatilgan oʻxshash muqaddaslik tizimining mukammalligiga xizmat qiladi.

"Dada Qoʻrqud"dagi Tepakoʻz bilan "Manas"dagi Yolgʻizkoʻz obrazlari oʻrtasida ham katta oʻxshashlik mavjud. Bu oʻxshashlik faqat zohiriy koʻrinish alomati emas, balki yovuzlik, yomonlik timsolidir. "Dada Qoʻrqud"da Basat kabi, "Manas"da esa Almanbet va b. kabi bahodirlar bu kabi bir koʻzli maxluqlarni (Tepakoʻz va Yolgʻizkoʻzni) koʻzlarini oʻyib oʻldirishadi. "Manas" betakror turkiy dostondir. Uch qismdan (trilogiyadan) iborat bu qirgʻiz dostoni Ch. Valixonov va Rodlov tomonidan aniqlanib, ilk bor 1885-yilda rus va nemis tillarida nashr etilgan. 12452 misradan iborat boʻlgan ushbu nashr doston asosini tashkil qiladi. Biroq manaschilar tomonidan vaqti bilan asarga qilingan qoʻshimchalar bu asarning hajmini ancha orttirgan, natijada esa "Manas"ning 65 varianti yuzaga kelgan, doston misralarining umumiy soni esa bir necha yuz mingga yetgan. "Manas" hajm jihatidan jahon adabiyotining durdonalari sanaluvchi "Iliada" va "Odisseya"dan 20 barobar, "Mahobhorat"dan uch barobar katta. "Manas", shuningdek, qirgʻiz ruhining (tarixining) badiiy tasviridir. Dunyoga mashhur qirgʻiz yozuvchi Ch.Aytmatov "Manas"ni

“qirg‘iz xalqining sinonimi” deb bejiz aytmagan. “Manas”ning doston sifatida shakllanishi IX-X asrlarga borib taqaladi. “Manas”ni kuylovchi shaxs manaschi deb nomlanadi. Manaschilar nodir iste’dod sohibi hisoblanishadi. Deyarli, qirg‘iz xalqi ichida “Manas”dan ozgina bo‘lsa ham yoddan ayta olmaydigan odam yo‘q. Bu qirg‘iz xalqining o‘z tarix va madaniyatiga bo‘lgan muhabbatining namunasidir. Ko‘plab manaschilar qatorida Keldiboy Baribo‘z o‘g‘li, Toqoloq Moldo, Sag‘imboy O‘rozboyev, Sayaqboy Karalayev, Ibrohim Abdurahmonov, Baxish Sazanov, Jusup Mamay va b.ning alohida o‘rni bor. Lekin S.Karalayev va S.O‘rozboyevning “Manas” variantlari ko‘proq mumtoz versiya hisoblanadi.

“Manas” qahramonlik dostonidir. Asar uch bo‘limdan iborat. Birinchi bo‘lim Manasning, ikkinchi bo‘lim uning o‘g‘li Semeteyning, uchinchi bo‘lim esa nabirasi Seytekning kurashlarini hikoya qiladi. Manas dostonning bosh qahramonidir. Tadqiqotchilar uning tarixiy shaxs bo‘lganini tasdiqlashadi. Uch qismdan iborat dostonda epizoddagi yuzlab obraz bo‘lishiga qaramay, deyarli barcha hodisa va obrazlar bevosita yoki bilvosita shaklda Manasga borib taqaladi. Manas obrazi timsolida xalq o‘z ozodlik istajlarini, dushman ustidan g‘alaba qozonish, birlashish orzularini va b. aks ettirib, bu ideal obraz atrofida birlashtirgan. Dostonda Manas tavalludidan o‘limigacha bo‘lgan butun hayoti o‘z aksini topa olgan. Lekin uning o‘limidan so‘ng ham hodisalar o‘g‘li Semetey va nabirasi Seytek kurashlari fonida davom etgan.

Dostonning bosh qahramoni Manas g‘ayrioddiy qahramondir. Uning g‘ayrioddiyligi tug‘ilgan kunidan boshlab, umrining oxirigacha davom etadi. Manas hali tug‘ilmay turib, otasi Yoqub (Yakup) tush ko‘radi va xotini Chiyirdi xotinning beliga yoy bog‘lab, o‘g‘li tug‘iladigan kunni kutadi. Bola dunyoga kelgach, ismini Manas qo‘yishadi, ammo bu ismni sir saqlashadi. Chunki Chin (Xitoy) hukmdori Esen xonning kohinlari Manas ismli bola dunyoga kelishini va dushmanlarining jazosini berishini avvaldan bashorat qilgan edilar. Shu tufayli ham dushmanlar hamma joyda Manas ismli bolani izlar, uni topib o‘ldirmoqchi edilar. Manas beshikdaligida otasiga dushmanlardan qasos olishini aytadi. Ulg‘aygach u xon bo‘ladi, o‘q o‘tmas zirhini kiyib, hech bir ot o‘zib ketolmaydigan Oqbo‘zni minib, dushmanlar ustiga bostirib boradi. Qalmiq xoni Aloke xonning qirg‘izlarga ko‘rsatgan zulmga nuqta qo‘yish uchun kurashni davom ettiradi. Manas bu jangda yolg‘iz bo‘lmaydi. Qalmiq xoni Qoraxonning o‘g‘li Almambet va Ko‘ko‘toy Manasning eng yaqin hamrohlaridan biridir. Almambet otasidan yuz o‘girib, musulmon bo‘ladi va Manas tomonga o‘tadi. Manas o‘z bahodirlari bilan birga dushmanlardan qasos oladi, Ala-Tooga, Xitoyga va boshqa joylarga safar qiladi, Aloke xonni, Shooruk xonni mag‘lub qiladi. Manasning vafotidan so‘ng Semetey Talasga keladi va hokimiyatni qo‘lga oladi. U ham otasidek qirg‘iz xalqining

himoyachisi sifatida oʻzini namoyish etadi. Semetey Ilyosxon tomonidan oʻldirilgach, hokimiyatga egalik qiladi. Shundan soʻng sodir boʻladigan voqealar dostonning uchinchi qismiga tegishli.

Dostonda Manasning turmush oʻrtogʻi Kanikey xotin ideal obraz darajasida edi. Qizigʻi shundaki, bu obraz Manasning vafotidan soʻng ham dostonning qolgan 2 qismida asosiy rolda namoyon boʻladi. Masalan, u Manasning vafotidan soʻng davlat taqdirini oʻylaydi, oʻgʻli Semeteyni himoya qilish uchun rejalar tuzaldi, uni Temurxonning yoniga olib borib, xavfsizligini ta'minlaydi. Nabirasi Seytek davrida ham dushmanlarga nafratini yashirmaydi va shu tufayli dushmanlar tomonidan asir olinadi. Yakunda esa Seytek uni asirlikdan ozod qiladi. "Manas" betakror qahramonlik dostoni boʻlish bilan birga Islom dini gʻoyalari, turkiylar axloqi, fikri, odat-an'analari, turmush tarzi va b. targʻiboti jihatdan ham ahamiyatga ega.

Umuman olganda, shakllangan zamon va makondan qat'i nazar turkiy dostonlar milliy-estetik tafakkur olamida rivojlanib, funksional aloqani ta'minlagan va epos madaniyatimizning yuksakligini isbotlagan.

“Turklarning tillarini o‘rganing...”
Hazrati Muhammad Payg‘ambar

MAHMUD KOSHG‘ARIY

Mahmud Koshg’ariy (1008–1105)

Mahmud Koshg‘ariy (Mahmud ibn al-Husayn ibn Muhammad al Koshg‘ariy) turkiy tilning ilk lug‘atini (“Devonu lug‘atit turk”), ilk til ilmi kitobini (“Kitobu Javohirun-nahvi fi lug‘otit turk“) yozish bilan turkiy til, adabiyot, madaniyat, tarix, geografiya, jahon xalqlari orasidagi mavqeyi va boshqa sohalarda mufassal fikr shakllantirgan va bu yo‘nalishda muhim darajada roli bo‘lgan XI asrning taniqli shaxsidir. U 1008-yilda aslzoda oilasida dunyoga kelgan. Mahmud Koshg‘ariyning shajarasi 932-yilda Islom dilini qabul qilgan ilk turkiy hukmdor Abdulkarim Satur Bug‘raxonga bog‘liq. Abdulkarim Satur Bug‘raxon buyuk xoqon sifatida turkiy ijtimoiy-siyosiy olamda bo‘lishi bilan birga diniy hadislarda ham o‘z o‘rniga egaligi bejiz emas. Rivoyat qilishlaricha, Muhammad payg‘ambarimiz Me’roj safari vaqtida payg‘ambarlar bilan bir qatorda o‘tirgan shaxsning kimligini Jabroil alayhissalomdan so‘raydilar. Jabroil alayhissalom bu shaxs 333 yildan so‘ng Turkistonni Islom diniga olib kiruvchi Satur Bug‘raxonning ruhidir deb aytadilar. Aslida Satur Bug‘raxon tarixda faqat islom dinini qabul qilgan ilk turkiy hukmdor sifatida emas, ayni paytda mintaqadamukammal turk-islom adabiy-falsafiy, ma’naviy-ruhiy g‘oya tizimini shakllantirgan shaxs sifatida ham taniladi. Mahmud Koshg‘ariyning otasi Husayn ibn Muhammad Barsxon amiri bo‘lgan. Husayn ibn Muhammad Abdulkarim Satur Bug‘raxonning 992-yilda Buxoroni zabt etgan nabirasi Abul Hasan Horun Qilich Bug‘raxonning nabirasidir. Mahmud Koshg‘ariyning onasi Qoraxoniylar davlatining taniqli olimi Xo‘ja Sayfiddin Buzurgvorning qizi Robiya xotun bo‘lgan. Mahmud Koshg‘ariy turkiy ijtimoiy-siyosiy hayotda muhim tarixiy o‘ringa ega bo‘lgan ulug‘ ota-bobolari bilan faxrlangan va mana shunday shajaraga mansub ekanligidan g‘ururlangan. Uning yuksak tahsil olishi, go‘zal nutq qobiliyatiga egaligi, iste’dodi, farosati bilan ajralib turishi va b.haqida aniq ma’lumotlar mavjud. Bu avvalo Mahmud Koshg‘ariy haqida “Devonu lug‘atit turk”dagi bir qator ma’lumotlarini qo‘lga kiritish bilan bog‘liq. Lekin uning tug‘ilgan joyi haqida asarda aniq ma’lumotni uchratishning iloji yo‘q. Bu esa tabiiy holda muayyan bahs-munozara predmetiga aylangan, Mahmud Koshg‘ariy tug‘ilgan joyi

boʻyicha turli versiyalarning yuzaga kelishiga sabab boʻlgan. Ba'zilari uning otasi Husaynning Barsxonlik ekanligini nazarga olib, Mahmud Koshgʻariyning ham Barsxonda tugʻilganini ta'kidlashadi. Boshqa mulohazalarga qaraganda esa u Qoraxoniylarning madaniyat markazi hisoblangan Koshgʻardan biroz uzoqda joylashgan Oʻpal qishlogʻida tugʻilgan. Bu faktni tasdiqlovchilar uning Oʻpalda Hamidiya va Sajiya madrasalarida tahsil olishiga alohida toʻxtalib, aynan madrasada unga dars bergan Shayx Husayn ibn Xalaf al-Koshgʻariy nomining "Devonu lugʻatit turk"da hurmat bilan tilga olinishini tasodif deb hisoblashmaydi. Uning bevosita Koshgʻar bilan bogʻliqligi esa turli tarzlarda izohlanadi. Qayd etish joizki, u Koshgʻarni madaniy madaniy markaz va tabiiy goʻzalliklari bilan farq qiluvchi diyor deb ta'riflasa ham, bir qancha tadqiqotchilar aytganidek (masalan, Shukru Haluk Akalin), "oʻzini Koshgʻariy, al-Koshgʻariy degan taxalluslar bilan qalamga olmagan". uning Koshgʻariy sifatida tilga olinishi bevosita Koshgʻar madaniyat markazida shakllanganidan kelib chiqqan. Toʻgʻri, "Devonu lugʻatit turk" asarining boshida "Talifi Mahmud bin al-Husayn bin Muhammad al-Koshgʻariy" ifodasiga duch kelinsa ham, bu ifodaning asar asl nusxasida borligiga shubha bor. Lekin ushbu ifoda asarning yagona nusxasi muqovasini koʻchirgan Muhammad ibn Abubakr ibn Abulfath va asarga muayyan izohlar bergan Xatibzoda tomonidan ilova etilgani ma'lum emas.

Mahmud Koshgʻariy Qoraxoniylar davlatining madaniyat markazi Koshgʻarga bogʻlangan boʻlsa ham bu shaharni tark etishining magʻzida saroy ziddiyatlarining borligini inkor etib boʻlmaydi. Mahmud Koshgʻariyning 1032–1057-yillarda hokimiyatda boʻlgan bobosi Muhammad Bugʻraxon 1057-yilda hokimiyatni oʻgʻli Husayn Chagʻri Teginga (Shamsidavla Arslon Ilig) topshiradi. Muhammad Bugʻraxonning ikkinchi xotini esa taxtning oʻgʻli Ibrohimga berilmagani uchun bundan norozi boʻladi va taxtga chiqish marosimi vaqti taomlarga zahar solib, eri bilan birga bir qancha odamlarni ham zaharlab oʻldiradi. Zaharlanish natijasida Mahmud Koshgʻariyning otasi ham oʻladi. Hokimiyatga Muhammad Bugʻraning ikkinchi xotinidan boʻlgan Ibrohim keladi. Qayd etish joizki, Ibrohim hokimiyatda uzoq vaqt qolmaydi, u onasining gapiga quloq solib, Barsxon amiri Yinal Teginga qarshi urush e'lon qiladi, buning oqibatida esa magʻlub boʻlib, jangda halok boʻladi. Mahmud Koshgʻariyning koʻz oʻngida sodir boʻlgan shu kabi saroy nizolari va oila fojialari uning hayotida ogʻir izlar qoldirib, 49 yoshli insonning tugʻilib-oʻsgan diyoridan uzoqqa ketishiga sababchi boʻladi. Shubhasiz, saroy yoki boshqa joylarda zaharlangan taomlarni aniqlash uchun Xitoydan olib kelingan daraxt ildizlaridan tayyorlangan malham haqidagi ma'lumotning "Devonu lugʻatit turk"da oʻz aksini topishiga ham mana shu hodisalar turtki boʻlgan.

1057-yilda vatanini tashlab ketgan Mahmud Koshg'ariy Pomir tog'larini oshib, atrofda joylashgan turkiy tuproqlarni har qarichini kezadi, fursatdan foydalanib, turkiylarning maishati, turmush tarzi, tili, madaniyati, adabiyoti va b.haqida aniq ma'lumotlar yig'ishga muvaffaq bo'ladi. Bular ham "Devon" uchun vojib manba rolini o'ynaydi. Bu yillarda Eron va Iroqqa safari borasida ham ma'lumotlar aytiladi. Boshqa tomondan, uning arab, fors, yunon tillarini o'rganishi, turk milliy-ma'naviy qadriyatlarini aks ettiruvchi namunalar ustida ishlashi, madrasalarda dars berishi Mahmud Koshg'ariyning qiyin, mashaqqatli, uqubatli umr yo'lini bosib o'tganidan dalolat beradi. Mahmud Koshg'ariyning Saljuqiy sultoni Malikshohning rafiqasi Jaloliya Terken xotun bilan bir urug'dan ekanligi uning Saljuqiy saroyidagi mavqeyiga katta ta'sir o'tkazgan. Hatto Mahmud Koshg'ariyning Bag'dodga Jaloliya Terken xotun bilan birga borgani bildiriladi. Qayd qilish kerakki, Sulton Malikshoh qizi Mohmalakni Bag'dod xalifasi Muktadi Biamrullohga (1059–1094) bergani tufayli Terken xotun Bag'dodga ora-chora bo'lib turgan va unga hamrohlik qilganlar orasida Mahmud Koshg'ariy ham bo'lgan. Ko'rinib turganidek, Mahmud Koshg'ariy xalifa bilan munosabatlarining yaxshilanishida, "Devonu lug'atit turk"ning unga armug'on etilishida va asarda xalifaning sharafi yuksak tutilishida bu omilning katta ta'siri bo'lgan: "Menga mangu obro', bitmas-tuganmas manba nasib etishi tilagi bilan bu kitobni yozdim va Tangri marhamati bilan nomini "Devonu lug'atit turk" qo'ydim. Muqaddas payg'ambar izida bo'lgan, Hoshimiy urug'idan va Abboso'g'illaridan kelgan Tangri xalifasi Abulqosim Abdulloh ibn Muhammadul Muktadi Biamrullohga armug'on etdim." Mahmud Koshg'ariyning Bag'doddan tug'ilib-o'sgan yurtiga qachon qaytgani noma'lum bo'lib, turli bahs-munozaralarni yuzaga keltirgan. Ammo u 1080-yilda Bag'doddan Koshg'arga kelgani, Koshg'arni qisqa muddatda tark etib, o'z qishlog'i bo'lgan O'palga ketgani haqida ham taxminlar mavjud. Mahmud Koshg'ariy bu yerda Mahmudiya madrasasini ochib, umrining oxirigacha muallimlik qilgan. Tug'ilgan qishlog'iga kelishidan maqsad bu yerda ham ishlash, ham o'layotganda shu tuproqda dafn etilishi bo'lgan. Mahmud Koshg'ariy 1105-yilda vafot etgan. Uning qabri O'pal qishlog'ining shimoli-g'arbiy qismidan to'rt kilometr uzoqda joylashgan. "Mahmud Koshg'ariy qabri" so'zlari yozilgan qabrtoshi ustida tavallud sanasi 1008-yil, vafoti esa 1105-yil sifatida ko'rsatilsa ham, uning o'lim tarixi bo'yicha bir necha variantlar mavjud. Albatta, 1105-yil asosan Mahmud Koshg'ariyning o'lim yili deb qabul qilingan bo'lsa ham manbalarda boshqa variantlarni ham (1084, 1085, 1090) uchratish mumkin.

“DEVONU LUG‘ATIT TURK”

Turkiy xalqlarning til xususiyatlarini o‘zida aks ettiruvchi, turkiylarning tili, adabiyoti, madaniyati, ijtimoiy-siyosiy tarixi, jug‘rofiyasi, maishati, fikr tizimi va b. to‘g‘risida tasavvur shakllantirgan, turkiyning ilk lug‘ati hisoblanuvchi “Devonu lug‘atit turk” kitobi turkning o‘zini tanish va Sharqda o‘zini tanitish yo‘lini yoritgan eng buyuk obidalardan biridir. Arabcha yozilgan ushbu asar yigirma yil to‘plash, ikki yil esa yozish mehnatining mahsulidir. Bu borada Mahmud Koshg‘ariy mana shunday deydi: “Men turklar, turkmanlar, o‘g‘uzlar, chigillar, yag‘molar, qirg‘izlarning shaharlarini, qishloq va yaylovlarini ko‘p yillar kezib chiqdim, lug‘atlarini to‘pladim, turli xil so‘z xususiyatlarini o‘rganib, aniqlab chiqdim”[2].

Mahmud Koshg‘ariy bu asarni 1072-yilda yoza boshlagan va 1074-yilda tamomlagan. Boshqacha qilib aytganda, “Turk lahjalari lug‘ati” ma’nosini beruvchi, tariximizga, madaniyatimizga, ma’naviyatimizga ming yillik hamroh (shuningdek, yo‘ldosh) bo‘lgan bu asar ulkan ma’naviy xazinadir. Asar taxminan ming yil (943 yil) avval yozib tugatilgan bo‘lsa ham, fan olamida juda kech ma’lum bo‘lgan. “Devonu lug‘atit turk”dan ilk bor foydalanganlar qatorida Badriddin Mahmud, Shahobiddin Ahmad va Kotib Chalabiyning nomlari sanab o‘tiladi. Asarni qo‘lga kiritish bo‘yicha qayd etilishicha, o‘sha davrdagi Moliya vaziri Nozif Poshsho kutubxonasida saqlangan bu qimmatbaho kitobni asrab-avaylash uchun o‘ziga yaqin bo‘lgan qarindosh ayolga beradi va unga faqat muhtoj bo‘lib qolgan taqdirdagina bu kitobni oltin pul bilan 30 liraga sotishini tavsiya qiladi. Bir muddat o‘tgach, ayol ushbu kitobni Burxonbeyning kitob do‘konida sotuvga chiqaradi. Maorif vaziri Amrulloh afandi bu kitobni olmoqchi bo‘ladi va baholash uchun uni Ilmiya Anjumaniga beradi. Anjumanlik kitobni 10 liraga baholaydi va qimmat bo‘lgani uchun uni olishdan bosh tortadi. Shoir, yozuvchi va ayni paytda kitobga oshufta Ali Amiriy (1857–1923) tasodifan Burxonbeyning do‘koniga keladi va bu kitobni oladi. Kitob bilan yaqindan tanishgach, “turk tilida bugungacha bunday kitob yozilmagan, bu kitobga haqiqiy baho berilishi kerak bo‘lsa, dunyo xazinalari kifoya qilmaydi” deb hayratini yashirolmaydi.

1914-yil boshlarida Ali Amiriy tomonidan qo‘lga kiritilgan bu nusxa katta shov-shuvga sabab bo‘ladi. Ziyo Go‘kalp, Kilismi Rifatbey, Sadra’zam Tal’at Poshsho, Adliya vaziri Ibrohimbey va boshqalar bu asarga katta qiziqish ko‘rsatishadi. Qayd etish lozimki, Ali Amiriy kitob do‘konidan olganida uning varaqlari tarqoq vaziyatda bo‘lgan.

---

[2]Mahmud Koshg’ariy. “Devonu lug’atit turk”, I jild, Boku, 2006, 55-bet.

Varaqlarning betlari qo‘yilmagani uchun uning ketma-ketlikda yig‘ilishi qiyinchilik tug‘dirgan. Kitob varaqlarining ketma-ketlikda tartibga solinishida Kilisli Rifatbeyning katta xizmati bo‘lgan. Kitobni Ziyo Go‘kalp nashr ettirishni xohlaydi. Lekin Ali Amiriy kitobni Ziyo Go‘kalpga berishdan bosh tortadi. Sadra’zam Tal’at Poshshoning ishga aralashgani tufayli Ali Amiriy faqat Kilisli Rifatning nashr ishlariga rahbarlik qilishi sharti bilan uning chopiga rozilik beradi. Sadra’zam Tal’atbey Ali Amiriyga 300 lira pul mukofoti bersa ham u bu pullarni qaytarib beradi. Kilisli Rifatbey 1915–1917-yillarda “Devonu lug‘atit turk”ning 3 jildini chop ettiradi. Shuningdek, kitob nashr qilingach, uning qo‘lyozma variantini Ali Amiriy Milliy kutubxonasiga taqdim etadi.

“Devonu lug‘atit turk” kitobi hozirgi kunga kelib turk, qozoq, o‘zbek, uyg‘ur, ozarbayjon, ingliz, fors, xitoy tillariga tarjima qilinib, shu tillarda chop etilgan. Ozarbayjon tilida esa bu asar 2006-yilda Bokuda 4 jildda nashr etilgan.

O‘z ijodiga ega bo‘lish va bularni dunyo jamiyatiga taqdim etish tashabbusi bu asarning asosiy maqsadidir. Bulardan tashqari asarning yana bir maqsadi arablarga turkiy tilni o‘rgatish va bu tilning arab tilichalik boy til ekanligini isbotlashdir.

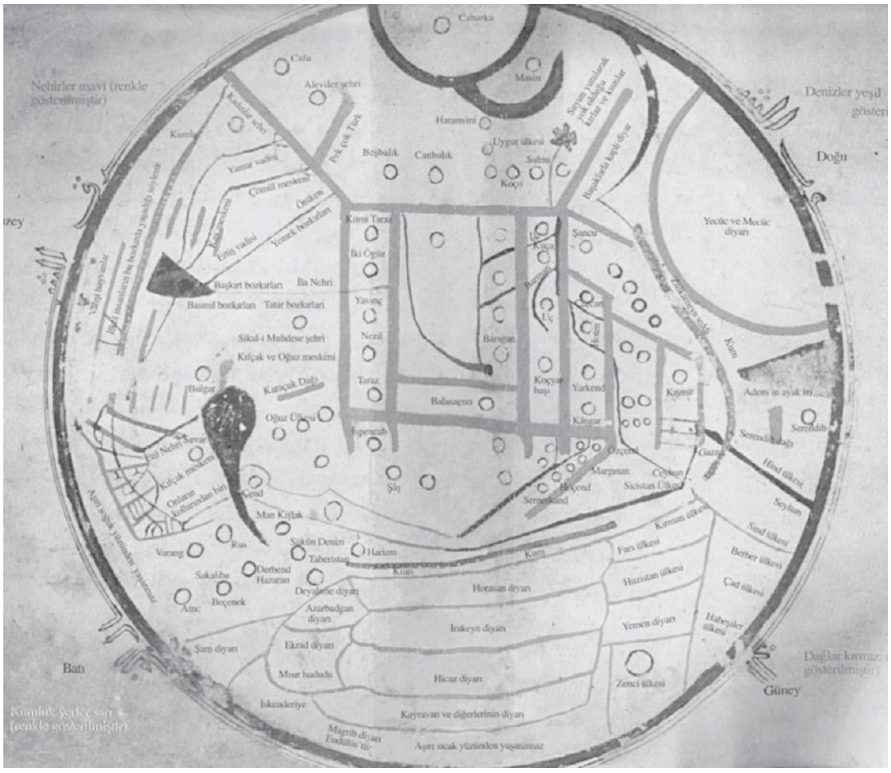

Mahmud Koshg‘ariyning “Devon”ga kiritgan dunyo xaritasining lotin alifbosi bilan berilgan varianti

XI asrda turkiy ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayot yangi muvaffaqiyatli bosqichga qadam qoʻyganini e'tiborga olishimiz kerak. Geografik doiraning kengayishi, siyosiy boshqaruv va diplomatik tajribaning kuchayishi, harbiy kuchning ortishi natijasida turkiy qoʻshinning gʻalaba qozonishi (Malazgird gʻalabasi va b.), yangi hududlarning zabt etilishi va hokazolar kabi vaziyatlar koʻplab sohalarda boʻlgani kabi madaniy sferada ham turk ishqibozligining yuksalishiga, ayni paytda uning namoyishiga ham turtki boʻlar, ham katta ta'sir oʻtkazardi. Yusuf Bolasogʻuniyning "Qutadgʻu bilig" (1069–1070) asarining yozilishida boʻlganidek, Mahmud Koshgʻariyning "Devonu lugʻatit turk" (1072–1074) asarining yuzaga kelishida ham yuqorida sanab oʻtilganlar keltirib chiqargan ruh, gʻurur va tugʻyonlarning ta'sirini inkor etib boʻlmaydi. Bu ma'noda "Devonu lugʻatit turk"da turkiy shajaralar, turkiy qabilalar, turkiy xaritalar, turkiy til, adabiyot, madaniyat va h. toʻgʻrisidagi ma'lumotlarda ochiq yoki pardali ragʻbat maqomlarining mavjudligi ham maqsadga muvofiqdir. Quvonarlisi shundaki, Mahmud Koshgʻariyning turkiy ragʻbati (turkiychilik) gʻoyasi butun turk dunyosi boʻylab vaqti-vaqti bilan turli san'atkorlarda turfa shaklda oʻzini namoyon qilgan. Dohiy Ozarbayjon shoiri M.Shahriyorning "turkiy tili yolgʻiz sevgi, istak tili boʻlmas..." misrasi ifodalagan ma'noni (shuningdek, maqsadni) turkiy til muxlisligi yoʻnalishida XI asrda boshlagan yoʻlning davomi, XX asr Eron muhiti uchun yangi bosqichning choʻqqisi deb hisoblash mumkin. Bu mantiqqa asoslangan holda asarning boshlarida Tangri oldida turkning aziz ekanligi gʻoyasining muallif tomonidan xoh ifodalanishi, xoh boʻrttilishi maqsadga muvofiq deyishimiz mumkin. "Endi hamdu salotdan soʻng bu kamina, Muhammad oʻgʻli Husaynning farzandi Mahmud soʻzlarini tinglangiz: Xudo davlat quyoshini turklar burjida yaratdi. Falakni ham shular mulkiga moslab aylantirdi. Ularni turk deb atadi, mulkka ega qildi, ularni zamonamizning hoqonlari qilib koʻtardi. Zamon ahlining ixtiyor jilovini shular qoʻliga topshirdi, xalqqa bosh qildi, bularni toʻgʻri yoʻlga yurishga qodir qildi. Bularga qarashli kishilarni gʻolib qildi. Ularga qarashli kishilar maqsadlariga yetib, beboshlar halokatidan qutuldi. Ularning (turklarning) oʻqlaridan saqlanmoq uchun ularning xatti-harakatlarini mahkam tutmoq har bir aqlli kishiga loyiq va munosibdir. Bularga yaqin boʻlish uchun eng asosiy yoʻl – ularning tillarida soʻzlashishdir, chunki ular bu tilda soʻzlashuvchilarga yaxshi quloq soladirlar, oʻzlarini yaqin tutadilar, ularga zarar bermaydilar. Hatto ular oʻz panohida yurgan boshqalarning gunohini ham kechib yuboradilar."[3] Mahmud Koshgʻariy agar turk Tangrining aziz va goʻzal bandasi boʻlsa, demak, uning ijodi ham, amallari ham goʻzal boʻlishi darkor deb hisoblaydi. Shu qatorda

[3]Mahmud Koshgʻariy. "Devonu lugʻatit turk", I jild, Boku, 2006, 54-bet. .

Mahmud Koshg'ariy turkning yaratganlari orasida uning tilining ustunlik va go'zalliklaridan so'z ochar ekan, Hazrat Muhammadning turk tiliga bergan ahamiyati o'zida aks etuvchi fikrlarini Buxoro va Nishopur irshodlariga tayangan holda ifodalashi tasodif emas: "Turklarning tilini o'rganing, chunki ularning hukmronligi uzoq davom etadi". Qayd etilganidek, Mahmud Koshg'ariy turk diyorlarini 20 yil kezgani uchun bu muddatda ushbu hududlarda yashovchilarning – uyg'ur, o'g'uz, qirg'iz, yog'ma, chigil, qipchoq, turkman va b. turkiy qabilalarning til, adabiyot va madaniyat namunalarini yig'ib o'rgangach, kitob yozgan.

"Devonu lug'atit turk"da til masalalariga sakkiz turli bo'limlarda izoh berilib, qiyoslangan. Hamza, Salim, Muzaaf, Kitobul-misol, Kitobi zavotis-salosa, Kitobu zavotil-arba'a, Kitobul-gunna, Kitobul-jam bayn-as-sakinayn nomli bo'limlarda asosan turkiy tilning leksik-grammatik xususiyatlariga, o'ziga xos nozikliklariga, o'zak, qo'shimcha, harf tizimi to'g'risidagi ma'lumotlarga ko'proq joy berilgan. Qayd etganimizdek, Mahmud Koshg'ariy o'z asarida turk tarixiga real tarixiy, ayni paytda afsonaviy nazar tashlab, turk nomining Alloh tomonidan berilgani, Turkning Nuh payg'ambarning o'g'li ekanligi, Muhammad payg'ambarning turkka mehr va umid bilan yondashishi to'g'risida alohida so'z ochgan. Bularning barini o'z asariga kiritayotganda muallif bir tomondan o'z millatining Tangriga yaqinligi, bog'liqligidan kelib chiquvchi muqaddasligini ta'kidlagan, boshqa tomondan esa uni tarixiy qahramon tipida taqdim etgan.

"Devonu lug'atit turk" asarida adabiyot namunalariga joy ajratilishi turk badiiy tafakkurining, so'z-ibora imkonlarining yuqori darajasidan dalolat beradi. Chunki Mahmud Koshg'ariyning o'z so'zlari bilan aytsak, "Devonu lug'atit turk" hikmat, saj, maqollar, she'r, razaj, nasr kabi adabiy parchalar bilan "bezalgan" kitobdir. Bu namunalarni ayni paytda turk badiiy didining namoyishi va taqdimoti deb hisoblash mumkin. Kitobga kiritilgan maqolalar, eski she'r, doston namunalarini muallifning qaysi manbalardan (og'zaki shaklda to'plash yoki yozma manbalardan olish) olgani tadqiqotchilar orasida ziddiyatlarni keltirib chiqarsa ham, deyarli ilk adabiyot antologiyasi tuzish sohasida Mahmud Koshg'ariyning turk madaniyati oldidagi katta xizmatidir. Faqat "turk ellarini birma-bir kezib chiqqan M.Koshg'ariy turk shoirlariga duch kelib, ular bilan ko'rishmagan, ijodlarini bu yoki boshqa darajada o'rganib chiqmagan bo'lishi mumkin emas."[4] "Devonu lug'atit turk"da uch yuzga yaqin maqollar joy olgan. Tadqiqotchilar ushbu namunalarni turkiylarning eng qadimiy maqollari deb hisoblashadi. Bu namunalarda turkiylarning dunyoqarashi, insonga, hodisalarga va hokazolarga munosabati diqqatni jalb etadi va natijada

[4] Nizomiy Ja'farov. Turkiy xalqlar adabiyoti, I jild, Boku, 2006, 38-bet.

turkiy ijtimoiy-siyosiy, adabiy-badiiy qarash modelining nimadan iborat boʻlishi toʻgʻrisida keng tasavvur uygʻotadi. Masalan, “Bir qargʻa bilan qish kelmas”, “Yigʻa-yigʻa moʻl boʻlur, toma-toma koʻl boʻlur”, “Qonni qon bilan yuvmaslar”, “Suv bermaganga sut ber”, “Togʻ togʻga qovushmas, inson insonga qovushar” va h. Koʻrinib turganidek, bu kabi maqollar ming yil avval kitobga kiritilgan boʻlsa ham xalq ijodi boʻlgan hikmat namunalaridan zamonaviy davrda ham foydalaniladi. Ming yildan soʻng ham tarovatini yoʻqotmagan hikmatlar turk tafakkurining oliy ekanligidan dalolat beradi.

“Devonu lugʻatit turk”da joy olgan she’rlarning (toʻrtliklar) mavzu doirasi turfa xildir. Allohning ta’rifi, tabiat tasviri, qahramonlik va muhabbatning tarannumi va boshqa mavzularni qamrab olgan bu she’r satrlari tilimizdagi poetik imkonlarning yuksakligi toʻgʻrisidagi tasavvurlarni kengaytiradi. Aslida ana shunday namunalar turk tilining poetik turlari shakllarining rangbarangligini koʻrsatish bilan uni mensimay, faqat uy, koʻcha, bozor tili shaklida baholovchilarning fikrlarini inkor qiladi, bu tilning fan va adabiyot tili sifatidagi obroʻsini isbotlaydi.

Turli mavzudagi she’r bandlariga nazar solganimizda buni ochiq shaklda koʻrishimiz mumkin. Masalan:

Idimni oger men
Biligni yuger men
Koʻngilni tuger men
Erdem uze turlunur

(Tangrini maqtayman
Bilimni toʻplayman
Nafsimni bogʻlayman
Fazilat ustiga tizilar)

Turkning tabiatga boʻlgan sevgisi hamisha yuksak boʻlganini qayd etishimiz lozim. Yuqorida koʻkni, pastda yerni muqaddas deb bilgan, yer bilan koʻk orasida boʻlgan butun borliqlarni Tangri omonati deb hisoblagan turkning badiiy tafakkur va izlanishlarida tabiatga mehr masalalari alohida ahamiyatga ega. Turkning qadimiy poetik namunalarida tabiat Quyosh, Tuproq, Gul, Dengiz, Togʻ va hokazo elementlar shaklida vasf etilsa ham bularning fonida tabiatning yagona obraz tipi koʻproq boʻrttiriladi.

Yagʻmur yagʻub sachildi,
Turluk chechak suchuldi,
Yinju qapi achildi
Chindan yinar yugʻrushur.

(Yomg‘ir yog‘ib sochildi,
Har xil gullar ochildi.
Inju qopi ochildi,
Haqiqatan ham ipor hidlari burqiraydi)

Turluk chechak yarildi,
Barchin yazim karildi,
Uchmaq ueri ko‘ruldi,
Tumluq yana kelgusuz.

(Har turli chechak ochildi, xuddi ipak gilamlar yozildi.
Jannat yeri ko‘rildi,
Go‘yo qish qaytib kelmaydi)

Axloqiy-didaktik mavzular bo‘yicha berilgan namunalarda ham turkning hayotiy qarash, ijtimoiy-falsafiy tafakkur va yondashuvi o‘z aksini topadi:

Bermish sening bil
Yolnguk topar qarincha,
Qolmish tovar adhinning
Kirsa qora o‘runka.
(Bil, berganing seningdir,
Inson topar gavdaga.
Qolgan mol o‘zganingdir,
Kirsa qora tuproqqa.)

Zafar va qahramonlik sharafi turk tarixida ahamiyatli o‘rin egallaydi. Turklar tarix bo‘yi adolat tarafdori bo‘lib, urushlarda zafar qozongan va o‘z qahramonlari bilan faxrlanganlar. “Devonu lug‘atit turk”da turk qahramonlik tarixida o‘rni bo‘lgan Alp Er To‘nga, Shu va b.ga bog‘liq poetik namuna va ma’lumotlatning o‘z aksini topishi millat vaqti bilan o‘z tarixini avaylaganini, qahramonlari sha’nini doim ko‘kka ko‘targanini isbotlaydi. (Darslikning “Turkiy xalqlar dostonlari ijodi” bo‘limida bu to‘g‘risida so‘z borgani uchun qo‘shimcha izoh berib o‘tmadik.)

“Devonu lug‘atit turk”da Alp Er To‘nganing o‘limiga bag‘ishlangan she’r xalq qalbidagi g‘am, hayajon, qayg‘u hislarining aksi jihatidan ahamiyatga molikdir. Bu parchalarda mazmun yuksak fikr-g‘oya darajasida taqdim etiladi. Namunalarda qofiyalanish, hijo bo‘linishi, misra tizimining yagona poetik tizimga mos ravishda olib borilishi ushbu she’rning shakl go‘zalligini ta’minlaydi, eng qadim davrlarda turk she’rida mavjud bo‘lgan mazmun va forma birligi to‘g‘risida fikr bildirishga yetarlicha asos beradi:

Alp Er Toʻnga oʻldimu?
Esiz, ajun qaldumu?
Oʻzlak oʻchin aldumu?
Emdi yurak yirtulur.
(Alp Er Toʻnga – Afrosiyob oʻldimi?
Esiz, dunyo (undan ayrilib) qoldimi?
Falak (zamon) oʻchini oldimi?
Endi yurak yirtilur.)

Muayyan sonda "Devon"ga kiritilgan bu namunalar hozircha soni va mualliflari aniqlanmagan qadim turkiy she'riyatning shakl-mazmun xususiyatlari, gʻoya-estetik boyligi toʻgʻrisidagi tasavvurlarning kengayishida muhim rol oʻynaydi. Faqat mualliflar noma'lum boʻlsa ham ushbu namunalar ham she'riyatimizning tarixi, ham Chuchudan tashqari kitobda nomlari sanab oʻtilmagan Aprinchur Tigin, Kul Tarkan, Ki-Ki, Oshiq Tutung, Buyan Kaya Kal, Siliq Tigin, Chusuya Tutung, Kunchuk Iduk Kut va b. qadimiy turkiy shoirlarining kimligi, uslublari toʻgʻrisida mulohazalarning shakllanishida, tadqiqotlar olib borilishida, izlanishlarga moyillikning kuchayishida ahamiyatli manbaga aylanadi.

TASAVVUF TA’LIMOTI

TASAVVUF TA'LIMOTI VA UNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Diniy-falsafiy, ma'naviy-axloqiy jarayon hisoblanuvchi tasavvuf Sharq nazariy fanlar qatorida joy olmasa ham, uning ildizida din va diniy ilmlar mavjud. Tasavvuf dinning botiniy va ma'naviy tomoni bilan shug'ullanuvchi islomiy fanlar bilan chambarchas bog'liq.

Qur'on esa ushbu ilmlarning asosiy manbasidir. Bizga ma'lumki, islomiy ilmlar VIII asrgacha butunlik tarkibida, VIII asrdan so'ng esa mustaqil shaklda (tafsir, hadis, fiqh, kalom, axloq va h.) rivojlana boshlagan. Tasavvufni ushbu ilmlarning har biriga bog'lash mumkin. Bu jihatdan tasavvuf manbayi Islom ideologiyasi bo'lgan diniy-falsafiy jarayon va tafakkur tizimi hisoblanadi. Nihod Sami Banorli tasavvufni "bir imon, bir fikr va irfon jarayoni hamda bir ishq hodisasi"[5] deb hisoblaydi. Faqat hech qachon tasavvufga bir tomonlama munosabat bo'lmagan. Ba'zi mulohazalarga ko'ra tasavvuf nazariy, boshqa mulohazaga ko'ra esa amaliy (tatbiqiy), yana bir mulohazaga ko'ra esa Islom mistizmidir. Ilk so'fiy laqabi bilan tanilgan Jobir bin Hayyon (VIII asr) yoki Abu Hoshim sanaladi.

Tasavvufning manbayi islomiy qadriyatlar bo'lsa ham Qur'onda tasavvuf va so'fiy so'zlari uchramaydi. Bu esa o'z-o'zidan tasavvufning dinga aloqasi borligi jihatidan turli fikrlarning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan. Ba'zi din olimlari Islomning tasavvufga hech qanday aloqasi yo'qligini ta'kidlaydilar. Qur'onda ham so'fiy va tasavvuf so'zlarining uchramasligi sababini shunga bog'liq deydilar. Faqat shuni nazarga olish kerakki, tasavvuf bir ta'limot sifatida Qur'ondan so'ng shakllangan. Lekin ulardan farqli o'laroq tasavvufning Islomga aloqasini tasdiqlovchilar ko'pchilikni tashkil qiladi. Ma'lumki, Islomda ilm faqat fan emas, balki ibodat va imon hodisasi, ayni paytda Islom madaniyatining tamal chiziqlaridan biri sifatida qabul qilinadi. Tasavvufda ham ibodat, imon, madaniyat va b.

jihatlarga bir xil munosabatning bo'lishi diniy-falsafiy hodisa sifatida tasavvufning islomiy asoslar ichida shakllanishini tasdiqlaydi. Islom dini bilan tasavvuf o'rtasida aloqa borligini tasdiqlovchilar bu jihatni alohida ta'kidlashadi. Qayd etish lozimki, Islomda mavjud bo'lgan Allohga muhabbat, ibodat, taqvo, tavba, zikr, ixlos, sabr, tavakkal, shukr, zuhd, qanoat va boshqa jihatlar tasavvufda ham joy oladi, bu esa uni Qur'onga bevosita bog'laydi. Bundan tashqari Qur'onning Hadid, Hashr, Niso, Baqara, Moida, Fajr, Ali-Imron suralarida joy olgan Allohga muhabbat, Allohni o'ylash, ilohiy bandalikka qo'shilish, ibodatning shartlari va b. diniy-falsafiy qarashlar tasavvufdagi shu kabi

[5] Banorli N.S. Rasmli turk adabiyoti tarixi, Istanbul, 1998, 115-bet.

fikrlarning shakllanishida muhim rol o‘ynagan. Adabiyot tarixlari va falsafa kitoblarida “Islom tasavvufi” ifodasining ishlatilishi ham tasavvufning Islomdan kelib chiqqanining tasdig‘i jihatidan muhimdir.

So‘fiy va tasavvuf so‘zlarining ildizi haqida turli mulohazalar mavjud. Qushayriy, Hujviriy va boshqa mualliflarning fikricha, tasavvud va so‘fiy so‘zlarining arab so‘zlari bilan hech qanday aloqasi yo‘q va bu so‘zlar arab tilidagi so‘zlardan kelib chiqmagan. Boshqa mualliflar esa bu so‘zlarning ildizi arab tiliga bog‘liq ekanligini asoslashga uringanlar. Ushbu fikr tarafdorlari tasavvuf so‘zining ildizini ilm va ibodat bilan shug‘ullanuvchi ilk 400 nafar mo‘minga ishora sifatida ishlatilgan “as’hobi-suffa”, cho‘l o‘simligining nomi bo‘lgan “so‘fona”, tozalik, poklik ma’nosini beruvchi “safa”, “safvet”, islomdan avval yashagan va o‘zlarini haqqa va xalqqa xizmatda ko‘rgan qabila nomini bildiruvchi “benush-sufe”, sochlariga va liboslariga e’tibor bermaydigan so‘fiylarning uzun sochlariga ishora sifatida ensa sochi ma’nosini ifodalovchi “sifatul-kafa”, yunoncha faylasuf, hikmat ma’nosini bildiruvchi “sofiya”, yung va ayvon ma’nolarini ifodalovchi “suf” va h. so‘zlar bilan bog‘lashadi. Tadqiqotchilarning aksariyat qismi tasavvuf va so‘fiy so‘zlarining ildizini “suf” so‘ziga olib borib taqashadi. Tadqiqotchilar bunda “suf” so‘zining Payg‘ambar namozdan so‘ng makon sifatida moiza etgan joylardan biri o‘laroq ayvon ma’nosiga emas, Payg‘ambarning, avliyo va sahobalarning yung matolardan tayyorlangan libosi ma’nosiga ahamiyat berishadi. Lekin tasavvuf diniy-ma’naviy tizim bo‘lgani uchun unga bir ma’noli yondashish to‘g‘ri emas. G‘azzoliyning “Saodat yo‘li”da, Qushayriyning “Risola”sida, Attorning “Tazkirat-ul avliyo”sida, Jomiyning “Nafohat-ul uns”ida, J.Rumiyning “Masnaviy”ida aks etgan so‘fiy qarashlarda tasavvufning 100 ga yaqin ma’nosini (shuningdek, ta’rifini) aniqlash mumkin. Ularni qisqacha quyidagidek sanab o‘tish mumkin:

1. Tasavvuf zuhddir (Alloh muhabbatiga to‘sqinlik qiluvchilarni qalbdan chiqarib Allohga yo‘nalish)
2. Tasavvuf go‘zal axloqdir.
3. Tasavvuf qalb pokligidir.
4. Tasavvuf nafs bilan kurashdir.
5. Tasavvuf kitobga (Qur’on ma’nosida) mehr qo‘ymoqdir.
6. Tasavvuf Allohga mutlaq shaklda tobelikdir.
7. Tasavvuf Haqqa vuslatdir. (Allohga qovushmoq)
8. Tasavvuf Islomning ruh hayotidir.
9. Tasavvuf botiniy, ichki dunyo ilmidir (Hukm va amrlarga ham zohiriy, ham botiniy jihatdan ibodat va itoat).
10. Tasavvuf savfdir (Allohdan boshqa hamma narsadan yuz o‘girmoq) va h.

Buyuk mutasavviflardan Abu Muhammad Ruvaymning (X asr)

“tasavvuf Alloh bilan birga bo‘lib, nafsdan qo‘l tortmoqdir”, Abu Husayn Muzayyinning (X asr) “tasavvuf Haqqa bo‘yin egmoqdir”, Abu Ali Ro‘zboriyning “tasavvuf insonning quvilsa ham Rabbning eshigida tiz cho‘kib kutishidir”, G‘azzoliyning “tasavvuf qalb va a’zolarning ko‘ngilli ibodatidir”, “tasavvuf tamannosiz ibodat va ko‘ngilli yo‘qsillikdir” va h. fikrlarida tasavvufning ko‘pgina mohiyati aniq shaklda o‘z aksini topadi.

Tasavvufda nafs bilan kurash birlamchidir. Hazrati Payg‘ambarimiz ichimizdagi dushman bilan (nafs bilan) kurash olib borishni buyuk jihod deb hisoblar edilar. Nafs bilan kurashda ilohiy axloq vojib shartlardan biri hisoblanadi.Agar inson “ilohiy axloq bilan axloqlanmasa” undagi moddiyat hirsini mahv etish mumkin emas.

Tasavvuf so‘fiyning ruhida, ichki dunyosida mavjud bo‘lgan bir “sifat”dir, bu sifat haqiqat jihatidan Haqniki, zohiriy jihatdan esa insonning o‘zinikidir.

Tasavvufning mavzusi Alloh, borliq va inson bilan bog‘liq. Junayd al-Bag‘dodiyning qayd etishicha, “tasavvuf so‘fiyona hayotning vasfidir”. Ko‘pgina ma’naviy maqom va shartlar – ruh, ishq, sevgi, nafrat, kin, boylik, nafs, ibodat va shu kabi tuyg‘ular tasavvufning mavzu doirasiga kiradi.

Tasavvufning g‘oyasini esa insoniy yovuzliklardan, yomon axloqdan uzoqlashtirish, ma’naviy ulug‘likni yuksaltirish, uni asl Alloh bandasi va Payg‘ambar ummati darajasiga ko‘tarish, qisqacha qilib aytganda, komil inson maqomiga yetkazish tashkil etadi. Tasavvuf vahdati-vujud falsafasiga asoslanadi. Bu falsafada Yaratganning buyukligi va yaratilish sirlari to‘g‘risida fikrlar dolzarblikni tashkil etadi. Vahdati vujud masalasiga ko‘ra borliq yagona, yagona bo‘lgan esa Allohdir. Atrofda ko‘rinib turgan boshqa borliqlar Allohning idroki, tasdig‘i va isboti uchundir. Shuni ham qayd etish joizki, tasavvufda bilinadigan yagona haqiqat Alloh idrokidir. Faqat Allohni his etib, bilinishi yolg‘iz irfonga bog‘liq. Chunki irfon ham ilm, ham tuyg‘u tizimidir. Shu tufayli ham Alloh borliqda eshituvchi, o‘ylovchi va ishonuvchi maxluqqa ehtiyojini nazarga olib, insonni yaratgan. Alloh Dovud payg‘ambarning “insonni nega yaratding?” savoliga “men yashirin zot edim, bilinishni sevdim, bilinish uchun insonni yaratdim” degan javobni bergan. Vahdati-vujud falsafasida inson Allohdan ajralgan ruh hisoblanadi. Alloh tomonidan ko‘kdan yerga tushirilgan ruh o‘tkinchi vaqt uchun badanga aylanib, inson jildiga solingan. Ular egnilarida kafan bilan har doim Allohga yetish orzusida yashaydilar.

Dunyo do‘stning dushmanidir,
Maqsad u jonlar jonidir,
Bil-ki, bu dunyo foniydir,
Dunyoni sen tark et, ko‘ngil.

(A. Yassaviy)

Bu dunyoda qolmaylik, kel,
Foniydir aldanmaylik, kel,
Bir ekan ayrilmaylik, kel,
Kel, doʻstga ketaylik, kel, koʻngil.

(Yunus Emro)

Tasavvufda insonning vahdatdan ajralib yerga kelishi bosqichma-bosqich amalga oshadi. Uning Haqqa yetishishi esa toʻrt bosqichdan oʻtadi: Shariat, tariqat, ma'rifat va haqiqat. Shariat hukmlarga ibodat, tariqat his qilib, oʻylab yoʻlni aniqlash, ma'rifat Haqni oʻz ruhiga hokim etish, haqiqat esa Haqqa yetishish bosqichlaridir. Bu yerda barcha bosqichlar asos va vojibdir. Bir bosqichni oʻtmay turib, keyingi bosqichga qadam qoʻyishning iloji yoʻq:

Tariqatga shariatsiz kirganlarning,
Shayton kelib imonini olar emish…

(Ahmad Yassaviy)

Shariat, tariqat yoʻldir borganga,
Haqiqat mevasi undan ichkari.

(Yunus Emro)

Tasavvufda insonga vahdatdan ajralib, Haq tomon borgan borliq sifatida munosabat bildiriladi. J. Rumiy aytganidek:

Men menda emas, Senda-da ham Sen, ham men,
Men ham meningman, hamda sening, Sen ham mening.
Shunday gʻarib holga bu kun keldim-ki,
Sen menmisan, bilmayman, menmi Senman.

Tasavvufda tariqat va takka vojib shartlardan biri sifatida oʻrin egallaydi.

Tariqat tasavvufning oʻrgatish maktabidir, his qilib va oʻylab yoʻl aniqlashdir. Alloh tomon boruvchi yoʻlda tariqat muhim qadamlardan biri hisoblanadi. Murshid va murid omilining bu yerda muhim oʻrni bor:

Tariqatga siyosatli murshid kerak,
U murshidga ikki bora murshid kerak,
Xizmat qilib, bir rizoni topmoq kerak,
Bunday oshiq Haqdan nasib olur emish.

(Ahmad Yassaviy)

Tariqatlar koʻproq Xuroson, Iroq, Turkiston, Onadoʻli va Bolqon hududlarida yuzaga kelgan. Mavlaviya, Yassaviya, Shifoiya, Haydariya, Bektoshilik, Naqshbandiya va boshqa tariqatlar ushbu hududlarda soʻfiylikning yoyilishiga xizmat koʻrsatgan.

Takka tasavvufning ijtimoiy tashkiloti hisoblanadi. Takkalar koʻpincha ijtimoiy jamiyat boʻlishga qaramay, ular adabiyotning rivojiga ham oʻz hissalarini qoʻshishgan. Ilk tasavvuf adabiyoti namunalarini takkalarga yigʻilgan tariqatchilar yuzaga chiqargan. Sharqda takkalar son e'tibori bilan madrasalardan koʻp boʻlgan. Agar madrasalar asosan klassikani, klassik ilmlarni oʻrgatgan boʻlsa, takkalarda Allohga yetishish yoʻllari oʻqitilar edi. Shu sababdan madrasalar bilan takkalarning bir-biriga boʻlgan munosabati ma'lum darajada zid boʻlgan. Qayd etishimiz kerakki, takkalarda sunniy mazhablar shialar bilan solishtirganda koʻpchilikni tashkil qilgan. Shunga qaramay, ular oʻzaro hurmat sharoitida faoliyat koʻrsatganlar.

Koʻp hollarda tasavvufni mistizm bilan bir qatorga qoʻyishadi. Lekin ularning oʻrtasida muayyan farqlar bor. Qayd etishimiz kerakki, mistika yunoncha soʻz, bu soʻz yunon tilida "tilsiz boʻlish, gapirmaslik, lablarni va koʻzlarni bogʻlamoq" ma'nolarini ifodalaydi.

Tasavvuf bilan mistizmning farqini quyidagicha sanab oʻtishimiz mumkin:

– Mistizmda aql emas, zavq hokimdir;

– Mistizmda foniylik falsafasi ilk qatorda turadi;

– Tasavvufda inson ruhi yuksaklikka koʻtariladi, mistizmda esa ruhiy yuksaklikka erishish emas, oʻtkinchi lazzat bor;

– Tasavvufda ma'naviy yuksalish uchun individual harakat asosiy sanaladi, mistizmda esa yoʻq;

– Tasavvufda ruh ajralib, Haqqa yetadi, mistizmda esa ruh jasadga hokim boʻlib, undan ayrilmaydi;

– Tasavvufda inson ham vajd, ham ilm ahlidir, mistizmda esa yolgʻiz vajd ahlidir;

– Tasavvufda inson badani arz (hudud), suyaklari togʻ, iliklari mineral ma'dan, tomirlari oqar suv, muloqot va aloqa tuygʻusi madaniyat, nafasi shamollarning esisihi, soʻzlari momaqaldiroqdek ma'no beriladi. Mistizmda esa bunday oʻxshatishlar boʻlmaydi va h.

Tasavvuf islomiy asoslar bilan shakllanib, Sharq-musulmon diniy-falsafiy, ayni paytda adabiy-badiiy tafakkurning rivojida ahamiyatli rol oʻynagan ta'limotlardan biridir.

UMUMTURKIY YOZMA ADABIYOT

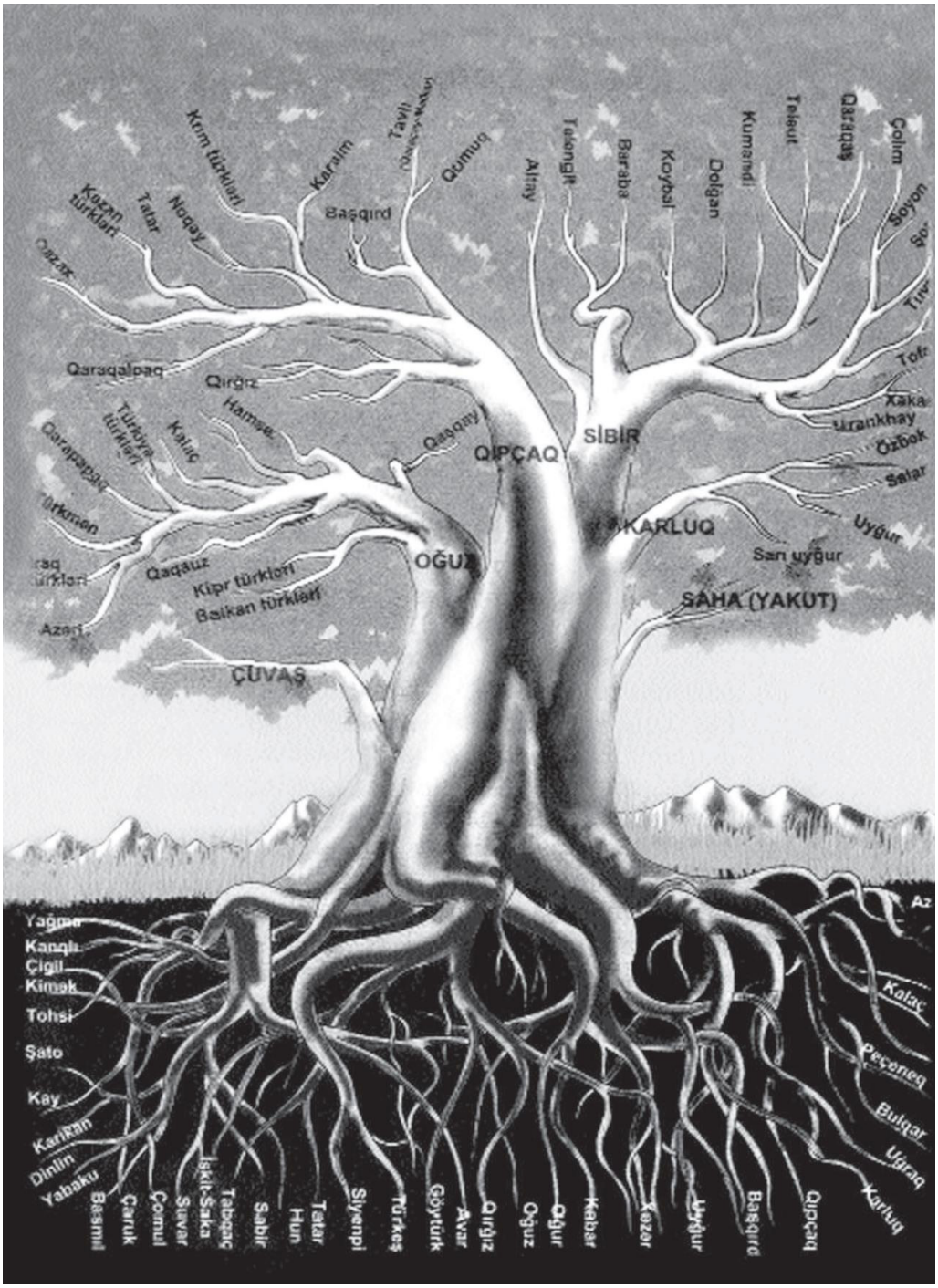
Qazak
Qazan türkləri
Tatar
Noqay
Krım türkləri
Karalım
Başqırd
Tayı
Qumuq
Altay
Teleqit
Baraba
Koybal
Dolğan
Kumandı
Teleut
Qarağaş
Çolım
Şoyon
Qaraqalpaq
Qırğız
Hamşa
Türkiyə türkləri
Kalıç
Qarapapaq
Türkmen
Qaqauz
Kıpr türkləri
Balkan türkləri
Azərb
Qaqay
QIPÇAQ
SİBİR
OĞUZ
KARLUQ
SAHA (YAKUT)
Sarı uyğur
Uyğur
Özbok
Salar
Urankhay
Xaka
ÇUVAŞ
Yağma
Kanqlı
Çigil
Kimək
Tohsı
Şato
Kay
Karlıqan
Dinlin
Yabaku
Basmıl
Çaruk
Çomul
Suvar
Isıkl-Saka
Tabqaç
Sabir
Tatar
Hun
Siyenpi
Türkeş
Göytürk
Avar
Qırğız
Oğuz
Oğur
Kabar
Xazar
Uyğur
Başqırd
Qıpçaq
Karluq
Uğraq
Bulqar
Peçeneq
Kalaç

YUSUF BOLASOG‘UNIY

YUSUF BOLASOG’UNIY
(1017-1077)

Yusuf Bolasog‘uniy XI asr turk-islom madaniyatining ilk buyuk mutafakkiridir. U 1017-yilda

Qoraxoniylar davlatining (840–1212) madaniyat markazi hisoblangan Bolasog‘un shahrida tavallud topgan. Lekin Y. Bolasog‘uniyning tavallud sanasi bo‘yicha turli fikrlar mavjud. Turli manbalarda uning tug‘ilgan sanasi 1010, 1015, 1019, 1025 va b. deb ham ko‘rsatiladi. Yusuf Bolasog‘uniy turkiy adabiy til va madaniyatning shakllanishi, ayni paytda taraqqiyotida ahamiyatli rol o‘ynagan Qoraxoniylar hokimiyati davrida yashab ijod qilgan. Qayd etish lozimki, Qoraxoniylar davlati Ko‘kturk va Uyg‘ur xoqonlaridan so‘ng Turkiston hududida tashkil topgan ilk turk musulmon imperiyasi sifatida tarixda qolgan. Qoraxoniylar davlatining asoschisi, islomni qabul qilgan ilk turk hukmdor Abdulkarim Satur Bug‘ra Qoraxonning hokimiyatga kelishi bilan mintaqada badiiy, ilmiy, ijtimoiy-siyosiy tafakkur tarzi turkning foydasiga hal bo‘lgan. Bu davrdan boshlab turk tili va madaniyatining tamali qo‘yila boshlangan desak ham bo‘ladi. Bir rivoyatga ko‘ra, Muhammad payg‘ambar Me’roj safari paytida payg‘ambarlar bilan bir qatorda o‘tirgan shaxsni Jabroil alayhissalomga ko‘rsatib, uning qaysi payg‘amvar ekanligini so‘raydilar. Jabroil alayhissalom esa bu shaxs payg‘ambar emas, 333-yildan so‘ng Turkistonni dinimizga olib kiruvchi Satur Bug‘raxonning ruhidir deb aytadilar. Bu rivoyat turkiy tafakkur tarzining islomga yaqin va bog‘liq ekanligini tasdiqlaydi. Aslida Qoraxoniylarning hokimiyatga kelishi va islomni qabul qilishi natijasida turkning Ko‘ktangri e’tiqodining yagona Alloh e’tiqodiga o‘tishi yuz berdi va bu tufayli mukammal turk-islom adabiy-falsafiy, ma’naviy-psixologik tafakkuri shakllana boshladi. Turk va Islom ideologiyalarining sintezi yangi madaniyat bosqichining asosini qo‘ydi va shu tarzda dunyo madaniyatiga integratsiyalashgan.

Bolasog‘uniyning qayerda, kimdan va qachon tahsil olgani noma’lum. Bu to‘g‘risida ko‘pgina bahs-munozarali fikrlar mavjud. Lekin dunyoqarashi, ijtimoiy-siyosiy, ilmiy-adabiy va shu kabi fikrlari mukammal tahsil olganini ta’kidlashga asos bo‘ladi. Bir taxminga ko‘ra uning ustozi Ibn Sino (980–1037) bo‘lgan. Taxmin qilinishicha, u umrining ko‘p qismini Bolasog‘un shahrida yashagan. Y. Bolasog‘uniy “Qutadg‘u bilig” asarini

ham shu shaharda yoza boshlagan (1069). U asarni 18 oydan so‘ng Qoraxoniylar davlatining siyosiy markazi Koshg‘arda tamomlab (1070), hukmdor Tabg‘aj Bug‘raxonga taqdim etgan. Asar ma’qul bo‘lgan hukmdor Y.Bolasog‘uniyga Xos Hojiblik unvonini bergan. Bu borada asar muqaddimasida shunday deb yoziladi: “Bu kitobni tasnif etuvchi Bolasog‘uniy shahrida tug‘ilgan dindor va mo‘min shaxsdir. Ammo bu kitobni Koshg‘ar elida tamomlab, Tabg‘aj Bug‘raxon huzuriga olib chiqdi. Malik Bug‘raxon ham uni kutib olib, hurmatini joyiga qo‘yib o‘z Xos Hojibligini unga berishni lutf qildi. Shuning uchun ham Yusuf Xos Hojib nomi va taxallusi dunyoga taraldi.” Ma’lumki, hojiblik hukmdorning ideologik mashvaratchi sifatida saroyda vazir va qo‘shin qo‘mondonidan so‘ng uchinchi vazifa sanaladi. U aqli, axloqi, ma’naviy, jismoniy va boshqa jihatdan ajralib turishi, xalqning ko‘ruvchi ko‘zi, o‘ylovchi miyasi bo‘lishi lozim. Hojiblik uchun 10 fazilat vojib sanalgan: o‘tkir ko‘z, sof ko‘ngil, hassos quloq, til, nurli yuz, amal, ilm, idrok, pok qo‘l. Shubhasiz, Y.Bolasog‘uniy bu sifatlarning barini o‘zida mujassam etgan va xalqning suyuklisiga aylangan. Yusuf Bolasog‘uniy 1077-yilda vafot etgan.

“QUTADG‘U BILIG” asari

Yusuf Bolasog‘uniyning “Qutadg‘u bilig” asari (1069–1070) turkiy xalqlarning badiiy tafakkur kuchini o‘zida aks ettiruvchi, turkcha qadamga olingan asarlar ichida ilk bor so‘z Allohning nomi bilan boshlangan ilk (XI asr) yozma san’at obidasidir. “Qutadg‘u bilig” masnaviy formasida yozilgan manzuma didaktik asardir. Asar 6645 baytdan iborat. Lekin asarga 77 baytlik manzuma va kichik mansur muqaddima ham ilova qilingan. Bu parchalarning kim tomonidan yozilib, asarga qo‘shilgani to‘g‘risida aniq ma’lumot bo‘lmasa ham ushbu parchalar muallifning o‘ziga tegishli deb taxmin qilinadi. Ehtimol, Y.Bolasog‘uniy asarga ushbu ilovani umrining oxirida yozgan. O‘quvchiga bevosita murojaat qilingan 75 va 76-baytlarda bu hol o‘zini tasdiqlaydi:

Bu turkcha qo‘shuqlar tuzattim senga,
O‘qisang, duo qil mening haqimga.
Men dunyodan o‘taman, seng o‘zing eshit,
Kitobdan ibrat olgin, ko‘zingni ochgin.

Shuni ham qayd etish lozimki, bu qo‘shimchalarning xoh nasr, xoh nazm qismida asarning atrofdagi mamlakatlarga yoyilishi va muallifiga shuhrat olib kelishi to‘g‘risida ma’lumot beriladi. Muallif kitobning Xitoyda “Adab ul-mulk”, Mochinda “Anisul mamolik”, mashriqda “Ziynat ul-umaro”, Eronda “Shohnomayi turki”, Turonda “Qutadg‘u bilig” nomi

bilan shuhrat qozonganini iftixor bilan qalamga oladi. Ehtimol, asar muallifi tirikligiga qoʻlyozma shaklida nomi aytib oʻtilgan oʻlkalarga yoyilgan va buning natijasida Y.Bolasogʻuniy buni fakt sifatida asarga kiritgan.

"Qutadgʻu bilig" mutaqorib bahrida (faulun faulun faulun faul) yozilgan. Lekin bu fikrga tadqiqotchilarning munosabati ham bir xil emas. Masalan, asar milliy she'riy vazni hijoda yozilganini tasdiqlovchi fikrlar ham mavjud. Qayd etishimiz lozimki, asarda 173 toʻrtlik bor, bular esa islomdan avvalgi moniy turk she'r shakliga mos. Ushbu toʻrtlik-moniy tuzilishida jinosli qofiyalanish tizimi mavjud, manbalarda bu jarayon keyingi davrlarda milliy turkiy she'r tuyuq shaklining rivojiga katta ta'sir koʻrsatgan omil sifatida tasdiqlanadi. Yangi adabiy til boʻlgan Koshgʻar-Xoqoniyasi Qoraxoniylarning davlat tili edi.

"Qutadgʻu bilig" asarining uch qoʻlyozma nusxasi mavjud: Vena, Qohira va Fargʻona nusxasi.

1439-yilda Hirotda Hasan Qora Shams tomonidan uygʻur alifbosi bilan koʻchirilgan nusxa Istanbulga olib kelingan. Ushbu nusxa sharqshunos olim Hammer tomonidan sotib olinib, Vena saroy kutubxonasiga sovgʻa qilingan. Vena nusxasi "Qutadgʻu bilig"ning fan olamiga ma'lum boʻlgan ilk nusxasi sanalsa ham tadqiqotchilar uni noqis deb hisoblashadi. Ushbu variant ilk bor 1870-yilda nashr etilgan.

"Qutadgʻu bilig"ning arab alifbosi bilan yozilgan ikkinchi nusxasi 1896-yilda Qohirada topilgan. Qohira saroy kutubxonasida saqlangan bu nusxaning materiallari ilk bor 1943-yilda chop etilgan. Asarning arab alifbosi bilan koʻchirilgan toʻliq nusxa deb tan olingan Fargʻona varianti esa fan olamiga 1913-yilda ma'lum boʻladi. Z.Valizoda va Fitrat tomonidan oshkor etilgan bu nusxa ilk bor 1934-yilda nashr etilgan. Hozirda Fargʻona nusxasi Viloyat kutubxonasida saqlanadi.

Y. Bolasogʻuniy asarga "Qutadgʻu bilig" nomini berishi tasodif emas. "Saodat", "baxtli taqdir" va b. ma'nolarini bildiruvchi "qut" soʻzining leksik oʻzgarishi va "bilig" soʻzi bilan yonma-yon ishlatilishi natijasida kelib chiqqan ma'no "Saodatga eltuvchi bilim" asarning nomi toʻgʻrisida muallif maqsadini ifodalaydi:

Kitab ati urdum "Qutadgʻu bilig",
Qutadsu oqugʻliqa tutsu elig.
(Kitob otini "Qutadgʻu bilig" qoʻydim,
Oʻquvchiga baxt keltirsin, qoʻlidan tutsin).

Yusuf Bolasogʻuniy "Qutadgʻu bilig"ni juda qadrli kitob deb baholaydi va "qimmatli bilimlar bilan bezatilgan" bu kitobni "chanqoqlar uchun ilm daryosi" deb hisoblaydi. Kitobning eng chuqur hikmat va durdona

chambaragi ekanligi alohida ta'kidlanadi. Shuning uchun ham muallifning o'quvchiga qarata aytilgan "bu kitobni har o'qib-yozuvchi anglamas, uni faqat o'qib-his etgan tushunadi" so'zlari tasodif emas.

"Qutadg'u bilig" avvalo Tangri, Muhammad payg'ambar va uning 4 sahobasi Abubakr, Umar, Usmon va Alining, shu jumladan, o'sha davr hukmdori Bug'raxonning ta'rifi bilan boshlaydi. Ulardan so'ng keluvchi taxminan 270 baytlik turli sarlahvali parchalarda koinotning yaralishi, 7 sayyora, 12 burj va inson haqida ma'lumot beriladi. Kitobda joy olgan bundan keyingi (taxminan 6000 bayt) masalalar 4 ulug' va mustahkam tamal borasida ketadi: a) adolat; b) saodat; c) aql; d) qanoat va oqibat. Asarda Kuntug'di adolat, Oyto'ldi saodat, O'gdulmish aql, O'zg'urmish esa oqibat ramzidir. Asar davomida barcha masalalar turkcha nom bilan ifodalangan obrazlarga bog'langan holda taqdim etiladi. Muallif bu obrazlarning faoliyati doirasida bir tomondan davlat, jamiyat, ijtimoiy huquq, maishat, boshqa tomondan esa oxirat va dunyo muammolarini diqqat markaziga tortadi. Shu tufayli ham asarda "dunyoga kelgan kundan nomini olib, otini mingan, manzil-manzil o'limga yaqinlashgan", "o'zi emas, nomi abadiy bo'lgan" insonning "foniy dunyo bilan" "abadiy olam" chizig'idagi joyi va mavqeyi butkul muayyanlashadi, uning nafsi qurolsizlashadi. Muallif Kuntug'di, Oyto'ldi, O'gdulmish va O'zg'urmishning amal, faoliyat, dunyoqarash va hayotga qarashlarini keng doirada taqdim etadi. Mana shu taqdimotda hukmdor va jamiyat, inson va dunyo, inson va abadiy olam muammolari qalamga olinib, adolatli jamiyat boshqaruvi to'g'risida tasavvur kengaytiriladi. Shu jumladan, bu dunyo va oxiratda saodatga erishish yo'llari ko'rsatiladi. Kuntug'di Elik adolat ramzidir. Uning xarakteri quyoshning alomatlariga mos ravishda taqdim etiladi. Quyosh shaklini, nurini o'zgartirmaganidek, Kuntug'dining ham adolatli "nuri va yorug'ligi" o'zgarmas, quyosh koinotga nur va issiqlik baxsh etganidek, uning ham adolati insonlarga tinchlik va xotirjamlik baxsh etadi, quyoshning burji va tamali sobit bo'lganidek Kuntug'di ham adolatli hukmda, qarorida sobit va qarorlidir va h. U uzoq umr ko'rgan hukmdor bo'ladi. So'zi but, ko'zi, ko'ngli to'q, amali to'g'ri insondir. Lekin asarda uning musbat jihatlarining taqdimi bu bilan tugamaydi. Kuntug'di Elik jasur, axloqli, bilimli, aqlli, shaxsiy istaklardan uzoq va boshqa xususiyatlar bilan ham taqdim etiladi. U asarda hokimiyatni yolg'iz boshqarishga qarshi chiqadi. Shuning uchun ham boshqaruvda o'ziga yordam bera oladigan aqlli yordamchi izlaydi. Kuntug'di Elik asl hukmdor sifatida sergak va ehtiyotkorligi bilan ajralib turadi. U siyosiy xodim sifatida davlat ishida ehtiyotlik va sergaklik davlatning umrini uzatishini, qonun bilan boshqariluvchi jamiyatda xalq baxtiyor yashashini anglab yetadi. Yusuf Bolasog'uniy Kuntug'di Elik siymosida adolatli hukmdor

obrazi yaratish bilan turk davlat boshqaruvi va ijtimoiy-siyosiy qarashlari to‘g‘risida kompleks tasavvur yaratgan.

Asarda bunday tasavvurlar Oyto‘ldining shaxsida muayyan miqdorda aniqlashadi, fikrlar o‘zaro suhbatda (Hojib-Oyto‘ldi va Kuntug‘di-Oyto‘ldi uchrashuvlarida) taqdim etiladi. To‘g‘rilikni o‘ziga shior qilib olgan Oyto‘ldi benuqson xizmati bilan taniladi. Asarda ismining ma’nosi oy bilan muqoyasada izohlanadi: “Oy ko‘kda ilk kun kichik ko‘rinadi, kunlar o‘tgani sari kattalashadi, porlab dunyoni yoritadi, kattalashib eng yuksak cho‘qqiga erishadi, yana kichrayib qaytadan kattalasha boshlaydi”. Aynan Oyto‘ldi saodat va davlatning ramzi bo‘lgani uchun bu izohda saodatning, mol-davlatning adabiy emasligiga, oyday joyini va shaklini o‘zgartirgani uchun unga ishonmaslik, oshufta bo‘lmaslikni tavsiya qiladi. Oyto‘ldi davlatning ikkinchi mas’ul odami vazir sifatida jamiyatda obro‘ga ega. Lekin muallif uning obro‘si sababini vazifasi bilan emas, ko‘proq “ko‘nglini Tangriga bog‘lashi”, “hayotda hamma narsani sinovdan o‘tkazib qaror qilishi”, “bilim bilan hunarga ega bo‘lishi”, “dunyo molini ortiqcha yuk deb bilishi”, “hamma narsaning chorasini to‘g‘rilikda izlashi” va b. bilan bog‘liq deydi.

“Qutadg‘u bilig” asarida Oyto‘ldining ijtimoiy-siyosiy, falsafiy, ma’naviy, psixologik qarash va boshqa hayotiy fikrlari Kuntug‘di va o‘g‘li O‘gdulmish bilan suhbatlarida diqqatni jalb etadi. Bu suhbatlar aslida turk tafakkuri yondashuvida davlat, jamiyat, adolat va b. muammolarga qarashning o‘lchov va me’yorlarini muayyanlashtirish jihatdan ahamiyatlidir.

“Qutadg‘u bilig” asarida “faoliyat doirasiga” ko‘ra o‘zgacha obrazlardan biri O‘gdulmishdir. U asarda aql ramzi sifatida aks etadi. Otasining o‘limidan so‘ng Kuntug‘di uni yoniga chaqiradi va suhbat vaqtida O‘g‘dulmishning aqli hukmdorni hayratga soladi. Shuning uchun Kuntug‘di unga saroyda lavozim beradi. Xizmati vaqtida O‘gdulmish muvaffaqiyatga erishadi, xalqni saodatga, davlatni esa taraqqiyotga boshlaydi. O‘gdulmishning fikrlari moddiy dunyo bilan adabiy olam tarozisida muvozanatlashga xizmat qiladi. O‘gdulmish aql va bilimni insonning bu dunyoda erisha oladigan eng buyuk ne’mat deb biladi. U har qanday saodatning sababi aql va bilim nomli “kalit” deb baholaydi. Asar davomida uning oshpazlikdan, tabiblikdan, ovchilikdan, tarbiyadan tortib davlatni boshqarish qoidalarigacha bo‘lgan fikrlari asl aql egasining qarashlari shaklida taqdim etiladi. Shu tufayli ham o‘quvchi bu taqdimotda ijtimoiy muhit va maishatda nimani qanday qilish qoidalarini o‘rganadi, birgalikda hayotda yashash va harakat qilish madaniyatining turk tafakkuridan chiqqan nizomi bilan tanishadi.

“Qutadg‘u bilig”da asosiy obrazlardan biri esa O‘zg‘urmishdir. U oqibat ramzidir. O‘zg‘urmish butun borlig‘i bilan abadiy olam jozibasida

boʻladi. Hech qanday kuch-quvvat uni bu jozibadan “xalos” eta olmaydi. Shu tufayli uning qarindoshi Oʻgdulmish necha bor uni saroyda ishlashga taklif qilsa ham u bu taklifni qabul qilmaydi. Chunki Oʻzgʻurmish dunyo ne’matlariga koʻz yumib, saroyda xizmat qilishni emas, oxiratga (oqibatga) tayyorlanishni hamma narsadan ustun koʻradi. Shu sababli ham u zohidlikni saroyga borishdan sharafliroq deb biladi. Uning aqidasi asarda qayta-qayta takrorlangan fikrlarda oʻz tasdigʻini topadi:

Dunyo bevafodir, qilmishi jafo,
Ey oqil, undai oʻzing tutgin ayro.
Dunyoga sen behad mehr qoʻygansan,
Undan tezroq koʻngil uzib, boʻl ayro.

Biz asarda Oʻgdulmish va Oʻzgʻurmish oʻrtasidagi bir necha bor boʻlgan uchrashuvga guvoh boʻlamiz. Bu qarashlar deyarli hayot va oxirat masalalariga bagʻishlangani uchun muayyan shartdan uzoqlashmaydi. Shu sababli ma’naviyat dunyosining ikki buyuk siymosi bir necha bor yuzma-yuz fikr almashishlari matlabning yana kenglikda, butun tafsilotlari bilan ochilishiga xizmat qiladi.

Muallif Oʻzgʻurmishning fikrlarini moddiy va abadiy dunyo kontekstida taqdim etish bilan islomiy tasavvurlar haqidagi bilimlarni namoyish etadi.

“Qutadgʻu bilig” asari Yusuf Bolasogʻuniyning oʻziga nasihatlari bilan tugallanadi. 40 baytlik bu nasihatda muallif bilimning inson hayotidagi roli, bilimli insonlar bilan savodsizlarning farqi, soʻzlarining toʻgʻriligi, bu dunyoning oʻtkinchi ekanligi, har ikki dunyoda mavqega erishish, asarning 18 oyda tamomlagani va b. haqida bahs qiladi.

“Qutadgʻu bilig” XI asr turk adabiy tilining mukammal namunasi sifatida til, uslub va fikrning badiiy imkonlari jihatdan ham diqqatni jalb etadi. Aynan shu tilning shakllanishi va rivojlanishida Yusuf Bolasogʻuniyning alohida xizmatlari boʻlgan bu fikr asarda oʻz ifodasini topadi:

Ayo, bu kitobni qabul etguvchi,
Bu turkcha asarga ajablanguvchi,
Shundayin kitob bu, koʻllanma erur,
Xususan shohlarga, ki el-yurt soʻrur.

“Qutadgʻu bilig”da ifoda goʻzalligi jihatdan e’tiborni tortuvchi yuzlab namunalarga duch kelish mumkin:

“Kamolning bezagi til, til bezagi soʻz, inson bezagi yuz, yuz bezagi esa koʻzdir”, “har kimning harakati uning asliga shohid, harakati ne esa, asli ham udir”, “insonning oʻzi abadiy emas, nomi abadiydir”, “bilimsiz ki-

shi doim betob boʻlar”, “aql qorongʻu kechada chiroqdir”, “hirs bilan ish koʻrgan pushaymon boʻlar”, “kimda aql boʻlsa u asil boʻlar” va h. Bu kabi iboralar asarning til va uslub jihatdan boyligini, turkiy tildagi ifoda imkoniyatlarining kengligini tasdiqlaydi.

AHMAD YASSAVIY

AHMAD
YASSAVIY
(1103-1166)

Turk tasavvuf adabiyotining ilgʻor siymolaridan biri boʻlgan Xoʻja Ahmad Yassaviy hayoti haqida manbalarda aniq ma’lumot yoʻq. -

Bu buyuk turk soʻfiysining tarjimayi holi va qisman ijodi haqidagi fikrlar xalq orasida keng tarqalgan rivoyatlar asosida shakllangan. Ahmad Yassaviy XII asr boshlarida (taxminan 1103) Gʻarbiy Turkistonning Sayram qishlogʻida tavallud topgan. Bu qishloq hozirda Qozogʻistonning Chimkent shahridan 7 km. narida joylashgan. Ahmad Yassaviyning otasi Shayx Ibrohimning Hazrat Alining naslidan boʻlganligi taxmin qilinadi. Onasi Oysha xonim

taniqli din xodimi Shayx Musoning qizi boʻlgan. 7 yoshida Ahmad Yassaviyning otasi vafot etadi. Oradan biroz vaqt oʻtgach, onasi ham hayotdan koʻz yumadi. Ota-onasidan ayrilgach, Ahmad Yassaviy opasi Gavharshohnoz bilan birga Yassa (hozirgi Turkiston) shahriga boradi. Yassaviy taxallusi shu shaharning nomi bilan bogʻliq. Ushbu shaharga Hijozdan kelgan Arslon Bobo ismli muqaddas shaxs Ahmad Yassaviyga ma’naviy ota boʻlib, uning ta’lim-tarbiyasini oʻz zimmasiga oladi. Bu borada “Devonu hikmat”da shunday deb yozilgan:

Yetti yoshda Arslon bobom izlab tobti,
Har sir koʻrub, parda birla bukub yobti,
Bihamdilloh, koʻrdum, dedi, izim ubti.

Rivoyatga koʻra, ochlikdan aziyat chekkan sahobalar Muhammad paygʻambarimizning huzuriga kelib, undan ovqat soʻraydilar. Paygʻambarning duosi bilan Jabroil alayhissalom insonlarga jannatdan xurmo olib keladi va ularga tarqatadi. Bu vaqt bir xurmo yerga tushadi va Jabroil alayhissalom “bu xurmo sizning Turkiston ummatingizdan boʻlgan Ahmad Yassaviyning qismatidir” deydi. Hazrati Muhammad Arslonbobni yoniga chaqirib, xurmoni unga beradi va Ahmad Yassaviyga

yetkazishini bildiradi. Rivoyat qilishlaricha, Arslon bobo Muhammad payg‘ambarimizning duosi bilan uzoq yil yashab, Ahmad Yassaviyni ko‘rish uchun Yassiga boradi. Arslon bobo ilk bor u bilan maktabga ketayotganda uchrashadi. Ahmad Yassaviy uni ko‘rishi bilan omonatini so‘raydi. Arslon boboning taajjublanganini ko‘rib: “Alloh menga xabar qildi” deydi va uning hayratiga nuqta qo‘yadi. Arslon bobo Ahmad Yassaviyning uzoq muddat murshidi bo‘lib, unga diniy ilm sirlarini o‘rgatadi (Ba’zi manbalarda esa Arslon Boboning unga xurmo bergandan bir yil o‘tgach vafot etgani qayd etiladi). “Devonu hikmat”da Arslon boboning o‘limiga tegishli bir necha parcha bor. Ushbu parchalarda hurlarning ipakdan unga kafan tayyorlashlari, 70 ming malakning namoz o‘qib, tobutini yerdan ko‘tarishlari va ruhini jannatga olib ketishlari aks etgan.

Kobiz kelib Arslon bobom jonin oldi,
Hurlar kelib harir to‘ndin kafan qildi,
Yetmish ming farishtalar yig‘ilib keldi…
Janozasin o‘qub, yerdin ko‘tardilar,
Bir fursatda ujmoh ichra yetkurdilar,
Ruhin olub, illiyinga kirgizdilar…

Ahmad Yassaviy murshidining o‘limidan so‘ng Buxoroga boradi, taniqli din mutafakkiri Shayx Yusuf Hamadoniyning talabasi bo‘ladi. Shayx Yusuf Hamadoniydan Islom asoslarini o‘rgangan Ahmad Yassaviy o‘z murshidining 3-xalifasi sifatida 1160-yilda irshod unvoniga ega bo‘ladi. Qayd etishimiz kerakki, Shayx Yusuf Hamadoniyning o‘limidan so‘ng bu unvonni 1-xalifa sifatida Shayx Abdulla Barkiy, 2-xalifa sifatida esa Shayx Hasan Andakiy egallagan. Ahmad Yassaviy irshodligi davrida “Yassaviya” tariqati keng tarqaladi. Riyovat qilishlaricha, bu tariqatni O‘rta Osiyo, Xitoy, Hindiston, Onado‘li, Bolqonlar va b. joylarda yoyish uchun 99 ming darvesh faoliyat ko‘rsatgan. Bulardan tashqari A.Yassaviy yashagan shaharda tariqatni yoygan darveshlarning soni 12 mingga yetgan.

Ahmad Yassaviy yashagan davr Abbosiylar xalifaligining hokimiyatda bo‘lgan yillarga to‘g‘ri keladi. Bu davrlarda Suriyadan boshlab Shimoliy Afrika, Ispaniya, Volga daryosi sohillari, Xitoy va Hindistongacha bo‘lga bo‘lgan yerlarda musulmon hokimiyat va uning obro‘si kuchaygan edi. Bunday davrda Islom ideologiyasining targ‘ibiga katta ehtiyoj tug‘ilgandi. Albatta, Islom ideologiyasining targ‘ibida tariqatlarning muhim o‘rni bor edi. A.Yassaviyning “Yassaviya” tariqati musulmon dunyosida tezlik bilan yoyilib, katta rag‘batga sazovor bo‘lgan. Ahmad Yassaviy ko‘p sonli muridlari orasida ilk xalifa nomini olgan Arslon boboning o‘g‘li Mansur ota bo‘lgan. 1197-yilda Mansur otaning vafotida so‘ng o‘g‘li Abdulmalik

ota, nabirasi Tojxoʻja, evarasi Zangi ota bir-birining oʻrniga oʻtib, irshod unvonini olishgan.

Ahmad Yassaviyning bir oʻgʻli, ikki qizi boʻlgan. Oʻgʻli Ibrohim kichik yoshda oʻladi, Yassaviy nasli qizi Gavharshohnozning farzandlari bilan davom etgan. Ahmad Yassaviydan besh asr keyin yashagan Avliyo Chalabiy bu naslning eng taniqli namoyandalaridan biri boʻlgan. A. Yassaviy 1166-yilda vafot etgan. Uning oʻlimi haqida qiziq ma'lumotlar bor. U 63 yoshga yetganda "biz uchun yer osti yer ustidan foydaliroqdir" deb oʻz muridlariga yer ostida bir xona (chillaxona) tayyorlashni topshiradi. Bunga Muhammad paygʻambarni tushida koʻrgani va hayotda undan ortiq yashashni istamagani sabab boʻlgan. Ma'lumki, Muhammad (s.a.v.) 63 yoshida vafot etganlar. Ahmad Ahmad Yassaviy ham paygʻambar (a.s.) dan koʻp umr koʻrishni oʻziga ravo koʻrmagani tufayli shunday qilgan. "Devonu hikmat"da A. Yassaviyning bu tanlovi mana shunday ifodalanadi:

Ayo doʻstlar, quloq soling aydugʻumga,
Na sababdin oltmish uchta kirdim yerga,
Me'roj uzra haq Mustafo ruhum koʻrdi,
Ul sababdin oltmish uchta kirdim yerga.

Oltmish uchda nido keldi, qul, yerga kir,
Ham joning men, jononing men, joningni ber,
Hu shamshirin qoʻlgʻa olib nafsingni qir,
Biru borim, diydoringni koʻrarmanmu?

Ahmad Yassaviyning chillaxonaga kirgandan soʻng qaysi sanada vafot etgani noma'lum. Uning chillaxonaga kirgach, 1, 5, 10, 20, hatto 50 yildan soʻng oʻlgani aytilsa ham hozircha Ahmad Yassaviyning oʻlim sanasi aniqlanmagan. A. Yassaviyning qabri Yassa (hozirgi Turkiston) shahrida joylashgan. Rivoyatga koʻra, A. Yassaviy Amir Temurning tushiga kiradi va unga jangdan avval gʻalaba xushxabarini beradi. Jangda gʻalaba qozongan Amir Temur Yassaga kelib, uning qabrini ziyorat qiladi va 1398-yilda Ahmad Yassaviy qabri ustiga maqbara kompleksini qurdiradi. A. Yassaviy maqbarasi keyingi davrlarda oʻzbek xoni Abdullaxon, Shayboniyxon va b.tomonidan ta'mirlangan. Insonlar hozir ham A. Yassaviyning maqbarasini muqaddas dargoh sifatida ziyorat qilib, ruhiga duo oʻqishadi.

IJODI

Xoʻja Ahmad Yassaviy XII asr turkiy tilli tasavvuf adabiyotining ilk buyuk namoyandasidir. Oʻrta Osiyoda uning siymosida shakllangan, yuksak choʻqqiga yetgan xalq tasavvuf she'riyati faqat Turkiston tomonlarda

emas, barcha musulmon Sharqda keng yoyilgan, uning ijod an'analari qisqa vaqt ichida Sharqda adabiy harakat va adabiy maktabga aylandi. Shu tufayli Turkistondan Old Osiyoga, Yaqin va O'rta Sharqqacha joylashgan turk-musulmon dunyosida tubida Islom ideologiyasi bo'lgan "Yassaviylik" tariqati, to'g'rirog'i Ahmad Yassaviyning diniy-ma'naviy "uslubi" va Islomiy tafakkur tizimi keng yoyilib, Sharqning mutafakkir irfon sohiblarining qarashlariga ta'sirsiz qolmagan, ularning ijodlarida muayyan alomatlar shaklida o'z aksini topgan. A.Yassaviy ilohiy ishq kuychisi sifatida axloqiy-ma'naviy, diniy-falsafiy jihatdan ahamiyatli ijodi bilan turk-islom tafakkurining rivojida alohida o'rin egallagan. Uning "Nasibnoma" nomli asari bo'lganligi taxmin qilinsa ham, qo'limizda bo'lgan "Faqirnoma" risolasi namunalarining unga maxsusligi to'g'risida fikrlar bo'lsa ham, Ahmad Yassaviy adabiyot va diniy-falsafiy fikr tarixlarida "Devonu hikmat" muallifi sifatida mashhurdir.

"Devonu hikmat" tasavvuf she'rlari kitobidir. Kitobdagi she'rlarning nomi yo'q. She'rlar hikmat nomi bilan taniladi. Tadqiqotchilar "Devonu hikmat"da to'plangan she'rlarning barchasi A.Yassaviyga tegishli emas degan fikrga ega. Taxmin qilinishicha, turli zamonlarda Yassaviy tarzida yozilgan she'rlar ham Yassaviyga tegishli deb, "Devonu hikmat" tarkibiga qo'shilgan. Ularning fikricha, aruz bilan yozilgan she'rlarning Yassaviyga tegishli ekanligiga shubha bor.

XV asrgacha "Devonu hikmat"ning hech qanday nusxasi topilmagan. Asarni keyingi davrlarda darveshlar to'plab barpo qilgan va "Devonu hikmat" nomi ham ular tomonidan berilgan. "Devonu hikmat" she'rlari til, vazn, shakl jihatdan ko'proq xalq she'ri an'anasiga uyg'undir. Hikmatlar (she'rlar) turli sondagi to'rtliklardan iborat. Bularning aksariyati 4+3=7 va 4+4+4=12 hijoda yozilgan. A.Yassaviy she'rlari XII asr O'rta Osiyo adabiyotida urf bo'lgan Koshg'ar-Xoqoniya lahjasida yozilgan. Ushbu hududlarda Islom-turk adabiyotining ilk namunalari aynan shu tilda yozilganini va keng doirada yoyilganini qayd etishimiz lozim.

O'z hikmatlarining Tangri kalomlariga va Qur'onga tayanganini bildirgan A.Yassaviy Allohning buyukligini idrok etib, u tomonga intilish va Haqqa qovushishni eng buyuk hikmat (yo'l) deb hisoblaydi. Shuning uchun hikmatlarda islomiy asoslardan, Allohning qudrat va jalolidan, jannat va do'zaxdan, ibodatning butunligidan, nafsga berilishning zararlaridan, yaxshi amal sohibi bo'lishning foydalaridan va h. lardan so'z borishi bejiz emas. "Yassaviylik" tariqatida Allohga qovushish, haqiqat bosqichiga yetish vojib shart sanaladi. Ahmad Yassaviy insonning qalbi ish otashi (Alloh sevgisi) bilan yonmasa, inson o'z dunyosidan ayrilib "sevgi bog'ining mehmoni" bo'lmasa, u Alloh oldidagi qarzini qaytara olmaydi, o'z nafsining qurboni bo'lib, abadiy hayot ne'matidan mahrum bo'ladi deb hisoblaydi:

Biruborim saboq berdi parda ochib,
Yeru ko'kda turolmadi shayton qochib,
Ishrat qilib, vahdat maydin to'yo ichib
Lomakonda Haqdin saboq oldim mano.

Nafsing seni oxir damda gado qilg'ay,
Din uyini g'orat qilib, ado qilgay,
Ular vaqtda imoningdin judo qilgay,
Oqil ersang, nafsi baddin bo'lgil bezor.

Nafs yo'lig'a kirgan kishi rasvo bo'lur,
Yo'ldin ozib, toyib, to'zub, gumroh bo'lur,
Yotsa-qo'bsa shayton bila hamroh bo'lur,
Nafsni tebgil, nafsni tebgil, ey badkirdor.

Ahmad Yassaviy inson qalbiga hokim bo'lgan ilohiy ishqni Alloh bilan inson o'rtasidagi aloqa deb hisoblaydi. Yassaviyga ko'ra, hukmlarni bajarmay turib (shariat), ularni tafakkur va e'tiqod tizimida idrok etmay turib (tariqat) va islomiy sirlarni chuqur anglagan holda amalga tajassum etmay turib (ma'rifat) haqiqatga yetishning (Allohga yetish) iloji yo'q. Yassaviy insonga oddiy maxluqdek qaramaydi. Uning mazarida inson Allohdan ajralgan nur va qudrat parchasidir. Qur'oni Karimning "Nur" surasida shunday deb yozilgan: "Alloh osmonlar va Yerning "nuri"dir... Alloh nur ustiga nur (bo'lur). Alloh o'zining (bu) nuriga o'zi xohlagan kishilarni hidoyat qilur." Ahmad Yassaviy Qur'on mantiqining davomi sifatida barcha bosqichlarda (shariat, tariqat, ma'rifat) idrokining Allohga qovushish yo'lidagi ahamiyatini alohida ta'kidlaydi.

Yassaviy inson yaralishi evaziga shukur qilishini (ibodatni) Allohga qovushishning vojib shartlaridan biri deb baholaydi:

Sahar vaqtda ko'pub yig'lab nola ayla,
Nolishing'din yeru ko'klar navo qilsun,
Haqqa sig'nib kuz yoshingni jola ayla,
Ondin so'ngra Haq dardingga davo qilsun.

"Devonu hikmat"ning II–VII hikmatlarida A. Yassaviyning 63 yillik umr yillarining sanab o'tilishi ilk qarashda tarjimayi holga o'xshasa ham, aslida "shariat", "tariqat", "ma'rifat", "haqiqat" ketma-ketligining irfoniy xislatiga xizmat qiladi. Bu yerda "ishq yo'lining" bosqichma-bosqich ma'naviy komillashuviga ta'siri va Allohga qovushishda o'ynagan betakror rol nazarga olinadi, bularning har bir banda uchun vojibligi o'z tasdig'ini topadi:

Bir yoshimda arvoh menga ulush berdi,
Ikki yoshda payg'ambarlar kelib ko'rdi,
Uch yoshimda chiltan kelib holim so'rdi,
Ul sababdin oltmish uchda kirdim yerga.

...O'ttuz ikki yoshda. yetti Haqdin farmon,
"Bandalikka qabul qildim, qilma armon,
Jon berurda bergum senga nuri imon!"
G'arib jonim shodmon bo'lub kuldi, do'stlar.

... Oltmish ikki yoshda Alloh partav soldi,
Boshdin-oyog' g'aflatlarim raho qildi,
Jonim, dilim, aqlim, hushim Alloh dedi,
Biru borim, diydoringni ko'rarmanmu?

Ahmad Yassaviyning Turkistonda asos solgan "Yassaviylik" tariqati Turkiston chegaralaridan o'tib, Sharq-islom dunyosining aksar markazlarida Boboiy, Bektoshi, Naqshbandiy, Haydariylik va boshqa tariqatlarning paydo bo'lishiga ta'sir ko'rsatgan. Yassaviy ta'siri ushbu tariqatlarning namoyandalari bo'lgan shaxslarning dunyoqarashlari shakllanishidan va ijodlaridan chetlab o'tmagan. A. Yassaviy bilan Sharq so'fiy adabiyotining keyingi davrlaridagi atoqli namoyandalar J. Rumiy, Y. Emro, S. Valad, Sh. Tabriziy va b. orasida bo'lgan aloqa hamda bog'liqlikning asosiy sababini ham aynan shunda izlash lozim. Bu ta'sir va aloqa asosan ularning ijodlari g'oya-mazmunida o'zini namoyon qilgan. Masalan, J. Rumiyning "Masnaviy", Y. Emroning "Risolat un-nusxiya", S. Valadning "Maorif" va b. asarlarida A. Yassaviy bilan boshlangan so'fiy qadriyatlar u yoki bu shaklda o'z aksini topib, o'rta asrlar turk-islom falsafiy fikrining rivojida namuna vazifasini o'tagan. Diqqat qilganimizda klassik Sharq adabiyotida dunyo sirlarining "Alloh siri va mo'jizasi" shaklida baholanishining mukammal ifoda va ibora tarzi Ahmad Yassaviy bilan boshlanishini ko'ramiz. Bu jihatdan Alloh yaratganlarining eng sharaflisi, haq yo'lchisi bo'lgan insonga munosabatda Yunus Emro ham A.Yassaviydek uni jonli borliq shaklida taqdim etmaydi, insonni ruh, nur tashuvchisi deb hisoblaydi. Ahmad Yassaviyning Turkistonda asosini qo'ygan so'fiy-tasavvuf qarashlarini taxminan 150 yildan so'ng Y. Emro Old Osiyoda davom ettirgan desak bo'ladi.

Ahmad Yassaviydagi bo'lganidek Y. Emroda ham Alloh sevgisi, ilohiy ishq yetakchidir. "Yassaviylik"da "vahdati vujud" falsafasiga mos zarraning (insonning) butunlikka (Allohga) qovushish orzusi Yunus Emro poeziyasida ham o'zini ko'rsatadi va ilohiy ishq tub zamirida o'ziga xos ifodasini topa oladi. Har ikki irfon sohibi Allohni "ko'ngil" va tuyg'u "bi-

limida” idrok etish mumkin deb hisoblaydi. Shu tufayli ham Allohga, payg‘ambarga, mo‘tabar sahobalarga, ibodatga, mavjudlikka muhabbat qo‘yish, shukur qilish, moddiylikdan, nafs quli bo‘lishdan, “boshqa muhabbatlardan” va hokazolardan uzoqlashishdek irfoniy qarashlar A.Yassaviy bilan Y.Emroni ayni “nur ko‘prigidan” o‘tkazib, Alloh dargohiga olib boradi. Biz har ikki so‘fiy timsolida “Allohdan oshiqlikni so‘ragan”, “ish o‘tida yonayotgan”, “dunyoni harom deb hisoblovchi”, ishq dardlariga davo bo‘lmagan” Rabning sodiq bandalarini ko‘rib, ularning Alloh dargohiga “xitoblari”ni eshitamiz. Masalan, Yunus Emroning

Ishq maqomi oliydir, ishq qadim, azaliydir.
Ishq so‘zini so‘ylagan qudrat tilidir.
Degan bo‘l, eshitgan bo‘l, ko‘rgan bo‘l, ko‘rsatgan bo‘l,
Har so‘zni so‘ylagan bo‘l, surat jon manzilidir.

– misralarida ifodalangan ma’no A. Yassaviyning

Ishq maqomi turlik maqom aqling yetmas,
Boshdin-oyoq jabru jafo, mehnat ketmas,
Malomatlar, ihonatlar qilsa o‘tmas,
Lomakonda Haqdin saboq oldim mano.

– fikrlariga mos keladi.

Har ikki tasavvuf shoiriga ko‘ra ichida ruh bo‘lgan, qalbi Alloh nuri bilan to‘la bo‘lgan inson ezgu amal sohibi bo‘lishi kerak, shunda Alloh marhamatiga sazovor bo‘lib, adabiy olamning loyiq yashovchisiga aylanadi:

Ishq bog‘ini mehnat tortib ko‘kartmasang,
Xorliq tortsa, shum nafsingni uldurmasang,
Alloh debon ichga nurni to‘ldurmasang,
Valloh-billoh, senda ishqni nishoni yo‘q.

(A. Yassaviy).

Nafs orzusindan kechib, ishq qadahindan ichib,
Do‘st yo‘luna er kabi turmagan oshiqmidir?

(Y. Emro)

Ahmad Yassaviy bu fikrning davomi sifatida marhamat va rahmdillikni “Alloh deb ichiga nur to‘ldirish”ning asosiy shartlaridan deb hisoblaydi. Chunki inson marhamatli va rahmdil bo‘lgan Allohning tashuvchisi bo‘lgan taqdirda o‘zida marhamat hisini yashata oladi va bu

holda inson Alloh dargohining “mahram” bandasiga aylanadi. Dovud payg‘ambarning “Allohim, insonlarni nega yaratding?” savoliga Alloh Taoloning “Men yashirin xazina edim, bilinishni sevdim, bilinmoq uchun insonlarni yaratdim” javobi bilan aslida Allohning insonga bergan missiyasining mohiyati ochiladi. Hadislarning birida aytilganidek, “Allohning insonni o‘z rahmon suratida yaratishi” uning yovuzliklardan uzoqlashishi va xayrixohligi uchun zamin yaratadi. Bu ma’noda ham Ahmad Yassaviy, ham Yunus Emro ayni mavqeda turganining guvohi bo‘lamiz. Ahmad Yassaviy ham, Y.Emrodek Allohga yetishish yo‘lida inson idrokining ahamiyatini yuksak baholaydi, aynan inson idroki vositasi bilan hamma narsani anglab, uni tatbiq yo‘li orqali insonligini ta’minlashini alohida ta’kidlaydi:

Qayda ko‘rsang, ko‘ngli sinuq marham bo‘lg‘il.
Andog‘ mazlum yo‘lda holsa, hamdam bo‘lg‘il.
Ro‘zi mashhar dargohiga mahram bo‘lg‘il,
Movumanlik xaloyiqdin qochtim mano.

(A. Yassaviy)

Ahmad Yassaviyning “Devonu hikmat” asari kabi Y.Emroning “Risolat un-nusxiya”si ham bir axloq kitobi bo‘lishdan tashqari din bilan tasavvufning vahdati hamdir. Shu sababli ham asarlardagi she’r parchalarida Qur’on hikmatlarining faqat sanab o‘tilishi emas, balki ularga so‘fiy yondashuv ham bor. Masalan bu jihatning A.Yassaviy ijodida aksi quyidagicha:

Bismilloh deb bayon aylay hikmat aytib,
Toliblarg‘a durru gavhar sochtim mano.
Riyozatni qottig‘ tortib, qonlar yutub,
Men daftari soniy so‘zin ochtim mano.

(A. Yassaviy)

“Devonu hikmat” boshdan oxirigacha insonning Allohga bo‘lgan muhabbatini oldingi planga olib chiqadi. Shuning uchun ham Ahmad Yassaviy o‘z hikmat xazinasida insonning o‘rni, roli, vazifalaridan so‘z ochish bilan uni doimiy ibodatga chorlaydi. Qizig‘i shundaki, A.Yassaviy ibodatni faqat namoz o‘qish va duo qilishdan iborat deb hisoblamaydi. U riyokorlikni insonlikka xos bo‘lmagan ahvol deb baholaydi. Ro‘za tutish, namoz o‘qishni o‘zining yomon amallariga parda qiluvchilarni imondan uzoq deydi. “Yassaviylik” tariqati Islom dinining qonunlari asosida shakllanganidan A.Yassaviy bu qarashlarda o‘z qanoatlarini diniy hukmlarga uyg‘unlashtiradi va hamma uchun vojib maqomlarni sanab o‘tadi:

Ro‘za tutub, xalqg‘a riyo qilganlarni,
Namoz o‘qub, tasbeh qo‘lg‘a olganlarni,
Shayxmen teyu o‘zga bino qo‘yganlarni,
Oxir damda imonidin judo qildim.

Shoirga ko‘ra inson ham amaliy, ham o‘y-fikri bilan ibodat qiladi. A. Yassaviy faqat bu yo‘lni tanlaganlarning ibodati butun bo‘ladi deb hisoblaydi. Inson unga berilgan umr vaqtini to‘g‘ri sarflashi lozim. Agar u ko‘nglini Allohga taslim qilsa, uning yo‘lida “jon berishga” tayyor bo‘lsa asl oshiqqa aylanadi, oxiratiga erishadi:

Oshiq ermas jononiga jon bermasa,
Dehqon ermas ketmon chobib non bermasa,
Munda yig‘lab, oxiratda jon bermasa,
Yo‘lda qolg‘an bo‘yi Xudo olg‘oni yo‘q.

yoki

Ey bexabar, ishq ahlidin bayon so‘rma,
Dard istagil, ishq dardig‘a darmon so‘rma,
Oshiq bo‘lsang, zohidlardin nishon so‘rma,
Yo‘lda qolg‘an bo‘yi Xudo olg‘oni yo‘q.

Bu holatni biz Y.Emro ijodida ham uchratishimiz mumkin. Qizig‘i shundaki, A.Yassaviy oshiqlik maqomining muayyan o‘lchovlarini yaratadi va buni “otashda yonmoq”, “parvona kabi jondan kechmoq”, “telba bo‘lmoq”, “dardga tushmoq”, “g‘am ila to‘lmoq” va boshqa shaklda xarakterlab, fikrning poetik ifodasini ta’minlaydi:

Ishqqa tushtung, o‘tqa tushtung, kuyub o‘ldung,
Parvonadek jondin kechib, axgar bo‘ldung,
Dardga to‘ldung, g‘amga so‘ldung, telba bo‘ldung,
Ishq dardini so‘rsang xargiz darmoni yo‘q.

(A.Yassaviy).

Yunus Emroda ham masalaga mana shunday yondashuv bo‘lishi A. Yassaviy ijodida o‘zini ko‘rsatgan so‘fiy g‘oyalar o‘zidan keyingi adabiyotga, adabiy tafakkurga ta’siri bo‘lganini va bu adabiyotda an’ana rolini o‘ynaganini ko‘rsatadi.

Jonin ishq yo‘lina bermagan oshiqmidir?!
Jahd aylab ul do‘stga erishmagan oshiqmidir?!

(Y.Emro)

Ahmad Yassaviyning hikmatlardan iborat bo‘lgan mashhur asarida barcha masalalarga islomiy tafakkur yondashuvida munosabat bor. Alloh, payg‘ambar, shariat qoidalari, ibodat yo‘llari va b. to‘g‘risida yozilganlarning tub zamirida, shubhasiz, muqaddas Qur’on bor:

Meni hikmatlarim farmoni Subhon,
O‘qub bilsang hama ma’noyi Qur’on.

Shu sababli ham asarda ishq, aql, ruh, nur, jon, badan, nafs va b. masalalar aynan diniy qadriyatlarga uyg‘un qalamga olingan.

XII asr Sharq adabiyotining turk-islom tafakkur va qadriyatlari bilan boyitgan Ahmad Yassaviy “Devonu hikmat” asarida vahdati vujud falsafasining talablari ichida borliqning yagonaligidan, Allohga boruvchi yo‘lni shartlovchi jihatlardan alohida bahs qiladi. Ahmad Yassaviyda tariqat Allohga boruvchi yo‘lning boshlang‘ichi hisoblanadi. Tariqat ma’naviy qudrat va ma’naviy holat ustunligining ta’minotidir. Tariqat asosida shaytonni qalbdan quvish, pir bo‘lish, Haq Taolodan nasib olib, unga yaqinlashish va h. bor:

Tariqatg‘a shariatsiz kirg‘anlarni
Shayton kelib imonini olur ermish,
Ushbu yo‘lni pirsiz da’vo qilganlarni
Sarson bo‘lub, aro yo‘lda qolur ermish.

Tariqatga siyosatlig‘ murshid kerak,
Ul murshidga e’tiqodlig‘ murid kerak.
Xizmat qilib pir rizosin topmoq kerak,
Mundog‘ oshiq Haqdin ulush olar ermish.

Pir rizosi Haq rizosi bo‘lur, do‘stlar,
Haq ta’olo rahmatindin olur, do‘stlar,
Riyozatda sir so‘zidin bilur, do‘stlar,
Ondog‘ qullar Haqqa yovuq bo‘lur ermish.

(A. Yassaviy)

Diqqat bilan qaraganda bu g‘oya va fikrlarning Y. Emro ijodida ancha sodda va ta’sirli shakldagi davomini uchratish mumkin.

Shariat, tariqat yo‘ldir
Haqiqat mevasi undan ichkari…

Mumsiz boldir shariat, tortusiz yog'dir tariqat
Do'st uchun bolni yog'ga ne uchun qorishmaslar…

Haqiqat dengizdir, shariat onin kemasi,
Choqlar kemadan chiqub dengizga tolmadilar.

(Yunus Emro)

Xo'ja Ahmad Yassaviy turkiy tasavvuf adabiyotining ulug' namoyandasi sifatida faqat turk dunyosida emas, barcha musulmon sharqida boy an'analar yaratib, o'zidan keyingi adabiyotning taraqqiyoti va shakllanishida muhim rol o'ynagan.

TURKIYA ADABIYOTI

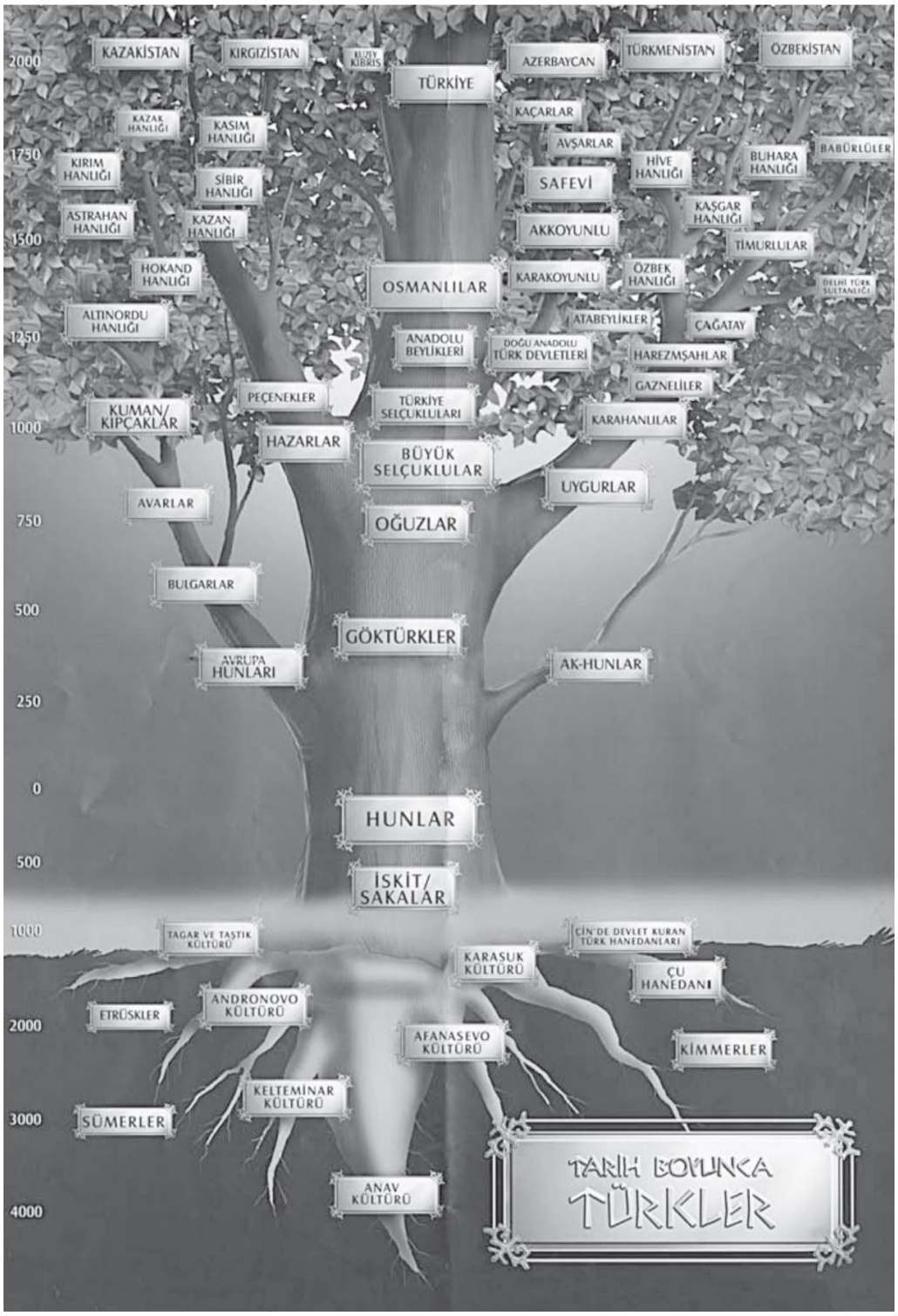
2000
1750
1500
1250
1000
750
500
250
0
500
1000
2000
3000
4000
KAZAKİSTAN
KIRGİZİSTAN
KUZEY KIBRIS
TÜRKİYE
AZERBAYCAN
TÜRKMENİSTAN
ÖZBEKİSTAN
KAZAK HANLIĞI
KASIM HANLIĞI
KAÇARLAR
AVŞARLAR
BABÜRLÜLER
KIRIM HANLIĞI
SİBİR HANLIĞI
SAFEVİ
HİVE HANLIĞI
BUHARA HANLIĞI
ASTRAHAN HANLIĞI
KAZAN HANLIĞI
AKKOYUNLU
KAŞGAR HANLIĞI
TİMURLULAR
HOKAND HANLIĞI
OSMANLILAR
KARAKOYUNLU
ÖZBEK HANLIĞI
DELHİ TÜRK SULTANLIĞI
ALTINORDU HANLIĞI
ATABEYLİKLER
ÇAĞATAY
ANADOLU BEYLİKLERİ
DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ
HAREZMŞAHLAR
GAZNELİLER
PEÇENEKLER
TÜRKİYE SELÇUKLULARI
KUMAN/ KIPÇAKLAR
KARAHANLILAR
HAZARLAR
BÜYÜK SELÇUKLULAR
UYGURLAR
AVARLAR
OĞUZLAR
BULGARLAR
GÖKTÜRKLER
AVRUPA HUNLARI
AK-HUNLAR
HUNLAR
İSKİT/ SAKALAR
TAGAR VE TAŞTIK KÜLTÜRÜ
ÇİN'DE DEVLET KURAN TÜRK HANEDANLARI
KARASUK KÜLTÜRÜ
ÇU HANEDANI
ETRÜSKLER
ANDRONOVO KÜLTÜRÜ
AFANASEVO KÜLTÜRÜ
KİMMERLER
KELTEMİNAR KÜLTÜRÜ
SÜMERLER
ANAV KÜLTÜRÜ
TARİH BOYUNCA
TÜRKLER

TARIXGA QISQACHA NAZAR

Dunyoning qadimiy aholisi boʻlgan turkiylar katta tarixiy epoxa yaratgan, Miloddan avvalgi VIII asrda Xitoydan Yevropaning oʻrtalarigacha katta hududda hukmronlik qilgan Saxa imperiyasi ilk katta turk siyosiy tashkiloti hisoblanadi. Keyinchalik buyuk siyosiy qudrat va kuchga ega boʻlgan Hun imperiyasi (m.a. 318-m.a. 58) turk siyosiy va madaniy tarixida eng muhim oʻrinni egallay olgan. Turk tarixchilari Hun imperiyasini Usmonlidan keyin turklar qurgan eng katta va uzoq muddatli davlat deb hisoblashlari tasodif emas. Milodiy III-IV asrlarda Buyuk Turk xoqonligini Tabgʻach hukmronligi boshqargan. Avarlar bu hokimiyatni tugatishsa ham 443-yilda Koʻkturklar Avar hokimiyatini agʻdarib, sharqda Koreyadan tortib gʻarbdagi Qrimgacha boʻlgan hududlarni oʻzida birlashtiruvchi Koʻkturk imperiyasini tuzishgan. VIII asrda Toʻqqiz Oʻgʻuz-Oʻn uygʻurlar Buyuk Turk xoqonligining davomchilariga aylanganlar. Bundan keyin xoqonlikni musulmon boʻlgan Qoraxoniylar qoʻlga olishadi (940) va uzoq muddat boshqarishadi. Hun imperiyasi parchalangach, katta tarixiy jarayonlar sodir boʻlganini qayd etish lozim. Toʻgʻrirogʻi bu parchalanishdan soʻng turklarning turli yoʻnalishlarga qaytadan tarqalish jarayoni boshlaydi. Turklar uzoq Hindistonda oʻzlarining Kushonlar davlatini tuzadilar. Onadoʻli va Bolqonlarda joylashishadi. Hozirgi Vengriyaga oʻz nomlarini (Hungariya) berishadi. Lekin keyinchalik bu jarayonlar muayyan muvaffaqiyatsizlik bilan yakunlanadi. Ya'ni bu yerda yashagan turklarning hokimiyati vaqtinchalik boʻladi, Bolqon turklari esa butkul xristianlikni qabul qiladi. Hunlarning Gʻarb yurishlari vaqtida bir qancha Hun qabilalari avvalgi davrlardagidek asosan Kavkazdan Onadoʻliga kirib, IV asrdan boshlab Anqara va Adanada yashay boshlashgan. 1071-yilda Saljuqiy hukmdori Sulton Alparslon Malazgird jangida Vizantiya qoʻshinini magʻlub etadi va turklarning Oʻnadoʻlida xavfsiz yashashlarini ta'minlaydi. Lekin Vizantiya imperiyasi Onadoʻliga erishish umididan voz kechmasdi. 1176-yilda Vizantiya qoʻshinlarining ayanchli magʻlubiyati ularning Onadoʻliga egalik qilish umidlarini butkul puchga chiqardi. Onadoʻli Saljuqiy hokimiyati davrida iqtisodiy, madaniy va ilmiy jihatdan yetarlicha rivojlangan edi. 1243-yilda moʻgʻul qoʻshinlari Saljuqiy hukmdori II Gʻiyosiddin Kayxusravning qoʻshinini magʻlub qiladi, Onadoʻlidagi hokimiyat asta-sekin Elxoniylar qoʻliga oʻta boshlaydi va 1303-yilda Onadoʻli Saljuqiy hokimiyati qulaydi. Onadoʻlidagi turk xonadonining barqaror boʻlishida katta hissasi boʻlgan Ertugʻrul Gʻoziyning oʻgʻli Usmon Gʻoziy 1299-yilda Usmonlilar davlatini tuzadi. Oq kigiz ustida taxtga chiqqan Usmon Gʻoziyning katta hokimiyat tajribasi natijasida oʻlkada ilm, san'at rivojlanib, davlatning siyosiy va iqti-

sodiy qudrati ortgan. XIII–XIV asrlarda Usmonli davlatining hududi ham kengayib, 95 ming kvadrat kilometrdan 500 ming kvadrat kilometrga yetgan.

1402-yilda Amir Temur bilan Yildirim Boyazid qoʻshinlarining Anqara atrofidagi jangi Usmonlining magʻlubiyati bilan yakunlanadi. Yildirim Boyazid asir tushadi, Onadoʻli esa kichik bekliklarga boʻlinib ketadi. Parchalangan Usmonli II Mehmetxon tomonidan qayta birlashtiriladi. U tufayli 1453-yilda Istanbul zabt etiladi va u bu shaharni Usmonlining poytaxti deb e'lon qiladi. Keyingi bosqichlarda turklarning Yevropaga muvaffaqiyatli hujumlari boshlanadi. Muvaffaqiyatlarning bir sababi turklarning kuchli qoʻshinga ega ekanligi boʻlsa, boshqa sababi tomirlarida turk qoni oqayotgan Yevropaning xristianlashgan xalqlarining turklarga boʻlgan ragʻbati edi.

XVI–XVII asrlar Usmonli tarixining yangi zafarlar davri deb nomlanadi. Bu davrlar turklarning faqatgina muvaffaqiyatli Yevropa yurishlari bilan emas, Misrdan tortib butun Shimoliy Afrikaning fathi bilan diqqatni jalb etadi. Ortiq Usmonli saltanatining ta'sir doirasi shimolda Polsha va Rossiyaning markaziy qismiga, janubda taxminan ekvatorga yaqinlashgan edi. Qiziqarli fakt shuki, Usmonli mamlakatining hududi XVII asrda 20 million kvadrat kilometrga yetgan edi. Shu jumladan, dunyo aholisining katta qismi Usmonli imperiyasining tarkibida yashar edi. Bu bosqichda Usmonli turk davlati Oq va Qora dengizlarga ega boʻlib, oʻzining katta flotini yarata olgan edi. Kiprning zabti esa XVII asrning ikkinchi yarmidagi II Salimxon davriga toʻgʻri keladi. II Salim Usmonli davlatining manfaat va dunyoga ta'sir mexanizmini tezlashtirish uchun ikki katta loyihani amalga oshirishga tashabbus koʻrsatar edi. Loyihalardan biri Turkiston bilan aloqa yaratish uchun Qora dengiz va Kaspiy dengizi oʻrtasida kanal qazish edi. Bu kanal orqali turklar Volga daryosi bilan Rossiyaning shimoliga oʻzlarining harakatlarini ta'minlay olishardi. Ikkinchi loyiha esa keyinchalik Yevropa davlatlari tomonidan amalga oshirilgan (1869) Suvaysh kanalining inshosi edi. Lekin Usmonli davlati loyihalarning hech birini amalga oshira olmadi.

XVII asr oxirlaridan boshlab Usmonlining zafar tarixida ortga chekinish, boshqacha qilib aytganda toʻxtash va turgʻunlik davri boshlanadi. Bu asrning oxirlarida Yevropa davlatlari bilan Rossiya turli ittifoqlar tuzib, Usmonli davlatini Yevropadan uzoqlashtirishga harakat qilishadi. Endi bu bosqichda Yevropa-Rossiya ittifoqi ba'zi natijalarga erishadi. Masalan, 1699-yildagi Karlofcha shartnomasiga koʻra Usmonli Vengriyani yoʻqotadi, Yevropa davlatlari Usmonliga soliq toʻlamaydi.

XVIII asrning ilk davrlaridan turklar bu muvaffaqiyatsizliklardan qutulishni xohlashsa ham Rossiya-Yevropa ittifoqi kuchli boʻlgani uchun barcha harakatlar zoye ketadi. 1783-yilda ruslar Qrimni bosib olisha-

di. Aholi Qrimdan Onadoʻliga koʻcha boshlaydi. 1787-yilda ruslar bilan turklar orasida jang boshlanadi. Ushbu urush 1792-yildagi bitim bilan nihoyasiga yetadi.

XIX asr Usmonli davlatining eng ogʻir davri sifatida xarakterlanadi. Turklarga qarshi rus, fransuz, ingliz ittifoqi butun Usmonli davlatini zaiflatish rejalari toʻgʻrisida oʻylar edi. Ushbu ittifoq Yevropada isyon qilish uchun fursat kutayotgan xalqlarga yordam berib, kutilgan isyonlarning vaqtini tezlashtiradi, miqyosini kengaytiradi. Ayni paytda arab mamlakatlarida ham isyonlar kuzatilayotgan edi.

1839-yilda Turkiyada Tanzimot islohoti va 1856-yilda Islohot farmoni e'lon qilinadi. Bu islohotlarning muayyan moddalariga koʻra Usmonli imperiyasi xristian aholiga bir qator imtiyozlar beradi, ularning musulmonlardek davlatning siyosiy hayotida ishtirokini ta'minlaydi, lavozimga ega boʻlish huquqlarini barpo etadi.

Aslida bu islohotlarning boshqa jihatlarini chetga surib qoʻysak, sanab oʻtilgan moddalar usmonli davlatining tobeligidagi davlatlar oldidan chekinish degani edi. 1869-yilda Suvaysh kanali ochiladi. Yevropa xristian davlatlari Sharq manfaatlarining amalga oshishi yoʻlida muhim qadamlaridan biri tashlanadi. 1876-yilda II Abdulhamid taxtga chiqadi. Ilk Usmonli konstitutsiyasi e'lon qilinadi. Bu davrda Bolqon xalqlari ommaviy isyon koʻtarishadi. Usmonli davlati duch kelgan vaziyatga bosh egmasa ham vaziyatdan chiqib ketolmaydi. 1912-yilda Bolqon urushida Usmonli davlati 158 tumanni qamrab olgan 33 viloyatni yoʻqotganini qayd etishimiz lozim.

TÜRK DÜNYASI XƏRİTƏSİ

TÜRKİYƏ XƏRİTƏSİ

TÜRKLERİN DÜNYASI
KANADA
50.000
AMERİKA BİRLEŞİK
DEVLETLERİ
500.000
NORVEÇ
İSVEÇ
İNGİLTERE
DANİMARKA
HOLLANDA
ALMANYA
BELÇİKA
AVRUPA
4.500.000
FRANSA
AVUSTURYA
İSVİÇRE
İTALYA
İSPANYA
KUZEY AFRİK
GÜNEY VE ORTA
AMERİKA
50.000
50 000 000 +
20 000 000 +
10 000 000 +
5 000 000 +
500 000 +
1 000 000 +
100 000 +
50 000 +
10 000 +

SİBİRYA TÜRKLERİ
2.500.000
RUSYA
10.000.000
ALTAY
TUVA
YAKUT
HAKAS
ÇUVAŞİSTAN
2.000.000
BAŞKURDİSTAN
2.000.000
TATARİSTAN
5.000.000
KAZAKİSTAN
14.000.000
(18.000.000)
UKRAYNA
GAGAUZELİ
300.000
NOGAY
500.000
ROMANYA
150.000
KIRIM
500.000
KARAÇAY
BALKAR
1.000.000
KUMUK
600.000
AHISKA
700.000
MOĞOLİSTAN
100.000
BULGARİSTAN
2.000.000
GÜRCİSTAN
600.000
ÖZBEKİSTAN
30.000.000
(45.000.000)
KIRGIZİSTAN
5.000.000
(7.000.000)
AZERBAYCAN
10.500.000
TÜRKİYE
68.000.000
(77.000.000)
TÜRKMENİSTAN
6.500.000
(9.000.000)
TACİKİSTAN
1.500.000
DOĞU
TÜRKİSTAN
38.000.000
KIBRIS
350.000
SURİYE
3.500.000
IRAK
4.000.000
LÜBNAN
50.000
İRAN
40.000.000
AFGANİSTAN
12.000.000
ÇİN
2.000.000
PAKİSTAN
MISIR
150.000
ARABİSTAN
150.000
HİNDİSTAN
YEMEN
200.000
SUDAN
AVUSTRALYA
300.000
YENİ ZELANDA
300 MİLYONLUK TÜRK DÜNYASI (2013)
- BAĞIMSIZ TÜRK CUMHURİYETLERİ: 157.850.000
- MUHTAR TÜRK CUMHURİYETLERİ: 52.600.000
- TÜRK TOPLULUKLARI: 84.612.000
- TÜRK YERLEŞİMLERİ: 6.800.000
TOPLAM: 301.862.000

1914-yilda Birinchi jahon urushi boshlanadi. Siyosiy ekspertlar va tarixchilar Turkiyaning ushbu yillardagi vaziyatini “betob odam”ga o‘xshatishar edi. Turkiya Germaniya bilan ittifoq tuzsa ham urushda mag‘lub bo‘ladi. Ingliz-fransuz ittifoqi kuchlari Istanbulni bosib olishadi. Bu yillarda turk millati eng og‘ir kunlarni boshdan o‘tkazadi. Millat qaramlikda yashash, davlat esa tarixdan, xaritadan o‘chib ketish xavfi bilan yuzlashadi. I jahon urushida mag‘lub bo‘lishlariga qaramay, katta qahramonliklar ko‘rsatgan Anvar poshshoning qo‘shini qurollarni tashlashadi va tarqab ketishadi.

Xalqning va millatning taqdirini o‘ylovchilarning barcha umidi Mustafo Kamol Poshshsodan edi. U Izmir bosib olingan kuni kema bilan Istanbuldan Samsunga yo‘l oladi. 1919-yil 19-mayda Samsunga keladi va yashirin faoliyatini boshlaydi. Arzurum va Sivasga boradi. Qo‘shin guruhlarini tayyorlaydi. Mudros va Sevr bitimlari bo‘yicha barcha davlat huquqlarini yo‘qotgan Usmonli davlatining turk ko‘ngillik kuchlari qayta kurashga qo‘shila boshlaydilar. 1920-yil 23-aprelda Anqarada Buyuk Millat Majlisi ochiladi. Otaturk majlisning raisi etib saylanadi, ayni pastda u bosh qo‘mondon etib tayinlanadi. Istilochi ingliz, fransuz va yunonlarga qarshi kurash olib boriladi va xalq bu kurashda g‘olib bo‘ladi. Turkiyaning hozirgi chegaralarini qabul qiluvchi Lozanna sulh bitimi imzolanadi. 1923-yil 29-oktyabrda Turkiya Jumhuriyati e’lon qilinadi. Albatta, Turkiya Jumhuriyati turkchilik an’analariga sodiq qolib, bugungacha buyuk tarixiy yo‘lni bosib o‘tadi va hozirda dunyoning eng demokratik mamlakatlaridan biri hisoblanadi. Turkiya dunyo mamlakatlari orasida o‘zining siyosiy qudrati va iqtisodiy potensiali bilan birga, madaniy darajasiga ko‘ra yuqori o‘rinni egallaydi.

MAVLONO JALOLIDDIN RUMIY

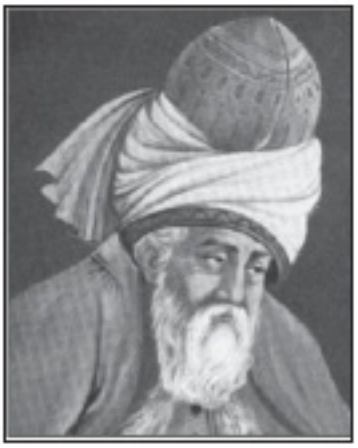

MAVLONO JALOLIDDIN RUMIY (1207-1273)

Turk-musulmon madaniyatining yirik namoyandasi boʻlgan Muhammad Jaloliddin Rumiy 30-sentyabr 1207-yilda hozirgi Afgʻoniston hududida joylashgan Balx shahrida tavallud topgan. Ba'zi manbalarda esa Mavlononing tavallud sanasi 1200, 1201 va 1203-yil deb koʻrsatiladi. Mavlononing asl ismi Muhammaddir. Jaloliddin uning taxallusidir. Lekin ayni paytda solnomalarda u "Xudovandigor" (hukmdor) nomi bilan yod olinadi. "Bizning afandimiz va ogʻamiz" ma'nosida ishlatiluvchi Mavlono esa koʻproq avliyolarga, xalq sevgan insonlarga bergan nomdir. Rumiy nomiga kelsak, bu nom hayotining katta qismi oʻlgan Rum diyori (Onadoʻli) bilan bogʻliq. Lekin shu bilan birga u Jaloliddin Balxiy va Jaloliddin Koʻnaviy nomlari bilan ham tanilgan. Shunisi qiziqki, Jaloliddin Rumiy "Shams Tabriziy" taxallusi bilan she'rlar yozgan, nodir hollarda buni "Xomush" taxallusi bilan almashgan.

Jaloliddin Rumiyning otasi Bahouddin Valad nomi bilan tanilgan Husayn Muhammad oʻz davrining eng katta soʻfiy olimi sifatida "Sultonul ulamo" (olimlar sultoni) laqabini olgan. Rivoyat qilishlaricha, Muhammad paygʻambar (s.a.v.) Bahouddin Valadning tushiga kirib, bu laqabni bergan ekanlar. Faqat olimlar va ilmning emas, balki ma'naviyat sultoni boʻlgan bu shaxs islomiy ilmlar taraqqiyotida katta xizmat koʻrsatadi, ayniqsa, "Maorif" asarida mutlaq borliqqa, Allohga yetish falsafasining original nazariy muddaolaridan bahs qiladi. Oʻsha davrning katta olimi boʻlgan Faxriddin Roziy bilan Bahouddin Valad orasida boʻlgan ilm va mazhab raqobati Mavlononing otasini Balxdan koʻchishga (ba'zi manbalarda bu fakt asossiz hisoblanadi) majbur qilgan. Sanasi noma'lum boʻlgan koʻchish vaqti Bahouddin Valad Xorazmshohlar xonadoniga mansub boʻlgan Moʻmina xotun, katta oʻgʻli Alouddin Muhammad, kichik oʻgʻli Jaloliddin Muhammad (Rumiy) va eng yaqin muridlari bilan birga Balx shahrini tark etishadi. U avval Bagʻdoddan oʻtib, Haj ziyoratiga boradi, bir necha shaharni aylangach, Lorandaga (Turkiyaning Qoraman shahri) boradi. Shahar hokimi Amir Musodan katta hurmat koʻrgan olim 7 yil bu yerda yashaydi. Bahouddin Valad 18 yoshli J.Rumiyni sa-

marqandlik Xoʻja Sharofiddinning qizi Gavhar xonimga uylantiradi. Bu nikohdan J.Rumiyning ikki oʻgʻli – Sulton Valad va Alouddin dunyoga keladi. Qayd etishimiz lozimki, Gavhar xonimning oʻlimidan soʻng J.Rumiy Koʻnyada ikkinchi marta Karra xonimga uylanib, undan bir oʻgʻli va bir qizi dunyoga keladi. Bahouddin Valad Saljuqiy hukmdori Alouddin Kayqubodning taklifi bilan taxminan 1229-yilda oilasi bilan birga Koʻnyaga boradi. Koʻnyaning eng azamatli joyi boʻlgan "Sulton koʻshki"da unga atab madrasa quriladi. Jaloliddin Rumiyning irfoniy qarashlari shakllanishida otasining hissasi katta boʻlgan. U otasidan islomiy ilmlarni chuqur oʻrganib, otasining vafotidan soʻng (1231-yil) uning muridi Said Burhoniddin Termiziy Rumiyni shogirdlikka oladi. Buyuk olimlarning moʻtabar ilmiy-diniy manbalari, xususan, otasining "Maorif" nomli asarining ta'siri Jaloliddin Rumiyni davrining irfon sohibiga aylantirib, soʻfiylik maqomiga yetkazadi. Lekin Rumiyning Shams Tabriziy bilan uchrashuvi, u bilan yaqin munosabati boshqacha ta'sir koʻrsatadi. Bu ta'sir unga kitoblardan boshqa matlablardan ogoh etib, "dunyo sirlari joylashgan makonning eshigi"ni koʻrsatadi. Hatto vaziyat shu darajaga boradiki, Jaloliddin Rumiy muridlariga dars berishdan bosh tortib, oʻzi Shams Tabriziyning muridiga aylanadi. "Bu ikki inson oʻrtasidagi ruh kelishuvi va koʻngil uchrashuvi shu darajaga borgandi-ki, Mavlono butun hayotini, hayajonini Shamsning borligʻida yigʻadi, bu hayajon bilan she'r ayta boshlaydi va bu hodisa jahon tasavvuf adabiyotiga Mavlonodek buyuk shoirni tuhfa etadi." Rumiy va Shams Tabriziy oʻrtasidagi yaqinlik Rumiyni muridlaridan uzoqlashtirgani uchun muridlarining va bir guruh Koʻnya ahlining Shams Tabriziyga gʻaraz uygʻonishiga sabab boʻladi. Buni his qilgan Sh.Tabriziy Koʻnyani tark etib, Shomga koʻchadi. Sh.Tabriziyning Koʻnyadan ketishi Mavlononi parishon qilib, uning hayotida gʻam-anduhga aylanadi. Manbalarda koʻrsatilishicha, Mavlononing bu holidan muridlari ham parishon boʻladi, shoirning katta oʻgʻli Sulton Valad Shamsni qaytarish uchun Shomga yoʻl oladi. Sulton Valadning iltimosi va Mavlononing gʻamli maktublarining ta'siri natijasida Sh.Tabriziy Koʻnyaga qaytadi. Lekin yana Sh.Tabriziy dushmanlarining paydo boʻlishi va bularning boshida Rumiyning kichik oʻgʻli Alouddinning borligi uni butkul Koʻnyadan ketishiga majbur qiladi. J.Rumiy buyuk irfon egasi Sh.Tabriziyni izlab topish, u bilan koʻrishish umidida ikki marta Shomga borsa ham, izlanishlari samarasiz boʻlib, uni qayta koʻrolmaydi. Rivoyatga koʻra Sh.Tabriziyni J.Rumiyning kichik oʻgʻli 7 nafarlik toʻda bilan oʻldirib (1247-yil) quduqqa tashlaydi, bundan xabar topgan Sulton Valad kechasi uning mayitini quduqdan olib chiqib, eski Mavlono madrasasi yaqiniga dafn qiladi. Qayd etishimiz kerakki, Sulton Valad bu hodisani insonlardan yashiradi, faqat umrining oxirida Sh.Tabriziyning qabri qayerda ekanligi toʻgʻrisida sirni ochadi. J.Rumiyning Shams Tabriziydan

ayrilishi uning hayotida gʻamga aylanadi va bu hol shoirning ijodida qaygʻuli misralar shaklida namoyon boʻladi:

Ey Tabrizlik Shams,
Dinim ishqdir manim.
Sening yuzingni koʻrdim, koʻrgali
Manim dinim sening yuzingdan oʻqinur, ey suyukli
Kel, ne boʻlar ortiq, kel
"Kel" demoqdan qutqar mani.

Bundan keyin J. Rumiy oʻz umrini unga yaqin boʻlgan ikki muridi Salohiddin Zarkub va Chalabiy Husamiddinga bagʻishlaydi, Shams Tabriziyda koʻrgan "ilohiy hollarni" ularda izlaydi. Qayd etishimiz lozimki, J.Rumiy bilan Chalabiy Husamiddin oʻrtasidagi ruhiy yaqinlik kuchliroq boʻlib, unga "Masnaviy" yozish gʻoyasini aynan Chalabiy Husamiddin bergan va "Masnaviy"ni ham uning oʻzi qogʻozga tushirgan.

Jaloliddin Rumiy umrining 40 yildan ortigʻini Koʻnyada yashab oʻtkazgan, Sharqning eng katta mutafakkir olimlar bilan shu yerda koʻrishib, dunyoni hayratga solgan asarlarini shu yerda yozgan. Mavlono Jaloliddin Rumiy 1273-yilda Koʻnyada vafot etadi. Vaqti bilan Saljuqiy hukmdori Alouddin Kayqubodning Rumiyning otasi Bahouddin Valadga in'om qilgan Koʻnya qal'asining sharqidagi saroyga, "Gul bogʻi"da otasining yoniga dafn qilingan.

IJODI

Mavlono Jaloliddin Rumiy XIII asr turk tasavvuf adabiyotining eng buyuk shoiridir. Asarlarini fors tilida yozgan dohiy soʻz ustasining ijodida turkiycha namunalar son jihatdan juz'iy oʻrin egallaydi. Lekin Mavlono Jaloliddin Rumiy ijodida ona tilida yozgan she'rlar oz boʻlsa ham u yashagan hududda XIII asrning ilk turk tilli shoiri sifatida tanilgan. Rumiy san'atida bu holatning sababi Onadoʻlida fors tilining badiiy til sifatida joy egallagani edi. Ma'lumki, Qoramanoʻgʻli Mammadbekning "Bu kundan e'tiboran devon, dargoh va bargohda, majlis va maydonda turkchadan boshqa til ishlatilmaydi" degan 1277-yil 15-maydagi farmoni bu holatni turk tili foydasiga hal qiladi, natijada turk tilida yozish an'anasi shakllanadi. Masalan, Onadoʻlida boshqa ijodkorlar bilan birga J.Rumiyning oʻgʻli Sulton Valadning (1226–1312) ijodida turk tilli poeziya namunalarining paydo boʻlishi buning natijasi sifatida baholanadi. Sulton Valad ijodiga tegishli quyidagi parcha turk tilida yozilgan she'rning sodda va goʻzalligini yana bir marta tasdiqlaydi:

Sanin yuzing quyoshdir, yo'qsa oydir
Jonim oldi ko'zing, daxi na eydir
Manim ikki ko'zim, bilgil jonimsan,
Mani jonsiz qo'yasan sen bu keydir.
Ko'zimdin chiqma kim bu uy sanindir.
Tomosha chun bari kel kim ko'rarsan,
Necha ko'zim yoshi irmog'i soydir
Valad yo'qsildir sansiz bu jahonda
Seni topdi, bu ko'zdan bayu boydir.

Mavlononing turli vaqtlarda yozgan "Masnaviy", "Devonu kabir", "Fihi Mahif", "Majolisi Sabo" va "Maktubot" asarlari nafaqat turk,. balki sharq va g'arb xalqlari adabiyotining bezagiga aylangan, dunyo adabiy-badiiy fikrining, insonlarda yuksak darajadagi ma'naviyatning shakllanishida muhim rol o'ynagan.

J. Rumiy din olimidir. Uning asarlarining asosiy manbayi Qur'on va Hazrat Payg'ambar kalomlaridir. Bu borada J. Rumiy mana shunday deb yozadi:

"Bu jon bu tanda ekan men Qur'onning quliman,
Men tanlangan Muhammadning oyog'inin to'ziman".

J. Rumiy buyuk so'fiy va tasavvuf ahlidir. Samoviylik alohida tariqat yo'li sifatida uning ijodida muhim o'rin egallaydi. Rumiyga ko'ra samo etuvchi haqiqat martabasiga yetadi. Samo etmoq go'zal ovoz eshitish va zavq olish deganidir. So'fiylar samoni zikr qlishni nurlanishning manbayi deb qabul qilishadi. Mavlonodan avval Suhraberdi, G'azzoliy, Junayd Bag'dodiy samo haqida so'z yuritganlar. Samoviy raqslar Hazrati Payg'ambar zamonida ham bo'lganini ta'kidlashadi. Hadislarda qayd etilishicha Hazrati Payg'ambar majlisda raqs etuvchi habashlarni ko'rganda ularga e'tiroz bildirmagan.

Mavlono Jaloliddin Rumiy lirikasi butunlikda insonni Alloh ishqiga, Allohga yetishga qanotlantiruvchi irfoniy tafakkur manbayidir. U Allohga yetishning yagona yo'li o'laroq his va muhabbatni oldinga olib chiqadi. Uning san'ati doim ishq to'lqinlaridan sel bo'lib, insonni og'ushiga olgan ko'z yoshi kabi sokin va top-toza dengizga o'xshaydi. Bu san'atning markazida vahdati vujud, Islom panteizm falsafasi turadi:

Yo'qlikla qovush, borliqni, dunyoni qo'y.
Vuslat esa yo'lin oxiri uqboni qo'y.
Tanri esa murodin, o'ylama chuqur,
Dunyoni unut, moddani, ma'noni qo'y.

“Devoni Kabir” Mavlono Rumiy ijodida muhim oʻrin egallaydi. Devonda she’rlar aruzning 24 qolib yoki oʻlchovida alifbo boʻyicha yozilgan. Qizigʻi shundaki, devondagi gʻazal, qasida, ruboiy va boshqa she’r janrlari Shams Tabriziy taxallusi bilan yozilgan, shuning uchun “Devoni Kabir” ayni paytda “Devoni Shams Tabriziy” deb ham nomlanadi.

“Mavlono yer yuziga samolardan yuborilgan ruhlarning takror samolarga qaytishi uchun boshlangan koʻngil jangining sardoridir” (N.S.Banorli). Shuning uchun ham Rumiy asarlarida (shaklidan qat’i nazar) ilohiy borliqning azamatli poetik taqdimotda yarim emas, butun xususiyatni ifodalaydi.

Sevgilim, butun jahondan sirlidir,
Tuygʻudan har turli zandan sirlidir.
Oshikor koʻnglimdadir bir oy kabi
Jon va tandir, tan va jondan sirlidir.

Yashirin sirlarni soʻylamakda jahonin,
U yoniq ne, u yoniq ne, u yoniq ne.
Ne nedir? Ul boʻsasi goʻzal jononin,
Oʻpgani ne, oʻpgani ne, oʻpgani ne!

Mavlono Rumiy ijodida asosiy yoʻl haqiqatni bilish va idrokni unga taslim etishdir. Buyuk turk shoiri Y. Emroning – bir man bordir manda mandan ichari – soʻzlaridan avvalroq yozilgan Mavlononing quyidagi soʻzlari buni yana bir bor tasdiqlaydi:

Men menda emas, senda-da ham sen, ham men,
Men ham meningman, ham sening, sen ham mening.
Bir shunday gʻarib holga bu kun keldim-ki,
Sen menmisan, bilmayman, menmi senman?

Olti jilddan, 25618 baytdan iborat “Masnaviy” asari J.Rumiy san’atining choʻqqisi hisoblanadi. Asarning yozilish sanasi Shams Tabriziyning oʻlimidan (1247) keyingi davrga toʻgʻri keladi. Bu asar haq va Alloh yoʻlini idrok etishga, insonlarning qalbida Alloh ishqi, otashini uygʻotishga va b. xizmat koʻrsatuvchi muqaddas fikrlar majmuasidir. “Masnaviy”ning I jildiga Mavlono Jaloliddin Rumiy yozgan soʻz boshida kitobning asl mohiyati nimadan iborat ekanligini izohlaydi va bu asarning ruhiy-ma’naviy, irfoniy jihatlari haqida shunday yozadi: “Bu “Masnaviy” kitobidir. Bu kitob din usullari usulining usuli, Haq taologa va Haqiqatga yetishish sirlarining kashshofi… U misoli bir chirogʻdondirki, undagi porloq chiroqning partavi va shu’lasi bomdodlar nuridan nurliroqdir. Unda shunday buloqlar bordirki, bu yoʻl va maromning shogirdlari uni Salsabil deb ata-

ganlar. Balandmaqom ashoblar va karomat sohiblari nazdida bu koʻngil bogʻi eng goʻzal, eng barakotli manzildir. Yaxshilar undan taomlanadilar, oʻz chanqoqlarini qondiradilar, havo va havasning bandidan ozod boʻlganlar undan shodmon va bahravardir. Bu kitob Misr sarzaminidagi Nil daryosi baayni Haq hukmiga boʻysunganlar va sabrni pesha qilganlar uchun sharob; firavniylar va kofirlar uchun hasrat va nadomatdir. Chunonchi, Haq taolo buyurmushdir: "Koʻplarni yoʻldan ozdiradi va koʻplarni haq yoʻliga boshlaydi". Bu kitob ruhiy bemorlar uchun shifo, gʻussalarni ketkizuvchi, rozlar hamrozi, sirlar kashshofi, Qur'oniy haqiqatlarni ochguvchi, rizq-roʻzlarini, inchunin, ma'naviy rizqni ham kengaytiruvchi, axloqni har turli qabohat va palidlikdan asraguvchidir. Bu kitob kitobat qilguvchi farishtalar va oliy martabali xat bitguvchi malaklarning qoʻli bilan. Ular tuban kimsalarning kitobning asror va haqiqatlariga yovuq kelmagiga izn bermaydi."

"Masnaviy"ning I jildidagi ilk 18 baytini J. Rumiy oʻzi yozgan, qolgan 25600 baytni esa uning muridi Husamiddin Chalabiy qogʻozga tushirgan. Shubhasiz, asar manbayi Qur'oni Karimdir. Lekin Rumiy H.Sanoiy, F.Attor va b. kabi Sharqning eng mutafakkir faylasuflarining ham ijodlaridan bahralangan. Asar manzuma hikoyalar shaklidadir. Muallif maqsadli ravishda hikoya ichida hikoya berib, maqsadini toʻliq yetkazib berishni ta'minlaydi. Asarda tariqat bilimlari asosiy oʻrinni egallasa ham realizmga tayangan hayotiy hodisalarga ham muayyan joy berilgan. Shuning uchun "Masnaviy"da paygʻambarlar, avliyolar va boshqa moʻtabarlar bilan birga astrologiya, tibbiyot, falsafa va b. fanlar, shu jumladan, aniq hodisalar haqida ma'lumotlar ham uchraydi. "Masnaviy"ning I jildining boshlangʻichidagi "Nayning ayriliqdan shikoyati" vahdatdan ajralgan vujudning asliga qaytishi yoʻlidagi fikr tizimini aks ettiradi. Bu parchada Nayning nolali ovozida ayriliqdan shikoyat motivi aks etadi. Nay oʻz shikoyatini "...qamishzordan kesilgan kunimdan beri gʻamimning chekchegarasi yoʻq. Har kuni ingrab yigʻlayman. Ammo quloq osguvchilar meni tushuna olmaydi. Meni ayriliq iztirobini chekuvchilar, hassos insonlar anglay oladi" deb izohlaydi.

Tinglagil, nay ne hikoyat aylagay,
Ayriliqlardan shikoyat aylagay.
Kim nayistondan meni to kesdilar,
Hasratimdan mard-ayol dod etdilar.

Tan va jon ham jonu tan mastur emas,
Kimsaga jon koʻrmagi dastur emas.
Nay sadosi otashedur bod emas,
Kimda otash yoʻq – u odamzod emas.

Ko‘rinib turganidek, bu yerda Nay komil insonning simvoli sifatida taqdim etilmoqda. Ya’ni Nay ilk vatani bo‘lgan qamishzordan uzoqqa ketgani uchun faryod qiladi. Ortiq u ruh olamidan chetlashgan, ilma-teshik qilinib, moddiy olamning a’zosi bo‘lgan, lekin o‘z azaliy dunyosiga, Allohiga qovushishni istagan insonning komil obraziga aylanadi, uning ruhiy istaklarini bayon qiladi. Biz Nay ovozidagi otashni ishq otashi sifatida idrok qilamiz. Qalblarda yonuvchi tangri ishqidan so‘z yurituvchi hikoyalarda bu hol turli shakllarda, lekin bir g‘oyaga xizmat shaklida diqqatni jalb etadi. Bulardan biri ham “Cho‘ponning Parvardigorga munojoti va Muso alayhissalomning buni eshitib g‘azablanishi” deb nomlanadi. Bu yerda avvalo Allohni izlayotgan, qalbi nurga to‘la bo‘lgan, o‘z muhabbatini Tangriga bayon etgan bandaning – haq yo‘lchisining Yaratganga murojaati beriladi:

Ey Xudojon, qaydasan, kelgin,

Sening g‘uloming bo‘lay, chorug‘ingni tikayin,
Sochlaringni tarayin, kiyimlaringni yuvayin,
Bitlaringni tozalayin, Senga sut olib kelayin,
Qo‘llaringni o‘pib, oyoqlaringni uqalayin,
O‘rningni yig‘ishtirib qo‘yayin,
Barcha echkilarim Senga fido…

Bu so‘zlarni eshitgan Muso payg‘ambar “Allohga bunday so‘zlar bilan duo qilmaydilar” deb cho‘ponni kufrda ayblaydi. Muso payg‘ambarning so‘zlari cho‘ponni qayg‘uga solib, sahroga ketib qolishiga sabab bo‘ladi:

Yoqasin yirtib, cho‘pon oh-fig‘on etdi,
Yuz burdi biyobonga, bir onda ko‘zdan itdi.

Keyingi qismlarda Haq taoloning Muso payg‘ambarga “cho‘ponning so‘zlariga emas, qalbida yongan Tangri otashiga boq” hukmi bilan murojaati banda timsolida o‘z aslidan uzilib, lekin asliga qaytishni istaganlarning istagi aks etiladi. Bu istak xuddi dengizda otilib, suvsizlikda tipirchilagan baliqning dengizga yetish hasratining ta’sirini bag‘ishlaydi.

“Masnaviy”da inson Yaratganning shoh asari hisoblanadi. Bu yerda malaklar bilan insonlarning farqi mana shunday taqdim etiladi: “Malaklarni yaratgan Alloh ularga aql berdi, insonlarga esa ham aql, ham shahvat berdi. Kimning aqli shahvatidan ustun bo‘lsa, u malaklardan ham ustun turadi”. Umuman olganda, J. Rumiyda insonning kimligi, uning borlig‘i, ruhiy-ma’naviy qadriyatlarining ilohiy mohiyati butun ijodida diqqat markazida turadi. O‘g‘li Bahouddinga atab yozgan hikmatda bunga yana bir bor guvoh bo‘lamiz:

Agar doim jannatda boʻlishni istasang, doʻst
boʻl, yuragingda hech kimga kin saqlama!
Koʻp narsa soʻrama va hech kimdan ham ortiq boʻlma!
Malham va mum kabi boʻl!
Igna kabi boʻlma!
Agar hech kimdan senga yomonlik
kelishini istamasang,
Yomon soʻzlovchi,
Yomon oʻrgatuvchi,
Yomon oʻylovchi boʻlma!
Chunki bir odamni doʻstlik bilan xotirlasang,
Har zamon sevinch ichida boʻlursan.
Oʻsha sevinch jannatning oʻzidir.
Agar kimnidir dushmanlik ila xotirlasang,
Har doim qaygʻu ichida boʻlasan,
Oʻsha qaygʻu jahannamning oʻzidir.
Doʻstlaringni xotirlaganing dam koʻngil bogʻingda
gullar ochar, atirgul va rayhonlar ila toʻlar.
Dushmanlaringni xotirlagan vaqting koʻngil bogʻing
tikan va ilonlar ila toʻlar, yuraging siqilar,
ichingga pajmurdalik kelar.
Barcha paygʻambarlar va valiylar shunday qildilar,
Ichlaridagi xislatni yuzaga chiqardilar.
Xalq ularning bu goʻzal xususiyatiga maftun boʻldi,
hamma koʻngil xotirjamligi bilan ularning
ummati va muridi boʻldi.

Mavlononing fikricha, inson Allohning kitobidir. U boshdan oyoq ma'no dengizidir. Inson gavhardir, har narsaning gʻoyasi, maqsadi insondir. Shu tufayli aql ham, fikr ham insonga tobe sanaladi. J. Rumiy ta'limotiga koʻra inson sir dunyosidir. U yashirin olamning zarrasi, shu jumladan tashuvchisidir. Shular bilan birga J. Rumiy "Masnaviy"da insonga individual yondashadi. Uning shakllanishida muhitning, jamiyatning va tarbiyaning ahamiyati va ta'siri toʻgʻrisida qiziqarli fikrlar aytadi. Bu fikrlarda inson tarbiyasining asosidagi bilim, iroda, sabr, aql va b.komponentlarning ahamiyat va vojibligi yuqori oʻrin egallaydi. Ma'lumki, nazariy jihatdan xoh pedagogik, xoh psixologik jihatdan irodaning tarbiya uchun kerakli faktorga aylanishi butkul isbotlangan. J. Rumiy Barcha xayrixoh ish va amallarining tamalida iroda faktorining turishini tasdiqlaydi. Mavlono agar insonda iroda boʻlganida, u gunoh qilmas, xatolardan uzoq boʻladi deb hisoblaydi. Shuning uchun har bir ilmni, oʻrgatish va oʻrganish uchun mustahkam iroda talab qilinadi. J. Rumiy mulohazalarida bu fikr

shunday shakllanadi: “Iroda bo‘lmaganida, muallimlar nima uchun talabalarni sabr bilan tarbiya qilmoqqa urinar edilar? Nima uchun turli usullarga qo‘l urardilar?”

Jaloliddin Rumiy “Masnaviy”da aqlning turli darajalaridan so‘z ochadi. U quyosh kabi porloq, otash kabi yongan aqlni jamiyat uchun foydali, muvozanatdan chiqqan aql esa zararli deb hisoblaydi. Qizig‘i shundaki, J.Rumiy inson aqlining nuqsonli jihatlari shahvat, ochko‘zlik, yuksak mavqelar ortidan yugurish va b. haqidagi fikrlarini ham alohida taqdim etadi. Muallif quyosh kabi, otash kabi porloq bo‘lgan aqlni inson ruhining kuychisi, haq oshig‘ining yo‘l yo‘ldoshi, nafsni esa hayvoniy hisning timsoli sifatida tavsiflaydi. Lekin asarda insonning oliy taqdimoti bilan birga, sabablar olamida uning shartli emas, haqiqiy formada faoliyat xususiyati ham aks etadi. Faqat bularga amal qilish bilan inson badan zindonida mahbus bo‘lgan ruhning xalosiga noil bo‘ladi. “Masnaviy”da xoh moddiy, xoh ma’naviy olamning o‘ziga xos ranglari bor. Bu yerda hayot ham, inson ham, o‘lim ham, qabr ham zohiriy emas, botiniy bo‘yoqlarga ko‘ra farqlanadi. J.Rumiy irfon sohibi sifatida Allohning qudrati oldida hamma narsani hech deb hisoblaydi. Shuning uchun ham insonlarni dunyo go‘zalliklari (ne’matlari) oldida emas, Alloh qudrati oldida sajda qilishga chaqiradi. “Mozorlikdagi xazina”, “Ochko‘z chumchuq”, “Eng keksa kim?” va boshqa ko‘pgina hikoyalar ma’naviyatning moddiyatdan ustunligining targ‘ibi ta’siridadir. Oilasini boqishda qiyinchilikka duch kelgan, ochlikdan mashaqqat chekkan, farzandlari yoniga har oqshom qo‘li bo‘sh qaytgan Mustafoning muqaddas va xayrixoh Xizirni tushida ko‘rgandan so‘ng qiyinchiliklardan qutulishga umidi ortadi. Tushida unga aytilgan manzildan ishorali qog‘oz topadi va qabristonga boradi. Lekin nafs unda qabristonlikdagi xazinaning uzoqroqda joylashgani haqida firk uyg‘otadi. Mustafo o‘sha mo‘ljalga otgan o‘q tushgan joyni qazisa ham xazinani topmaydi. Tushiga qayta kirgan Xizr xazina uzoqda emas, aynan uning oyoqlari ostida ekanligini aytadi. Ko‘rib turganimizdek, bu yerda nafsning, inson xislatidagi ochko‘zlikning tarki odat maqomi so‘fiyona tarzda o‘ziga joy topgan.

“Masnaviy”da tavba, sabr, iroda, zikr, duo, nafs va boshqa o‘nlab masalalarning asl ma’naviy idroki o‘z o‘rnini egallaydi. Alloh taoloning inson tafakkuridagi lomakonlik konsepsiyasida konkret makon tushunchasiga savol kabi javob mana shunday topiladi: “Uning zahmat sifatlari qayerda bo‘lsa, uning o‘zi ham o‘sha yerdadir. Kuch, quvvat, axloq sofligi, poklik, tushunish, his qilish, tafakkur qayerda bo‘lsa, u ham o‘sha yerdadir”.

Jaloliddin Rumiyning “Masnaviy”si irfon kitobidir. Rumiy o‘zi bu kitobni “ulug‘ Payg‘ambarimizning javohirlar bilan, haqiqatlar bilan, sirlar bilan, bilimlar bilan to‘la ma’no dengizidagi orolga” o‘xshatishi tasodif

emas. Mavlononing ta'biri bilan aytganda "Masnaviy"ni o'qish emas, yashash kerak". Chindan ham "Masnaviy" g'oyalari bilan yashash insonni ilohiy hikmatlardan xabardor etadi, haqiqat martabasiga ko'taradi.

Ey oshiq! O'zingga boq, insonlarning ishiga aralashma,
"o buni der", "bu buni der" deyaverma!
"Falonchi menga tikon deydi",
"falonchi yosuman deydi" fikriga cho'mma!
Har so'zga, har kimga ahamiyat berma, gul atri bermoqqa urin.
Falonchi senga kofir deydi, boshqasi din olimi deydi...
Voz kech bulardan, ko'zingni och!
Alloh senga basirat ko'zi, ko'ngil ko'zi beribdir.
Shunday ko'z bermishki,
Sening boqishlaringga qarshi Jabroilning
qanoti shunday sajda qilar.
Shakl va suratga boqma!
Ey Haq oshig'i, xushvaqt bo'l!
Seni yuksaklarga uchiruvchi qanotlaring bo'lgach,
insonlardan senga ne g'am kel olar?
Ey o'zining nuqsonlarini ko'rmay, boshqa insonlar
yaxshisiga, yomoniga boqqan bechora!
Alloh senga madadkor bo'lsin.

Mavlono Jaloliddin Rumiy aslida bunday g'oyalarni boshqa asarlarda ham "Fihi ma fihi", "Majolisi Saboda"da aks ettirib, Tangri, inson, dunyo, oxirat va boshqalar haqida fikrlarni ilgari surgan. "Fihi ma fihi" ("Ichingdagi ichingdadir") 70 dan ortiq suhbat joy olgan mansur asardir. Bu asar katta ehtimol bilan Rumiyning o'g'li Sulton Valad va muridi Husamiddin Chalabiy tomonidan qalamga olingan. Diniy, falsafiy, axloqiy qarashlar bu asarning markazida turadi.

"Majolisi Sabo" asari ham g'oya bo'yicha "Fihi Mafih"ga o'xshaydi. Bu yerda ham diniy, falsafiy va axloqiy qarashlar pand-nasihat shaklida berilgan.

Hayotidan ma'lumki, J. Rumiy butun Onado'li hududida katta nufuzga ega bo'lgan, insonlarning ma'naviy ehtiyojlarini qondirilishida ahamiyatli darajada xizmat ko'rsatgan. Shu tufayli ham hudud aholisi har doim uning atrofida yig'ilib, ehtiyojlarini qondirishda yordam berishini iltimos qilishgan. Shuning natijasida J. Rumiy insonlarga yordam berish maqsadida ularning turmush tarzini, ma'naviy va moddiy tuyg'ularini o'zida aks ettiruvchi ko'plab maktublar yozgan. Manbalardan ma'lumki, J. Rumiy kunda 10–12 maktub yozgan, bu maktublarda insonlarning hayotidagi turmush tarzi aks etgan. Lekin J. Rumiy yozgan maktubla-

rining ko‘p qismi topilmagan. Ammo topilgan maktublar keyinchalik yig‘ilib “Maktubot” nomi bilan asar sifatida chop etilgan. Qayd etishimiz kerakki, sharq olamida Beruniy va Ibn Sino o‘rtasida misli ko‘rilmagan maktublashish namunalari mavjud. Faqat J.Rumiyning maktublari ikki tomonlama maktublashish emas. Bu maktublar, asosan, xalq vaziyati bo‘yicha mansabdorlarga, yaqin qarindoshlarga, oila a’zolariga, farzandlariga va boshqalarga yozilgan maktublardir. Rumiyning maktublari umumiy emas, konkret xarakterga ega. Va har maktubning sarlavhasi uning mazmuni bilan bevosita bog‘lanadi:

1) Kuchi yetmaydigan odamning soliq qarzidan ozod etish uchun iltimosi (17-maktub);

2) Ishsiz qolgan erkakning farzandi uchun ish talab etishi (18-maktub);

3) Moli qo‘lidan zulm bilan tortib olingan odamning vaziyati haqida tavsiya (62-maktub);

4) O‘zidan najot so‘ragan gunohkor uchun kechirilishini so‘rashi (37-maktub);

5) Bog‘ sotib olgan Salohiddinning beradigan 500 dirham qarzi uchun yordam so‘rashi (83-maktub) va h.

Umuman olganda maktublar ko‘p bo‘lganidek u yerda ko‘tarilgan masalalar ham ko‘pchilikni tashkil qiladi. Masalan, maktublarning birida davlat xodimi Faxriddin Aliga murojaat qilib, Shamsiddin Yavtoshning beva ayoli bilan nikohini kechiktirmasligini iltimos qiladi. Boshqa maktubda yana Faxriddin Aliga jiddiy murojaat qilib, darveshlarning muammolari, ularga qilinayotgan zulmdan shikoyat qiladi. Boshqa maktubda “Ayollarning iftixori” nomi bilan tanilgan ayolga murojaat qiladi. Bu maktubda ayol “malak suratli”, “go‘zal axloqli”, “Allohni bilguvchi”, “podshoh naslidan” va boshqa so‘zlar bilan madh etiladi.

Rumiyning “Maktubot” asarida oila a’zolariga yozilgan maktublar oila-maishat muammolarini aks ettirish, axloq, tarbiya tavsiyalari jihatdan ahamiyat kasb etadi. Masalan, maktublardan birida Shomda tahsil olayotgan o‘g‘illari Bahouddin Sulton Valad va Alouddinga murojaat qilib, ota va bobolarining vasiyatlariga amal qilishlarini maslahat qiladi.

O‘g‘li Sulton Valadga yozilgan boshqa maktubining mag‘zida esa Sulton Valadning turmush o‘rtog‘i Fotima xotun bilan bo‘lgan oila ziddiyatlariga nuqta qo‘yish maqsadi yotadi, xususan, bu yerda u kelini Fotima xotunga bo‘lgan rag‘batiga urg‘u beradi. Maktubda J.Rumiy maktubning yozilish sababi va maqsadining nimadan iborat ekanligini mana shunday ifodalaydi: “O‘g‘limizning nikohida katta sinov sifatida bizga omonat topshirilgan podshohimizning qizi xotiriga rioya qilishingiz uchun bir necha satr yozildi… Farzandimdan tilagim shudir. Otasidan hech nimani yashirmasin, kimdan ranjisa aytsin. Agar aziz o‘g‘limiz Bahouddin sizni

ranjitishga mayl etsa, chindan koʻnglimni, muhabbatimni undan olgum. Salomiga ham alik olmayman. Janozamga ham kelishini istamayman”.

Ma’lumki, J. Rumiyning kichik oʻgʻli Alouddin bilan Shams Tabriziy oʻrtasida ixtilof boʻlgan va buning natijasida Alouddin bir muddat shahardan chetda yashagan. Oʻgʻliga yozgan maktubda Rumiy uning ortga qaytishini, otasining qalbini shod etishini soʻraydi: “Aziz oʻgʻlim otasidan salomni oʻqisin… Alloh xotiriga otangning koʻnglini rozi etmoq istasang, uyingni unutma”.

“Forscha yozishimga parvo qilmang, aslim turkdir” degan Jaloliddin Rumiy ijodida turkcha yozilgan namunalarning soni haddan ortiq oz boʻlsa ham ahamiyati katta. Buning sababi, avvalo, J. Rumiy Onadoʻlida turk she’riyatining tamalini qoʻyish bilan bu tilda she’r yozish an’anasini shakllantirgan. J. Rumiy bir tomondan forscha she’rlarida turk soʻzlari ishlatgan boʻlsa, boshqa tomondan bir baytning yarmini yoki butun shaklda turkcha berish bilan goʻzal mulammolar yaratadi va fikrning poetik ifodasiga erishadi. Masalan:

Men yoru bevafoyam bar men jafo qilar sen,
Gar tu maro nogahi men hod seni tilarman

Yoki:

Sevdoyi ruhi Layli shud hasili ma xayli,
Majnun begi va vayli oʻldum yana devona.

J. Rumiy turk tilining san’at imkonlarini faqat forscha she’rlarida turk soʻzlari ishlatish bilan yoki mulammolar yaratish bilan emas, ayni paytda toʻliq turkcha she’rlar yozish bilan ham namoyish ettiradi va tasdiqlaydi. Toʻgʻri, adabiyot tarixlarida shoirning turkcha she’r yozishi va turkcha she’rlarning soni toʻgʻrisida bir-biridan farq qiluvchi munozarali fikrlar aks etsa ham, J. Rumiyning turk tilidagi bir necha she’ri borligi ma’lum. Manbalarda J. Rumiyning ushbu she’rlari umrining soʻnggi yillarida yozgani haqida ma’lumot keltiriladi. Bu namunalar XIII asr Onadoʻli turk lahjasining xususiyatlarini oʻzida aks ettirish jihatdan xarakterlidir. Shuning uchun ham Rumiyning turkcha she’rlari bir tomondan bi tilning poetik imkonlari, boshqa tomondan esa yashagan hududining timsolida XIII asr turk tilining leksik-semantik manzarasi toʻgʻrisida katta tasavvur uygʻotadi:

Yoʻqsil esang sabr aylagil,
Sar boy esang xayr aylagil,
Har bir holga shukr aylagil,
Haq doʻndirar holga holga.

Shubhasiz, J. Rumiy turkcha yozgan she’rlarida ham irfoniy qarashlariga suyanib, haq yoʻli izlanishlarida davom etgan:

Dunyo uning, oxirat uning,
Ne'mat uning, mehnat uning.
Tamu uning, jannat uning,
Haqqa manga na mol kerak,
Tilagim ayu hol kerak.
Na qul kerak, na qol kerak,
O'zini bilgan qulga.

Diqqat qilganimizda samolarga yuksalib haqqiga sohib chiqqan, haq yo'lovchilarini dargohga chorlagan shoir sasining turk tarzidagi ifodasining o'quvchiga ta'siri eng yuksak saviyada yuzaga chiqadi.

Chalabiydir g'amu dirlik,
Chalabga kel, ne kezarsan?
Chalabiy qullarin istar,
Chalabiyni ne sonirsan?
Ne o'g'urdur (saodat), ne o'g'urdur
Chalab og'zida qig'irmoq (chaqirmoq).
Qulog'in och, qulog'in och o'la kim anda to'larsan.

J. Rumiy turkchaning go'zal namunasi bo'lgan boshqa she'rida ham fikrlarini sodda, ayni paytda chuqur poetik tafakkurda ifodalaydi:

Agar kaydir qarindosh, yo'qsa yovuz,
Uzun yo'lda sana budur kilovuz,
Agar Totsan va gar Rumsan va gar Turk,
Zaboniy bizga bananra biyomuz.

Aruzning turkchaga tatbiqida J. Rumiyning xizmatlari katta ekanligini qayd etish lozim. "Masnaviy" asarini aruzning ramal bahrida (failatun, failatun, failun) yozish bilan Onado'li va atrofdagi mintaqalarda yangi an'ana shakllantirgan J. Rumiy turkcha she'rlarini ham bu bahrning talablarida qalamga olgan.

J. Rumiy Sharq adabiyotini o'z ta'sirida saqlagan, devon adabiyotining yangi zaminda rivojiga yo'nalish bergan yo'lboshchidir. O'z g'oyalari bilan Gyoteni hayron qoldirgan, dialektik uslub nazariyasini ishlashda Hegelga ta'sir ko'rsatgan, Mahatma Gandining dunyoqarashining shakllanishida katta rol o'ynagan J. Rumiy avliyo maqomini qozonib, muqaddas insonlar qatorida turishi, ijodi esa u yashagan davrdan bugungacha (800 yil davomida) Sharq va G'arb dunyosida muhabbat va zavq manbayi bo'lgani tasodif emas.

SULTON VALAD

SULTON VALAD
(1226-1312)

Sulton Valad turk adabiyotining taniqli siymolaridan biridir. U 1226-yilda Qoramanda (Loranda) tavallud topgan. Asl ismi Bahoiddin Muhammad Valad boʻlgan bu shaxs XIII asr turk adabi-yotida shoir, olim va oriflik choʻqqisiga yetgan Mavlono Jaloliddin Rumiyning katta oʻgʻlidir. Jaloliddin Rumiy unga oʻz otasi Bahoiddin Valadning ismini bergan. Lekin ba'zi manbalarda uning ismi Bahoiddin Ahmad ekanligi ham qayd etiladi. Sulton Valadning kichik yoshlardan boshlab ta'lim va tarbiyasi bilan otasi shugʻullangan. Aynan otasining muallimligi tufayli u arab tilini oʻrganib, fiqhga doir eng mashhur asarlarni oʻqiy olgan. Jaloliddin Rumiy Sulton Valadning diniy ilmlarni yanada chuqurroq egallashi uchun uni kichik oʻgʻli Alouddin bilan birga Shomga yuboradi. Uning ilmiy, falsafiy, diniy va adabiy qarashlarining tamalida otasi Mavlononing ta'limi tursa ham, u davrining turli olimlaridan ma'rifat va irfonni oʻrganib, ularning ilmiy va diniy qarashlaridan foydalanadi. Xususan, Sulton Valadning Burhoniddin Termiziy, Shams Tabriziy, Chalabi Husamiddin, Shayx Karimiddin va b. oriflar atrofida boʻlishi, ulardan koʻpgina matlablarni oʻrganishi fikrlarini mukammallikka yetkazadi. Manbalarda qayd etilishicha, Sulton Valad Shams Tabriziyning ta'siriga tushishdan avval Burhoniddin Termiziyga bogʻlanadi, undan tariqatchilikning sirlarini oʻrganadi, Termiziyning oʻlimidan soʻng (1241) taxminan besh yil qaytadan otasidan ma'rifat darsi oladi. 1244-1247-yillarda esa u otasi bilan birga Shams Tabriziy ta'sirida boʻladi. Shams Tabriziyning "gʻoyib boʻlishi"dan soʻng Sulton Valad otasining maslahati bilan Shayx Salohiddinni oʻziga murshid etib tanlaydi. J.Rumiyning oʻgʻliga "bundan keyin u podshohlar podshohi Salohiddinga quloq sol, Shamsiddin (Shams Tabriziy) budir" deyishi S.Valadning murid mas'uliyatini orttiradi va uni murshidi Shayx Salohiddinga yurakdan bogʻlaydi. Sulton Valad otasining maslahati bilan Shayx Salohiddinning qizi Fotima xotun bilan turmush quradi. 1263-yildan 1284-yilgacha 21 yil muddatda Mavlononing muridi Husamiddin Chalabiy Sulton Valadga murshidlik qiladi. Husamiddin Chalabiyning oʻlimidan soʻng u Shayx Karimiddinning shogirdi boʻladi. Lekin davrining irfon sohiblaridan dars olsa ham Sulton Valad otasining yoʻlini – Mavlonolikni asosiy yoʻl deb tanlab, uni davom ettiradi, otasining ilmiy-diniy zavq va qarashlariga hurmat bilan yondashadi. Sulton Valad 1312-yilda Koʻnyada vafot etadi.

IJODI

Klassik turk adabiyotida J. Rumiy an'anasining ilk davomchilaridan boʻlgan Sulton Valad bir devon, uch masnaviy va "Maorif" nomli mansur asar muallifi sifatida mashhurdir. U asarlarini arab, fors, turk va yunon tillarida yozgan. Lekin ijodida forscha namunalar katta ustunlikni tashkil etadi. Shu bilan birga tadqiqotchilarning hisoblariga koʻra Sulton Valadning turkcha 14 gʻazali, 238 bayti, arabcha 8 manzumasi, 3 ruboiyi, 220 bayti, yunoncha esa 66 bayti bor. Ijodida forscha namunalarning koʻp qismi, shubhasiz, oʻsha davrdagi adabiy jarayonda fors tilining yetakchi boʻlishi bilan bogʻliq. Qayd etishimiz kerakki, Sulton Valad asosan fors tilida yozgan boʻlsa ham uning turk tiliga ragʻbati katta boʻlgan. Oʻzigacha turk adabiyotida turkcha she'rlar yozgan J.Rumiy va Sayyod Hamza bilan muqoyasada ijodidagi turkcha namunalarning soni jihatdan Sulton Valad oldingi qatorda turadi.

Quyidagi gʻazal va masnaviy Sulton Valadning turk tili nafosatidan foydalanish orqali goʻzal poetik namunalar yaratganini tasdiqlaydi:

(gʻazal)

Sening yuzing quyoshdir, yoʻqsa oydir,
Jonim oldi, koʻngil dagʻi ne aytur?

Mening ikki koʻzim, bilgil, jonimsan;
Meni jonsiz qoldirding, bil, bu qaytur.

Koʻzimdan chiqmagin, bu yer seningdir,
Mening koʻzim senga yaxshi saroydir.

Ne oʻqdir bu, ne oʻqki tegdi sendin,
Mening boʻynim sundirdi; endi yoydir.

Tomosho-chun buyon kel va koʻrgil sen,
Netay: koʻzim yoshi daryoyu soydir.

Bu kun ishqing oʻtidan bahra oldik,
Biz(g)a qaygʻu emas, gar qoru loydir.

Valad yoʻqsil edi sensiz jahonda,
Seni topdi, demakki endi boydir.

(masnaviy)

Tangri dedi: "Sayru oʻldim" Musoga,
"Oʻz doʻstin kishi bu singari istaya".

Muso dedi: "Aslo sendan sayruluk
Sen Xoliqsan, senga qonden sayruluk".

Yana dedi: "Sayru oʻldim kelmading,
Dedigim soʻzi hisoba olmadung".

Muso dedi: "Bu sirri anglamazem
Maqsadun nedur bu soʻzden bilmazam".

Tangri dedi: "Sayru oʻldi bir valim,
Dunyo ichra sayruluk tortdi dalim.

Kim ani koʻra meni koʻrmushdir oʻl,
Kim ani soʻra meni soʻrmishdir oʻl

Meni anda, ani mende koʻrunuz,
Meni andan, ani mendan soʻrunuz."

Klassik turk adabiyotida Mavlono ta'siri Sulton Valad bilan boshlaydi. J.Rumiy Sulton Valadning ruh otasi ham boʻlgan. Oʻzi ham ta'kidlaganidek, "otasi bergan bilimdan va valiylikdan boshqa Valadning na ma'lumoti, na valiyligi boʻlgan". Shu sababli J. Rumiy gʻoyalarining bari Sulton Valad uchun muhim boʻlib, ruhiy-ma'naviy koʻprikka aylangan, otasining san'ati xoh shakl, xoh mazmun, xoh gʻoya jihatdan uning ijodida namuna rolini oʻynagan. Shuning uchun ham shoirning devoni bilan J.Rumiyning devoni, "Valadnoma", "Rubobnoma" va "Intihonoma" masnaviylari bilan J.Rumiyning "Masnaviy"si, va nihoyat, "Maorif" nomli asari bilan J.Rumiyning "Fihi ma fihi" asari oʻrtasida yaqinlikni kuzatish mumkin. Masalan, "Valadnoma" masnaviysi bilan bogʻliq Sulton Valad aytgan – "Bu kitobim butkul Qur'onning ma'nosi va siridir. Kim chin dildan koʻngil bogʻlasa, u Qur'on ma'nosi oldida oʻzini unutadi. Bu masnaviylardagi soʻzlar faqat pand-nasihatdir" fikrlari bilan J. Rumiyning "Bu "Masnaviy" kitobidir. Bu kitob din usullari usulining usuli, Haq taologa va Haqiqatga yetishish sirlarining kashshofi... Balandmaqom ashoblar va karomat sohiblari nazdida bu koʻngil bogʻi eng goʻzal, eng barakotli manzildir. Yaxshilar undan taomlanadilar, oʻz chanqoqlarini qondiradilar, havo va havasning bandidan ozod boʻlganlar undan shodmon va bahravardir." kabi fikrlar oʻrtasidagi ruhiy-ma'naviy yaqinlikni

koʻrmaslikning iloji yoʻq.

Sulton Valad avvalo devon shoiridir. Shubhasiz, shoirning devon tuzishida J. Rumiyning katta ta'siri boʻlgan. S. Valadning ilk masnaviysi boʻlgan "Valadnoma"sidan olingan quyidagi soʻzlar bu fikrni tasdiqlaydi: "Mavlono turli vaznlarda devonlar yaratgan, ruboiylar aytgan. Men ham unga moslashib, devon tuzdim". Fors, arab, turk va rum tillarida turli she'r janrlaridan gʻazal, qasida, ruboiy, qit'a, tarjiband, tarkibband, musammadan iborat devonida asosiy oʻrinni forscha namunalar egallaydi. Devonda fors tilida boʻlgan she'rlar 826 gʻazal, 32 qasida, 9 qit'a, 10 tarjiband, 23 musamma, 454 ruboiylar iborat. S. Valad devonida gʻazal va ruboiylar ustunlikni tashkil etadi. Bu ham ilk navbatda sharq she'riy an'anasiga bogʻliqlikning natijasi sifatida tavsiflanishi mumkin. Qizigʻi shundaki, S. Valad gʻazallarining katta qismini J. Rumiy gʻazallariga nazira sifatida yozgan. Bu gʻazallarning barchasida Rumiyga maxsus uslub diqqatni jalb etadi. "She'rlarida koʻp hollarda qofiyaga unchalar ahamiyat bermasligi, fikr ifodasida konkretlikka amal qilishi va b. hollar Sulton Valad san'atining oʻziga xos xususiyatlaridandir." Sulton Valad bir shoir sifatida mas'uliyatni his qilib, san'atda oʻzini "nuqsonli deb bilmagan". Buning uchun shoirning quyidagi fikrlariga nazar solish kifoya qiladi: "Aytgan soʻzlarim ochiq va oydindir. Ma'nolar dengizidan minglab marvarid olib chiqdim va xalq uchun teshdim. Soʻzlarim jon kabidir. Barcha she'rlarim yangi va tekisdir. Valadning soʻz jon! Valad soʻzida xato va yanglishlik yoʻqdir. Ey, Valad! Bundan soʻng ham chekinmay, hormay soʻzla, zeo nazming va nasring goʻzaldir". Bu soʻzlar adabiy-nazariy fikr sifatida valadshunoslikning dastlabki tamali boʻlish bilan birga uning san'atiga toʻgʻri baho berish jihatdan ham muhimdir.

Sulton Valad poeziyasi koʻproq irfoniy tafakkur ma'nosida haqning sirlarini "ochish va anglatish"ga xizmat qiladi. Tabiiyki, bu yondashuv va oʻziga xos badiiy ifoda tarzi uning ruboiylarini ham chetlab oʻtmaydi. Sulton Valad koʻpgina ruboiylari bilan Sharq lirik-falsafiy fikrining rivojida oʻziga xos rol oʻynagan. Sulton Valadga koʻra, inson ruh va jism degan

آن داری آن اگـــــــر بدانـــــــی آن را
درحـــال فـــدا کـــنی تـــن و هـــم جـــان را
زابلیـــس رجیـــم و نفـــس کـــافر برهـــی
در بـــر گـــیری صفـــات الرحمـــان را

ikki borliqdan iborat. Ruh ilohiy, jism esa moddiydir. Shuning uchun ham inson ruh tashuvchisi boʻlishi lozim, nafsiga gʻolib kelib, Parvardigorga qovushishi kerak:

Tarjimasi: Ey, doʻst! Agar uni bilsang va uni bagʻringga bossang, oʻsha

چون دلبر ما بی تو و اندر خور ما
آن به که چو جان در آیی اندر بر ما
گر چرخ و زمین را ببرد سیل فنا
نتواند برد عشق تو از سر ما

onda badaningni va joningni fido etarsan. Toshga bosilgan shaytondan va inkor etuvchi nafsingdan xalos boʻlib, Rahmon sifatlariga burkanarsan.

Tarjimasi: sen bizning suyuklimiz va bizga loyiq boʻlganing uchun ruh kabi koʻnglimizga hokimliging yaxshiroqdir. Naqadar yoʻqlik seli yerni, koʻkni vayron qilsa ham sening ishqingni boshimizdan ololmas.

Sulton Valad bu dunyo saodatini insonning Allohga koʻngil berishi-

عشق آمد و کرد مست و دلشاد مرا
وز بندگی زمانه آزاد مرا
چون دید که من بپیش حسنش مردم
بنواخت بلطف خویش و جان داد مرا

da, zamon quli emas, Tangri "quli"ga aylanishida, qalbini Haq nuri bilan toʻldirishida koʻradi. "Ilohiy may"ni ichib "mast" boʻlishni shoir inson hayotining "yangi" bosqichi deb baholaydi:

بر هر خاکی که سر نهم مسجود اوست
در هر جهدی که می کنم معبود اوست
ذکر گل و بلبل و سماع و شاهد
زین جمله مرا در دو جهان مقصود اوست

Tarjimasi: Ishq keldi, meni mast ayladi va quvontirdi, zamonaga qullikdan meni xalos qildi. Sening goʻzalliging oldida ekanligimni koʻrgach, shafqat bilan meni erkaladi va menga qayta hayot baxsh ayladi.

Tarjimasi: Bosh qoʻygan har tuproq ustida sajda qilinuvchi Udir. Ibodat qilinuvchi Udir. Gul, bulbul, samo va goʻzalni xotirlamasman. Har ikki dunyoda maqsadim Udir.

"Valadnoma" Sulton Valad yozgan 3 masnaviyning birinchisidir. Shoir masnaviyning debochasida asarni "Masnaviyi Valad" deb nomlagan. Lekin adabiyot olamida Valadnoma nomi bilan tanilgan ushbu asar shoir-

ning ilk masnaviysi boʻlgani va “ibtidoiy” soʻzi bilan boshlangani uchun “Ibtidonoma” deb ham ataladi. Asar 1291-yil mart-iyun oylarida nasr va nazm shaklida yozilgan. Fors tilida yozilgan bu asar 9007 baytdan va 165 sarlavhadan iborat. Qayd etishimiz lozimki, ushbu baytlarning 180 tasi arabcha, 76 tasi turkcha va 23 tasi rumcha yozilgan. “Valadnoma” Sanoiyning “Ilohiynoma”sining vazniga moslab, xafif bahrida (foilotun, mafoilun, foilun) qalamga olingan.

“Valadnoma”ni “Qur’onning ma’nosi va siri” hisoblagan, oʻz oʻquvchisiga murojaatida “Uni chin dildan oʻqi va angla” degan shoirning asosiy maqsadi insonlarni ma’nolar dengizidan chiqargan marvaridlar bilan tanishtirish va makonsiz dunyoning pardasiz koʻngil yuzini koʻrsatish bilan ularni “moʻljalga” yoʻnaltirish edi. Shoir asarda bobosi Bahoiddin Valad, Shams Tabriziy, J.Rumiy, Shayx Salohiddin, Chalabi Husamiddin, Karimiddin va b. tarixiy shaxslardan soʻz ochib, ularning hayot hikoyalaridan bahs etgan. Bir qator istisnolarni hisobga olmagan-da “Valadnoma” toʻliq irfoniy fikrlarni oʻzida aks ettirib, muammo yagona boʻlgan borliq prinsipida oʻz yechimini topgan.

Sulton Valad ikkinchi masnaviysi “Rubobnoma”ni 1301-yil aprel-avgust oylarida yozgan. Forscha yozilgan bu asar 8124 baytdan va debocha bilan birga 106 sarlavhadan iborat. Asarda baytlarning aksariyati fors tilida boʻlsa ham, bu baytlardan 162 tasi turk, 36 tasi arab va 22 tasi rum tilida yozilgan. Turk tadqiqotlarining ba’zilari (masalan, Veys Deyirmanchay) ushbu baytlarni vazn va qofiya jihatdan nuqsonli deb hisoblaydilar, fors tilidagi baytlar bilan qiyoslaganda mukammal emasligini koʻrsatishadi. Sulton bu asarga aniq nom qoʻymaganini ham qayd etishimiz joiz. Shuning uchun ham asar “Rubobnoma” va “Masnaviy Ma’naviy” nomlari bilan tanilgan. “Masnaviy Ma’naviy” nomining asarga berilishi ikki sababdan kelib chiqadi. Birinchidan Sulton Valadning Rumiy merosiga uning “Masnaviy” asariga bogʻliqligi, “Masnaviy” bahrida (ramal) unga oʻxshash asar yozishi, ikkinchidan esa debochada “Rubobnoma”ning “Masnaviy Ma’naviy” soʻzlari bilan boshlashi tadqiqotchilarga asar nomining mana shunday nomlanishiga asos boʻlgan. Boshqa tomondan asarning debochasida “rubobning yigʻlab-ingrashi”dan soʻz boruvchi baytlarning boʻlishi, asarning rubob bilan davom etishi bu masnaviyga “Rubobnoma” deb nom berilishiga sabab boʻlgan. Asar koʻproq “Rubobnoma” nomi bilan tanilib, tadqiq etilgan.

“Rubobnoma” nasr va nazm bilan yozilgan asardir. “Mening nazmim va nasrim hikmatning yuksak maqomidir” deb maqtangan shoir “Rubobnoma”da soʻfiy hikmatlaridan bahs etib, insonlarning Alloh oldidagi burchlari, itoat va amallari toʻgʻrisida pand-nasihat beradi. Sulton Valad asarda insonlarning Qur’on atrofida birlashishlarini, Qur’on

yog‘dusida Haq tomonga borishlarini insonlikning vojib sharti sifatida ilgari suradi. Shuning uchun ham Sulton Valad asarni o‘qigan insonning osmonga Alloh tomonga ko‘tarilishini ishonch bilan ta’kidlaydi. Asarda Haq sirlarini bayon etgan shoir Alloh amriga, Payg‘ambar qonunlariga amal qilishni inson uchun vojib bo‘lishi bilan birga, insonning sharaf va layoqati deb hisoblaydi, har kimni bu sharofatdan uzoqlashmaslikka chorlaydi. Ibodatdan tortib amalgacha har ishning ahamiyati to‘g‘risida fikrlarning joy olishi “Rubobnoma”da irfoniy fikrlarning yetakchiligini tasdiqlaydi. Qizig‘i shundaki, Sulton Valad asarda Shams Tabriziy va Mavlono sarguzashtlari to‘g‘risidagi ma’lumotga joy berib, alohida qismlarda ikki mashhur shaxsga bo‘lgan kuchli rag‘bati va muhabbatini izhor qilgan.

Sulton Valadning uchinchi, ayni paytda so‘nggi masnaviysi “Intihonoma” deb nomlanadi. Nasr va nazmdan iborat bo‘lgan “Intihonoma” taxminan 1300–1312-yillar orasida fors tilida yozilgan. “Intihonoma” avvalgi ikki asarning davomi sifatida yozilsa ham ulardan farqli o‘laroq bu masnaviyda turkcha, arabcha va rumcha baytlar yo‘q. Boshqa masnaviylardek bu asarga ham S.Valad nomi berilgan. So‘nggi masnaviy bo‘lgani uchun asar “Intihonoma” deb nomlanadi. Muallif asarni “Rubobnoma”ning bahriga uyg‘un (ramal) yozgan. Masnaviydagi baytlarning soniga kelsak, baytlarning soni Tehron nusxasida 7085, Ko‘nya nusxasida 7000, Istanbul nusxasida esa 8313 ekanligini aytishimiz kerak.

Sulton Valad kitobning yozilish sababini shunday deydi: “Jimjitlik olamida mashg‘ul ekanligimda Haq-taolodan pand-nasihatlar bilan mashg‘ul bo‘l va insonlarga foyda ber degan nido keldi”. Alloh amrini bajarishni o‘ziga sharaf deb bilgan shoir “Valadnoma” va “Rubobnoma”da joy olgan hikmatlarni izohlab, fikrlariga Qur’on yog‘dusini tushiradi. Sulton Valadga ko‘ra insonni yomon amallardan, tuhmat va bo‘htondan asrovchi, xalqni to‘g‘ri yo‘lga boshlovchi muqaddas Qur’ondir. Shuning uchun shoir Qur’onning inson hayotidagi o‘rni va ahamiyatini yuksak baholab, muqaddas kitobning yog‘dusiga ergashishni maslahat beradi. Bular bilan birga asarda boshqa dinlarga ham hurmat bilan yondashilgan. Allohning kitobi sifatida Qur’on bilan birga Injil va Zaburdan ham foydalanish ahamiyatli ekanligi ko‘rsatilgan: “Bizning masnaviyimiz Vahdat do‘konidir. U rahmat ishidagi rahmatdir. U yerda ko‘ngil ahlining sirlari ko‘p. Qur’on, Injil, Zabur sirlarining izohidir. Uni bilgan har kim Haq tomonga boradi”.

Asarda mavlonolik, samoviylik va boshqalar bo‘yicha ahamiyatli masalalar to‘g‘risida so‘z boradi. Shams Tabriziy va Mavlono aloqalaridan, ta’sir doirasidan bahs qiluvchi bandlar ham qiziqish uyg‘otadi. Ma’lumki, J.Rumiy Ko‘nyada Shams tabriziy bilan ilk uchrashuvidan so‘ng (1244)

undan ta'sirlanadi, "dunyo sirlari joylashgan makon eshigi"ni unda ko'rgani uchun Shamsning muridiga aylanadi. Bu hol Mavlono muridlarini va Ko'nya ahlining bir qismini g'azablantirgani uchun Sh.Tabriziy Ko'nyani tark etib, Shomga ko'chishga majbur bo'ladi. Shams Tabriziyning Shomga ko'chib ketishi Mavlononi tushkunlikka tushiradi va buni sezgan Sulton Valad otasining hasratiga nuqta qo'yish uchun Shomga yo'l oladi. Sulton Valadning iltimosi va Mavlononing g'am to'la maktublari Shams Tabriziyni qaytadan Ko'nyaga qaytishiga majbur qiladi. Lekin yana muridlarning hasadini ko'rgan Shams Tabriziy Ko'nyadan ketishga qaror qiladi. J. Rumiy Shams Tabriziyni izlab topish umidi bilan Shomga borsa ham u bilan uchrasha olmaydi, noumid bo'lib, Ko'nyaga qaytadi. Rivoyatga ko'ra, J.Rumiyning kichik o'g'li Alouddin 7 nafarlik guruh bilan Shams Tabriziyni Ko'nyada o'ldirib, quduqqa tashlashgan. Buni bilib qolgan Sulton Valad Shams Tabriziyning jasadini quduqdan chiqaradi, uni Mavlono madrasasi yoniga dafn qiladi va bu sirni umrining oxirigacha hech kimga aytmaydi. Sulton Valad Shams Tabriziy bilan otasi J.Rumiy o'rtasidagi munosabatlarga bevosita guvoh bo'lgani, undan irfon ilmi olgani va unga kuchli mehr qo'ygani uchun boshqa masnaviylari bilan bir qatorda "Intihonoma"da ham Mavlono va Shams Tabriziy aloqalarini qalamga olgan. Bu yondashuv badiiy jihatdan emas, ayni paytda tarixiylik nuqtayi nazaridan ham muhim hisoblanadi.

Sulton Valadning so'fiy qarashlarini o'zida aks ettiruvchi ahamiyatli asarlaridan yana biri "Maorif"dir. Bu asar mansur shaklda yozilgan va 56 bo'limdan iborat. Asarda muammoning qo'yilishi shariat, tariqat va b. ichida yechimini topgan. To'g'rirog'i, Sulton Valad "Valadnoma", "Rubobnoma" va "Intihonoma" masnaviylarida masalalarga qaysi tomondan yondashgan bo'lsa, "Maorif" asarida ham xuddi shu yo'lni davom ettirib, mavzuga qaytgan. Qayd qilish joizki, "Maorif" asari shakl, mazmun va g'oya jihatdan ko'proq J.Rumiyning "Fifi Mahif" asariga o'xshaydi. Shu sababli 1954-yilda Eronda "Maorif" asarini J.Rumiyning "Fihi Mahif" asarining ikkinchi jildi sifatida chop qilgan bo'lishlari mumkin.

"Maorif" asarida barcha masalalarga Alloh va unga muhabbat matnida munosabat bildiriladi. Shuning uchun ham asarning boblarida shariat qoidalari va bu qoidalarga amal faqat diniy jihatdan sharhlanadi, har ikki olamda amaliga qarab, insonga Allohning muhabbat va marhamat ko'rsatishi ta'kidlanadi, ro'za tutish, Hajga borish va b. savoblar sanab o'tiladi. Amalning zohiriy va botiniy tomonlari haqida yetarlicha sababli izohlar yoziladi. Masalan, asarning I fasli boshlanishidagi bandga nazar solaylik: "Biri: "Asil bo'lgan narsa amaldir" dedi. Bu xususda so'zlanuvchi so'z bundan iborat emas. Amalni haqqi bilan anglatish uchun bir kimsaning yuzaga chiqqan amali qanday anglashing mumkin?

Sen amal deb namoz o‘qishni, ro‘za tutishni, hajga borishni, tunlari uxlamay yig‘lab ingrashni va parhez qilishni tushunasan. Holbuki bularning hech biri amal emas. Bular shunchaki amal sabablaridir. Hammasini bajarganing zamon bularning senda ta’siri bo‘lishi mumkin. Ana o‘shanda sen ibodat qilgan va boringdan boshqacha bo‘lishing mumkin.

Qur’onda: Namoz seni gunohdan, gunoh qilishdan, yomonlikdan nuqson va qusurlardan, isyondan asraydi, poklaydi, deb buyurilgan. Mana shularni qilmaganing va bulardan tozalanganing amaldir. Agar o‘zingni ulardan qutqarmasang, namoz o‘qimagan hisoblanasan. Bular uchun Payg‘ambar sallalahu alayhi vasallam namoz o‘qigan odamga: “Namoz o‘qimading, tur, namoz o‘qi” (H.) deb buyurdi. Shundan so‘ng u odam turib namoz o‘qidi. Yana: “Namoz o‘qimading, tur, namoz o‘qi” deb buyurdi. U odam yana turib, namoz o‘qidi. Payg‘ambar bu safar ham “namoz o‘qimading” dedi va nihoyat: “Qalb huzuri bo‘lmay namoz o‘qish to‘g‘ri emas” (H.) deb buyurdi.

U holda aytilgan bu ruku, sajda va qiyomni bajarish bilan haqiqiy amal bajarilgan sanalmaydi. Ya’ni dinda belgilangan bu tashqi harakatlarni bajarish bilan amalni bajargan bo‘lmaydi.”

Shoir “Intihonoma”dagidek, bu asarda ham Allohning amriga itoat qilib, “o‘git va nasihatlarga joy ajratgan holda insonlarga foydasi tekkan”.

Sulton Valad “Maorif” asarida haq o‘laroq bu dunyoni imtihon dunyosi deb hisoblaydi. Va bu dunyoda bo‘lgan so‘ngsiz jonli-jonsiz farqlarni shakl farqi sifatida qabul qilsa ham, jismoniy (shakl) farqi keskin farq hisoblanadi. Bu ma’noda insonlar o‘rtasidagi farqni ham jismiga ko‘ra (badan) emas, ruhiga qarab muayyanlashtiradi.

Sulton Valadning “Maorif” asarida ilmga va ilm odamlariga munosabatda tutgan mavqeyi diqqatni jalb etadi. U ilmni boyish, mavqega ega bo‘lish, nimagadir erishish uchun o‘rganganlarni tanqid etadi, lekin ilmni Alloh rizosi uchun o‘rganib foydaga yo‘naltirganlarni asl olim va Alloh suygan banda sifatida ta’riflaydi. Sulton Valadning hayoti bilan tanishganimizda u Burhoniddin Termiziy, Chalabiy Husamiddin, Shams Tabriziy, J. Rumiy, Shayx Karimiddin, Shayx Salohiddin kabi davrining mashhur orif shaxslari bilan aloqada bo‘lgani, ulardan ko‘p narsalarni o‘rgangani ma’lum bo‘ladi. Bu jihatdan otasi Jaloliddin Rumiyning va Shams Tabriziyning Sulton Valadga ta’sirini alohida qayd etish lozim. Manbalarda yozilishicha, Rumiyning Shams Tabriziy ta’siriga tushishidan so‘ng beixtiyor bu ta’sir Sulton Valadni ham chetlab o‘tmagan, u ham Shams Tabriziyning majlislarida ishtirok etgan. Sulton Valadning eng ko‘p qatnashgan majlislaridan biri esa samo majlislari bo‘lgan va muayyan vaqtdan so‘ng uning bu majlislarga rahbarlik qilishi ham tarixiy fakt sifatida tasdiqlanadi. Umuman olganda samoviylik shoir nazarida

nafsdan, kufrdan, jismdan uzoqlashib, ruhga yaqinlashishdir. Samoviylik ruhoniy tuyg‘u va hislarning amalda tatbiqidir. U ishq va vajdga borishdir. Sulton Valad Samoni eng oliy maqom deb hisoblaydi. Bu maqom Alloh maqomi – o‘limsizlik maqomidir. Shuning uchun ham Alloh maqomida inson moddiy jihatdan nafaqat o‘zini unutadi, balki butkul “yo‘q” bo‘ladi. Ko‘rinib turganidek, Sulton valad “Maorif” asarida badiiy-falsafiy ifoda tarzida tasavvuf asosli fikrlarni izoh qilgan va buni “ma’nolar dengizidan chiqqan durdonalar” shaklida xalqqa yetkazgan.

Sulton Valadning bir devon, uch masnaviy va bir mansur asaridan tashqari ilmiy manbalarda “Ishqnoma” va “Risolayi e’tiqod” nomli asarlari bo‘lgani haqida ham ma’lumot beriladi. Lekin ushbu asarlarning Sulton Valadga tegishli ekanligi hali aniqlanmagan.

YUNUS EMRO

YUNUS EMRO
(1240(41)-1320)

XIIIasr turk soʻfiy she'riyati rivojida muhim rol oʻynagan, xalq adabiyoti zaminida goʻzal ijodiy merosini ya-ratgan Yunus Emro umumturkiy adabiyot va mada-niyat tarixining yirik siymolaridan biridir. Afsuski, uning hayoti (qisman ijodi) aniq ilmiy faktlar asosi-da emas, koʻproq taxmin va rivoyatlarga asosan oʻrganilgan. Ammo shoir haqidagi rivoyat va afsonalarning oʻzida muayyan haqiqat tasvirlari borligini nazarga olish zarur.

Yunus Emro 1240 (41)-yilda Sivrihasar yaqinida joylashgan Sarikoʻyda tavallud topgan.

Boshqa ehtimolga koʻra, Yunus Emro mansub boʻlgan oila Oʻnadoʻliga Xurosondan koʻchib kelgan. Ushbu oila avval Qaramanda joylashganda Yunus Emro shu yerda tugʻiladi, soʻng esa butun oila Sakarya hududida joylashgan Sarikoʻyga koʻchishadi. Mavlono Jaloliddin Rumiy, Hoji Bektosh Valining Onadoʻliga aynan Xuroson tomonlardan koʻchganini nazarga olsak, Yunus Emro ajdodining ham Onadoʻlining tasavvuf markazi sifatida shakllanishi uchun bu yerga kelganliklari yangi versiya sifatida taxmin qilinishi mumkin. Lekin Hoji Bektosh Vali "Viloyatnoma"da Y.Emroning Sarikoʻyda tugʻilganini qayd etadi. Y. Emro J. Rumiy, Ahmad Faqih, Kiyikli Bobo, Oʻrxon Gʻoziy va boshqa shaxslarning zamondoshi boʻlgan, ba'zi joylarda ular haqida soʻz yuritgan.

Yunus Emroning nima ish bilan shugʻullangani, qaysi kasb egasi boʻlgani haqida turli fikrlar mavjud. Ba'zi manbalar uning dehqonchilik, chorvachilik bilan, ba'zi manbalar esa oʻtinchilik bilan shugʻullanganini tasdiqlaydi. Rivoyatga koʻra, Yunus Emro Shayx Topdiq Emroning dargohiga borib, oʻtinchilikka tayinlanadi va 40 yil oʻsha yerda oʻtin tashiydi. Turkman qalandari hisoblangan Yunus Emro muayyan vaqtlar sayohatlarda boʻlgan, oʻz soʻfiy qarashlarini targʻib qilgan. U XII asrda A.Yassaviyning Oʻrta Osiyoda yoygan tasavvuf gʻoyalarini taxminan 150 yildan soʻng Old Osiyoda tarqatgan.

Soʻfiy shoir uzoq muddat sayohatda boʻlgan. Ba'zi fikrlarga koʻra Yunus Emroni sayohatga Topdiq Emro tashviq qilgan. Yunus Emro Koʻnyada madrasa ta'limi olgan. Uning bu yerda J. Rumiy bilan uchrashganligi taxmin qilinadi. Buni Y.Emroning "Mavlono majlisida soz bilan ishrat boʻldi" misrasi ham tasdiqlaydi. Toʻgʻri, ba'zi manbalar Y.Emroning tahsil olmaganini, savodsiz boʻlganini da'vo qiladi. Hazrat Muhammadning tahsilsizligi bilan solishtirib, she'rlarining unga Allohning vahiyi yoʻli

bilan kelganini bildirib, Emro muqaddasligini tasdiqlagan boʻlishadi. Y. Emroning oila hayoti haqida ham qiziqarli ma'lumotlar mavjud. Xususan, uning Shayx Topdiq Emroning qiziga uylangani, bir versiyada farzandi boʻlmagani, boshqasida esa bir oʻgʻli va bir qizi boʻlgani bildiriladi. Y.Emro devoniga kiritilgan she'rda uning ikki farzandi boʻlganligi quyidagicha oʻz tasdigʻini topgan: "Bunda yana berding bizga oʻgʻilni, qizni juft halol".

Yunus Emroning bir oʻgʻli va biri boʻlgani she'rdan ham ma'lum boʻladi, hatto oʻgʻlining ismi Ismoil ekanligi ham manbalarda oʻz aksini topadi. Bu yerda bir maqomga ham nazar solish kerak. Qaraman beklarining Y.Emroga boʻlgan cheksiz mehri natijasida unga bu viloyatda yer beriladi va ushbu yer ulushi Y.Emro vafotidan soʻng oʻgʻliga qoladi. Y.Emro 1320(21)-yilda vafot etgan. Hozirda uning mozori Eskishaharda (hozirgi Yunus Emro qishlogʻi). Qayd etish lozimki, Onadoʻlida Y.Emroning 10 joyda qabri bor. Ushbu qabrlar Qaramanda, Bursada, Ispartada, Koʻnyada, Sivasda, Arzurumda va b. joylarda joylashgan. Lekin uning Eskishaharda – Sarikoʻyda (hozirgi Yunus Emro) joylashgan qabri unga tegishli haqiqiy qabr ekanligi tasdiqlangan. Bu qabr Istiqlol urushi davrida yunonlar tomonidan vayron qilingan boʻlsa ham 1948-yilda uning qabri atrofida ba'zi ishlar qilinishi uchun hukumatga murojaat qilingan. Muayyan barpo ishlaridan soʻng 6-may 1949-yilda tantanavor tarzda uning tovuti qayta qurilgan maqbara kompleksiga qoʻyilgan.

IJODI

Yunus Emro Old Osiyoda turk tasavvuf adabiyotining ilk yirik namoyandasidir. Oʻrta Osiyoda Ahmad Yassaviy bilan boshlangan xalq tasavvuf she'riyati hozirgi Turkiya qismida uning siymosida nafaqat davom ettirilgan, balki yuksak choʻqqiga yetkazilib, adabiy maktab darajasiga olib chiqilgan. Y.Emro ijodining asosiy qismi turk milliy she'riyat vazni boʻlgan hijoda (qisman aruzda) yozilgan. Bu vaznda u koʻproq toʻrtliklardan foydalangan. U she'rlarini, asosan, Oshiq Yunus, Yunus Emrom, Yunus Amro, Miskin Yunus, Darvesh Yunus, Keksa Yunus, Yunus, Qul Yunus ismlari bilan yozgan. Yunus Emroning adabiyot olamiga hijo va aruz vanida yozilgan "Devon"i, masnaviy shaklida yozilgan "Risolatun Nus'hiya" ("Nasihatnoma") nomli didaktik asari ma'lum. Lekin boshqa ma'lumotga koʻra, Yunus Emroning 2 ming she'ri yoʻqolib, bugungi kungacha yetib kelmagan. Bu toʻgʻrisida shunday rivoyat bor: 3 ming she'rdan iborat daftar Mulla Qosim ismli odamning qoʻliga tushadi, she'rlarni oʻqiy boshlagan bu shaxs boshqa aqidaga mansub boʻlgani uchun she'rlari yoqtirmay, 1000 she'rni yoqib yuboradi, 1000 she'rni esa suvga tashlaydi. Navbatdagi she'rlarning birida Mulla Qosim oʻz ismini koʻradi, yoqqan va su-

vga tashlagan she'rlarining oqibati haqida Y.Emroning avvaldan aytgan ma'lumotga duch kelib, qilgan ishidan afsuslanadi, qolgan 1000 she'riga tegmaydi. 3000 she'rdan sog' qolgan 1000 she'r keyinchalik xalqqa yetkazilgan.

Yunus Emro ijodida "Devon"ga kirgan namunalar ustunlikka ega. G'azal, masnaviy, ilohiy, nafas va b. she'r janrlari joy olgan Y.Emro devoni hijo va aruz vaznida yozilgan. "Fateh", "Qaraman", "Bursa" va b.nusxalar Y.Emro devonining eng qadimiy, nisbatan eng to'g'ri nusxasi hisoblanadi. Yunus Emro devonida barcha she'rlarining unga tegishli ekanligini aytish qiyin. Y. Emro ismi va san'ati yashagan kundan so'nggi asrlargacha shunchalar aziz va muqaddas bo'lganki, ham Emro taxallusi bilan (mas., Said Emro, Tolibi Emro), ham taxallussiz Y.Emro tarzida she'rlar yozilgan, so'nggi davrlarda bu namunalar uning devoniga kiritilgan. N.S. Banorlining so'zlari bilan aytsak: "Ismi Yunus bo'lmaganlarning ham aytganlari she'rlarga o'z nomlarini emas, sevganlari va ishonganlari bu eng buyuk so'fiy shoir nomini berishlari mumkin".

Yunus Emro Tangri shoiridir. Uning she'rlari insonlarni Alloh tomon qanotlantirib, ko'ngillarda zarraning (inson) butunlikka (Alloh) "birlashish" umidlarini orttiradi:

Sensiz yo'lga kirar esam,
Choram yo'q qadam otmoqqa.
Gavdamda quvvati sensan,
Boshim olib ketmoqqa.

Ko'nglim, jonim, aqlim, ilmim,
Senin ila qaror etar.
Jon qanoti ochiq kerak,
Uchubon do'stga ketmoqqa.

Tutulmadi Yunus joni,
Kechi tomidan, uchmog'i.
Yo'lga tushib, do'stga ketar,
Bo'l asliga uyarmoqqa.

Yunus Emro vahdati vujud falsafasiga uyg'un o'laroq zohiriy (maqrasa) va botiniy (irfon, haqiqat) ilmlar qatorida ikkinchining Allohni anglash ilmining vojibligini ilgari suradi:

Ilm elni bilmoqdir,
O'zin idrok etmoqdir.
Sen o'zingni bilmasang,
Ilm nega kerakdir.

O‘qiding na ma’nosi,
Agar haqni bilmasang.
Haqni ki, bilmading sen
Quruq mehnat demakdir.

Shuning uchun ham Y.Emro bu yo‘lning qismatini Allohga yetishni ilmiy bilimda emas, ko‘ngil, tuyg‘u “bilimida” bo‘lishi mumkin deb hisoblaydi:

Ilm bilan, hikmat bilan
Kimsa bu sirga yetmas.
Bu bir ajoyib sirdir
Ilmga, kitobga sig‘mas.

yoki

Ey, ko‘p kitoblar o‘qigan,
Holiman sendan, menga boq!
Sirni oshkor istar esang
Kel, ishq kitobin o‘qiylik!

Ko‘rinib turganidek, so‘fiy san’atkor “ko‘ngil ko‘zining ochilishini oshiq, ma’shuq” holida izlashda haqdir. Y.Emroning ishqi majoziy (insonga) emas, haqiqiy (Allohga) ishqdir. Y. Emro Tangri ishqi bilan nafas olmagan ko‘ngilni vayronaga o‘xshatadi. “Bir man bordir mandan ichari” degan Y.Emroning oshiqligi sabablari va ishqqa mubtalo “men”ining Tangri tomonga uzangan yo‘lda so‘nggi maqomga yetish orzulari ma’lum bo‘ladi:

Ishqing oldi mandan mani,
Manga san keraksan, san!
Jismim yonur kecha-kunduz,
Manga san keraksan,san!

Yunus Emro she’rlarida insonga bo‘lgan sevgi va muhabbat asosida inson Allohning bir parchasi ekanligi g‘oyasi turadi. Allohga nisbatan “borlig‘im sendadir” degan shoir haqqa sig‘ingan har insonga qalandar muhabbatini ifodalaydi. Shoirning haqiqiy oshiqligi butun maqomlarda ruhiga hokim, harakatlari ko‘r-ko‘rona emas, ongli ravishda bo‘lishini tasdiqlaydi:

Ishq maqomi oliydir, ishqa qadim, azaliydir,
Ishq so‘zini so‘zlagan jumla-qudrat tilidir.
Degan bo‘l, eshitgan bo‘l, ko‘rgan bo‘l, ko‘rsatgan bo‘l,
Har so‘zni so‘zlagan bo‘l, surat jon manzilidir.

Yunus Emro bu hayotda insonni “g‘arib”, “vatansiz” deb hisoblaydi. Har bir insonning o‘z vataniga “Alloh diyori”ga borish istagini oliy maqsad sifatida poetik shaklda mana shunday tasvirlaydi:

Bu dunyoga kelgan kishi oxir yana ketsa kerak,
Musofirdir, vataniga bir kun safar etsa kerak.
Va’da quldir, ul do‘st ila bir bu jahonga kelmadik,
Bas, ne qadar aylanaylik, ul va’damiz yetsa kerak.

Yunus Emro o‘ylagan insonning fikrlarida Allohga yetishning yo‘llarini aks ettiradi. Bu yerda sevgi, istak shunchalar kuchliki, inson sevgi yaratgan “cheksizlik”ka tushadi, ba’zan o‘zini unutib, dunyodan ketish va’dasini ham kuta olmay nolishga o‘tadi.

Yunus Emro bu dunyoni haqdan uzilib haqqa qaytgan insonning “o‘tish bosqichi” deb hisoblaydi. Allohdan shuur ulushini olgan insonning bu bosqichda ibodatni unga berilgan mukofotning shukri sifatida baholanadi. Alloh-islom e’tiqodining insonda ibodatga moyillik yaratgani uchun Yunus Emro hammani shu yo‘lga da’vat qiladi:

Musulmondan degan odam,
Sharti nadir bilsin kerak.
Tangri buyrug‘ini tutib
Besh vaqt namoz o‘qisin kerak.

Har kim bu so‘zdan olmadi,
Besh vaqt namoz o‘qimadi,
Biling, musulmon bo‘lmadi,
Jahannamga kirsin kerak.

Yunus Emro vahdati vujud nazariyasining talablariga mos ravishda insonning o‘z shuuriga hokim bo‘lgan “o‘tish bosqichi”da nafsga berilishini Alloh ishqiga to‘siq bo‘luvchi dahshatli holat deb hisoblaydi. Chunki “nafs modda, moddaga bog‘lanish, modda ishqi, modda ehtirosidir” (N.S. Banorli). Muhammad payg‘ambarning hodisalarining birida ifodalangan “chetdagi dushman bilan kurashib, uni mag‘lub qilishimiz bizning kichik urushimizdir. Faqat nafsimiz bilan kurashib, uni yengishimiz bizning katta jihodimizdir” fikrlarida nafsni yengishning ahamiyat darajasi aniqlanadi. Bu yerda faqat moddiy ne’matlardan emas, balki ko‘p yashash iddaolaridan ham bosh tortiladi. Asl hayotga talpingan Yunus Emro o‘limni ham imtihon, ham bayram deb hisoblaydi.

Bu dunyoga aldanmaylik,
Foniydir, adashmaylik

Bir ekan, ayrilmaylik,
Kel, doʻstga boraylik, koʻngil!

Kel bu jahondan koʻchaylik,
Ul doʻstning eliga uchaylik.
Orzu havasdan kechaylik,
Kel, doʻstga boraylik, koʻngil!

Yunus Emro bir irfon egasi oʻlaroq paygʻambarga, avliyolarga, moʻtabar shaxslarga Allohning nuri sifatida qaragan, xususan, Muhammad paygʻambar (s.a.v.) ga bagʻishlangan she'rlarda uni "Haq paygʻambari", "farishtalar mulkining sultoni", "Tangri elchisi", "nur manbayi" va h. tarzda madh etgan:

Oshiq Yunus netar dunyoni sensiz,
Sen haq paygʻambarsan shaksiz, gumonsiz,
Senga ergashmaganlar ketar imonsiz,
Nomi goʻzal, oʻzi goʻzal Muhammad.

Hazrati Muhammadga shoirning muhabbati shunchalar kuchli-ki, Alloh rasulini koʻrish, unga qovushish niyati, hasrat otashi shaklida ifodalanadi.

Izlab, axtarib topay izingni,
Izingning toʻziga surtay yuzimni,
Haq nasib aylasa koʻray yuzingni,
Yo Muhammad, koʻngil orzular seni.

Hasratiga nuqta qoʻygan, Muhammad huzurida boʻlgan shoirning soʻfiyona tilaklari mana shunday izohlanadi:

Yuzimni yerga uribon,
Dargohga toʻgʻri turibon,
Shukr ila jonimni beribon,
Sendan tilarman ummatim.

Ishq dengizi manam, man,
Dengizlar hayron manga,
Daryo manim qatramdir,
Zarralar ummon manga!

– deb oʻz "men"ligining intihosizliklaridan bahs qiluvchi Y. Emro bu "men"ligining mutasavvif-ruhiy, hissiy jihatlari bilan birga uning orqa-

sida turgan haqiqiy gʻurur va mutaassiblik omillariga ham joy beradi:

Manim tilim qush tilidir,
Elim manim doʻst elidir,
Men bulbulman, doʻst gulimdir,
Biling, gulim soʻlmas manim.

Axloqiy-didaktik mavzuda yozilgan "Risolatun nusxiya" ("Nasihatnoma") 1307-yilda yozilgan. Asar 563 baytdan va "Aql ta'rifi" ("Fi tarifil aql") nomli nasr bilan yozilgan kichik qismdan iborat. Bu asarning ilk 13 bayti bir (Failatun, failatun, failun), 550 bayti esa boshqa (Mafoilun, mafoilun, failun) bahrida yozilgan. "Risolatun nusxiya" asarining ilk 13 baytida oʻt, suv, tuproq va shamoldan soʻz yuritiladi. Kichik parchada toʻrt unsurdan yaralgan inson, Tangri (Podshoh) tomonidan jon berilgan ilk maxluqning – Odamning tuproqdan, suvdan, oʻtdan, shamoldan va jondan olgan sifatlar (xarakter) haqida ma'lumot beriladi:

Podshohning hikmati koʻr ne ayladi,
Oʻt, suv, tuproq va suvga soʻyladi.

Bismilloh deb, keltirdi tuproqni,
Ul orada hozir boʻldi ul dagʻi.

Tuproq ila suvni bunyoq ayladi,
Unga Odam demagni ot ayladi.

Yel kelib ortidan dab etdi uni,
Undan oʻldi jismi Odam, bil buni.

Oʻt ham teshganda qizdirdi uni,
Chunki qizdi, jismga birlashdi joni.

Asarning kichik nasr qismida aqlning ta'rifi jannat va jahannam, shu jumladan, 4 unsur – tuproq, suv, shamol, oʻt haqida soʻfiyona fikrlar oʻziga joy topadi. Y.Emroning bu qismida inson xarakterlari, kimlarning jannat va doʻzax mezboni boʻlishi borasidagi fikrlari ham juda qiziq. Asarda qayd etilishicha, tuproq bilan suv jannatniki, oʻt bilan shamol jahannamning alomatidir. Shuning uchun ham tuproq va suv bilan kelganlar jannat, oʻt va shamol bilan kelganlar doʻzax mezboni boʻladilar. Asarning 550 baytlik asos qismi esa "Ruh, aql va ularga bogʻliq ahvolning dostoni", "Qanoat dostoni", "Gʻazabning dostoni" va "Aql dostoni" nomi bilan 4 ga boʻlinadi. Bu qismlarda allegorik ifoda tarzida axloqiy-didaktik ma-

vzu yetakchilik qiladi. Bu yerda ruh, imon, nafs, gʻazab va b. jihatlardan, ularning xususiyatlaridan soʻz boradi, yaxshiliklar qilish, yomonliklardan qutulish yoʻllari koʻrsatiladi:

yoki

Nimani sevar esang, umganing uldir,
Qanday sevmaysan, sultoning uldir.

Qadimdan nafsdir sultonga osiy,
Bir oʻrnakdir endi uning bahosi.

"Qanoat dostoni" qismi qiziqarli mazmunga ega. Qanoatning hokimligi davrida yoʻltoʻsarlarning, qaroqchilarning koʻpayishi Aqlni bezovta qiladi. Aql maslahatlari hamma narsaga ravshanlik keltiradi. Bu qismda taxt-tojning, boshqaruvchilikning timsolida insonlarga ehtiyot boʻlish, xayrixohlik qilish, imonnii koʻrsatish, haq yoʻlini yoʻqotmaslik va b. jihatlarning foydasidan gapiriladi. Shu jumladan, takabburning, nafsning inson, umuman, jamiyatning balosi, yomonliklar ildizi ekanligi toʻgʻrisida ham Aqlning gaplari eng ta'sirli oʻgit sifatida diqqatni jalb etadi.

Takabburli kishining foydasi yoʻq,
Qoʻymasa kibrini, pushaymon boʻlar xoʻp.

"Risolatin nusxiya" asaridagi gʻoyalar insonlarni poklikka, soflikka, haq yoʻliga chorlaydi va ularni yomonlikdan, takabbur boʻlishdan uzoqlashtiradi.

XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA ADABIY HARAKAT VA UNING ASOSIY BOSQICHLARI

Necha asrlik tarixga ega Turkiya turk adabiyoti boy an'analar zaminida rivojlangan, dunyo adabiy-badiiy tafakkurining shakllanishida muhim rol oʻynagan. Lekin har bir xalq adabiyotida boʻlganidek Turkiya adabiyotida ham oʻziga xos jihatlar va turli xususiyatlar bor ekanligini nazarga olish kerak. Tabiiy holda bu yerda birinchi navbatda milliy san'at muammolarining oldida turgan masalalar va uning hal yoʻllari ahamiyat kasb etadi. Turkiya adabiyotshunoslarining aytganidek (mas., Nihod Samiy Banorli) Turkiya adabiyotining maxsus sifati ham shundan iboratki, bu adabiyot "Bir qancha millatlarning adabiyotlari kabi bir vatanda, soʻnggi besh-olti asr ichida emas, turkiylarning turli vatanlarida", "27 asr davomida" shakllanib rivojlangan. Toʻgʻri, bunchalar keng jugʻrofiy makonda umumturkiy adabiyot va san'at an'analarining ta'siri oʻzini koʻrsatsa ham Turkiya adabiyoti milliy adabiyot boʻlish sifatida saqlab qolishga muvaffaq boʻlgan.

XIX asr oxiri – XX asr boshlari Turkiya turk adabiyotining yetarlicha sermahsul, ayni paytda ziddiyatli va nizoga to‘la adabiy jarayonlar zaminida shakllangan bosqichi hisoblanadi. Ma’lumki, XIX asr dunyo uchun yangi davr deb tavsiflanadi. Bu asrdan boshlab dunyo siyosati va iqtisodiyoti yangi bosqichga qadam qo‘ygan, ko‘proq xalqaro olamda parchalanishlar, siyosiy nizolar, iqtisodiy manfaat to‘qnashuvlari kuzatila boshlagan. Buyuk Usmonli imperiyasining parchalanishi tamali, Yevropa siyosiy-iqtisodiy kuchining Sharqqa hokimligi va b. bu asrga to‘g‘ri keladi. Lekin XIX asr tarix zarvaraqlarida faqat siyosiy-iqtisodiy jarayonlar sifatida qolmagan. XIX asr tarix xotirasida ilmiy, madaniy taraqqiyotning yuksalish bosqichi sifatida ham qolgan. Bu davrda tabiiy ravishda butun sohalarda taraqqiyot markazida Yevropa turardi. Shu sababli Kichik Osiyodan Yaponiyagacha o‘zlarining milliy-madaniy taraqqiyot strategiyasini muayyanlashtirishni istagan xalqlarning yevropalashish mayli tasodif emas edi.

Yevropa o‘zining siyosiy kuchi va iqtisodiy potensialiga ko‘ra dunyoda oldingi qatorda turardi. XIX asr oxirlarida Suvaysh kanalini (1869) o‘tkazish bilan iqtisodiy-siyosiy jarayonlarni o‘z foydasiga hal qilgan va Sharqdagi obro‘sini tezlashtirgan yevropa ilmiy-madaniy jihatdan ham bu regionga ta’sir ko‘rsata oldi. Bu bir tomondan siyosiy kuch bilan bog‘liq bo‘lsa, boshqa tomondan Kantning “aqlni ishlatib kuchingni ko‘rsat” nazariyasidagi aqlning, ilmi kuchi bilan bog‘liq. Albatta, Yevropa ilmiy-madaniy nufuzining ildizida ko‘p asrlik an’analarining ta’siri turganligini inkor etib bo‘lmaydi.

Yevropa uyg‘onish davri keyingi asrlarda ilm, madaniyatning dadil taraqqiyoti uchun mustahkam zamin yaratdi. Cherkov bilan ilmning birlashishi, yangi uslubli maktablarning ochilishi, matbaa va teatr tarmoqlarining kengayishi Yevropa ilmiy-madaniy manzarasining o‘zgarishida alohida rol o‘ynadi. Xv asrda Yevropada 1700 matbaaning bo‘lishi va matbaalardan 20 million kitobning chop etilishi Yevropaning madaniy-ilmiy jihatdan qaysi darajada turishini namoyish qildi. Yevropaning Volter, Russo, Monteskyo, Kant va boshqa daholarining aql kuchiga tayanishi uning taraqqiyotiga kuchli turtki berardi. Lekin Sharq va uning timsolidagi Turkiyada esa jarayonlar boshqacha edi. Avvalo Usmonlining ko‘p asrlik imperiya statusi XIX asrda butkul qulashi xavfi bilan yuzlashgandi. XVI–XVII asrlarda dunyoning eng katta siyosiy qudratiga ega Usmonli imperiyasi ortiq XVIII asrdan siyosiy yengilishlarni tan olishga majbur bo‘ldi. 1699-yilda Karlovitsa bitimiga ko‘ra Usmonli davlati Vengriyani, Ukrainani, Azovni va boshqa hududni yo‘qotadi. Karlovitsa bitimi Usmonli imperiyasining parchalanishi uchun zamin yaratdi. Keyingi davrlarda Ruminiyada, Bolqonlarda, arab mamlakatlarida yuz bergan isyonlar Usmonli hokimiyatida siyosiy inqiroz va muvaffaqiyatsizlikning navbat-

dagi sahifasi boʻldi. Boshqa tomondan Qora dengiz sohillarida turk-rus urushlari ushbu muvaffaqiyatsizlik sahifalarida joy oldi. Bu vaziyatda Usmonlining kelajak taqdiri ziyolilarni tashvishlantirardi. Ular Yevropa siyosiy, iqtisodiy va madaniy tajribasidan foydalanishni munosib bilardilar. Parallel sifatida Yevropa bilan diplomatik aloqalarning oʻrnatilishi, 1719-yilda Venaga, 1721-yilda Parijga elchilarning yuborilishi va h. tadbirlar Turk-Gʻarb aloqalarining oʻrnatilishida yangi qadamlardan biri edi. III Ahmad hokimiyati davrida ba'zi saroy mansabdorlari va ziyolilarining Gʻarbga yaqinlashuvi va undan foydalanish ehtiyojidan foydalangan Lola davrida (1718–1730) kutilgan natijaga erishilmadi. U Yevropa saroy dekoratsiyasi va bogʻ-park tashkil etilishi shaklidagi ahamiyatsiz ijtimoiy xarakterga ega boʻlishdan uyogʻiga oʻtmadi. Lola davri 1730-yil 28-sentyabrda Patrona Xalil isyoni bilan barham topdi.

1773-yilda "Maktabi riyoziya", 1776-yilda "Handasa xonasi", 1783-yilda "Muhandisxonayi Bahri Humoyun", 1827-yilda "Maktabi tibbiya", 1831-yilda "Musiqayi Humoyun", 1834-yilda "Maktabi harbiya" maktablarining ochilishi, shu jumladan, kema muhandislari tayyorlash uchun Yevropa maktablari bilan aloqalarning oʻrnatilishi yevropalashish uchun tamalga aylandi. Lekin yevropalashishning rasmiy asosi 1839-yil 3-noyabr yakshanba kuni "Tanzimot" farmonining e'loni bilan qoʻyildi. Bu farmon II Mahmudning oʻlimidan soʻng taxtga chiqqan Abdulmajidning tashabbusi bilan qabul qilindi. Sulton Abdulmajid Yevropaga moyil boʻlgani uchun tashqi ishlar naziri Rashid posho tomonidan tayyorlangan farmonni qoʻllab-quvvatlaydi. Farmon sultonning a'yonlarining, xorijiy elchilarning, xalq namoyandalarining ishtiroki bilan Gulxona parkida e'lon qilindi. Shuning uchun "Tanzimot" farmoni "Gulxona Hatti Humoyuni" nomi bilan ham yaxshi tanish. 1839-yilda Usmonli davlatining qabul qilgan Tanzimot islohoti bevosita Yevropa ta'sirlariga bogʻliq edi. Aniqroq ifodalasak, Tanzimot islohot Usmonli davlati tomonidan Yevropa, shuningdek, Rossiya oldida "oʻz boyligini asrash uchun amalga oshirgan siyosiy, ijtimoiy, madaniy harakat edi". Tanzimot farmoni ilk navbatda siyosiy hujjat edi. Bu farmonning tatbiqi Usmonli davlatining ijtimoiy-siyosiy hayotida oʻzgarishlar yaratish bilan birga uning yangi madaniyati shakllanishiga ham ta'sir koʻrsatdi. Shuning uchun ham tadqiqotchilar Tanzimot davri hodisalarini tavsiflayotganda uni ham siyosiy, ham madaniy jihatdan xarakterlaydilar. Masalan, N.S. Banorli Tanzimotni "Usmonli Turkiyasining madaniyat oʻzgartirishi va davlat qoʻli bilan amalga oshirilgan inqilob", A.H. Tanpinar "musulmon sharq tarixida davlat poydevorini yangi asoslar ustida tashkillashtirishga chorlovchi va davlat bilan shaxs oʻrtasidagi munosabatlarni yangi rejaga oʻtkazgan, ... boshqa madaniyat doirasiga kirganini e'lon qilgan aksiya", A.Kabakli esa "Usmonli davlatining gʻarbga yuz tutishini milliy shaxsiyat va mustaqil-

likdan ham qaysidir ma'noda uzilib, Yevropaga ma'naviy jihatdan yengilishini bir dastur holida ifodalovchi ilk rasmiy hujjat" deb hisoblardi.

1839-yil 3-noyabrda Tanzimot farmoni huquqiy farmoni edi. Bu farmonga ko'ra Usmonli davlati o'z zimmasiga katta mas'uliyat olar edi. Taxminan 3 kitob sahifasi hajmida bo'lgan farmonda yangiliklarga davlat dasturi talabi sifatida joy berilgandi. Ilk navbatda, davlat tobeligida bo'lgan barcha fuqarolar qonun oldida barobar edilar. Bu esa Usmonli davlatining tobeligidagi xristian va yahudiy diniga e'tiqod qiluvchilar bilan musulmonlar o'rtasida davlat hech qanday farq qo'ymaydi degani edi. Ayni paytda ushbu xalqlarning moli, davlati joni, nomusi davlat tomonidan himoya qilinadi. Bundan tashqari farmonga ko'ra hammadan soliq imkonlariga qarab olinadi, pora olinmaydi, mansabdor shaxslar davlatdan maosh oladi, sud qarori bo'lmay hech kimga jazo berilmaydi, mulki musodara qilinmaydi, qonunlar ijrosining javobgarligi podshoh, vazirning zimmasida bo'ladi va h. 1956-yilda Sulton Abdulmajid Fransiya, Angliya, Avstriya ittifoqining talablari bilan "Islohot farmoni"ni e'lon qildi. Bu farmonga ko'ra 1839-yil farmonida sultonning javobgarlik va mas'uliyati, bergan ta'minoti yanada kuchaytirilishi va asoslanishi kerak edi. Ortiq inson haqlari nuqtayi nazaridan ishlab chiqilgan yangi qoidalar Usmonli davlatida yangi ijtimoiy-siyosiy muhit shakllanishiga olib keldi. Ilk qarashdan demokratiya ob-havosini yaratuvchi ushbu farmonlar Usmonlidan ko'ra ko'proq Yevropa davlatlari uchun foydali edi. Chunki Usmonli har qanday vaziyatda Yevropaning ta'siri ostida qolar, ijtimoiy fikr Yevropaning foydasiga hal bo'lar edi. Aynan Yevropa davlatlarining maqsadli ta'siri bilan Usmonli tobeligidagi xalqlar o'z haqlarini talab qila boshladilar. Usmonli davlatining tobeligidagi g'ayrimusulmon xalqlar tenglik imtiyozlaridan foydalanish, hokimiyatda qatnashish da'volarini kuchaytirdi, ozodlik haqlarini talab qila boshladi. Natijada Usmonli davlatining qudratiga ta'sir qiluvchi nizolar, milliy harakatlar boshlandi. Bolqonlarda boshlagan milliy ozodlik aksiyalari, o'lkada va arab mamlakatlarida yuz beruvchi noroziliklar Usmonli davrlarida siyosiy manzaraning o'zgarishiga kuchli turtki bo'ldi, Tanzimotning siyosiy ta'siri avval boshladi. Uning adabiy, madaniy, ilmiy, falsafiy ta'siri esa keyinchalik yuzaga chiqdi. Yangi uslubli maktablar, teatrlar, matbaalar ochilib, gazeta va kitoblar nashri tezlashtirildi.

Shubhasiz, amalga oshirilgan islohotlar adabiyotga ta'sir o'tkazmay qolmadi. Shuning uchun ham Tanzimotni Yevropa madaniyatini Usmonli xalqi uchun qabul qildirish yo'lida davlatning tashlagan qadami sifatida baholash mumkin. Natijada Yevropa adabiyotining turk adabiyotiga ham shakl, ham mazmun jihatdan ta'sirini o'zida aks ettiruvchi Tanzimot adabiyoti shakllandi. Tanzimot adabiyoti Yevropa adabiy modelining Turkiyada qabuli va rivoji degani edi. Turkiyada Tanzimot adabiyoti

1860-yilda Shinosiy bilan boshlangan va 1895-yilda “Sarvati funun” adabiy maktabining yaratilishi bilan yakunlangan edi.

Tanzimot farmonidan soʻng Turkiyada ketma ket “Jaridayi havodis” (1840), “Tarjimoni ahvol” (1860), “Tasviri afkor” (1862), “Muxbir” (1867), “Hurriyat” (1868), “Ibrat” (1871), “Tarjimoni haqiqat” (1878) gazetalari va “Majmuayi funun” (1862), “Ma’lumot” (1893) va b. jurnallari chop etila boshladi. Asosan, bu gazeta va jurnallar Tanzimot harakatining uchqunlari boʻlgani tufayli asosan Yevropadan ilhomlanar, Yevropa madaniyatiga tegishli maqolalarga koʻproq joy berilardi. Faqat jarayonlarning ilk davrlarida N.S.Banorli aytganidek, Yevropa ta’siri “bosim” koʻrinishida oʻzini koʻrsatardi. Bu bosim xuddi Sharqda hech nima yoʻqdek hamma narsani qayta boshlash faoliyatini davom ettirishni xohlardi. Albatta, buni Yevropa manfaati talab qilardi. Faqat ming yillar davomida madaniyat obidalari bilan maqtangan Sharq tarixga bezak boʻlgani bilan faxrlangan, vaqti kelganda dunyo madaniyatiga ta’siri bilan farqlangan edi. Falsafa astrologiya, matematika va b. fanlarning taraqqiyotida Sharq hissasining kattaligi inkor qilib boʻlmaydigan fakt hisoblanadi. Hegelning quyidagi fikrlari bahs-munozara predmeti boʻlishi mumkin emas: “Osiyoda ruh uchqun sochdi va bu bilan dunyo tarixi boshlandi”.

Sharq va ayni paytda uning tarkibi boʻlgan turk falsafiy-madaniy tarixiga nazar solganda aynan qadimgi va oʻrta asrlarda yashab ijod qilgan Ibn Arabiy, Jaloliddin Rumiy, Abu Hanifa, Gʻazzoliy, Faxriddin Roziy, Ibn Sino, N. Tusiy, U. Hayyom, M. Ulugʻbek, Suhraberdi va b. shaxslar Sharq ilmi taraqqiyotida katta xizmat koʻrsatishganini koʻrishimiz mumkin. Lekin Sharqning xoh siyosiy, xoh iqtisodiy, xoh ilmiy-madaniy an’analari boʻlsa ham XIX asrda Yevropa bu an’analardan oʻzib, barcha sohalarda oʻzini dunyo uchun model sifatida singdira oldi. Abu Turxonning ta’biri bilan aytganda: “Bugun Sharq oʻzining chuqur genetik qatlamida uxlayotgan buyuk ilohiy kuchning qaytishiga muvaffaq boʻla olishi uchun oʻzini Gʻarbning yordamiga muhtoj deb hisoblaydi”. Tanzimot qonunlariga mos “yevropalashish ehtiyoji” sabablarining bu yoʻnalishida haqiqat bor. Lekin bu shunday haqiqatki, Gʻarb yetakchi davlatlarining manfaati doirasida 1856-yilda Usmonli davlati qabul qilgan Islohot farmoni Yevropaning Usmonliga (keng ma’noda Sharqqa) bosimi, ayni paytda Usmonlining tazyiqlarga chidolmay Yevropa qarshisidan ortga chekinishi edi.

Tanzimot adabiyoti davrida adabiyot yangi muammolarga duch kelgan va butkul yangi usulda rivojlangan. Bu davrda eski turk adabiyoti bilan yangi turk adabiyoti oʻrtasida katta kurash boshlangan edi. Birinchi tomon adabiy maydondan chiqmaslik, ikkinchi tomon esa gʻolib kelib, oʻz mavqelarini mustahkamlash maqsadini koʻzlar edi. Tanzimot adabiyotining asosiy tarafdorlari yangi adabiyotni butkul himoya qilish bilan birga klassik adabiyotning ayrim xususiyatlariga boʻlgan qiziqishlarini

yashirmas edilar. Shinosiy, Ziyo Posho, Namiq Kamol, R. Akram, A.Hamid va boshqa ijodkorlar eski adabiyotning til, shakl va b. jihatlariga hurmat bilan yondashar, hatto uni himoya qilardilar. Turk adabiyot tarixchilari bu jihatni ushbu adiblar shakllantirgan klassik she'r didi va qiziqishining ta'siri, ayni paytda bu adabiyotning ular nazarida buyuk va go'zal bo'lishi bahosi bilan bog'lardilar.

XIX asrning 2-yarmida paydo bo'lgan Tanzimot adabiyotining shakl, mavzu va g'oya jihatdan shakllanishida davriy matbuotda chop etilgan maqolalarning katta ta'siri bo'lgan. I. Shinosiy, N. Kamol, Ziyo Posho, R. Akram va boshqa tanzimotchilarning adabiyot bo'yicha davriy matbuotda chop etgan maqolalari yangi adabiyotga tegishli fikr shakllantirishda ahamiyat kasb etar edi. I. Shinosiyning "Jaridayi havodis" va "Tasviri afkor"da til va san'at to'g'risidagi qarashlari yangi nazariy tafakkur tarixida alohida qiziqish uyg'otardi.

N. Kamolning "Tasviri afkor" gazetasida "Lisoni Usmoniy adabiyoti to'g'risidagi ba'zi mulohazasi shomildir", Ziyo Poshoning "Hurriyat" gazetasidagi "She'r va insho" maqolalarida adabiyotning yangi yo'nalishlari, an'ana va novatorlik masalalari muzokara obyektiga aylangan edi.

Tanzimot adabiyotining vujudga kelishi bilan Turkiyada poeziya, nasr va dramaturgiya yangi taraqqiyot bosqichiga qadam qo'ydi. XIX asrning birinchi yarmi oxirlarida yozilgan "Voqeayi Ajiba va Havodisi g'aribayi kashfgar Ahmad" va Xayrulla Afandining "Hikoyayi Ibrohim Posho be-Ibrohim Gulshaniy" (1844) nomli drama namunalari bo'lsa ham, I. Shinosiyning 1859-yilda yozgan, lekin 1860-yilda "Tarjimoni ahvol" gazetasida chop ettirgan "Shoirning uylanishi" asari yevropaga xos ilk drama sanalar edi. M.F. Oxundov Ozarbayjon adabiyotidagi yangi tipli komediyaning asosini I. Shinosiydan 9 yil avval qo'yganini qayd etish lozim.

N. Kamolning "Vatan yoxud Silistra", "Gulnihol", "Akifbey", "Jalolid-din Xorazmshoh", R. Akramning "Vuslat yoxud davomsiz sevinch", "Atala yoxud Amerika vahshiylari", "Ko'p bilgan ko'p adashar", A. Hamidning "Mojaroyi ishq", "Sabru sabot", "Hind qizi", "Nastarin", "Ashbar" va b. drama asarlarida muayyan originalliklar bo'lsa ham Fransiya teatr an'analarining, xususan, Molyer va Kornel ta'sirini ochiq shaklda ko'rish mumkin. Masalan, I. Shinosiyning "Shoirning uylanishi" komediyasi xarakter yaratish, voqealarga ijtimoiy baho berish, obrazlarning mansub bo'lgan tabaqasi tili bilan gapirish, ham haqiqat, ham kulgi obyekti bo'lishning bu ifodalar bilan tomoshabinga yetkazishi va b. jihatlardan Molyer komediya tiplariga mos keladi.

Tazminot adabiyotining talab va o'lchovlari nasrning janr imkonlari kengayishida ahamiyatli rol o'ynardi.Avvalo nasrning xarakter yaratishda an'anaviy poeziya bilan qiyoslashda ustunliklari bu janrning adabi-

yotga kelishiga ham ehtiyoj yaratdi, ham kuchli turtki berdi. Turkiyada nasr taraqqiyotiga Gʻarb namunalari tarjimalarining katta ta'siri boʻldi. 1864-yilda "Jaridayi havodis" da V.Hyugoning "Xoʻrlanganlar" keyinchalik D. Defoning "Robinzon Kruzo", Teodor Kasarning "Monter Kristo", Lesagening "Oqsoq shayton" va b. asarlarning Usmonli turkchasiga tarjimasi Tanzimot adabiyotida nasrning yangi talablar ichida shakllanishiga kuchli ta'sir koʻrsatdi. Turkiya adabiyotida Yevropa ta'siridagi ilk nasriy asar Ahmad Midhat Afandining 1870-yilda yozgan "Latoifi rivoyat" bilan boshlangan. Bu yoʻnalishda ikkinchi asar esa Emin Nihodning 1873-yilda qalamga olgan "Musomaratnoma" hisoblanadi. Qayd etish lozimki, Ahmad Midhat Afandining "Yanicharlar" romani ilk tarixiy roman sifatida baholanadi.

Yevropa nasr an'anasining Turkiya adabiyotiga ta'sirini Namiq Kamolning "Intiboh" (1876), "Jazmi" (1880), Rajoizoda Akramning "Mashina savdosi" (1889), Samiy Poshozodaning "Mayda narsalar" (1890), Xolid Ziyoning "Namida" (1889) va b. asarlarida ham koʻrish mumkin. Faqat nomi aytib oʻtilgan Tanzimot yozuvchilarining ijodida Gʻarb ta'siri kuzatilsa ham, ularning asarlarida milliy oʻziga xoslik ham boʻlgani yaqqol koʻrinib turardi. Qayd etishimiz lozimki, bu ijodkorlar shakl, mazmun, uslub va b. jihatdan turli guruhlarga boʻlinar edilar. Masalan, Namiq Kamol, Rajoizoda Akram, Samiy Poshozoda Sazoiy oʻz asarlarida koʻproq ziyoli tabaqani tanlagan boʻlsa, Ahmad Mithat Afandi, Shamsiddiy Shomiy, Nabizoda Nozim oddiy ommaga murojaat qilardi.

Tanzimot davrida Gʻarbning kattaroq ta'siri poeziyada sezilardi. Ilk navbatda Sharqda poeziyaning ham tarixi qadim boʻlganini, ham an'analari kuchli boʻlganini nazarga olishimiz kerak. XIX asrgacha Sharq-Turk poeziyasi bosib oʻtgan koʻp asrlik tarixiy yoʻlda Nizomiy, Xoqoniy, J.Rumiy, Y. Emro, Nasimiy, Fuzuliy, Farogʻiy va b. shaxslari bilan faxrlanib kelgan. Lekin devon she'r an'anasining Yevropa she'r an'anasi bilan almashishiga majbur qilgan Tanzimot davrida katta an'anasi boʻlgan bu poeziya beixtiyor Gʻarb she'riyatidan koʻp narsalarni namuna olishga majbur boʻladi. Shinosiy bilan boshlangan, Ziyo Posho bilan mustahkamlangan, N.Kamol bilan chuqurlashgan Gʻarb she'riyat an'anasi Turkiya poeziyasida yangi shakl va yangi mavzularning tatbiqini shart qilib qoʻydi.

Tanzimot davrida eski she'r bilan yangi she'rga munosabat oʻrtasida nizolar kengayadi. Tanzimot adabiyotida she'rdagi ijtimoiy borliq va ijtimoiy tafakkur birinchi oʻrinda turardi. Eski she'rda oʻzini koʻrsatgan hayajon endi "millat uchun his qilingan yoki his qilishga urinilgan foydali hamda inqilobchi hayajon"ga aylanar edi. Yangi she'r "yalangʻoch tabiat goʻzalliklari oldida toʻlqinlangan, individual va jamiyat ichidagi inson sarguzashtlari bilan bogʻlangan, falsafiy misralar bilan aks ettiril-

gan” namunalar shaklida oʻz aksini topgan. Ziyo Posho “She’r va insho” va “Xotirot” maqolalarida, Namiq Kamol “Tahribi xarabot” va “Lisoni Usmoniyning adabiyot haqida” maqolalarida, Rajoizoda Akram “Ta’limi adabiyot”ning kirish soʻzidagi devon she’ri bilan yangi she’rga boʻlgan munosabatlarni izohlaydilar. Tanzimot she’rida ilk oʻzgarish she’rning shak oʻzgarishi hisoblanadi. Ortiq bu davrdan boshlab she’rda aruz bilan birga hijoga ham joy beriladi.

1860–1895-yillarni qamrab oluvchi Tanzimot adabiyoti asosan ikki bosqichga boʻlinadi: 1860–1880-yillarni qamrab oluvchi birinchi va 1880–1895-yillarni qamrab oluvchi ikkinchi bosqich. Tanzimotning birinchi bosqichi namoyandalari boʻlgan I. Shinosiy, N. Kamol, Z. Posho, Ahmad Mithat Afandi, Shamsiddin Samiy va boshqalari “san’at jamiyat uchun” prinsipi bilan faoliyat koʻrsatishar edi. Adabiy jarayonni san’at va jamiyat muammolari ichida rivojlantirgan I. Shinosiy, N. Kamal, Z. Posho va boshqalari davlat hamda jamiyat ishlariga aralashish bilan adabiyotda yangi ideologiyani shakllantira olishdi. Madaniyatchilik, usmonlichilik va islomchilik ideologiyasi aynan bu adiblar himoya qilgan yangi ideologiya hisoblanardi.

Tanzimotning II avlodiga Rajoizoda Akram, Abdulhaq Hamid, Sazoiy, Muallim Naji, Nabizoda Nozim va boshqalar kiradi. Asosan R. Akram – A. Hamid, P. Sazoiy maktabi hisoblangan II avlod tanzimotchilar “san’at san’at uchun” prinsipini maqsad sifatida tanlagan edilar. “San’at san’at uchun” tamoyilining “san’at jamiyat uchun” adabiy tamoyilidan farqi ularning siyosiy-ijtimoiy ideologiyalardan biroz uzoq boʻlishlarida edi. Lekin bu “san’at san’at uchun” degan shoirlar siyosat va ideologiyalarini rad etishadi degani emas edi. Ular siyosat masalalariga qisman boʻlsa ham aralashardilar. Tabiiy ravishda Tanzimot adabiyoti keng qamrov doirasiga ega. Avvalo, Tanzimot adabiyoti muhim ahamiyat kasb etuvchi yangi ijtimoiy va ideologik masalalarga munosabatda boʻlgan ijtimoiy adabiyotdir. Bu adabiyotda XVIII asr fransuz mutafakkirlarining fikrlari asos qilib olingan, Yevropaning eski va yangi san’at xususiyatlarining tatbiqiga alohida e’tibor berilgan. Tanzimotchilar mamlakatda faqat istibdod rejimini emas, eski va yangilik talablaridan uzoq deb hisoblagan butun san’at va adabiyot tushunchalarini ham agʻdarishga urinishar edi. Toʻgʻri, Tanzimot davrida eski turk adabiyotining til, shakl va b. jihatlari ba’zi ijodkorlar tomonidan ba’zi san’atkorlar tomonidan muayyan hollarda himoya qilinsa ham Yevropa adabiy modelining tatbiqi oldingi qatorda chiqarilgan. Adabiy yangilanish davrida she’rning yetakchiligi tugallanib, nasr va dramaturgiyaning ustunligi ta’minlangan. Yangi turk adabiyotida xalq, vatan, millat, hurriyat uchun tilga olingan gʻoyalar Gʻarb adabiyotining namunalarida tayangan edi. Oila muammolari, ijtimoiy masalalar ham yangi gʻoya jihatdan oʻziga joy topa olgan. Shuni

ham qayd etish lozimki, yangi turk adabiyoti fransuz romantik va qisman realist maktablarining ta'sirida edi.

Tanzimot davrida she'r, nasr va dramaturgiyada shakl, mazmun, g'oya, fikr va b. jihatlarda yangilik tom ma'noda o'zini ko'rsatardi. 35 yillik mavjudligi davrida Tanzimot adabiyotining bir qator nuqsonlarini hisobga olmaganda, bu adabiyot Turkiya adabiyotining yangi mazmun va yangi shaklda rivojlanishida katta rol o'ynagan.

1895-yilda Turkiya adabiyoti hayotida yangi davr "Sarvati funun" bosqichining tamali qo'yiladi. Tavfiq Fikrat, Janob Shahobiddin, Faiq Ali, Husayn Johid, Mehmet Rauf, Sulaymon Nazif, Ismoil Safo va boshqa ijodkorlar a'zo bo'lgan adabiy harakat adabiyotning yangi modeli paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. "Sarvati funun" adabiyotining manbayi XIX asr ikkinchi yarmida shakllangan fransuz adabiyoti bo'lgan. Bu davrdan keyin turklarning ta'biri bilan aytganda, Turkiya adabiyotida "yangi va katta g'arblashish bosqichi" boshlangan. Yosh adabiyotchilar tomonidan yaratilgan bu adabiy harakat uslub va shakl jihatdan fransuz realistlarining yo'lidan borish bilan birga, boshqa tomondan "mahalliy va ijtimoiy romantizmning" ta'siridan ham chetlab o'tmas edi. Bu adabiy harakatda fransuz adabiy ta'siri kuchli bo'lgani uchun fransuz realistlarining "san'at uchun san'at" maylli adabiyot jarayoni yuzaga keldi. "Sarvati funun"chilar Sharq adabiyotidan ko'ra ko'proq G'arb adabiyotini bilar, uni ilgari surar, hatto shunday munosabatlari bilan faxrlanishar edi. Yangi adabiy harakat tarafdorlari G'arb nazm shakllarini Turkiya adabiyotiga olib kelar, hikoya va roman janriga Yevropa hikoya va roman tushunchalari ko'zi bilan yondashar edilar.

Shuni ham qayd etish joizki, Turkiya adabiyotida aruz vaznida yozgan erkin nazm "Sarvati funun"chilar bilan boshlangan. "Sarvati funun" she'riyatiga kuchli musiqa tili hokimdir. Bu jihat uni Tanzimot she'ridan ajratib turuvchi asosiy xususiyatdir. "Sarvati funun"chilar Yevropa tipli asarlar yozish jihatdan tanzimotchilardan ancha oldinlab ketishgan edi. "Sarvati funun" adabiy harakatiga bog'liq bo'lgan ijodkorlar o'z asarlarida xalq ommasiga murojaat qilishdan uzoqda edilar. Bu adabiyot milliy, ijtimoiy, estetik ehtiyojlarni kamroq ko'rsatib, faqat oliy tabaqa yoki yevropalashgan odamlarning hayotini san'atda aks ettirgan.

XX asrda Turkiyada adabiy harakatlar ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bilan bevosita o'zaro aloqa va munosabatlar sharoitida rivojlanar edi. O'tgan asr boshlarida Turkiyaning ijtimoiy-siyosiy hayoti "qaynayotgan qozon"ni eslatardi. Mamlakatni siyosiy inqiroz burkab olgandi.

Sulton Abdulhamidning 1908-yilda e'lon qilgan ikkinchi konstitutsiyasi kutilgan natijani bermagan va oz vaqtdan so'ng Sulton Albulhamid taxtdan tushirilgan edi. Hokimiyat davomchisi V Mehmetning rahbarligi natijasi bo'lmagan oqibat bilan yakunlandi. Asrning ilk yillarida mam-

lakatda sodir boʻlgan oʻzgarishlar adabiy jarayonlarga ham oʻz ta'sirini koʻrsatgan. Bu yillar adabiy faoliyatning harakatsiz davrlari hisoblanadi. Lekin 1908-yildagi qizgʻin hodisalardan soʻng adabiyotda ilk jonlanish boshlandi. XX asr Turkiya adabiyotining taraqqiyotida milliy adabiyot jarayoni holiga aylanishida adabiy harakatlarning katta roli boʻlgan. "Fajri Ati" Turkiyada 1908-yil konstitutsiyasidan soʻng tashkil topgan ilk adabiy tashkilot sanaladi. Bu adabiy tashkilot 1909-yilda 20–30 yoshli yosh adiblar tomonidan yaratilgan. Emin Bulent, Ahmad Hoshim, Hamdulloh Subhi, Rafiq Xolid, Shahobiddin Sulaymon, Ali Suho, Fozil Ahmad, Fuat Koʻprulu, Yoqub Qadriy va boshqa adiblar yigʻilgan "Fajri Ati" adabiy tashkiloti yangi faoliyat dasturi bilan maydonga chiqdi. "Fajri Ati"chilar "Sarvati funun" majmuasining 1909-yil 12-martdagi sonida oʻz bayonnomalarini chop ettirishdi. Ushbu bayonnoma bu tashkilotning xususiyatlarini aks ettirish jihatdan muhimdir. Bayonnomada adabiyotning muammolari ham, tadqiqiy masalalariga ham munosabat bildirilgan, unga keng ijtimoiy qamrovda yondashilgan. Chop etilgan bayonnomada Namiq Kamolning "adabiyotsiz millat tilsiz insonga oʻxshaydi" mashhur soʻziga asoslanish orqali yangi avlodning yangi tafakkur tarziga ega boʻlishi talab sifatida ilgari surildi. Tashkilot a'zolari oʻzlarining adabiyotsevar va azmkor ekanliklarini, Yevropa adiblariga oʻxshashni istashlarini, "Gʻarbning nurlarini Sharq ufqlariga koʻchirish orzularini" ifodalar, faoliyatlarini bu yoʻnalishda olib borishni muhim deb hisoblashardi. Ular butun mamlakatda mavjud boʻlgan jirkanchliklarning asosiy sababi sifatida istibdodni koʻrsatishar va bunga qarshi kurashni ilgari surishardi. Hatto adabiy hayotda yuz berayotgan sukut va qoloqlikning sababini ham shunda izlardilar. Lekin "Fajri Ati" harakati "Sarvati funun"ga koʻpgina jihatdan yaqin edi. Boshqacha qilib aytganda "Sarvati funun" "badanida" shakllangan tashkilot edi. Shuning uchun ham turk adabiyotshunoslari asosli ravishda "Fajri Ati"ni "Sarvati funun"ning davomidan boshqa narsa emas" deb koʻrsatar edilar.

"Fajri Ati"chilar katta jasorat va joʻshqinlik bilan yuzaga chiqib, adabiyotda yangi oʻzgarishlar qilish niyatida boʻlsalar ham qisqa vaqt ichida tarqaladi (1911) va faoliyatlarini toʻxtatishadi.

1908-yil konstitutsiyasidan soʻng (Milliy adabiyot (1908–1930) va Yangi adabiyot (1930-yildan keyingi davrlar) bosqichlarida) Turkiyadagi milliy adabiy jarayonda jonlanish kuzatila boshladi. Bu davrda san'atda nufuzi va oʻrni boʻlgan ayrim shaxslar kuchayib borayotgan milliy-adabiy harakatlarga rahbarlik qilar, turk millatchilarining rivojlanishida muhim rol oʻynardi. Ortiq 1908-yildan keyin yangi majmualar chop etilar, milliy aqidasi, ilmiy potensiali yuksak boʻlgan shaxslar bu majmualarning atrofiga yigʻilishar edi. "Turk toʻgaragi" adabiy jamiyati va bu jamiyatning organi boʻlgan shu nomdagi majmua birinchi navbatda turk tilini sod-

dalashtirish va boy til holiga olib kelishni oldiga maqsad qilib qoʻygandi. Turkiyada yangi boshlangan adabiy harakatning qizgʻin shaklda borishi yangi adabiy jamiyat va tashkilotlarning vujudga kelishi bilan mushohada qilinardi. 1911-yilda "Turk yurti", 1912-yilda "Turk oʻchogʻi"ning paydo boʻlishi shakllangan turkchilik gʻoyalarining yangi taraqqiyot bosqichiga qadam qoʻyishi va mustahkamlanishidan xabar berardi. Paydo boʻlgan jamiyatlar turk tilini soddalashtirish, uni xorijiy soʻzlardan, gʻayrimilliy qoidalardan tozalash va b. boʻyicha keng ish olib borilar edi. Yuz bergan hodisalar san'atda va ma'naviyatda milliy hayajon signali bera boshlaganini aytishga asos boʻladi. Umar Sayfiddin, Ziyo Goʻkalp kengayib borayotgan harakatning oldida borar edilar. 1911-yilda "Yosh qalamlar" majmuasida yangi til qoidalarining hokimligi masalasi bilan bogʻliq maqolalar chop etila boshladi.

Ilk salobatli, muammo xarakterli maqolaning mualliflaridan biri boʻlgan Umar Sayfiddin adabiyotda arab, fors va fransuz soʻzlarining ishlatilishiga qarshi chiqar, turk adabiy tilini oʻzlashgan soʻzlar bilan toʻldirgan adiblarni tanqid qilar va bugungi talab mohiyatining nimadan iboratligini izohlardi: "Hozir yangi hayotga, yangi intiboh davriga kirgan turklarga yangi, tabiiy til, ya'ni oʻz tillari lozim. Milliy adabiyotni vujudga keltirish uchun avvalo milliy til lozim. Eski til betob va bu betoblikning sababi ham ichidagi keraksiz va xorijiy qoidalardir".

"Yosh qalamlar" majmuasi atrofiga yigʻilgan mutafakkir shaxslar yangi fikrlarni ilgari surar ekan, besh maxsus modda bilan (qoliplashgan ba'zi tarkiblardan tashqari (mas., sadra'zam, savki tobe, darbi masal) adab va fors tarkiblarining tildan chiqarib tashlanishi; turkcha jamlovchi qoʻshimchalaridan boshqa ajnabiy jamlovchi qoʻshimchalaridan voz kechish (mas., makotib – maktablar, ma'murin – ma'murlar); yozma tilda faqat milliylikning va soddalikning saqlab qolinishi; arab-fors tarkiblarining xalq soʻzlashuv tiliga mos variantlaridan foydalanilishi (mas., shams oʻrniga quyosh, qamar oʻrniga oy); soʻzlashuv tilining Istanbul turkchasi boʻlishi taklifi bilan chiqib, yozma va ogʻzaki tilda milliylikka alohida e'tibor berardilar. Bularning barchasidan soʻng adabiyotda yangilanish boshlandi. Umar Sayfiddin, Ali Janib, Ziyo Goʻkalp, Fuat Koʻprulu, Mehmet Akif va b. adiblar tufayli turk adabiyotida milliy adabiy yoʻnalishlar kengaydi.

IBROHIM SHINOSIY

IBROHIM SHINOSIY
(1824-1871)

Shinosiy XIX asr yangi turk adabiyotining adiblaridan biridir. U ayni paytda Turkiyada jurnalistlikning yetakchi namoyandalaridan,

fransuz tilidan boʻlgan manzuma tarjimalarning, ilk sahna asarlarining mualliflaridan biridir.

Ibrohim Shinosiy 1824-yilda Istanbul atrofida joylashgan Toʻpxonada tavallud topgan. Otasi 1828-yilda rus-turk urushida halok boʻlgan. Bundan keyin oilaning barcha tashvishi Shinosiyning onasiga qoladi. U oʻgʻlining tahsiliga alohida e'tibor qaratadi. Shu tufayli u

Ibrohimni Toʻpxonadagi mahalla maktabiga beradi. Tahsilini yakunlagach, otasining doʻstlari Shinosiyni Toʻpxonadagi davlat idoralaridan biriga yozma ishlar byurosiga ishga kiritib qoʻyishadi. Bu yer yevropacha joy edi. Xodimlarning aksariyati fransuzlar edi. Shinosiy bu yerda yuqori mansabli davlat va madaniyat xodimlari bilan tanishadi, ulardan koʻp narsa oʻrganadi. Masalan, u Ibrohim Afandining yordami bilan Sharq ilmiy-falsafiy qadriyatlarini va madaniyatini chuqur oʻzlashtira oladi. Shinosiy ayni paytda Gʻarb madaniyatiga ham ijobiy qaraydi, xususan, fransuz tili va adabiyotini oʻrganishga qiziqadi. Bir fransuz zobiti unga fransuz tilini oʻrgatadi. Ushbu zobit keyinchalik musulmonlikni qabul qiladi va Turkiyada Rashidbey nomi bilan taniladi. Qayd etish lozimki, saroyda mas'ul vazifada ishlaydigan Rashid Poshoning ham Shinosiy hayotida muhim roli boʻlgan. Shinosiy Rashid Poshodan doim mehr koʻrgan, unga bagʻishlagan qasidasida Rashid Poshoga boʻlgan mehrini oʻziga xos shaklda izhor qilgan. 1848-yilda Shinosiy fransuz tilini va madaniyatini yaqindan oʻrganish, ayni paytda tahsil olish maqsadida Parijga ketishni rejalashtiradi. Rashid Posho Sulton Abdulmajiddan rozilik oladi va Shinosiy1849-yilda Parijga yoʻl oladi. Shinosiy turk imperiyasining Parijga yuborgan ilk talabalaridan edi. U taxminan 5 yil davomida Fransiya hayoti bilan tanishib, Yevropa iqtisodiy va madaniy modelining bu mamlakatdagi tatbiqini kuzatgan. Shinosiy keyinchalik moliya ishlarini oʻrganish uchun Istanbuldan rasmiy koʻrsatma oladi. Tahsil olish bilan birga moliya vazirligida ham ishlaydi.

U 1854-yilda Turkiyaga qaytadi. Ilk yillar Toʻpxonada, soʻng esa Majlisi

Maorifda ishlaydi. Shinosiy Yevropadan qaytgandan soʻng yangi uslubda yozgan badiiy asarlarini chop ettiradi. 1859-yilda fransuzchadan tarjima qilgan manzuma asarlardan iborat toʻplam chop etiladi. Bu asarlar uning Yevropa adabiyotiga tashlagan ilk qadami hisoblanadi.

Shinosiy Turkiyada keng qamrovda faoliyat koʻrsatadi. U Turkiyada Yevropa standartlariga javob bera oladigan gazetani chop qilishni xohlardi. U ilk yangi turk gazetachiligining asosi hisoblangan "Tarjimoni ahvol" (1860) gazetasida maqolalar chop qiladi. Gazetaning 24-sonidan soʻng bu gazeta bilan aloqani uzadi va yolgʻiz "Tasviri afkor" (1862) nomli gazeta chiqaradi. "Tasviri afkor" gazetachilik sohasida oʻzidan avvalgi "Tarjimoni ahvol"dan koʻproq ish bajaradi va katta muammolarga toʻxtalib oʻtadi. Gazeta yangi turk ijtimoiy fikr va adabiyoti tarixida yangi bosqich deb hisoblanadi. Bir nechta ijtimoiy va boshqa masalalarning jiddiyligi, ziddiyat va bezovtaliklarning oshib ketishi Shinosiyning gazetani Namiq Kamolga topshirib, Parijga ketishiga sabab boʻldi. 1864-yilda Parijga kelgan Shinosiy qalamni yerga qoʻymasdan, katta turk lugʻatini tayyorlash bilan shugʻullanadi. Namiq Kamol Parijga ketganidan soʻng esa "Tasviri afkor" gazetasini Rajoizoda Akram chop ettiradi. Sulton Abdulazizning 1867-yilda Parijga safari chogʻida Shinosiyning doʻsti va homiysi Fuat Posho u bilan uchrashadi va Shinosiyni Turkiyaga qaytishiga koʻndiradi. Shinosiy Turkiyaga qaytsa ham yana ikki marta Parijga qaytib boradi.

Bu yillarda u faoliyatida badiiy adabiyot bilan birga gazetachilikka ham alohida oʻrin beradi. Shinosiy 1871-yilda vafot etgan.

IJODI

Shinosiy Tanzimot adabiyotining asosiy namoyandalaridan biridir. U turk adabiyotiga koʻproq realist nosir va yangi she'riyat namoyandasi sifatida kirib kelgan. Shinosiy Parijda oʻqiyotganda, onasiga yozgan maktublardan birida "din, davlat, vatan va millat yoʻlida oʻzimni fido qilishni xohlardim" deb qayd etgan. Turk adabiyot tarixlarida yozilganidek "Shinosiy na porloq uslubga, na yuksak ijodkorlikka molik emas edi". Faqat uning turk adabiyotida oldingi qatordan joy olishi yangilik tarafdori boʻlishi va bu yangiliklarni yuqorida aytilganidek, vatan, millat va b. yoʻlida tatbiq etilishiga bogʻliq. Chunki Shinosiy, avvalo, istibdod rejimini tanqid qilar, xalq taraqqiyotini bu rejimning yoʻqolishida koʻrar edi. Shinosiy yangilikning tatbiqini istibdodga qarshi asosiy kurash vositasi sifatida qabul qilardi. Oʻz ijodida sanab oʻtgan muammolari bevosita xalqning ijtimoiy-siyosiy shuurini uygʻonishiga, yangi gʻoyalarni singishiga ta'sir koʻrsatardi. Shubhasiz, Shinosiy xalqqa uning oʻz tili bilan murojaat qilishni muhim deb bilardi. U yangi turk adabiyotida sodda til, oson ifodalar tarafdori sifatida oʻzini koʻrsatardi. Shinosiy va unga oʻxshagan

bir qancha adiblarning eski adabiyot namunalaridan farqli oʻlaroq sodda tilda yozishlariga sabab yangi paydo boʻlgan gazetachilikning rivojlanishi boʻlgan. Chunki bu davrda nashr qilingan gazetalarning katta qismi "sof turkcha" yoki "avom lisoni" deb atalgan tilda edi:

Tengi yoʻq bir goʻzalni sevdi, suydi koʻnglim.
Qizgʻanar oʻz koʻzidan yana oʻz koʻnglim.

...Jondan ulfat etgali unday yosh dilbar ila,
Istamam, gʻayrisini huri malak boʻlsa ham.

Mast boʻlur, zavqi muhabbat ila u koʻzlar suzilar,
Sepilgach yuziga koʻz yoshim, ammo ochilar.

Oʻz husnidan uyalib, qizaribdi yonogʻi,
Yuzin yopib, oʻrtibdi sochlari boshdan oyogʻi.

Yoxud:

Zulfing tushganda gardai barrak ustiga
Billur ichida sunbuli sirobni eslatar.

Shinosiyning hayoti bilan tanishganda Rashid Posho uning hayotida muhim rol oʻynagani, qisqa qilib aytgansa, shoirning katta xayrixohi boʻlgani ochiq-oydin koʻrinadi. Shu sababli Shinosiy unga doim ragʻbat koʻzi bilan boqib, ijodida alohida oʻrin ajratgan.

Shoir bir qasidasida Rashid Poshoni ma'rifatparvar sifatida baholaydi, uni xalqining saodat armugʻoni deydi:

Qalbi milodga vujuding ulugʻ bir moʻjizadir,
Bu fahm aylamagan mudrikayi ojizadir.
Etding ozod bizni, boʻlmish ekan zulmga asir,
Jahlimiz goʻyo edi oʻzimizga bir zanjir.

Bir bitik nomadir, insonga sening qonuning,
Bildirar haqqini sultonga sening qonuning.
Sen kabi aqli boʻlgan qon toʻkib, kun surarmi?
Vajhi nomusiga ul qon ila chin surarmi?

Shinosiy original uslubga molik ijodkor boʻlib, san'atida soddalik bilan birga, aniqlik ham oʻzini namoyon qiladi. Uning ijodida bu jihatdan diqqatni jalb etuvchi asarlardan biri ham "Shoirning uylanishi"dir (1859).

Asar Yevropa san'at o'lchovlariga mos ravishda yozilgan ilk sahna asaridir. "Shoirning uylanishi" bir pardali komediya bo'lib, asar yevropacha modelga mos yozilsa ham, milliy teatr namunasi sifatida qabul qilinganini qayd etish lozim. Asarning mavzusi oddiy hayotdan olingan. Bu yerda maishat muammolari diqqat markazida bo'ladi. "Shoirning uylanishi" komediya uslubida yozilishiga qaramay, bu yerda muayyan dramatizm ham bor. Avvalo, turk adabiyotshunoslari Shinosiyning bu asari bilan "Molyer komediyalari o'rtasida yaqinlik va aloqa"ni ko'rishadi. Molyer komediyalarining fojia yonidan o'tishi fikrining aniq va to'g'riligiga asoslansak, unda "Shoirning uylanishi" komediyasida maishat muammolari ichida o'zini ko'rsatuvchi dramatizm darajasining kattaligi shubhasizdir. Asarning asosiy obrazi Mushtoqbeydir. Shoirlik qiluvchi ushbu shaxs mahalladagi Qumri xonim ismli bir qizni sevadi. Shinosiy Mushtoqbeyning Qumriga bo'lgan muhabbatini, unga qalban bog'langanini shunday ifodalaydi:

Bir Qumrisan sen,
Ta'bga muvofiq.
Qursam uyingni,
Siynamda loyiq.
Jon ila ko'ngildan
Men bo'ldim oshiq.
Qursam uyingni
Siynamda loyiq.

Lekin ularning muhabbatiga to'sqinlik qiluvchilar bor. Mahalla imomi, Zebo va Habiba ismi ayollar shunday odamlardan bo'ladi. Mahalla imomi Mushtoqbeyga sevgan qizi Qumrining yoshi kichikligini bahona qilib, uni yoshi katta bo'lgan boshqa ayol bilan nikohlaydi. Mushtoqbeyning do'sti Hikmat afandi imomga pora bergandan so'ng hamma narsa o'zgaradi. Mahalla imomi "men katta qizning nikohini o'qiganman, faqat yoshda katta bo'lganini emas, bo'yi katta bo'lgan Qumri xonimni" deydi. Shunday qilib, Mushtoqbey o'z sevgilisiga yetadi. Muallif bu yerda zohiran oddiy, botinan esa jiddiy muammolarni qisqa shaklda bera olgan, davrning, jamiyatning ziddiyatlariga aralasha olgan. Shinosiy adabiyotda "gapni cho'zmay" fikrini bildirgan adib sifatida tanilganini aytib o'tish lozim. Ushbu komediyada ham bu jihat o'zini namoyon qilgan.

Shinosiy ijodida asosiy o'rinni she'rlari egallaydi. To'g'ri, uning sanoq jihatdan uncha katta bo'lmagan badiiy ijodi ichida she'rlari ham kam hisoblanadi. Shoirning barcha she'rlari ilk bor 1862-yilda "Devoni Shinosiy" deb nomlangan kichik kitobchada chop etilgan. Kitobda klassik Sharq devon she'r shakllarida yozilgan lirik namunalar bilan birga bir qator hajv, satirik manzumalar ham bor. Shuni ham ta'kidlash lozimki,

Shinosiy Sulton Abdulmajidga ragʻbati boʻlgani uchun unga madhiyalar yozgan. Aksincha, Sulton Abdulazizga esa boshqacha nuqtayi nazar bilan yondashgan. Toʻgʻirogʻi, ijodida Abdulazizga begona va oʻgay munosabatini koʻrsatgan.

Shinosiy Gʻarbga moyil adib boʻlgani uchun Yevropa tillariga, xususan, fransuz tillariga katta ragʻbat koʻrsatgan. Shu sababli Shinosiy turk adabiyotida ilk bor fransuz tilida she'r yozgan shoir hisoblanadi. Shinosiy ijodida folklorga katta qiziqishni koʻrish mumkin. U Usmonli maqollaridan iborat kitob tuzib, turk xalq ogʻzaki ijodi namunalarining boyligini namoyish qilgan.

Shinosiy turkcha she'rlar yozib, ularning ba'zilarini fransuzchaga tarjima qilganidek, fransuzchadan ham turkchaga she'rlar tarjima qilgan. Fransiyaning mashhur shoirlari boʻlgan Rassini, Lamartin, Lafonten, Jilbert, Fenelon va b. she'rlarini turkchaga oʻgirgan Shinosiy ularning asarlarini ilk bor 1859-yilda "Tarjimayi manzuma" nomi bilan chop ettirgan.

Bu yoʻl bilan Shinosiy ham fransuz she'r tilini turk tiliga yaqinlashtiradi, ham yevropa she'riyatining Turkiyaga kirib kelishini tezlashtiradi.

ABDULHAMID ZIYO POSHO

ƏBDÜLHƏMİD
ZIYA PAŞA
(1829-1880)

Turkiya turk adabiyotining Yevropaga moyil namoyandalari-dan biri Abdulhamid Ziyo Poshodir.

Ziyo Posho ayni paytda siyosiy fikrlar jihatdan ham Yevropa maylli shaxslardandir. U 1829-yilda Istanbulda tugʻilgan. Otasi Farididdin afandi oʻz davrining taniqli arbobi boʻlgan. Ziyo Posho bolalikdan ilm egallashga alohida e'tibor qaratgan, bir qator tillar bilan birga fors tilini ham oʻrgangan. U, avvalo, mahallada maktabida oʻqigan, soʻng esa tahsilini "Maktabi adabiya"da davom ettirgan. "Maktabi adabiya" 1839-yilda davlat idoralariga xodim tayyorlash maqsadida ochilgan.

Ziyo Posho bu maktabda eng taniqli oʻquvchilardan biri boʻlgan. Oʻqituvchilardan Noʻmon va Iso afandilar Ziyo Poshoning oʻzgacha qobiliyatga ega ekanligini sezib, unga mehr bilan qarashgan. Iso afandi Ziyo Poshoga fors tilining nozik jihatlarini oʻrgatib, uning fors adabiyoti va madaniyatini egallashida katta rol oʻynagan. Ziyo Posho bu maktabda arab adabiyotiga ham vaqt ajratgan.

Ziyo Posho 17 yoshdan boshlab taniqli yozuvchi va shoirlar jamiyatiga bogʻlangan, ayniqsa, devon adabiyoti namoyandalari bilan yaqin boʻlgan. Keyinchalik u Orif Hikmatbeyning uyida tashkil topgan"Anjumani shuaro" jamiyatiga kiradi. "Anjumani shuaro" 1861-yilda devon she'rini rivojlantirish maqsadida yaratilgan birlik hisoblanardi. Oʻsha davrning koʻpgina shoirlari shu jamiyatda taqdim etilar edilar. Hatto keyinchalik devon she'riyatiga keskin hujumlari bilan tanilgan Namiq Kamol ham "Anjumani shuaro"da faoliyat koʻrsatgan. Ziyo Posho bu yerda oʻz qobiliyatini namoyish qilib, koʻpchilikning diqqatini oʻziga jalb etadi. Uning iste'dodli odam ekanligi "qobiliyatni koʻrishda mutaxassis boʻlgan Mustafo Rashid Poshoning ham nazaridan qochmagan". U Ziyo Poshoni saroyga olib borib, uni davlat kotibligiga ishga kirgizib qoʻyadi. Ziyo Posho saroyda fransuz tilini oʻrganadi. Natijada Yevropa adabiyoti, xususan, fransuz adabiyoti bilan yaqindan tanishadi. Ziyo Posho xayrixohi Rashid Poshoning oʻlimi saroyda qiyinchiliklar bilan yuzlashishiga sabab boʻladi. Saroy ziddiyatlari Ziyo Poshoning saroydan uzoqlashtirilishiga olib keladi. Siyosiy nizo va qarama-qarshiliklar Ziyo Poshoning Turkiyada qolishiga imkon bermaydi, u 1867-yilda Yevropaga ketishga

majbur boʻladi. Shoir avval Parijga joylashadi. Sulton Abdulazizning Fransiya safari uning Parijdan Londonga ketishiga sabab boʻladi. Turk adabiyot tarixlarida koʻrsatilganidek, Sulton Abdulazizning Fransiyaga safari bu davlatning, bilvosita Ziyo Poshoning oʻlkada keskin munosabatlarga dush kelishiga olib keladi. Shuning uchun ham shoir yashash uchun Londonga ketishga majbur boʻladi. Ziyo Posho bu shaharda keng faoliyat koʻrsatadi. 1867-yilda "Muxbir", 1868-yilda "Hurriyat" gazetalarini chop ettiradi. "Hurriyat" gazetasining asosini Namiq Kamol qoʻygan va uning 64-sonidan soʻng Namiq Kamol bu matbaa organidan ixtiyoriy ravishda uzoqlashadi, gazetaning bundan keyingi faoliyati esa Ziyo Poshoning zimmasiga tushadi. Ziyo Posho "Hurriyat" gazetasida Turkiya siyosiy rejimini tanqid qiluvchi maqolalarni chop ettiradi, u hokimiyatga boʻlgan nafratini yashirmas edi. Shuning uchun ham u sudga beriladi. Ta'qib va ayblovlardan qutulish maqsadida Ziyo Posho Parijga boradi, u yerdan esa Jenevaga qochadi. "Hurriyat" gazetasi bundan keyin Jenevada chop etiladi. Gazeta 1871-yilda faoliyatini toʻxtatadi.

Ziyo Posho II Abdulhamidning hokimiyati davrida bir qator ishlardan soʻng 1877-yilda Suriya hokimligiga ishga yuboriladi. U 1878-yilda Koʻnyaga, u yerdan esa Adanaga hokim etib tayinlanadi. Ziyo Posho 1880-yilda 51 yoshida Koʻnyada vafot etadi.

IJODI

Ziyo Poshoning ijodi juda boy va qiziqarlidir. U Tanzimot adabiyotining asosiy siymolaridan biridir. Shoir Tanzimot adabiyotining namoyandasi boʻlish bilan birga devon she'riyatining ham rivojida xizmati boʻlgan shoirlardandir. Ziyo Posho "Tarjiband", "Tarkibband", "Zafarnoma sharhi", "Roʻyo", "Varosati saltanati saniya", "Arzi hol" va b. asarlarning, koʻpgina tarjimalar va til-adabiyot toʻgʻrisidagi maqolalarning muallifidir. Ziyo Poshoning "Kulliyoti Ziyo Posho" nomli she'riy toʻplami 1924-yilda Istanbulda chop qilingan. Devon deb nomlangan ushbu she'rlar toʻplamiga Shayx Gʻolib, Fuzuliy, Nadim, Nabi kabi klassik she'r ustozlari uslubida yozilgan munojot, na't, marsiya, qasida, gʻazal va b. namunalar ham kiritilgan. Lekin Ziyo Posho ijodida klassik she'r an'anasi kuzatilsa ham, bu she'rlarning koʻp qismi mavzu va gʻoya jihatdan Yevropa adabiyoti namunalariga yaqin edi. Chunki bu namunalar shakl jihatdan eski, mazmun jihatdan esa yangi she'rlar hisoblanardi. Ziyo Posho qasidalarida Eron, gʻazallarida esa turk she'r an'analariga rioya qilingani aytilsa ham, tanzimotchi sifatida ijodidagi ustunlik Gʻarb adabiy an'analarining foydasiga rivojlanardi. Ziyo Posho gʻazalga olib kirgan yangi ma'no va ifodalar shoirning Yevropa adabiy qadriyatlariga ustunlik berganidan dalolatdir. Aniqrogʻi, Ziyo Posho avvalambor gʻazaldagi

lirik tuyg‘u ifodasini ijtimoiy-siyosiy tafakkur bilan alishtira oldi. Shu sababli shoir ijodida ijtimoiy-siyosiy xarakter keng aks eta boshladi

Ziyo Posho devon adabiyotidagi mahalliylashuv jarayonining faol a’zolaridan biri sifatida tanilgan. Devon adabiyotidagi mahalliylashuv jarayoni oshiq tarzi bilan devon tarzining birlashishidan paydo bo‘lgan adabiy harakatdir. Shuning uchun ham Ziyo Poshoning bu uslubda yozilgan she’rlari til jihatdan sodda va tushunarlidir:

Tog‘larni tuman bosdi, ag‘yor bilinmas,
Ovchi qurdi tuzog‘ini yorga borilmas.
Vafosizning majlisida boda ichilmas,
Kir suruvga bo‘ri yemasin, kel, qo‘zichoq.
So‘ngra yordan ajralarsan, oh, bo‘taloq!

Ziyo Poshoning ko‘pgina she’rlari til va ifoda jihatdan xalq ijodi an’anasiga mos ravishda ko‘proq diqqatni jalb etadi:

Nechun nolondasan bunday,
Ko‘ngil, darding nadir so‘yla,
Seni men istamam unday,
Ko‘ngil, darding nadir, so‘yla.

Havolanding bu kunlarda
Na yel esdi ajab sarda.
Davo bo‘lmasmi bu dardga?
Ko‘ngil, darding nadir, so‘yla.

Yoxud***:***

Oshiqlarni ishontirar,
Yolg‘on va’da bilan aldar,
Bu fe’l seni uyaltirar,
Ko‘p noz oshiqni bezdirar.

Ziyo Poshoning adabiy qarashlarida Yevropaga xos qadriyatlar aks etgach, asarlari ideologik jihatdan yangi mohiyat kasb eta boshladi. Bu esa bevosita Tanzimotning hurriyat, konstitutsiya istagi va talabi bilan bog‘liq edi.

Lekin bu yerda nozik maqomga diqqat qilish lozim. Ziyo Posho Tanzimot adabiyotining namoyandasi sifatida Yevropa qadriyatlariga hurmat bilan yondashar, Yevropa adabiyotining o‘rganilishini targ‘ib qilardi. U Yevropa tillarining o‘rganilishiga zaruriy ehtiyoj borligini alohida ta’kidlar edi. Ammo Ziyo Posho bular bilan birga ona tilga, o‘z adabiyoti-

ga oʻgay munosabat koʻrsatishga qarshi edi. Toʻgʻrirogʻi, uning nazarida Yevropa madaniyatiga yaqinlashish, barcha milliy ma'naviy qadriyatlarni kamsitish emas, aksincha uni yanada rivojlantirish edi.

Istar esang, anglamoq dunyoni,
Oʻrganish shart Ovroʻpa lisoni.
Bilmoq kerak undagi fununni,
Tark ayla taassubi junnuni.
Taqli ila aslini unutma,
Millatingni xokisor qilma.

Ziyo Posho ijodida masalalarga har tomonlama munosabat bildiriladi. Avvalo shuni qayd etish lozimki, shoir ijodida hayotning koʻp muammolari oʻziga joy topgan. Ushbu muammolarga ba'zan usti yopiq, ba'zan esa bevosita, aniq munosabat bildiriladi. Ziyo Posho Yevropaga ketishdan avval devon she'riyat tarzida "Tarjiband" nomi bilan 3 mashhur asar yozadi. Bu asarlar mazmun va gʻoya jihatdan bir xil boʻlsa ham, ifoda tarziga, bayt va band sonlariga koʻra farqlanadi. 1859-yilda yozilgan "Tarjiband" diniy-tasavvufiy qarashlarni aks ettiruvchi hikmatga boy asardir. 12 banddan iborat boʻlgan bu asarda shoirning koinot toʻgʻrisidagi oʻylari, tabiat sirlari oldida insonning ojizligi, yer yuzida mavjud boʻlgan nizomsizlik, nohaqlik, adolatsizlik va b. muammolar oʻrin egallagan. Ziyo Poshoning "Tarjiband" asarida klassik Islom falsafasi bilan modern Gʻarb falsafasi, shu jumladan, Kopernik tafakkur tizimi solishtiriladi. Professor Mehmet Kaplan Ziyo Poshoning bu kabi yondashuvini yuksak baholaydi va "eski adabiyotimizda koinot va hayot haqida bunchalar keng, bunchalar tizimli yozilgan manzuma yoʻq" deydi. 12 bandlik bu asarda jamiyat haqida bir qator muammolarga aniqlik kiritish, ularni izohlash asosiy maqsad boʻlsa ham, bularning izohida inson tafakkuri va aqlining ojizligi bildiriladi. Chunki koinotda mavjud boʻlgan barcha sabab va natijalar Allohga xos. Allohga xos boʻlganlarni inson aqli idrok qilolmaydi. Shuning uchun ham asarda dunyo moʻjizaviy darsxonaga, makonga oʻxshatiladi va u falokat charxi atrofida aylanuvchi tegirmon sifatida taqdim etiladi. Muallif dunyoda yuz berayotgan adolatsizliklar, ochkoʻzliklar, falokatlar, manmanlik, dono insonlarning nodonlarga, savodlilarning savodsizlarga muhtoj boʻlishi ildizida turgan sabablarni oʻrganishga harakat qiladi.

Yo Rab, nedir bu kashmakashi dardi ehtiyoj,
Insonning ehtiyoji-ki bir luqma nonidir.

Yo Rab, nedir bu dahrda har mardi zufunun
Boʻlmish baloyi aql ila oramdan ma'sun.

Yo Rab, nechun bu arsada har shaxsi orifin
Miqdori fazliga ko'ra dardi bo'lur fuzun.

Bu savollarga javob topmaguncha, biz asarda dunyoning tengsizligi, adolatsizligi va b. to'g'risida sanab o'tilgan fikrlarga duch kelamiz. Shoir dunyoning johil insonlar nazoratida bo'lishi, ko'ngil sohiblarining, bilimli insonlarning ma'naviy zarbaga duchor bo'lishi, insonlarda boyish nafsining ko'payishi, yomonning yaxshini yengishi va b. fikrlar bilan jamiyatdagi yomonliklarning umumiy manzarasini yarata oladi. Ziyo Posho "Tarjiband"da buning sababini yurak qayg'u bilan jahonda aqlli va telbani, haq va nohaqni ajratadigan tarozi yo'qligini ko'radi. Shoir Sharq dunyosining o'ziga xos nuqsonlarini tilga olar ekan, musulmonlarda avvalgi g'ayrat, harakat, nomus va poklikning qolmaganini, insonlarda milliy g'urur, davlatga sadoqatning kamayishini ma'naviy jirkanchlik deb hisoblaydi va asarda bularni bezovtalik bilan quyidagicha qalamga oladi:

Millati islomda avvalgi g'ayrat qolmadi,
Eski iffat, eski nomus, eski himmat qolmadi.

Eski majnunlardagi g'ayrat, hamiyat qolmadi,
Endi hamma oqil bo'ldi, u jinnat qolmadi.

Hech kimda avvalgi ikdom, u sadoqat qolmadi,
Hosili axloq bitdi, mulki millat qolmadi.

Lekin Ziyo Posho ma'naviy jirkanchliklardan bezovta ekanligini bildirsa ham, insonlarga "nomus va insoniylikni aslo orzu qilib o'ylama" deyish bilan Allohning irodasidan chetda hech nimaning bo'lmasligini ta'kidlaydi. Shoirga ko'ra, dunyo faqat go'zalliklari bilan emas, balki butun ma'naviy azoblari bilan ham Allohga xos. Chunki bu dunyoning ayblarini ham, go'zalliklarini ham Alloh yaratgan. Faqat bularni Alloh yaratsa ham, Allohning o'zi har qanday nuqson, ayb va kamchiliklardan uzoqdir, buyuk qudrat egasidir:

Subxona men tahayyora fi sunihil ukul,
Subhona men bi qudratihi ya juzul fuhul.

(Ulug' qudrati bilan Allohni tasbeh etaman. Uning har qanday qusur, ayb va nuqsonlardan uzoq ekanligini qabul qilaman va aytaman). Asarda ilgari surilgan g'oya shu: koinotda hamma narsa Allohning qo'lida va inson irodasi Alloh yaratgani oldida ojizdir. Bularning bari Ziyo Posho bir

islohotchi sifatida yangi hukumat tuzish, jamiyatda oʻzgarishlarni amalga oshirish, xalqni saodatga qovushtirish uchun tashlangan qadamlarning befoyda ekanligini koʻrganidan soʻng yozishga majbur boʻladi. Shoir bularni mavjud bosqichda insonning hanuz nimagadir erishining iloji yoʻqligini anglagach, qalamga oladi. Lekin bular Ziyo Posho asarda ilgari surgan gʻoya bilan jamiyatda inson tashabbuskorligi oldida devor quradi, uning hayotdagi faoliyat va rolini ahamiyatsizlashtiradi degani emas. Chunki modern adabiyotning namoyandasi sifatida Ziyo Posho ijodida jamiyat oʻzgarishi gʻoyasi oldinda boʻlib, inson jamiyatda yetakchi va aktiv rolda taqdim etilgan.

Ziyo Poshoning 1870-yilda Shvetsariyada yozgan "Tarkibband" manzumasi Ruhi Bagʻdodiyning (XVI asr) "Tarkibband"iga naziradir. Shoirning bu asari bilan 1859-yilda yozgan "Tarjiband" oʻrtasida mavzu, gʻoya va shakl jihatidan muayyan yaqinlik bor (Ziyo Poshoning narigi ikki "Tarjiband" va "Tarkibband"i mavzu va gʻoya jihatdan bir xil boʻlsa ham, band soniga koʻra farqlanadi). Har ikki asar haqiqiy hayot haqiqatlarini aks ettiruvchi yarimsatirik uslubda yozilgan 12 bandlik hikmatli she'r parchalaridan iborat. She'r Yevropada yozilgani uchun bu yerdagi Gʻarb ta'siri boshqa asarlardan farq qiladi.Shuning uchun ham asardagi axloqiy-didaktika va estetika kuchliroq ekanligi seziladi. "Tarjiband"dagidek "Tarkibband"da ham Alloh qudratlidir, u kulli-ixtiyor sohibidir, deyiladi. Quyoshning paydo boʻlishi, Oyning nur sochishi, koʻkdagi qushlarning uchishi, daryolardagi baliqlarning suvda yashashi va b. Allohning hikmatidir. Shoir yer yuzida, dengizda va osmonda boʻlgan hamma narsaning Alloh amri bilan yaralganini qayd etadi. Shu sababli u yer yuzidagi fitna va igʻvolarning ham Alloh hukmida ekanligini bildiradi. "Tarkibband"ning 2-bandida bu borada shunday deyiladi:

Sendadir Ilohiy yana bu makru bu fitna,
Bu makru, bu fitna yana sendadir, Ilohiy.

"Tarkibband"da axloqiy-didaktik fikrlarga alohida oʻrin ajratilgan. Bu fikrlarda Ziyo Poshoning diniy-tasavvufiy qarashlari bilan birga ijtimoiy qarashlari ham oʻz aksini topadi. Asardagi aqlli inson bilan nodon insonning farqi mol-davlatning vaqtinchalik boylik boʻlishi, boylik egalarining qalbi emas, yuzi kulishi, insoniylikning asosiy maqsadi xayrixohlik boʻlishi, davlat va saltanatning insonga abadiy berilmasligi, aslida yomon boʻlganlarning fe'l-atvori sharob majlisida bilishi va h. kabi fikrlar ham reallikni aks ettiradi, ham inson tasavvurida ta'sirli iz qoldiradi.

"Tarkibband"dagi saroy mansabdorlari, zolimlar, pora olganlar va b. haqidagi namunalarda ijtimoiy-siyosiy mazmun kuchliroqdir. Masalan, shoir xalqiga azob beruvchi hokimning bu dunyoda ham, oxiratda ham tortadigan azoblariga ishora qilib yozadi:

Gʻaddorlik etsa raiyatiga hokimi ayolat,
Dunyoda va oxiratda na zillat, na razolat.

Yevropada kapitalizmning taraqqiyot sur'atining oshishi uning iqtisodiy yuksalishi bilan birga, siyosiy kuchini ham orttirardi. Rivojlangan Yevropaning Sharqqa qiziqishi uning bir qator maqsadlarining reallashishiga xizmat koʻrsatar edi. Usmonli imperiyasini parchalash va Sharqda yangi mustamlakalarga erishish Yevropaning Sharq manfaatlari qatorida birinchi oʻrinda turardi. XIX asrdan boshlab Yevropaning Usmonli davlatiga siyosiy va iqtisodiy jihatdan tazyiq va ta'siri kuchaya boshladi.

Tanzimot islohoti (1839) va Tanzimot farmonidan (1856) keyin Usmonli davlatining siyosat va iqtisodiyotida yevropacha nizomlash uchun keng sharoit yuzaga keldi. Yevropacha nizomlashning muvaffaqiyatlari bilan birga nuqsonlari ham bor edi. Bu toʻgʻrisida kitobning Tanzimot adabiyoti xususiyatlari keltirilgan qismida ma'lumot berilgan. Lekin Tanzimotning madaniy va iqtisodiy pardasi orqasida Yevropaning siyosiy makri yashiringan edi. Yevropadan kelgan barcha siyosiy gʻoyalarga shubhasiz yondashgan va uni Turkiyada tatbiq qilishga uringanlar aslida bu makrlar mohiyatini anglamas, parda ortida yashiringanlarni koʻra olmasdilar. Aynan mana shunday kuchlar Turkiyaning, umuman, Sharqning qoloqligini Islom diniga bogʻlaydi, Gʻarbga uchib, milliy-ma'naviy qadriyatlarga behurmatlik qilishar edi. Ziyo Posho asarda shunday fikrlovchilarni tanqid qilar, insonlarni oʻz ildiziga milliylikka bogʻlanishga chorlar edi:

Islom emish davlatga pabandi taraqqiy,
Avval yoʻq edi ish, bu rivoyat yangi chiqdi.

Millati nisyon etib, har ishimizda
Afkori firanga tobeyat yangi chiqdi.

Eyvoh, bu oʻyinlarda bizlar yana yondik,
Zero-ki, ziyon oʻrtada, bilmam ne qozondik.

"Arzi hol" Ziyo Poshoning realist nasr uslubida yozgan tarjimayi hol xarakterli asaridir. Asar 1867-yilda yozilgan va Parijda safarda boʻlgan Sulton Abdulazizga taqdim etilgan. Asarda Usmonli mamlakatining oʻsha davrdagi holati toʻgʻrisidagi qiziqarli fikrlari diqqatni jalb etadi. Shu bilan birga asarda Ziyo Poshoning nima uchun saroydan haydalishi, Yevropaga ketishi va h. tarjimayi hol xarakterli ma'lumotlar ham oʻrin olgan.

Maktub shaklida yozilgan "Varosati saltanati saniya" (1868) asari koʻproq "Varosat maktublari" nomi bilan taniladi. Asar iki maktubdan iborat. Yevropada yozilgan bu maktublar Mustafo Fozil Poshoning

huquqlarini himoya qilishni asosiy maqsad qilgan. Shoir go‘yo maktublarni Yevropadan Istanbuldagi do‘stiga yuboradi. Maqsad Fozil Posho huquqlarining himoyasi bo‘lsa ham, Sulton Abdulmajidning ukasi Abdulazizni taxtdan uzoqlashtirishi va o‘g‘li V.Murodni valiahd etib tayinlashi masalasi ham asarda joy olgan.

Ijodini mutolaa qilgan sari o‘quvchi Ziyo Poshoni goh pandgo‘y, goh kinoyachi, goh zamonani ayblovchi shaxs sifatida ko‘radi. Taxminiy ketma-ketlikni kuzatganimizda esa Ziyo Poshoning nasihati so‘nggi lahzada g‘azabga, e’tirozga, isyonga aylanishini ko‘ramiz.

Bir yerda yo‘q nag‘mani olqishlovchi go‘sh,
Tazyiyi nafas aylama, tabdili maqom et.
Ayol kabi mag‘lubi havo bo‘lma, er bo‘l, er!
Nafsing seni rom etmasin, sen nafsingni rom et.

Ko‘rinib turganidek, Ziyo Posho har bir shaxsning jamiyatda o‘z o‘rnini bilishga, mavqeyini aniqlashga chorlaydi. Lekin Ziyo Posho saroydaligida ziddiyatli siyosiy parokandalik sharoitida yashaganini, muayyan guruh saroy rasmiylari bilan to‘qnashganini, natijada esa qarshisidagi tomonning kuchli tazyiqlari bilan saroydan haydalganini qayd etish lozim. U sadra’zam kabi davlatda katta lavozimni egallash niyati bo‘lsa ham, bu niyatiga yeta olmagani qiziqarli faktdir. Albatta, bu jarayonlar uning ijodidagi siyosiy va ideologik xususiyatlarini ortishiga ta’siri kam bo‘lmagan.

Ziyo Posho she’rlarida zamondan shikoyat, davrga qarshi e’tiroz o‘ziga xos iboralarda o‘z aksini topishi mumkin. Aslida bu kabi iboralarda zulm ostida ingraganlar hayotining umumiy manzarasi e’tiborni tortadi.

Bebaxt bo‘lganning bog‘iga bir qatrasi tushmas,
Yomg‘ir o‘rniga duri gavhar yog‘sa samodan,
Arbobi kamoli chekmas noqis bo‘lganlar,
Ranjida bo‘lur diydayi huffosh ziyodan.

Ziyo Posho ma’rifatchi va demokratik qarashli shaxs sifatida jamiyatda hukm surgan ijtimoiy adolatsizliklarga bosh egmay, doimo zahmatkashlarning haqini himoya qildi. Lekin zolimning haqiqatga parvosizligini, insonlarga beshafqat munosabatini ko‘rganda Allohga yuzlanib, haqiqatning g‘alaba qozonishini so‘raydi:

Zolimlarni adling ne zamon haq edar?
Mazlumlarning chiqmoqda ko‘klarga ohi.

Shoir jamiyatdagi har qanday ayb va nuqsonlarni beayov o‘qqa tutadi. Ziyo Posho nafaqat o‘z mamlakatida, butun dunyoda zulm ijrochisi bo‘lgan zolimlarning yo‘q bo‘lishiga ishonchini namoyish etadi.

Zolim yana bir zulmga giriftor bo‘lur oxir,
Albatta bo‘lur, uy yiqqanning xonasi vayron.

Boshqa she’rida esa shoirning bu masalaga munosabati boshqa uslubda aks etadi:

Toshlar yedirdi non o‘rniga bir zamon falak,
Non berdi endi oh-ki, dandona qolmadi.

Nikubad har kas topur olamda, bir kun etganin,
O‘zi tortmasa jazo meros qolur farzandiga.

Ziyo Posho bu ishonchning davomi sifatida hanuz mavjud bo‘lgan, sodda va mehnatkash xalqning boshiga tushgan sanoqsiz musibatlarni vaqtincha deb hisoblaydi. U hayotda har narsaning umri tugaganidek, zulmning ham, zolimning ham mavjud bo‘lish muddati tugashiga ishonadi. U naqadar “faoliyatda” bo‘lsa ham, “tashlagan qadami bilan” o‘z oqibatiga boradi.

Ko‘p muqbilni ko‘rdim-ki, kular, ichi qon yig‘lar,
Xandon ko‘ringan har kimni xurram bilasanmi?

Ziyo Posho asarlarida xalqning haq ishi g‘olib bo‘lishiga ishonch bildirsa ham, mavjud vaziyat uni doim bezovta qilib, zulmdan azob tortganlarning holiga achingan, xarobazorga aylangan viloyatlarning manzarasiga, musulmon dunyosining taraqqiyot va takomillashishi jihatdan “Kufr diyori” deb hisoblagan Yevropadan ortda qolishiga nadomat bilan boqqan.

Diyori kufri kezdim, saroylar, koshonalar ko‘rdim,
Aylandim mulki islomni, butun vayronalar ko‘rdim.

Boshqa she’r namunalarida ham “mulki Islom” davlatlari qatorida Usmonli davlatining vaziyati shoirni bezovta qilgani aks etgan va Ziyo Posho o‘z vatanining parishonligini aks ettiruvchi ijtimoiy-siyosiy o‘ylarini quyidagicha qalamga olgan:

Emas edi davlatning avvalda holi garchi xo‘p yaxshi,
Sho‘rliklar, oh kim bo‘ldi yomonlardan yomon endi.

Hayotidan ma’lumki, Ziyo Posho davlat ichidagi ijtimoiy-siyosiy ja-

rayonlarning yevropacha takomillashining tarafdori bo'lib, saroydagi muayyan shaxslar bilan kurashishining yana bir sababi ham shu bo'lgan. Uning jiddiy raqibi bo'lgan shaxs sada'zam Ali Posho edi. Qayd etilishicha, shoir uning bu vazifadan ozod etilishi va o'zining sadra'zam bo'lishini xohlasa ham, bunga erisha olmagan.

Shoir hayotining va mamlakatdagi siyosiy jarayonlarning muayyan jihatlarini aks ettiruvchi asarlardan biri "Tush"dir. Asar 1869-yilda Londonda yozilgan va o'sha yili "Hurriyat"gazetasining 68, 69-sonlarida chop etilgan. Ushbu mansur va fantastik asar uydirma shaklda yozilgan. Lekin asarning asosiy xususiyati shaxsiy masalalar emas, aynan Ziyo Poshoga aktual ko'ringan Turkiyaning muammolarini aks ettirilishi edi. Asarda ko'rsatilishicha, Londonda musofirlikda bo'lgan shoir bog'da kezib yuradi va charchab, o'rindiqda uxlab qoladi. Tushida vatanini ko'radi. O'zi ishlagan saroyni ko'radi. Tushida Sulton Abdulaziz bilan uchrashadi. Turkiyaning muammolarini sanab o'tadi. Turkiyaning vaziyati og'irligi, sababchilari kim ekanligi to'g'risida Sultonga ma'lumot beradi. Shoir Sultonga bu sabablarning bir nechtasini sanaydi va asosiy sabab Turkiyadagi mansabdorlarning davlatga xiyonati deb ko'rsatadi. Bu masalada Ziyo Posho Sultonga Ali Poshoning aybi ko'p ekanligini aytadi. Chiqish yo'li uni sadra'zamlikdan ozod qilib, Kiprga hokim etib tayinlanishida ekanligiga ishora qiladi. Sulton Abdulaziz Ziyo Poshoning gapiga qo'shiladi va uning Kiprga hokim etib tayinlanishi to'g'risida farmon beradi. Endi Ali Poshi muhrni topshirib, Kiprga yo'l olishi amalga oshgan edi.

Ziyo Posho muhrni Sulton Abdulazizga olib keladi. Uni Sultonga topshirayotganda, uni uyqudan uyg'otishganini ko'radi. Va asar shu shaklda tugaydi.Mazmunidan ko'rinib turibdiki, asar fantastik hamda noreal uslubda yozilgan bo'lsa ham, sof va real fikrlarni ifodalagan. Aslida shoir tush jarayonidan vosita sifatida foydalanadi. U hodisalarga o'z manfaatlari bilan aralashadi. Lekin bu manfaatlar davlat manfaatlari o'laroq o'ziga joy topgan, uni butunlashtiruvchi manfaatlar ekanligini e'tiborga olish kerak. Shu sababli asarda Turkiya-Yevropa, Turkiya-Rossiya munosabatlariga, Turkiyaning obro'si ortishi masalasiga keng joy ajratilgan. Krit oroli va Misrda Turkiyaga qarshi ko'tarilgan isyonlarning bostirilishi, ularga yordam bergan xorijiy davlat va ichki josuslarga qarshi rejalar muzokarasi ko'proq manfaatlarni tug'diradi. Ziyo Poshoning Sulton Abdulaziz bilan suhbatida Yangi Usmonlilar jamiyatining tuzilishi va uning oldiga qo'ygan maqsadi ham muzokaradan chetlab o'tmaydi. Aslida Turkiya duch kelgan muammolar va ulardan qutulish maqsadi bilan tuzilgan ushbu jamiyat Turkiya hayotida muhim ishlar ko'rmagan bo'lsa ham demokratik tashkilot edi.

Yangi Usmonlilar jamiyati rejalarining shoir tomonidan hukmdorga yetkazilishi shaxsiy emas, ijtimoiy xususiyatga ega.

Ziyo Posho ijodida vatanparvarlik motivi asosiy oʻrinni egallaydi. Turkiyaning zafar tarixi bu ijod uchun doimo yetakchi mavzuga aylangan va shoirning hodisalarga bevosita aralashuvi shaklida oʻz aksini topgan. Toʻgʻri, bu kabi namunalarda ham shoirning ijodiga xos boʻlgan tanqiddan chetlab oʻtilmaydi, ba'zi shaxslar tanqid obyektiga aylanadi. Masalan, mavzusi 1866-yilda Krit isyoni vaqtida sodir boʻlgan hodisalardan olingan "Zafarnoma" ana shunday asarlardandir.

Tarixdan ma'lumki, Rossiya va Yunonistonning koʻmak va himoyasi natijasida 1866-yilda Krit orolida Turkiyaga qarshi isyon koʻtarilgan, ularga muxtoriyat berilgandan soʻng isyon bostirilgan edi. Albatta, buni turk tarixida aqlli va muvaffaqiyatli siyosat sifatida qabul qilish mumkin. Chunki Angliya, Fransiya, Rossiya, Yunoniston va boshqa davlatlarning antiturk ittifoqi Krit isyonining boshqacha uslubda bostirilishiga toʻsqinlik qilardi.

Asarga berilgan nom avvalo insonda "Zafarnoma"dagi Turkiyaning katta muvaffaqiyat va gʻalabasi oʻz badiiy aksini topgan degan tasavvurni uygʻotadi. Lekin Ziyo Posho bu asarda oʻz ijodiy uslubiga mos ravishda satira janrini oldinga olib chiqqan, Krit oroliga muxtoriyat berish rejasi va loyihasining me'mori boʻlgan sadra'zam Ali Poshoni tanqid obyektiga aylantirgan. Bu ma'noda qabul qilingan qaror muallif nazarida qoʻshtirnoq ichidagi gʻalaba ekanligini ifodalaydi. Tilga olingan jihat asarda muallifning qiyosi va munosabatida ochiq shaklda namoyon boʻladi:

Kimsalar boʻlmadi bu fathi mubinga mazhar,
Na Iskandar, na Hulokiy, na Sezar-u Anibal.
Kritni qaytib oldi savlati sayfu qalami,
Xalqiga kelmish ekan doyayi istiqbol.
Bu na gʻayrat, na hamiyat, na jasoratdir bu,
Hech koʻrilmishmi tavorixi salafda amsol.

Ziyo Posho lirikasida falsafiy chuqurlik muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababdan ham uning poeziyasida oddiy lirika oʻzgacha rangbaranglik komponentiga aylanadi.

Shoir nazarida inson hech qachon mansab va boyligiga, yoshlik va sogʻligʻiga ishonmasligi lozim. Bularning bari oʻtkinchi. Inson oʻz ezgu amallariga suyanmogʻi darkor.

Bir kun kelajak sen ham parishon boʻlarsan,
Ey gʻuncha, bu jamiyatni ham dam deb oʻylaysanmi?

Ziyo Posho asl insoniylik shartini dunyo molidan yuz oʻgirish, sodda, tabiiy boʻlish bilan birga ezgulik qilish deb biladi. Shuning uchun ham

shoir bu g‘oyalarining targ‘ibi sifatida yozgan bir qancha she’ri inson muammolari, uning jamiyatdagi o‘rni va roli masalalariga falsafiy munosabat bildirish jihatdan ahamiyatlidir:

Hur bo‘lmoq istar esang, bo‘lma jahonning
Zavqida, safosida, g‘amida, qayg‘usida.
Oyinasi ishdir kishining, gapga boqilmas,
Shaxsin ko‘rinur rubtayi aqli asarida.
Insonga sadoqat yarashar, ko‘rsa ham ikroh,
Madadkoridir to‘g‘rilarning hazrati Alloh.

Ziyo Posho umrini faqatgina xalqining farovonligiga bag‘ishlagan va ijodida ham bu yo‘lda davom etgan. Shoir bu yo‘lda katta mashaqqatlar chekib, xalqqa qarshi bo‘lgan kuchlarning ta’qiblariga duchor bo‘lgan. Lekin u o‘z yo‘li haq bo‘lgani uchun ishonchini yo‘qotmay, kurashdan qaytmagan:

Bir zamonlar men ham tushdim baloyi g‘ayratga,
To‘g‘rilikla uchradim ming xil dardi zahmatga,
Goh vatandan ayrilib, ketdim diyori g‘urbatga,
Oqibat bo‘ldim giriftor, ushbu muhlik illatga.

Yoxud:

Xonumonim torumor bo‘ldi hamiyat yo‘lida,
Barku borim xo‘p parishon bo‘ldi g‘ayrat yo‘lida,
Nafsima zulm ayladim xalqqa adolat yo‘lida,
Jismu jon etdim fido bu mulku millat yo‘lida.

Qayd etish joizki, Ziyo Posho devon adabiyoti uslubida yozgan she’rlarida ham klassik an’ananing murakkab so‘z va iboralaridan uzoqlashib, nisbatan sodda iboralardan foydalangan.

Aksar kishining suratiga surati bo‘lmas,
Yo Rab, bu ne hikmatdir, ilohiy, bu ne holat.

Yoxud:

Dardga uchrar kim sadoqat etsa, albat, davlatga,
Istiqomat mahzi jannatdir bu mulki millatga.

Ziyo Posho XIX asrning zabardast shoirlaridan biri hisoblanadi. U o‘z ijodida xoh klassik, xoh Tanzimot adabiyoti xususiyatlarini parallel ravishda takomillashtirib, adabiyotda muvaffaqiyat qozongan.

NAMIQ KAMOL

NAMIQ KAMOL
(1840-1888)

XIX asr turk adabiyotining zabar-dast namoyandasi, "Yangi Us-monli jamiyati"ning faol a'zosi, asarlarida xalqqa ozodlik, vatan, millat sevgisini singdirgan Namiq Kamol 1840-yil Tekirdag' qishlog'ida mansabdor va dindor oilada dunyoga kelgan. Namiq Kamol 6 yoshidan boshlab tahsil olishni boshlagan. Uning ilk tahsili bilan otasi Mustafo Osimbey va maxsus murabbiylar shug'ullangan. Namiq Kamol 8 yoshida onasi Zahro xonim vafot etgach, bobosi Abdulatif Posho bolani o'z qaramog'iga oladi. Abdulatif Posho Istanbulda ekanligida Namiq Kamol Boyazid rushdiyasida tahsil oladi. Abdulatif Posho Qars va Sofiyada rais bo'lib ishlayotganida, Namiq Kamol arab va fors tillarini maxsus murabbiylar yordami bilan o'rganib, bu xalqlarning adabiyoti bilan bevosita tanishish imkoniga ega bo'ladi. U Qars va Sofiyada ruslarga qarshi turklarning qahramonlik kurashiga guvoh bo'lib, turk xalqining kurash azmi buyukligini o'z ko'zlari bilan kuzatadi. Bu kuzatuvlar, shu jumladan, arab va fors tildagi manbalardan foydalanish qobiliyati keyinchalik unga Sharq-Islom madaniyati va Usmonli tarixini o'rganishi va tadqiqi uchun yetarlicha faktlar beradi.

Namiq Kamol 13–14 yoshlaridan boshlab she'r yozgan. To'g'rirog'i uning ilk she'r yozishi Qarsda yashagan yillariga to'g'ri keladi. U 1856-yilda 16 yoshida bobosi va buvisining qistog'i bilan uylanadi. Uylangach, Istanbulga ko'chadi. Istanbulda Tarjima markazida ish boshlagan Namiq Kamol 10 yil shu yerda faoliyat ko'rsatadi. Lekin uning faoliyati bu markaz bilan cheklanmay, ayni paytda u Mol-mulk bojxonasi idorasida ham ishlagan. Istanbulda Namiq Kamol Sharq adabiyoti va tarixi bo'yicha bilimini oshirishga bel bog'lab, Qars va Sofiyada yozgan she'rlar asosida devon tuzgan. Sharq tillarini bilish bilan bir qatorda, u g'arb tillarini va madaniyatiga ham qiziqadi va Tarjima markazida Mehmet Mansur afandining yordami bilan fransuz tilini o'rganadi. Mehmet Mansur Namiq Kamolning xotirasida chuqur iz qoldirgan, Fransiyadan otasiga yozgan maktublarda uni hurmat bilan yod olgan edi. Fransuz tilini o'rganish orqali Namiq Kamol G'arb madaniyati bilan yaqindan tanishadi. Xususan, Shinosiyning ta'siri shoirda G'arb madaniyatiga bo'lgan ishtiyoqi ortadi. 1865-yildan boshlab Namiq Kamolning jurnalistlik faoliyati kengayadi. Turli mavzularda chop ettirgan maqolalar unga bo'lgan qiziqish va e'tiborni oshiradi, davlat idoralarining yonida obro'sini ko'taradi.

Masalan, Namiq Kamol Istanbulning yong'in muammolari to'g'risida yozgan maqolasi sadra'zam Ali Poshoga yoqadi va shoirga hukumat mukofoti taqdim etiladi. Namiq Kamolning jurnalistlik faoliyati uning jamiyatda sodir bo'layotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga faol munosabatini ta'minlagan, shoirning mutlaq rejimga ochiqchasiga e'tiroz bildirishiga sabab bo'lgan. Namiq Kamolning istibdodga qarshi e'tiroz va kurashining birinchi sababi jamiyatdagi adolatsizlik va nohaqlik edi. Ayni paytda "ularning naslida sadra'zamlar, katta sarkardalar, shoirlar, olimlar bo'lgan. Lekin hammasi sultonlar g'azabiga uchrab, ba'zilarining boshi tanasidan judo qilingan, ba'zilarining mol-mulki musodara qilingan, og'ir moddiy vaziyatda yashaganlar. Shubhasiz, ajdodlariga ko'rsatilgan zulmlar ham Namiq Kamolning sulton istibdodiga isyonchi ruhda ulg'ayishiga jiddiy ta'sir ko'rsatgan" (Rustam Huseynov). Ammo Namiq Kamolning hokimiyatga qarshi e'tirozlari avvaliga yashirin shaklda bo'lgan. 1865-yilda "Ittifoqi Hamiyat" nomi bilan shakllangan tashkilot keyinchalik "Yangi Usmonlilar jamiyati"ga aylandi va oldiga kattaroq maqsadlar qo'ydi. "Yangi Usmonlilar jamiyati"ning asosiy maqsadi Turkiyada Konstitutsiya tuzishdan iborat edi. "Yangi Usmonlilar jamiyati"ning ilk asoschilaridan bo'lgan Nuribey, Rashodbey, Mehmetbey, Oyatullohbey va boshqalar Turkiyaning ushbu vaziyatiga ko'z yummay, uning yangi faoliyat mexanizmini o'rtaga tashlashadi.

1867-yilda Namiq Kamol Sharq masalalari to'g'risida maqolalar yozdi. Hukumatning siyosatiga to'g'ri kelmagan ushbu maqola tufayli muallifga ham, bir qator davriy matbuot organlariga ham bosim o'tkazila boshlandi. Sadra'zam Ali Poshoning buyrug'i bilan matbuot jiddiy nazorat qilindi. 1867-yil 18-maydan Namiq Kamol hayotining Fransiya davri boshlaydi. "Yangi Usmonlilar jamiyati" nomiga Parijda nashriyot ochish taklifini olgach, Namiq Kamol Ziyo Posho bilan birga Fransiyaga boradi. Turkiya sulton Abdulazizning Fransiyaga safari vaqtida Namiq Kamol muayyan ta'qiblarga duchor bo'ladi va Londonga ko'chadi. Namiq Kamol Yevropada jurnalistlik faoliyatiga ustunlik berar edi. U Yevropada eng mashhur turk gazetasi bo'lgan "Hurriyat"ni nashr ettiradi, u yerda yangi Usmonli va konstitutsion g'oyalarga alohida joy ajratardi. Bu gazetaning 64 soni (avvalgi 3 sonidan tashqari) Namiq Kamol rahbarligida chop etildi va yangi g'oyalarning targ'ibida muhim rol o'ynadi. 1870-yilda u Istanbulga keladi. Sadra'azam Ali Poshoga bergan va'dasiga amal qilib, gazeta chop qilish tugul gazetalarga (bir necha maxfiy imzolar bilan yozilgan maqolalar bundan mustasno) maqola ham yozmaydi. Namiq Kamol Ali Poshoning o'limidan so'ng "Istiqbol" nomli gazeta chiqarishga bel bog'laydi. Ruxsat olmagani uchun "Ibrat" gazetasida ishlaydi. Bu gazetada chop etilgan maqolalari tufayli u yana diqqat obyektiga aylanadi. Hukumatga qarshi yozilgan maqolalarning keskinligi 1872-yilda "Ibrat" gazetasi-

ning yopilishiga olib keladi. Namiq Kamol va uning do'stlari markazdan uzoqlashtirilish maqsadida viloyatlarda vazifalarga tayinlanishsa ham u yerlarda jiddiy nazorat ostida yurardilar. Bu davrda Namiq Kamol Geliboluga viloyat hokimi etib tayinlanadi. Geliboluda uch oy ishlagach, yana Istanbulga qaytib keladi. 1873-yil aprelida inqilobchi shoirning "Vatan yoxud Silistra" pyesasi uyg'otgan ta'sirini bahona qilib, uni Magos oroliga surgun qilishadi. O'zi aytganidek, Magosda "qabr azobi"ni boshidan o'tkazsa ham u yerda yashagan 38 oy davomida ijod bilan keng shug'ullanib, bir nechta drama, nasriy asarlar yozadi. "Akifbey"., "Gulnihol", "Bechora bola", "Tush", "Intiboh" va b. pyesa hamda romanlarni yozadi, ayni paytda bu yerda qalamga olgan maqolalarini chop etish uchun Istanbulga yuboradi. 1876-yilda Sulton Abdulaziz taxtdan ag'dariladi, hokimiyatga kelgan V Murod Yosh turklar bilan yaqin bo'lgani uchun ularning iltimosiga ko'ra Namiq Kamolni zindondan ozod etadi va Istanbulga qaytishiga ruxsat beradi. 1877-yilda Namiq Kamol Midilli oroliga viloyat hokimi etib tayinlanadi. U 1884-yilda Rodos, 1887-yilda esa Sakiz orollarida hokim vazifalarida ishlaydi. Yuragi doim xalq muhabbati va vatan sevgisi bilan urgan Namiq Kamol 1888-yilda Sakiz orolida vafot etadi.

IJODI

XIX asrning II yarmidan yevropacha yangi turk adabiyotining shakllanishi va rivojlanishida xizmati bo'lgan san'atkorlardan biri Namiq Kamoldir. U ijodini she'r bilan boshlagan. Ilk davrlarda devon she'ri ta'siri bilan yozgan bo'lsa ham qisqa muddatda u Tanzimot adabiyotining talablari zaminida asarlar yozib, bu adabiyot ruhiga mos ravishda xalq ozodligi masalalariga alohida e'tibor qaratgan. To'g'ri, Namiq Kamol 25 yoshigacha ko'proq devon she'riyati ta'sirida yozgan bo'lsa ham, 25 yoshidan keyin uning ijodida tanzimotchilikka bo'lgan mayl kuchaygan. Lekin u ijodining so'nggi davrlari devon adabiyotidan butkul voz kechmagani ham bor haqiqatdir. Namiq Kamol poeziyasini shakl va mazmuniga ko'ra taxminan quyidagi shaklda guruhga ajratish mumkin:

1. Devon adabiyoti uslubida yozilgan she'rlar.
2. Shakl jihatdan eski, mazmun jihatdan yangi she'rlar.
3. Shakl va mavzu jihatdan yangi uslubda yozilgan she'rlar.

Namiq Kamol yashagan davrdagi ijtimoiy-siyosiy muammolar, ziddiyat va mashaqqatlar bevosita ijodiga ta'sir ko'rsatib, san'atida mansub bo'lgan xalqning, vatandoshi bo'lgan o'lkasining hayotiga xos bo'lgan jihatlar o'z aksini topa olgan edi. Bu davr Turkiyaga ko'proq Yevropa ta'siri bilan tavsiflanardi. Avvalo, Turkiyada yevropacha matbuot organlarining nashri, Yevropa yozuvchi va shoirlari asarlarining turk tiliga tarjimasi

keng tarqalgandi. Tanzimot adabiyotining boshqa namoyandalari kabi Namiq Kamol ham Yevropa adabiyotining ta'siri bilan yangi shakllangan turk adabiyotini eski manzuma shaklidan uzoqlashtirishga urinadi, yangi rivojlanish bosqichida adabiyot oldida turgan vazifalarni bajarish muhim masala sifatida ilgari surardi.

Namiq Kamol ijodi oʻzining siyosiy hajmi jihatdan boy hisoblanadi. Otaturk Namiq Kamol ijodidagi ijtimoiy-siyosiy ta'sirni yuqori baholaydi va fikrlarini quyidagicha ifodalaydi: "Vatan ozodligi va istiqloli uchun jon berishni bugungi avlodlarga Namiq Kamol oʻrgatdi. Namiq Kamoldan kelgan ovoz sehriga maftun boʻlgandik. Bu ovoz ruhimizni chaqmoqdek larzaga solardi. Bu ovoz shu kungacha oʻqigan she'rlarimdagi ovozga hech oʻxshamasdi".

Namiq Kamol "turklarning uch inqilobchi shoirlaridan biri" deb tavsiflanishi, avvalo, uning vatan ishqi, vatan muhabbati bilan joʻshgan ijodining gʻoya-badiiy xususiyatlarini toʻgʻri muayyanlashtirilishi va baholanishidan kelib chiqqan. U "baland ovozli vatan shoiri"dir. "Vatan ishqini, hurriyat zavqini, nohaqlikka qarshi kurashish tuygʻusini she'rlar bilan millatga singdirgan Namiq Kamol nafaqat buyuk adib, qudratli shoir, balki zehnlarda oʻzgacha fikr uygʻotgan, yuraklarni hayajon bilan urishga oʻrgatgan inqilob va gʻoya insonidir". Aslida bir inqilob, gʻoya insoni boʻlgan Namiq Kamol ijodi XIX asr oxirida yangi shakl va mazmunga ega boʻlgan turk adabiyotida yangi hodisa deb baholanardi. Yahyo Kamol uni "umri davomida jarangdor va tiyrak ovozi boʻlgan va bizni Sharf she'riyatining ayolsifat ishvasidan qutqargan inson" deb taqdim etishi tasodif emas. Namiq Kamol vatanga, tuproqqa, dinga, millatiga, uning oʻtmishiga bogʻlangan san'atkordir. Shu tufayli Namiq Kamol ijodida millatchilik (islomchilik va usmoniychilik), hurriyatchilik, konstitutiyachilik va boshqa gʻoyalarning joy olishi tabiiy hol. Avvalo, Namiq Kamol ruhiga va ijodiga hukmronlik qiluvchi vatan mavzusi oʻziga xos va original shaklda diqqatni jalb etadi. Namiq Kamolga koʻra, Vatan tuprogʻi, togʻi, dengizi va shu kabilar shunchaki makon emas, sevgiga loyiq muqaddas dargohdir. Namiq Kamol vatanni insonlar orasidagi til, sevgi va birodarlikni birlashtiruvchi tuproq deb hisoblaydi. Uning fikricha, birligi boʻlmagan tuproq dushman nishoniga aylanadi.

Jumlamizning volidamizdir Vatan,
Har kimni lutfi ila udir asragan,
Bosdi adu koʻksina biz sogʻ ekan
Arsh yigitlar Vatan imdodiga.

Namiq Kamol ilgari surgan gʻoya muayyan jihatdan oʻxshash aqidaga ega boʻlgan Shinosiyning "barcha millatlar uchun yagona vatan" fikridan

keskin farq qilardi. Namiq Kamol “bitta vatanda bir-biriga qarshi boʻlgan shaxs va tabaqalar borligini” nazarga olgani uchun bu fikrlarning haqiqatga hech qanday aloqasi yoʻq degan xulosaga keladi. Uning fikrlari usmoniychilik, islomchilik va turkchilik gʻoyalari shaklida oʻz aksini topadi.

Turing, ey ahli vatan, biz ham shodon boʻlaylik,
Dini millat yoʻlida, qani, qurbon boʻlaylik.
Shon kuni bugundir, bu millat arslonlari,
Olaylik qilichlarni, toʻkaylik ol qonlarni.

Lekin u yuqorida aytilgan “til birligi, fikr va sevgi birodarligi” prinsipiga bogʻliq ekanligini namoyish ettirgani tufayli usmoniychilik va islomchilikni turkchilikka nisbatan shartli ravishda va zohiriy shaklda oladi, barcha gʻoyalarni turkchilikka xizmat shaklida qabul qiladi. Shuning uchun ham Namiq Kamolning millatchilik tushunchasi uning usmonchilik va islomchilik fikrlarini toʻldiradi, kesishuvchi va bir-birining davomi ta’sirida koʻrinadi:

Izzi dorayni didodir maqsadim Islom uchun
Xalqni ta’min aylaram dinimla, imonla, man.

Namiq Kamolning hurriyat, vatan, millat ishqini, xalqning ozodlik kurashini oʻzida mujassam etgan asarlaridan biri “Hurriyat qasidasi”dir. Poemada Sulton II Abdulhamid hokimiyati yillarida ezilgan, huquqi toptalangan xalqning istiqlol orzulari tarannumi asosiy oʻrin egallaydi. Muallif asarda istiqlolning xalq uchun naqadar shirin ne’mat ekanligini, Tangrining bu ne’matni insonlar uchun yaratganini alohida ta’kidlaydi:

Ne afsunkor emishsan oh, ey diydori hurriyat,
Asiri ishqing boʻldik, garchi qutuldik asoratdan.
Seningdir endi jazbi qalbga qudrat, satr husn etma,
Jamoling to adab dur boʻlmasin anzori ummatdan.
Ne yori jon emishsan, oh ey umidi istiqbol,
Jahoni sensan ozod aylagan har yasu mehnatdan.

Namiq Kamol ijodida hurriyat xalqning yagona xalos yoʻli kabi tavsiflanadi va bu yoʻldan borishga xalqning haqqi bor deb koʻrsatiladi. Shoirning poemada aks ettirilgan hurriyat tushunchalari Londonda nashr etilgan “Hurriyat” gazetasida chop etilgan bir maqolasidagi fikrlari bilan oʻxshab ketadi. Maqolada “xalqning hokimiyat haqqi tasdiqlangan taqdirda jumhuriyat etmoqqa ham haqqi boʻlishini” ilgari surgan Namiq Kamol zulm va asoratga qarshi siyosiy kurashda xalqning qat’iy va dadil qadam tashlashga haqqi borligini ta’kidlaydi.

Shoir “Hurriyat qasidasi” asarida xalq haqqini ularga bergan shaxslarni yuqori baholaydi, insonlarni faqat va faqat xalqqa xizmat qilishga chorlaydi:

Charchamas o‘zini inson bilganlar xalqqa xizmatdan,
Muruvvatmand bo‘lgan, mazlumga el tortmas ionatdan.
Muini zolimin dunyoda arbobi danoatdir,
Ko‘pakdir zavq olgan sayyodi beinsofga xizmatdan.

Shubhasiz, Namiq Kamol “zolim”, “beinsof” deb atagan shaxslarni ko‘proq hukmron tabaqalar ichida izlaydi, ularning xalqqa begonaligini tanqid qilardi. U mamlakatining eng qiyin sharoitida ham, davlatning harbiy muvaffaqiyatsizliklarini ham shunday shaxslarning faoliyatiga bog‘laydi. Shoir 1877–1878-yillar turk-rus urushida muvaffaqiyatsizlikka duchor bo‘lgan Turkiyaning ahvoliga achinadi, mag‘lubiyatning asosiy sababchisi sifatida Sulton Abdulhamidni tanqid obyektiga aylantiradi va bu og‘ir vaziyatni quyidagicha tasvirlaydi:

Vatanin poraladi siynasini dushman eli,
Saryayi motam emish tolemizning to azali
Karbaloda to‘kilgan huni yetimoni Ali
Vatanin bag‘rina dushman tayadi xanjarini,
Yo‘q emish qutqaruvchi baxti qora modarini.

Devona Hikmat bilan birga yozgan 26 bandlik “Vatan marsiyasi” nomli she’rining barcha misralarida qayg‘u motivi hukm suradi. Muqaddas vatan tuprog‘ining dushman toptashi, millatning dushman tazyiq va haqoratlari ostida bo‘lishi she’rda faqatgina shoirning ichki tashvishi emas, balki dushmanga nisbatan g‘azab va nafratining ifodasidir. Dushmanning beomonligi, beshafqatligi, millatning nochor qolishi, vatan tuprog‘ining qon ichida bo‘g‘ilishining shoirda tug‘dirgan tashvishi va tushkunligi uni hatto Alloh va Muhammad payg‘ambarga yuzlanib, e’tiroz qilishdan qaytarmaydi:

Oh Robbim, bor esa moili faryod bo‘lding,
Vatanni qahr ila tahqir ila mutod bo‘lding.
Hammamiz zolim esak, sen hammi jallod bo‘lding…
Yo‘q emish qutqaruvchi baxti qora modarini.

She’rda Namiq Kamolning dushman tajovuziga duchor bo‘lgan millatning har bir namoyandasini Baytullohga tosh otgan Hajjoj bin Yusuf al-Sakofiy bilan qiyoslashi tasodif emas. Chunki bu vaziyatda u vatan sevgisiga qaramay ruhiy bezovtalikning unda yuzaga keltirgan milliy, ayni

paytda ruhiy-ma'naviy tuyg'ularning assosiatsiyasini namoyish etib, shoir-vatandosh mavqeyini ilgari suradi:

Vatanning javhari nomusini biz sotaylikmi?
Yo bini haqda Hajjoj bilan bir yotaylikmi?
Xoliqqa qarshi borib Ka'baga tosh otaylikmi?

Qizig'i shundaki, Namiq Kamolning hurriyat, istiqlol, turkchilik g'oyalari amalga oshishida katta xizmati bo'lgan, Turkiya Jumhuriyati asoschisi Mustafo Kamol Otaturk davlat tuzganidan so'ng Buyuk Millat Majlisining 1922-yil 1-martdagi majlisida Namiq Kamolning yuqoridagi misralarini real hayotga moslashtirgan holda quyidagicha o'qigan:

Vatanin bag'riga dushman tirasin xanjarini,
Topilur qutqaruvchi baxti qaro modarini.

Namiq Kamol yashab faoliyat ko'rsatgan davrida Turkiya siyosiy chigalliklar ichida edi. Bu hol shoirning vatan va millat orzulari amalga oshishiga to'g'onoq bo'lar edi. To'g'rirog'i, bu jarayonlar girdobida shoir xalqi uchun tilagan kunlar hali uzoqligini anglar va ma'yus holda fikrlarini mana shunday ifodalardi:

Sen bo'lding javrina, ey dil-shikan mahzun, men mahzun,
Falak kulsin, sevinsin, endi sen mahzun, men mahzun.
O'larsam millatimda ko'rmadim umid etganim fayzni,
Yozilsin sangi qabrimda Vatan mahzun, men mahzun.

Janubiy Ozarbayjon milliy-ozodlik harakati rahbari Sh.M.Xiyoboniy og'ir jarohat olganda Namiq Kamolning yuqoridagi misralarini aytib vafot etganini qayd etish lozim.

Umuman Ozarbayjonda N.Kamol ijodiga katta e'tibor qaratilgan, uning islomchilik va usmonlichilik qarashlari bilan shakllangan g'oyalariga alohida diqqat jalb etilgan. Islomchilik Namiq Kamolda diniy qarashdan tashqari, siyosiy mavqe ham sanaladi. Namiq Kamol dunyo Islom birligida usmonlilarning yetakchi mavqeda bo'lishlariga ahamiyat berar, Islom birligi mamlakatlarida ma'naviy-madaniy aloqalarning mustahkamlanishini muhim deb hisoblardi. Bu kabi holatlar Namiq Kamolga butun turk dunyosida bo'lganidek, Ozarbayjonda ham rag'batni orttirgan, asarlarining nashriga ehtiyoj tug'dirgan edi. Shoirning Ozarbayjonda "Dabiston" jurnalining 1907-yil 5-sonida chop etilgan "Vatan" she'ri siyosiy-diniy xususiyatga ega. Bu she'rda islomchilik-usmonlichilik qarashlari shoirning boshqa qarashlarini yengib o'tadi:

Ket Vatan, Ka'bada qoraga burkan,
Bir qo'ling ravzayi nabiga uzat.
Birini Karbaloda Mashhadga ot,
Koinotga ul hay'atingla ko'rin.
U tomoshaga haq ham oshiq bo'lar,
Ko'zga bir olam aylar izhor.
Ki, jahonda buyuk latofati bor,
Bu latofat bo'lsa agar inkor.
Mazhamibda demak, muvofir bo'lur,
Och vatan ko'ksingni, Allohingga och,
Shuhadonni chiqar-da o'rtaga soch.
De-ki, yo rabbi, bu Husayningdir.
Shu muborak habibi zishoning,
Shu kafansiz yotgan shahidoning,
Kim badring, kim Nonabiningdir,
Yangilansinmi qonli yaralar?
May to'kilsinmi qabri sahoba?
Yarasharmi sanam bu mehrobga?
Xochmi qo'nsin badal shu mezobga?
Diningning qolmasinmi bir asari?
Odam avlodi bir guruh joni,
Sendan olsin sor shaytoni?

Lekin ba'zi umidsizlik va qayg'u motivlarini hisobga olmaganda, Namiq Kamol ijodida vatanning ertasiga, uning kelajagiga ishonch hurriyat va istiqbol tushunchalaridek kuchlidir. Turkiyaning dushman kuchlari bilan yuzlashgan eng og'ir holatlarda ham shoir kelajakka bo'lgan ishonchini yo'qotmagan, xalqining g'alaba qozonishini ta'kidlagan. Namiq Kamol ijodida yetakchi o'rin egallovchi, hozirda turk yoshlarining tillarida yod bo'lgan, milliy tuyg'u va hislarning tarannumi sifatida tengsiz namunaga aylangan "Nom olarmiz biz" she'ri shu tomondan ahamiyatlidir:

Amalimiz, afkorimiz iqboli vatandir,
Sarhadimiz qal'a bizning xoki badandir.
Usmonlilarmiz, ziynatimiz qonli kafandir,
Qovg'ada shahodatla buyun kom olarmiz biz,
Usmonlilarmiz, jon beramiz, nom olarmiz biz.
Qon ila qilichdir ko'ringan bayrog'imizda,
Jon talvasasi kirmas uyimizda, tog'imizda,
Har go'shada bir sher yotar turrog'imizda,
Qovg'ada shahodatla buyun kom olarmiz biz,
Usmonlilarmiz, jon beramiz, nom olarmiz biz.

... To‘p portlasin, otashlari atrofga sochilsin,
Jannat eshigi jon bergan qondoshlarga ochilsin,
Dunyoda ne topdikki, o‘limdan ham qochilsin.

Namiq Kamol tuprog‘ining “har go‘shasida sher kabi yotgan” yigitlari bilan faxrlanadi, vatan uchun kurashlarda “jon talvasasi” nimaligini bilmagan dovyurak yigitlar bilan maqtanadi, shunday vatanning hech qachon bosib olinmasligiga ishonchi komilligini ifodalaydi. Shuning uchun ham shoir vatanning dushman xavfi bilan yuzma-yuz bo‘lganda yagona umidi bo‘lgan “ziynatlarini qonli kafan” deb biluvchi yigitlarga yuzlanadi, ulardan panoh so‘raydi:

Mana, yog‘iy oldida hozir siloh,
Arsh yigitlar, vatan imdodiga.
Arsh ilgari, arsh biznikidir farah,
Arsh yigitlar, vatan imdodiga.

Shuni ham qayd etish joizki, “yangi turk adabiyotida go‘zal ayol qiyofasida tasavvur qilingan, aziz vatan va ona vatan tushunchasi ilk bor Namiq Kamol bilan boshlangan”. Shuning uchun ham Mustafo Kamol Otaturk Namiq Kamol asarlaridagi vatan ishqi va buning timsolida milliy ozodlik ruhini yuqori baholab, xalqning kurash azmini orttirishda Namiq Kamolning rolini alohida aytib o‘tgan.

Namiq Kamol Tanzimot adabiyoti talablariga mos ravishda ijodida roman janriga ham joy bergan. Jami ikki roman – “Intiboh” (1876) va “Jazmi” (1880) yozishiga qaramay, uning romanlari turk adabiyotida o‘zidan avvalgi va o‘zidan keyingi romanlarga nisbatan originalligi bilan farq qiladi. Masalan, professor doktor Mehmet Kaplanning yozishicha, “Namiq Kamolning turk romaniga olib kelgan eng muhim unsurlaridan biri “Intiboh”dan turli namunalari bo‘lgan ruh tahlillarining berilishidir”.

“Intiboh” Namiq Kamolning ilk romani bo‘lib, asarni Magosda ekanligida yozgan. Asar mavzusi oilaviy-maishiy va ijtimoiy muammolar zaminidadir. Muallif avvalo asarni “So‘nggi pushaymonlik” nomi bilan qalamga olsa ham, keyinchalik asar “Intiboh” shaklida chop etiladi. Asarning bosh qahramoni Alibeydir. Hodisalar uning atrofida yuz beradi. Otasining vafotidan so‘ng Alibey onasi bilan yolg‘iz qoladi. Alibey tushkunlikka tushadi. Uni bu vaziyatdan qutqarish uchun ishga yuborsalar ham bu ish uning ma’naviy cho‘kishiga nuqta qo‘ymaydi. U tasodifan Mohpaykar ismli axloqsiz, buzuq ayol bilan tanishadi. Hiylagar Mohpaykar ilk daqiqadayoq uni o‘z to‘riga ilintiradi. Alibey duchor bo‘lgan ma’naviy zarbalarga nuqta qo‘yildi degan fikrga boradi va bu

ayolga uylanadi. Lekin do'stlarining yordami bilan bu ayolning kimligini bilgach, Ali onasining yoniga keladi. Mohpaykarning hiylasi natijasida uzoq vaqt onasini unutgan va uning yoniga kelmagan Alibeyning bu tashrifi ona uchun anchadan beri tuzib qo'ygan rejasini amalga oshirishiga sharoit yaratadi. Ona o'g'lini Mohpaykardan uzoqlashtirishning yagona yo'li sifatida uni boshqasi bilan uylantirishni ko'zlaydi. U o'g'lini Diloshub ismli joriyaga uylantiradi. Qasos o'ti bilan yonayotgan Mohpaykar Diloshubning, nomussiz, axloqsiz ekanligi haqida bo'htonlar to'qib chiqaradi. Yosh Alibey bularga ishongani uchun Diloshubdan uzoqlashadi. Diloshubni bir odamga sotishadi. Hamon qasos o'tida yonayotgan Mohpaykar Diloshubni o'sha odamdan sotib olib, unga chidab bo'lmas zulmlar beradi. Lekin metin irodali va beg'ubor qiz bularga chidaydi. Mohpaykar esa bu bilan kifoyalanmay, Alibeyni o'ldirishga qaror qiladi. Buni eshitgan Diloshub Alibeyning nohaq ayblovlari qurboni bo'lishiga qaramay, unga bo'lgan muhabbati va rag'bati tufayli erini – Alibeyni qutqarmoqchi bo'ladi. Mohpaykar tuzgan rejasiga ko'ra Alibey kechasi uyga ketayotganda o'ldirilishi kerak edi. Lekin Alibey hodisadan xabardor bo'lgani uchun u yerdan qochadi va u qochgan payti yerga tushgan paltosini kiyib olgan Diloshub maxsus yollangan qotil tomonidan Alibey o'rniga o'ldiriladi. Hodisa joyiga qaytgan Alibey Diloshubni bag'riga bosib, qilgan xatolarini anglaydi, lekin hammasi uchun kech bo'lganini ham tushunib yetadi. Darg'azab Alibey Mohpaykarni o'ldiradi. Hibsga olingan Alibey 6 oydan so'ng qamoqda vafot etadi.

Real hodisalarni aks ettirgan roman yuqori ta'sirga ega. Muallif Alibey timsolida o'z hayotini to'g'ri yo'lga qo'ya olmagan, qilgan xatolarini kech bo'lsa ham tushunib ketgach, yangi hayotga qaytayotganida badnom bo'lgan yoshlarning fojiasini ko'rsatgan. Ayni paytda muallif jamiyatda o'zini ko'rsatgan ijtimoiy tengsizlik, etik-axloqiy nuqsonlar va b. masalalarda o'z munosabatini bildirgan.

"Jazmi" tarixiy roman bo'lib, muallif asarni ikki jildda yozishni rejalashtirgan bo'lsa ham, faqat birinchi jildini tugallay olgan. Roman mavzusi Eron-Turk urushidan olingan. Asar boshida II Sulton Salim zamonida Eron bilan bo'lgan urush haqida so'z boradi. Bu urushda mardlik ko'rsatgan Jazmi qo'mondon Usmon Poshoning maqtoviga sazovor bo'ladi. Urushda Odil Giroy va uning ukasi G'oziy Giroy dushmanga asir tushadi. Eron shohining rafiqasi Shahriyor Odil Giroyga oshiq bo'ladi. Ayni paytda shohning singlisi Pari xonim ham Odil Giroyga muhabbat izhor qiladi. Pari xonimning ham go'zal, ham sunniy mazhabiga mansub ekanligi Odil Giroyning unga bo'lgan muhabbatini yanada orttiradi. Buni bilib qolgan Shahriyor vazir Sulaymon bilan ham Odil Giroyni, ham Pari xonimni o'ldirishni rejalashtiradi. Odil Giroy yordam maqsadida Jazmining Eronga kelishini istaydi. Jazmi darvesh qiyofasida Eronga keladi va

ularni xalos qilayotganda yaralanadi, Odil Giroy va Pari xonim qahramonlarcha halok boʻladi. Jazmi bu jangda yaralansa ham ularni dafn etadi va Turkiyaga qaytadi.

Muallif asarda masalalarga qahramonlik, mardlik va b. mavzular bilan yondashib, oldiga qoʻygan muammolarning yechimini topgan, vatan sevgisi, yurt sevgisi hamma narsadan ustun ekanligiga e'tibor qaratgan. Namiq Kamol bu asarda oʻzining "dunyoga kelish hunar emas" degan mashhur fikrini eslatib, asl hunar esa dunyoga kelib, nom qozonish, shijoat koʻrsatish ekanligini tasdiqlagan.

Namiq Kamol ijodida dramatik asarlarning alohida oʻrni bor. Adib adabiy janr sifatida san'atda drama asarlarning oʻrnini va ta'sir doirasini yuqori baholagan. Hali Parijda boʻlgan vaqtida Namiq Kamol otasiga yozgan maktublarining birida bu borada fikrlarini quyidagicha ifodalaydi: "Bir millatning goʻzal soʻz qudrati adabiyotida, adabiyotning eng jonli ifodasi esa drama asarlarida ma'lum boʻladi".

"Vatan yoxud Silistra" (1873), "Gulnihol" (1873), "Bechora bola" (1873), "Akifbey" (1874), "Jaloliddin Xorazmshoh" (1885), "Qora balo" (1885) kabi drama asarlari Namiq Kamolning dramaturgiya bilan jiddiy shugʻullanganini koʻrsatadi. Dramaturg bu asarlarda tarixiy hodisalarga, millat va vatan sevgisi muammolariga joy ajratgan, ilk navbatda milliy tafakkur prizmasidan hodisalarni baholagan. "Vatan yoxud Silistra" muallifning ilk drama asaridir. Asl nomi "Vatan" boʻlsa ham senzura tomonidan ruxsat berilmagani uchun asarning nomi oʻzgartirilib, "Silistra" nomi bilan chop etilgan. Lekin keyinchalik "Vatan yoxud Silistra" shaklida nashr etilgan. Pyesa 4 pardadan iborat. Asarning mavzusi 1828 va 1853-yillar turk-rus urushlarida sodir boʻlgan hodisalardan olingan. Lekin pyesaning asosiy mavzusini 1853-yil Qrim yoʻlida ruslar bilan turklar oʻrtasidagi urush haqidadir. Silistra bugungi Bulgʻoristonda Dobruja hududida joylashgan. 1388-yilda turklar tomonidan zabt etilgan bu hududlar 1853-yilda rus qoʻshini hujumiga duchor boʻladi. Namoq Kamol bu asar haqida shunday deydi: "Men yozgan asar Rumelida jannatmakon Sulton Mahmudxon davridagi Shumnu qamalida aytilgan hikoyani Qrim urushi paytida sodir boʻlgan Silistra urushiga koʻchirishdek gap. Buni yozishdan maqsadim millatdagi vatan hislarini tasvirlashdir". Tarixdan ma'lumki, 1853-yil turk-rus urushining eng qonli janglaridan biri Silistra qal'asida boʻlgan. Turklar Muso Hulusi Poshoning qoʻmondonligi ostida Silistra qal'asini 6 minglik qoʻshin bilan 41 kun himoya qilgan, janglarda 3 ming shahid bergan. Ruslar esa Silistra qal'asining mudofaasida 12 general, 15 ming askar yoʻqotgan. Bu jangda, shuningdek, rus qoʻshining 20 ming askari yaralangan, koʻpgina qurol-aslahalari yoʻq qilingan edi. Turk qahramonlik solnomasida joy olgan Silistra urushida dovyuraklik koʻrsatgan, vatan uchun jonini oʻtga otgan turk oʻgʻil va qizlarining madh

etilishi Namiq Kamolning “Vatan yoxud Silistra” asarida eng yuksak tarzda badiiy aksini topgan.

“Vatan yoxud Silistra” pyesasining bosh qahramonlaridan biri Islombeydir. Asardagi obrazlarning ko‘pchiligi tarixda bo‘lgan shaxslar hisoblanadi. Masalan, tarixiy shaxs bo‘lgan Mustafobey asarda Abdulla o‘nboshi sifatida taqdim etiladi. Yoxud Silistra jangida 120 ko‘ngilli bilan birga kelgan Islombeyning qahramonligi ham tarixiy haqiqatlar asosida aks ettirilgan. Shu jumladan, Namiq Kamol Qarsda bo‘lganida qallig‘ining ortidan urushga kelgan va shahid bo‘lgan qizning janozasini ko‘radi, ushbu qizning obrazini Zakiyaning timsolida jonlantiradi. Balki shu tufayli ham muallif asarda turkning qahramonlik va shijoatini faqat bir obraz – Islombeyga bog‘lamaydi. Asardagi Sidqibey va Zakiya xonim obrazlarini ham dramaturg Islombeyning timsolidagi g‘oyalarning tashuvchilari sifatida taqdim etadi. Asarning qiziqarli mazmuni bor. Vatanning og‘ir kunida Islombey urushga ketadi va uni sevgan shaxsning ortidan kelishini istaydi: “Birodarlar! Men urushga ketyapman. Xohlovchilar yonimga kelsin. O‘qdan, nayzadan qo‘rqmayman, qo‘rqadiganlar xotinlarining yonida o‘tirsin. Iloji bo‘lsa, barcha vatan birodarlarimga bu zaif vujudimni qalqon qilaman, ko‘ksim tilka-pora bo‘lmaguncha bir toshiga hech kimning qo‘li tegmaydi. Biz vatanni qo‘riqlaymiz... Alloh ham bizni asraydi...” Islombey Silistra yo‘lida borgan hayot-mamot janglarining ishtirokchisi bo‘ladi va dushmanga qon yuttiradi. Qahramonlik ovozasi ilk kunlardan butun urush maydonlariga yoyiladi. Islombey jangga ketgach, Zakiya ham qiyofasini o‘zgartirib, erkak libosida Silistraga boradi. Janglarda Silistraning qal’a qo‘mondoni halok bo‘ladi. Uning o‘rniga Sidqibey keladi. Sidqibey bundan avval urushda o‘limga mahkum qilingan do‘stini o‘ldirishdan bosh tortgani uchun vazifadan ozod etilgan, unvoni olib qo‘yilgan edi. Shuning uchun ham u oilasining yoniga borishni o‘ziga haqorat deb biladi, g‘oyib bo‘lgani haqida yolg‘on xabar tarqatib, boshqa nom bilan oddiy askar sifatida qaytadan urushda ishtirok etish uchun Silistraga boradi. Bu og‘ir kunda u xotini va o‘g‘lining o‘limi, qizining esa g‘oyib bo‘lgani haqida xabar topadi. Bu xabar uni qattiq iztirobga soladi. Lekin bu uning jang azmini susaytirmaydi, aksincha dushmanga bo‘lgan nafratini yanada oshiradi.

Navbatdagi amaliyot vaqti dushman qurol-aslaha omborini portlatishga ketgan Islombey, Abdulla o‘nboshi, Zakiya, Sidqibey alohida qahramonlik ko‘rsatishadi. Amaliyotdan so‘ng Zakiyaning qo‘llarida hushiga kelgan Islombey Zakiyani taniydi, shu bilan birga Sidqibey ham Zakiya uning qizi ekanligini bilib qoladi. Bu nihoyada muallif asarda saodatini topgan shaxslardan ko‘ra ko‘proq dushmanga zarba berib zafar qozonganlarning obrazini jonlantiradi.

Namiq Kamol besh pardali “Gulnihol” dramasini 1873-yilda Magos-

da yozgan. Zulm va istibdodga qarshi yozilgan ushbu asarning asl nomi ko'ngildagi sir ma'nosini bergan "Rozi dil" bo'lgan. Asarda muayyan obrazlar silsilasida muallif ikki turli qutb – zulm va istibdodning, ozodlik va xayrixohlikning chiziqlarini aniqlaydi. Qoplon posho zulmning, Muxtorbey esa ozodlik va xayrixohlik ramzi sifatida jonlanadi. Zolimligi bilan dong'i taralgan Qoplon posho insonlarning barcha haqlarini toptab, ziyoli shaxslarga har qanday zulm o'tkazishdan hayiqmaydi. Vaziyat shu darajaga borib yetadiki, u amakivachchasi Muxtorbeyning sevgilisini tortib olishga urinadi va bu jirkanch maqsadini amalga oshirish uchun uni zindonga tashlashni buyuradi. Muxtorning qaylig'i Ismat bularga e'tiroz bildirsa ham foydasi bo'lmaydi. Lekin Gulniholning yordami hammasini o'zgartira oladi. U avvalo dono maslahatlari bilan Muxtorbeyni zindondan ozod qiladi. Muxtorbey viloyat markaziga boradi. Qoplonning qilg'iliqlari haqida ma'lumot beradi. Gubernator Qoplonni qatliga farmon beradi. Lekin hanuz Muxtorning zindondan qochishi va gubernator bilan uchrashuvidan bexabar Qoplon o'z ishi bilan mashg'ul edi. Uning odamiylikdan uzoq harakatlariga e'tiroz bildirgan Gulnihol Qoplon tomonidan o'ldiriladi. Hodisa joyiga Muxtorbey keladi. U tumanga hokim etib tayinlanadi. Qoplon o'ldiriladi. Asar mana shu bilan nihoyasiga yetadi. Muallif xalq hokimiyati tarafdori sifatida xalqning istiqlol, saodat orzularini amalga oshishini tarannum etadi. Shu maqsad bilan xalq tomonidan sevilgan va obro'ga ega bo'lgan Muxtorbeyning hokimiyati yillarida insonlarning hayoti yaxshilanishini, adolatli rahbarligini oldingi planda taqdim etadi. Oilaviy-maishiy mavzudadir. Shunga qaramay, muallif bu fonda ijtimoiy masalalarni qalamga olib, jamiyatda sodir bo'lgan ijtimoiy adolatsizliklar, pulning jirkanch roli va boshqalarni asosiy tanqid obyektiga aylantiradi. Namiq Kamol "Bechora bola" asarida 14 yoshli bechora Shafiqaning sevmagan, ko'rmagan odamiga turmushga berilishini tasvirlaydi va uning fojiasini ham ushbu hodisa bilan bog'laydi. Muallif asarda bir-biriga teskari bo'lgan obrazlar timsolida tasvirlagan voqea va hodisalarning mohiyatini tom ma'noda ochib bera olgan.

Shafiqani sevgan yosh yigit Ota ahd-u paymoniga sodiq qolib, tibbiyot maktabini bitirgach, turmush qurish umidi bilan qaytib keladi. Lekin Shafiqa qarz evaziga otasining qarzlarini to'liq qoplagan odamiga turmushga berilganini ko'radi. Shafiqa boshqasiga berilgach, sil kasaliga chalinganini, o'lim to'shagida ekanligiga chidolmagan Ota zahar ichib o'ladi. Bu hodisadan so'ng Shafiqa ham dunyodan ko'z yumadi. Ikki yoshning sof muhabbat fojiasini ko'rsatish bilan dramaturg jamiyatda hukm surayotgan axloqqa zid normalarga, pul hukmronligiga e'tiroz bildiradi.

Namiq Kamolning "Akifbey" fojiasi ham deyarli oilaviy-maishiy mavzu sanaladi. Lekin muallif bu asarda "Bechora bola"dan farqli o'laroq axloqsiz ayilning jamiyatda ham, oilada ham buzuqlik roli tasvirini oldingi

planga olib chiqqan. Asar qahramoni Akifbey dengiz suvoriysidir. Vatanini va xalqini jonidan ortiq koʻrgan bu yosh yigit katta orzular bilan yashaydi. U Dilrubo ismli qiz bilan turmush quradi. Avvaliga goʻzal va iffatli koʻringan bu ayol aslida buzuq hayoti boʻlgan, nomus va iffatdan uzoq boʻlgan ayoldir. Rus floti va turk flotining dengiz janglari vaqtida Akifbeyning kemasi portlatiladi va u tasodifan kema taxtasida sohilga yetib borib sogʻ qoladi. Lekin uni hamma oʻlgan deb oʻylaydi. Dilrubo uning shahid boʻlgani haqida soxta hujjat tayyorlab, Asad ismli boshqa erkakka turmushga chiqadi. Akifbey oʻz uyiga keladi. Barcha voqealarni batafsil eshitadi va Dilrubo bilan Asadning uyiga borib, Dilruboni oʻldirmoqchi boʻladi. Oʻq Dilruboni toʻsib qolgan Asadga tegadi. Asad oʻlishdan avval Akifni xanjarlaydi. Voqea joyiga kelgan Akifbeyning otasi Dilruboni oʻldiradi.

Asar mazmuni bilan tanishganda hodisalar orqali qahramonlik ruhi, vatan sevgisining buyukligi yana bir bor namoyish boʻladi.

Namiq Kamolning tarixiy mavzuda qalamga olgan “Jaloliddin Xorazmshoh” dramasi Xorazmshohlar davlati hukmdori Jaloliddinning hayoti va siyosiy faoliyatidan bahs etadi. Faqat vatanparvarlik, qahramonlik ruhida yozilgan ushbu asarda Jaloliddin Xorazmshohning moʻgʻul istilosi davrida dushmanga qarshi kurashi asarning asosiy mazmunini tashkil etadi.

Namiq Kamolning “Qora balo” nomli soʻnggi pyesasi olis Hindistonda Boburlar saroyida yuz bergan hodisalarni hikoya qiladi. Hukmdor qizi Bonu qayligʻi Xusrav bilan kelajak saodatlari toʻgʻrisida oʻylaydi. Lekin bir zanji Bonuning nomusiga tekkani uchun qiz zahar ichib oʻzini oʻldiradi. Buni eshitgan Xusrav avval zanjini, soʻng esa oʻzini oʻldiradi. Umuman, bu asarni turk adabiyotshunoslari Namiq Kamolning eng sayoz asari deb hisoblashadi va buning sababi sifatida asarni yozishi “N.Kamolning Magosdagi zindon azoblari ichida moddiy va ma’naviy jihatdan zaiflashgan vaqtga” toʻgʻri kelganini koʻrsatishadi.

Namiq Kamol turk adabiyoti tarixida nafaqat kuchli shoir, nosir va dramaturg sifatida, balki katta tadqiqotchi-olim sifatida ham tanilgan. Uning tarixiy mavzuda yozgan “Buyuk Islom tarixi”, “Silistra urushi”, “Usmonli tarixi”, “Afkori parishon” va b. asarlari turk hamda Islom tarixining tadqiqi va oʻrganilishi sohasida bebaho anbadir.

ABDULHAQ HAMID TARXON

ABDULHAQ
TARXON
(1852-1937)

Abdulhaq Hamid yangi turk adabiyotining rivojida mislsiz xizmati bo‘lgan taniqli shoir va dramaturgdir.

U turk adabiyotini yangi shakl va mazmun bilan boyitgan nodir san’atkorlardan biridir.

Hamid 1852-yilda Istanbulda taniqli insonning oilasida tug‘ilgan. Ajdodining qadim turkiy Tarxonlar nasliga mansub ekanligi uchun

“Tarxon” taxallusini olgan edi. Otasi Xayrulla afandi davrining taniqli ma’rifatli ziyolaridan

edi. Onasi Muntaho xonim esa Kavkazdan olib kelingan cherkas qizi edi. Hamid ilk tahsilini mahalla maktabida olgan.

Otasi Xayrulla afandi Hamidning o‘qishga bo‘lgan ishtiyoqini ko‘rgani uchun uning xususiy murabbiylar yonida ta’lim olishi uchun sharoit yaratgan. 1862-yilda Hamid o‘n yoshga to‘lganda akasi bilan Parijga boradi. U yerda Yevropa turmushi bilan tanish bo‘lasi, shuningdek, qisqa muddat Parij milliy maktabida o‘qiydi. Bularning bari Hamidning dunyoqarashiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi, qarashlarning shakllanishida muhim rol o‘ynagan. Fransiyadan qaytgach, u tahsilini Istanbuldagi xususiy fransuz va Amerika maktablarida davom ettiradi. Bu yillarda Abdulhaq Hamid Sharq tillariga qiziqadi, ustozi Bahouddin afandidan fors va arab tillarini o‘rganadi. Tahsil olish bilan birga u 13–14 yoshlarida Istanbuldagi tarjima markazida ishlaydi. 1865-yilda Hamidning otasi Tehronga elchi etib tayinlanadi. Shu davrdan so‘ng Hamidning Eron hayoti boshlanadi. Bu yerda Hamid fors tilini bilgani uchun fors adabiyoti bilan tanishadi.

Eron adabiyoti bilan yaqindan tanishish unga Sharq dunyosining madaniyati va tarixi bo‘yicha ko‘p narsalarni o‘rganadi. Lekin u Tehronda uzoq vaqt qola olmaydi. Otasining bevaqt o‘limi Hamidning Tehronda jami ikki yil qolishiga sabab bo‘ladi. Shundan so‘ng Xayrulla afandining barcha oila a’zolari, shu jumladan, Abdulhaq Hamid Istanbulga qaytadi va moliya idorasida ishlaydi.

U 1871-yilda Edirnega boradi. Bu yerda Fotima xonim bilan tanishadi. 13 yoshli qiz bilan turmush qurgach, yana Istanbulga qaytadi. Abdulhaq Hamid diplomatik sohada ham faoliyat ko‘rsatadi. Adib 1873-yilda Tehron taassurotlari asosida yozgan “Mojaroyi ishq” nomli pyesasini chop ettiradi. Bir muddatdan so‘ng Hamid “Ichli qiz” va “Sabru sabot” asarlarini ham nashr qilishga muvaffaq bo‘ladi. Abdulhaq Hamid bu davrda

mahsuldor ijod darajasiga chiqqan edi. Muallifning hanuz oʻzi koʻrmagan Hindistondan hikoya qiluvchi, hind ijtimoiy-siyosiy hayotini aks ettiruvchi "Hind qizi" asari katta shov-shuvga sabab boʻladi. Abdulhaq Hamid faqat dramaturgiya sohasida emas, poeziya sohasida ham muvaffaqiyatlarini koʻrsata oladi. U 1876-yilda Turkiyaning Fransiyadagi elchixonasiga ikkinchi kotib vazifasiga tayinlanadi. Bu bosqichda Hamid fransuz adabiyoti va madaniyati bilan yaqinroq tanishish imkoniyatiga ega boʻladi va butkul fransuz adabiyoti ta'siriga tushadi. Parijga ishlashga ketayotganda turmush oʻrtogʻini olib ketmasligi tadqiqotchilar tomonidan oʻzligi bilan yolgʻiz qolishi, ichki olamiga shoʻngʻishi deb tavsiflanadi. Adib 1878-yilda "Nastarin" asarini yozadi. Hodisalarni afgʻon turmushiga bogʻlagan Hamid aslida bu asarda II Abdulhamidning beshafqatliklariga ishora qiladi va buning natijasida hukmron idoralarning muallifga qarshi shubhali munosabatlar paydo boʻladi. 1878-yilda Hamid ruxsat olib Istanbulga keladi. Ruxsat olishiga qaramay, shuni bahona qilib, uni ishdan boʻshatishadi. Bir muddat ishsiz qolgan Hamidga hokimiyat idoralari tomonidan yangi lavozimlar taklif qilinadi. Uni Belgrad va Berlin elchixonasiga yubormoqchi boʻlishadi. Hamid bu takliflarni rad qiladi va ruhan tushkunlikka tushgani uchun faoliyati yoʻnalishini muayyanlashtira olmaydi. U 1881–1883-yillarda Rossiya va Yunonistonda joylashgan Turkiya konsulliklarida ishlaydi. Bu yillarda "Sahro", "Ashbar", "Tariq", "Bir qashshoqning vasfi holi" va b. asarlarini nashr ettiradi.

Abdulhaq Hamidning turmush oʻrtogʻi Fotima xonim sil kasalligiga chalinib, sogʻligʻi yomonlashib boradi. U tabiblarning maslahati bilan ish joyini iqlimi nisbatan moʻtadilroq mamlakatga oʻzgartirish borasida davlat rasmiylaridan iltimos qiladi. Hamid 1883-yilda Bombeyga konsul sifatida yuboriladi. Lekin Hindistonda Fotimaning kasalligi avvaliga yengillashsa ham, keyinchalik ogʻirlashadi va Hamid kema bilan Istanbulga qaytishga majbur boʻladi. Yoʻlda Fotimaning ahvoli yomonlashadi va Bayrut shahriga yetganda vafot etadi. Hamid turmush oʻrtogʻini Bayrutda dafn qiladi. 40 kun oʻsha yerda qolgach, Istanbulga qaytadi. Shuni ham qayd etish kerakki, suyukli rafiqasining oʻlimi uni haddan ortiq ta'sirlantiradi va buning natijasida adib "Maqbar", "Marhum", "Hajla", "Bular oʻsha" asarlarini yozadi. Lekin bu silsilaning shoh asari "Maqbar" (1885) hisoblanadi. "Maqbar" asarini yozgach, Hamid "Maqbar shoiri" deb tanilishi bejiz emas.

1885-yilda ikki farzandi bilan Istanbulga qaytgan Hamid taxminan bir yilga yaqin ishsiz qoladi. Yana ruhan tushkunlik davridan oʻtadi. 1886-yilda Hamid London elchixonasida birinchi kotib etib tayinlanadi. Hamid 1887-yilda "Finten" va "Zaynab"ni yozadi. Har ikki asarni chop etilishi uchun Istanbulga yuboradi. Lekin asarlardagi siyosiy motiv, sulton rejimiga qarshi e'tiroz va isyon ruhiyatini bahona qilib, hukumat

muallifga qarshi jiddiy chora-tadbir koʻrishga qaror qiladi. Abdulhaq Hamid 1888-yilda lavozimidan ozod qilinib, chaqirib olinadi. Lekin biroz vaqt oʻtgach, hukumatga qarshi boʻlgan gʻoyalar ilgari surilgan "Finten" asarida ham bunday ruhiyat yoʻqligini tasdiqlab, Hamidning maoshini oshirgan holda qayta Londonga yuboriladi. U 1890-yilda ingliz qiz Nelli xonimga uylanadi. 1895-1897-yillarda Hamid bir necha joylarda diplomatik ishlar boʻyicha ishlagandan soʻng yana Londonga qaytadi va 1908-yilgacha oʻsha yerda ishlaydi. Hamidning Angliyadagi hayoti deyarli 22 yil davom etgan. Bu yillarda Hamid tanishib, chambarchas bogʻlangan Gʻarb dunyosiga yaqindan guvoh boʻlgan, kerakli xulosalarni chiqargan edi. Abdulhaq Hamid 1908-yilda Bryusselga elchi etib tayinlanadi. 1912-yilgacha oʻsha yerda yashaydi va turmush oʻrtogʻi Nelli xonim oʻlgach, Lusyen xonimga uylanishga qaror qiladi. 1912-yilda Turkiyaga qaytgan Hamid keng adabiy va ijtimoiy faoliyatini boshlaydi. Ketma-ket asarlar yozib, chop ettiradi. U 1918-yilda ingliz tajovuzi vaqtida Turkiyadan ketib, Venada yashashga majbur boʻladi. Toʻgʻrirogʻi ingliz hukumatining tajovuziga qarshi chiqqani uchun ularning chora koʻrishlaridan hayiqib, bu yoʻlni ma'qul koʻradi.

Abdulhaq Hamidning hayotidagi nisbatan yaxshi davr Turkiyada Jumhuriyat e'lon qilingandan soʻng boshlanadi.

1927-yilda tavalludining 75 yilligi munosabati bilan Galatasaroy litseyida tadbir oʻtkaziladi va Hamid u yerda oʻz she'rlarini oʻqish bilan birga, ma'ruza qilib xalqni yangi turk hukumatining mustahkamlanishida yordam koʻrsatishga chorlaydi. U 1928-yilda Buyuk Milliy Majlisga a'zolikka saylanadi. 1928-yildan umrining oxirigacha turfa xil tashkilotlarda ijtimoiy-siyosiy faoliyatda boʻlib, bir nechta asarlar yozgan. Abdulhaq Hamid 1937-yilda Istanbulda vafot etadi, qabr toshiga "Marhum" poemasidan ikki misra yozilgan.

Bu tosh peshonamga oʻxsharki, ayni maqbardir,
Usti sukun ila zohir, ichi mahshardir.

IJODI

Abdulhaq Hamid boy adabiy merosga ega san'atkorlardan biridir. U yozgan she'r, nasr va drama asarlari Gʻarb va Sharq adabiy-estetik fikrlari asosida shakllangan ijodiy namunalari sifatida turk adabiyoti tarixida muhim oʻrin olgan. Abdulhaq Hamidning adabiyot olamidagi yangiligi avvalo uning she'rlaridan boshlanadi. Shuni ham qayd etish joizki, Abdulhaq Hamid poeziya bilan umrining oxirigacha shugʻullangan. Toʻgʻrirogʻi, adabiyotga she'r bilan kirib kelgan Hamid keyinchalik boshqa janrlarda yozsa ham, hech qachon she'r yozishdan toʻxtamagan. Uning "Devonaliklarim yoxud Balda", "Sahro", "Bular oʻshadur", "Ilhomi vatan" she'riy

to‘plamlari turk adabiyotida yangi she’r an’anasining kuchayishi va taraqqiyotida alohida ahamiyat kasb etgani uchun an’anaviy she’r tarafdorlarining e’tiroziga sabab bo‘lgan, shu yo‘ldan borgani uchun uni kosmopolit shoir deb nomlaganlar. To‘g‘ri, shoir “Devonaliklarim yoxud Balda” kitobida to‘plangan ba’zi asarlarida she’rning fransuzcha erkin shakliga rag‘bat bildirish bilan fransuz shoirlarining yo‘lidan borganini ochiqchasiga tasdiqlaydi. Lekin keyinchalik ijodiy jarayoni bu da’volarning asossiz ekanligini isbotlab, Hamid poeziyasini turk adabiyotida yangi hodisa sifatida baholaydi. Xususan, “Sahro” va “Bular o‘shadur” she’riy kitoblarida o‘ziga joy topgan she’rlarining san’at olamidagi muvaffaqiyati yosh yozuvchilar tomonidan ham, ustoz shoirlar tomonidan ham tan olingan.

Abdulhaq Hamid ijodida poema janri katta o‘rin egallaydi. Tabiiy ravishda Tanzimot davrida bu janr yangi taraqqiyot bosqichiga qadam qo‘ydi. “Maqbar”, “Marhum”, “Hajla”, “Qaram”, “Boladan ovoz” va b. poemalari bilan Hamid Turkiya adabiyotidagi janrning zamonaviy talabiga mos namunalarini yarata oldi. Poemada Hamid ijodining cho‘qqisi “Maqbar” (1885) hisoblanadi. Aruz vaznida yozilgan bu poema ham qofiya va til, ham mazmun va g‘oya jihatdan qiziqish uyg‘otadi. Hamid “Maqbar”ni turmush o‘rtog‘i Fotimaning o‘limiga bag‘ishlab yozgan. Ma’lumki, Hamid turmush o‘rtog‘i Fotimani jonidan ortiq sevib, uni juda ardoqlagan. 26 yoshida sil kasalligi tufayli olamdan o‘tgan Fotima xonim o‘zining zakovati, madaniyati, dunyoqarashi bilan ajralib turuvchi inson bo‘lgani tufayli Hamidning qalbida chuqur iz qoldirgan. Hamid doimo Fotima xonimning fransuz va ingliz ayollarini tushuna olishi va ular bilan gaplashishini, hind mahalliy lahjasini o‘rganishini olqishlab, xonimining bu xislati bilan faxrlanar edi. Ayni paytda Hamid Fotima xonimning ikki farzandini yoniga olib, pianino chalishini shirin xotira sifatida yod olar edi. Fotima xonimning o‘limi Hamidning hayotida og‘ir zarba bo‘ldi, bu ta’sir unga bag‘ishlangan asarda tom ma’noda o‘z aksini topa olgan. Qizig‘i faktlardan biri shu-ki, Hamid Fotima xonimning og‘ir kasalligini tushunib, shifokorlardan uning tez kunda o‘lishini eshitgan edi. Shuning uchun ham turmush o‘rtog‘ining hali tirikligida kutilgan fojia ta’siri ostida avvaldan Hindistonda muayyan misralar yoza olgan edi.

Muallif asarni Fotimaning qabri joylashgan Bayrut shahrida tugatgan. Shoir hayotida yuz bergan fojia uning butun borlig‘ini o‘rab oladi, unga dunyosining bema’noligini idrok ettiradi. O‘lim oldida ruhan zaiflashgan shoir emotsional ravishda isyon ko‘taradi. Emotsiyalarga berilgani uchun Allohga qarshi e’tirozini ham yashira olmaydi. O‘limning Tangri haqiqati va qismati ekanligini anglash malol keladi. Shuning uchun ham poemaning ilk misralari shoirning o‘lim fakti oldida tushkunlik va qayg‘uning ochiq namunasi misolida yangraydi:

Ey voh, na yer, na yor qoldi,
Koʻnglim toʻla oh-u zor qoldi.
Shu yerda edi, ketdi eldan,
Ketdi abadga, kelib azaldan.

Men ketdim, u xokisor qoldi,
Bir goʻshada tor-u mor qoldi.
Boqiy ul enisi dildan, eyvoh
Bayrutda bir mozor qoldi.

Lekin asarda naqadar emotsionallik boʻlsa-da, shoirning oʻlim oldidagi faryodlari butkul tabiiy koʻrinadi va oʻquvchi uni tushunadi, dod-faryodini toʻgʻri qabul qiladi. Hamid Fotimaning oʻlimini faqatgina turmush oʻrtogʻining vafoti deb baholamaydi, uning nazarida bu oʻlim hayotning oʻlimidir. Chunki shoir uni yaratilganlar ichida "bitta" deb qabul qiladi:

Ketdi, nazarimdan oh, ketdi,
Bemaqsadu begumon ketdi.
Har fard jahonda birdir ammo,
Bir dona emas, unday, aslo,
Bir dona edi ul moh, ketdi,
Oylarcha boʻlib, taboh ketdi.
Koʻrsam yeridur seni zulmatda,
Nurim manim, ey iloh, ketdi.

Ushbu misralardan koʻrinib turganidek, asar oʻlim, inson va Tangri muammolaridan bahs etuvchi falsafiy poemadir. Lekin asar markazidagi konkret oʻlim va bu oʻlimning obyekti sifatida inson va qabr turadi. Shuning uchun ham poemada muammo ham bu uchlikdan – oʻlim, inson va Allohdan uzoqlashmaydi. Muallif aynan shu obraz va muammolar zaminida epizodlar tuza olgani uchun juda qiziqarli mazmun chiqarib bera olgan.

Shoir turmush oʻrtogʻi Fotimaning oʻlimidan soʻng uning qabri ustida dod-faryod qilsa ham, oʻlimni dildan tan ololmaydi. Uning nazarida yuragida ishq boʻlgan insonni hech nima, shu jumladan, oʻlim ham yenga olmaydi. Bu maqomda uning fikrlari soʻfiy ma'no kasb etadi. Lekin qabrda yotgan Fotimaning shoir faryodiga hech qanday javob bermaganini koʻrgach, u oʻlim haqida oʻylaydi va uni butkul tushunib yetmasa ham, asta-sekin qabul qiladi. Hamid asarda oʻzining ma'naviy-psixologik izlanishlarining mantigʻi sifatida jahonda yuz beruvchi har narsaning Alloh irodasiga bogʻliq ekanligini anglab yetadi. Uning ruhiga va qalbiga kurrayi zaminda Allohning irodasidan boshqa hech nima yoʻqligi singib

boradi. Nima boʻlsa, uning qudrati va ixtiyoridadir. Shuning uchun ham shoir Allohga yuzlanadi va oʻz tilagini quyidagicha tilga oladi:

Sen xoliqimizsan, etdik imon,
Bir senda topar bu aza poyon.
Sen bor ekan boʻlurmi oxirat yoʻq?
Yoʻq shubha-ki, senda ma'rifat koʻp.
Sezdim, seni istar bu vijdon,
Bildim, senga vasl boʻldi jonon
Takror buyur faqat hayotin
Jon ber unga, bermasang darmon.

Bulardan soʻng biror natijaga erishmaganini koʻrganda esa shoir e'tiroz yoʻlini tanlaydi. Lekin butun falsafiy izlanishlarida chiqish yoʻli topa olmagan shoir badbinlikka shoʻngʻiydi. Oʻlimning hikmati ma'lum boʻlib, uning hayot kabi ma'noli faktor ekanligini idrok etgach, hammasi butkul oʻzgaradi. Faqat yana muhabbat tuygʻularining kuchli ta'siri Fotima ruhini koʻklarga koʻtarib, abadiylikka yetkazish istagini yuzaga chiqaradi. Uning xayolini qalbida yashatishi bilan taskin topadi. Lekin u oʻlishi va koʻmilishini, Fotima xotirasi yashaydigan yuragining ham tuproq ostida chirishini bilgach, oʻy-fikri ham oʻzgaradi. Yana qalbiga asta sizib kirgan soʻzlar hammasini oʻzgartiradi va boshqa koʻrinishda yuzaga chiqaradi. Albatta, bu fikrlarining oʻzgaruvchanligi murakkab va zid dunyoqarashidan kelib chiqadi.

Bularning bari shoirning Fotimani "oʻlim changalidan olib, hayotga qaytarish ehtiyojidan paydo boʻladi." Qayd etish lozimki, bu ziddiyatlar fonida asl haqiqat anglab yetiladi: Alloh buyuk qudrat egasidir, uni mutlaq ma'noda tasavvur etib boʻlmaydi, uning sirlari hech kimga ayon emas, oʻlim ham uning sirlaridan biri, oʻlim sir boʻlish bilan birga haqiqatdir, qochib boʻlmas manzildir.

Abdulhaq Hamid bu gʻoyani oʻzi belgilagan muammolarning davomi va izohi yoʻlida yozgan "Marhum" (1885) poemasida ham aks ettirgan. Lekin "Hajla" (1885) poemasida esa muayyan oʻlim va hayot muammolariga joy berilsa ham, xulosada yashashga, hayot ishqiga ustunlik beriladi.

Umuman, shoir "Qaram" (1876) va "Yuksakdan ovoz" (1911) asarlarida ham falsafiy qarashlarini aks ettiradi, Tangri, koinot, samo, ruh muammolariga koʻproq e'tibor qaratardi. Lekin bu bosqichda Hamidning ijodiga xos boʻlgan bir qancha ziddiyatli maqomlar yaqqol namoyon boʻlardi.

Abdulhaq Hamid poemalaridagi romantik-falsafiy izlanishlariga nisbatan vatan, millat, hurriyat va b. muammolarning koʻproq tasvir va

tarannumiga bag‘ishlangan dramaturgiyasi faqat Hamid ijodi uchun emas, butun turk adabiyoti uchun qimmatlidir. Abdulhaq Hamid drama asarlarini ham nazm, ham nasr bilan yozgan. Nazm bilan yozgan asarlarini barmoq va aruz vaznida, nasr bilan yozganlarining ba’zilarini esa nazm bilan almashinuvi shaklida qog‘ozga tushirgan. “Mojaroyi ishq” (1873), “Sabru-sabaot” (1874), “Sardanapal” (1875), “Hind qizi” (1876), “Nastarin” (1878), “Liberta” (1878), “Ashbar” (1880) va b. sahna asarlarida muallif qadimgi tarixiy hodisalardan tortib davrining ijtimoiy-siyosiy, real-tarixiy muammolari fonida davlat, hokimiyat, jamiyat huquqi masalalarining tasviriga keng o‘rin ajratgan.

Abdulhaq Hamidning ilk dramatik asari bo‘lgan “Mojaroyi ishq” oilaviy-maishiy, ishq mavzusi asosida yozilgan. Asarda hukmdor bolalari o‘rtasidagi muhabbat diqqat markazida bo‘ladi. “Sabru sabot” va “Ichli qiz” asarlari ham ishq va axloq, urf-odat mavzusida yoritilgan. Sevgi sarguzashtlari haqida yozilgan “Sabru sabot”da o‘z ishqi yo‘lida mashaqqatlar bilan yuzlashgan, yakunida visolga yetgan yosh yigitning taqdiri haqida so‘z boradi. Asar qahramoni Mehmetbey onasining o‘limidan so‘ng amakisining yoniga boradi, bu yerda Raqsevar ismli joriyaga maftun bo‘ladi. Lekin amakisi Munir poshsho Mehmetni qizi Zahroga unashtirmoqchi bo‘ladi. Zahro ham Mehmetga turmushga chiqishga rozi bo‘ladi. Munir posho Raqsevarni uydan uzoqlashtiradi. Mehmetbey qalandar qiyofasida uni izlab Parijgacha yetib boradi. Lekin qizni hech qayerdan topa olmaydi. Parijda amakivachchasi Zahroning eri Muyassarbey bilan tanishadi. Muyassarbey unga otasining Istanbulga og‘ir kasallikka chalinganini aytadi. Mehmetbey ortga qaytadi. Lekin Istanbulda ko‘rganlari uni hayratga soladi. Raqsevar endi uning otasi Munim afandining joriyasi bo‘lib, og‘ir ahvoldagi otasi unga uylanish niyatida edi. Lekin qiz bunga aslo rozi bo‘lmaydi. Munim afandi o‘ladi va Mehmetbey Raqsevarning visoliga yetadi. Mazmundan ko‘rinib turganidek, Mehmetbey haq tarafdoridir. U o‘z fikrida mustaqil bo‘lib, haqiqatni har narsadan ustun tuta oladi. Shuning uchun ham muhabbatiga sodiqdir. Asl muhabbatini birovning istagiga qurbon qilmaydi. Aynan mana shu tufayli asarda o‘z saodatini topa oladi.

Dramaturgiyada A.Hamidning eng muvaffaqiyatli asarlaridan biri “Hind qizi”dir. Asar mavzusi Hindistondan olingan. Lekin shuni qayd etish kerakki, adib bu asarni Hindistonga borishdan avval yozgan. Asarning yozilish sababi turlicha. Avvalo muallif Hindiston haqida ko‘pgina manbalar o‘qib, Yevropaning Sharq manfaatlari oldida boshqa xalqlar kabi ezilgan, haqqi toptalgan hindlarning ahvoliga achinadi, ularning e’tirozini ifodalaydi. Albatta, A.Hamid G‘arbning Sharq manfaatlarida Turkiyaga bo‘lgan ishtiyoqini ham ko‘rgan va romantizmning talabi sifatida hodisalarning boshqa joyga ko‘chirilishi prinsipiga amal qilgan edi.

Oʻzining yozishicha Istanbulda bir doʻkondan sotib olgan kichik hind raqqosasi haykalining unda uygʻotgan taassuroti bu asarning yozilishiga turtki boʻlgan. Muallif asarda hindlarga qarshi inglizlarning vahshiyliklarini, beshafqatliklarini tasvirlab, istibdod natijasida badbaxt boʻlgan xalq faryodini qalamga olgan. Qizigʻi shunda-ki, Hamid bu jarayonlarni aynan hind xalqi timsolida bergan boʻlsa ham, ba'zi hollarda jarayonlarni umumiy tasvirlab, Sharq xalqlarining mushtarak dard va fojiasi shaklida aks ettiradi. Muallif ingliz ogʻaligining hind hayotida oʻynagan buzgʻunchi rolini tasvirlab, hodisalarni keng makonda davom ettiradi. Deyarli makon chegarasi boʻlmagan "Hind qizi" asari ham qishloq, ham shahar hayotini oʻz ichiga oladi. Har ikki makonda ingliz ogʻaligining, ingliz zulmining ijrochilari boʻlgan Bortel va Tomsonning siymosida muallif umuman mustamlaka rejimining ma'naviy tubanliklarini koʻrsata olgan. Hamid asarda hind xalqining milliy-ozodlik ruhi yuksakligiga alohida joy ajratgan va bu ruh oldida kelgindi ogʻalarning egilganini, singanini yuqori darajada namoyish ettiradi. Ingliz zulmiga qarshi e'tirozlarning, milliy ozodlik harakatining rahbari Turrumtur muallif yaratgan qiziqarli obrazlaridan biridir. "Millatni bir oila", "bandalarni Vatan nomli onaning farzandi" deb hisoblaydigan Turrumtur xalqni birdamlikka chorlashda bebaho oʻrin egallaydi, millat saodatini mustamlaka balosidan xalos boʻlishda koʻradi.

Asarda e'tiborni jalb etuvchi obrazlardan biri esa Surujuyidir. Muallif bu obraz orqali xalqning milliy-ma'naviy manfaatlari suiiste'mol qilinishini yorqin aks ettiradi. Surujuyi butparastdir. U oʻz saodatini izlaydi va uni hech nimaga qurbon qilishni istamaydi. Hatto bu yoʻlda dinidan voz kechishga tayyor. Shuning uchun ham uning bu "ojizligidan" foydalangan Tomson soxta oshiq qiyofasida Surujuyining qalbini zabt etadi. Asarda keksa hindning hind qiziga uylanishi "milliy-ma'naviy" suiiste'molning oldini olinishi unga qarshi chora-tadbir sifatida rejalashtiriladi. Qizning eri toʻsatdan vafot etadi va hind odatiga koʻra beva qolgan ayol ham oʻlgan eri bilan birga gulxanda tiriklayin yoqilishi talabi yuzaga chiqadi. Lekin "bu vahshiy joylarga madaniyat olib kelish", "eski, vahshiy hind odatlariga qarshi chiqish" javobgarligini boʻyniga olgan hokim Tomson oʻz gunohlarini yashirish uchun hind qizining gulxanda yoqilishiga e'tiroz bildirmaydi.

Abdulhaq Hamidning "Hind qizi" asarida ijtimoiy-siyosiy muammolar ahamiyati koʻrsatilsa ham, muallif qarashlarining muayyan ziddiyatlari oʻzini koʻrsatgan. Albatta, bu vaziyatning yuzaga chiqishida Hamidning islohotchilik qarashlarining katta ta'siri boʻlgan.

Vatanparvarlik tuygʻularining tarannumi, adolatsiz istilolarga qarshi kurash, tuproqlarning kelgindilardan himoya qilish gʻoyasi "Ashbar" asarining markazini tashkil etadi. "Ashbar" manzuma shaklda yozilgan

tarixiy dramadir. Hodisalar Panjob viloyatida boʻlib oʻtadi. Eronni bosib olgach, Makedoniyalik Iskandar Hindistonga yurish qiladi. Lekin Hindistonga boruvchi yoʻl Panjobdan oʻtar edi. Panjob yigitlari Ashbar boshchiligida vatanlarining Iskandar qoʻshiniga oyoqosti boʻlmasligi uchun jang maydoniga otilishadi. Ularning koʻp sonli Iskandar qoʻshiniga qarshi kurashish qarorlari vatanlariga boʻlgan cheksiz muhabbatlaridan kelib chiqadi. Bu holda muallif ham Ashbarning, ham Panjob yigitlarining vatanparvarlik qudratidagi barcha goʻzallik va betakrorligini yuzaga chiqaradi. Ashbarning yagona gʻoyasi vatanini himoya qilishdir. Bu yoʻlda hamma narsani fido qilishga tayyor. U singlisi Sumru Iskandarning soxta muhabbati toʻriga ilinganini, uning qurboniga aylanganini bilganda, oʻz singlisiga ham shafqat qilib oʻtirmaydi. Sumruning:

Lozimmi bizga vatan va millat?
Biz bor boʻlaylik, yetar bu davlat – degan taklifiga Ashbar e'tiroz bildirib, qat'iy qadam tashlashdan chekinmaydi:

Chiq tuprogʻimizdan unda zero,
Sen oʻlimga loyiq emassan aslo – deb Sumruni xanjar bilan oʻldiradi va boshqalarga saboq boʻlishi uchun Kashmir qal'asining oldida dorga osadi. Soʻng esa Iskandar Panjobni yondirib, aholini qilichdan oʻtkazadi. Muallif hodisalarning bu qismini juda ta'sirli boʻyoqlar bilan tasvirlagan. Butun shahar yonadi, faryodlar koʻkka koʻtariladi, har yon jahannamni yodga soladi. Ashbar qoʻliga kishan urilgan holda Iskandarning huzuriga olib kelinadi. Lekin u shu ahvolda ham oʻzini gʻolib deb hisoblaydi. Chunki uning fikricha, haq yoʻlidagi kurash oʻlim bilan nihoyasiga yetsa ham, u yerda magʻlubiyat boʻlmaydi. Bu mantiq va iroda Iskandarni lol qoldiradi. Uning qoʻllarini yechib, qilichini oʻziga beradi. Ashbar esa qilich bilan oʻzini oʻldiradi.

Bu yerda Iskandar bilan Aristotelning dialogi bir fotih sifatida uning xarakterini yuzaga chiqarishda muhim rol oʻynaydi:

Iskandar:
Maqbar, maqbar jahon ochilmish,
Gulshanlarga yashin sochilmish,
Lashkar, lashkar yoyilmish murda!
Aristotel:
Hirsingdir etgan bu holdi ijob.
Iskandar:
Afkorimni sen ham etma notinch
Risto, bu nadur?
Aristotel:
Zafar yoxud hech.

Aslida asarning ikkinchi nomi sifatida baholangan “Zafar yoxud hech” iborasi fotih dunyoqarashi bilan faylasuf qarashlarining to‘qnashuvi va paradoksal holatning falsafiy ifoda formasidir. Ya’ni yoqilgan va vayron qilingan shaharlar, dunyoni larzaga solgan faryodlar fotih uchun zafar, faylasuf uchun esa hech nimadir.

Abdulhaq Hamid “Ashbar” asarida tarixiy mavzuga murojaat qilish bilan Panjob yigitlari timsolida insonlarning vatanparvarlik tuyg‘ularini tarannum etib, yangi davr, yangi adabiyot uchun xos bo‘lgan vatan yo‘lida sharafli o‘lim g‘oyasiga urg‘u bergan.

TAVFIQ FIKRAT

TAVFIQ FIKRAT
(1867-1915)

Tavfiq Fikrat 1867-yilda Istanbul shahrida Husayn afandi ismli mashhur ziyoli oilasida dunyoga kelgan.

Onasi Xadicha Rafia xonim yunon millatidan bo‘lsa ham, keyinchalik Islom dinini qabul qilgan. Shoirning asl ismi Mehmet Tavfiqdir. U 1895-yildan boshlab Tavfiq Fikrat nomi bilan tanilgan. Tavfiq Fikrat ilk tahsilini Oqsaroy Mahmudiya rushdiyasida olgan. Lekin rus-turk urushi boshlangani uchun u o‘qigan maktab qochoqlarga beriladi va Tavfiq Fikrat Galatasaroy litseyida o‘qishga majbur bo‘ladi.

Tavfiq Fikrat 12 yoshida Makka ziyoratidan qaytgan onasi Rafia xonim vabo kasalligidan vafot etadi. Onasining o‘limi unga katta ta’sir ko‘rsatgan va shoir bir necha she’rida onani yo‘qotish og‘ir qayg‘u ekanligini ifodalagan. Tavfiq Fikrat Galatasaroy maktabida eng a’lochi va intizomli o‘quvchi sifatida taniladi. Bu maktabda ta’lim eski fransuz tizimiga mos ravishda olib borilgani uchun ta’lim sifati baland emas edi. Lekin Tavfiq Fikrat o‘z qobiliyati tufayli gumanitar fanlarni o‘zlashtiradi va yaxshi o‘qigani uchun barcha o‘qituvchilarining diqqatini o‘ziga jalb etadi. U 14 yoshidan she’r yoza boshlaydi. Devon she’ri uslubida yozgan ilk she’rlarini “Tarjimoni haqiqat” gazetasida chop ettiradi. Galatasaroy litseyini muvaffaqiyat bilan tamomlagan Tavfiq Fikrat saroyning xorijiy ishlar devonxonasida kotib lavozimiga tayinlanadi. Shubhasiz, bu tayinlovda otasining davlat mansabdori ekanligining ahamiyati ham oz emas. Lekin u muayyan muddat bu lavozimda ishlagach, o‘z xohishi bilan ishdan bo‘shaydi. Buning asosiy sababi uning “saroy devorlari orasida yuragi siqilishi” edi. Lekin vaqt o‘tib, yana avvalgi vazifasiga qaytadi. Shoir 1888-yildan boshlab Gedikposho Tijorat maktabida fransuz, turk va husnixat o‘qituvchisi sifatida faoliyat ko‘rsata boshlaydi. Bu arafada otasi Husayn afandi vazifasidan ozod etilib, Sulton Abdulhamidga muxolif bo‘lgan Shayxulislom bilan uchrashuvini bahona qilgan holda Istanbuldan surgun qilinadi. Tavfiq Fikrat 1890-yilda tog‘avachchasi Nozima xonimga uylanadi. Ilk davrda ishq va tabiat tasviridagi she’rlar yozgan Tavfiq Fikrat otasining g‘urbatga surgun qilinishidan qayg‘uga botib, hukumatga e’tirozini bildiradi. Lekin o‘g‘li Halukning dunyoga kelishi ijodida ish va muhabbat mavzusining yetakchiligini qayta barpo etadi.

Qayd etish joizki, Tavfiq Fikrat o‘g‘li tahsiliga alohida e’tibor qaratadi,

uni Londonga yuborib, u yerda texnik fanlar boʻyicha ta'lim olishiga sharoit yaratadi. London ta'limi yakunlangach, u tahsilini orttirish uchun Amerikaning Michigan Universitetiga kiradi, u yerni muvaffaqiyat bilan tamomlab, muhandislik diplomini oladi. Lekin Haluk negadir bu sohadan uzoqlashib, xristianlikni qabul qiladi va ruhoniy boʻladi. U 1943-yilda rohib yordamchisi, 1956-yilda esa bosh rohib vazifasiga tayinlanadi.

1894-yilda Tavfiq Fikrat Ismoil Safo muharrirligidagi "Mirsad" jurnali bilan hamkorlik qiladi. Oʻsha yili jurnal yopiladi va shoir "Ma'lumot" jurnaliga muharrirlikka taklif etiladi. 1895-yilda esa Rajizoda Akramning qistogʻi bilan "Sarvati funun" jurnalining muharriri boʻladi. Oʻsha kungacha Mehmet Tavfiq taxallusi bilan she'rlar chop ettirgan shoir 1895-yildan keyin Tavfiq Fikrat sifatida taniladi va shuhratga erishadi. "Sarvati funun"dagi besh yillik faoliyatida Tavfiq Fikrat adabiyotning zamonaviy masalalarining yechimini topishga urinib, iste'dodli yoshlarning adabiyotga kirib kelishini ta'minlagan. Lekin 1900-1901-yillarda sarvati fununchilar oʻrtasida yuz bergan kelishmovchilik va ziddiyatlar jurnal atrofida yigʻilgan muayyan kuchlarning parchalanishiga olib keldi. Tavfiq Fikrat bu hodisadan soʻng Robert kollejiga ketadi va 1908-yilgacha bu yerda oʻqituvchilik qiladi. Kollejda ishlagan yillarda u shubhali va hukumatga muxolifat shaxs sifatida tanilgani uchun uyida tintuv olib borilib, qisqa muddatga bir necha marta hibsga olingan. Bu yillarda Tavfiq Fikrat Sulton Abdulhamid rejimini tanqid etuvchi mashhur "Tuman" va "Tarixi qadim" asarlarini yozgan. U 1910-yilda Galatasaroy litseyiga mudir etib tayinlandi. Tavfiq Fikrat litseyda ishlagan qisqa muddatda bir qancha tashabbuslar bilan chiqqan, ayniqsa, ta'limni sifatini koʻtarish, oʻqituvchilar huquqlarining himoyasi boʻyicha jiddiy ishlar koʻrgan edi. Lekin Tavfiq Fikrat muayyan tazyiqlarga duchor boʻlgani uchun maktab mudirligi lavozimidan boʻshadi. Maktab mudirligidan chiqqandan soʻng uning badiiy adabiyotga boʻlgan mayli yanada ortadi. Galatasaroy maktabida ishlagan paytida u Istanbul Dorilfununida adabiyot oʻqituvchisi sifatida ham ishlagan. Qizigʻi shundaki, Galatasaroy maktabidan boʻshagach, Tavfiq Fikrat bu maktabdan ham ketadi. Shoir faqatgina Robert kollejida umrining oxirigacha ishlaydi. Va milliy turk maktablari oʻrniga oʻlkada kollej tizimining tatbiqini talab etadi.

Bu davrlarda uning hukumatga qarshi yozilgan she'rlari tanqidiy fikrlari bilan keskin ajralib turardi. Ijodining ilk yillarida diniy she'rlar yozgan shoir, keyinchalik ateistlik ruhida yoza boshladi. Shu voqeadan soʻng Tavfiq Fikratga qarshi din xodimlari va hokimiyat vakillarining hujumlari boshlandi. Shu jumladan, milliy maktab tizimiga qarshi fikrlari tufayli milliyatchi yoshlar tomonidan ham gʻarazli munosabat kuzatildi.

Lekin Tavfiq Fikrat 1911-yilda yozilgan "Xoliqning daftari" va 1914-yilda yozilgan "Sharmin" nomli asarlaridagi she'rlarda yoshlarga nasihat

yo‘lida murojaat qilib, ularning mehrini qayta qozondi. Tavfiq Fikratning hayotdan umidi katta bo‘lsa ham, qand kasalligi va revmatizm tufayli rejalarining amalga oshishi amrimahol edi. Turkiy dunyoning buyuk ozodlik va inqilobchi shoiri Tavfiq Fikrat 1915-yilda vafot etgan.

IJODI

Tavfiq Fikrat san’atning turli sohalarida ishlab, muvaffaqiyatli va ayni paytda ziddiyatli ijodiy yo‘lni bosib o‘tgan turk shoiridir. U rassomlik va musiqa bilan shug‘ullansa ham, san’at olamida zabardast shoir sifatida tanilgan. “Rubobi shikasta”, “Xoliqning daftari”, “Rubob javobi”, “Sharmin”, “To‘qson besh tomon” nomli she’riy kitoblar uning boy adabiy merosga ega ekanligidan dalolat beradi.

Tavfiq Fikrat ijodi ham mavzu, ham shakl jihatdan yangi sanaladi. Uning murakkab ijtimoiy-siyosiy jarayonlar davrida yashaganligi sir emas. Albatta, ushbu hodisalar uning ijodiga bevosita ta’sir ko‘rsatgan va san’atida turli davrlar ko‘rinishida o‘z aksini topgan. Tavfiq Fikrat ijodining ilk davri 1888–1896-yillarni o‘z ichiga oladi. Bu yillarda yozgan ko‘pgina she’rlarida devon adabiyoti bilan yevropacha adabiyotning paralelligi, shuningdek, Abdulhamid rejimiga munosabat kuzatilardi. Tavfiq Fikrat ijodining birinchi bosqichida nazira uslubi ko‘p uchrab turardi. Ijodidagi “Sarvati funun” davri 1896–1901-yillarni qamrab oladi. Bu davr g‘oya va aqida kurashlari davri sifatida xarakterlanadi. To‘g‘rirog‘i, eski adabiyotga qarshi kurash, istibdodning parchalanishi, II Abdulhamid rejimini ag‘darish jahdi va unga nafrat bu davrning asosini tashkil etardi. Turkiyada 1908-yil inqilobi Tavfiq Fikrat ijodi uchun keng sharoit yaratdi. O‘zining inqilobchiligi va faolligi bilan ajralib turuvchi bu bosqichda davrning bevosita va keskin munosabati alohida o‘rin egallar, ijtimoiy hayotning chidab bo‘lmas sabablari ko‘rsatilib, vaziyatdan chiqish yo‘llari izlanar edi. Shu tufayli shoir ijodida vatan, ozodlik, urush va b. mavzulari yangi adabiyotning talablari zaminida badiiy yechimini topa olgan. Tavfiq Fikrat ijodining chuqur tahlili uning vatan shoiri deb nomlashga to‘liq asos beradi. Qayd etish lozimki, vatanparvarlik Tavfiq Fikrat ijodida katta o‘rin egallaydi. Uning nazarida vatan muqaddas va tengi bo‘lmagan makondir:

Tuprog‘ing javhar, suving kavsar, bahoring bexazon,
Bu dunyoda na tenging, o‘xsharing yo‘qdir inon.
Mushfiq farzandin topar bag‘ringda har kun, har zamon,
Boshqa shavkat, boshqa ne’mat, boshqa quvvat, boshqa jon,
Jon ham sen, shon ham sen, bari sensan, yasha,
Ey vatan, ey muborak vatan, ming yasha!

Tavfiq Fikratning 1902-yilda yozgan "Tuman" she'ri ijodining shoh asari hisoblanadi. Agar A. Hamid "Maqbar" poemasi uchun "Maqbar shoiri", M. Shahriyor "Haydarboboga salom" poemasi uchun "Haydarbobo shoiri", Tavfiq Fikrat esa "Tuman" she'ri uchun "Tuman shoiri" nomini olgan edi. She'rning qiziqarli mazmuni bor. She'rdagi tasvirda Istanbul dahshatli, zulmatli tuman ichida hikoya qilinadi. Zulmat ramzi sifatida tasvirlangan tuman Istanbulning zulmda ezilayotganiga ishora qiladi. Bu vaziyat Istanbul timsolida butun Usmonliga taalluqlidir:

Ustida joʻshgan marsiyalarga behis,
Doim lavsi-riyo toʻlqinlanar zarralarida.
Bir zarrayi safvat topmassan ichkarida
Bari lavsi-riyo, lavsi-hasad, lavsi tanaffu.

She'r avvalida faqat muayyan tasvirlar yoʻli bilan ogʻir turmush tarzi, achinarli sharoit tasvirlansa ham, keyingi qismda shoir davrga, zamonga, hokim tabaqaga nafrat va e'tiroz asosiy oʻrin egallaydi. Tavfiq Fikrat ijodini tadqiq etuvchi ba'zi olimlar bu she'rda inqilobga chorlov gʻoyasi yoʻqligini ta'kidlasalar ham, aslida she'rda muayyan inqilob xarakterli chorlovni kuzatish mumkin. Chunki muallif kuchli tanqid va e'tiroz yoʻlini tanlash orqali xalqni bu ahvolga solgan rejim va aybdor shaxslarning obrazini yaratadi, xalqning nafrat hisini joʻshtirib, ularda inqilobiy maylni orttirar edi.

"Tarixi qadim" (1905) she'rida koʻhna tarixning mushohada va murojaat obyekti tanlanishi, tasvir va munosabatlarning bu tanlovga moslashtirilishi qiziqarli shaklning kashf etilishiga turtki boʻladi. Avvalo she'rda haykal diqqatni jalb etadi. Bu haykal bashariyat tarixining timsolidir. Keksa haykal tarixning barcha sahifalariga taalluqlidir. Tarixda koʻplab urushlar boʻlgan, nohaq qonlar toʻkilgan, kuchlilar kuchsizlarni magʻlub qilgan va h. Tavfiq Fikrat she'rida insonlarning huquqi oʻldirish emas, yashash va yashatish ekanligini ta'kidlaydi. Shuning uchun ham she'rda insoniyat istaklari tilga kiradi, Ular oʻz hayot havaslarini bayon etib, qon toʻkuvchi, qirgʻin qiluvchi shaxslarga nafrat bilan murojaat qilishadi. "Tarixi qadim" she'rida yovuz kuchlar keskin shaklda nafrat obyektiga aylanadi, ularning xususiyatlari oʻziga xos uslubda tavsiflanadi:

Oʻtgan yoʻling oʻlim, alamga toʻlsin,
Na ekindan asar, na oʻt, na oʻlat.
Vayron boʻlsin uylar, xonadonlaring.

"Tarixi qadim"da Tavfiq Fikrat xayoliy oʻylariga alohida joy beradi, Barcha yovuzliklar ustidan qalin parda tortiladi. Hamma narsa oʻsha parda ostida qoladi. Shoir shoirning orzusidagi jamiyatda urush, oʻlim, qa-

shshoqlik, yomonlik va beshafqatlikdan asar yoʻq. Bunday jamiyatni esa muallif chin dildan orzu qilib, uning amalga oshishiga ishonib kelgan. Lekin bu asarda Tavfiq Fikrat dunyoqarashi uchun ziddiyat omili boʻlgan masala diqqatdan chetda qolmaydi. "Tarixi qadim" asarida muallif baxtiyor jamiyat, baxtiyor kelajak orzularida qahramonlik faktorini nafaqat unutadi, balki uni inkor qilishdan ham tap tortmaydi.

"Qahramonlik. Asosi qon, vahshat" degan Tavfiq Fikrat tanqidga uchrab, uning bu fikrlarini "toʻrt tomoni dushman boʻlgan" millatning qahramonlik azmini zaiflatishga ta'sir etuvchi zararli omil shaklida tavsiflaganlar. Ayni paytda muallif ijodida dinga qarshi munosabatlarida ham muayyan qarama-qarshiliklar namoyon boʻlgan. Lekin har ikki holat Tavfiq Fikrat ijodida vaqtincha boʻlgan. Tavfiq Fikratning 1905-yilda yozgan "Tong otsa..." she'ri bevosita vatanining ertasiga boʻlgan ishonchini aks ettiradi. Shoir she'rda oʻgʻliga murojaat qilish orqali yoshlarga yuzlanadi, ularga vatanga boʻlgan muhabbat singdiriladi. She'rda yuksak ishonch hukm suradi. Bu ishonch vatan kelajagiga boʻlgan ishonchdir. She'r mazmunidan shoir orzu qilgan kunga hali yetmagani ma'lum boʻladi. Faqat u baxtning yangi tongda quyoshdek porlashiga butkul ishonadi:

Ha, tong otadi, yorqin boʻlar kechalar,
Tuli hashrgacha boʻlmas, oqibat bu samo.
Bu moviy koʻk bir kun yorishar, mal'ul boʻlma
Kichik quyoshlari, ortiq birma-bir uygʻoning.
Ufqlarning abadiy ishtiyoqi bor nurga.

She'rda qahramonlik ruhining tarannumi, vatan yoʻlida oʻlishning sharafi she'riy uslubda oʻz aksini topadi:

Tanavvur. Asrimizning butun ruhi a'moli,
Haydang bulutlarni, silking ziloli ahvolni
Ziyo ichra yuring bir xalosi mashkura
Umidimiz bu: Oʻlsak-da biz, yashar mutlaq.
Vatan siz ila shu zindon zulmatdan uzoq.

"Bir lahzayi taahhur" she'ri Sulton Abdulhamidga qarshi yozilgan. Tarixdan ma'lumki, 1906-yilda Abdulhamidga bir arman terrorchisi tomonidan bomba otiladi. Lekin baxtli tasodif natijasida Sulton tirik qoladi. Turk adabiyoti tarixlarida bu jinoyatga toʻgʻri munosabat bildirilib, II Abdulhamidga qarshi terror xalqni mustabiddan qutqarish, xalqqa saodat, ozodlik olib kelish maqsadida boʻlmagani koʻrsatiladi. Asosiy maqsad antiturk kuchlarining yordami bilan II Abdulhamidni oʻldirish orqali Usmonlini qulatish boʻlgan. Haqiqatan, II Abdulhamidga antipatiyasi

bo‘lgan g‘ayri milliy kuchlarning ishtiroki va ta’siri bilan amalga oshirilgan bu terrorni boshqacha baholash mumkin emas. Lekin Tavfiq Fikrat asarda terrorchining kimligi, shaxsi haqida ma’lumot bermasa ham, bu odamni ta’riflab, hodisani olqishlaydi. O‘z navbatida II Abdulhamidning tirik qolishiga afsus-nadomat bildiradi:

Ey shonli ovchi!
Domingni behuda qurmading,
Otding,
Faqat ming afsuslar bo‘lsin-ki nishon urmading.

Qayd etish lozimki, “Bir lahzayi taahhur” she’rida milliy taassub jihatdan muayyan ziddiyatlar mavjud. Lekin bu hol Tavfiq Fikrat ijodi uchun xos emas, uning vatanparvarlik tuyg‘ularining tarannumiga to‘sqinlik qilmaydi.

Tavfiq Fikrat xalqiga, eliga cheksiz darajada bog‘liq bo‘lgan. Shu tufayli ijodining aksariyatida u mamlakatning achinarli ahvolga tushganidan xavotirda ekanligini bildirgan, sababchilarni keskin tanqid qilgan. Bu odamlar faqat zahmatkashlarning daromadini yemay, balki ularning hayotini ham o‘zlashtirishini, qonini ichishini aytib o‘tadi:

Bu dasturxon afandilar ki iltiqomga muntazir,
Huzuringizda titragan shu millatning hayotidir.
Shu millat ki, muztarib, shu millat ki muhtazir,
Faqat aslo chekinmanglar, yeng, yuting shapir-shupur.
Yenglar, afandilar, yenglar, bu xoni ishtaho sizning
To‘yguncha, tiqilguncha, yorilgungacha yenglar.

Muallif mol-davlat mastligidan ko‘zi ko‘r bo‘lgan, ruhi o‘lgan, insoniy hislardan mahrum bo‘lgan boylarni nomardlikda ayblaydi, halol-haromni bilmasliklarini ta’kidlaydi. Tavfiq Fikrat bularni zulm, istibdod natijasi sifatida baholaydi. Shoirga ko‘ra, mutlaq rejim hukm surar ekan, xalqqa hech qanday najot yo‘qdir. Shuning uchun ham istibdod o‘zboshimchaligidan foydalanib, mamlakatning barcha ne’matlarini o‘zlashtirib olgan afandilarning ochko‘zligini tasvirlash orqali xalqda nafratni uyg‘otadi:

Berar bechora mamlakat, berar ne bo‘lsa, molini,
Vujudini, hayotini, umidini, xayolini.
Butun faroqi holini, bo‘lsa shaqvi bolini,
Darhol yuting, o‘ylamang haromini, halolini.
Yenglar, afandilar, yenglar, bu xoni ishtaho sizning,
To‘yguncha, tiqilguncha, yorilgungacha yenglar.

Shoir bu ixtiyor egalariga yuzlanib, ularning qoʻllarida yigʻilgan boylikning, oʻz ixtiyorlaridagi saroylarning qachondir yoʻq boʻlishiga amin boʻladi:

Bu xirmonning kelar oxiri, yopishtiring ketar chogʻi,
Ertaga, koʻrarsiz, soʻnar bu kun chitirlagan oʻchoq.
Bu kun meʼdalar qalin, bugun paytava issiq,
Oting, tiking, qarich-qarich, chanoq-chanoq.
Yenglar, afandilar, yenglar, bu xoni ishtaho sizning
Toʻyguncha, tiqilguncha, yorilgungacha yenglar.

Shuni ham qayd etish lozimki, Tavfiq Fikrat boylar uchun "xirmonning oxirini olib keluvchi" hodisani inqilobga bogʻlaydi. Shoirning taxminan 1907-yildan keyin yozgan sheʼrlarining katta qismida isyonga chorlov ekanligi tasodif emas. 1908-yilda Tavfiq Fikrat "Tanin" gazetasiga muharrir etib tayinlangach, oʻzining inqilobiy gʻoyalarini aks ettiruvchi maqolalarini chop eta boshladi. Shu tufayli ham inqilobiy gʻoyalari boʻlgan, xalq najotini inqilobda koʻrgan shoir butun turk adabiyotida aks-sado bergan "Millat qoʻshigʻi" nomli sheʼrini yozdi. Chuqur mazmun va inqilobiy gʻoyaga ega boʻlgan bu asar turk yoshlarining murojaati va joʻshqin maydonlarda oʻqigan sheʼr sifatida qimmatlidir. 1908-yilda yosh inqilobchi kuchlar Istanbul koʻchalarida Tavfiq Fikratning inqilob madhiyasini yoddan aytishgan.

"Millat qoʻshigʻi" shoirning vatan muhabbatidan yaralgan, vatanning kelajagini porloq koʻrish orzularini aks ettiruvchi namunadir. Shoir siynasi kuygan vatan uchun qaygʻurib, uning faryodiga quloq tutadi. Millatni bu dardlarga davo izlashga chorlaydi:

Chaynaldi, yetar, borligʻimiz jahd bilan qahrga,
Toʻgʻraldi muborak vatanning bagʻri sababsiz.
Birga bu kun topmogʻimiz lozim dardga chora,
Jon doʻsti, qon doʻsti, shon doʻstimiz biz.
Millat yoʻlidir, haq yoʻlidir biz tutgan yoʻl,
Ey haq, yasha, ey suyukli millat, bor boʻl.

Sheʼrda eng oʻtkir ibora va ifodalar oʻz aksini topgan. Shoir nazdida asl davlat va uning qonunlari xalqqa xizmat qilishi lozim. Bu oʻlkada esa buning aksini koʻrgach, haddan ortiq bezovtaligini namoyish etadi. Xalqni zulm va istibdodni ildizidan quritishga chorlaydi:

Haqsizlikning anvoyini koʻrdik… Bumi qonun?
Eng gʻamli safolatlarga tushdik… Bumi davlat?
Davlat esa, qon esa da ortiq bas boʻlsin,
Ortiq bas boʻlsin bu dami zulmu jaholat…

Muallifning she'rdagi inqilobiy qarashlarida deyarli hamma narsa obyektiv baholanadi. U zulmning, nohaqlikning yakson etilishi zarur deb hisoblasa ham, buning oson emasligini tushunib yetadi. Lekin so'nggi daqiqalarda haqning zulm ustidan g'alaba qozonishiga ishonadi, haqning barcha qurollardan ustun ekanligiga ishora qiladi:

Zulmning to'pi-yu, zambaragi, qal'asi bo'lsa,
Haqning ham bukilmas qo'li, qaytmas yuzi bor.
Ko'z yumma quyoshdan, naqadar nuri qolsa,
So'nmas abadiy, har kechaning kunduzi bordir.
Millat yo'lidir, haq yo'lidir biz tutgan yo'l,
Ey haq, yasha, ey suyukli millat, yasha, bor bo'l.

Bir vaqtlar otang birovga qulluq qilarmidi?
Yo'q, qolmadi aslo senga zillat padaringdan.
Dunyoda sharafdir yashatgan millatni, fardni,
Silking, shu mazallat to'zi uchsin ustidan.
Insonlikni poymol etgan pastkashlikni yiq, ez,
Billoh yashamoq o'rniga xor bo'lmoqqa arzimas.

Tavfiq Fikrat boshqa she'rlarida bo'lganidek "Porlagan quyosh" nomli she'rida ham inqilobdan umid qiladi, inqilobni har yonni yoritgan quyoshga o'xshatadi:

Oqibat ufq ochildi sen chiqding,
...Seni olqishlaydi, barcha ko'zlar,
Senda, shavqing ila porlaydi har yer.

Tavfiq Fikratning inqilobiy ruhdagi she'rlarida ayol ozodligi masalasi o'ziga xos o'rin egallaydi. Chunki bir Sharq o'lkasi o'laroq Turkiyada ayolga past nazar bilan qaralgan, ularning hayoti aziyatga aylangan edi. Tabiiy ravishda Tavfiq Fikrat ayollarning ahvoliga beparvo bo'lmay, she'rlarida ham, publitsistik maqolalarida ham ularning muammolarini ko'targan. Tavfiq Fikrat, avvalo, ayollarning ta'lim olishini muhim deb hisoblaydi. U "Qiz maktabi uchun", "Hamshira uchun", "Pul va hayot", "Volida", "Alla" va b. she'rlarida Sharq uchun xos bo'lgan ayol muammolaridan bahs etadi, ilk chora sifatida ayollarning bilim olishini targ'ib qilgan.

Yuqorida qayd etilganidek, ham mavzu, ham shakl jihatdan yangi bo'lgan Tavfiq Fikratning ijodi "Tanzimot", "Sarvati funun", "Fajriati" va boshqa adabiy tashkilotlarning mavjudligi sharoitida turk adabiyotidagi jarayonlar bilan bevosita bog'liq edi. Tavfiq Fikrat ijodida nazirachilik, tantanavor so'zlar bilan birga, g'oya-aqida kurashi xarakteriga ega vatan,

ozodlik, kurash va b. mavzular ustunlikni tashkil etadi. Tavfiq Fikrat oʻlka ichidagi ijtimoiy-siyosiy parokandalik va ziddiyatlar, xorijiy bosim va aralashuvlar mamlakatning, millatning kelajagiga xavf solib, mavjud siyosiy inqiroz Usmonli davlatining qudratini zaiflatayotgan davrda yashar edi. Shubhasiz, mamlakatning bunday ogʻir davri ziyolilarni tashvishga solar, ularni chora yoʻllarini izlashga majbur qilardi. Millatning porloq kelajagini goh "qonli", goh "qonsiz" kurashda koʻrgan Tavfiq Fikrat muayyan ma'noda "yagona chora"ni ta'kidlar edi: "Millatning madaniy saviyasini koʻtarish, ziyoli, ijodkor va hunarmand yoshlarni tarbiyalash". Yoshlarga mamlakatning kelajagi sifati qarovchi Tavfiq Fikrat, avvalo, yangi uslubdagi maktablarning ochilishini, bolalarning bu maktablarda milliy, vatanparvar ruhda tarbiya olishlarini, "faqat ilm odami emas, balki ish va hayot odami" sifatida shakllanishini istar edi. Shaxsan oʻzi ishlagan Galatasaroy, Istanbul, Robert maktablarida shu maqsadda maxsus tashabbuslarni ilgari surib, yoshlarning vatan umidi boʻlgani uchun ta'lim sifatini koʻtarish yoʻlida salmoqli ishlar koʻrgan.

Tavfiq Fikrat faqat pedagog sifatida emas, vatandosh sifatida bolalarga, yoshlarga xitob qilish orqali ularning "vatan oldidagi burch" nimadan iborat ekanligini tushuntirib, yoshlarda vatanparvarlik hisini koʻtarishga ta'sir etuvchi she'rlar yozardi. Shoirning 1911-yilda "Xoliqning daftari", 1914-yilda "Sharmin" she'riy toʻplamida jamlangan she'rlar bevosita yoshlarga nasihat, ularda vatanparvarlik ruhining shakllanishiga xizmat qilgan.

Tavfiq Fikrat poeziyasida bolalar she'riyatining oʻziga xos oʻrni bor. 1914-yilda chop etilgan "Sharmin" she'riy toʻplami barmoq vaznida yozilgan bolalar she'rlaridan iborat. Bu she'rlarda, asosan, bola ruhi va bola psixologiyasining tasviri yetakchi oʻrin tutadi.

"Sharmin" she'riy toʻplami Tavfiq Fikratning pedagogik qarashlarini aks ettiruvchi asar hisoblanadi. Bu yerda darsga qiziqish, bugungi va ertangi darslarga munosabat va ularni oʻtish metodikasi va b. masalalar pedagogik prinsiplar jihatdan oʻz yechimini topa olgan. Mehnatsevarlik, mehnatga munosabat masalalari Tavfiq Fikrat bolalar she'riyatining asosiy mavzusidir. U "Ish xonasida", "Duradgor", "Chigirtka va chumoli" va b. she'rlarida bolalarni mehnatni sevishga chorlaydi, ularda mehnatga chuqur muhabbat uygʻotadi. Shoirning bu turdagi she'rlarida inson shuhratga mehnat bilan yeta olishi koʻrsatiladi. Hayotda mehnat yenga olmagan hech nima yoʻqdir:

Mehnatkash har ishni qilar,
Inson uchun kasb koʻpdir,
Boʻlmaydigan ish yoʻqdir.

Tavfiq Fikratning bog‘cha bolalari uchun yozilgan she’rlari ham bor. “Bag‘ishlov” she’ri nomidan ko‘rinib turganidek, bog‘cha yoshidagi bolalarga bag‘ishlangan. Bu kabi she’rlarda g‘oya bola psixologiyasi ruhida singdirilsa-da, “uy” so‘zida bog‘cha nazarda tutilsa ham, masalalarga yondashuvda muayyan ma’noda falsafiy mohiyat oldinga o‘tadi. “Uy” vatan, ona bag‘ri ma’nosida ham keladi. Uyning ma’rifat, fazilat boshpanasi (makoni) sifatida taqdimi esa har bolada vatanga muhabbatni orttirib, milliy tarix haqida tasavvurni kengaytiradi:

Uy mehr uyidir,
Buvilardir uni qurgan…
Qani, uyingga, bolajon,
U ma’rifat uyidir.
Va fazilat uyidir.
U yerda fikring uyg‘onar
U yerda qanot ocharsan!

“Hasbi hol” she’rida shoir qiziqarli mavzuga to‘xtaladi. Bolalarga murojaat shaklida yozilgan bu she’rda ikki turli nasl namoyandalarining maktab hayoti solishtiriladi. Shoir hozirgi bolalarning maktab hayoti, maktab sharoiti, o‘qish saviyalari bilan o‘z davrini solishtirar ekan, farqlarga ko‘proq joy ajratadi: Yaxshi darslik, toza maktab, parta-stul va b. Ammo Tavfiq Fikratning asosiy maqsadi o‘tmish bilan bugunning maktab farqlarini ko‘rsatish emas, balki yaxshi sharoitning tasviri orqali yaxshi o‘qish, o‘rganish, ilm bilan maqsadga yetish va b. targ‘ib etish bo‘lgan.

O‘qing, o‘qiganlar
Ko‘p narsani bilar, ko‘p ishni qilar,
Murodiga ular yetar
Jannatga ham ular kirar
Ular chindan baxtiyor bo‘lar…

Muallif nazdida bilimga ega bo‘lish bolalarning kelajak saodatining tamalidir. Shuning uchun ham Tavfiq Fikrat har bir o‘quvchisiga mantiqan va shuuran o‘qish talabi bilan murojaat qiladi.

Inson o‘rganganini,
Yana o‘rganmog‘i kerak.

Tavfiq Fikrat har bir bolaning kelajakda loyiq vatandosh sifatida shakllanishini uning to‘g‘ri tarbiyasida, vatanparvarlik hisining kuchli bo‘lishida ko‘radi. Shu tufayli shoirning bola she’riyatida vatanparvar-

lik, mehnatkashlik, qahramonlik, estetik did va b. masalalarga koʻproq toʻxtalib oʻtadi. Bu she'rlar ham ijtimoiy-siyosiy, ham axloqiy-didaktik, ham pedagogik jihatdan diqqatni jalb eta oladi. Tavfiq Fikrat "Sharmin" she'riy toʻplamida bola dunyosining oʻziga xos jihatlariga joy ajratar ekan, real haqiqatlarni asos qilib olib, bolalarga ta'sirini real hayot fonida aks ettiradi. Bu kabi she'rlarda targʻibot umumiy xarakterga ega emas. Masalan, "Alvasti" she'rida qiziqarli mavzuga murojaat qilgan. Bolalar biror nimadan choʻchitish uchun ularni "alvasti" bilan qoʻrqitish barcha oilalarga xos hisoblanadi. Tavfiq Fikrat "Alvasti" she'rida bu masalaga toʻxtalish bilan ham bola psixologiyasi, ham oila tarbiyasi, bolalarga ta'sirini aks ettirib, bola aqlining, bola ruhiyatining toʻgʻri shakllanishida tarbiyaning rolini alohida baholagan. She'rda jindan, alvastidan emas, yomonlikdan qoʻrqishga chorlov Sharmin timsolida barcha bolalarga yoʻnaltiriladi. Chunki shoir oʻz ifodalarida jin va shaytonning real hayotda yoʻqligini, ularning insonlarga ta'siri boʻlmasligining mohiyatini ochadi:

Akasi deydiki "Sharmin,
Seni titratgan shu xoin,
Shu qoʻrqinchli narsa qutidan
Chiqdi, qoʻzichoqdan
Olingan bir hovuch yung,
Bir oz qogʻoz, bir oz kecha
Senga bergan tolam bor-ku,
Ana shundan iborat… "

Shoir bu kabi ibora, ifoda va izohlari bilan bolalarni mif yaratgan qoʻrqinchli ta'sirlardan uzoqlashtirib, ularning yoshiga mos hayotiy qarashlarni shakllantiradi.

She'rning soʻnggi ikki misrasi esa har bir bolaning hayotdagi oʻrni toʻgʻrisidagi gʻoya shaklida diqqatni jalb etadi:

Farosati boʻlgan insonlar
Faqat yomonlikdan qoʻrqar!

Didaktika Tavfiq Fikratning bolalar poeziyasida ahamiyati katta. Bu turdagi she'rlarda bolalarga muqaddas his va tuygʻularning samimiyligi koʻproq e'tiborni tortadi. Umuman olganda, Sharq adabiyoti va adabiy-badiiy tafakkur uchun muhim boʻlgan didaktika, pand-nasihat faqat bolalar mavzusi boʻlmagan. Sharq adabiyotida bu mavzu sharq-islom kontekstida oʻz ta'sir doirasini kengaytirib, Y. Bolasogʻuniy, N.Tusiy, S.Sheroziy, N.Ganjaviy, A. Jomiy va b. adiblarning ijodida axloqiy qadriyatlar rang-barang iboralar tarzida asrlar davomida ma'naviy xazina

manbayiga aylangan. Tavfiq Fikratning didaktik mavzuda yozgan bolalar she'rlari aslida Sharq an'anaviyligidan chetda qolmaydi. To'g'rirog'i, bu kabi she'rlarda mavzu va g'oya klassik Sharq an'anasi bilan bir bo'lsa-da, ibora va ifoda bolalar psixologiyasi va bolalar yoshiga mosdir. Shoirning "Ikki yo'lovchi" she'ri bu jihatdan e'tiborni tortadi. She'rning qiziqarli mavzusi bor: "Bir yoz tongida ikki yo'lovchi ketayotgan edi. Ulardan biri yerga tushgan yong'oq ko'radi. Yong'oqni bo'lishish uchun ikkovi janjallasha boshlaydi. Yo'ldan o'tib ketayotgan donishmand bo'lgan voqeani eshitgach, yong'oqni chaqadi, mag'zini o'zi yeb, po'stlog'ini esa ularga beradi. Ulushini mana shunday olgan ikki yo'lovchi nima qilarini bilmay qoladi".

Donishmand yong'oqni chaqdi
Po'stlog'ining birini
Bir yo'lovchiga, birini
Bir yo'lovchiga berdi-yu
Ichini o'zi yedi So'ng esa
"Qani, marhamat!" dedi.

She'rdagi "ochko'zlik katta ziyon berar" degan misrasi g'oya sifatida bolalarning dunyoqarashi shakllanishida ijobiy rol o'ynaydi, ularda do'stlik, sadoqat degan tushunchalarni kuchaytirib, ochko'zlikning insonlarga bergan zarari haqida tasavvurlarini kengaytiradi. Qayd etish lozimki, ijodining birinchi davridan (1888–1896) farqli o'laroq Tavfiq Fikratning keyingi davr ijodiyoti taxminan 1908-yildan boshlab, o'zining inqilobiyligi va faolligi bilan ajralib turuvchi bosqichga qadam qo'ygan. Ushbu bosqichda davrning bevosita va keskin munosabati alohida ahamiyatga ega. Ijtimoiy hayotning chidab bo'lmas sabablari ko'rsatilib, bu og'ir ahvoldan xalos bo'lish yo'llari to'g'risida fikr yuritiladi. Shu sababli shoirning ijodida vatan, ozodlik, kurash va b. mavzular yangi adabiyot talablari zaminida o'z yechimini topa olgan. Tavfiq Fikrat ijodining chuqur tahlili uning vatan shoiri deb nomlanishiga asos bo'ladi. Umuman olganda vatanparvarlik Tavfiq Fikrat ijodida keng tushuncha sanaladi. Uning fikricha, vatan ajdodlarimizning bugungi va kelajak naslga omonat topshirgan abadiy muqaddas yurtdir:

Jon ham sen, shon ham sen, bari sensan, yasha,
Ey vatan, ey muborak vatan, ming yasha!

Tavfiq Fikratning ijodi bilan yaqindan tanishganda, tashqi kuchlarning Turkiyani parchalash, xaritadan o'chirib tashlash rejalariga qarshi vatanparvarlik g'oyalarining tarannumi ko'proq intensiv xarakter tashiydi deyishga asos beradi. Bu hol, shubhasiz, shoirning bolalar she'riyatida

ham oʻrin oladi. Lekin boshqa she’r janrlaridan farqli oʻlaroq bolalar she’riyatida Tavfiq Fikrat ularning yosh va psixologiyalarini nazarga olgan, fikrlarini nasihat, mehr, chorlov, qiziqtirish uslublarida targʻib etgan.

Tavfiq Fikratning bolalar she’riyatida pand-nasihat model sifatida dono insonlarning bolalarga vatan kelajagi boʻlgan yoshlarga oʻgit xarakteriga ega. Albatta, bu oʻgitlar qatorida bolalarda vatanparvarlik hislarining kuchaytirilishi maqsadi yuqori sanaladi. Tavfiq Fikratning vatanparvarlik ruhi targʻib etilgan she’rlarida shakl ustalik bilan tanlanadi. U bolalar ruhiyatiga mos ravishda bu hisni vatan goʻzalliklari bilan singdiradi. Toʻgʻirogʻi, vatanning tabiat goʻzalliklari fonida bolalarning bu diyorga boʻlgan muhabbati orttiriladi, bolalar nazdida tengi boʻlmagan vatan obrazi jonlantiradi:

Bahor boʻlsin, tomosha qiling,
Qanday bezar tevarakni,
Zumraddek togʻ etaklarni…

“Kichik askar” she’rida jajji bolakay siymosida vatanni asrovchi, qahramonlik yoʻlidan oʻtgan, qoʻlida qurol tutib, dushmanga shafqat qilmagan bahodir tasvirlanadi. Bu she’rda vatanning ona, vatan uchun jonini fido qilishni burch deb bilishi singdirilib, bolalarning vatanga loyiq inson sifatida shakllanishiga, hayotdagi oʻrniga bevosita ta’sir koʻrsatadi:

Kichik askar, qurol qoʻlda
qahramondek ilgarilar.
Qarshisida butun el ham:
“Qahramonim, yasha” deydi.
Kichik askar, kichik askar!
Vatan sendan xizmat kutar.
Kichik askar, eshit meni,
Kutgil, bekorga oʻq otma.
Qurolingni, oʻqlaringni
nohaqlikka qarshi asra.
Kichik askar, kichik askar!
Haq ham sendan quvvat istar.

Tavfiq Fikratning bolalar poeziyasida tabiat tasvirining ahamiyati katta. “Moychechak”, “Bahor xalfa”, “Yoz buvi”, “Xazon xola”, “Qish bobo”, “Yozda”, “Qishda” va b. she’rlarda tabiat bilan bevosita aloqa, har faslning oʻz rang va xususiyatlari bolalar dunyosiga mos tarzda tasvirlangan. Bu she’rlarda bahorning “gʻuncha lab, kelin libosli” (“Bahor xalfa”),

yozning “oʻt sochuvchi qizgʻin quyosh” (“Yoz ona”), kuzning “bulutli, oltinrang” (“Xazon xola”) va b. taqdimi bolalar psixologiyasining talablari bilan bevosita bogʻlanadi, ularning har fasl toʻgʻrisidagi ilk tasavvurlarini ham ta’minlaydi, ham kengaytiradi. Masalan, shoirning ikki she’rida ikki xil faslning (yoz va qish) oʻziga xos xususiyatlari e’tibordan chetda qolmaydi:

Yopil, parda, yopil, parda,
Tezroq yopil, derazadan
Quyosh uyga moʻralaydi,
Daftarimni soʻldiradi… ***(“Yozda”)***

Yoxud:

Ochil, parda, ochil qorda,
Sen ochilding, quyosh qayda?
Yoki bizni unutdimi?
Yoʻq, uni bulut yutgandir.
Kuchli ayoz bor
Har tomon qor… ***(“Qishda”)***

Umuman, Tavfiq Fikrat ijodida tabiat tasviri koʻp uchraydi. Uning turli mavzularda yozgan she’rlarida tasvirning muammoga moslab koʻrsatilishi diqqatni jalb etadi. Shuning uchun ham Tavfiq Fikratni rassom-shoir deb atovchilar adashmaydilar. Uning bir-birini toʻldiruvchi shoir-rassom iste’dod va qobiliyati asarlarida tabiat goʻzalliklarining, tabiat rangbarangliklarining butkul jonli berishini ta’minlagan.

Ijodining turli davrlarida yozgan she’rlarining deyarli koʻp qismida tabiatning goʻzal manzaralari, inson hislarining tarannumi, odamlarning oddiy maishiy turmush tarzi rassom qalami bilan chizilgan ijtimoiy-psixologik lavha deb hisoblash mumkin:

Sofi rakid… Qani oqshomgi joʻshqin hayajon?
Bir bola ruhi qadar endi munavvar, gʻuborsiz,
Uxlamoqda moviy dengiz.
…Senga boqqan sari tasalli topaman, aldanaman,
Moviy koʻz alamni qalbimga yigʻlar, chamasi.

Tavfiq Fikratning bolalar she’rlarida maktabga, darsga qiziqish, dars oʻtilishi metodikasidan tortib, mehnatga muhabbat, vatanga, ota-onasiga boʻlgan mehrga targʻibi yosh naslning ta’lim-tarbiyasida, ularning vatandosh sifatida shakllanishida muhim rol oʻynagan.

“Hasbi hol”, “Sharmin alifbosi”, “Sovgʻa”, “Farishtaning bolasi”, “Qish bobo”, “Arslon”, “Ikki yoʻlovchi”, “Chigirtka va chumoli” va boshqa she’rlarida Tavfiq Fikrat sodda ibora, oson ifoda tarzini namoyish etib,

bolalar dunyosiga bevosita ta'sir yoʻli bilan fikrlarini poetik shaklda yetkazib bergan. Tavfiq Fikratning bolalar adabiyotida tili sodda va tushunarli, mavzusi real va dolzarb, gʻoyasi ijtimoiy-axloqiy xarakterdadir. Bu she'rlarda Tavfiq Fikratning ijodiga xos boʻlgan na mumtoz adabiyotga qarshi kurash, na kuchli siyosiy motivlar kuzatiladi. Bu she'rlarda bolalar dunyosi ruhiyatining barcha jihatlari mehnatsevarlik, vatanparvarlik, maktabga chorlov, tabiat tasvirlari timsolida yurtga muhabbatning singdirilishi va b. mavjud. Tavfiq Fikratning "shafqat, ma'rifat, fazilat uyi" ("Bagʻishlov") sifatida baholagan ta'lim muassasalarini yosh naslning kelajagi deb hisoblashi, Sharmin timsolida bolalarni shayton, ajinadan emas, yomonlikdan qoʻrqishga chorlashi ("Alvasti"), bolalarda alifboga qiziqish, mehr uygʻotishi ("Sharmin alifbosi"), mehnatning inson hayotidagi ahamiyatini jonlantirishi ("Chigirtka va chumoli"), tabiat manzaralarini tasvirlash bilan bolalarga yurtga muhabbatni singdirish ("Qishda", "Yozda", "Qish bobo") va b. uning bolalar ruhiyatini chuqur bilishini koʻrsatib, bolalarning shaxs sifatida shakllanishida muhim rol oʻynaydi, ayni paytda shoirning bu yoʻnalishdagi muvaffaqiyatlaridan dalolat beradi.

MEHMET AKIF ERSOY

MEHMET AKIF
ERSOY
(1873-1936)

Istiqlol madhiyasi shoiri sifatida tanilgan, turk she'riyatiga yuqori sifat olib kelgan Mehmet Akif Ersoy 1873-yilda Istanbulda tavallud topgan. Otasi Tohir Afandi savodli boʻlgani uchun oʻgʻlining tahsiliga alohida e'tibor qaratgan. Toʻgʻrirogʻi, avval Mehmet Akif Ersoy tahsili bilan mustaqil shugʻullangan. U maktabga toʻrt yoshida boradi. Mahalla maktabini tugallagach, oʻrta ta'limini Mulkiyada tamomlaydi. Shu bilan birga uyda otasidan koʻp narsalar oʻrgangan. Otasi moʻtabar dindor boʻlgani uchun islomiy falsafani oʻgʻliga oʻrgatgan. U ona tilidek bilgan arab tilini ham otasining yordami bilan oʻzlashtirib oladi.

Mehmet Akif Ersoy xotiralarida otasi haqida shunday yozadi: "U mening ham otam, ham ustozimdir. Hammasini undan oʻrgandim." Otasining vafotidan soʻng u tahsilini chala qoldirmay, Veterinarlik maktabiga kirib, u yerni yuqori baholar bilan tamomlaydi. Imtiyozli diplom olib, Ziroat nazorati idorasida xodim boʻlib ishlaydi. Bir muddat Rum, Onadoʻli, Arabiston, Edirne, Adana va b. joylarda ishlagan. Bundan keyin u Istanbulga kelib, viloyat veterinariya markazida direktor oʻrinbosari lavozimida ishlaydi. Mehmet Akif Ersoy 1908-yilda Istanbul Dorilfununning umumiy adabiyot shoʻbasiga mudir etib tayinlanadi. Shundan soʻng Mehmet Akif koʻproq adabiyot bilan shugʻullana boshlaydi. Devon adabiyotini oʻrganishga katta qiziqish bildiradi. Ayni paytda mukammal bilgan fransuz tilining yordami bilan Yevropa adabiyotini oʻrganadi, bu adabiyotga oʻz munosabatini bildirar edi. Yetakchi sharq va gʻarb tillarini bilgani uchun Mehmet Akif har ikki dunyoning madaniyatidan ularni qiyoslaydigan darajada boxabar edi. Faqat Sharq va Gʻarb adabiyotlarini oʻzlashtirish, ularning yaxshi jihatlarini koʻrish Mehmet Akifda bu madaniyatlarga ishqibozlikni yuzaga keltirmadi. Oʻz millatini va adabiyotini sevuvchi shaxs sifatida u sanab oʻtilgan adabiyotlarning, ayniqsa, Gʻarb adabiyotining yaxshi sifatlarini tanlab olib, uni Turkiyada tatbiq etishga intildi. Mehmet Akif Ashraf Adibning 1908-yilda chop etgan "Siyrati mustaqim" nomli majmuasida faol ishtirok etadi. 1908-yilda Turkiyada sodir boʻlgan inqilobiy oʻzgarishlar ta'sirida yozgan maqolalarini bu yerda nashr qildirar edi. Bu maqolalarning mohiyati milliy va islomiy qarashlarni aks ettirgani uchun Mehmet Akifga boʻlgan ragʻbat kun sayin ortib borardi. U 1913-yilda rasmiy ishdan boʻshaydi. Shundan keyin uning ozod, erkin

hayot davri boshlaydi. Misr va Madinaga sayohat qiladi. 1914-yilda nemis-turk do'stlik aloqalari bo'yicha Berlinga boradi. 1920-yilda Istiqlol urushi vaqtida Mehmet Akif Istanbulda edi. U Anqaraga borib, xaloyiq oldida nutq so'zlaydi va xalqni birlikka da'vat qiladi. 1921-yilda yozgan "Istiqlol madhiyasi" Buyuk Milliy Majlisda to'rt marta o'qiladi va qabul qilinadi. Qayd etish lozimki, uning she'ri madhiya uchun musobaqaga taqdim etilgan 724 ta she'r orasidan tanlab olingan edi. Yangi tashkil topgan Turkiya Respublikasi Mehmet Akifning ideali edi. Lekin islomiy qadriyatlarga munosabatda Respublika qonunlari bilan shoir munosabatlarida ba'zi qarama-qarshi hollar yuzaga chiqdi. Qayd etish lozimki, Mehmet Akif vatanparvarlik g'oyalariga sadoqat ko'rsatish bilan birga, islomiy qadriyatlarga ham qattiq bog'langan edi. Har ikki qadriyatlar g'oyasining ajralmas tarkibiy qismi edi. Ammo Respublikaning ilk yillarida islomiy qadriyatlarga munosabat shoirning qalbiga hukmron hislar shaklida o'ziga joy topmadi. Mehmet Akif shu sababdan Misrga ketdi. U yerda turk tili va adabiyotidan dars berdi. Misrda og'ir kasallikka duchor bo'ldi. O'limi yaqinlashganini his qilgani uchun Istanbulga keldi. Mehmet Akif 1936-yilda vafot etdi. Uning o'limiga rasmiy idoralar tomonidan hech qanday munosabat bildirilmasa ham, vatanparvar yoshlar istiqlol shoirining tobuti ustiga davlat bayrog'i yopib, xaloyiq bilan dafn marosimi tashkil etdilar.

IJODI

Mehmet Akif Ersoy ijodi turk va islomiy g'oyalar zaminida shakllanib, takomillashgan san'atdir. Vahdat shaklida birlashgan bu g'oyalar Mehmet Akifning ijodiy falsafasining markazida turadi, keng ma'noda esa milliylikning ko'rsatgichiga aylanadi. Adabiyot va san'at olamida "Istiqlol madhiyasi shoiri" sifatida tanilgan Mehmet Akif muayyan adabiy jarayonlarda o'ziga xos uslubi va yo'li bo'lgan va ko'p hollarda adabiy jarayonning chegaralaridan oshib, butkul boshqacha shaklda ta'sir ko'rsatgan ijodkordir.

Mehmet Akif Ersoy ijodining asosiy qismi she'rlardan iborat. She'rlarining aksariyati "Safohat" nomi bilan chop etilgan yetti jildlik kitoblarda to'plangan. Albatta, har kitobning o'z nomi bor. "Safohat" so'zi "bosqich", "hayot bosqichi", "hayotiy qarashlar" degan ma'nolarda keladi.

11240 misradan iborat bo'lgan "Safohat"da 108 manzuma asar berilgan. Shoirning o'z dastxati bilan tayyorlangan bu kitoblar 1908-yildan umrining oxirigacha yozgan she'r namunalaridan tuzilgan. Shuni ham qayd etish lozimki, Mehmet Akifning 22 yoshidan 35 yoshigacha yozilgan she'rlarining hech biri, shu jumladan, keyingi ijod namunalarining

muayyan qismi “Safohat”ga kiritilmagan. “Safohat”ning I jildi shu nom bilan, II jildi “Sulaymoniya kursisida”, III jildi “Haq saslari”, IV jildi “Fath kursisida”, V jildi “Xotiralar”, VI jildi “Osim”, VII jildi esa “Soyalar” nomi ostida chop etilgan. Bu kitoblardagi namunalar shoirning ijtimoiy-siyosiy muammolarga munosabatini va dunyoqarashini aks ettirish jihatdan diqqatni jalb etadi.

Mehmet Akif avvalo “Istiqlol madhiyasi shoiridir”. “Istiqlol madhiyasi” she’ri 1921-yilda yozilgan. 1920-yilning oxirlarida Turkiya gazetalarida “istiqlol madhiyasi” yozish uchun musobaqa e’lon qilinadi. Ta’lim vazirligi tomonidan tashkil etilgan bu musobaqa shartiga ko‘ra g‘olibga 500 lira pul mukofoti berilishi nazarda tutiladi. Lekin ilk bosqichda musobaqaga taqdim etilgan hech qaysi she’r qabul qilinmaydi. Shuning uchun ta’lim vaziri Hamidulla Subhi Mehmet Akifga murojaat qiladi va uning musobaqaga qatnashishini so‘raydi. Mehmet Akif esa “pul uchun she’r yozmayman” deb musobaqaga qatnashmaydi. Faqat hech qanday pul to‘lanmasligi sharti bilan musobaqa talablari bo‘yicha she’r yozishga rozi bo‘ladi. Bundan keyin Mehmet Akif “Istiqlol madhiyasi”ni yozadi va she’r musobaqa komissiyasiga ma’qul bo‘ladi. Turkiyaning davlat madhiyasiga aylangan bu asar aslida madhiya uchun musobaqaga taqdim etilgan 724 she’r orasidan tanlab olingan edi. Mehmet Akif avvaldan aytganidek, g‘olibga beriladigan pulni qabul qilmaydi, uning Islom ayol va bolalar ehtiyojini to‘lash uchun “Dorul-masoiy” nomli tashkilotga berilishini iltimos qiladi. “Istiqlol madhiyasi” Turkiyaning o‘sha vaqtdagi ijtimoiy-siyosiy ahvolini tavsiflash va mamlakatning ertasiga bo‘lgan ishonchni namoyish ettirishda ahamiyatli hisoblanadi.

Do‘stim! Yurtimga olchoqlarni yo‘latma lekin,
Qalqon et gavdangni, darhol to‘xtasin bu orsiz oqin.
Kelajakdir senga va’da etgan kunlar Haqning…
Kim bilsin, balki ertaga, balki ertadan yaqin.

She’r Turkiyadagi aksariyat hududlarning Antanta kuchlari tomonidan bosib olingani va mamlakatning kelajak taqdirining Onado‘li maydonida bo‘lib o‘tgan janglarda hal bo‘ladigan davrda yozilgan. Shunday vaqtda Mehmet Akif Ersoy xalqining g‘alabasiga ishonchini yo‘qotmagan, uning mag‘lubiyatdan qutulib qolishiga umidini namoyon etgan. Quyidagi namunadan ko‘rinib turganidek, shoirning ishonchi juda uzoqda emas, uning ishonchi ertadan ham yaqin tarixga bog‘lanadi:

Kim bilsin, balki ertaga, balki ertadan yaqin.

Shuning uchun ham she’rning birinchi bandidagi ilk so‘z bo‘lgan

“Qo‘rqma” ifodasi turk tadqiqotchilarining sharh etganidek, qo‘rquv, vahima ma’nosida emas, oddiy munosabat va murojaat shaklida keyingi ishonch va umidning boshlang‘ichiga aylanadi. Shoir bu bandda turkning ramzi bo‘lgan turk bayrog‘i hech qachon yakson bo‘lmaydi, dushman naqadar muvaffaqiyatga erishsa ham so‘nggi turk bahodiri tirik qolgan taqdirda turk o‘z g‘alabasini saqlab qoladi va dushmanni yo‘q qiladi.

Qo‘rqma! So‘nmas shafaqlarda suzayotgan qizil sanjoq;
So‘nmasdan yurtim uzra tutayotgan eng so‘ngi o‘choq.
U mening millatimning yulduzidir, porlayajak;
U meniki, millatimning mulki bo‘lib qolajak!

“Istiqlol madhiyasi” she’rida kelajakka ishonch va umid tuyg‘usini singdirish bilan birga, birlikka, dushmanga qarshi beomon bo‘lishga chorlov ham bor. Bu chorlov niyati puch bo‘lgan dushmanga zarba berish, uning hech kimligini, turk yigitlari oldida ojizliklarini aks ettiradi. Shoir nazdida turkning “g‘arbiy”, “madaniyat” nomi bilan ma’lum bo‘lgan dushmani turk jasurligi oldida shunchalar zaif-ki, uning niyati vahshiylik bo‘lsa ham, “bir tishli bo‘ridek” niyatiga yetishi ehtimoldan yiroqdir.

Uvlasin, qo‘rqma! Bunday kuchni yengolmagay zinhor
“Madaniyat!” deganing bir tishi qolgan jonivor!

Mehmet Akif she’rda turk shonli tarixini tavsiflab, tuproq, vatan, nomus yo‘lida jonini fido qilgan, so‘nggi tomchi qonigacha kurashgan turk yigitlarini yod etib, bugungi odamlarga namuna ko‘rsatar, ularning shahid ruhlarini ulug‘lardi. Shoirning ovozi vatanning har tomonidan eshitilar edi. Bu ovoz mamlakatni nomahram qo‘lidan asrashga chorlaydi:

Kim bu jannat vatan uchun jonin aylamas fido?
Pishqirajak tuproqni siqsang ne-ne shahid, ne shuhado!
Mayli jonim, jononim, butun borim olsin Xudo,
Etmasin yolg‘iz vatandan meni bu dunyoda judo.

Ruhimning sendan, iloho, shu tilagan amali;
Tegmasin ma’badimning ko‘ksiga yotlar qo‘li;
Bu azonlarki shahodatlari dinning tamali -
Abadiy yurtimning ustida manim yangramali.

Vatan Istiqlolini orzu qiluvchi Mehmet Akif ozodlik dushmanlari bo‘lgan zolimlarga nafrat bilan qaraydi. U istiqlolni vatan uchun eng aziz ne’mat deb sanaydi, vatan farzandlarining baxtli kelajagini shunda ko‘radi:

Zulmni olqishlolmayman, zolimni sevolmayman,
Kelganning koʻngli uchun oʻtmishni soʻkolmayman,
Biri ajdodimga tashlandimi, hatto boʻgʻaman…
Tugʻilganimdan beri oshiqman istiqlolga,
Menga hech tasmalik etmish emas oltin lola.

Milliy tuygʻulari yuksak boʻlgan Mehmet Akif doim vatanining taraqqiyotini istab, dushman tajovuzlarining ogʻir vaqtlarida bezovtaligini yashirmagan. Shoir Turkiyaga dushman koʻzi bilan qaragan xristian davlatlar birligidagi mamlakatlarning har biriga nafratini namoyish etib, bu mamlakatlarning nomini konkret sanab oʻtishdan chekinmaydi. Bu yoʻl bilan Mehmet Akif ularning dushman niyatlariga oʻz e'tirozini bildiradi. Ma'lumki, XX asr boshlarida Turkiyaga qarshi tajovuzkor rejalarning amalga oshirilishida alohida rol oʻynagan mamlakatlardan biri esa Rossiya boʻlgan. Mehmet Akif boshqa mamlakatlar kabi Rossiyaning ham Turkiyaga qarshi kurashini muvaffaqiyatsiz deb hisoblab, turklarning kurash azmi oldida ruslarning ham yengilishiga ishonch bildirar edi:

Qahramon millatni koʻrdingmi, biroz silkindi
Oʻlik yegan qargʻalarning ovozlari birdan tindi.
Eski savdolari qolgan boʻlsa unutsin ruslar!

Lekin Mehmet Akif ijodiga xos jihat shuki, oʻtgan asr boshlarida Turkiyaning qiyinchiliklar davrini aks ettiruvchi she'rlarida ishonch va umid bilan birga, umidsizlik ham namoyon boʻladi Faqat b hol oʻtkinchi ekanligini hisobga olish kerak. Masalan: "Noumidlik" she'rida shoirning hayajoni va bezovtaligi quyidagicha aks etadi:

Men bunday kutib turmasdim qoʻli bogʻliq,
Islomni uygʻotmoq uchun hayqirar edim.
Hisi moʻl, iymoni moʻl zakovat joʻshar yolgʻiz,
Men zotan chuqur oʻyga ketmoqdan uzoq edim.
Hayqir! Kimga, lekin qani sohiblari yurtning,
Yotlar edi yotganlar, oʻngga boqdim, soʻlga boqdim.
Faryodimni ortiq boʻgʻib jasadimni ushladim,
Ming parcha etib she'rimga koʻmib qoldirdim.

Shoirning bu uslubda yozgan "Bulbul" she'ridagi hodisalarga munosabat uning ichki kechinmalari va hayajonlaridan kelib chiqadi. She'rning yakunida nekbin ruh avvalgi badbinlikni yoʻq qiladi:

Tasallidan nasibim yoʻq, xazon yigʻlar bahorimda,
Bu kun bir xonumonsiz devonaman oʻz diyorimda.

– degan shoir oxirgi misrada "mening haqqim, jim boʻl, bulbul, sening

haqqing emas motam” deb barcha dard-u alamni daf etadi.

Mehmet Akif ijodida shunday ruh bor-ki, egasi boʻlgan mamlakat hech qachon magʻlub boʻlmaydi. Mamlakatning, millatning ogʻir kunlarida maydonda koʻksini qalqon qilgan yigitlari bor ekan, u oʻlkani bosib olishning iloji yoʻq:

Sohibsiz boʻlgan mamlakatning botishi haqdir,
Sen uni asrang, bu vatan yiqilmaydi.

Mehmet Akif ijodida turk armiyasining zafar tarixiga kirgan, faqat Turkiya uchun emas, butun turkiy dunyo uchun shonli tarixiy kun sifatida qabul qilingan Chanoqqal’a jangining badiiy aksi alohida oʻrin olgan. “Chanoqqal’a shahidlariga” nomli she’rida bu tarixiy hodisa yot ellarning adolatsiz hujumlari, nohaq qon toʻkkanliklari tasvirlanadi:

Eski dunyo, yangi dunyo butun ayyomi bashar,
Qaynaydi qum kabi, toʻfon kabi, mahshar, mahshar.

Mehmet Akif bu tajovuzning sababchisi boʻlgan yevropaliklarni yirtqich, vahshiy, qonxoʻr deb tasvirlaydi, ularga boʻlgan nafratini ochiqchasiga bildiradi.

“Chanoqqal’a shahidlariga” asarida mardlik koʻrsatgan, qahramonona shahid boʻlgan yengilmas turk askarining vatan muhabbati madh etiladi. Shoir ularning shahidligida oʻlimsizlik izlaydi, qonlari toʻkilgan tuproqning har qarichida ruhlari shod etilishiga ishonch bildiradi. Mehmet Akif bu yoʻl bilan ularning nomi tarix zarvaraqlariga yozilganini, gʻalabaning har bir turk uchun, vatanini sevgan har bir vatanparvar uchun zafar tarixi boʻlganini ta’kidlaydi:

Sen-ki soʻnggi ahli salbning sindirib savlatini,
Sharqning eng suyukli sultoni Salohiddinni,
Qilich Arslon kabi ijlolingga etding hayron,
Sen-ki Islomni oʻrab boʻgʻar ekan hijron.
Ul temir chambari koʻksi bilan sindirib parchalading,
Sen-ki ruhing ila barobar kezar ajrami noming,
Sen-ki osarga koʻmilsang tosharsan, hayhot,
Senga kelmas bu ufqlar, seni olmas bu jahon,
Ey shahid oʻgʻli shahid, istama mendan maqbar,
Senga ogʻushini ochib turibdi Paygʻambar.

Koʻrinib turganidek, bu yerda “ey shahid oʻgʻli shahid” ifodasida turklarning qahramonlik tarixi aks ettiriladi, bu qahramonlikda bir naslning emas, nasllarning hissasi borligiga ishora qilinadi.

ZIYO GOʻKALP

ZIYO
GOʻKALP
(1876-1924)

XX asr boshlarida Turkiyada boshlangan milliy harakatlar ij-timoiy-siyosiy hayotning butun

sohalarida boʻlganidek, milliy-adabiy jarayonlarda ham jonlantirdi. Butun turkiy xalqlarni birlashishga chorlovchi turkchilik gʻoyalari jamiyatga singiy boshlaydi, ularning bir gʻoya atrofida yigʻilishini tezlashtirdi. Turkchilik gʻoyalarining kuchli taraqqiyotida, uning harakat darajasi yuksalishida xizmati boʻlgan shaxslardan biri Ziyo Goʻkalpdir. Ziyo Goʻkalp 1876-yilda Diyorbakirda dunyoga keldi. Otasi Mehmet Tavfiq oʻz davrining taniqli jurnalisti va ziyolisi edi. U yangi fikr va gʻoya tarafdori sifatida zamonning oqimiga moslasha olgan shaxslardan biri hisoblanardi. Albatta, bunday shaxsning oilasida ulgʻayish, tarbiya olish Ziyo Goʻkalpning kelajakda oʻzgacha shaxs sifatida shakllanishiga katta taʼsir koʻrsatgan. Ziyo Goʻkalp tahsilini Diyorbakir harbiy rushdiyasida tamomlagach, falsafiy bilimlarni oʻzlashtira boshladi. Matematik falsafa, Islom falsafasi va boshqa sohalarni oʻrganishga alohida ahamiyat berdi. Ziyo Goʻkalpning chet tillarini oʻrganishga ishtiyoqi baland boʻlib, bu ishtiyoq natijasida, u fors, arab, fransuz, kurd tillarini chuqur oʻzlashtiradi.

Ziyo Goʻkalpning qizgʻin ishlari, hayotida sodir boʻlgan asabiy tarangliklar, horgʻinlik va b. muammolar oʻz joniga qasd qilishiga sabab boʻlgan. Oʻz chakkasidan otishiga qaramay, tasodifan tirik qoladi. U bu hodisadan soʻng hech nima boʻlmagandek yana oʻz faoliyatini davom ettirib, Istanbulda tahsilini davom ettiradi. U yerda veterinariya maktabida oʻqiyotgan paytda siyosiy faoliyatini boshlaydi. Lekin jamiyat ichida koʻrsatgan yashirin faoliyatini politsiya oshkor qiladi va u maktabni tugatishga bir yil qolganda qamoqqa olinadi. Ziyo Goʻkalp bir yilgacha qamoqda oʻtirgach, Diyorbakirga qaytadi. Diyorbakirda u taʼqib etiladi, jiddiy nazoratda ushlab turiladi. 1908-yil hodisalari uning ijtimoiy-siyosiy faoliyatga qayta qoʻshilishiga sharoit yaratadi. Ziyo Goʻkalp Diyorbakirda “Ittihod” va “Taraqqiy” jamiyatlarini taʼsis etadi. 1910-yilda Selanikda kengash oʻtkaziladi va bu kengashda Umar Sayfiddin, Ali Janib kabi millatparvar yoshlar ham ishtirok etdilar. 1910-yildagi kengash Ziyo Goʻkalpning turkchilik gʻoyalaridagi keng faoliyat imkonlarining shakllanishida katta roli boʻldi. Endi Ziyo Goʻkalp Turkiyada siyosiy faoliyatdagi faolligi boʻyicha birinchi qatorda turardi. Istanbul Dorilfununida ishlayotganda, turk yoshlariga katta taʼsiri boʻlgan. Birinchi jahon uru-

shidan keyin chet el davlatlarining Turkiyaga nazorati orta boshladi. To‘g‘rirog‘i, ular ba’zi sohalarda Turkiyadagi nazoratni o‘z qo‘llariga oldilar. Turkiyadagi milliy ruhdagi yoshlarning faoliyati ushbu davlatlarni bezovta qilardi. Shuning uchun ham bu kabi yoshlarning ta’qibi keskin ravishda kuchayib ketdi. Bu davrda Ziyo Go‘kalp inglizlar tomonidan Maltaga surgun qilindi. 1921-yilda u Maltadan qaytib keldi, avval Istanbulga, so‘ng esa Anqara va Diyorbakirga ketdi. Uning orzulari Turkiyada milliy davlat tashkil topgach amalga oshdi. Ziyo Go‘kalpning allaqachon shakllangan turkchilik g‘oyalarining amalga oshishi uchun keng imkoniyat yuzaga keldi. U Buyuk Millat Majlisiga a’zo bo‘ldi. Turonchilik va turkchilik g‘oyalarining targ‘ibotchisi, taniqli shoir va faylasuf Ziyo Go‘kalp 1924-yilda Istanbulda vafot etdi. Ziyo Go‘kalp 48 yil yashasa ham, vatan va millati uchun ko‘p ishlar ko‘ra olgan.

IJODI

Ziyo Go‘kalp butun badiiy, ilmiy, falsafiy va publitsistik ijodida turkchilik g‘oyalari bilan yashab ijod qilgan adibdir. Uning fikricha, turkchilik turk millatini sevish va uning qadrini ko‘tarish deganidir. Shu tufayli ushbu g‘oyalar uning nafaqat ijodiga, balki ruhiga va ma’naviyatiga ta’sir o‘tkazgan edi. Ziyo Go‘kalpning yangi g‘oyalari ayni paytda katta ta’sir doirasiga ega. U Turkiyada voyaga yetayotgan sog‘lom ruhdagi yoshlarning nasli shakllanishida ahamiyatli rol o‘ynagan. Otaturk Ziyo Go‘kalpni “Fikrlar otasi” deb atagani bejiz emas.

Ziyo Go‘kalp iste’dodli shoir bo‘lib, uning she’rlari sodda va tushunarlidir. Shoir she’rlarida turkchilik g‘oyalarining ilk sharti va ko‘rsatkichi sifatida turk tiliga muhabbatni shunday ifodalaydi:

Go‘zal til turkcha bizga,
Boshqa til kecha bizga.
Istanbulning lahjasi
Eng sof, eng nozik bizga.

Ziyo Go‘kalp nazarida til millatning ko‘zgusidir. Til bo‘lsa, demak millat ham bor. Bu tilni sevmaslik, boshqa tillar oldida oyoqosti qilish yovuz niyatdan boshqa narsa emas:

Turonning bir qo‘li bor
Va yolg‘iz bir tili bor.
Boshqa til bor deganning
Boshqa bir amali bor.

Turk tili, bu tilning o‘rni, foydalanish imkonlari to‘g‘risida Ziyo Go‘kalpning qiziqarli fikrlari mavjud. “Turkchilikning asoslari” kitobida Ziyo Go‘kalp Turkiyaning milliy tili Istanbul lahjasi deb qayd etadi. U Istanbulda ikki turkcha bor deydi. Ya’ni birinchi turkchani gaplashilgan, lekin yozilmagan, ikkinchi turkchani esa yozilgan, ammo gaplashilmagan til deb nomlaydi. Albatta, bu yerda keskin farqlarning alomatlari sir bo‘lib qolmaydi. Ziyo Go‘kalpning Istanbul turkchasining asosiy deb hisoblashiga sabab shuki, xalq adabiyotining tamal vazifasini amalga oshiruvchi turk tilini milliy til deb qabul qilish mumkin. Qayd etish lozimki, Ziyo Go‘kalp bir san’atkor sifatida ijodida xalq tili asosida shakllangan milliy adabiy tilga ustunlik berdi va bu yo‘l bilan asarlarining sifatini ta’minladi.

Ziyo Go‘kalp tasavvurida vatan mavhumi bepoyondir. U na shoirning tug‘ilgan shahri Diyorbakirdir, na fuqarosi bo‘lgan Turkiyadir. Uning nazdida vatan turklarning har biri uchun aziz va muqaddas bo‘lgan Turondir. Masalan, “Vatan” she’rida ko‘rsatganidek:

Vatan na Turkiyadir turklarga, na Turkiston,
Vatan buyuk va abadiy o‘lkadir, Turon!

Ziyo Go‘kalp Turon ellariga mehri baland bo‘lib, uning doim yashashi va yuksalishini orzu qilgan. Shoirning fikricha har bir inson vatan va millat yo‘lida hamma narsani qurbon qilishi, uning ertasini o‘ylashi darkor. Millat faqat vatanni o‘ylasagina asl millat bo‘la oladi. “Axloq” she’rida o‘quvchi shoirning bevosita singdirishga uringan g‘oyasi bilan tanishib, fikrlarini to‘liq qabul qila oladi:

Haq millatning, shon uning,
Gavda sening, jon uning,
Sen o‘l-ki, u yashasin,
To‘kilajak qon uning.
Millatga ber joningni,
O‘chog‘ingni, shoningni.
Bir oshiq bo‘lsang hatto,
Fido et jononingni.

Ziyo Go‘kalp hayotining butun davrlarida faoliyatini millatiga xizmat uchun sarflagan shaxsdir. Uning ijodi aslida millatini yuksaltirishning keng dasturidir. Bu dasturda, avvalo, milliy ong va milliy vijdon masalasini e’tiborga oladi.

Ziyo Go‘kalp ijodida millat tushunchasi, millatga munosabat konsepsiyasi ham o‘z dolzarbligi bilan ajralib turadi. U har bir millatni til, din,

axloq, milliy-estetik tafakkur va b. jihatdan yakdil boʻlishga chorlaydi. Ziyo Goʻkalp millatiga bogʻlangan, uni jonidan ham ortiq sevuvchi shaxs sifatida doim oʻz xalqining farovonligini istab kelgan. Albatta, buning isboti sifatida ijodida turli konsepsiyalarning guvohi boʻlsak ham, bu konsepsiyalar orasida boshqa millatlar bilan oʻzaro madaniy aloqa va munosabatning birinchi oʻrinda turgani diqqatni jalb etadi. Lekin qizigʻi shundaki, oʻsha davrda Turkiyaga xos boʻlgan Gʻarbga mayl va ishqibozlikning keskin tanqidi Ziyo Goʻkalp ijodida yaqqol namoyon boʻladi. Ziyo Goʻkalp Gʻarbdan ba'zi narsalarni oʻrganish kerakligini tan olsa ham, gʻarblashish, Gʻarb taqlidiga qarshi boʻlgan. Bu esa uning milliy qadriyatlarga, xalqining tarixiy an'analariga chambarchas bogʻliqligi va yuksak baholashidan kelib chiqadi, milliy oʻtmish bilan kelajakning oʻrtasidagi rishtasini ta'minlaydi.

Ziyo Goʻkalp turklar yashagan joylarni dunyoning eng goʻzal goʻshasi deb hisoblaydi. Uning nazarida bu goʻshalar turklar yashagani uchun goʻzaldir. Shoir turklarni dono, mard, insonparvar va h. xalq deb baholaydi. Bu xalq faqat mehnat bilan band boʻlib, hech kimning haqqini toptamaydi va hech kimning tuprogʻiga koʻz tikmaydi.

Bir oʻlka-ki, tuprogʻiga boshqa el koʻz tikmas,
Har fardida mafkura bir, lison, odat, din birdir.

Tarixdan ma'lumki, turklar yashagan koʻp makonlar XX asrda xristian kuchlari tomonidan tajovuzga duchor boʻlgan, natijada ushbu hududlarni yoʻqotish xavfi yuzaga kelgan edi. Bu vaziyat shoirni, millatchi yosh yigitni bezovta qilgan, asarlarida bularni qaygʻu bilan qalamga olgan. Toʻgʻirogʻi, buyuk Turonchilik gʻoyalarining targʻibotchisi boʻlgan Ziyo Goʻkalp Turon ellari turli davlatlarning hududiy obyektlariga aylanishiga keskin e'tiroz bildirib, buni magʻrur xalqining haqqi toptalishi deb baholaydi:

Turk yurti uyquda, ey dushman, zinhor!
Uyqudagi oʻlkaga etilmas oqim.
Ufq ham oqardi, yigitlar, turing!
Qarang, yurt ne holda, vatan qayerda?
Borib izlayin, yotgan qayerda?

Qrim qayda qoldi, Kavkaz ne boʻldi?
Qozondan Tibetga qadar rus toʻldi,
Xitoyda onalar sochini yuldi,
Shod yurtlar ne holda, vayron qayerda?
Borib izlayin, Eron qayerda?

Lekin Ziyo Goʻkalp xalqining, millatining kuchiga, quvvatiga, irodasiga guvoh boʻlgani uchun ijodidagi gʻam va badbinlik tuygʻulari oʻtkinchi xarakterga ega. Ziyo Goʻkalp "Choʻpon bilan bulbul" she'rida qaygʻu hislarini quyidagi shaklda ifodalaydi:

Choʻpon sibizgʻa chaldi, soʻradi bulbuldan,
Suruvlarim qani, qishlogʻim qayda?
Bulbul soʻradi boʻyni bukik bir guldan,
Qoʻshiqlarim qani, inim qayerda?

U parchada ifodalangan fikr ramzi xarakter tashiydi. Shartli ifoda va iboralarga ega ma'no yurt, tuproq va vatan bezovtaliklarining badiiy aksidir. Lekin keyingi parchalar bu shartlilik ichida biz nekbin ruhning she'rga hukmronlik qilganini koʻramiz:

Choʻpon dedi: Suruvlarim gar qochsa
Bir suruvim bor, qochmas, nomi: Turk eli!
Bulbul dedi: Qoʻshiq oʻlsin, yoʻq boʻlsa
Turkularim yashar, aytar xalq tili!

Ziyo Goʻkalp ijodida turk dunyosining kelajagiga boʻlgan ishonch doimo saqlanib qolgan. U Turon ellarining boʻlinmasligini targʻib etish bilan, aslida bu birlikni timsoliy emas, real shaklda jonlantira oladi. Masalan: "Men, sen yoʻqmiz, biz bormiz" – misrasi Ziyo Goʻkalp san'atida betakror namunadir. Ziyo Goʻkalpning turk millatiga bogʻliqligi, uning ertasiga boʻlgan ishonchi oʻsha davrdagi bir qancha san'atkorlarning diqqatini jalb etgan va shoir-faylasufning ushbu sifati ilmiy-nazariy bahosini olgan. Ahmad Ogʻaoʻgʻlining bu boradagi fikrlari muhimdir. "Hech qachon, hech bir holda Ziyoning ruhini qaygʻu, umidsizlik kabi tuygʻular qamrab olmagan edi. Eng ogʻir, eng mashaqqatli kunlarda u doim atrofiga ishonch va umid tarqatib yurgan. Bolqon urushining illatlari,jahon urushining falokatlari asnosida uni kelajakka boʻlgan umidga bogʻlanganini koʻrdim. Turkning oʻlmasligiga unchalar ishongan odamni avval uchratmagandim." Albatta, Ziyo Goʻkalpning turkning oʻlmasligiga, doim gʻalaba va zafarlar qozonishiga ishonchi balandparvoz soʻzlardan iborat emas edi. Ziyo Goʻkalp mavjud boʻlgan xalq ishonchining manbayi bevosita xalqining tarixi, kurash azmi, tuproq sevgisi, yurt istagi, dushmanga qarshi nafrat va boshqalarga bogʻliq edi.

Ziyo Goʻkalpning turkchilik gʻoyalari, uning tarixiy, ilmiy va falsafiy qadriyatlariga qarshi boʻlgan muammolarga bagʻishlangan asarlaridan biri "Turkchilik asoslari"dir. Asar turkchilikning toʻliq dasturi sifatida baho olib, masalalarga tarixiy, ilmiy-falsafiy, huquqiy-axloqiy va b. jihat-

dan yondashgani tasodif emas. “Turkchilik tarixi” va “Turkchilik dasturi” shaklida tavsiflangan ikki bo‘limda turkchilikning va turonchilikning mohiyati asos olinib, uning kelajagi va oldida turgan masalalarga ham munosabat bildirilgan.

Ziyo Go‘kalp “ishingni bil, oshingni bil, yo‘ldoshingni bil” maqoli fonida “millatini tani, ummatingni tani, madaniyatingni tani” deyish bilan asarda keltirib o‘tgan mafkura va konsepsiyaning tafsilotlarini sharh etadi, xalq madaniyatiga va tarixiga ega bo‘lishni, ayniqsa, xalqning o‘zligiga qaytishi yo‘llarini ko‘rsatadi. Asar turk milliy modelining va ijtimoiy ishonchning asosiy yo‘lini ko‘rsatish jihatdan dolzarbdir. Ziyo Go‘kalp ushbu asarda turk ijtimoiy aqida asoslaridan gapirar ekan, “ijtimoiy aqidamizning birinchi dasturi bu jumla bo‘lishi kerak: Turk millatidanman, islom ummatidanman, G‘arb madaniyatidanman” deb qayd etadi. Albatta, bu yerda G‘arb madaniyati istilohi faylasuf-shoirning yuqorida qayd etilgan va u qarshi bo‘lgan G‘arb ishqibozligi fikrlari bilan ziddiyatni keltirib chiqarmaydi. Aksincha, unga batafsil sharh berishga, uni to‘ldirishga sharoit yaratadi. Ziyo Go‘kalp “G‘arb madaniyatidanman” formulasini yaratish bilan dunyo madaniyatiga kirish, o‘zaro aloqa va munosabatda turk millatining o‘z joyini muayyanlashtirish, dunyo xalqlari o‘rtasidagi nufuzini orttirish, asrab-avaylash, mintaqa taqiqlovlarini bekor qilish va b. jihatlarni ilgari surardi. Bu xususda Ziyo Go‘kalpning keltirgan misollari fikrning tasdiq va qabuli uchun shartsiz faktga aylanadi. “Yaponlar dinlarini va millatlarini himoya qilish sharti bilan G‘arb madaniyatiga kirib borishdi. Buning natijasida esa har jihatdan yevropaliklarga yetib olishdi. Yaponlar bu bilan dinlaridan, milliy madaniyatlaridan nimadir yo‘qotishdimi? Aslo! Unday bo‘lsa biz nima uchun ikkilanamiz? Biz ham turkligimizni va musulmonligimizni saqlab qolish sharti bilan G‘arb madaniyati doirasiga qat’iy ravishda kira olmaymizmi?” Ko‘rinib turganidek, Ziyo Go‘kalp muayyan darajada subyektivlik va emotsionallik sharoitida muammo bo‘yicha o‘y va mulohazalarini bildiradi, fikrlarining milliy-ijtimoiy mohiyatini oshira oladi. “Turkchilik asoslari” kitobida “turk millat nomidir” degan muallif turkchilikdan turonchilikkacha borgan yo‘lning buyukligi va ahamiyatidan so‘z ochadi. Bu maqomda u Eron, Xorazm, Ozarbayjon, Turkiya va b. joylarda yashagan o‘g‘uzlarning birligi, tarixiy-madaniy o‘xshashligi va b. xususiyatlarini sanab o‘tadi, milliy birlik g‘oyasini targ‘ib etadi. Lekin Ziyo Go‘kalp ushbu birlikni siyosiy birlik emas, madaniyat birligi sifatida qabul qiladi. To‘g‘ri, asarda va Ziyo Go‘kalp ta’limotida turk siyosiy birligining muayyan chegaralari o‘zini ko‘rsatsa ham, nomi sanab o‘tilgan konkret masalada faqat madaniyat birligidan so‘z boradi: “Turkchilikdan yaqin mafkuramiz “O‘g‘uz birligi” yoxud “Turkman birligi” bo‘lishi lozim. Bu birlikdan maqsad nima? Siyosiy birlikmi? Hozircha yo‘q! Faqat bugungi

mafkuramiz o‘g‘uzlarning faqatgina madaniy birlashuvidir.”

Ziyo Go‘kalpning turkchilik va turonchilik konsepsiyasi faqat bo‘lib o‘tgan va hozirda kuzatilayotganlarning mohiyatini sharhlash jihatdan emas, balki kelajakda oldida turgan masalalarni dasturlash nuqtayi nazaridan ahamiyatlidir. Shuning uchun ham “siyosatda maqsadimiz xalqchilik va madaniyatda maqsadimiz turkchilikdir” degan Ziyo Go‘kalp bu yo‘lda butun umid va og‘irliklarning egasi va mas’uli bo‘lgan turk yoshlariga shunday xitob qiladi: “Ey bugunning turk yoshlari! Bu ishlar necha asrlardan buyon seni kutmoqda.”

UMAR SAYFIDDIN

ÖMƏR SEYFƏDDİN (1884-1920)

Umar Sayfiddin o‘tgan asr boshlarida yangi turk realist adabiyoti taraqqiyotida xizmati bo‘lgan adiblardan biridir.

Umar Sayfiddin 1884-yilda tavallud topgan. O‘z tengdoshlaridan farqli o‘laroq u maktabga 4 yoshida borgan va maktabda faolligi bilan ajralib turgan. Oilasining Istanbulga ko‘chishi tufayli Umar Sayfiddin tahsilini “Maktabi Usmoniya”da davom ettiradi. U tahsilini Edirneda tamomlaydi. Umar Sayfiddin keyinchalik “Maktabi harbiya”da tahsil oladi, adabiyotga ham shu davrlarda she’r yozish bilan qadam qo‘yadi. U harbiy tahsilini Turkiyaning turli shaharlarida davom ettirib, 1906-yilda Izmir jandarma maktabiga o‘qituvchi etib tayinlanadi. Umar Sayfiddin bir necha muddat Bolgariyada turli vazifalarda ishlaydi. Bolqonlarda sodir bo‘layotgan antiturk harakatini kuzatib, ularga qarshi kurashning ishtirokchisi bo‘lgan.

Umar Sayfiddin 1910-yilda askarlikdan ozod bo‘ldi. Bundan keyin esa “Yosh qalamlar” birligida ishlaydi.

Umar Sayfiddinning ilk manzumasi “Majmuayi adabiya”da nashr etilsa ham, asl adabiy faoliyatga “Yosh qalamlar” majmuasida chop etgan maqolalar bilan boshlaydi. Qisqa vaqtda u Ziyo Go‘kalp bilan birga bu tashkilot nazdida “Turkchi adabiyot Jabhasi” tuzadi. 1912-yilda Bolqon urushi boshlangani uchun Umar Sayfiddin qayta armiyaga chaqiriladi. U Yunoniston bilan olib borilgan janglarning birida asir tushadi va Nafliyon qishlog‘ida bir yil asirlik hayotini boshidan o‘tkazadi. Asirlikdan qutulgach, Umar Sayfiddin Istanbulga qaytadi va “Turk so‘zi” majmuasida bosh muharrir bo‘lib ishlaydi.

Umar Sayfiddin muharrir bo‘lgan majmuada Bolqon urushida va asirlikda guvoh bo‘lgan hodisalarni aks ettiruvchi bir qancha asarlar chop ettiradi. Taniqli yozuvchi “Turk so‘zi” majmuasida ishlash bilan birga, ayni paytda o‘qituvchilik ham qiladi. Uning Istanbul Erkak O‘qituvchilar maktabida o‘qituvchilik faoliyati diqqatni jalb etadi. Umar Sayfiddin ijodining 1913-yildagi davri san’atining yangi bosqichi sifatida tavsiflanadi. Bu bosqichda uning hikoyalari bilan birga sodda til yo‘lida kurashni o‘zida aks ettiruvchi ko‘p sonli maqolalari qiziqish uyg‘otadi. Umar Sayfiddin rahbarlik qilgan “Bilim to‘garagi” nomli adabiy jamiyat Turk tilining sofligi yo‘lida kurash olib boradi, “Sarvati funun”chilarga qarshi kes-

kin e'tiroz bildirardi. Ushbu adabiy tashkilot Turk tilini buzayotganlarni, ayniqsa,. "Sarvati funun"chilarni "adabiyot zolimlari" deb atar, barcha sog'lom kuchlarni Turk tilining dushmanlari deb hisoblangan bu "zolimlar bilan" kurashga chorlardi.

Umar Sayfiddin umrining oxirida gazetachilik faoliyati bilan ko'proq shug'ullangan. U "Katta majmua" va "Zamon gazetasi" kabi nufuzli matbuot organlarida ishlagan. Umar Sayfiddin ijodining eng mahsuldor davrida bedavo dardga chalinib, 1920-yilda 36 yoshida dunyodan ko'z yumdi.

IJODI

Umar Sayfiddin asosan turk hikoya janrining yangi talablar zaminida rivojlanishida mislsiz xizmatlari bo'lgan ijodkorlardan biridir. Uning hikoyalari ijtimoiy-siyosiy hayotning aksariyat jihatlarini o'zida aks ettirgan, turk milliy turmush tarzining xususiyatlarini ko'rsata olgan. Umar Sayfiddin ijodida ijtimoiy hayot haqiqatlariga munosabat bildirar ekan, tanqid asosiy o'rinni egallaydi. Shubhasiz, bu holat ijodkorning hayot haqiqatlariga bo'lgan to'g'ri munosabatidan kelib chiqib, uning ijodiga ta'sir doirasini kengaytirgan. "Farmon", "Ilk jinoyat", "Pora", "Har kimning ichgan suvi", "Qasam", "Karomat" va b. hikoyalari diqqatni jalb etadi. Muallif ushbu hikoyalardagi masalalarga reallik, dolzarblik va ijtimoiy-psixologik jihatdan to'xtalib o'tgan. Umar Sayfiddin ijodining eng muhim sifatlaridan biri milliy qadriyatlarning tengsiz darajada yuksak ekanligidan iborat. Turk birligi va turonchilikning targ'ibi, turk birligi kelajagiga ishonch Umar Sayfiddin ijodining asosiy g'oyasini tashkil etadi. U "Primo turk bolasi", "Harom", "Fon Sadrishaynning o'g'li" va b. hikoyalarida millatchilik va turkchilik g'oyalarini targ'ib etadi. Sodda turk tili ifodasi bilan oddiy milliy turk maishatidan tortib eng yuqori ijtimoiy-siyosiy qadriyatlargacha aks ettirilishi bu yo'lda birinchilikni ta'minlay olgan. Lekin ijodidagi milliy mafkura ba'zi maqomlarda to'g'ri idrok qilinmay, "ijodining ilk davrlarida yozgan "Keraksiz zulm" va "Hurriyat bayroqlari" nomli hikoyalari shovinist xarakterli" asarlar deb baholangan.

Umar Sayfiddin ijodida tarixiylik va zamonaviylik parallel shaklda o'zini ko'rsatadi. Shu sababli Umar Sayfiddin asarlarida tarixiy hodisalar bugungi jarayonlarni, zamonaviylikni o'zida namoyish etuvchi mavzuga aylanadi. "Asxobi Kahfimiz", "Bomba", "Sirli ibodatxona", "Aslzodalar", "Oq lola", "Boshini bermagan shahid", "Qochib qol" va shu kabi hikoyalarida Umar Sayfiddin turk qahramonligining, milliy-ma'naviy qadriyatlar badiiy aksini ta'minlaydi. "Bomba", "Oq lola" asarlarida milliy-axloqiy xususiyatlar fonida turk ayol va erkaklarining turmush tarzi, vatan, yurt muhabbati, tajovuzga qarshi kurashlari real tarzda ko'rsatiladi. Turkiyaga

qarshi uyushtirilgan imperialist tajovuzning fosh etilishi uning ijodida muhim o‘rin egallaydi. “Chanoqqal’adan so‘ng” nomli asarida Umar Sayfiddin Turkiyaga qarshi faoliyat ko‘rsatuvchi xalqaro kuchlarga bo‘lgan nafratini yashirmaydi. Turk xalqiga, turk davlatiga, turk tuprog‘iga zarar beruvchi shartnomalarning bekor qilinishini targ‘ib etardi.

Umar Sayfiddin I Jahon urushining oxirida yozgan asarlarning aksariyatida og‘ir ahvolga tushgan Turkiyaning muammolariga to‘xtalib, dushmanlarga nafratni singdirar, xalqni kurashga chorlar edi. “Hurriyat kechasi” asarida Umar Sayfiddin Turkiyaning bugungi mashaqqatlarining xalqning qoloqligi, “g‘aflat uyqusida” ekanligida ko‘radi va xalq oldida turgan muammolardan xalos bo‘lish yo‘llarini ko‘rsatishga intiladi. Umar Sayfiddin ijodida davrning ijtimoiy muammolar, bu muammolar keltirib chiqargan ma’naviy qashshoqliklar, jamiyatda namoyon bo‘lgan adolatsizliklar o‘z hayotining realliklari sifatida taqdim etiladi. Realist adib o‘laroq u bu kabi asarlarida nafaqat davrning kamchiliklarini ko‘rsatadi, balki uni keltirib chiqargan sabablarni oshkor etib, ijtimoiy balo deb tanqid qiladi, haq, adolatning hamma narsadan ustun ekanligini tasdiqlaydi. Bu vaziyatda ijodkor shunday uslubni tanlaydiki, munosabatlari chetda qolmaydi, aksincha jamiyatning orasiga kirib ketadi, nimaning yomon, nimaning yaxshi ekanligini o‘quvchi shubhasiz qabul qiladi. “Ma’qul qaror”, “Qiziq, nima edi?” asarlari yuqorida sanab o‘tilgan xususiyatlarni aks ettiradi. Har ikki asarning mavzusi bir jamiyatdan olingan. To‘g‘rirog‘i, muallif bir obraz siymosida jamiyatning turli tabaqalariga munosabat bildiradi. Asarning bosh qahramoni Jabi afandi ruhiy kasalxonadan chiqqach, o‘z qishlog‘iga qaytib boradi. Mahallasi tashqi ko‘rinishidan hammasi avvalgidek edi. Uylar ham, ko‘chalar ham, bozorlar ham, odamlar ham va h. Lekin Jabi afandini boshqa narsa hayratga soladi. U nimaga yaqinlashsa, nimaning narxini so‘rasa, tasavvur qilib bo‘lmaydigan darajada qimmatlashganiga guvoh bo‘ladi. Shu sababli hayratga tushib, o‘zidan shubhalanib qoladi. U hali butkul sog‘aymaganman deb o‘ylaydi. Chunki jamiyatda bunday keskin o‘zgarishlar bo‘lishi mumkin emas. Shuning uchun shifokordan so‘raydi: “Yo men sog‘aymaganman, yoki jamiyat betob bo‘lgan.”

Muallif jamiyatdagi qashshoqliklarni ko‘rsatish uchun Jabini mahallasiga, tanish odamlar orasiga olib keladi. Jabi bolaligida, maktabda o‘qigan paytida eng farosatsiz, keyinchalik o‘g‘ri, muttaham bo‘lgan, vatanga xiyonat qilgan odamlar endi mas’ul lavozimlarda o‘tirib, jamiyatni boshqarishda yetakchi rol o‘ynamoqdalar. Jabi afandi endi esa mahallada ko‘rinmay qolgan nomusli odamlarga qiziqadi. Ularning bir qismi urushda o‘lgani, bir qismi ro‘zg‘orini tebrata olmaganliklari uchun boshqa shaharga ko‘chgani, bir qismi esa kasallanib, vafot etgani ma’lum bo‘ladi. Adib Jabi vositasida oldiga qo‘ygan maqsadga erishadi, eng keskin tanqid

yoʻlini tanlab, mavjud boʻlgan egrilik va adolatsizliklarni koʻrsatadi.

Umar Sayfiddin folklorga, xalq ijodiga yaqindan tanish boʻlgan va unga katta qiziqish koʻrsatgan shaxslardan biridir. Folklor namunalari uning ijodi uchun asosiy asosiy manba boʻlgan. Shu sababli turk folklor namunalari Umar Sayfiddin san'atining yetakchi qismi boʻlgan hikoyalar uchun mavzu obyektiga aylangan. "Qurigan daraxtlar", "Minadigan narsa", "Pok yuz" va b. hikoyalarining mavzusi folklor namunalaridan olingan.

Umar Sayfiddin ijodida roman, drama namunalari boʻlsa ham, u asosan hikoya ustasi sifatida tanilgan va turk hikoya janrining yirik namoyandasi sifatida shuhrat qozongan. Lekin Umar Sayfiddin she'r ham yozib, turk poeziya an'analarining taraqqiyotida xizmat koʻrsatgan. Uning she'r yozishga ishtiyoqi bolalik davridan boshlangan. Uning xotiralarida she'riyat bilan uyidagi devon namunalari orqali tanishgach, boshlangani keltirib oʻtiladi. U avvallar gʻazal yozgan, lekin bu sohada ustaligini namoyish ettira olmagani uchun gʻazal yozishdan toʻxtab, hatto keyinchalik ushbu gʻazallarni chop ettirish fikridan ham qaytgan.

Umar Sayfiddinning ilk she'rlari 1905-yildan boshlab "Bolalar bogʻchasi" nomli majmuada chop etila boshlaydi. Qayd etib oʻtilganidek, she'rlarini avvaliga devon adabiyoti uslubida va aruz vaznida yozgan. Lekin 1914-yildan keyin milliy she'r vazni boʻlgan barmoq vaznida yoza boshlaydi. Bunga turk adabiyotidagi jarayonlarning ham ta'siri boʻlgan. "Yosh qalamlar" birligining adabiyotni yot, begona ta'sirlardan asrab-avaylash sohasida koʻrgan ishlar va Umar Sayfiddinning bu harakat boshida turishi maqsadli ravishda san'atkorni bu yoʻlga boshlar edi. Umar Sayfiddin milliy she'r yoʻlini asos deb hisoblashi uchun birinchi navbatda xalq she'r shakllariga ustunlik berardi:

Millatlarni uygʻotar uyqudan,
Bir otashdir; olovi bor, kuli yoʻq.
Xoinlar titrab turar qoʻrquvdan,
Qutulgach yoyidan bu otash oʻq!

...Mafkura bu: Yoʻqmi, ey Turk, xabaring?
Bu muqaddas narsa ila yonar iching,
Och koʻzingni, ortiq uygʻon, ham silkin,
Kel, chiqsin qalbingdan bu otash, oʻq.

Bu parchalardan koʻrinib turganidek, Umar Sayfiddin she'rlarida xalq ruhi, milliy she'r oʻlchovlari asosiy oʻrin egallaydi, uning she'rlari turk poeziyasining yangi an'analar zaminida rivojlanishiga ta'sir koʻrsatadi.

YAHYO KAMOL BAYOTLI

YƏHYA KAMAL BAYATLI
(1884-1958)

Yirik ijtimoiy-siyosiy xodim, qudratli so‘z ustasi Yahyo Kamol 1884-yilda Uskupda tug‘ilgan. Otasi Ibrohim Hojibey hokim bo‘lib, onasi Nokiya xonim esa davrining ziyoli ayollaridan hisoblanardi. Yahyo Kamol 5 yoshida Uskupda joylashgan Yangi maktab nomli mahalla maktabiga boradi. Bu maktabda o‘quvchilarga darsni faqat yoddan o‘tadi, ularning og‘zaki nutq va o‘zlashtirish qobiliyatlarini orttirar edi. Yahyo Kamol yetti yoshida “Maktabi adab” maktabiga boradi. Bu maktabda to‘rt yil o‘qiydi va 1895-yilda u yerni tamomlab, madrasada tahsil olishda davom etdi.

Lekin oilalari Salonikka ko‘chgani uchun u keyingi tahsilni bu shaharda oladi. 1898-yilda onasi vafot etadi. Otasi boshqasi bilan turmush quradi. Onasining o‘limi va otasining yangi turmushi Yahyo Kamolni bezovta qiladi. Shu sababli u 1902-yilda Istanbulga keladi. Istanbul hayoti uning keyingi hayot va dunyoqarashida katta rol o‘ynaydi. U ko‘p majlislarda, ayniqsa, xalq ijodi majlislarida ishtirok etib, bilmagan, eshitmagan narsalarini o‘rganadi. Shakibbey nomli yigit bilan tanishish unga ko‘proq ta’sir ko‘rsatadi. Bu shaxs siyosiy aqidasiga ko‘ra Parijga surgun qilinadi, u yerda fan va madaniyat bilan tanishadi. Shuning uchun ham Shakibbey Fransiya, shu jumladan, Yevropa to‘g‘risidagi hikoyalari Yahyo Kamolni qiziqtirib, shoirni oilasidan bexabar Parijga ketishiga sabab bo‘lgan. Parijda ekanligida Yosh turklar bilan tanishib, yaqin munosabatda bo‘lgan. 1903-yilda Yahyo Kamol Fransiyada maktabga o‘qishga kirib, fransuz tilini o‘rganadi. 1904-yilda esa maktabni o‘zgartirib, Parijda joylashgan siyosiy fanlar maktabida o‘qiydi. Bu maktabda Albert Sorel nomli professorning ta’siri katta bo‘ladi. Fransiya siyosiy hayoti, siyosiy inqiroz, milliy munosabatlar va b. to‘g‘risida Soreldan olgan ma’lumotlari Yahyo Kamolning aynan ijtimoiy-siyosiy qarashlarining kerakli darajada shakllanishiga ta’sir ko‘rsatadi.

Yahyo Kamol 1912-yilda Parijdan Istanbulga keladi. Istanbuldagi maktablarning birida tarix va adabiyot darslarini o‘tadi, turkchilikning ildizlari, taraqqiyot xususiyatlari to‘g‘risida tasavvur va tadqiqotlarini kengaytiradi. Bu xususda Ziyo Go‘kalp bilan ba’zi ziddiyatlar mavjud edi. Yahyo Kamol 1923-yilda Buyuk Milliy Majlisga a’zo bo‘ladi. Uning bu davrdan boshlab diplomatik faoliyati kengayadi. U 1925-yilda Varshavada Turkiyaning elchisi etib tayinlanadi. 1929-yilda esa bu missiyani

Madridda davom ettiradi. 1934-1943-yillarda yana Buyuk Millat Majlisining a'zosi bo'ladi. Yahyo Kamol 1947-1948-yillarda Pokiston davlatida favqulodda elchisi bo'lib ishlaydi. Endigina mustaqillikka erishgan Pokistonda ishlash bilan ikki davlat o'rtasidagi siyosiy, madaniy aloqalar ortishiga muvaffaq bo'ladi. 1949-yilda betobligi tufayli Istanbulga keladi. Lekin kasalligi uzoq davom etadi. Muolaja uchun bir necha marta Fransiyaga borsa ham, dardiga davo topolmaydi. Taniqli shoir, adabiyotning yirik vakili Yahyo Kamol 1958-yilda vafot etadi.

IJODI

Yahyo Kamol XX asr turk she'riyati va nasrining taraqqiyotida katta xizmati bo'lgan shaxsdir. Bir qator nasriy va publitsistik asarlar yozishiga qaramay, adabiyot olamida qudratli shoir sifatida tanilgan. U o'z she'rlari bilan turk she'riy tilining soddalashtirilishiga, bu tilning poetik imkonlarini kengaytirishga muvaffaq bo'lgan. Yahyo Kamol poeziyaga yoshligidayoq kirib kelgan. U 5 yoshida Radifa ismli qizga ko'ngil qo'yadi, g'aroyib bo'lsa ham bu sevgi uning qalbida uzoq vaqt qoladi va 12 yoshida o'sha qiz sharafiga ilk muhabbat she'rini yozadi. Lekin bu she'r chop etilmagani tufayli asarlariga kiritilmagan. Shoirning hozirgacha yetib kelgan ilk she'ri esa Bolqon urushiga bag'ishlangan qit'a hisoblanadi. Qizig'i shundaki, bu she'rni u aruz vaznida yozgan va she'rning ohangi ma'qul bo'lgani uchun Yahyo Kamolning aruzga mayli ortadi. Yahyo Kamolning ilk chop etilgan she'ri esa Istanbulga atab yozgan "Xotira" she'ridir. Shoir bu she'rni Istanbulni ko'rmay yozsa ham, oldiga qo'ygan maqsadiga yetgan va she'r muallifiga katta shuhrat olib kelgandi. Yahyo Kamolning poeziya olamida o'ziga xos joy egallashida taniqli turk shoirlari Tavfiq Fikrat va Shahobiddinning katta roli bo'lgan. Yahyo Kamol bu shaxslar bilan Istanbulga kelganda tanishadi. Bu shaharda uning boshqa "Sarvati funun"chilar bilan ham aloqasi kengayadi. Lekin "Sarvati funun"chilardan farqli o'laroq Yahyo Kamol turk tili bilan yevropacha uslubdagi she'rlar yozmagan. U turk tili bilan she'rning o'z milliy qadriyatlariga joy ajratadi. Shuning uchun ham u boshqa shoirlardan o'zib, milliy til, milliy she'r vahdati va sintezini yaratadi.

Shoir ijodida ona tili istagi alohida o'rin egallaydi. Yahyo Kamol bu tilning barcha ifodalarini "og'zimda ona sutim" shaklida yuqori baholaydi.

Yahyo Kamol poeziyasi ko'p asrlik turk she'riyati an'analariga sodiq qolib, vatanga sadoqat hisini ilgari suradi. Bu sifat, shuningdek, shaxsning muammoga shaxsiy yondashuv va munosabatidan kelib chiqadi. Lekin Yahyo Kamol ijodida vatan mavhumi bir tomonlama olinmaydi, u "tarixiy, jug'rofiy, ijtimoiy bilim va haqiqatlarga tayangan, yuksak va realist vatan tushunchasiga" aylanadi. Yahyo Kamolning vatanga muno-

sabati konkret va balandparvozlikdan uzoq hisoblanadi: “Vatan hech qachon nazariya emas, bir tuproqdir. Tuproq ajdodlarning mozoridir. Masjidlar qurilgan joydir. Vatandoshlarni vatan vujudga keltirgan. Vatan na faylasuf fikri, na shoir tuyg‘usidir. Vatan asl haqiqatdir.”

Yahyo Kamolning vatan tushunchasi ma’no jihatdan ham keng hisoblanadi, u yerda barcha fikrlar o‘ziga joy topadi. Shoir vatanining har qarichini sevadi, uni muqaddas deb hisoblaydi. U hech birini ajratmay, Istanbulni ham, Anqarani ham, Bursani ham, Uskupni ham, Trabzonni ham sevadi, hatto bir qarich nomsiz tuprog‘ini ham vatan deb bag‘riga bosadi. Shoirning vatanni dunyoning kichik parchasi bo‘lsa ham, vatanga bo‘lgan muhabbat, unga muqaddas deb qarashi Yahyo Kamolni “Jahon vatandan iboratdir e’tiqodimcha” deyishga undaydi. Uning she’rlarida vatanning ko‘p shaharlari madhiga joy berilsa ham, bu holat konkret munosabat bilan birga, umumiy tavsiflanadi. Masalan, agar gap Istanbul haqida ketsa, Istanbul go‘zalliklari timsolida umumiy vatan tushuniladi.

Yahyo Kamol Istanbulni Turkiyaning go‘zali deb hisoblaydi. Bu shaharni milliy me’morlik san’atining shoh asari deb nomlaydi. “Istanbul fathi” she’rida Istanbulning fath etilishi tarixiy kun va hodisa sifatida quvonch bilan kutib olinadi.

Endi besh yuz yil o‘ti ul buyuk xotiradan,
Ellik uch kunda ul hangoma ko‘rilgan bu yerdan.

Jonlanar lavhasi holga, bashar etgancha xayol,
Ul zamon o‘rtada, har soniya haqiqiy hol.

“Sulaymoniyada bayram tongi” she’rida vatan va millat sevgisi, bu sevgining tarixiy aspektda berilishi, shoir o‘ylarining romantik tarzda aks etishi diqqat markazidadir. She’rda tarixiy sayohat va mavjud vaziyat aks ettirilgan. Yahyo Kamol bu asarda Turkiya yo‘lida jonini fido qilganlarning ruhlariga hurmat bilan qaraydi. Ularning vatan oldidagi haqlari katta ekanligini qayd etadi:

Vatanning ham tirik vorisi, ham sohibi u,
Hattoki xalqqa bu kunlarda tasallidir u,
Ham bu tuproqda bugun, bizga qolgan har yerda,
Hamda ko‘pdan beri biz yo‘qotgan yerlarda.

Yahyo Kamol vatanning farovon buguni va ertasida shahidlar ruhini yuksaklarga ko‘taradi, ularni bayramning eng loyiq ishtirokchisi sifatida taqdim etadi:

Ulug‘ ma’badda qorishdim vatan birligiga,
Ming shukur tangriga, ko‘rdim, bu soatlarda yana.
Tiriklar ila barobar turgan arvohni.
To‘ladir ko‘nglim nurlarga bu bayram sabohi!

Yahyo Kamol she’rlari sodda til birliklariga boydir. Yahyo Kamol klassik janrda yozgan she’rlarida ham boshqa til tarkibidan iloji boricha oz foydalangan. Turk adabiyoti tarixida aytilganidek, uning eng buyuk xizmati “turkcha eshitishni turkcha so‘zlashish darajasiga ko‘tarishdir.” Masalan, shoirning “Mahluqa Sulton” she’rida biz sodda ifoda va iboralarni uchratamiz:

Bu hazin yo‘lchilarning eng kichigi,
Bir zamon boqdi u vayron quduqqa.
Va nedan so‘ngra kumush uzukni,
Barmog‘idan sug‘urib otdi quduqqa.

Qayd etish lozimki, bu hol shoirning aksariyat she’rlarida o‘zini ko‘rsatgan sifatlardan biridir. “Mohaj turkusi”, “O‘q”, “Oqinchilar”, “Sassiz kema”, “Rindlarning oqshomi”, “Rindlarning o‘limi”, “Ufqlar”, “Ovoz” va b. she’rlarida soddalik hisobiga ichki ohang va musiqa ustunlikka ega. Yahyo Kamol she’rlarining katta qismi Istanbul lahjasida yozilgan.

Yahyo Kamol she’rlarida o‘z xalqining qahramonlik solnomasini yozish, uning badiiy tarannumini berish qobiliyatini doim namoyon qilgan. Turklarning Malazgird, Chanoqqal’a, Saljuq va b. zafarlari uning ijodida o‘z o‘rnini egallagan. Bu kabi she’rlarda asl turk qahramonligi, turk askari zafari milliy g‘ururga aylanadi:

To Malazgird dashtidan yurgan Turko‘g‘li,
Bu nafar edimi? Chuqur ko‘zlari yoshlar ila to‘la,
Yuzi dunyodagi yigit yuzlarining eng go‘zali,
Katta ish ko‘rish bilan horigan beli.
Ham buyuk yurtni tuzgan, ham asragan qudratimiz,
Har zamon borlig‘imiz, ham qonimiz, ham jonimiz.

Yahyo Kamol klassik she’r vaznining katta qismidan foydalanib, go‘zal namunalar yaratgan. Klassik she’r vazni bo‘lgan ruboiylarning Yahyo Kamol ijodida o‘ziga xos o‘rni bor. To‘rt misralik kichik she’rlari bilan u ijtimoiy-falsafiy fikrning badiiy tarannumiga erishib, janrning talablariga javob bergan. Yahyo Kamol ruboiylarining markazida Sharq va G‘arb tasavvufiy fikrlarning sintezi to‘xtaydi. Ruboiy janrida Xayyom uslubi ustun bo‘lsa ham, Yahyo Kamolda Xayyomdek yagona va tizimli e’tiqodga

aloqasi yoʻq. Loʻnda qilib aytganda, shoirning ruboiylari turli falsafiy fikrlar orqali shakllanadi.

Tevarak bahor ichinda bir yer koʻrdik,
Farhod ila Shirinni barobar koʻrdik.
Boqdi kechadan fajrga qadar, ellarda
Yulduzlarga yuksalgan qadahlar koʻrdik.

Yoki:

Bir bosqichda quyosh ila daryo koʻrinar,
Bir bosqichda har ikki dunyo koʻrinar,
Soʻnggi bosqichda bir fasli xazondirki, surar,
Oʻtmish kelajak jumlasi roʻyo koʻrinar.

Yahyo Kamol ijodida nasriy asarlar oz, lekin ahamiyatli oʻrin egallaydi. Uning nasriy asarlari janr jihatdan turfa xildir. Roman, hikoya, memuar asar, maktub va b. janrida shakllangan nasriy asarlarda ijtimoiy-siyosiy muammolar ustunlikni tashkil etadi. Yahyo Kamol oʻz xotiralarida "men roman yozishni istasam ham, uni chetlab oʻtganman" deydi. Shoir roman janrini chetlab oʻtganining sababi she'rda erishgan muvaffaqiyatiga romanda erisha olmasligini his qilib, bu ishning unga muvaffaqiyatsizlik olib kelishini taxmin qiladi. Lekin hikoya yoʻnalishida u soʻz ustasi sifatida iste'dodini koʻrsatib, asarlarini "Siyosiy hikoyalar" nomi bilan chop ettiradi. Muallif bu asarlarni "Siyosiy hikoyalar" nomi bilan chop ettirishdan maqsad oʻquvchilarning bu yerda aks ettiriluvchi ijtimoiy-siyosiy motivga diqqatni jalb etadi.

RASHOD NURI GUNTEKIN

RASHOD NURI GUNTEKIN (1889-1956)

Zamonaviy turk realist adabiyotining yirik vakillaridan biri bo‘lgan Rashod Nuri Guntekin 1889-yilda Istanbulda harbiy xizmatchi oilasida tug‘ilgan. Otasi Nuribey harbiy doktor bo‘lib ishlagan. Otasining ishi tufayli yashagan joyi tez-tez o‘zgargani uchun Rashod Nurning bolaligi turli shaharlarda o‘tgan. Uning Izmir va Chanoqqal’ada o‘tgan kunlari bolalik xotirasida o‘chmas iz qoldirgan. U ilk tahsilini Salimiyada joylashgan mahalla maktabida olgan. Lekin 1900-yilda oilalarining Chanoq-qal’aga ko‘chgani uchun u tahsilini bu yerdagi maktabda davom ettiradi. Bir muddatdan so‘ng Galatasaroyga borib, mahalla maktabida bir yil o‘qiydi. Rashod Nuri o‘rta maktabni Izmirda tugatgach, Istanbul Dorilfununi adabiyot fakultetiga kiradi. Bu yerda adabiyot o‘qituvchisi bo‘lib ishlagan Mehmet Akif Ersoy Rashod Nurida o‘qituvchilikka ishtiyoqni orttiradi. Shu sababli 1912-yilda dorilfununni tamomlashi bilan avval Istanbul, so‘ng esa Bursada adabiyot o‘qituvchisi bo‘lib ishlaydi. U 1916–1917-yillarda Istanbul Fotih Vohid maktabiga direktor etib tayinlanadi. Ushbu davrlarda Rashod Nuri ko‘proq pedagogik faoliyatga ustunlik beradi, xalqning maoriflanishida qo‘lidan kelganicha urinardi. U Fotih maktabida bir muddat ishlagach, Vafo va Erengo‘y maktablarida turk tili va adabiyotidan dars beradi, pedagogik faoliyat doirasini kengaytiradi. Rashod Nuri 1924-yilda bir guruh turk ziyolisi bilan “Kapalak” nomli satirik gazetasini chiqarishga erishadi. Bu gazetada Rashod Nurini bezovta qiluvchi ijtimoiy kamchiliklar o‘z aksini topadi, turli sotsial muammolardan gap ochilar edi. Rashod Nurining jurnalistlik faoliyati faqat bu organ bilan cheklanib qolmaydi. U “Oqbobo” nomli boshqa satirik jurnal bilan hamkorlik qilardi. Qayd etish lozimki, Rashod Nuri badiiy ijodga hikoya yozish bilan boshlaydi. Birinchi jahon urushi yillari ijodining samarali bosqichi hisoblanadi. Yosh yozuvchi 1922-yildan e’tiboran “Choliqushi” romanini qismlarga bo‘lib, “Vaqt” gazetasida chop eta boshlaydi. Rashod Nuri o‘qituvchi, yozuvchi va jurnalist sifatida respublika miqyosida tanila boshlaydi, xalq yo‘lida ko‘rsatgan xizmatlariga ko‘ra obro‘si ortib boradi. U 1927-yilda Maorif Vakolati Taftishiga ishga olinadi. Rashod Nuri haqida yozilgan ko‘pgina kitoblarda ko‘rsatilganidek, bu lavozimda ekanligida u Onado‘lining shahar va qishloqlarini kezib, kuchli kuzatish qobiliyati unga xalq turmush tarzini, axloq va maisha-

tini oʻrganishga imkon yaratadi. Shubhasiz, Rashod Nuri ijodida bu kuzatuvlarning katta ahamiyati boʻlgan. Rashod Nuri taftishchi lavozimida 1939-yilgacha ishlaydi. 1939-yilda xalq tomonidan Buyuk Millat Majlisiga deputat etib saylanadi. 1943-yilda deputatlik muddati tugagach, qayta Maorif Vakolati Taftishiga ishga olinadi. U 1947-yilda Istanbulda chiqqan "Mamlakat" gazetasining bosh muharriri boʻladi. Keyinchalik Rashod Nuri Parijda joylashgan Turkiyaning Birlashgan Millatlar Tashkiloti qoshidagi Madaniyat attashesi lavozimiga tayinlanadi. 1954-yilgacha Madaniyat attashesi vazifasida boʻlgan Rashod Nuri xalqaro miqyosda turk milliy-madaniy tarixining targʻibida katta ishlarni amalga oshirgan. Rashod Nuri 1954-yilda Turkiyaga qaytib keladi. Istanbul Shahar Teatr adabiy hay'atida mas'ul vazifada ishlasa ham, sogʻligʻining yomonlashishi faoliyatini davom ettirishiga toʻsqinlik qiladi. 1956-yilda oʻpka saratoniga chalinadi, davolanish uchun Londonga boradi. Rashod Nuri 1956-yil 7-dekabrida Londonda vafot etadi, janozasi Istanbulga olib kelinadi.

IJODI

Turk realist adabiyotining taniqli namoyandasi Rashod Nuri Guntekinning adabiy faoliyatga qadam qoʻyishi Birinchi jahon urushi yillariga toʻgʻri keladi. Rashod Nuri Guntekin avvalo turli xarakterli maqolalar yozsa ham, badiiy ijodini hikoya bilan boshlaydi. Uning 1917-yilda yozgan "Eski doʻst" hikoyasi bu sohadagi ilk qalam tajribasi hisoblanadi. Rashod Nurining hikoyanavisligi yevropacha nasr talablariga mos shakllanishida Fotima Aliya xonimning (1864–1924) va Xolid Ziyoning (1865–1945) ta'siri katta boʻlgan. Fotima Aliya xonimning "Muhojirlar" (1892), "Rufat" (1897), "Udi" (1899) va chala qolgan "Emin" (1910) romanlari yangi realist nasrning eng mukammal namunalari hisoblanadi. Shu jumladan, Xolid Ziyoning "Hamida" (1891), "Bir marhumning daftari" (1891), "Moviy va qora" va "Siniq hayotlar" yirik hajmli nasriy asarlarida hamma narsaning yangi prinsip jihatdan oʻziga joy topishi san'at olamida bu namunalarning ta'sir doirasini kengaytiradi. Rashod Nuri bolalik xotiralarida nomlari sanab oʻtilgan har ikki shaxsiyatning oʻz ijodiga ta'siridan soʻz ochib, qish kechalarida Fotima Aliya xonimning "Udi" romanidagi parchalarning rolini yuqori baholagan, ayniqsa, hikoya didining shakllanishida Xolid Ziyoning san'atini ahamiyatli deb hisoblagan edi.

Rashod Nurining hikoyalari mavzu jihatdan keng qamrov doirasiga ega. Bu namunalarda jamiyatning koʻp realliklari oʻzining badiiy aksini topgan, muammoning ijtimoiy-siyosiy aspektdagi yechimini topishga harakat qilingan. Muallif "Tangri mehmoni" (1927), "Soʻngan yulduzlar" (1928), "Layli va Majnun" (1928), "favqulodda ishlar" (1930) nomli

hikoyalar kitobida oʻzi yashagan davrining kamchiliklariga tanqidiy yondashib, keskin ravishda ularga qarshi e'tirozini bildirgan. Rashod Nuri "Umidsizlik" hikoyasida qiziqarli masalaga toʻxtalib oʻtadi. Aslida maishiy muammolar zaminida yozilgan bu hikoyada yozuvchi jamiyatning noodatiy dunyoqarashi va axloqlarining insonlarga bergan zarbasini tasvirlaydi. Mavzu ayol va erkaklarning huquqi teng boʻlmagan jamiyat haqidadir. Bu tenglikni jamiyat butkul rad etadi. Shuning uchun ham ayollar goʻyo taqdirlariga yozilgan mahrumliklarning azobini chekishadi. Muallif bu fikrlarining barini yangi qurilgan turmush timsolida koʻrsatadi. Erkak jamiyatning unga bergan huquqlaridan foydalanib, oʻz ayolining uydan koʻchaga qadam bosib chiqishiga yoʻl qoʻymaydi. Uning ijtimoiy faoliyatini taqiqlaydi. Lekin oʻzi esa kayf-safo majlislarida kunini oʻtkazib, axloqsiz ayollar sharafiga ziyofat beradi. Bir kuni turmush oʻrtogʻini koʻrish uchun bu ziyofatlardan biriga borgan ayol erining iskanjalariga duch keladi. Ayolning bu yerga kelganini bahona qilgan erkak uni axloqsizlikda ayblab, taloq qiladi va bu bilan uni nohaq ma'naviy azobga duchor qiladi.

Bir oila timsolida sodir boʻlgan muammo muallif tasvirlarida umumiylashadi, jamiyatning barcha tabaqalariga ta'sir qiladi. "Begʻamning oʻlimi" hikoyasida sariq tukli qari it timsolida katta azob-uqubatlarda yashayotganlarning hayoti tasvirlanadi. Muallif hikoyada uning kurashuvchan va fidokor boʻlishini alohida qayd etadi. Lekin mahalla odamlarining nazarida u daydi jonzot, xolos. Shuning uchun ham uni hamma "Begʻam" deb chaqiradi. Hikoya bilan tanishganda, Begʻam na daydi, na hamma oʻylagandek gʻamsiz itdir. Bir necha yil avval Gʻamsizning hayotida katta fojia sodir boʻlgan. Uning toʻrt bolasi zaharlanib oʻladi. Oʻlgan bolalarini chiqindi mashinasida olib borganlari uchun u oʻsha mashinaning ortidan boradi va ancha paytgacha gʻoyib boʻladi. Hamma uni qayerdadir oʻlgan deb oʻylaydi. Faqat Begʻam yana qaytib keladi va maktab atrofida qaygʻuli kunlarini oʻtkazadi. Maktab bolalari bayram qilish uchun oldindan rejalashtirilgan joyga boradilar. Begʻam ham bolalar bilan birga ketadi. Bolalar uning yerga yiqilib, toʻlgʻanib uvillayotganini koʻrishadi. Birdan u oyoqqa turadi va bor kuchi bilan yugura boshlaydi. Yoʻldagi soy boʻyida oʻynayotgan ikki bola itning ular tomonga yugurib kelayotganini koʻrib qochishadi. Lekin bolalardan biri soyga yiqilib, choʻkib ketishiga oz qoladi. It esa buni koʻrib ortga qaytadi va bolani suvdan qutqaradi. Oʻzi esa choʻkib ketadi va oqar suv uning jasadini oqizib ketadi.

Hikoyada koʻpchilik tomonidan tushunilmagan, qabul qilinmagan jonzotning qaygʻu va fojiasi oʻz aksini topadi. Gʻamsiz aqllidir, insonlarni himoya qiladi, ularning koʻnglidan oʻtganlarni tushunadi, ogʻir kunlarida hayotlarini asrab qoladi. Ammo koʻpchilik uni daydi, ortiqcha maxluq deb hisoblaydi. Asarda Gʻamsizning oʻlim ostonasida insonlardan uzoqlash-

ishga urinish sahnasi muallif koʻtargan muammolarni keng muqoyasa fonida ochishga imkon beradi, hamma narsa tashqi koʻrinish mohiyatida yuzaga chiqib, ochiq-oydin idrok etiladi.

"Eski yara", "Bir qultum suv", "Askarlikdan qaytish", "Bir iste'fo" va b. hikoyalarida urush falokatlari, insonlarning ozod yashash istagi, asoratga, zulmga e'tiroz sadolari ustalik bilan qalamga olingan. "Eski yara" hikoyasi uch yoshida onasini yoʻqotgan Xalilning tilidan hikoya qilinadi. Xalilning otasi politsiyada ishlagan, otdan yiqilgani uchun oyogʻi lat yeydi. Shu sababli ishga yaroqsiz odam deb politsiyadan haydaladi. Xalilning otasi keyinchalik harbiy gospitalda ishlaydi. Urush dahshatlari kun sayin ortaveradi. Otasi oʻgʻlini shaharda qoldirib, oʻzi shahar chetidagi gospitalda yaradorlarga xizmat qiladi. U ora-chora vaqt topib, Xalildan xabar oladi. Xalilning otasi jasur jangchilarning dushmanga qarshi kurashi haqida soʻzlab berar, ularning qahramonligini oʻgʻliga aytib maqtanar edi. Bir marta u qahramon askarning uch dushmanni oʻldirganini hikoya qilib beradi. Janglarning birida oʻsha askar dushmanlarni oʻldirishiga qaramay, oʻzi ham ogʻir yaralanadi. U oʻlim ostonasida Xalilning otasiga xotira sifatida bitta uzuk va qonli daftarni beradi. Xalil otasi aytib bergan barcha front xotiralarini shahardagi chet ellik bolalarga aytib beradi. Bir muddat oʻtgach, shahar xorijliklar tomonidan bosib olinadi. Chet ellik bolalar Xalilning gaplarini dushman zobitiga aytib berishadi. Zobit Xalilning otasidan eshitganlarini unga ham aytishini talab qiladi. Xalil ularga ogʻiz ochmaydi. Hikoya yakunida Xalilning otasini qamoqqa olib, otib tashlashadi. Muallif hikoyada tarixiy jarayonlar fonida dushmanga nafrat tuygʻusini singdiradi, xalqning vatanparvarlik hislarini koʻtaradi.

"Bir iste'fo" hikoyasining mazmuni eng baxtiyor kunini aytib bergan oʻquvchilarning insholaridan tashkil topadi. Muallif bolalarning oʻzi uchun baxt deb hisoblagan oʻsha hodisani aslida eng katta fojia deb baholaydi. Asarda bola fikri bilan yozuvchi munosabatlari oʻrtasida katta ziddiyat bor. Shuni ham qayd etish lozimki, asarda yozuvchi munosabatlari real va sodda ifoda tarzida berilgan. Masalan, jarrohlik operatsiyasining ogʻriqlariga duchor boʻlgan bola kasalxonada hech boʻlmasa non yeya olgani uchun oʻzini baxtiyor hisoblaydi. Doim ochlikdan azob chekkan bu bechora bola oʻsha kunlarini eng baxtli kuni deb biladi. Boshqa bola esa otasining qamoqqa olingan kunni oʻzi uchun baxtli kun deb hisoblaydi. Chunki kecha-kunduz mashaqqat bilan ishlagan otasi aravachilik orqali tuzuk-quruq pul topolmaydi, buning alamini esa xotini va bolasidan oladi. Koʻrinib turganidek, bu yerdagi baxt nisbiydir, ma'naviy emas, "jismoniy" xarakterga ega. Lekin muallif bola psixologiyasining mulohazalarida davrni keskin tanqid qiladi. Muallif bola mulohazalaridan vosita sifatida foydalanib, jamiyatning ba'zi muammolariga toʻxtaladi. Qisqa

qilib aytganda, davrning ijtimoiy mashaqqatlarning umumiy manzarasini yaratadi.

Rashod Nuri ijodida drama asarlarining oʻziga xos oʻrni bor, Uning ba'zi dramatik asarlarining mavzusi zamonaviy hayotga bogʻliq. Zamonaviylik va reallik Rashod Nur dramaturgiyasi uchun asosiy sifat hisoblanadi. 1920-yilda yozilgan "Xanjar" pyesasi Rashod Nurining dramaturgiya sohasida ilk qadamidir. "Eski tush" (1922), "Tosh boʻlagi" (1926), "Boburshohning joynamozi" (1931), "Xazonrezgi" (1943), "Eski qoʻshiq" (1951), "Balikesir hisobchisi" (1953), "Tangri togʻi ziyorati" (1955) nomli asarlari Rashod Nurining bu sohada samarali ijod yoʻlidan oʻtganini koʻrsatadi. Bundan tashqari u "Bir kecha fojiasi" (1924), "Arabcha emasmi?" (1926), "Juft karomat" (1927), "Tadbirkor" (1932) va b. sahna asarlarini taqdim qilib, zamonaviy turk dramaturgiyasining yangi an'analar zaminidagi taraqqiyotiga katta ta'sir koʻrsatgan. Qayd etib oʻtganimizdek, Rashod Nurining dramalaridagi mavzu va muammosi zamonaviy hayot va uning realliklaridir. "Xanjar" pyesasida mol-davlat, pulga oʻchlik oqibatida odamiylik sifatlarini yoʻqotgan shaxslarning, nomusli insonlarning moslasha olmagan qonun-qoida va odat-an'analari fosh etiladi. Muallif asarda barcha nuqson va jirkanchliklarni Hoji Ali va doktor timsolida jamlashga erishadi.

"Xazonrezgi" Rashod Nurining shu nomli romanii asosida sahnalashtirilgan drama asaridir. Asarning mavzusini yot, begona odat'an'analarning ta'siri natijasida turk ma'naviyatiga tekkan zarar va milliy-ijtimoiy yaralarning tasviri tashkil etadi. Asar qahramoni Ali Rizobey nomusli insondir. U yuqori lavozimdagi davlat xodimi boʻlsa ham, lavozimini suiiste'mol qilmaydi. Halol maoshi bilan roʻzgʻor tebratishni hamma narsadan ustun biladi. U yengil turmush tarzi kechiruvchi insonlarga achinadi. Buni turk jamiyati duchor boʻlgan milliy-ma'naviy yara deb hisoblaydi. Ijtimoiy hayotning begona ta'sirlardan xalos boʻlish kuchida, ma'naviy mudofaa tizimi yaratish tashabbusida emasligiga Ali Rizobey taassuf bilan qaraydi. Oʻz farzandlari ham begona ta'sirlar toʻriga tushib, oʻzgarganliklari uchun dili ogʻriydi. Bu manzarani milliy-ma'naviy sohada xazonrezgi shaklida tavsiflagan muallif oʻsha zamondagi turk hayotiga xos boʻlgan jihatni yuksak tarzda ifodalay olgan.

Rashod Nuri xalqning milliy-ma'naviy qadriyatlarini hurmat qiluvchi, ijodida doimo buni tarannum etgan san'atkordir. "Eski qoʻshiq" dramasida XX asrda shakllangan yoshlarning begona ta'sirlarga tushib, yuksak ma'naviy qadriyatlardan uzoqlashishiga e'tiroz bildiriladi. Rashod Nuri bu dramani 1938-yilda yozgan "Eski kasallik" romani motivlari asosida qalamga olgan. Asarda eski qoʻshiq tushunchasi ishq qoʻshigʻi ma'nosidadir. "Eski qoʻshiq" dramasi turli tafakkur tarziga ega ikki yosh turmush qurgandan keyingi hayoti haqida hikoya qiladi.

Hodisalar Yusuf va Zulayho orasida sodir boʻladi. Zulayho har narsada tuygʻu va samimiyatni inkor etadi. Shu bilan birga Zulayho ikki oshiqning muhabbatlarini zohiriy deb biladi. Uning nazarida turmush oʻrtogʻi boʻlish bir-biriga ruhini va koʻnglini berish degani emas. Zulayho bularni vaqti oʻtgan va "urfdan tushgan hodisa" deb baholaydi. Shuning uchun ham asarda Zulayhoning oila hayoti butkul tasodifiy xarakterga ega. Bu sababdan Zulayho eri bilan sud qarori orqali ajrashadi. Muallif bu asarda ishqning yaxshi ma'noda "kasallik" sifatida qabul qilinishini targʻib qiladi. "Ishq kasalligi"ni oila qurgan ikki shaxsning bir-birlariga bogʻlanishining vojib sharti deb hisoblaydi.

Rashod Nuri bir qator hikoya va pyesalar yozsa ham, adabiyotda romanlar muallifi sifatida mashhur. U "Yashirin qoʻl" (1921), "Choliqushi" (1922), "Tamgʻa" (1924), "Labdan qalbgacha" (1925), "Oqshom quyoshi" (1926), "Yashil kecha" (1928), "Ogʻriq" (1928), "Xazonrezgi" (1930), "Osmon" (1935), "Eski kasallik" (1938), "Tegirmon" (1944), "Qon da'vosi" (1954) va b. romanlarida davrning ijtimoiy-siyosiy muammolariga toʻxtalib, koʻproq Turkiya hayotiga xos boʻlgan xususiyatlarni real shaklda aks ettirgan. Uning romanlarida hayot haqiqatlari ochiq shaklda taqdim etiladi. Rashod Nuri romanlarida hayotning achchiq va shirin, quvonch va gʻam jihatlarining parallellikda aks ettiradi.

Rashod Nurining romanlari mavzu boʻyicha muhabbat va ijtimoiy-siyosiy guruhga boʻlinadi. Adibning ilk romani "Xarobalarning gullari" asaridir.

"Choliqushi" romani yozuvchining roman adabiyotidagi eng muvaffaqiyatli asarlaridan biri hisoblanadi. Muallifga shuhrat olib kelgan ushbu asar XX asr turk adabiyotida paydo boʻlgan boʻshliqni ham toʻldiradi. Qayd etishimiz lozimki, muallif avvalo "Istanbul qizi" nomli 4 pardali pyesa yozadi. Lekin pyesa sahnada tomoshaga qoʻyish muammolari, ayni paytda yozuvchi toʻxtalgan masalalarni kengroq epik planda koʻrsatish istagi Rashod Nurini "Istanbul qizi" dramasi motivlari asosida "Choliqushi" romanini yozishga undadi. "Choliqushi" romanida hodisalar Onadoʻlida boʻlib oʻtadi. Lekin yozuvchi Onadoʻli timsolida butun Turkiya hayoti uchun tegishli boʻlgan ijtimoiy-siyosiy muammolarni aks ettiradi. Muallif barcha muammolarga munosabat bildirish uchun romanning bosh qahramoni Farida obrazidan vosita sifatida foydalanadi. Rashod Nuri Faridani iloji boricha faol hayotga tashlaydi. Lekin u kurashuvchanligidan koʻra koʻproq chidamliligi bilan yodda qoladi. Eng ogʻir kunlarida ham yiqilmaydi. Muallif uning "qoʻlidan boladek ushlab" shaharma-shahar kezdiradi. Faridaning jamiyatda duch kelgan barcha jirkanchliklarni umumiylashtirish kuchi bilan oʻzi yashagan davrning ijtimoiy-siyosiy panoramasi shaklida taqdim etadi. Shu sababli ham asarda hodisalarning tasviri "sarguzashtdan" koʻra koʻproq "mamlakat manzarasi" ta'siridadir.

Rashod Nuri romandagi jamiyatning ayollarga oʻgay munosabatini aslo qabul qila olmaydi. U ayollarni butun ma'naviy huquqlardan mahrum qilgan jamiyatni ayblashdan va undan nafratlanishdan chekinmaydi. Shuning uchun ham "Choliqushi" romani faqat oʻz davrining ijtimoiy-siyosiy manzarasini yaratish jihatdan emas, balki bu fonda ayol huquqlarining buzilishini aks ettirish jihatdan ahamiyatlidir.

Rashod Nuri Farida timsolida tahsil olgan va erkin yashashni xohlagan har aqlli va nomusli ayol duch keladigan qiyinchiliklarni koʻrsata olgan. Yozuvchining qaydlaridan oʻlkada tahsil oluvchi ayollarga munosabatning yomonligidan hatto ular bilan turmush qurishdan ham chekinishlari ma'lum boʻladi. "Choliqushi" romanining bosh qahramoni Farida ham erkin yashashni orzu qiluvchi savodli qizdir. Asarda Komronning Faridaga boʻlgan munosabati oʻzgarishida bu omilning ta'siri ham mustasno emas.

Muallif shu tufayli ham Komron-Farida munosabatini yuksak badiiy shaklda asarning markazida saqlab, butun hodisa va voqealarni bu munosabat atrofiga keltiradi. "Choliqushi" romani Faridaning xotira daftaridir. Farida oʻz xotiralarini yozayotganda hayotining avvalgi davrlariga ham sayohat qiladi. Biz uning shoʻx, tashvishsiz bolaligiga guvoh boʻlamiz. Lekin vaqt oʻtib, hammasi oʻzgaradi. Farida oʻz baxtiyorligi bilan vidolashadi. Bu bosqichda Faridaning dunyoqarashi bilan ijtimoiy muhitning realliklari orasida ziddiyat paydo boʻladi. Farida va Komronning muhabbatlaridagi muammo ham shu bosqichda boshlanadi. Farida Munavvarning Komronni sevganini bilgani uchun u yerdan uzoqlashadi. Turli viloyatlarda ogʻir sharoitda oʻqituvchi boʻlib ishlaydi. Bu davrlarda Farida turli xislatdagi insonlar bilan yuzlashsa ham, faqat yaxshi odamlarning xayrixohligi natijasida badbinlashmaydi, ogʻir sinovlardan oʻta oladi. Muallif bu jihatni Xayrullobey va Farida munosabatida real aks ettiradi. Xayrullobeyning Farida bilan soxta nikohi va Faridaning xotira daftarining u tufayli Komronga yetib borishi asarda bu insonning xarakteri ochilishiga va qaysi oliyjanob sifatlarga ega ekanligi haqida yetarlicha ma'lumot beradi. Faridaning Munisa, Rashidbey, Azizbey, Shayx Yusuf va boshqalari bilan munosabatlari asarda muammolarni ochib beradi, obrazlarning oʻziga xos individual sifatlarini yuzaga chiqaradi.

Romanda Faridaning maorif vazirligidan eng uzoq qishloq maktabigacha oʻtgan yoʻli muallifning muammoga munosabatida tanlagan uslubiy safardir. Poytaxtdan qishloqqacha safar qilgan, keyinchalik joy alishtiravergan bu qiz har qanday poraxoʻrlik, oʻzboshimchalik va anarxiyaning guvohi boʻladi. Qizigʻi shundaki, muallif bularni faqat ta'lim tizimi uchun emas, butun mamlakat hayotiga mos deb hisoblaydi, jamiyat va inson muammolari ichida mamlakatning ijtimoiy hayot manzarasini aks ettiradi.

Jamiyatning ijtimoiy kamchiliklariga qarshi tanqidiy munosabat Rashod Nurining boshqa romanlarida ham uchraydi. “Tamg‘a”, “Labdan qalbgacha”, “Og‘riq”, “Xazonrezgi”, “Tegirmon” va boshqa romanlarida muallif turli muammolar ichida jamiyatning nuqson va kamchiliklarini ko‘rsatadi, ularni keskin tanqid qiladi. Nomlari aytib o‘tilgan asarlarda yashash ishtiyoqi bo‘lgan nomusli insonlarning jiddiy qiyinchiliklar bilan yuzlashishi ko‘rsatiladi, davlat organlarida byurokratiya, poraxo‘rlik, mansabdorlarning o‘zboshimchaligini fosh etiladi.

Umuman olganda, Rashod Nuri romanlarining aksariyatidagi g‘oya shuki, jirkanch jamiyatda nomusli va vijdonli insonlarning yashashi juda og‘irdir. Ular yo jamiyatga bo‘ysunib, uning quliga aylanishi, yoki hayotlari barbod bo‘lishi lozim.

Rashod Nuri “Tamg‘a” asarida muammoga aynan shunday yondashib, Iffatbey timsolida nomusli insonning pokiza orzulari bilan bu orzular oldiga g‘ov qo‘ygan, uni shikast etgan muhitni qarama-qarshi qo‘yadi. “Tamg‘a” asarida hodisalar, asosan, 1908-yil Turkiya inqilobidan keyingi davrlarga bog‘liq. Iffatbey otasining hibsidan keyin qiyinchiliklar bilan yuzlashadi. O‘z halol mehnati bilan yashashni hammasidan ustun ko‘radi. Mashaqqat bilan bir savdogarning uyida ish topadi. Uning bolalariga dars berib, pul topadi. Savdogarning ayoli Vadia xonim bosim o‘tkazgani uchun u bilan uchrashishga majbur bo‘ladi. Bu ish fosh bo‘lganda o‘zini savdogarning uyiga kirgan o‘g‘ri deb ataydi. Bu bilan Vadianing nomusiga dog‘ tushishidan asraydi, o‘z nomiga esa “o‘g‘ri tamg‘asi” uriladi. Lekin qamoqdan ozod bo‘lgach, umrining mashaqqatli kunlari boshlaydi, hayoti zindonga aylanadi. Iffat endi jamiyat orasida o‘g‘ri sifatida taniladi. Unga hech qayerda ish berishmaydi, yaqinlariga yo‘latmaydilar. Muallif bu vaziyatni o‘ziga xos paradoksal xususiyatlari bilan ochib bera oladi. Nomusli odamlar jirkanch jamiyatni ayblashi o‘rniga o‘sha jamiyat nomusli insonlarni ayblab, ularni hayotda ortiqcha odamlarga aylantiradi.

Iffatbeyga do‘sti Jalol qo‘lidan kelgancha yordam beradi. Jalolning o‘zi ham nomusli insondir. Ikkovi ham majbur qolgani uchun o‘z yo‘llarini o‘zgartirib, chayqovchilik bilan shug‘ullanishadi. To‘g‘ri, muallif asarda ularning bu harakatlarini oqlamaydi. Lekin Iffat va Jalolni oqlamasa ham, ayni paytda ularni aybdor deb ham hisoblamaydi. Yozuvchi olamida nuqsonli bo‘lgan jamiyat, real ijtimoiy-siyosiy hayotdir.

Romantik ruhda yozilgan “Labdan qalbgacha” asarida muammo o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Asarda hodisalar Kenan va Lamiyaning atrofida sodir bo‘ladi. Asar boshida Kenanning otasi, onasi, singlisi va boshqa masalalar to‘g‘risida boruvchi suhbatlar muayyan ma’noda ijtimoiy fonda bo‘lib o‘tadi. Lekin keyinchalik asarda hamma narsa maishat fonida aks ettiriladi. Kenan Yevropadan qaytgach, mashhur musiqachi sifatida diqqatni jalb etadi. Undagi hayotga bo‘lgan havas dunyoga sig‘maydigan

darajada kattalashadi. Muallif bu vaziyatning Kenanni o‘zgartirganligini psixologik jihatdan ko‘rsata oladi. 15 yoshdagi Kenan 30 yoshdagi odam ta’sirida bo‘lsa, 30 yoshida esa 15 yoshdagi odam sifatida diqqatni jalb etadi. Muallif Kenanda sodir bo‘lgan bu o‘zgarishni ko‘p marotaba ziddiyat omili shaklida mujassam etadi. Kenan chala saodatni yoqtirmagani uchun oddiy derazada qimmatbaho pardani yoki qo‘pol barmoqda qimmatbaho uzukni ko‘rganda ko‘ngli g‘ash tortadi. Uning fikricha, hamma narsa to‘liq bo‘lishi lozim.

Shuning uchun ham muallif “Yo butun, yo hech” falsafasi orqali Kenanning dunyoqarashidagi ziddiyatlarni to‘la ko‘rsata oladi, xarakterining kompleks muayyanlashtirilishini ta’minlaydi.

Kenan boy odamlarning soyasida bo‘lishni hech qachon qabul qilmaydi. Shu sababli uylarda dars berib, pul topishni o‘zi uchun haqorat deb biladi. Kenan qadahni oxirigacha icha olmasa, uni labga tekkizish bema’nilik deb biladi. Uning sevgiga munosabati ham shu fikrlar ta’sirida shakllanadi. Kenanning fikricha, sevgining qalbga hech qanday aloqasi yo‘q. Kenan sevgining “labdan qalbga sizib, uni zaharlashiga” yo‘l qo‘ymaydi. Bu mantiqning davomi sifatida Kenanning Lamiyaga aytgan gapi qiziqarli eshitiladi. Bu fikrda muqoyasa tuproq va gul bilan bog‘liq. Kenanning tasavvurida tuproqning lablarida gul ochiladi. Lekin u hech qachon tuproq ko‘ksiga kira olmaydi. Tasavvurlarida sevgiga munosabati shunday bo‘lgani uchun Kenan Lamiyaning sevgisiga bee’tibor bo‘ladi. “Biz bir-birimizni sevmaymiz, ko‘ngilxushlik qilyapmiz” – deb Lamiyaning qalbiga hukmronlik qilgan sevgini javobsiz qoldiradi. Muallif Kenanning muhabbatini asarda bir tomonlama ko‘rsatmaydi. To‘g‘rirog‘i, uning sevgiga munosabati to‘liq emasligini tasdiqlamaydi. Kenan sevgining mukammal shaklda inson qalbiga hukmronlik qilishi mumkinligini rad etmaydi. “Qora yulduzlar” afsonasi asosida shakllangan musiqasida buning butkul tasdig‘ini ko‘rish mumkin. Hali tasavvurida bu o‘yni asrab-avaylagan Kenan keyingi fikrlariga qarshi chiqib, asl sevgi va muhabbatni real hayotda ko‘radi. Lamiya timsolida mukammal muhabbat tushunchasini qabul qiladi.

Asarning asosiy qahramonlaridan bo‘lgan Lamiya o‘z muhabbat “sarguzashtlari”ning qurboniga aylanadi. U asl muhabbatini Kenanda topgani uchun qallig‘i Nozimni qalbidan chiqarib yuboradi. Lekin Kenan uning muhabbati qadriga yetmaydi. Lamiyaning sof muhabbat xayollarini “vaqtichog‘lik” sifatida baholab, uni “javobsiz” qoldiradi. Kenan Lamiyaning nomusiga tegadi. Kenanga bo‘lgan muhabbatini hech kimga aytmagan, qalbida yashirib kelgan Lamiya bu ishda uning gunohlarini yashirib, benomuslik tamg‘asi bilan yashashga majbur bo‘ladi. Hayoti barbod bo‘lgan Lamiya mashaqqatli kunlariga qadam qo‘yadi. Lekin Lamiya bundna keyin ham o‘z muhabbati va iffatini asraydi. Kenan bir

paytlar uning javobsiz qolgan muhabbatiga keyinchalik javob bersa ham, Lamiya undan uzoqlashadi. Nomusiga tegmoqchi boʻlgan Rasihni oʻldiradi. Bir doktor bilan turmush quradi, bir paytlar oʻzi orzu qilgan oilaga ega boʻladi.

Rashod Nuri asarda Lamiyani begunoh inson sifatida taqdim etadi. Kenanning uni ahvolga solishining sababi oʻlaroq Lamiyaning tajribasizligi va sof muhabbatga ishtiyoqini koʻrsatadi. Aksincha, Kenanni oʻz joniga qasd qilgani uchun uni sharafsiz oʻlimning qurboniga aylantiradi.

Rashod Nuri asarda hodisalarni konkret obrazlar timsolida turli makon kengligida koʻrsatadu. Bu esa "Choliqushi"da boʻlganidek, ijtimoiy jarayonlar mamlakatning har tomonida bir xil vaziyatda sodir boʻlishiga ishoradir. Muallif maqsadli oʻlaroq asarda turli tabaqa vakillari boʻlgan obrazlar vositasida ijtimoiy muhitning barcha haqiqatlarini tasvirlab, xarakterik jihatlarni oldingi planda tutadi. Turli san'at, kasb egalari boʻlgan va turli tafakkurlarni oʻzida aks ettirgan Munirbey, Vafiq posho, Soib posho, Shomiy bobo, Noil, Malak, Ne'mat xonim, Nozim, Vadodbey va boshqa obrazlar muallif qoʻlida jamiyatning tipik xarakteristikasini berishda vositaga aylanadi.

Umuman olganda, Rashod Nurining roman adabiyoti mavjud hayotning ijtimoiy-siyosiy jarayonlarini, muhit va inson muammolarini, bularning oʻzaro aloqa va ta'siri natijasida insonlarning tafakkur tarzini, axloqiy munosabatlarini koʻrsatadi, shuningdek, 20-50-yillar turk badiiy nasrining umumiy xarakteristikasini aks ettiradi.

NOZIM HIKMAT

"Nozim Hikmat dunyoni kezuvchi Turkiya qo'shig'idir." (Aziz Nesin)

NOZIM HIKMAT
(1902-1963)

Nazim Hikmat (Nazim Hikmat Ran[6]) 1902-yil 20-yanvarda hozirgi Yunonistonda joylashgan Salonikda xizmatchi oilasida tug'ilgan. Otasi Hikmatbey muayyan davrda siyosat bilan shug'ullangan. U bir muddat Gamburgda konsul bo'lib ishlaydi. Ittihotchilar davrida esa matbuot direktori bo'ladi. Keyinchalik xususiy sut korxonasiga rahbarlik qiladi. O'zi ochgan korxona kasodga uchrab, bundan keyin u Kadiko'yda Surayyo Posho kinoteatrining direktori bo'lib ishlagan. Onasi Oysha Jalila xonim o'z davrining savodli ayollaridan biri bo'lgan.

San'atga, ayniqsa, rassomlikka qiziqishi katta bo'lgan. O'g'lining ta'lim-tarbiyasi bilan shaxsan o'zi shug'ullangan. Otasi Mehmet Nozim Posho uzoq muddat turli shaharlarda hokim bo'lib ishlaydi. Oz bo'lsa ham she'rlar yozib, she'riyat haqida bir necha asar chop etgan. Mehmet Nozim Posho Turkiyada faoliyat ko'rsatgan Mavlono tariqatining a'zolaridan bo'lgan. Tariqat majlislarida faol ishtirok etgani uchun hamma uni J. Rumiyning muridi deb nomlaydi. Mehmet Nozim Poshoning hokimiyatga keskin e'tiroz bildirgan Namiq Kamol tarafdorlari bilan yaqin munosabatlari hokimiyatning diqqatidan chetda qolmaydi. Mehmet Nozim Poshoning hukumatga qarshi odamlar bilan birlik namoyish ettirishi, albatta, Sulton Abdulhamidning ham noroziligiga olib keladi. Shuning uchun ham Mehmet Nozim Posho boshchiligida bu guruhga kiruvchilar hukumat tomonidan turli jazolarga mahkum qilinadilar.

Nozim Hikmatning shoir sifatida shakllanishida otasining katta ta'siri bo'lgan. Xususan, Mehmet Nozim Poshoning klassik adabiyot to'g'risida bergan ma'lumotlari Nozim Hikmatning shoirlik taqdirida muhim rol o'ynaydi. Nozim Hikmat 1918-yilda Istanbul Harbiy dengizchilik maktabiga kiradi. Turkiyaning xorijiy kuchlar tomonidan ishg'olini yomonlab she'r yozgani uchun 1919-yilda maktabdan haydaladi. Maktabdan hay-

[6] 1934-yilda Turkiyada qonun bilan tartibga solingan familiya masalasi ko'tarilganda Nazim Hikmat familiyasini Ran deb qabul qiladi. Boshqa ma'lumotga ko'ra, Nozim Hikmat tanlagan bu familiya kommunistlarning qizil rang simvoliga mos ravishda "nor" ("nar") so'zining teskarisidir.

dalgach, armiyaga borib, vatanni himoya qilishdan faxrlanadi. 1920-yilda vatan ozodligi uchun yozgan "Yoshlik" nomli she'ri yoshlarni vatan yoʻlida kurashga chorlaydi. Nozim Hikmat 1920-yilda Onadoʻliga kelib, bir yil u yerda yashagach, 1921-yilda maxfiy ravishda doʻsti Vala Nuriddin bilan Sovet Rossiyasiga qochib ketadi. U kema bilan Batumiga borib, u yerdan poyezd bilan Moskvaga boradi. Nozim Hikmat ketayotgan Batumi-Moskva poyezdi soat oltida Boku vokzalida toʻxtaydi. Nozim Hikmatning 1921-yilda Bokuga ilk bor borganini ta'kidlovchi olimlar shu faktga tayanishadi. Nozim Hikmatning Moskvada tanishib, uylangan Nusxat xonim xotiralarida shoirning 1923-yilda qisqa muddatga yana Bokuga borganligi haqida aytib oʻtiladi. U 1922–1924-yillarda Moskva Sharq Mehnatkashlarining Kommunist universitetida oʻqiydi. 1924-yilda Rossiyada tahsilini tamomlab, Turkiyaga qaytadi, u yerda "Oʻroq-bolgʻa" va "Oydinlik" matbuot organlarida kommunist ideologiyasini yoygani uchun 1925-yilda 15 yilga ozodlikdan mahrum qilinadi. Nozim Hikmat 1927-yilda yashirincha Sovet Ittifoqiga qochadi. U 1928-yilda Sovet Ittifoqida oʻzini erkin his qilgani uchun Bokuga keladi. Uning "Quyoshni ichganlar qoʻshigʻi" nomli ilk she'rlar kitobi 1928-yilda Bokuda chop etiladi. Bundan keyin Nozim Hikmatning ketma-ket chop etilgan "835 satr" (1929), "Varan-3" (1930), "1+1=1" (1930), "Ovozini yoʻqotgan shahar" (1930), "Tunda kelgan telegraf' (1932), "Taranta Babuga maktublar" (1935), "Portretlar" (1935) va b. kitoblari oʻquvchilar tomonidan yaxshi kutib olinadi. 1932-yilda Nozim Hikmat kommunist ideologiyasini targʻib qilgani uchun 5 yilga ozodlikdan mahrum qilinadi. Lekin bir yildan soʻng amnistiya akti imzolanishi tufayli ozodlikka chiqadi. Tirikligida Nozim Hikmatning "Shayx Badriddin dostoni" nomli soʻnggi kitobi 1936-yilda oʻz vatanida nashrdan chiqadi. Uning Turkiyada kommunizm ideologiyasining targʻibotchisiga aylanishi va tarafdorlarining kun sayin ortishi hukmron idoralarning bezovtaligiga sabab boʻldi. Shuning uchun 1938-yilda Nozim Hikmat hech qanday dalil-isbotsiz 28 yilga qamaladi. Qamoqdaligida "Inson manzaralari" epopeyasini, "Qamoqxonadan maktublar" seriyasini, "Muhabbat afsonasi" (A. Malikov bu asar asosida shu nomdagi mashhur baletini yozgan), "Yusuf va Zulayho" pyesalarini va b. asarlarini yozadi. U 1950-yilda xalqaro jamiyat talabi bilan qamoqdan ozod boʻladi. Nozim Hikmat 1951-yilda Sovet Ittifoqiga boradi va umrining oxirigacha bu mamlakatda yashaydi. Nozim Hikmat 1951-yilda Umumjahon Tinchlik Kengashiga a'zo boʻlishi uning xalqaro tadbirlarda ishtirok etishiga zamin yaratadi. Shubhasiz, Nozim Hikmat bu tadbirlarda kommunist sifatida nutq soʻzlagan. Chunki u oʻz xalqining, oʻz mamlakatning emas, balki butun insoniyatning xalosini kommunizm yoʻlidan borishda koʻrardi. Nozim Hikmat uchun kommunizm siyosiy aqidadan koʻra koʻproq diniy aqidaga aylangan edi. Shuning uchun

ham bu aqida umrining oxirigacha Nozim Hikmat ruhiga hukmronlik qiladi. Shoirning Ozarbayjonga navbatdagi tashrifi 1957-yilga to‘g‘ri keladi. Bu safar vaqtida u Boku va Ganja shaharlarida bo‘ladi. Albatta, bu Nozim Hikmatning Ozarbayjonga so‘nggi safari bo‘lmagan. U 1958-yil oktyabr oyida O‘zbekistonga ketayotganda, Bokuda to‘xtab, Boku Davlat universitetida u bilan uchrashuv tashkillashtirilgan tadbirda ishtirok etadi. Bundan tashqari Nozim Hikmat 1958-yilda M.Fuzuliy, 1960-yilda J.Jabborli, 1962-yil may oyida M.A. Sobir, 1962-yil noyabr oyida M.F. Oxundov nomiga o‘tkazilgan tadbirlarda ishtirok etish uchun Boku shahriga boradi. Nozim Hikmatning Ozarbayjon sevgisi juda kuchli bo‘lgan. U Ozarbayjonning ko‘plab taniqli shoir, yozuvchi, olim, bastakor va rassomlari bilan ijodiy aloqada bo‘lgan. XX asr turk poeziyasining yirik vakili bo‘lgan Nozim Hikmat 1963-yil 3-iyunda Moskvada yurak xurujidan vafot etadi. U Onado‘lidagi qishloq qabristonda dafn etilishini, qabr boshiga chinor daraxti ekilishini vasiyat qilsa ham, Moskvada Chexov, Gogol va boshqa mashhurlarning qabri bo‘lgan Novi Devichi qabristoniga dafn etiladi.

IJODI

Nozim Hikmat XX asr Turkiya adabiyotida o‘lmas san’at asarlari yaratgan shoir, nosir, dramaturg sifatida tanilgan. Lekin poeziya Nozim Hikmat ijodining asosiy yo‘nalishi hisoblanadi. Nozim Hikmat shoir sifatida ilk misralarini bolaligida yozgan. Ushbu misralarni yozilishi haqida Nozim Hikmatning xolasi Sara xonim o‘z xotiralarida shunday deb yozadi: “Istanbuldagi katta yong‘inni yuqoridan tomosha qilar ekan, Nozim birdan hayajonlanib, narvondan chiqib-tusha boshlaydi va qichqirib bu misrani takrorlaydi: Yonmoqda! Yonmoqda!.. Go‘zal tarrakalar...”. 1918-yilda “Yangi majmua” jurnalida chop etilgan “Sarvliklarda” nomli she’r uning poeziya sohasidagi ikkinchi qalam tajribasidir:

Bir oh-fig‘on eshitdim sarvliklarda
Dedim bu yerda ham yig‘lagan bormi?
Yoki bir o‘zi bu xilvat joyda
Sobiq suyuklini eslagan shamolni?

So‘zlarga tushar ekan qora pardalar,
Umidda edim, ortiq marhumlar kular.
Yoki hayotida sevgan murdalar,
Hamon sarvlarda yig‘laydilarmi?

Ijodining ilk bosqichida Yahyo Kamol, Faruk Nofiz, Yusuf Ziyo, O‘rxon

Sayfi kabi taniqli shoirlar bilan yaqin munosabatda boʻladi. 1920-yilda "Olamdor" gazetasi oʻtkazgan musobaqada birinchi oʻrinni egallashi she'rga boʻlgan ishtiyoqini orttiradi. Nozim Hikmat poeziyada yangilik tarafdori boʻlib, bir shoir sifatida zimmasidagi ishni amalga oshira olgan. Hamma narsadan avval u vazn va qofiya chegaralarini oshib oʻtib, sarbast she'rning eng goʻzal namunalarini yarata oldi. U san'atda an'anani doimo yuksak baholagan. Lekin Nozim Hikmat sinalgan, tajribadan oʻtgan yoʻlning takrorlanishiga qarshi boʻlgan, farqli uslublarga ustunlik beradi. Uning fikricha, uzluksiz yangi "yoʻllar" kashf qilmay, poeziyani takomillashtirish, uni boyitishning iloji yoʻq. Nozim Hikmatning Jumhuriyat davri buyuk shoiri Najib Fozil Kisakurakka (1905–1983) murojaatida bu mantiqning tasdigʻini koʻrish mumkin: "Sen eskisan, lekin eskining yaxshisisan, men yangiman, ammo yangining yomoniman. Shuni bilki, men uchun yangining yomoni boʻlish eskining yaxshisi boʻlishdan ming marta afzal".

Nozim Hikmat Sharq klassikasini yaxshi bilar, unga hurmat bilan yondashar edi. Faqat Nozim Hikmat devon she'ri toʻgʻrisida bobosining fikrlaridan koʻra koʻproq fransuz inqilobchilari toʻgʻrisida onasidan eshitganlariga va Lamartining she'rlariga e'tibor bergan. Ehtimol, shoir lirikasida Gʻarb mohiyati ustunligining bir sababi ham shu bilan bogʻliq. Bu fikr Nozim Hikmatning ilk she'rlarini "Sarvati funun"chilarning, shu jumladan, Tavfiq Fikratning ta'siri bilan yozishida ham oʻz tasdigʻini topadi. Nozim Hikmat poeziyasi oʻziga xos sifatlari bilan ajralib turuvchi betakror adabiyot yoʻlidir. Nozim Hikmat fikricha, shoir oʻz xalqining ovozi boʻlishi lozim. Uning san'ati bilan tanishganda bu fikrning haqiqiyligini tom ma'noda koʻrishimiz mumkin. Qizigʻi shundaki, shoir oʻz poeziyasini ildizi yurt tuproqlarining tubiga, novdalari cheksiz dunyoga quchoq ochgan bahaybat daraxtga oʻxshatadi. Haqiqatning tasvir, tarannum va aksining mohiyatda boʻlish talabi Nozim Hikmat san'ati uchun muhim jihatlardan biridir. Istanbul adabiy jurnallardan biriga bergan intervyusida shunday deydi: "Men poeziyada realizm uchun talpinaman. Realizm tafsiloti bilan oʻtmishning harakatini bugunga, bugunnikini esa kelajakka yetkazish mumkin". Lekin shoir bu masalada oʻzini tanqid qilib, bir qancha asarlarida realizmning bir tomonlama ekanligini va buning natijasida hodisalarni shov-shuvli targʻibot bilan tasvirlaganini ta'kidlaydi. Shunga qaramay 1951-yilda Pablo Neruda Nozim Hikmat toʻgʻrisida shunday deydi: "Uning poeziyasi ulkan, joʻshib oquvchi daryoga oʻxshaydi. Ammo bu poʻlat oqim kabi kurashga shoshiladi". Aslida Nozim Hikmat poeziyasidagi kurash bugunga va kelajakka munosabatda shoir tasavvurida paydo boʻlgan (Gʻarb adabiy yondashuv tushunchasidagi utopiya) yangi yoʻnalish – romantik uslubdir. Yangi shakl va mavzuga yangi munosabat Nozim Hikmat poeziyasining oʻziga xos

xususiyatlaridan biridir. Shoir qaysi mavzuda yozishi, qaysi masalaga to‘xtalishidan qat’i nazar, avvalo, inson-fuqaro nuqtayi nazaridan yondashadi. Xoh ijtimoiy-siyosiy, xoh muhabbat, xoh tabiat tasviri, xoh falsafiy mazmundagi she’rlarida nuqtayi nazari o‘zgarmaydi, o‘ziga xos munosabatlarida g‘ayritabiiy poetik ifoda o‘ziga maftun etadi.

Nozim Hikmat ruhining tamalida tarixga, o‘tmishga, ma’naviy qadriyatlarga bog‘liqlik, diqqat va hurmat yotadi.

Xo‘p uzoqlardan kelyapmiz,
xo‘p uzoqlardan…
Quloqlarimizda hamon
chaqmoqli sasi bor cho‘zma toshlarning.
O‘rmonlarda asov ayg‘irlar kishnagan
tog‘ boshlarining
qonli hayvon suyaklari bilan o‘ralgan chegaralari
biz kelgan yo‘lning uchidir.

U o‘tmishning “muqaddas xarobazorlarini” g‘ururimizning, iftixorimizning solnomasi deb hisoblashda adashmaydi.

Yo‘lchi, Sharqqa esa yo‘ling, unda sen
Har toshi muqaddas xarobaga boq!
U yerda so‘nggi tomchi qonini to‘kkan
Yarador yigitlar jang qilar har chog‘.

Nozim Hikmat xarakter jihatdan kurashuvchan inson bo‘lgan. U ozodlikni, haqiqatni, tenglikni nafaqat sevgan, balki uni qo‘lidagi qurolga, mash’alaga aylantirib, bayroqdek hilpiratadi va yirik maydonlarda haqiqatni targ‘ib etishdan ham chekinmagan. Shu sababli Nozim Hikmatni inqilob shoiri deb atash mumkin. U 1930-yilda yozgan “O‘n to‘qqiz yoshim” nomli she’rida shunday deydi:

Men
Yana aytaman ayni nag‘malarni…
Aylantirmadi shamol meni havoda yaproqqa,
Men oldim yonimga shamollarni…

Lekin Nozim Hikmat “bir gul bilan bahor bo‘lmas” g‘oyasi orqali barcha insonlarni kurashga chorlar edi. U ozodlik hammaning huquqi bo‘lsa, kurash hammaning burchi deb biladi. Nozim Hikmat “dardi ko‘p, hamdardi oz dunyoda” barchaga xitob qiladi:

Men yonmasam,
sen yonmasang,
biz yonmasak,
qanday
chiqar
zimistonlar
oydinlikka.

("Karam kabi", 1930)

Nozim Hikmatni hech qanday surgun, ta'qib, qamoqxonadagi hayot, qiynoq va b. oʻzgartira olmaydi. Aksincha, bu kabi mashaqqatlar uning qat'iyatini orttiradi.

"Quyoshni ichganlar qoʻshigʻi" (1928) she'ridagi shoirning lirik-falsafiy, siyosiy fikrlarining aksi diqqatni jalb etadi. Bu yerda hayotni oʻzgartirishga uringan, kurashdan boshqa yoʻlni bilmaydigan, oʻlim yuziga tik boqqan insonlarning pafosli xitoblari haq ovozidek eshitiladi. Bu insonlar oddiy odam emas. Ular "yuragining suratini tuproqlardan olgan", "chaqmoq shamollarga mingan", dunyoni tubidan oʻzgartirishga qodir boʻlgan asl qahramonlardir.

Oqim bor,
Quyoshga oqim!
Quyoshni zabt etamiz,
Quyoshning zabti yaqin
Tushmasin biz bilan yoʻlga
uyida yigʻlaganlarning
koʻz yoshlarini
boʻynida ogʻir bir
zanjirdek tashiganlar.
Kelmasin ortimizdan
oʻz qalbining qobigʻida yashaganlar.

Nozim Hikmatning "U yerda tanishganlarim" (1928) she'rida qiziqarli maqom diqqatni jalb etadi. Inqilob va kurash deb nomlangan Nozim Hikmat qafasdagi sariq bulbulning tili bilan oʻz orzularini butkul boshqa mavqedan bayon etadi:

Istardimki men
qoʻshiqlarimni kuylasinlar
qoʻl ushlashib qaytar ekan
bolalar bogʻchasida bolalarimiz...

Istardimki men
bir kitob bekchisi bo'lardim…
Derazasi quyoshli bir kitob
uyida.

Lekin bu romantik tuyg'u shoirdagi inqilob pafosiga ta'sir ko'rsata olmaydi. Nozim Hikmat bir yildan so'ng, ya'ni 1929-yilda yozgan "Yer yuzida inson" she'rida shunday deydi:

Bilib qo'ying men uchun hayratliroq,
g'ayratliroq
sehrliroq va buyukdir.
Yo'li ustida turgan
Oyog'iga zanjir urilgan Inson!

Insonlarning yangi dunyo orzulariga yetishini kurashda ko'rgan shoir bir qator she'rlarida "ko'hna dunyo" deb nomlagan suiiste'molchi jamiyatni tanqid etib, uning mahv bo'lishga mahkum ekanligini bildiradi:

Ko'hna dunyo, yangi dunyo oldida egil
Oramizdan necha yo'ldosh ayirmoq emas,
Har ne qilsang yetamiz
amalimizga.

("O'n beshlar", 1922)

Nozim Hikmat kommunist partiyasining a'zosi va targ'ibotchisi bo'lgan. U doim Turkiya, Sovet Ittifoqi va xalqaro kommunist harakati namoyandalari bilan hamkor bo'lib, birga faoliyat ko'rsatadi. Shu sababli u vatani Turkiyada ta'qibga duchor bo'lib, vatan xoini sifatida ayblanadi. Tirikligida ham, o'limidan keyin taxminan 2001-yilgacha bu ayblovlar Turkiyada Nozim Hikmatning ijodiga ham, shaxsiyatiga ham soya soladi. Lekin Nozim Hikmatning kommunist harakatiga bog'liqligi hech qachon antimilliy xarakterda bo'lmagan. Nozim Hikmatda Turkiya sevgisi, milliy ruh va milliy g'urur tuyg'usi yuksak edi. Shoir she'rlarining birida Turkiya haqida shunday deydi:

Mamlakatlar ichida bir shirin mamlakatdir
Turkiya, bizning mamlakat.

("Mehmetga so'nggi maktubim", 1954)

Nozim Hikmatning "dunyoning eng go'zal insonlaridan bo'lgan turk xalqini va dunyoning go'zal tillaridan biri, hatto eng ustuni bo'lgan

turk tilini begona diyorlarda tanilishiga sababchi boʻlish hayotimdagi eng katta quvonchi va iftixori boʻladi” deyishi tasodif emas. Nozim Hikmatning oʻz vatani ozodligi, millatining baxtiyor kelajagi toʻgʻrisidagi oʻylari bilan xalqaro kommunist harakatining dunyo xalqlarini yorugʻ kunlar olib chiqish uchun bergan va’dalari oʻrtasidagi oʻxshashlik unga kommunist boʻlishida turtki boʻlgan. Uning kommunistik siyosiy aqidasi deyarli diniy aqida rolini oʻynardi. Shuning uchun Nozim Hikmat talonchilik, zulm dunyosiga qarshi kurashishga chorlashining ohangi tabiiy koʻrinadi. Biz shoirni doimo vatanparvarlik yoʻlida birlashgan xaloyiqning boshida koʻramiz, uning gʻoyasiga boʻlgan ishonch va sadoqatining guvohiga aylanamiz:

Yana biz qullarmiz, ogʻamiz, bekimiz bor!
Yana har mal’un toshi yoʻsinlashgan bir devor…
Ogʻalari ishlatar, asir ishlaydi yana
Yana ogʻalarining kumush dasturxonidan
Oppoq nonidan, sharob toʻla tosidan
Hatto non ushogʻi ham tushmaydi ishlaganga!
Afandilar, ogʻalar, avliyolar, rohiblar,
Abadiy zimistoning boʻgʻilsin qoʻllarida!
Ortiq pok ruhlarning yorqin yoʻllarida
Sodda din, bir qonun, bir haq: ishlagan tishlar!

Bu ishonch shoirning umri oxirigacha davom etib, ijodida alohida iz qoldirgan. Nozim Hikmat “Komsomol” (1920), “Lahutinning “Kreml” kitobiga muqaddima” (1923), “1923-yil Olmoniya inqilobini kutayotganda” (1923), “Sharqlik va SSSR” (1925), “Pol Robsonga” (1949), “Kommunistlarga bir-ikki soʻz” (1956), “Lenin bilan (1960), “Lenin toʻgʻrisida Vladimir Ilich bilan suhbat” (1960) va boshqa she’rlarida nafaqat siyosiy qarashlari, balki oʻzining milliy-bashariy orzu va gʻoyalarini ham sanab oʻtadi.

Nozim Hikmat ijodidagi vatan mavzusi keng boʻlib, u betakror obrazdir. Bu obraz har qanday vaziyatda ham konkret hisoblanadi. Turkiyaning dengizi, koʻli, daryosi, shahar va qishloqlari, oʻrmonlari va h. Vatan obrazining atributlari shaklida muhabbat bilan tarannum etiladi:

Nomusli, mehnatkash, faqir insonlarning shahri –
mehribon Istanbulim.
Sevgilim, sening makoning boʻlgan
va qayerga surgun etilsam, qaysi
qamoqda yotsam sirtimda,
xaltam ichida olib ketganim

va farzand dog‘i kabi yuragimda,
sening xayoling kabi ko‘zlarimda tashigan shahar…
(“Maktub”, 1945)

She’rda Istanbul nomusli, mehnatkash insonlarning shahri sifatida madh etiladi. Shoir ozodlikda, surgunda yoki qamoqxonada bo‘lishiga qaramay, qalbdagi muhabbatini Istanbuldan ayamaydi, uning xayoli bilan yashaydi, uni ko‘rishga talpinadi. Istanbul muhabbatining mohiyatida vatan turadi. Chunki Istanbulga sevgi va muhabbati juda kuchli bo‘lgani sababli u shaharga sig‘maydi, Istanbul chegaralaridan toshib chiquvchi bu muhabbat vatanning boshqa tuproqlariga ham yetib boradi.

“Da’vat” (1947) she’rida turk ellarining xaritasi jonlantiriladi va Osiyodan Oqdengizgacha bo‘lgan bu tuproqlarni ipak gilamga, xarita ko‘rinishini esa otga o‘xshatuvchi shoir o‘z mamlakatining bugunini himoya qilganidek, uning o‘tmishini ham asrab-avaylaydi. O‘tmishdan bugungacha bo‘lgan tarixi, bahs-munozaralarini, muvaffaqiyat va saodatini o‘z taqdiri deb hisoblaydi:

Ot ustida kelib uzoq Osiyodan
Oq dengizga bir biyaboshi kabi cho‘zilgan
Bu mamlakat bizniki!
Bilaklar qon ichida, tishlar qulfli, oyoqlar yalang
va ipak gilamga o‘xshagan tuproq,
bu jahannam, bu jannat bizniki!

Nozim Hikmat katta g‘oyalar shoiridir. Orzusi katta, umidi so‘ngsiz, sevgisi jo‘shqin bo‘lgan shoir “oq yelkanli kemalarda oydin ufqlarga” borishni insoniyat uchun muhim deb hisoblaydi. Chunki Nozim Hikmat hayot bilan o‘lim chegarasida to‘siq ko‘rmaydi. O‘z orzulari nurida hasratga nuqta qo‘yib, orzusiga erishishning romantik ifodasini quyidagicha taqdim etadi:

Dengizga qaytmoq istayman
Moviy oynasida suvlarning:
Palak yozib ko‘rinmoq istayman!
Men suvlarda cho‘kkan nur kabi
Suvlarda so‘nmoq istayman!
Dengizga qaytmoq istayman!
Dengizga qaytmoq istayman!
(“Hasrat”, 1927)

Nozim Hikmatning romantikasi o‘ziga xos bo‘lgan his va tuyg‘ular

izhorida yangi sifatga erishadi. Sevgi va hasratning lirik-psixologik mohiyati Nozim Hikmat romantikasida yangi poetik koʻrsatkichga aylanadi:

Men yongʻoq daraxtiman Gulxona parkida Yaproqlarim suvda baliq kabi jimir-jimir Yaproqlarim ipak dastmol kabi yalt-yalt yonar Yulib olib, gulim, koʻzlaringni yoshini art. Yaproqlarim qoʻllarimdir, yuz mingta qoʻlim bor.

Yuz ming qoʻl ila tegaman senga, Istanbulga,
Yaproqlarim koʻzlarimdir, boqaman hayrat ila
Yuz ming koʻz ila boqaman senga, Istanbulga,
Yuz ming yurak kabi tuk-tuk urar yaproqlarim.
Men yongʻoq daraxtiman Gulxona parkida,
Na sen buni bilasan, na politsiya bilar.

("Yongʻoq daraxti", 1957)

She'rda ildizi tuproqni quchgan, novdalari bulutlarga yetgan, Gulxona parkida salobati bilan ajralib turuvchi, lekin hech kim sezmagan katta Yongʻoq daraxti vatanparvar insonning – shoirning Istanbul esa hasrat, muhabbat, vatan timsolidir. She'r Nozim Hikmatning Turkiya hasratini ifodalash jihatidan oʻziga xos xususiyatga ega. Shoir 7 yil avval ayrilib, qayta koʻra olmaydigan vatanini Istanbul siymosida tomosha qiladi. Lekin shoir bu yerda umumiylashtirib, oʻzi bilan birga, yuz minglab insonning hasrati va muhabbatini ifodalaydi. She'rda tasvirlangan daraxt oddiy daraxt emas. Bu daraxt yaproqlarining soni qadar – yuz ming qoʻli, yuz mingta koʻzi, yuz mingta yuragi boʻlgan daraxt (inson)dir. Bu daraxt (inson) yuz ming qoʻli bilan Istanbulga tegadi, yuz ming koʻzi bilan Istanbulni tomosha qiladi, yuz ming yuragi bilan Istanbul uchun uradi. Bu yoʻl bilan u sogʻinch yaralariga malham qoʻyadi, visoliga yetadi, "sevgilisining" koʻz yoshlarini artadi, bagʻriga bosadi. Lekin buni asta bajargani uchun hech kim sezmaydi. Chunki shoir bu yerda gʻolib obrazda oʻzini namoyon qiladi. Mavjud rejim uning orzulari oldida gʻov boʻlsa ham, shoirning vatanga muhabbatini jilovlay olmaydi.

Nozim Hikmat poeziyasida muhabbatning mohiyati bashariyatga, insonga, ayolga, tabiatga va h. boʻlgan nozik tuygʻulari ifodasida ochiladi. Nozim Hikmat "enini, boʻyini har qarichigacha sevgan" dunyoning barcha xalqlariga mehr qoʻyadi. U hech bir dinni va irqni ajratmay, inson zotiga qalbidan joy bera oladi. "Dunyo, doʻstlarim, dushmanlarim, sen va tuproq", "Osiyo-Afrika yozuvchilariga", "Shvetsariya togʻlari", "Pragada may" va b. she'rlarida Nozim Hikmat dunyoga, insoniyatga boʻlgan muhabbatini namoyish etadi. U qalbida chuqur qazib, himoya qilgan, yuragidan yulib uloqtira olmagan vatani haqidagi she'rlarini jamlasak, vatanni oʻzining taqdiri, tarjimayi holi, gʻururi deb bilganiga guvoh boʻlamiz. Mamlakatini umr yoʻli, sochlarining oqi, peshonasidagi ajin, yurak xuruji

deb tavsiflagan shoirning sodda tili va samimiyligi shubha tugʻdirmaydi:

Sen endi qolgansan faqat
Sochlarimning oqida, yuragim xurujida.
Peshonamdagi ajindasan, mamlakatim!
Mamlakatim, mamlakatim!

Nozim Hikmat she'rlaridagi sevgan ayoliga boʻlgan muhabbati shoirning pok tuygʻulari, samimiy hislarining nishonasidir. Bu she'rlarni oʻqigan oʻquvchilarning koʻz oldida dunyoning eng goʻzal manzarasi jonlanadi:

Sen ey, dildorim mening,
toza yurakli, tilla rangli.
Koʻzlari boldan totli arim mening.
("Ayolimga maktub", 1933)

Bu she'rning 1933-yilda Bursa qamoqxonasida turmush oʻrtogʻiga atab yozganini hisobga olsak, shoirning eng ogʻir sharoitda, ruhiy mashaqqatlarda ham jozibador tuygʻularidan voz kechmaganiga guvoh boʻlamiz. "Sensiz Parij" (1958) she'rida sensizlik yaratgan assotsiativ tuygʻularning qiziqarli ta'siriga duch kelamiz. Jami 7 misradan iborat boʻlgan she'rda biz Parijni kezgan shoirning ichki kechinmalari bilan tanishamiz. Shoir uchun sevgan insoni hammadan goʻzal, shu sababli ham goʻzalliklar shahri Parijda hech nima e'tiborini jalb eta olmaydi. Aksincha, uni bezovta qilib, qalbida gʻamni uygʻotadi:

Sensiz Parij, gulim,
Bir havo mushagidir.
Bir quruq shovqindir, qaygʻuli buloq.
Yoqdi, ado qildi meni Parijda toʻxtab,
dam olmay Seni chaqirmoq.

Nozim Hikmat lirikasida gʻayrioddiy poetik sentimentalizm kuzatiladi. Uning "men"i doim bezovtadir. Bu bezovtalikni tugʻdiruvchi sabablar esa turlicha hisoblanadi. "Qalbim" (1948), "Dunyoning eng bechora maxluqi" (1949), "Vasiyat" (1953), "Mehmetga soʻnggi maktubim" (1954), "Mehmet" (1957), "Soʻnggi avtobus" (1957), "Munavvarga maktub yozib, aytdim-ki:" (1957) va h. she'rlaridagi emotsional "yuk" manbayini aniqlashda qiynalmaydi. Nozim Hikmat hayotda boʻlganidek she'rlarida ham naqadar bezovta boʻlsa, gʻoyasiga ham shunchalar sodiqdir. "Tushlar oʻlkasida oʻlishni" sharaf deb bilgan shoirning quyidagi misralarida bu fikr oʻz tasdigʻini topadi:

Men meni yana bir bor qoʻlga tushirsam
...Men bu xonaga yana bir bor kirsam
Yashardim yana shunday qoʻrquv, dahshat ichida.
("Men meni", 1949)

Nozim Hikmatda haqiqatni yangi poetik tafakkur bilan tasavvur qilish imkoni katta boʻlib, uning she'rlaridagi poetik koʻrinishi yangi boʻlgan obrazlar va assotsiatsiyalar koʻpchilikni tashkil qiladi. Shuning uchun ham Nozim Hikmatda ma'noning oʻziga xos shakl va soʻz imkonlarida berilishi izchil xarakterga ega:

Men doʻstlarning koʻzida oʻzimni Boʻlganimcha koʻraman... ("Vido", 1931)

Kulding,
Gullar ochildi derazmning panjarasida, Yigʻlading,
Hovuchlarimga toʻkildi marjonlar.
("Xush kelibsan", 1949)

Yoki

Yuksakdaman
Uzoqlashar tubsiz-bepoyon ayriliqda
Bir sol kabi yuragim.
Ketar xotiralar ortiga
Yulduzsiz, ogʻir dengizgacha
Tim qora zimistonda.
("Kecha vaqti Boku", 1960)

Nozim Hikmat qayerda yashashiga qaramay, Ozarbayjonga mehr qoʻyib, unga chin dildan bogʻlangan edi. Albatta, bu ham besabab boʻlmagan. Avvalo, Ozarbayjon Nozim Hikmat uchun qadimiy turk yurti va turk ruhini asrab-avaylovchi insonlar yashagan muqaddas makon edi. Shoir "Bokuga ketaman" she'rida Ozarbayjonga boʻlgan samimiy tuygʻularini quyidagicha ifodalaydi:

Bokuga boraman, ey bolam,
Boku-Asli, men – Karam.
Boku yoshligim demak,
Doʻst qoʻliga omonat etganim yurak.

Nozim Hikmatning "Neft tomon" nomli she'rining mavzusi ham Ozarbayjon haqida boʻlib, unda bir qator tabiat manzaralari timsolida Boku obrazi oʻz aksini topadi:

O‘ylovchi miyasi Moskva bo‘lsa o‘lkamizning,
Toza qon tarqatgan qalbidir Boku!
Iliq va oydinlik bir janub kechasi…
Havolarda yirik toshli billur qandillar yonar…
Har donasi ichidan porlagan
Shaffof uzum shodalari silkinadi havolardan…

Nozim Hikmat epik poeziyasi ko‘proq ijtimoiy-siyosiy xususiyatga ega. “Jakonda va Si-ya-u”, “Inson manzaralari”, “Istiqlol da’vosi dostonidan”, “Moskva simfoniyasi”, “Zoya” va b. poemalarida muammoga obyektiv yondashuv va munosabat insonni hodisalardan to‘g‘ri xulosa chiqarishga undaydi, keng poetik manzaralarda hayotning ijtimoiy-siyosiy manzarasi o‘z aksini topadi.

Nozim Hikmatning dramaturgiyasi o‘zining g‘oya-mazmun kengligi va san’at sifati bilan ajralib turadi. Uning “O‘choq boshida”, “Toshyurak”, “Piramida”, “28-yanvar”, “Kuch bizda” nomli ilk sahna asarlarida dramatizmning zaifligi kuzatilsa ham, g‘oyaning turfa xilligi, mavzuning hayotga aloqasi va b. masalalar ahamiyatli sanaladi. Nozim Hikmat dramaturg bo‘lib shakllanishida xalq tomoshalarining, rus va Yevropa dramaturgiya an’analarining ta’siri katta bo‘lgan. Masalan, uning “O‘choq boshida” nomli ilk pyesasi Avstriya teatr truppasining Istanbulga gastroli vaqtidagi taassurotlari natijasida yozilgan. “Kuch bizda” pyesasida Istanbul zavodlarining birida ishlagan insonlarning turklar birligi va baxti yo‘lida olib borgan kurashlari diqqatni jalb etadi.

“Kalla” asarida jamiyat jirkanchliklariga qarshi keskin e’tiroz va kurashga chorlov asosiy o‘rin egallaydi. Ilk variantida “Tovar” deb nomlangan bu asar qayta ishlanib, “Kalla” nomi bilan chop etiladi. Asarda hodisalar “Dollaryan” shartli nomi bilan taqdim etilgan shaharda sodir bo‘ladi. Drama asarida hamma narsa pulga bog‘liq bo‘lgan, hatto vijdon ham olib-sotilgan bu shaharda Dalbanezo siymosida nomusli insonlarning fojiasi tasvirlanadi. Nomusli inson sifatida faqat Dalbanezo emas, insoniy sifatlari bilan ajralib turuvchi Pedro ham shu qatorda turadi. Dalbanezoning kasbi doktor bo‘lib, u sil kasalligi bilan og‘rigan qizining hayotini saqlab qolish uchun dori tayyorlamoqchi bo‘ladi. Uning nafaqat qizi, balki barcha insonlarni qutqarishi mumkin bo‘lgan silga qarshi dori haqida matbuotda tarqalgan axborot shov-shuvga sabab bo‘ladi. Silni davolovchi sanatoriyalar jamiyatining a’zolari Vilyams va Paolino yolg‘on va’dalar berib, Dalbanezoni dori tayyorlash uchun hamma sharoiti bo‘lgan laboratoriyaga taklif qilishadi. Lekin dori tayyor bo‘lishiga oz qolganda, vijdonini sotgan bu ikki odam dorini yo‘q qilib, shartnomadagi shartlarini buzdi degan tuhmat bilan Dalbanezoni qamattiradilar. Dori topilmagani sababli uning qizi vafot etadi. Dalbanezo qamoq-

dan chiqqach, qashshoqlikda yashaydi va bir muddatdan soʻng olamdan oʻtadi. Pulga qaram boʻlgan jamiyat a'zolari Dalbanezoning murdasidan ham tovar sifatida foydalanib, uning kallasini sotishadi. Asar jamiyat nuqsonlarining tanqidi va bu jamiyatga qarshi kurash gʻoyasi targʻibi jihatdan ajralib turadi.

Nozim Hikmatning 1935-yilda qalamga olgan "Shuhrat yoxud unutilgan odam" pyesasida "Kalla" asarida koʻrsatilgan muammo boshqacha talqin qilinadi. Qayd etish lozimki, bu asar keyingi nashrlarda "Unutilgan odam" nomi bilan chop etilgan. Professor, doktor, assistent, fotograf, xizmatchi va b. obrazlar ishtirok etgan bu asarda shuhrat kasalligiga yoʻliqqan insonlarning achinarli qismati umumbashariy fojia oʻlaroq taqdim etiladi. Asarning asosiy obrazi boʻlgan jarroh oʻz shuhrati uchun har qanday qadam tashlashga, hamma narsaga koʻz yumishga tayyor. U shuhratini asrab qolish uchun yosh ayolining oʻz yordamchisi bilan yashirincha uchrashib yurishiga ham koʻz yumadi, qizining bu uchrashuvdan xabardor ekanligiga ham parvo qilmaydi. Agar ayolining xiyonati jamiyat orasida tarqalsa, shuhratini yoʻqotishdan qoʻrqadi. Jamiyatda shuhratga erishgan jarroh har oqshom gazetalarda oʻzi haqida yozilgan maqollarni koʻzdan kechiradi, undan faxrlanadi. Lekin vaqti kelib, jarroh bu haqida oʻylashga majbur boʻladi. Chunki tasodifan gazetadagi "Unutilgan odamlar kutubxonasi" nomli hikoyani oʻqiydi va hikoyadagi shuhratidan ayrilgan sartarosh, sportchi va qariya hayotidan qattiq tashvishga tushadi. Bu sahnada muallif uning shuhrat toʻgʻrisidagi ziddiyatli, bir tomonlama qarashlarini izohlaydi. U erishilgan shuhratdan bir soniyada ajralib qolish hech gap emasligini tushunadi. Bu qoʻrquv uni shuhratini asrab qolish uchun har narsaga qoʻl urishga majbur qiladi. U nikohsiz homilador boʻlgan qizini oʻz shuhrati yoʻlidagi gʻov deb biladi va odamlar xabar topmay, jarrohlik yoʻli bilan qizining bolasini yoʻq qilmoqchi boʻladi. Operatsiya vaqti qizi oʻlgani uchun jarroh qamoqqa olinadi. Qamoqdan chiqqach, jarrohga jamiyatda joy topilmaydi. Chunki jamiyatning insonga boʻlgan munosabatida anormallik hukmron edi. Bu jamiyatda insonlarni iste'dodi uchun emas, lavozimi, moddiy imkoniyati va shu kabi jihatlari uchun hurmat qilinadi. Asarda muallif jarrohni xayrixoh va insonparvar shaxs sifatida tasvirlaydi. Masalan, N.Hikmat asarda jarrohning hech kimi yoʻq, moddiy imkoni yoʻq ayolning koʻr bolasini pulsiz davolashi va unga gʻamxoʻrlik qilishi sahnalarida bu insonning koʻp qirrali shaxs ekanligini namoyon qiladi.

"Yusuf va Zulayho" pyesasi mavzusi diniy afsonadan olingan. Asarning yozilish sanasi 1950-yil deb taxmin qilinadi. Chunki Nozim Hikmat 1950-yil yanvarda oʻgʻli Mehmetga yozgan maktubida Yusuf haqida asar yozmoqchiligini qayd etadi. Oʻsha yilning martida oʻgʻliga yozgan boshqa maktubida esa "Yusuf alayhissalom" nomli asarni tugatganini yozgan.

Bu asar 1953-yilda rus tiliga tarjima qilinganda "Yusuf va Zulayho" nomi bilan chop etiladi. Nozim Hikmat asarni yozishdan avval xalq ogʻzaki ijodidagi Yusuf va Zulayho afsonalari, mumtoz adabiyotda mashhur boʻlgan "Yusuf va Zulayho" poemalari bilan tanishadi. Oʻzining qayd etishicha, bulardan tashqari u, avvalo, Injil va Qur'ondan koʻproq foydalanadi. Lekin Nozim Hikmat yuqoridagi manbalardan foydalanishiga va hozirgacha Yusufning adabiyotda komil inson (paygʻambar) obrazida taqdim etilishiga qaramay, bu asarda Yusufga oʻzgacha munosabat bildiriladi. Bu Nozim Hikmatning kommunist dunyoqarashiga, kommunist ideologiyasining markazi boʻlgan Sovet Ittifoqi bilan bevosita aloqasiga bogʻliq edi. Yusufning ocharchilik paytida odamlarga bugʻdoyni pulga sotishi va bu kabi sahnalarda Nozim Hikmatga kommunist ideologiyasi ta'sirini inkor etib boʻlmaydi. Shuning uchun Nozim Hikmat mehnatkash tabaqa namoyandasi Menofisni Yusufga qarshi qoʻyadi. Menofis obrazining asarga kiritilishi sababi toʻgʻrisida Nozim Hikmat shunday deb yozadi: "Asarda Yusufga qarshi ijobiy obraz, sinfiy kurashning ilk ijobiy suratini chiqarish kerak edi. Yusuf hikoyasi Misrda ozod quruvchilar tashkil qilgan va tarixda ilk ta'til sifatida oʻtkazilgan umumiy ta'til hodisasi bilan bir vaqtda sodir boʻlgani yodimga tushdi. Bu ilk ta'til rahbari sifatida men tosh yoʻnuvchi Menofis obrazini yaratdim".

Koʻrinib turganidek, muallif davr talablariga mos ravishda masalalarga ideologik prizmadan yondashadi va muhabbat afsonasi motivida sinfiy kurash elementlarini aks ettiradi. Shunga qaramay Yusuf va Zulayho hikoyasi, Yusufning hokimiyatga kelishi, Misrdagi ocharchilik, Yusuf akalarining Misrga kelishi va b. asarda an'anaviy motivlar asosida tasvirlanadi.

Yusuf bilan Menofis bir-biriga zid obraz sifatida taqdim etiladi. Avvalgi asarlardan farqli oʻlaroq bu yerda Yusuf ideallashtirilmaydi. Menofis aqlli, kuchli inson sifatida ta'riflanib, xalqiga sodiq boʻlgani uchun uning oʻlimi abadiylikka sayohat sifatida namoyish etiladi.

"Yoʻlchi" (1942) va "Stansiya" (1958) pyesalarida hodisalar bir xil muammolar atrofida sodir boʻladi. Toʻgʻrirogʻi, Nozim Hikmat "Yoʻlchi" asari ustida ishlab, yangi variantini "Stansiya" nomi bilan chop ettiradi. "Yoʻlchi" pyesasining gʻoyasi ozodlik harakati muammolaridan tashkil topadi. Asarning syujeti qizgʻin davom etadi. Stansiya raisining xotinini tortib olish uchun telegrafchi uni pichoqlab oʻldirmoqchi boʻladi. Lekin toʻsatdan stansiyaga hujum qilinadi. Telegrafchi ham boshqalardek bosqinchilarga qarshi kurashadi. Hatto stansiya raisini oʻlimdan asrab qoladi. Stansiyadagilar gʻalaba qozonib, dushmanni magʻlubiyatga uchratishadi. Otishmadan soʻng telegrafchi va stansiya raisi orasida mustahkam doʻstlik paydo boʻladi. Dramada umumxalq manfaatning shaxsiy manfaatdan ustunligi targʻib etiladi.

Nozim Hikmat “Yoʻlchi” pyesasidan soʻng “Qonli qasos” dramasini yozgan boʻlsa ham uning matni topilmagan.

Nozim Hikmat 1952-yilda “Turkiyada” nomli dramasini yozadi. Bu asar uning 1971-yilda Bulgʻoristonning Sofiya shahrida nashr etilgan 8 jildlik toʻplamining 6-jildiga “Fotima, Ali va boshqalari” nomi bilan kiritilgan. Asarning mavzusi Turkiya ijtimoiy-siyosiy jarayonlar fonida 1951-yilda Anqarada tashkil topgan Sulh tarafdorlari jamiyati atrofida yuz bergan hodisalardan olinadi. Muallif asarda real insonlarning obrazlarini yaratib, insonlarning sulh va yangi jamiyat orzularini tarannum etadi. Asarning bosh qahramonlari Fotima, Ali, Xadicha, Nuri, Guzin, Ibrohim, Hasan, Mehmet va boshqalari xalq orasidan chiqqan oddiy, ayni paytda xalq manfaati yoʻlida kurash olib boruvchi insonlardir. Asardagi hodisalar vazir va senatorlarning saroydagi majlislari va koʻchadagi xaloyiq tasviri bilan boshlanadi. Keyinchalik Fotimaning oila fojiasi oʻquvchini larzaga soladi. Urush uni eridan va yagona oʻgʻlidan judo qiladi. Vazir va senatorlar majlisida esa turk askarlarini Koreyaga yuborishga qaror qilinadi. Fotima marhum oʻgʻlining yodgori Alini Koreyaga yuborishga qarshilik qiladi. Fotima oʻzini ziyoli va vatanparvardek koʻrsatuvchi gazeta muharriri Komilga murojaat qilsa ham, Komil turk askarlarining Koreyaga borishini va Amerika askarlarining Turkiya hududida ta’lim oʻtkazishini qoʻllab-quvvatlashini bildiradi. Nozim Hikmat bu kabi obrazlar timsolida antimilliy insonlarning asl yuzini ochib, ularni tanqid obyektiga aylantiradi. Asarda barcha tinchlik tarafdorlari boʻlgan insonlar Sulh tarafdorlari jamiyati va uning sadri Xadicha xonim atrofida toʻplanishadi. Ular namoyish oʻtkazib, turk askarining Koreyaga borishiga e’tiroz bildiradilar. Shuning uchun tashkilot a’zolari qamoqqa olinadi. Qizigʻi shundaki, Ali Komilning qistogʻi bilan buvisi Fotimadan sudda Sulh tarafdorlari jamiyati a’zolariga qarshi koʻrsatma berishini soʻrasa ham, Fotima bu taklifni rad qiladi va tinchlikparvar milliy kuchlarning manfaatiga zid ish qilmaydi. Muallif bu asarda turk xalqidagi kurash azmining buyukligi va vatanga muhabbatning cheksizligini targʻib etib, uni yuksak baholaydi.

Nozim Hikmat “Muhabbat afsonasi” dramasini 1948-yilda qamoqdaligida yozadi. Muallif avvaliga bu mavzuni “Farhod, Shirin, Mahmana va Temirtogʻning suvi” nomi ostida yozishni rejalashtiradi. Asar Sharqning mashhur muhabbat dostoni “Farhod va Shirin” mavzusi asosida qalamga olingan boʻlib, Turkiyada Nozim Hikmat asarlari qatoriga “Farhod va Shirin” nomi bilan kiritilgan. Nozim Hikmat ilk variantida pyesani mana shunday tugallaydi: Mahmana Bonu oʻldi. Farhodning Shirin visoliga yetishi uchun gʻov qolmadi. Farhod esa Temirtogʻni yorib, Arzenga suv olib kelgach, Shiringa uylanishini aytdi. Nihoyat, shaharga suv keladi, ammo Farhod Shirinning qoʻllarida jon beradi. Lekin bu variant Nozim Hikmat tomonidan oʻzgartiriladi. Buning sababini esa shoir tur-

mush oʻrtogʻiga yozgan maktubda izohlaydi: “Shirin bilan Farhod bizga haddan ortiq oʻxshagani sababli pyesani Farhodning oʻlimi bilan yakunlashni xohlamadim. Farhod Shirinning qoʻllarida jon bersa, biz birlashgan onimizda men oʻzimni oʻldirishim mumkindek tuyuldi. Menimcha, pyesa oʻzgacha yakunlanishi lozim. Suv shahar chashmalaridan oqmaguncha xaloyiq Farhod choʻkichining ovozini eshitadi. Bu mavzuni naqadar chuqur his qilishimni senga qanday tushuntirsam ekan? Asarni hayiqib yozdim. Koʻp qismlaridan koʻnglim toʻlmadi. Farhodning soʻzlari yodingdami? “Biz bu gulda qaygʻumizning mingdan birini aks ettira olamiz”. Men ham oʻylarimning mingdan birini aks ettirish uchun yonib kuyar edim. Ehtimol, mingdan birini tasvirlashga muvaffaq boʻlgandirman”.

Asar boshida Arzen shahrining hokimi Mahmana Bonuning singlisi Shirinning ogʻir kasalligidan soʻz boradi. Mahmana Bonu kim uning suyukli singlisiga shifo topsa, boshidan tillolar sochishi haqida jar soladi. Saroyga kelgan noma’lum shaxs Mahmana Bonu oʻz goʻzalligini Shiringa qurbon qilsagina, u shifo topa olishini aytadi. Hukmdor qiz bunga rozi boʻladi. Natijada Shirin sogʻayadi, Mahmana Bonu esa tasqaraga aylanadi. Oradan vaqt oʻtgach, ular birga sayr qilayotganlarida Farhod ismli suratkashga duch keladilar. Ikki opa-singil Farhodga maftun boʻlishadi. Ammo Farhod goʻzal Shiringa koʻngil berganini bayon etadi. Mahmana Bonu esa Farhod Temirtogʻni teshib, shaharga suv olib kelgandagina Shirinni unga berishini aytadi. Shirin ishqi Farhod uchun kuch va quvvat manbayi boʻladi. Vaqt oʻtgach, Farhodning xalqqa boʻlgan muhabbati bu kuchli yanada orttiradi. Farhod togʻni teshish bilan ham muhabbatiga, ham xalq mehriga ega boʻlishini anglab yetadi. Asarda oʻquvchi qiziqarli voqeaga duch keladi. Hukmdor Mahmana Bonuning roziligi bilan Farhod togʻni teshmasa ham Shiringa uylanish taklifiga rozi boʻlmaydi. U Shirinni naqadar sevishidan qat’i nazar, xalqini unutmaydi. Insonlarning suvsizlikdan aziyat chekayotgan bir paytda, u saroyda oltin koʻzalardan suv ichishni oʻziga ravo koʻrmaydi. Shuning uchun ishni yakunlaguncha, kutishga qaror qiladi. Asarning asosiy mavzusi muhabbat boʻlsa ham, muallif bosh qahramonlar Mahmana Bonuni, Farhod va Shirinni faqat oshiq sifatida taqdim etmaydi. Bu obrazlar bir qator sifatlari bilan oʻquvchini har tomonlama oʻziga jalb etadi. Masalan, Mahmana Bonu faqat adolatli malika emas, balki mehribon opa, kelajagini oʻylovchi zukko ayol sifatida jonlanadi.

Nozim Hikmat “Gʻaroyib odam”, “Ivan Ivanovich boʻlganmi?”, “Demokratiya qilichi”, “Sabohat” va b. drama asarlarida ham jamiyat uchun dolzarb boʻlgan muammolarga toʻxtalib, inson omilini oldinga chiqaradi, ularning ozodligi va baxtini hamma narsadan ustun koʻradi.

Nozim Hikmatning “Benerji oʻzini nega oʻldirdi?” romani xalqning eng qiyin kunlarida oʻzini anglash solnomasidir. Benerji qahramon boʻlib, 15

yillik qamoq zulmidan qutulganiga qaramay, yana kurashga qatnashadi, xalq ozodligini oʻzi uchun asosiy maqsad deb hisoblaydi. Qariganini sezganda esa inqilobga gʻov boʻlishidan bezovta boʻladi va oʻzini oʻldirishga qaror qiladi. Asardagi obrazlarning koʻpchiligi Nozim Hikmatning shaxsan tanigan insonlari va doʻstlaridir. Yozuvchining eng yaqin doʻsti Vali Nuriddin (VANU) asarda Roy Dronag nomi bilan namoyon boʻladi. Nozim Hikmat uni oʻquvchilarga "Bu Benerjining sobiq askar doʻsti" deb taqdim etadi. Asarda kurash olib borgan Saftar, Samodeya Nozim Hikmatning ham, Benerjining ham yaqin doʻstlaridan boʻlgan. Bu ikki hindu (Saftar va Samodeya) kommunist partiyasining a'zosi boʻlib, Moskvada tahsil olgan. Romanda asosan ishchilar va ziyolilarning birgalikda ozodlik yoʻlidagi kurashlari oʻz aksini topgan.

Nozim Hikmat turkning dunyoga bagʻishlagan nodir iste'dodlardan biridir. U ham Sharq, ham Gʻarbning adabiy taqdirida ahamiyatli rol oʻynagan, jahon badiiy soʻz san'atida oʻz imzosida ega buyuk san'atkordir. Uning ijodi bir she'rida aytilganidek "Intihosi yaxshilik bilan tugagan kitobdir". Bu "kitob"ni oʻqish barcha uchun foydali sanaladi.

O‘ZBEK ADABIYOTI

Turkiy xalqlar oʻrtasida oʻz tarixi va madaniyatining qadimiyligi, boyligi bilan ajralib turuvchi xalqlardan biri oʻzbeklardir. Oʻz adabiyoti koʻp asrlik tarixga ega. Oʻzbek adabiyoti tarixda nafaqat Oʻrta Osiyoda, balki Yaqin va Oʻrta Sharqning bir qator hududlarida istiqomat qiluvchi xalqlar adabiyotiga ma'lum darajada ta'sir koʻrsatgan. Taniqli qirgʻiz yozuvchisi Chingiz Aytmatovning qayd etishicha, Rim madaniyati Yevropa uchun naqadar ahamiyatli boʻlsa, oʻzbek madaniyati ham Oʻrta Osiyo uchun shunchalar muhimdir.

Oʻzbek folklor namunalari oʻziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. "Alpomish", "Yusuf va Ahmad", "Shayboniyxon", "Kuntugʻdi", "Shirin va Shakar", "Orzugul", "Rustamxon" va b. dostonlar mavzu, mazmun, gʻoya va shakliga koʻra benuqson adabiyot namunalari hisoblanadi. "Alpomish" oʻrta asrlarda paydo boʻlgan qahramonlik dostonidir. Doston she'riy shaklda yozilgan boʻlib, ikki qismdan iborat. Doston nazmda yozilgan boʻlsa ham, bir nechta kichik nasriy parchalar uchraydi. Asarning konfliktini qabila boshliqlari Boybo'ri va Boysari ismli aka-ukalar oʻrtasidagi ziddiyat tashkil etadi. Qoʻngʻirot qabilasi boshligʻi Boyboʻri Boysaridan soliq soʻraydi. Bundan dargʻazab boʻlgan Boysari Boyboʻrining elchilarini qiynoqqa soladi va Boʻyboʻridan arazlab, qabilasi bilan Qalmoq eliga koʻchib ketadi. Lekin ular qalmoq elida vatan hasrati bilan yashay boshlashadi. Boysarining qizi Barchinoyga Qalmoq shohining 3 pahlavoni sovchi yuboradi. Barchinoyning qaylig'i Alpomish bundan xabar topib, 40 bahodirni yoniga oladi va qaylig'ini xalos qilish uchun Qalmoq eli tomonga yoʻlga tushadi. Lekin u yerda jodugar kampirning hiylasi tufayli 40 bahodirdan ayrilib, oʻzi zindonga tushadi. Alpomish 7 yil asirlikda qoladi va Qalmoq shohining qizi yordamida zindondan ozod boʻladi. Gʻurbatda yashagan qoʻngʻiroq qabilasini olib, qaylig'i bilan birga vatan tomonga yoʻl oladi. Alpomish vataniga hukmronlik qilayotgan gʻaddor va beshafqat Ultontozni taxtdan qulatib, xalqni ozodlikka olib chiqadi.

Oʻrta Osiyoda Somoniylar, Qoraxoniylar va Gʻaznaviylar hokimiyati davrida adabiyotning gullab-yashnashi uchun sharoit paydo boʻlgan edi. Buxoro, Samarqand, Bolasogʻun, Koshgʻar, Xiva shaharlarining siyosiy-madaniy markazga aylanishi bu shaharlarda ilmiy-adabiy muhit paydo boʻlishiga katta ta'sir koʻrsatgan. XI asrdan boshlab turk tilining poeziya tiliga aylanishi adabiy tillar orasida (fors va arab) joy olishini va yozma adabiyotda turk adabiy-badiiy til boʻshligʻini toʻldirishni ta'minladi.

XIV asr oʻzbek adabiyotining yirik vakili Nosiruddin Burhoniddin Rabgʻuziy 1311-yilda paygʻambar hayoti asosida "Qissasi Rabgʻuziy" nomli asar yozgan. Asarda turkiy she'riyatga xos boʻlgan toʻrtliklarning mavjudligi Rabgʻuziyning "Qutadgʻu bilik"dan ta'sirlangan deb baholashga asos boʻladi. Kardariyning "Najhul-farodis", Islomning "Muinul-murid", Xorazmiyning "Muhabbatnoma", Durbekning "Yusuf va Zulayho"

asarlarining turkiy tilda yozilishi XIV asr oʻzbek adabiyotida ushbu tilning yetakchi oʻrinda ekanligini tasdiqlaydi.

Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy va boshqa allomalar sababli XV asr oʻzbek adabiyotida lirik she'r uslubi yangi bosqichga qadam qoʻydi. Atoiy va Sakkokiy siymosida oʻzbek adabiyotida gʻazal, qasida, ruboiy, qit'aning mukammal namunalari yuzaga keldi. Lutfiy nafaqat lirik janrda, balki epik janrda ham oʻz mahoratini namoyish eta oldi. U "Gul va Navroʻz" asari bilan muhabbat va qahramonlik mavzusidagi poemaning yorqin namunasini yaratdi.

XV asr oʻzbek adabiyotida Alisher Navoiy ijodining oʻrni boʻlakcha. Uning 50 ming misralik 4 ta turkiy devoni, 10 ming misralik forscha devoni, 25620 baytlik turkiy tilda yozilgan "Xamsa"si, turli hajmli 20 ga yaqin ilmiy-falsafiy asari Alisher Navoiy shuhratini nafaqat oʻzbek adabiyotida, balki Sharq adabiyotida ham e'tirof etish uchun kifoya qiladi.

XIV asr oxirlarida oʻzbek shoiri Qutb Nizomiy Ganjaviyning "Xusrav va Shirin" poemasini, XV asr boshlarida Xorazmiy "Sirlar xazinasi" poemasini oʻzbek tiliga tarjima qilishi oʻrta asrlar Ozarbayjon-oʻzbek adabiy aloqalaridan dalolat berardi.

XVI asrda Chigʻatoy adabiyoti Oʻrta Osiyoda Shayboniylar, Hindistonda esa Boburiylar tomonidan rivojlantiriladi. Bu davrning eng katta adabiy yodgori Muhammad Solihning "Shayboniynoma" va Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarlaridir. Shayboniyxonning turkcha devoni, "Bahrul xudo" diniy-didaktik manzumasi, Ubaydullaxonning "Gʻayratnoma", "Sabrnoma", "Shavqnoma" kabi masnaviylari, Komron Mirzoning turkcha devoni va b. asarlar Chigʻatoy adabiyotining eng goʻzal namunalaridir.

Abulgʻoziy Bahodirxon yozgan "Shajarayi-tarokima" va "Shajarayi-turkiy" nomli asarlari Oʻrta Osiyo turkiychasi bilan yozilgan original nasriy namunalaridan biridir. "Shajarayi tarokima"da "Oʻgʻuznoma"lar, turk urugʻlari, ba'zi tarixiy voqealar va h. toʻgʻrisida ma'lumotlar mavjud. "Shajarayi turkiy" esa XV asrning ikkinchi yarmidan 1663-yilgacha Xorazmga hukmronlik qilgan oʻzbek xoni Yodgorxon shajarasi, Xiva xonligining muallif yashagan davrgacha boʻlgan tarixini oʻz ichiga olgan.

XVII-XVIII asrlarda oʻzbek adabiyoti Turdi Farogʻiy, Mashrab, Maxmur va Gulxaniy siymosida yangi bosqichga qadam qoʻydi. Bu davr poeziyasi uchun ijtimoiy-siyosiy faollik oʻziga xos xususiyatga ega edi.

Oʻrta Osiyoning Rossiya tomonidan bosib olinishi tufayli Oʻrta Osiyoning ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida jiddiy oʻzgarishlar roʻy berdi. Ijtimoiy-siyosiy hayot yangilangani uchun adabiyotda ham yangi mavzular, yangi gʻoyalar va yangi ijtimoiy fikrlar paydo boʻla boshladi. Muqimiy, Ubaydulla Zavqiy, Furqat, Avaz Oʻtaroʻgʻli va b. ijodkorlarning ijodida tanqidiy realizmning chuqurlashishi, demokratik gʻoyalarning

aksi kuzatiladi. Lekin Sovet hokimiyatining g‘alabasi bilan O‘zbekiston butkul yangi ijtimoiy-siyosiy va adabiy-madaniy hayotga qadam qo‘ydi.

Zamonaviy o‘zbek adabiyoti to‘rt yirik bosqichga bo‘linadi:

1. 1917–1929-yillar Oktyabr davlat to‘ntarishi va fuqarolar urushi davri o‘zbek adabiyoti.

2. 1929–1941-yillar sotsialist jamiyatning tashkil topish davri o‘zbek adabiyoti.

3. 1941–1956-yillar Vatan urushi va urushdan keyingi qayta tiklanish davri o‘zbek adabiyoti.

4. 1956–1991-yillar yangi davr o‘zbek adabiyoti.

Sobiq Sovet ittifoqidagi boshqa xalqlar kabi o‘zbeklar ham 70 yil sotsializm mustamlakasida yashab, o‘z madaniyati va adabiyotini sovet ideologiyasi talablari bo‘yicha takomillashtirishga majbur bo‘lgan edilar. Faqat 1991-yil 31-avgustda davlat mustaqilligi e’lon qilinib, 1-sentyabr O‘zbekiston Respublikasi mustaqillik kuni sifatida tarixga muhrlandi. Shuning uchun ham 1992-yildan e’tiboran yangi milliy-badiiy tafakkur va axloqiy qarashlarga, mustaqillik g‘oyalariga tayangan va ularga chambarchas bog‘liq bo‘lgan eng yangi davr o‘zbek adabiyoti shakllana boshladi.

H.H. Niyoziy, A. Qodiriy, Cho‘lpon, Oybek, Abdulla Qahhor, Sh. Rashidov, M. Shayxzoda, Mirtemir, Uyg‘un, Said Ahmad, Zulfiya, O. Yoqubov, E. Vohidov, A. Oripov, H. Xudoyberdiyeva va boshqa san’atkorlar zamonaviy o‘zbek adabiyoti taraqqiyotida, uning milliy va bashariy g‘oyalar bilan boyishida ahamiyatli rol o‘ynaganlar.

ALISHER NAVOIY

ALISHER NAVOIY (1441-1501)

XV asr oʻzbek adabiyoti va adabiy tilining yangi taraqqiyot bosqichiga qadam qoʻyishida alohida xizmatlari boʻlgan, ilmiy-falsafiy, siyosiy qarashlari bilan Sharqning eng yirik shaxslari qatorida turgan Nizomiddin Mir Alisher Navoiy oʻzbek xalqining dunyo madaniyati xazinasiga armugʻon qilgan nodir siymolaridan biridir. Alisher Navoiy 1441-yilda Hirot shahrida amaldorlar oilasida dunyoga keldi. Otasi Gʻiyosiddin Kichkina Abulqosim Bobur davrida Sabzavor hokimi boʻlgan. Gʻiyosiddinbek hokim boʻlish bilan birga, adabiyot muxlisi sifatida ham tanilgan.

Alisher Navoiy bobosi esa saroy amaldorlaridan boʻlgan[7]. Shoirning togʻasi Mir Said goʻzal shoir va bastakor sifatida tanilgan edi. Alisher Navoiyning bolalik yillari saroyda oʻtgan. Saroy hayoti va tarbiyasi uning kelajagiga sezilarli ta'sir koʻrsatib, kuchli xotirasi uni oʻz tengdoshlaridan ajratib turar edi. U 3-4 yoshidan boshlab otasining mehmondorchiligida va boshqa joylarda yoddan she'r aytib, barchani lol qoldirgani haqida bir qator faktlar mavjud. Mumtoz oʻzbek shoiri Lutfiy A.Navoiyni bolaligida uchratadi va undagi poetik iste'dodni yuqori baholaydi. U kichik yoshlarida XV asr Ozarbayjon shoiri Shoh Qosim Anvorning she'rlariga ham katta qiziqish bildiradi. Alisher Navoiy "Majolis un-nafois" nomli mashhur tazkirasining birinchi faslida Shoh Qosim Anvorni hurmat bilan yod etib, 3-4 yoshlarida yaqinlarining qistogʻi bilan Anvorning quyidagi forscha baytini yoddan aytib bergani toʻgʻrisida ma'lumot beradi:

Rindemu oshiqemu jahonsoʻzu joma chok,
Bo davlati gʻami tu zi fikri jahon chi bok.

(Tarjimasi: Rindmiz, oshiqmiz, jahon oʻrtovchilar va yoqavayronlarmiz. Sening gʻaming turganda dunyo gʻamini chekishdan ne foyda?!)

Alisher Navoiy bolaligida Sa'diy Sheroziyning "Guliston" va "Boʻston",

[7] Firidunbey Ko'charli Alisher Navoiy hayoti haqida ma'lumot berar ekan, ("Ozarbayjon tarixi materiallari" Boku, 1925) otasining Hirot hukmdori Abu Said bilan qarindoshligi va Abu Saidning vaziri bo'lganligi, shu jumladan, Navoiyning onasi saroyga aloqasi bo'lgan ayol ekanligi haqida ma'lumot beradi. Lekin shoirning otasi G'iyosiddin Abu Saidning vaziri bo'lganligi to'g'risida hech bir manbada keltirilmagan.

F.Attorning “Mantiq ut-tayr” va Sharqning boshqa mutafakkir faylasuf va shoirlarining asarlarini mutolaa qiladi.

Uning bolaligi va o‘smirligi Temuriylar hokimiyatining parokanda davriga to‘g‘ri keladi. Saroyda siyosiy jarayonlarning taranglashishi tufayli Alisher Navoiyning otasi Iroqqa ketishga majbur bo‘ladi. Buning natijasida Alisher Navoiyning ikki yili (1447-1449) shu mamlakatda o‘tadi. 1450-yilda shoirning otasi oilasi bilan birga Xurosonga qaytadi va Alisher Navoiy tahsilini shu yerda davom ettiradi. U arab, fors tillarini bilgani uchun tahsil olgan yillarda ham, undan keyingi davrlarda ham bu tildagi manbalardan erkin foydalana oladi. Alisher Navoiy madrasadagi ta’limini tamomlagach (1456), Abulqosim Boburning yonida xizmat qiladi. Alisher Navoiyning ilk bor necha yoshida she’r yoza boshlagani haqida ma’lumot berilmasa ham, 15 yoshidan boshlab she’rlarining keng yoyilishi va shoir sifatida tanilishi to‘g‘risidagi fikrlar o‘z tasdig‘ini topgan.

1464-yilda Alisher Navoiy tug‘ilib-o‘sgan shahri Hirotga qaytadi. Lekin Hirot hokimi Abu Said Alisher Navoiyni uning dushmanlari bilan munosabatda bo‘lganlikda ayblab, 1465-yilda Samarqandga surgun qiladi. Samarqand shahri fan va madaniyat markazi sifatida 24 yoshli Navoiyning ilmiy-nazariy saviyasi ortishida, falsafiy dunyoqarashi kengayishida muhim rol o‘ynaydi. 1469-yilda Abu Saidning o‘limidan so‘ng Hirotda hokimiyat Husayn Boyqaroning qo‘liga o‘tadi. Alisher Navoiy Husayn Boyqaroning yaqin do‘sti edi. Ularning bolalikdan boshlangan do‘stligi umrlarining oxirigacha davom etadi. Husayn Boyqaro o‘z hokimiyati davrida (1469-1505) Alisher Navoiy ga katta imtiyozlar beradi. Husayn Boyqaro tomonidan yaratilgan madaniy sharoit, Alisher Navoiyga berilgan imtiyoz, unga ko‘rsatilgan e’tibor shoir ijodiga ta’sir ko‘rsatadi. Husayn Boyqaro va Alisher Navoiyning do‘stligi, hukmdorning shoirga ko‘rsatgan e’tibori dovrug‘i Hirotdan tashqari boshqa viloyatlarga ham tarqaladi va bularning Alisher Navoiy ijodiga yuksak ta’siri o‘sha davrdagi taniqli shaxslar tomonidan ham tasdiqlanadi. XV asr adabiyotining taniqli lirik shoiri Kishvariyning quyidagi misralari bundan dalolat beradi:

Kishvariy she’ri Navoiy she’ridan kam emas,
Baxtiga tushsaydi bir Sulton Husayn Boyqaro.

1469-yilda Samarqanddan Hirotga qaytgan Alisher Navoiy saroyda turli muhrdor lavozimida ishlaydi. 1472-yilda Husayn Boyqaro o‘z do‘stiga amir unvonini berib, uni vaziri etib tayinlaydi. Alisher Navoiy vazir bo‘lib ishlagan vaqtida Hirotni obodonlashtirishga, fan va madaniyat taraqqiyotiga alohida e’tibor beradi. Avvalo uning tashabbusi bilan yaratilgan kutubxona ziyolilar ixtiyoriga beriladi. Uning vazirlik yillari

Hirotda obodonlik avj olgan, madaniyat gullab, yashnagan davr boʻldi. Ulugʻ amir oʻzi bosh boʻlib, suvsiz yerlarga suv chiqardi, eski ariqlarni tozalattirdi, yangi kanallar qazdirdi. Eski binolarni ta'mir qildirib, yangilarini qurdirdi. Qanchadan-qancha madrasalar, xonaqohlar soldirdi. Uning shaxsiy mablagʻi bilan Hirot va atrofdagi maskanlarda 40 karvonsaroy, 17 masjid, 10 soʻfiy xonaqoh, 9 hammom, 9 koʻprik va h. qurilgan. Shu tufayli qisqa vaqt ichida Hirot madaniyat va ilm markazi sifatida rivojlanadi. "Hirot XV asrda iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan Sharqning eng rivojlangan shaharlaridan biri edi. Davrning eng qudratli olimlari, iste'dodli san'atkorlar – shoirlar, rassomlar, xattotlar va boshqalar sulton Husayn Boyqaro saroyida, toʻgʻrirogʻi, Navoiy atrofida toʻplangan edi. Turli mamlakatlar bilan, shu jumladan, Ozarbayjon bilan adabiy aloqalar kengaytirilgan, Hirotga shoirlar kelib, adabiy majlislarda ishtirok etgan edi. XV asrda Sulton Husayn Boyqaro saroyida, umuman, Xurosonda fan va san'at xodimlarining boshida Navoiy turar edi. Navoiy oʻz iste'dodi, qobiliyati va oʻlmas asarlari bilan koʻtarilib, oʻzidan keyin an'analarini davom ettiruvchi shoirlarning paydo boʻlishiga sabab boʻlgan"[8] .

Alisher Navoiy tarixda shoir, olim, ijtimoiy-siyosiy xodim boʻlish bilan birga, ayni paytda xayrixoh inson sifatida ham tanilgan. Manbalarda 300 ga yaqin xayriya tadbiri oʻtkazgani toʻgʻrisidagi ma'lumotlar mavjudligi tasodif emas. Lekin Alisher Navoiyning muvaffaqiyati a'yonlarda uygʻongan hasadga sabab boʻlgan. Shu sababli Alisher Navoiy Husayn Boyqaro bilan boʻlgan doʻstligiga putur yetishidan choʻchib, oʻz istagi bilan vazirlikdan ozod etiladi va 1487-yilda Astrobod shahriga hokim etib tayinlanadi. Ikki yildan soʻng Husayn Boyqaro Alisher Navoiyni yana Hirotga keltirib, uni saroy "muqarrabi" (hukmdorga yaqin shaxs) etib tayinlaydi. Bu vazifada ishlagan davrlarda u davlat ishlarida yaqindan ishtirok etib, ilmiy va badiiy faoliyatini keng davom ettiradi. Husayn Boyqaro Hirotdan tashqarida yuz bergan isyonlarni bostirish uchun qoʻshini bilan shaharni tark etganda Alisher Navoiyni oʻz oʻrniga mas'ul shaxs sifatida qoldirib ketadi.

Alisher Navoiy umrining oxirigacha "Muqarrab" lavozimida ishlaydi va 1501-yilda 60 yoshida yurak xurujidan vafot etadi.

IJODI

Alisher Navoiy boy adabiy merosga ega arbob sanaladi. Uning turkiy tilda yozilgan 50 ming misralik devoni, shuningdek, qasidalardan iborat 10 ming misralik forscha devoni, 25620 baytlik "Xamsa"si va turli hajmlarda boʻlgan 20 ga yaqin ilmiy-falsafiy (tazkira, filologiya, diniy-didaktik, tarixiy va h.) asarlari 500 yildan beri oʻquvchilarni hayratga so-

[8] Jannat Nag'iyeva. Ozarbayjonda Navoiy. Boku, 2001, 4-bet.

lib, ularga zavq bag‘ishlab keladi. Yoshligidan shuhrat qozongan Alisher Navoiy asarlarini turk (chig‘atoy) tilida “Navoiy”, fors tilida esa “Foniy” taxallusi bilan yozgan.

Alisher Navoiy ijodida lirika muhim o‘rin egallaydi. Uning lirik asarlari 5 devon shaklida tuzilgan. Turk tilida bo‘lgan to‘rt devon “Ma’nolar xazinasi” nomi bilan taniladi. Alisher Navoiy ilk turkiy tildagi devonini hukmdor Husayn Boyqaroning maslahati bilan tuzadi. Shoirning yaqin do‘sti Jomiy esa unga turkiy tilda yozgan she’rlarini 4 devon shaklida tuzishini maslahat beradi. Alisher Navoiy “Mezon ul-avzon” asarida baytlarning soni “25 mingga yaqin turk tilidagi 4 devon”i haqida ma’lumot beradi. Shu bilan birga 1499-yilda tugallagan “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida turkcha devon yozishining sabablarini keltirib o‘tadi: “Chun bu tariqda himmat oliy erdi va tab’ bebok va louboliy, o‘targa qo‘ymadi va tamoshosidin to‘ymadi. Ul olam fazosida tab’ sipohi turktozlig‘lar tuzdi va ul sipehr havosida xayol qushi baland parvozlig‘-lar ko‘rguzdi va ul ganj javohiridin zamir sayrafisi nihoyatsiz qiymatlig‘ la’l va durrisamin oldi. Va ul gulshan rayohinidin ko‘ngul gulchini had va g‘oyatsiz nakhatlig‘ gul va yosuman qo‘ynig‘a soldi. Chun bu mavohib bila g‘inolar va bu g‘anoyim bila istig‘nolar muyassar bo‘ldi, munung natoyiji gullari ro‘zgor ahliga behadu miqdor ochila boshladi va boshlariga beixtiyor sochila kirishdi”[9] .

“Mezon ul-avzon” asarining turkiy tilda yozilishi to‘g‘risida

Navoiyning quyidagi fikrlari bu yo‘ldagi iftixoridan dalolatdir:

“Va bu bandaning dag‘i to‘rt devonig‘akim, turkcha til bilan nazm topibdur va abyoti adadi yigirmi besh mingga yaqinlashibdurkim, ul Hazratning humoyun alqobig‘a raqam topibdur va muzayyan bo‘lubdur ham ushbu mazkur bo‘lg‘on dastur bila tartib berilibdur”.

Alisher Navoiy “G‘aroyib us-sig‘ar” (Yoshlik g‘aroyibotlari), “Navodir ush-shabob” (Yigitlik nodirliklari), “Badoye ul-vasat” (O‘rta yosh go‘zalliklari) va “Favoyid-ul kibar” (“Keksalik foydaliklari“) nomli 4 devon tuzgan bo‘lib, “Muhokamat ul-lug‘atayn”da ularning xususiyatlari va qaysi davrda yozilganligi haqida ma’lumot beradi:

“Ul jumladin, biri “G‘aroyib us-sig‘ar” devonidurkim, kichik yoshda taqririm guzorish va tahririmdin nigorish topibdurkim, maoniy g‘urabosidin g‘arib alfoz libosig‘a kiyurupmen va xalq ko‘nglin g‘aribiston ahli o‘ti bila kuydurupmen.

Yana “Navodir ush-shabob” devonidurki, yigitlik avoilida bayonim kilkidin namoyish devonig‘a va oroyish bo‘stonig‘a kiribdurkim, ul navodir tamoshosidin yigitlik mulkida g‘avg‘o solibmen va mulk yigitlari ko‘nglidin orom va qarorni olibmen.

Yana “Badoe ul-vasat” devonidurkim, umr avositida xayolim xomasi aning zebig‘a naqshbandlig‘ va ziynatig‘a sehrpayvandlig‘ qilibdurkim,

[9] Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug’atayn. Boku, 1999, 38-bet.

ul bade'lar vositasidin shaydo koʻngullar eshigin ishq toshi bila qoqibmen va ul uyga fitna va ofat oʻtin yoqibmen.

Yana "Favoid ul-kibar" devonidurkim, hayot avoxirida taxayyulum xomasi ani rashki nigorxonai Chin va gʻayrati xuldibarin qilibdurkim, anda ulugʻlarga foidalar zulolin yetkurupmen va havaslari shu'lasiga nasoyih zulolidin suv urubmen."

Devonlarga kiritilgan she'rlarning yozilish sanasi bu yerda aniq koʻrsatilmasa ham, shoir "Gʻaroyib us-sigʻar"ni 17–20 yoshlarida, "Navodir ush-shabob"ni 20–35 yoshlarida, "Badoye ul-vasat"ni 35–45 yoshlarida va "Favoyid-ul kibar"ni 45–57 yoshlarida yozgan she'rlari asosida tuzgan.

Alisher Navoiy lirikasi janr jihatdan rang-barangdir. U gʻazal, qasida, muxammas, mustazod, ruboiy, tuyuq va boshqa she'r janrlaridan foydalanish bilan oʻzbek poeziyasining, hatto turk she'riyatining badiiy ifoda imkoniyatlarini kengaytirib, turkiy she'riyatning Sharqda shuhrat qozonishini ta'minlagan. Uning turli janrlardagi she'rlari faqat radif, vazn, mazmun jihatdan emas, balki badiiy ifoda vositalari jihatdan ham diqqatni jalb etadi:

Soqiy, meni xor-xordin ayla xalos,
Gul-gul yuzung och, bahordin ayla xalos,
Yo may beru intizordin ayla xalos,
Yo oʻlturubon xumordin ayla xalos.

Alisher Navoiy lirikasining asosi gʻazallardan tashkil topgan. U oʻz gʻazal uslubi bilan sodda va tushunarli, ma'no chuqurligi bilan ajralib turuvchi gʻazallar yaratgan. Shu tufayli u "gʻazal mulkining sultoni" deb nomlanishi bejiz emas. Uning gʻazallari chuqur ma'nosi, ravon tili bilan ajralib turadi:

Oʻzga boʻldi yoru mehri manga boqiydur hanuz,
Notavon koʻnglumda ul oy ishtiyoqidur hanuz.

Garchi oʻzga yor istar xotirim, bordur valek,
Jon anga manzil, koʻngul oning visoqidur hanuz.

Gʻayr ishqi koʻnglum evinda nechuk qilgʻay nuzul,
Kim xayoli maskani koʻzim ravoqidur hanuz.

Ishq ila may tarkin, ey nosiq, ne nav' aylay qabul,
Kim koʻngulga orzu ul turfa soqiydur hanuz.

Furqat oʻti dofii dogʻ oʻrtamakdur demakim,
Oʻrtagan jonim ul oy dogʻi firoqidur hanuz.

Charx yolgʻuz qilmadi Farhod qonin lolazor,
Lola qonin toʻkkuchi oning nifoqidur hanuz.

Ey Navoiy, garchi meni mehrsiz der erdi yor,
Oʻzga boʻldi yoru mehri menda boqiydur hanuz.

Alisher Navoiy adabiyot tarixida "Xamsa" muallifi sifatida dongʻi ketgan atoqli arbob sanaladi. U 1483-1485-yillarda "Xamsa" an'anasiga rioya qilgan holda 25620 baytdan iborat besh doston yozgan:

1) "Hayrat ul-abror" (1483),
2) "Farhod va Shirin" (1484),
3) "Layli va Majnun" (1484),
4) "Sabbayi sayyor" (1484),
5) "Saddi Iskandariy" (1485).

Nizomiy ijodi Sharqning buyuk arboblari uchun namuna boʻlgan. Xususan, "Xamsa" an'anasiga javob va Nizomiyning har bir asarlariga nazira yozish adabiy musobaqaga aylangan edi. Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Sheroziy, A.Ardabiliy, Maragʻali Ashraf va b. arboblar bu sohadagi qalamlarini sinovdan oʻtkazib, oʻlmas san'at namunalari yaratganlar. Alisher Navoiy Nizomiy merosi bilan yaqindan tanish edi. Bu fakt koʻp manbalarda oʻz tasdigʻini topadi. Ushbu faktlarga asosan Navoiy Nizomiy qoʻlyozmalarini oʻqib, Navoiyning nazorati ostida bu qoʻlyozmalar koʻchirilib, shaxsiy kutubxonasida saqlangan. "Nizomiyning 884 hijriy (=1479) yilda koʻchirilgan mukammal va qadimiy "Xamsa"si, shuningdek, bu asarning 886 hijriy (=1481) yilda koʻchirilgan bezakli, 45 miniatyurasi boʻlgan nusxasi bir qator nusxalar kabi Navoiyning kutubxonasi durdonalaridandir"[10]. Koʻrinib turganidek, Navoiy Nizomiy asarlarining asl nusxasini oʻqib, uning san'at sehriga rom boʻlgan va "Xamsa" yozishga kirishgan. Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lugʻatayn" asarida bu fikr oʻz tasdigʻini topadi: "Bu toʻrt devon ovozasin chun rub'i maskunga yetkurupmen, "Xamsa" panjasiga panja urupmen. Avvalkim, "Hayrat ul-abror" bogʻida tab'im gullar ochibdur, Shayx Nizomiy23 ruhi "Maxzan ul-asror"idin boshimga durlar sochibdur."

Shu jumladan, Alisher Navoiy "Xamsa"ga kirgan asarlarida ham Nizomiy qudratining buyukligidan, san'atining moʻjizaviy kuchidan bahs etib, Nizomiyga boʻlgan muhabbatini namoyish ettiradi:

"Ul Ganjada ganjdek nihoni,
Besh ganj qoʻyub vale nishoni".

[10]Jannat Nag'iyeva. Ozarbayjonda Navoiy. Boku, 2001, 11-bet.

Alisher Navoiy “Xamsa”ni jami ikki yilda yozib tugatish bilan Sharq ilk turkiy tildagi “Xamsa”ning tamalini qoʻydi. “Hayrat ul-abror” Alisher Navoiy “Xamsa”sining ilk dostonidir. Falsafiy-didaktik mavzuda yozilgan bu asar 64 fasl, 20 maqolatdan iborat. Dostonda misralarning soni 8 mingtadir. Asar an’anaviy uslubga asosan Allohga hamd-sano va paygʻambarning madhi bilan boshlanadi. Asarda Nizomiy, Dehlaviy va Jomiy ta’rifi ham oʻz aksini topadi, ular soʻz san’ati ustozlari sifatida taqdim etiladi. Dostonda soʻz va davr hukmdori Husayn Boyqaro ta’rifidan soʻng Alisher Navoiy oʻzining ijtimoiy-falsafiy qarashlariga joy beradi. Bu oʻrinda davlat, hokimiyat, jamiyatni adolatli boshqarish va b. masalalar badiiy ifodasini topadi. Falsafiy-didaktik shaklda yozilgan “Hayrat ul-abror” mavzu va gʻoya jihatdan dohiy Nizomiyning “Sirlar xazinasi” asariga mos keladi.

Alisher Navoiy dostonlari orasida “Farhod va Shirin” “markaziy ahamiyatga molik san’at asari” (H. Arasli) sifatida diqqatni jalb etadi. Asarda Farhod bilan Shirinning muhabbati, hijron onlari bayon etilgan. Asarning boshlanishi qalam ta’rifi va Nizomiy Ganjaviy va Xusrav Dehlaviyning yodi bilan boshlanadi. Alisher Navoiy Nizomiy Ganjaviyga nazira yozish mas’uliyatini anglab yetgani uchun bu maydonda qalam yurgʻizishning oson emasligini qayta-qayta takrorlaydi:

Emas oson bu maydon ichra turmoq,
Nizomiy panjasigʻa panja urmoq.

Tutayki qildi oʻz changini ranja,
Nekim urdi aning panjasigʻa panja.

Kerak sher oldida ham sher jangi,
Agar sher oʻlmasa, bori palangi.

Lekin Alisher Navoiy oʻz asarida Nizomiydan farqli oʻlaroq Farhodni bosh qahramon darajasiga koʻtarib, uni shahzoda obrazida oʻz gʻoyalarining vakili sifatida taqdim etadi. Farhod bolaligidanoq zohiri, botini va aql-zakovati bilan boshqalardan ajralib turadi:

…Ajabdur uch yoshida koʻzga atfol,
Nechukkim oʻn yoshida oʻzga atfol.
…Agar bir qatla koʻrdi har sabaqni,
Yana ochmoq yoʻq erdi ul varaqni.
Ne soʻznikim oʻqub koʻngliga yozib,
Dema koʻngliki, jon lavhiga qozib.

U podshohning oʻgʻli boʻlishiga qaramay, mehnat qilishni sevadi va tosh yoʻnish san'atini oʻrganishga kirishadi. Alisher Navoiy asar boshida Farhodni shunday taqdim etish bilan uni kelajakdagi hodisalarga tayyorlaydi, dostondagi jarayonlarning tasodif emasligini koʻrsatib, ularning ta'sir kuchini orttiradi. Shu sababli Farhod toj-u taxt taklifini rad qilib, Yunon oʻlkasiga safar chogʻi barcha mashaqqatlarni yengib oʻtishi, Iskandar tilsimini ochishi, arman zaminida qoyalarni teshib, ariq tortishi va h. tabiiy holdir. Yuqorida sanab oʻtilganlar Farhodning muayyan xususiyatini ochib berishga xizmat qiladi. Muallif Farhodni toj-taxtga, boylikka oʻchlikdan himoya qiladi. U butun asar davomida mard va jasur qahramon sifatida koʻz oldimizda jonlanadi. Uning ajdarho bilan jangi va Ahrimanni oʻldirishi sahnasida asl qahramonlik shijoati yuzaga chiqadi:

Chu ul ajdar bila qilgʻonda novard,
Tutub erdi jahonni qiyrgun gard.

Sirohining koʻri borib oʻzidin,
Bu gʻoyib hushluqlarning koʻzidin.

Farhodning adolati va insonparvarligi asarda alohida oʻrin egallaydi. Farhod doimo nohaqlik, yovuzlik, adolatsizlikka qarshi kurashadi. Soddaligi tufayli bir fitnachining makriga aldanib, Xusravga asir tushadi. Asirlikdan qochishga yoʻl topsa ham, Xusravning soqchilarga ogʻir jazo berishini oʻylab fikridan qaytadi.

Shu bilan birga Farhod, avvalo, qalbi muhabbat otashi bilan yonayotgan oshiq, Shirin ishqining asiridir. Bu muhabbat uni toj-taxtga, dunyo moliga koʻz yumishga majbur qilib, oʻz oʻlkasidan Arman zaminigacha kelishiga sabab boʻladi. Lekin ularning muhabbati oldida Xusrav gʻov boʻladi. Shirin uning muhabbatini rad qilganini koʻrgach Xusrav podshohligidan foydalanib, makr-hiylaga qoʻl urishdan ham tap tortmaydi. Xusrav tomonidan yuborilgan hiylagar ayol Farhodga Shirinning oʻlim xabarini yetkazadi, bu qaygʻuga bardosh qilolmay, Farhod oʻzini oʻldiradi. Xusrav tarixiy shaxs boʻlib, Sosoniylar sulolasining yigirma ikkinchi hukmdoridir. Lekin Alisher Navoiy "Farhod va Shirin" dostonida Xusravni kuch koʻzini koʻr qilgan, har qanday yovuzliklar ramziga aylangan Eron shohi sifatida tasvirlaydi. Alisher Navoiy uning siymosida tarbiyalanishi qiyin boʻlgan zolim hukmdorlarning obrazini yaratgan. Alisher Navoiy Nizomiydan farqli oʻlaroq Xusravni salbiy obrazda taqdim etadi. Xusrav oddiy insoniy tuygʻulardan yiroq, hiyla va makr yagona vositasi boʻlgan shaxsdir. Oʻquvchi Xusravning Mahinbonu, Shirin va Farhod bilan uchrashgan sahnalarida uning beshafqat va zolimligini kuzatishi mumkin. Masalan, "Farhodning Xusrav yoniga olib kelinishi" sahnasida Xusravning Farhodga bergan qarorida bu holga guvoh boʻlamiz:

Siyosat qilg‘uluqdur bu fidoyi
Ki, har bir tog‘ ila vodi gadoyi.

Yana ko‘rguzmagay bexavfu dahshat,
Salotin xizmatida so‘zga jur’at.

Alisher Navoiy Shirin tasvirini original uslubda qalamga olgan. Nizomiyning Shirin Xusravga sadoqati bilan ajralib tursa, Navoiyning Shirini Farhodga bo‘lgan muhabbati bilan ko‘zga tashlanadi. U Farhodga quyidagi tuyg‘ular bilan chambarchas bog‘liqdir:

Qatilikim atongdin ko‘rdi bedod,
Bori ishq ahlining sarxayli Farhod,

Bo‘lub ishqim kamandining asiri,
Men oning ishqi bandining asiri.

Na Xusravning tazyiqlari, na unga erishish uchun otasi Xusravni o‘ldirgan Sheruyaning takliflari Shirinni asl muhabbat yo‘lidan qaytara olmaydi. U o‘z sadoqatini namoyish etib, o‘z muhabbati yo‘lida joniga qasd qilishdan ham chekinmaydi.

Shopur va Bahrom asarda asl do‘stlik timsoliga aylangan. Nizomiy Ganjaviyning “Xusrav va Shirin” asarida Shopur Farhodning do‘sti sifatida ko‘rsatiladi, Xusravga Shirin haqidagi ma’lumotni ham u yetkazadi. Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” asarida esa Shopur Xusravning dushmani sifatida jonlanadi. Farhod va Shopurning Yamandan boshlangan do‘stligi eng og‘ir sinovlardan o‘ta oladi. U Farhodning yutuqlariga quvonganidek, og‘ir kunlarida ham birga iztirob chekadi. Farhodning o‘limi tufayli Shopurdagi kechinmalar asarda ta’sirli ifodalarda o‘z aksini topadi:

Tushub tufroqqa Shopuri jigarxun;
Qilib qon yoshi mujgonin tabarxun.

Bahrom esa Farhodning bolalik do‘stidir. Ma’lumki, Farhodning otasi vafot etgach, taxtga Farhodning ukasi chiqadi. Bahrom esa mamlakatning sarkardasi etib tayinlanadi. Farhod bedarak yo‘qolgani uchun Bahrom qattiq tashvishga tushadi. Uni izlash maqsadida Chin hukmdori bo‘lgan Farhodning ukasidan ruxsat so‘rab, katta qo‘shin bilan Arman zaminiga yo‘l oladi. Bahrom Arman zaminida Shopur orqali Farhodning o‘limidan xabar topadi, do‘stining o‘limidan parishon bo‘ladi. U Shirin o‘limidan so‘ng rahbarsiz qolgan Arman zaminiga Bonu naslidan bo‘lgan

odamni podshoh etib tayinlaydi. Soʻng esa oʻzi bilan olib kelgan qoʻshinni ozod qilib, vataniga yuboradi, Shopur bilan Farhod qabriga kelib, soʻnggi doʻstlik burchini bajaradi:

Yetib Farhodning qabrini zohir,
Ulu Shopur boʻldilar mujovir.

Fano tufrogʻigʻa chun boʻldilar rast,
Baqo fayzi yeta boshlodi rayvast.

Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" (1484) dostonining mavzusi Nizomiy Ganjaviyning "Layli va Majnun" asariga mos keladi. Lekin olimlar bu asarni tasvir jihatdan butkul milliy va mahalliy, hatto Oʻrta Osiyo turmush tarziga mos deb hisoblashadi. Chunki bu yerda obrazlarning psixologiyasi, ijtimoiy turmush tarzi tasviri va ifoda tarzi originalligi bilan ajralib turadi. Asar mavzusining tamalida ishq, iztirob, vafo va shu kabi omillar yotadi. Alisher Navoiy Layli va Majnunning ishq mojarolarida asosan romantik tuygʻular tarannumini aks ettiradi. Oʻz tilidan aytganda, "mening bu abadiy ishqni yozmoqda maqsadim afsona yozmoq emasdur. Ruhim bu afsonaning ichki olamida yaqinlikni sezardi". Muallif asarda Layli va Majnunning muhabbatini haqiqiy ishq doirasida tasvirlaydi. Shu sababli asarda Majnun va Laylining oʻzaro muhabbatlari "maishiy daraja"dan chiqib, ilohiy darajaga koʻtariladi.

Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostoni mazmun jihatdan Ganjaviyning dostonidan farq qiladi. Asarda Laylining kasallikka chalinishi, otasi uning sogʻayishi sharafiga ziyofat uyushtirishi, ziyofatda Qaysning hushdan ketishi, Nofelning oʻz qizini Qaysga taklif qilishi, Qays bu taklifni rad qilishi va b. detallar koʻproq Dehlaviyning "Majnun va Layli" asari bilan hamohangdir.

"Sab'ayi sayyor" (1484) dostoni axloqiy-didaktik asardir va mavzu jihatdan N. Ganjaviyning "Yetti goʻzal" asariga mos keladi. Dostonning syujeti Sosoniy hukmdori Bahromshohga yetti qasrda aytilgan hikoyatlardan iborat. "Sab'ayi sayyor" soʻz ta'rifi bilan boshlanadi. Bahromga aytilgan hikoyatlargacha nazmning nasrdan ustunligi, Nizomiy va va Dehlaviy mahorati haqida soʻz boradi. Asarda yetti hikoyat yetti xil saroyda aytiladi. Shanba kuni qora qasr – mushkfom qasrda shoh Bahrom Farrux va Axiy haqidagi hikoyatini, yakshanba kuni sariq qasrda Zayd Zahhob haqidagi hikoyatini, dushanba kuni yashil qasrda Sa'd haqidagi hikoyatni, seshanba kuni qizil qasrda shoh Juna va uning doʻsti Mas'ud haqidagi qissani, Dehlida sultonlik qilgan Junaning saxovati qissasini, chorshanba kuni moviy qasrda Mehr va Suhayl haqidagi hikoyani, payshanba kuni sandal qasrda Muqbil va Mudbir haqidagi qissani, va ni-

hoyat, juma kuni oq qasrda xorazmlik musofirning hikoyasini tinglaydi.

Dostonda Bahrom sevgan ayoli Dilorom bilan ovga chiqadi. Dilorom ov payti uning merganligini ta'riflamagani uchun darg'azab bo'lgan Bahromshoh Diloromning qo'l-oyog'ini bog'latib, sahroga surgun qiladi. Lekin keyinchalik g'ussaga botib, dardini unutish uchun yuqorida keltirilgan saroylarni qurdiradi. Asar nihoyasida Bahrom xorazmlik sayyohning qissasidan Diloromning tirik ekanligini bilib oladi va uni saroyga qaytarib olib keladi.

Asarda shoirning maqsadi falsafiy, ijtimoiy, maishiy va b. muammolar orqali ochib beriladi. Qissalar turli g'oyalar targ'ibini asos qilib oladi. Masalan, qizil qasrdagi qissada adolat, saxovat, insonparvarlik tarannumi, zulm, adolatsizlikka nafrat, moviy qasrda ozod muhabbat, baxt va b. masalalar aks etadi, zo'ravonlik va zulm fosh etiladi.

"Xamsa"ning so'nggi dostoni "Saddi Iskandariy" (1485) falsafiy-didaktik xarakterga ega. A.Navoiy Iskandar Zulqarnayn siymosida adolatli hukmdor va boshqaruv muammolarini ko'tarib chiqqan. Asarda Iskandar davlat arbobi va oqil inson sifatida taqdim etiladi. Uning bolaligi, tahsili, muallimlari, otasi, hokimiyatga kelishi, Mag'ribdan Hindistongacha safari va janglari hikoya qilinadi. Shuningdek, Iskandarning devor qurdirishi, dengiz sayohati haqida berilgan badiiy sahnalar bosh qahramonning hayoti va faoliyatining ikkinchi bosqichi haqidagi taassurotlarni kengaytiradi. Iskandarning asar keng badiiy talqini uning xarakterini ochib berishda katta rol o'ynaydi. Bu orqali biz Iskandarning ikki xususiyati bilan tanishamiz: hukmdor va donishmand faylasuf.

Alisher Navoiy asarda Iskandarning O'rta Osiyoga yurishini tasvirlar ekan, uning bu mintaqadagi tarixiy shaharlarga (Hirot, Samarqand) chuqur mehrini his qilish mumkin.

"Nizomiy Bardani g'urur bilan ta'riflaganidek, Navoiy ham Movarounnahrni iftixor bilan vasf etishi tabiiydir. Demak, Nizomiyning tarixiy rivoyatlarni, afsonalarni zamonasiga moslash an'anasini Navoiy davom ettirib, takomillashtirgan" [11].

Alisher Navoiy Sulton Husayn Boyqaroga bag'ishlagan 3500 baytlik "Lison ut-tayr" asarini (1498–1499) so'fiy faylasuf Farididdin Attorning "Mantiq ut-tayr" asariga nazira sifatida yozgan. Shoir insonga muhabbat orqali tasavvuf g'oyalarini targ'ib etadi va insonlarni poklikka chorlaydi. "Lison ut-tayr"ga kiritilgan 515 baytlik "Shayx San'on" mumtoz an'analar zaminida qalamga olingan mustaqil asardir. Turli tazkira va tadqiqotlarda (Som mirza Safaviyning "Tuhfayi Somiy" va F. Ko'charlining "Ozarbayjon adabiyoti tarixi materiallari") "Shayx San'on"ning Alisher Navoiy ijodidagi alohida asar ekanligi tasdiqlanadi.

"Mezon-ul avzon" (1492) ("Vaznlar tarozisi") turkiy tildagi aruz vaznli

[11]Xalilov P. Turkiy xalqlar va Sharqiy slavyanlar adabiyoti. Boku, 1994, 247-bet.

she'rning nazariy asoslarini yaratish va uning tatbiqini osonlashtirish, aruz vazni va nazm shakllari boʻyicha tizimli ma'lumot shakllantirish sohasida Alisher Navoiyning qimmatli asarlaridan biri hisoblanadi. Alisher Navoiy "Mezon ul-avzon" asarida faqatgina aruzning nazariy dasturini emas, balki turkiy tildagi she'r namunalarining tatbiqi bilan fikrlarining amaliy isbotiga erishadi. Asarda aruz tarixi, uning asoschisi (Xalil ibn Ahmad) va u ifodalagan ma'no haqida qisqacha ma'lumot beriladi. Bu ma'lumotlardan soʻng aruz nazariy asoslarining sharhi yoʻli bilan turkiy tillardagi aruz qonunlariga javob berishi isbotlanadi. Alisher Navoiy bu asarni yozish orqali turkiy tillarga begona boʻlgan aruzni milliylashtirishga, "turkiy tillarni fonetik, grafik nuqtayi nazaridan aruz talablariga moslashtirishga" uringan[12] . Shu yoʻl bilan Alisher Navoiy umumturkiy aruzdagi muammolarni tizimlashtirishni qisman amalga oshira olgan.

Alisher Navoiy Sharqda turkiy tilda ilk bor "Xamsa" yozish va ushbu tilda toʻrt devon tuzish bilan insonlarni hayratga soldi va bu tilning badiiy imkoniyatlari cheksiz ekanligini dunyoga tanitdi. "Muhokamat ul-lugʻatayn" asarida esa u olim sifatida turkiy tilning fors tilidan ham adabiy-badiiy, ham soʻzlashuv tili jihatdan ustun

ekanligini qiyosiy va ilmiy tahlil uslubi bilan isbotladi. Alisher Navoiyning 500 yil oldin yozgan, hozirgacha oʻz ahamiyatini yoʻqotmagan ushbu asarda turkiy tilning ustunliklari ilmiy, tarixiy va amaliy jihatdan alohida oʻringa ega. "Soʻz va ifoda yaratmoq turk sartdan mohirroqdur" degan Alisher Navoiy turkiy til ustunligi sifatida uning xalq, ogʻzaki soʻzlashuv va badiiy til ifoda imkoniyatlarining kattaligini nazarda tutadi, turkiy xalqlarning soʻz yaratish qobiliyatining kengligini tasdiqlaydi: "Andoq ma'lum boʻlurki, turk sortdin tezfahmroq va baland idrokroq va xilqati sofroq va pokroq maxluq boʻlubdur... Va turkning asli xilqatda sortdin tab'i muloyimroq erkaniga mundin bul-ajabroq tonugʻ yoʻqdurki, hech qaysi munung muqobalasida dam ura olmaslar va sort biajmaihim agar turk iborati adosida ojizdur, muhiq ham bor. Nevchunki, turk alfozi vozii asru koʻp vaqtda mubolagʻa izhori qilib, juzviy mafhumot uchun alfoz vaz' qilibdurki, sohibvuquf kishi to zohir qilmas, inonsa ham boʻlmas".

Alisher Navoiy mintaqadagi turkiy til mavqeyini, siyosiy jarayonlar natijasida bu tilning siyosiy va badiiy til imkoniyatlarining kengayishini, leksik-frazeologik ma'no kasb etish ustunligini va b. ilmiy-tarixiy kontekstda ochib beradi. Alisher Navoiy til taraqqiyotida siyosiy jarayonlarning rolini yuqori baholaydi. U asarda turk aslzodalarining hokimiyatga kelishini turkiy til rivojiga ta'sir koʻrsatgan muhim omil deb ta'kidlaydi: "To mulk arab va sort salotinidin turk xonlargʻa intiqol topti, Huloguxon zamonidin sultoni sohibqiron Temur Koʻragon zamonidin farzandi xalafi

[12] Tarlon Quliyev, Amir Alisher Navoiy va uning "Mezon ul-avzon" asari, Alisher Navoiy, "Mezon ul-avzon" asariga yozilgan so'z boshi. Boku, 2006, 11-bet.

Shohruh Sultonning zamonining oxirigacha turk tili bilan shuaro paydo boʻldilar".

"Muhokamat ul-lugʻatayn" asari turk ma'naviyati, turk tafakkuri, badiiy fikr tarzi ustunligining tasdigʻi yoʻlidagi eng katta va ishonarli manbadir. Asarning soʻnggi qismida bu mantiq Alisher Navoiy tili bilan ifodalanadi: "...Va xayolimga mundoq kelurkim, turk ulusi fasihlarigʻa ulugʻ haq sobit qildimki, oʻz alfoz va iboratlari haqiqati va oʻz til va lugʻatlari kayfiyatidin voqif boʻldilar va forsiygoʻylarning iborat va alfoz bobida ta'n qilur sarzanishidin qutuldilar".

Bulardan tashqari Alisher Navoiyning turk tili va adabiyoti, turk falsafasi, ijtimoiy-adabiy, siyosiy-tarixiy va b. toʻgʻrisidagi ilmiy-falsafiy, estetik, ijtimoiy tadqiqotini oʻzida aks ettirgan boshqa asarlari bilan mavjud. Alisher Navoiyning "Tarixi anbiyo va hukamo", "Tarixi muluki Ajam", "Nazm ul-javohir", "Mahbub ul-qulub", "Majolis un-nafois", "Munshaot", "Mufradot" va b. asarlari bugungi kungacha ilmiy-falsafiy ahamiyatini yoʻqotmagan.

HAMZA HAKIMZODA NIYOZIY

HƏMZƏ NİYAZİ
(1889-1929)

Zamonaviy o‘zbek adabiyotining asoschisi bo‘lgan taniqli siymolardan biri Hamza Hakimzoda Niyoziydir. U 1889-yilda Qo‘qon shahrida tabib oilasida tavallud topgan. Niyoziy avval eski uslubdagi ibtidoiy maktabda, so‘ng esa madrasada tahsil oladi. Madrasadagi ta’lim-tarbiya uni qoniqtirmagani uchun mustaqil ravishda mutolaa qilib, bilimini boyitadi. Niyoziy Navoiy, Bobur, Furqat va boshqa arboblarning hayoti va ijodi bilan yaqindan tanishib, ularning adabiy g‘oyalaridan ko‘p nar-sa o‘rganadi va ularni o‘ziga ustoz deb biladi. Niyoziy, asosan, 1905-yildan boshlab, adabiy-badiiy ijodga qadam qo‘yadi. U ilk ijod yillarida ham mumtoz, ham zamonaviy uslubda asarlar yozadi. Lekin uning 1905–1909-yillardagi asarlarining katta qismi klassik uslubda yozilgan. Bu davr adabiyotida uning she’rlari shakl va mavzu bo‘yicha mumtoz o‘zbek adabiyotining qudratli vakillari bo‘lgan Muqimiy va Ogahiy she’riyatiga o‘xshab ketardi. Klassik davrga bo‘lgan mehri va ishtiyoqi uning ijodida taqlidchilikka aylanmagan, aksincha g‘oya jihatdan butkul original she’rlar yaralishiga olib kelgan edi. H.H. Niyoziy ilk yillarda “Nihon” taxallusi bilan she’rlar yozadi.

1913-yilda u Afg‘oniston, Hindiston, Arabiston va Turkiyaga safar qiladi. Ayni paytda Rossiyaning janubiy viloyatlarida bo‘ladi.

Sayohatda turli o‘lkalar bilan tanishish uning keyingi ijodiga ta’sir qilmay qolmaydi. Ushbu o‘lkalarda aholining achinarli turmush tarzi, jaholat girdobida g‘arq bo‘lishi Hamzani bezovta qiladi, shoir bularni faqat tasvir va tanqid etadi, balki bu girdobdan qutulishning yo‘llarini izlar edi. Niyoziy xalqlarning zulm va asoratdan qutulishini ularning bilim olishida ko‘rar edi. U 1914-1915-yillarda yozgan “Kitob”, “Qalam”, “Maktab”, “Toshbaqa va chayon” va boshqa she’rlarida asosan o‘zining ilmiy-ma’rifiy qarashlarini targ‘ib etadi.

1915–1916-yillarda H.H. Niyoziyning kitoblari ketma-ket chop etiladi. “Oq gul”, “Sariq gul”, “Yashil gul”, “Qizil gul” va boshqa kitoblarida ba’zi she’rlari nashr qilinadi. Ayni paytda u 1915-yilda “Ilm hidoyati” va “Zaharli hayot” pyesalarini, “Yangi saodat” nomli nasriy asarini yozadi.

1905–1916-yillarda shoirning ijodi lirik va ma’rifiy-demokratik yo‘nalishda rivojlangan.

Hamza 1911–1915-yillarda keng pedagogik faoliyat bilan shug‘ullanib, avval Qo‘qonda, so‘ng esa Marg‘ilonda yangi uslubdagi maktab ochadi,

har ikki maktabda ishchi bolalariga tekinga dars oʻtadi. Hatto bu maktablar uchun “Qiroat kitobi”, “Oʻqish kitobi”, “Yangi adabiyot” nomli darsliklar ham yozadi. Tashqi kuchlarning maktab yopilishi uchun koʻrsatgan sa’y-harakatlari Hamzaning matonati tufayli zoye ketadi va maktab bir necha yil faoliyat koʻrsatadi. 1917-yil fevral burjua-demokratik inqilobini shoir katta ragʻbat bilan kutib oladi. Chunki asrlar davomida xalq duchor boʻlgan balolarga inqilobdan soʻng chora topilishiga ishonar edi. Oradan vaqt oʻtgach, Hamza Hakimzoda Niyoziy fevral inqilobining asl mohiyatini anglab yetadi. Shuning uchun oʻz fikriga qarshi chiqib, hukumat haqida tanqidiy she’rlar yozdi. Oʻz gʻoyalarini va asl haqiqatni xalqqa yetkazish uchun u 1917-yil mart oyida Qoʻqonda “Kengash” nomli jurnalini ochdi.

1917-yildan boshlab uning poeziyasida siyosiy keskinlik ortdi. 1917-yil aprel oyidagi “Biz ishchimiz” she’ri bilan Turkistonning kelajak istiqloli yoʻlida xalqni birlikka chorlab, burjua inqilobining xalqqa hech nima bermaganini bildirdi.

1918-yilda Hamza hayotida yangi davr boshlanadi. U yangi tashkil topgan Sovet hukumatiga chin dildan bogʻlanadi. Yangi hukumatni tarannum etuvchi she’rlar yozadi. 1919–1920-yillarda Sovet armiyasida xizmat qiladi.

1920–1929-yillarda xalq maorifi, madaniyati va san’ati sohalarida faoliyat koʻrsatadi. H.H.Niyoziy ilk oʻzbek sovet shoiri va yozuvchisi sifatida shuhrat qozonadi. Shuning uchun Niyoziy 1926-yilda “Oʻzbekiston xalq yozuvchisi” faxriy nomga loyiq koʻriladi. U 1929-yilda 40 yoshida Shohimardonda oʻldiriladi. Oʻlimidan soʻng uning adabiy merosi asrab-avaylandi. Shu bilan birga, Oʻzbekiston Fanlar akademiyasining adabiyot institutida Niyoziy hayoti va ijodini oʻrganuvchi doimiy qoʻmita tashkil etildi. 1964-yilda H.H. Niyoziy nomidagi davlat mukofoti ta’sis etildi. 1988–1989-yillarda uning besh jilddan iborat saylanma asarlari Toshkent shahrida chop etildi.

IJODI

Hamza Hakimzoda Niyoziy oʻz ijod namunalari bilan zamonaviy oʻzbek adabiyotining tamalini qoʻygan. U badiiy ijodga 1905-yildan qadam qoʻyadi. 1905–1909-yillarda Sharq an’anaviy motivi sifatida u ham didaktikaga ahamiyat berar edi. 1909–1913-yillardagi ijodiy faoliyati shakl va mazmun jihatdan farqlana boshladi. Bu Niyoziy dunyoqarashida yuz bergan oʻzgarishlarga bogʻliq edi. Ushbu yillarda uning ijodida haq, adolat, ma’rifat tushunchalari kuchaya boshladi.

Hamza Hakimzoda Niyoziy oʻz asarlarida janrning imkoniyati va talablariga rioya qilgan holda etik-axloqiy masalalarga, doʻstlik, birodar-

lik, to‘g‘riso‘zlik va b. muammolarga to‘xtalib o‘tadi. Masalan, 1914-yilda yozilgan “Toshbaqa bilan chayon” she’ri pand-nasihatning targ‘ibi sifatida o‘ziga xos xususiyatga ega. Ushbu she’rda va’da berib, toshbaqa bilan do‘stlashgan chayon va’dasiga vafo qilmaydi va daryodan o‘tayotganda toshbaqani chaqadi. Toshbaqa buning sababini so‘raganda, bu mening odatim, kim bilan do‘st bo‘lsa, oxiri unga xiyonat qilib, zaharlayman, deydi. Shuning uchun ham muallif o‘z nasihatini quyidagicha ifodalab, asar g‘oyasini shu yerda ochib beradi:

Hissa: kimi g‘ayrni ulfat etar.
O‘z-o‘zicha boshiga kulfat yetar.

1914–1915-yillarda esa Hamza ijodida maorifchilik g‘oyalari targ‘ibining ham alohida o‘rni bor. Deyarli 1917-yilgacha bo‘lgan ijodining asosini din, islomga e’tiqod, haqqa, adolatga, ma’rifatga chorlov tashkil etardi.

1915–1916-yillarda nashr qilingan she’riy va nasriy asarlarida ma’rifat g‘oyalariga keng o‘rin berilgan. “Oq gul”, “Qizil gul”, “Sariq gul” she’riy to‘plamlari va “Yangi saodat” nomli nasriy asari shu jumladandir.

“Yangi saodat” asarida muallif Maryam va Olimjon siymosida ilm, savodning inson hayotidagi ahamiyatini ko‘rsatadi. Asarda G‘oziboyning o‘limidan so‘ng o‘g‘li Abduqahhor otasining boyligidan samarali foydalanmaydi. Shuning uchun ham onasi, turmush o‘rtog‘i va farzandlarini boqa olmay, ularni tashlab boshqa shaharga ketadi. Ayoli Maryam yuzlashgan qiyinchiliklardan qo‘rqmay, farzandlarini katta qiladi va ularning ta’lim-tarbiyasi bilan shug‘ullanadi. Ona o‘g‘li Olimjonni metin, mehnatkash qilib tarbiyalaydi. Olimjon ulg‘ayib, bir muallimdan dars oladi va savodli bo‘lib voyaga yetadi. Shundan so‘ng u Toshkent ko‘chalarida och-yalang‘och yurgan otasini topib, Qo‘qonga olib keladi. Oila qayg‘uli kunlarini ortda qoldirib, saodatli kunlarga yetadi. Muallif ilm, savod, ma’rifatning inson hayotidagi o‘rnini ko‘rsatib, Olimjon o‘z otasidan savodli bo‘lgani uchun hayot mashaqqatlarini yengib o‘tganini ta’kidlaydi. Shoir folklor janridan ham foydalanib, 30 dan ortiq she’rini xalq og‘zaki ijodidagi namunalar asosida yozgan.

Shoirning “Sog‘inib” (1916) she’ri Vatan sog‘inchi, qayg‘usi, g‘amanduhini o‘zida aks ettirgan tuyg‘ular asosida yozilgan. She’rda elidan, yurtidan, yaqinlaridan olisga ketgan insonning qayg‘usi tasvirlanadi:

Qachon ozod bo‘lur, tangri, boshimiz?
Vatan borib qurur ko‘zdan yoshimiz,
Ko‘p qatori rahm aylag‘il bu zora,
Ado bo‘ldim ellarimni sog‘inib.

1918-yildan boshlab uning poeziyasida inqilobiy g‘oyalar aks eta boshladi. Niyoziy Sovet hukumatiga ishonchi baland bo‘lgani uchun bu hukumat tarannumiga bag‘ishlangan she’rlar ko‘p uchraydi. “Uyg‘oning, ishchilar”, “Biz ishchimiz”, “Yasha, sho‘ro”. “Yashasin, sovetlar”, “Ishchi bobo”, “Uyg‘oning” va b. she’rlarida yangi jamiyatga muhabbatini ifodalaydi. 1905–1909-yillardagi ijodida diniy, islomiy aqidalarga ijobiy munosabat bildirgan bo‘lsa, ijodining keyingi davrlarida kommunizm ideologiyasiga e’tiqod qilgani uchun o‘z qarashlarini o‘zgartiradi:

Bu na vahshat, na jaholat er-qizu, pir-u juvon,
Domi g‘aflatdin xalos o‘lmakka imkon istamas,
Uxlama ko‘p, o‘zbek eli, asri taraqqiy vaqtida.

Ey Nihon, bing hayf, ey insoniyat, islomiyat,
Millati xor o‘lmag‘in hech nomusulmon istamas
Uxlama ko‘p, o‘zbek eli, asri taraqqiy vaqtida.

Niyoziy dramaturgiya sohasida ham katta ishlar ko‘rgan. U o‘z dramalari bilan o‘zbek dramaturgiyasining asosini qo‘ygan desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Uning “Boy ila xizmatchi”, “Maysaraning ishi”, “Muxtoriyat yoki avtonomiya”, “Kim to‘g‘ri?”, “Toshkentga sayohat”, “Farg‘ona fojiasi”, “Istibdod qurbonlari” va shu kabi 40 ga yaqin sahna asari yozgan. Uning dramaturgiyadagi faoliyati bir qancha tadqiqotchilar tomonidan 1917-yildan keyingi davrga taalluqli ekanligi ta’kidlansa ham, aslida u 1915-yildan boshlab bu sohaga qadam qo‘ygan.

Qayd etish lozimki, u 1917-yilgacha 4 sahna asari yozgan bo‘lib, ular “Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari”, “Ilm hidoyati”, “Mulla Nurmuhammad domlaning kufr xatosi” va “O‘lim fojialari” pyesalaridir. H.H. Niyoziy 1915–1917-yillarda yozgan ushbu asarlarda zulm va beshafqatlikdan to‘yganini va xalos yo‘lining ma’rifat ekanligini ta’kidlaydi.

Niyoziy dramaturgiyaning uch janrida asarlar yozgan bo‘lib, “Boy ila xizmatchi” dramasi, “Paranji sirlaridan bir lavha yoki Yallachilar ishi” tragediyasi va “Maysaraning ishi” komediyasi uning o‘zbek dramaturgiyasidagi xizmatining kattaligidan dalolat beradi. Bundan tashqari u “Qora soch” operasining muallifidir.

H.H. Niyoziy dramaturgiyasida “Boy ila xizmatchi” dramasining ahamiyati katta. Asarning original nusxasi topilmagan bo‘lib, hozirgi nusxasi 1939-yilda K. Yashin tomonidan to‘plangan varianti hisoblanadi. Chunki asarning asl nusxasi noma’lum sabab tufayli g‘oyib bo‘lib, asar to‘g‘risidagi ba’zi manbalar asosida qaytadan tuzilgan. Tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, asarning so‘nggi varianti uning asl nusxasidan keskin farq qilmaydi.

“Boy ila xizmatchi” dramasi inqilob arafasida o‘zbek xalqining qiyin sharoiti haqida hikoya qiladi. Asarda qarama-qarshi bo‘lgan ikki katta kuch tasvirlanadi. Bulardan biri qishloqlik mehnatkashlar bo‘lsa, ikkinchisi boylar va amaldorlardir. Bir tomonni G‘ofur, ikkinchi tomonni esa Solihboy aks ettiradi. Solihboyning barcha buyruq va talablarini so‘zsiz bajargan G‘ofur kun o‘tgan sayin boyning buyrug‘idan bosh torta boshlaydi. Chunki boyning adolatsiz va beshafqat ekanligini anglab yetadi. G‘ofurning e’tirozlari va noroziliklarini ko‘rgan boy unga ma’naviy zarba berish uchun turmush o‘rtog‘i Jamilani qo‘lga kiritmoqchi bo‘ladi. Muayyan vaqtdan so‘ng podshohga qarshi isyon qilgani uchun G‘ofur Sibirga surgun qilinadi. Boy uning ayoli Jamilaga uylanish payiga tushadi. Lekin Jamila o‘z nomusini himoya qilib, G‘ofurga bo‘lgan sadoqati isboti sifatida zahar ichadi. G‘ofur Sibirda siyosiy faolga aylanadi. Surgundan so‘ng vatanga qaytadi. Asar yakunida Solihboy o‘z jazosini oladi.

“Boy ila xizmatchi” dramasida G‘ofur, Jamila va Gulbahor ijobiy obrazlardir. G‘ofur asar boshida xizmatchi sifatida namoyon bo‘lgan bo‘lsa, asar oxirida siyosiy faolga aylangani kuzatiladi. G‘ofur yuksak ma’naviyatli inson bo‘lib, o‘z muhabbatiga doimo sodiq bo‘lib keladi. Xalqning og‘ir turmush tarziga o‘z e’tirozini bildirishdan tortinmaydi. Asarda bir necha bor xalqqa xitob qilishi bunga yorqin misoldir.

Asarda Solihboy, Qodirqul mingboshi, Xonzoda, qozi va boshqa obrazlar o‘zlarining manfur siymolari bilan nafrat obyektiga aylanadilar. Solihboy katta amaldor bo‘lishiga qaramay, xalqning to‘lib-toshgan g‘azabiga qarshi kurasha olmaydi, mag‘lubiyatga uchraydi. Muallif bu sahna orqali hayotda naqadar boy va kuchli bo‘lsang ham, o‘z zulming bilan haq, adolat oldida mag‘lubiyatga uchrashingga ishora qiladi.

Hamza Hakimzoda Niyoziyning 1926-yilda yozgan “Maysaraning ishi” komediyasi satirik ruhda bo‘lib, folklor namunalari asosida yaratilgan ushbu asar ma’naviyat masalalariga to‘xtaladi. Asarda vafodorlik, sevgi, sadoqat targ‘ib etiladi, sof muhabbatga g‘ov bo‘luvchi, muhabbatga ko‘ngilxushlik ko‘zi bilan qarovchi, uni o‘yinchoqqa aylantiruvchi barcha omillarga qarshi keskin e’tiroz bildiriladi. Asarda Oyxon va Cho‘pon sadoqat ramzi bo‘lsalar ham, asarning bosh qahramoni Maysaradir. Maysara, avvalo, zukko va ishning ko‘zini biluvchi obrazdir. Maysara o‘z zukkoligi bilan Cho‘pon va Oyxonning muhabbatlariga g‘ov bo‘lgan soxta oshiqlarni fosh etadi va ularni kulgili ahvolga soladi. Xususan, Maysara kelini Oyxonga ko‘z tikkan Mullaro‘zi va Xidoyatxon kabi shariat vakillari va amaldorlarni fosh qilish uchun makr ishlatadi. Ularning har biri bir-biridan bexabar Oyxon bilan ko‘rishish umidida Maysaraning uyiga keladi va Cho‘ponning oldida sharmanda bo‘lib qaytib ketishadi.

Komediyada xalq qo‘shiqlari va masallaridan foydalanish obrazlarni ochib berishga, asar tilining sodda va ta’sirchan bo‘lishiga sabab bo‘lgan.

“Maysaraning ishi” komediyasi katta muvaffaqiyat qozonadi. Bastakor Sulaymon Yudakov ushbu komediya asosida “Maysara” nomli operani yaratadi.

Hamza Hakimzoda Niyoziy “Paranji sirlari” (1927) fojiasida esa eski odat-an’analarning ta’siri va tazyiqi natijasida saodatlari bo‘g‘ib qo‘yilgan o‘smir qizlarning fojiasini ko‘rsatadi va buni asarning bosh qahramoni To‘laxonim siymosida aks ettiradi. U Rustamga ko‘ngil bergan bo‘lsa ham, yovuz niyatli insonlarning yovuz amallari natijasida og‘ir kunlardan o‘tadi va uning qurboniga aylanadi. Yozuvchi bularning barini Mirza Karimga bog‘laydi. Ayni paytda asarda muallif Mastura va Guljon obrazlaridan jamiyat va davrning asl yuzini ochib tashlashda foydalanadi. Hamzaning 1927-yilda yozgan “O‘zbek xotin-qizlariga” nomli she’rida ham eski odat-an’analarning tanqidi va ayol ozodligi muammolarini o‘z aksini topgan. Shoir she’rda ayollarni va qizlarni paranjini tashlab, maktabga borishga chaqiradi:

Keldi ochilur chog‘i, o‘zliging namoyon qil,
Parchalab kishanlarni har tomon parishon qil.

Maktab, anjuman borg‘il, unda fikr ochib gohi
Ilm-u fan tig‘i birla jahl bag‘rini qon qil.

Soyalarda sarg‘aygan yuzlaring qilib gulgun,
Sen ham ahli donishlar bazmini guliston qil.

Hamza Hakimzoda Niyoziy o‘tgan asrning 20-yillarida ketma-ket “Yer islohoti”, “Mart qurboni Oynisa” va b. kichik hajmli sahna asarlari ham yozgan. Bu asarlarda ayol ozodligi, yangi jamiyat tarannumi va tuproq islohotlari masalalari ko‘tariladi. Bu asarlar ko‘proq targ‘ibot xarakteridagi asarlardir. Masalan, muallif “Yer islohoti”da yangi jamiyat mohiyatini, qishloqliklarga tuproq berilishi ishining ahamiyatini ochib beradi.

Hamza Hakimzoda Niyoziy kommunist ideologiyasida bo‘lgani uchun muammolarning yechim yo‘llarini aynan shu konsepsiya doirasida izlaydi. Bu esa uning ijodida ba’zi ziddiyatlarni keltirib chiqargan. Lekin uning ijodida ziddiyatlar bo‘lishiga qaramay, xalq turmush tarziga yaqinlik va xalqning kelajak orzu-umidlarining tarannumi katta o‘rin egallaydi.

ABDULLA QODIRIY

ABDULLA QODIRIY
(1894-1938)

Abdulla Qodiriy o‘zbek adabiyotini yangi g‘oyalar bilan boyitgan, zamonaviy o‘zbek adabiyotining badiiy saviyasini ko‘targan, roman

janri rivojida alohida xizmatlari bo‘lgan adibdir. U 1894-yil Toshkentda bog‘bon oilasida tug‘ilgan. Adib avval eski uslubdagi maktabda, so‘ng esa “rus-o‘zbek” maktabida o‘qiydi. A.Qodiriy bolaligidan badiiy adabiyotga qiziqish bildirib, 1909-yildan she’rlar va kichik hikoyalar yozadi. A. Qodiriyning 1917-yilgacha bo‘lgan ijodi janr jihatdan ko‘p qirrali hisoblanadi. U bu yillar davomida she’r, drama va hikoyalar yozadi va o‘z asarlarida eski odat-an’analar va jaholatning avjga chiqqanini, buning natijasida odamlarning achinarli ahvolda yashashlarini tanqid qilar edi. “Ahvolimiz”, “Millatimiz” she’rlari, “Baxtsiz kuyov” (1914), “Juvonboz” (1915) pyesalari, “To‘y” (1915), “Jinlar bazmi” (1916) va boshqa hikoyalarida jamiyatning nuqsonlari ochib beriladi.

1915–1917-yillarda A.Qodiriy madrasada tahsil oladi. Bu yerda u adab va fors tillarini o‘rganadi. Arab va fors tillarini bilgani uchun Sharq adabiyoti va madaniyati bilan yaqindan tanishadi. 1915-yilda “Baxtsiz kuyov” pyesasi chop etiladi. 1916-yilda esa yozuvchining “Juvonboz” hikoyasi nashr etiladi. Bular Abdulla Qodiriyning chop etilgan ilk asarlari hisoblanadi.

1917-yildan so‘ng Abdulla Qodiriy jurnalistika sohasida ishlaydi. 1923-yilda ilk o‘zbek satirik jurnali bo‘lgan “Mushtum”da muharrirlik bilan shug‘ullanadi. Abdulla Qodiriy 1924-yilda Moskvaga borib, Davlat jurnalistika institutiga kiradi. Moskvadagi tahsil Abdulla Qodiriy ijodiga katta ta’sir ko‘rsatadi.

Bu yillarda u rus tilini mukammal o‘rganadi, rus va Yevropa madaniyati bilan yaqindan tanishadi. Rus tilini chuqur o‘rgangani uchun 1927–1930-yillarda ruscha-o‘zbekcha lug‘at tuzadi, rus tilidagi darsliklarni o‘zbekchaga o‘giradi. Chexov, Gogol, Mark Tven, Emil Zolyan, Deni Didroning bir necha asarini o‘zbek tiliga tarjima qiladi. Bu sohada uning eng katta xizmatlaridan biri Abdulla Qodiriy tarjima qilgan bir qancha asarlarni tahlil qilib, bu asarlarga adabiyotshunos olim sifatida baho berishida edi. Masalan, 1936-yilda yozgan maqolasida u Chexov ijodini tahlil qiladi va adabiyotning ustun jihatlar borasida qimmatli fikrlar aytadi.

1919-yildan boshlab Abdulla Qodiriy “O‘tgan kunlar” romani uchun material yig‘adi. 1922-yilda ushbu romanning birinchi qismini tamomlaydi va qismlarga bo‘lib “Inqilob” jurnalida chop ettira boshlaydi.

“O‘tgan kunlar” romanining birinchi qismi kitob bo‘lib 1924-yilda, ikkinchi qismi 1925-yilda, uchinchi qismi esa 1926-yilda chop etiladi.

1926-yilda Abdulla Qodiriy katta shov-shuvga sabab bo‘lgan “Mehrobdan chayon” romanini yozadi. Asar ilk bor 1929-yilda nashr etiladi. 30-yillardan boshlab Abdulla Qodiriy ko‘proq zamonaviy muammolarga e’tibor qaratadi. Hikoya va romanlarda yangi jamiyat va u yuzlashgan muammolar A. Qodiriyning bu davrdagi ijodi asosini tashkil etadi. Yozuvchining 1934-yilda yozgan “Obid ketmon” romanida kollektivlashtirish davridagi sinfiy ziddiyatlar ko‘rsatiladi, davrning real hayot tarzi aks ettiriladi. Abdulla Qodiriy demokratik adib bo‘lib, shaxsga sig‘inish davrining qurboni sifatida 1938-yilda qatl qilinadi. 1956-yilgacha ijodining o‘rganilishi va targ‘ibi taqiqlangan edi. 1956-yilda oqlangani uchun keyingi yillarda ijodi tadqiq etilishiga imkoniyat tug‘ildi.

IJODI

Abdulla Qodiriyning umri qisqa bo‘lishiga qaramay, ortida katta adabiy merosni qoldirib ketgan. U she’rlar, hikoyalar, pyesa, qissa va romanlarida xalqning tarixiy o‘tmishi va bugungi hayot realliklarini aks ettirib, o‘z xalqini baxtiyor ko‘rish orzusida bo‘lgan. Mashhur o‘zbek olimi Izzat Sultonov uning ijodidagi bu xususiyatni asos qilib olib “Abdulla Qodiriyning asarlari badiiy mahorat namunasidir” deb qayd etgan.

O‘zbek yozuvchisi va olimi Oybek ham Abdulla Qodiriy ijodini “avvalo hayotiyligi bilan ajralib turuvchi san’at” deb hisoblagan.

Abdulla Qodiriy “Baxtsiz kuyov” (1914) dramasida ijtimoiy hayotning noto‘g‘ri tarozisidan kelib chiqqan adolatsizliklarni tanqid qiladi. Solih asarning bosh qahramoni bo‘lib, u hayotdagi ehtiyojlar girdobida azob cheksa ham, kelajakka katta umid bilan boqadi. Lekin u yashagan jamiyatning chidab bo‘lmas qonun-qoidalari orzularini chippakka chiqaradi. Shuning uchun ham hodisalar Solihning fojiasi bilan yakunlanadi.Asarda sodir bo‘lgan hodisalar o‘sha davrning haqiqatlari darajasida taqdim etiladi. Abdulla Qodiriy asarda faqat tanqid yo‘lini tanlamaydi, balki hodisalarning sababini ham izlaydi.

“Shubha” (1935) hikoyasi 30-yillardagi qishloq hayoti va sinfiy nizolarni aks ettiradi. Hikoyada obrazlar ikkiga ajraladi. Bir guruh kolxoz hayotini, yangi jamiyatni qo‘llab-quvvatlaydi, ikkinchi guruh esa bularga qarshi e’tiroz bildiradi.

Shuning uchun ham ikki qutb namoyandalari bo‘lgan To‘ychiboyev, Zuhurov, Xoliqov va boshqalar tabiiy ta’sir bag‘ishlaydilar.

O‘zbekistonda kollektivlashtirishning olib borilishi va mamlakat

qishloqlarida yuz bergan hodisalarni aks ettiruvchi boshqa asar "Obid Ketmon" qissasidir. Muallif "Chetan" kolxozi aholisi timsolida bir-biriga yon bosmaydigan, oʻz maqsadlari yoʻlida kurashlarini tasvirlaydi. Asarda hodisalar ideologik aspektdan aks ettirilgani sababli "kolxoz baraka, kolxoz yoʻli toʻgʻri yoʻl" ifodalarining tez-tez takrorlanishi va gʻoya shaklida yuzaga chiqishi shior ta'siri bagʻishlaydi. Shubhasiz, bu sobiq sovet tuzumi ideologiyasi talablaridan kelib chiqardi. Asar qahramoni Obid oʻrtahol qishloqlik boʻlib, mehnatsevar, tajribali odamdir. U ketmon laqabi bilan taniladi. Obid kolxozga sidqidildan a'zo boʻlib yoziladi va kolxozning rahbarlaridan biriga aylanadi. Asarning asosiy obrazlaridan boʻlgan Berdi tatar, Rafiqov, Usmon, Xatib, Muhsin, Xolmirza aka, Sobirov, Sultongul va b. oʻz harakat, hodisalarga munosabati bilan ajralib turadi. Shuning uchun ham diqqatni jalb etuvchi ikki mulla obrazi Xatib va Muhsin din xodimi sifatida bir xil tanqid qilinmaydi. Abdulla Qodiriy Muhsinga keskin planda yondashsa, Xatibni muloyim til bilan tanqid qiladi.

Abdulla Qodiriy oʻzbek adabiyotidagi eng katta xizmatlaridan biri roman janriga asos solgani hisoblanadi. Adabiyotshunoslar uni faqat oʻzbek adabiyotidagi roman asoschisi sifatida emas, balki butun Oʻrta Osiyoda romanning shakllanishida katta ta'sir koʻrsatgan shaxs sifatida baholaydilar. Mashhur sharqshunos olim Bertels oʻzbek romanchilik maktabining yaratilishida Abdulla Qodiriyning alohida xizmati borligini ta'kidlagan.

Abdulla Qodiriyga ikki asari shuhrat olib keladi. Bulardan biri "Oʻtgan kunlar" (1926), ikkinchisi "Mehrobdan chayon"dir (1928).

"Oʻtgan kunlar" romanida XIX asrning birinchi yarmidagi ijtimoiy adolatsizlik, mavhumlik va jaholat tanqid qilinadi. Asar sobiq sovet tuzumida yashovchi koʻplab xalqning, shu jumladan, Yevropa xalqlarining tiliga tarjima qilingan.

"Oʻtgan kunlar" ilk oʻzbek romani sifatida 1968-yilda nemis tiliga tarjima qilinib, Berlin shahrida chop etildi. Hatto nemis adabiyotshunos olimi Niota Tunnin roman toʻgʻrisida chop etgan ilmiy maqolasi bu asarning Gʻarbda katta qiziqish uygʻotganidan dalolatdir.

"Oʻtgan kunlar" romanining mazmuni ilgʻor tafakkurli Otabek va uning tarafdorlari bilan ularning dushmanlari oʻrtasidagi ziddiyatlardan tashkil topgan.

Otabek romanning bosh obrazidir. U oʻz davrining barcha jirkanch qonun-qoidalariga qarshi kurashadi. Uning Kumush bilan muhabbat sarguzashti roman syujetining asosini tashkil etadi. Ularning bir-biriga boʻlgan muhabbati eski odatlarga sigʻmaydi, yovuz niyatli odamlarning e'tirozlariga sabab boʻladi.

Otabek Kumushni sevishiga qaramay, Zaynabga uylanishga majbur

boʻladi. Zaynab Otabekning Kumushga boʻlgan kuchli muhabbatiga hasad qiladi, shu tufayli Kumushni zaharlab oʻldiradi. Asar yakunida na Otabek, na Kumush, na Zaynab oʻz maqsadlariga yeta oladi. Kumushning oʻlimidan soʻng Otabek Zaynabni uydan quvib soladi, Zaynab aqldan ozadi, Otabek esa Margʻilonga ketib, chor qoʻshinlariga qarshi kurashda doʻsti bilan birga qahramonlarcha halok boʻladi. Muallif uning oʻlimini asar yakunida quyidagicha taqdim etadi: "1277-nchi yilning kuz kezlarida boʻlsa kerak, Yusuf-bek hoji Qanoatshodan bir xat oldi. Qanoatsho Avliyo otadan yozar edi. "Oʻgʻlingiz Otabek yana bir kishi bilan bizning qoʻshunda edi. Olmaota ustidagi oʻrus bilan toʻqunishmamizda birinchi safimizni shu ikki yigit oldi va qahramonona urushib shahid boʻldi. Men oʻz qoʻlim bilan ikkisini dafn etdim..." Koʻrinib turganidek, bu yerda badiiylik yuqori emas. Ya'ni Abdulla Qodiriy faktni, hodisani hech bir boʻrttirishlarsiz, badiiy tasvir ifodalarsiz berish bilan haqiqatga sodiq qolganini namoyish ettirgan.

Abdulla Qodiriy tarixiy mavzuda yozgan romanlaridan biri "Mehrondan chayon" asaridir. Asarda muallif hodisalarga sodiq qolib, Xudoyorxonning saroyidagi beshafqatliklarni qalamga olgan. A.Qodiriy 1928-yil 5-fevraldagi maqolasida oʻz fikrini quyidagicha bayon qiladi: "Turkiston feodallarining keyingi vakili boʻlgʻan Xudoyorning oʻz xohishi yoʻlida dehqon ommasi va mayda hunarmand - kosib sinfini qurbon qilishi, mamlakat xotin-qizlarini istagancha tasarruf etishi, bunga qarshi kelguchilar tilasa kim boʻlmasin, rahmsiz jazo berishi roʻmonning mavzuidir." Albatta, muallif oʻz maqsadini amalga oshirayotganda davrning ijtimoiy-siyosiy xususiyatini boʻrttirib koʻrsatadi. Buning uchun avvalo, kurashayotgan kuchlarning real tasviriga koʻproq joy ajratadi va oʻz qahramonlarini quyidagicha tasvirlaydi: "Xudoyorning bu yoʻldagʻi birinchi istinodgohi boʻlgʻan ulamolar, ularning ichki-tashqi ahvoli, axloqi, madrasa va oila hayoti, ulamoda insoniy his bitkanligi va qolgʻani ham xabosat pardasi ostida sezilmas darajaga yetkanligi mundarija sigʻdirgʻan qadar bayon qilinadir. Bular roʻmonning nomargʻub - manfiy qahramonlari. Ikkinchi tarafda mazkur qora kuchlarga qarshi "tuban" sinf - kambagʻallar, ularning xonliq tuzilishiga, qora kuch - ulamo alayhiga chiqishi. Mehnatkash kambagʻallarning axloqi, sajiyasi, oilasi, turmishi va bir-biriga aloqasi, samimiyati".

Koʻrinib turganidek, muallif oʻz soʻzlari bilan ziddiyatdagi kuchlarning kimligi, qaysi tabaqaga mansub ekanligi toʻgʻrisida ma'lumot beradi. Asarning yuqori sifatlaridan biri muallif tom ma'noda tarixiy faktlardan chetga chiqmagani edi. Muallifning oʻz soʻzlari bilan aytadigan boʻlsak, "soʻnggʻi margʻub qahramonlarni oʻzbek tarixining hazmi koʻtargan qadar oʻz holicha olishqa" tirishgan. Chunki "shundan ortigʻi soxta boʻlishi ustiga kitobning qadrini ham tushurar edi".

Bu kabi munosabat orqali yozuvchi oʻsha davrdagi ijtimoiy-siyosiy tarixni, odamlarning turmush tarzini, axloq va xatti-harakatlarini, barcha etnografik sharoitlarini ochib bera olgan.

"Mehrobdan chayon" romanining bosh qahramoni Anvar boʻlib, uning bolaligi tasvirlangan sahnalar mavjud boʻlsa-da, saroyda ishlagan davri koʻproq diqqat markazida edi. U xayrixoh, doʻstlikka sadoqat bilan yondashuvchi obrazdir. Madrasada tahsil olgan yillarida doʻsti Nasimiyning oʻlimi Anvarning qalbida katta iz qoldirgani bevosita uning samimiyligi va vafodorligidan dalolat beradi. U saroyda mirza, soʻng esa mirzaboshi etib tayinlanadi. Aslida muallif bu yerda ikki katta farqdan, ikki katta nuqsondan soʻz ochadi. Bir tomonda Xudoyorxon va uning tarafdorlari, ikkinchi tomonda oʻz amallari bilan bir qancha insonlarning mehrini qozongan Anvar. Muallif Anvarning saroyda mirzaboshi etib tayinlanishi bilan Xudoyorxon xalq uchun jon kuydiruvchi insonlarga lavozim berishini aytmoqchi boʻlmagan.

Aksincha yozuvchi bu faktga tabiiy qarab, shunchaki Xudoyorxonning boshqaruvda faol xizmatni talab qilganini koʻrsatadi. Chunki Xudoyorxon Anvarning ishga mas'uliyatini va savod bilan farmon yoza olishini e'tiborga olib, bu qadamni tashlaydi. Xonning nazarida Anvardan boshqa hech kim bu ishning uddasidan chiqolmas edi. Demak, xon bu ishga qoʻl urganda, uning xalqqa tegadigan yordamini emas, oʻz ishining davomiyligini koʻzda tutadi. Shuning uchun ham Anvar mirzaboshi etib tayinlanishi toʻgʻrisida quyidagicha fikr bildiradi: "Yana men mirzoboshi boʻlib qolsam bu ohu zorlarning, toʻkilgan ma'sum qonlarning ichida bilfe'l suzarman. Bu vaqt manim azobim bevosita boʻlur. Balki bunda ishtirok ham qilarman. Chunki xongʻa yaxshi koʻrunish uchun koʻb ishlarni uning istagicha koʻrsatish, zulm pichogʻini qayrab berish, shu mansabda uzoq yashamogʻimning asos shartidir".

Anvar mirzaboshi etib tayinlangandan soʻng katta mashaqqatlarga duch keladi. Asarning ushbu qismigacha saroydagi qingʻir ishlar haqida soʻz ochilmaydi. Yozuvchi Anvardan saroyni yoritish uchun vosita sifatida foydalanadi. Biz uning yuqori amalga tayinlanishi orqali hokimiyat va saroyning jirkanch siyosati bilan tanishamiz. Anvar mirzaboshi boʻlgach ham avvalgi doʻstlari bilan aloqani uzmaydi. Masalan, boʻzchi Safar bilan davom etgan doʻstligi bunga misol boʻla oladi. Boshqa tomondan u shikoyat uchun kelgan mehnatkash odamlarga e'tibor qaratadi. Umuman olganda saroy muhiti uni oʻzgartirishga kuchi yetmaydi. Aksincha, u avvalgi hayoti va prinsiplariga sodiq qoladi. Muallif asardagi hodisalarni keskinlashtira boshlaydi. Anvarning saroyga boʻlgan nafrati kun sayin ortadi, u mirzaboshilik lavozimidan ozod boʻlishga urinadi.

Muallif asarda saroyni toʻrga oʻxshatadi. Aslida bularni bilaturib Anvarning u yerdan qutula olmasligini yozuvchi uning toʻrga tushish deb

tavsiflaydi. Boshqalarni saroy fitnalardan asrash niyatida boʻlgan Anvarning oʻzi bu fitnalarning qurboniga aylanadi. Qayligʻi Ra'no badxohlar tomonidan juvonboz Xudoyorxonga tavsiya qilinadi. Xon qizning otasi Solih Maxdumning oldiga sovchilarini yuboradi. Solih Maxdum xon qaynotasi boʻlishni afzal bilib, qizning fikrini soʻramay, rozilik berib yuboradi. Anvarning azob-uqubati, qaygʻusi bu hodisadan soʻng kuchayib ketadi. Avvaliga bu hodisaga munosabatini bildirmagan Anvar ichetini kemiradi: "Anvar oʻzini favqulodda tekis ushlab borar, hozir unda boyagʻi oʻzgarishlarningʻ hech birisi ham koʻrinmas edi. Sultonali mirzo bu bemaza gapni Anvarning koʻnglidan chiqarishqa tirishib haligidek yupatishlarni ogʻzidan qoʻymas, eshitkuchi esa qisqagʻina jumla bilan uning fikriga qoʻshular yoki iljayib, tasdiq ishorasini berar edi".

Hech kimga bu toʻgʻrisida ogʻiz ochmagan Anvar kin-quduratini ichiga yutadi. Aslida yozuvchi bu yerda Anvarning keskin e'tirozi va isyonini koʻrsatishi mumkin edi. Lekin oʻsha davrda xonning mutlaq hukmronligi va beshafqat, qonxoʻr, zolim ekanligi ma'lum boʻlgani uchun Anvarning e'tirozi tabiiylikdan yiroq boʻlar va asarning saviyasi pasayar edi.

Biz asar yakunida Ra'no va Anvarning birgalikda qochib, Sultonalining uyiga kelganiga, bu voqeadan soʻng Sultonali Xudoyorxonning gʻazabiga duchor boʻlganiga guvoh boʻlamiz. Anvar saroyga oʻz oyogʻi bilan kelmasa, Sultonali osilishini ovoza qiladi. Anvar doʻstini qutqarish uchun saroyga boradi. Yozuvchi bu yerda Anvarning doʻstga boʻlgan sadoqatini yaqqol namoyon qilgan.

"Mehrobdan chayon" romanidagi eng hayajonli sahnalardan biri Anvarning saroyga qaytishidir. Biz bu yerda Anvarning mardligi va oʻlimning koʻziga tik boqa oladigan shaxsligini koʻrishimiz mumkin. Anvarning akasi Qobilboyning yordami bilan oʻlimdan xalos boʻlgan Anvar qayligʻi Ra'no bilan Toshkentga qochib ketadi. A.Qodiriy romanni shu voqea bilan yakunlaydi. Lekin romanda Mirzo Anvarning keyingi taqdiri haqidagi ma'lumot juda qiziqarli maqomga ega. Bu qismda muallif oʻz otasining guvohligini asos qilib olib, Mirzo Anvarning Toshkentda Ra'noga uylanishi, qaysi sharoitda va qanday yashagani haqida ma'lumot beradi. Hatto otasi Ra'no bilan Anvarning nikoh marosimida ishtirok etganini bildiradi. Muallif Anvar Xudoyorxonning afvi haqida xabar topgach, Qoʻqonga qaytganini qayd etadi. Bu hodisadan soʻng A.Qodiriy Mirzo Anvarning hayoti toʻgʻrisida ikki ehtimolni tilga oladi. Bir ehtimolga koʻra, Xudoyorxon Anvarni yolgʻondan Qoʻqonga chaqirib olib, qatl qildiradi. Ikkinchi taxminga koʻra esa Mirzo Anvar Qoʻqonga qaytgach, uzoq umr koʻradi va oʻz ajali bilan vafot etadi. Abdulla Qodiriy bularni nazarga olib, Anvarning hayotini noma'lum tarzda yakunlashga majbur ekanligini qayd qiladi. Bu muallifning haqiqat asosida asar yozishning mas'uliyatini anglab yetganidan dalolatdir.

Asarning yana bir bosh qahramoni Ra'nodir. Muallif Ra'no tug'ilib-o'sgan uy va muhit to'g'risida atroflicha ma'lumot beradi. U Solih Maxdumning qizi bo'lib, oilaning to'ng'ich farzandidir. Shuning uchun ham uy yumushlari uning zimmasida bo'ladi. Asarda Ra'noning zohiriy go'zalligi bilan botiniy go'zalligi jipslashib ketadi. Muallif uni quyidagicha tasvirlaydi: "Ra'noning sochi gungurt-qora, ya'ni quyoshsiz joylarda qora ko'rinsa ham quyoshda bir oz sarg'ish bo'lib ko'rinar edi. Shunga o'xshash Ra'noning ko'zida ham buning asari ko'ruladir: mudavvarga moyilroq jodu ko'zi kishiga qattiq qarag'anda qoraliqdan boshqacha yana bir turluk nur sochar edi. Kipraklari ostida nafis bir surma doirasi bor edi".

Ra'no 14 yoshida ibtidoiy maktabni bitiradi. U tahsilini asosan otasining maktabida oladi. Ra'no "Haftiyak", "Qur'on", "Chahor kitob", "So'fi Olloyor", "Maslaki muttaqin", adabiyotdan esa Navoiyning barcha asarlari, Fuzuliy, Amiriy, Xoja Hofiz Sheroziy va Mirzo Bedilni o'qib o'rganadi. Shuningdek, o'zi ham she'r yozadi. Bulardan Ra'no savodi o'tkir, zukko, odobli qiz ekanligi ayon bo'ladi va Anvarni maftun qilgan xislatlari ham shulardir.

Umuman olganda, Anvar bilan kelajak taqdiri uni doim o'ylantirgan bo'lib, bu yo'lda Ra'no zimmasidagi mas'uliyatni his qiladi. Ra'no jasoratli qiz bo'lib, qiyin onlarda o'zini yo'qotmaydi. Shu jihatdan Ra'no "O'tgan kunlar"dagi Kumushdan butkul farq qiladi. U Kumushga qaraganda jasoratli va dovyurak obraz bo'lib, suyuklisi Anvar bilan eng og'ir sharoitlarda ham qolishga, vaziyatdan chiqish uchun har qanday ishga qo'l urishga ham tayyor. Shuning uchun ham Ra'no asar so'ngida o'z maqsadiga yetadi.

Romandagi ijobiy qahramonlar qatorida Sultonali, Safar bo'zchi, Rahim, Sharif, Qobilboylar bor. Muallif ularning har biriga alohida to'xtalib o'tib, bu obrazlarning xususiyatlaridan so'z ochadi. Natijada nomlari aytib o'tilgan har bir shaxsning faoliyati, shaxsiyati, turmush tarzi to'liq tasvirlanadi.

Abdulla Qodiriy asarda Solih Maxdum obrazini serqirra qahramon sifatida yaratgan. Solih Maxdum o'qituvchi bo'lgani uchun adib uni keskin tanqid qilishdan chekinadi. Yozuvchi Solih Maxdumning nuqsonlari, kamchiliklari haqida yozar ekan, u ustoz bo'lgani uchun, ko'p insonlarga ta'lim bergani uchun ham uni ko'p tanqid etishning hojati yo'qligini qayd etadi. Bundan keyingi qismlarda muallif o'z fikrlariga amal qilib, Solih Maxdumni tanqid qilmaydi, shunchaki uning hayotini yoritadi. Bu jarayonda esa obrazning kimligi, xarakteri ochiladi. O'quvchi uning xasis, boylikka o'chligiga o'zi guvoh bo'ladi. Pul uchun Solih Maxdum o'z kasbiga va yoshiga yarashmagan qiliqlar qilishdan ham tap tortmaydi. O'quvchi Solih Maxdum o'zini xonning qaynotasidek tutishi sahnasi

orqali uning butkul yangi qirralariga guvoh bo‘ladi. Asarning oxirida muallif Solih Maxdumning kulgili vaziyatda tushishi orqali inson aqidasining jirkanchliklariga qarshi e’tirozini bildiradi.

Asarda beshafqatligi, razil va axloqsizligi bilan ajralib turuvchi personajlardan biri Xudoyorxondir. Taxminan 1865-yilda uchinchi marta taxtga chiqqan Qo‘qon xoni Xudoyorxonning zulm va zo‘ravonligi ortadi. Sirdaryo kanalining qurilishida odamlarga berilgan zulm uning beomonligining yorqin namunasidir. Kanal qurilishi vaqtida odamlar och ahvolda ishlaganlari uchun ketmonni ko‘tarishga ham kuchlari qolmaydi. Bu sharoitda xonning ularni jazolashi naqadar berahm ekanligidan dalolat beradi. Xudoyorxon doimo o‘z hokimiyatini kuchaytirish tashvishi bilan bo‘lib, diniy ulamolarni, savdogarlarni, amaldorlarni atrofiga yig‘ib oladi. Bo‘sh xazinani esa og‘ir ahvoldagi xalqdan yig‘ilgan soliq hisobiga to‘ldiradi. Muallif Xudoyorxonning hokimiyat davrini asarda quyidagicha tavsiflaydi: “Xudoyorning erkin nafas olib, Farg‘ona ustida o‘zi tilagancha qamchi o‘ynatqan va zulm tig‘ini kambag‘allar qoni bilan sarbast bo‘yag‘an so‘ngg‘i davridir… Xazinaning bo‘shlig‘ini, o‘ylang‘an ishning nihoyatda ulug‘lig‘ini andisha qilmadi”. Yozuvchi xonning ayollarga o‘chligi, uning haramxonasida haddan ortiq ko‘p ayollar borligiga diqqatni jalb etadi. Bu to‘g‘risida xonning rafiqasi Og‘acha oyim bilan Gulshanning suhbati katta ahamiyat kasb etadi. Og‘acha oyim Gulshanga “mundan so‘ng haramga xotin va kaniz keltirilmasin” deydi.

Xon harami, xotinlari, o‘rdadagi qullar haqidagi aniq ma’lumotlar asarda salmoqli o‘rin tutadi. Ular bilan tanishganda hujjatli-tarixiy, publitsistik asar o‘qiyotganday bo‘lasiz. Yozuvchi ba’zan qahramonlari tabiatini, xususan haramdagi qizlar fojiasini hazil-mutoyiba, o‘yin-kulgi orqali ochib beradi. Ammo bu kulgili bo‘lib tuyulgan hodisalar zamirida jiddiy insoniy drama va shafqatsiz haqiqat yotadi.

Xudoyorxonning atrofiga yig‘ilgan insonlarning eng qabih va razili Abdurahmon bo‘lib, u amal, shon-shuhratga o‘ch odamdir. Yozuvchi Abdurahmonni chayonga o‘xshatadi. Anvar unga yaxshilik qilsa ham, u minnatdor bo‘lish o‘rniga yomonlikni tanlaydi. Mulla Abdurahmonning do‘stlari Kalonshoh va Shahodat mufti ham salbiy qahramonlardan sanaladi. Yozuvchi bu uch personaj timsolida qalbi xiyonat va g‘arazga to‘lgan odamlarning obrazini yaratib, ularga nafratini namoyon qilgan.

Xulosa qilib aytganda, “Mehrobdan chayon” romani yuksak g‘oya-mazmuni va badiiy xususiyatlari bilan ajralib turuvchi asardir. Asarda syujet sistematikligi va dramatikligi oldinga qo‘yilgan maqsadning amalga oshishida muhim ahamiyatga ega. “Mehrobdan chayon” romani “orttirmay va kamitmay” o‘z holicha jamiki qirralari, tovlanishlari bilan gavdalantirgan, xarakterlar olamini, ruhiyatini o‘ziga xos ohanglar, bo‘yoqlar vositasida kashf etib bergan o‘xshashi yo‘q badiiy obidadir.

CHOʻLPON

CHOʻLPON
(1897-1938)

Zamonaviy oʻzbek adabiyotining yirik vakillaridan biri boʻlgan, shoir, iste'dodli nosir va dramaturg Abdulhamid Sulaymon oʻgʻli Choʻlpon 1897-yilda Andijon shahrida tavallud topgan. Choʻlpon uning taxallusi boʻlib, "yulduz" degan ma'noni anglatadi.

U avval eski uslubdagi maktabda, soʻng esa madrasada tahsil oladi. Uning ijtimoiy-siyosiy va ilmiy dunyoqarashining shakllanishida, adabiyotga qiziqishi uygʻonishida shoir otasi Sulaymonning (1874–1929) oʻrni katta boʻlgan.

Choʻlpon mukammal madrasa tahsilidan soʻng butun Turkistonda tengi yoʻq zakovati bilan dong tarata boshladi. U arab, fors, turk va rus tillarini oʻrganadi va bu tillardagi adabiyot namunalarini asl nusxasidan oʻqishga muvaffaq boʻladi. Firdavsiy, Hofiz, Sa'diy, Umar Xayyom, Rumiy, Fuzuliy, Nasimiy, Tavfiq Fikrat, Namiq Kamol, Abdulhaq Hamid, Abdulla Toʻqay, Pushkin, Gogol, Lermontov va oʻnlab ijodkorlarning asarlarini oʻz tillaridan oʻqishi uning ma'naviy uygʻonish va rivojiga kuchli ta'sir oʻtkazgan.

Choʻlpon adabiyotga 1913-yilda 16 yoshida qadam qoʻygan boʻlib, bu yillarda Turkistonda ma'rifat harakati keng yoyilgan edi. Shuning uchun ham shoirning aksariyat she'rlari ma'rifatchilik gʻoyalari targʻiboti bilan ajralib turardi. Choʻlpon bu yillarda hikoya va ocherklar ham yozgan. Ijodining ilk davrida yozgan she'r, hikoya va ocherklari "Fargʻona ovozi", "Sadoi Turkiston", "Turkiston viloyati gazetasi", "Oyina", "Shoʻro" kabi gazeta va jurnallarda chop etilgan.

Choʻlpon 20 yoshida Oktyabr inqilobi gʻalaba qozondi. Inqilobdan soʻng bir qancha yangi gazetalar chop etildi. Choʻlpon yangi chiqa boshlagan "Qizil bayroq", "Turkiston", "Buxoro axboroti" gazetalarida ishlaydi.

U badiiy va publitsistik ijodida xalqining ozodlik, mustaqillik, saodat orzularini ifodalagan va shu sababli zolim bolshevik aqidali odamlar tomonidan ta'qibga duchor boʻlgan.

Choʻlponning she'riy asarlari "Oʻzbek yosh shoirlari", "Uygʻonish" (1922), "Buloqlar" (1923), "Tong sirlari" (1926) va "Soz" (1935) toʻplamlari shoirning milliy tafakkur va gʻoyalarini aks ettirish nuqtayi nazaridan diqqatni jalb etadi.

Milliy ozodlik va milliy baxt yoʻlida kurashga boʻlgan ishtiyoqi tufayli Choʻlpon 1937-yil kuzda qamoqqa olinadi. U 1938-yil 5-oktyabrdagi qarorga koʻra "xalq dushmani" nomi bilan otib tashlanadi. Ommaviy

qatag‘on davrida uning uyi tintuv qilinadi va bir qancha asarlarning qo‘lyozmasi yo‘q qilinadi. Cho‘lpon 1956-yilda oqlanib, adabiy merosi o‘rganilishi va targ‘ib etilishiga qo‘yilgan taqiqlar bekor qilinadi. Aqida bo‘yicha xalqiga sodiq bo‘lgan Cho‘lpon nafaqat o‘z yurtida, balki butun turk dunyosida hurmat-ehtirom bilan yod olib kelingan.

“Turkiyada chop etilgan “Turkiston” jurnali 1989-yildagi sonining birida XX asrda Turk dunyosining ikki darg‘asini birvarakayiga yo‘qotgani to‘g‘risida jar solishi bejiz emas. Bu shaxslardan biri Turkiyani 14 imperialist davlatning qonli changalidan xalos qilib, Turkiya Respublikasiga asos solgan dohiy sarkarda Mustafo Kamol Otaturk bo‘lsa, ikkinchisi butun Turon dunyosining faxri sanalgan, nomi jahon adabiyot tarixiga oltin harflar bilan yozilishga loyiq bo‘lgan Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lpondir” [13].

Cho‘lpon shoir, nosir va dramaturg bo‘lish bilan birga, adabiy tanqidiy maqolalari va mukammal tarjimalari bilan ham tanilgan shaxsdir. Uning “Adabiyot nadir?”, “Muhtaram yozuvchilarimizga”, “Tagor va tagorshunoslik”, “Mirzo Ulug‘bek”, “500 yil” va shu kabi ilmiy-tanqidiy hamda publitsistik maqolalari san’at va ijtimoiy-siyosiy hayot muammolarini tahlil qilish bo‘yicha hamiyati hisoblanadi. Shuningdek, Cho‘lpon Aleksandr Pushkinning “Dubrovskiy”, Gogolning “Tergovchi”, I.S.Turgenevning “Cho‘ri qiz”, A.M.Gorkiyning “Ona”, Shekspirning “Hamlet” va boshqa asarlarni o‘zbek tiliga tarjima qilib, o‘z iste’dodini namoyish etadi. O‘z xalqi va davlatining milliy mustaqilligi, milliy ozodligi yo‘lida joni-ni fido qilgan Cho‘lpon ijodi hozirgacha xalq tomonidan ardoqlanadi. Cho‘lponga 1991-yilda Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Respublikasi Davlat mukofoti berildi va so‘nggi yillarda uning asarlari bir necha bor nashr etildi.

IJODI

Cho‘lpon keng va serqirra adabiy merosga ega. Milliy ongning uyg‘onishida, milliy-ma’naviy aqidaning shakllanishi va rivojlanishida Cho‘lpon ijodining ahamiyati katta.

1913-yilda ijodga qadam qo‘ygan Cho‘lpon she’rlarida asosan ma’rifiy qarashlarga ustunlik berardi. “Qurboni jaholat”, “Do‘xtir Muhammadyor” hikoyalari shoirning qullik va jaholatga qarshi kurash va isyonini aks ettiradi. Oktyabr inqilobining ta’siri natijasida o‘lkada sodir bo‘layotgan keskin ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar Cho‘lponning dunyoqarashiga kuchli ta’sir ko‘rsatdi.

Ijodidagi ma’rifatchilik g‘oyalari ochiqchasiga milliy ozodlik g‘oyalari targ‘ibotiga aylana boshladi. Masalan, shoirning 1921-yilda yozgan “Buzilgan o‘lkaga” she’ri xalqning ozodlik, saodat yo‘lidagi shoirning xavotiri, orzu va niyatining aniq ifodasidir. She’rda shoir Oktyabr inqi-

[13]Xalil Rizo Ulug’turk. Turon gulchambari, Boku, 1992, 57-bet.

lobidan soʻng oʻz baxti va saodatini topmagan, natijada parishon, gʻamli oʻlkasiga murojaat qiladi:

Ey, togʻlari koʻklarga salom bergan zoʻr oʻlka, Nega sening boshing uzra quyuq bulut koʻlanka?

Aslida shoir ritorik savollar bilan milliy hissiyotiga, menligiga teguvchi, mustaqilligini, davlatchiligini buzuvchi, yanchib oʻtuvchi kuchlarga qarshi nafrat va isyonini bildiradi:

Ot minganda qushlar kabi uchguvchi,
Erkin-erkin havolarni quchguvchi,

Ot chopganda uchar qushni tutguvchi, Uchar qushday yosh yigitlar qayerda? Togʻ egasi: sor, burgutlar qayerda?

Sening qattiq sirt-bagʻringni koʻp yillardir ezganlar,
Sen bezsang-da, qargʻasang-da koʻkragingda kezganlar,
Sening erkin tuprogʻingda hech haqqi yoʻq xoʻjalar,
Nega seni bir qul kabi qizgʻanmasdan yanchalar?

Choʻlpon xalqining, millatining boshi ustidagi qora bulutlarni quvish yagona xalos yoʻli deb hisoblaydi. Lekin buning oson emasligini, birlik va kurash namoyish ettirish bilan bu maqsadga yetish mumkinligini ta'kidlaydi:

Nega sening qalin tovshing "ket" demaydi ularga?
Nega sening erkli koʻngling erk bermaydi qoʻllarga?
Nega tagʻin tanlaringda qamchilarning kulishi?
Nega sening turmushingda umidlarning oʻlishi?
Nega yolgʻiz qon boʻlmishdir ulushing?
Nega buncha umidsizdir turishing?
Nima uchun koʻzlaringda tutashguvchi olov yoʻq?
Nima uchun tunlaringda boʻrilarning qorni toʻq?

Koʻrinib turganidek, "Buzilgan oʻlkaga" she'rida shoirning milliy mustaqillik va ozodlik gʻoyalari haddan ortiq yuqori boʻlib, millat boshiga qora kunlarni solgan "Koʻzi och, qorni toʻq" dushmanlariga nafrat ifodalangan.

"Oktyabr" she'rida esa ijtimoiy-siyosiy va tarixiy hodisalarga obyektiv munosabat bildiriladi. Choʻlpon bu she'ri bilan Oktyabr inqilobi va natijalarining asl mohiyatini ochib beradi. Shoir Oktyabr inqilobini dunyoni oʻz oʻqidan chiqarib yuborgan, xalqlarning milliy mustaqilliklari yoʻlidagi gʻov, milliy xalqlarni kelgindi mafkura girdobiga solgan soxta harakat, harbiy toʻntarish va millatlar uchragan yangi fojia shaklida tasvirlaydi:

–Ey, bukun, ey bu kun
Dunyolar sarsildi!
Fikrlar, xayollar,
Roʻyolar sarsildi!
Ey, bukun olovlar
Dunyoni yondirdi!
Insonlar och yerni
Qonlarga qondirdi!
Ey, bukun koʻklarda
Quyoshlar tutuldi.
Ey, bukun shamollar,
Boʻronlar quturdi!
Ey, bukun jahannam
Olovlar pushkurdi;
Ey, bukun vulqonlar
Zulmatka tukurdi!*,
Ey, bukun chaqmoqlar
Chaqdilar, chaqdilar…
Ey, bukun toʻfonlar
Oqdilar, oqdilar…
Ey, bukun doʻl kelib,
Olamni yiqqan kun!
Ey, bukun kurramiz
Mehvardan chiqqan kun!..

Shuning uchun ham shoir she'rining soʻnggi qismida inqilobning yolgʻon mohiyatini ochish bilan bu siyosiy harakatni umidlarni puchga chiqishi deb tavsiflaydi:

Doʻllarning olamni yiqishi: Hechdir!
Kurraning mehvardan chiqishi: Hechdir!

Choʻlponning 30-yillardagi ijodida inson va jamiyat, hayot va inqilob, madaniyat va axloq muammolariga yangi munosabat aks eta boshladi. "Soʻz" she'rida shoir xalq qudratining, xalq azmining qudratini namoyish ettiradi. "Xalq" she'rida esa muallif mavzuga chuqurroq yondashib, insonning jamiyatdagi oʻrni, uning kuch va qudrati toʻgʻri yoʻnaltirilishi va buning bevosita jamiyatga ijobiy ta'sirini muayyanlashtira olgan.

Xalq dengizdir, xalq toʻlqindir, xalq kuchdir,
Xalq isyondir, xalq olovdir, xalq oʻchdir…

Choʻlpon asl milliy shoir boʻlib, asosiy mavzusi Oʻzbekiston boʻlsa, bosh qahramoni oʻzbek xalqidir. U aqida jihatdan ham milliy qadriyatlarga bogʻlangan va unga sodiq qolgan arbob sanaladi. Toʻgʻri, uning ijodida milliy mazmun va gʻoya kasb etmagan she'rlar ham mavjud. Masalan, inqilobiy gʻoya va yangi jamiyatning tarannumiga bagʻishlangan "Qizil bayroq", "10 yil Leninsiz", "Ozod turk bayrami", "10 yil" va b. she'rlari bunga misol boʻladi. Lekin bu hol Choʻlpon ijodida oʻtkinchi xarakterga ega.

Choʻlpon ijtimoiy-siyosiy she'rlaridagi kabi, tabiat tasvirli she'rlarida ham xalqiga, vataniga boʻlgan chuqur muhabbatini namoyish ettira olgan. Choʻlponning "Bahorda", "Binafsha", "Bahor keldi", "Goʻzal" va boshqa she'rlari tabiat va xalq hayotining tasviridan iborat.

Choʻlpon ijodida nasrning ham alohida oʻrni va ahamiyati bor. "Kleopatra", "Oydin kechalarda", "Kecha va kunduz" va b. hikoya va romanlari uning nasr sohasida muvaffaqiyatga erishgan asarlaridan hisoblanadi.

1935-yilda tarixiy roman janrida yozilgan "Kecha va kunduz" asari Choʻlpon adabiyotidagi hajm jihatdan eng yirik asardir. Asar ikki qismdan iborat boʻlib, romanning faqat birinchi qismi chop etilgan. "Kecha va kunduz" romani dolzarb mavzuga toʻxtalgan boʻlib, birinchi jahon urushi davrida Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy sharoit va yuz bergan fojialarni tasvirlaydi. Romanda mamlakatdagi adolatsizliklar, chorizmning vahshiy siyosati, mahalliy nizo va ziddiyatlar asosiy tanqid obyektiga aylangan. Asarda tasvirlangan hodisalar Oktyabr inqilobigacha boʻlgan davrni oʻz ichiga oladi. Choʻlpon oʻsha davr muammolarini ustalik bilan tasvirlab, xalqining najot yoʻlini koʻrsatishga intilgan. Romanning toʻliq varianti yetib kelmagani uchun biz bu yerda hodisalar qanday yakun topishi haqida fikr bildira olmaymiz.

Zebi, Razzoq soʻfi, Qurbon bibi, Miryoqub, Akbarali, Noib toʻra, Sultonxon, Valya, Mariya, Saltanat va b. romanning asosiy personajlaridir. Jamiyatning turli qutblarida oʻrin olgan ushbu obrazlar orqali muallif oldiga qoʻygan maqsadini tom ma'noda ochib beradi.

Miryoqub romanning salbiy qahramonlaridir. Lekin Romandagi Miryoqub – ancha murakkab obraz. U aslida savodsiz, gazetalardan bexabar, dunyo ishlariga koʻp ham qiziqtirmaydigan, rus tilini ham tuzukquruq bilmaydi. Shunga qaramay, ishning koʻzini biladigan oʻta tadbirkor odam. Shuning uchun "Epaga" degan laqab orttirgan. U aralashgan ish amalga oshmay qolmaydi. Pul topish yoʻllarini yaxshi biladi. Miryoqub hayotning koʻpgina turfa xil voqealariga roʻpara keladi va har gal ularning magʻzini chaqishga intiladi. Hayot uning qarshisida bir-biridan murakkab jumboqlarni koʻndalang qoʻyadi, Miryoqub ularga javob izlaydi.

Choʻlpon asarning boshidan oxirigacha Zebi xarakteridagi samimiyatni, ochiqlikni eng muhim belgi sifatida koʻrsatadi. Uning tomirlarida

navqironlik jo‘sh uradi, ko‘nglida esa tevarak-atrofni qurshab olganlarga, dugonalariga, bahorga, hamma-hamma narsaga mehr beradi. U hali hayotning achchiq-chuchugini ko‘rmagan. Zebining murg‘ak qalbi dunyoda razolat va qabihlik, yomonlik va yovuzlik borligini sig‘dira olmaydi. Zebi 4 devor ichida kishini erksiz qiluvchi havolardan nafas olib ulg‘ayadi. U ko‘proq otasidan qo‘rqadi. Zebini hayotsevar qilgan omillardan bittasi – uning jarangdor ovozi. Zebida o‘zbek ayollariga xos fazilatlar jamlangan. U poklik, go‘zallik, tozalik va navqironlik timsolidir.

Zebi savodsiz qiz bo‘lib, uni majburan Akbarali mingboshiga turmushga berishadi. Keyinchalik kundoshi Poshshaxon uni o‘ldirish niyatida suviga zahar aralashtirib qo‘yadi. Biroq zaharni Akbarali ichadi va o‘ladi. Shuning uchun nohaq ayblangan Zebi 7 yilga Sibirga surgun qilinadi. Asarning keyingi hodisalarida bu qahramonning mashaqqatlar girdobida toblanishiga guvoh bo‘lamiz. Uning otasi Razzoq so‘fi, onasi Qurbon bibi hayotlari tasvirida esa ma’naviy zaharlangan insonlarning taqdirini kuzatamiz.

Cho‘lpon dramaturgiya sohasida ham muvaffaqiyatga erishgan adabiyot vakilidir. U qisqa vaqt ichida “Temirchi”, “Gunoh”, “Cho‘rining isyoni” singari kichik sahna asarlarini yozdi. 20-yillarning boshlarida esa Cho‘lponning “Yorqinoy”, “Xalil farang”, “Cho‘pon sevgisi” pyesalari maydonga keldi.

Cho‘lpon 20-yillarda ulkan shuhrat qozongan “Yorqinoy” dramasini yaratdi va 7 yil ichida 3 marta sahnalashtirildi. Ushbu drama ijtimoiy-falsafiy xususiyatga ega bo‘lib, muallif bu bilan adolatsiz tuzumga qarshi o‘z fikrini shu yo‘l bilan yetkazishga harakat qilgan. Dramaning markazida Yorqin va Po‘lat munosabatlari tursa-da, asar ishq muhabbat haqida emas. Yorqinoyning sevgisi katta psixologik muammolarni qo‘yishda bir vosita, xolos. Insoniy burch va tuyg‘u o‘rtasidagi doimiy kurashi qahramonlar xarakterida yoritib berilgan.

Zamonaviy drama eposga ta’sir o‘tkazganiday, epos ham zamonaviy dramaga sezilarli ta’sir o‘tkaza oladi. Yetakchi qahramon- Yorqinoy ko‘pgina o‘zbek ayollari singar mushtipar, to‘rt devor ichida, o‘z taqdiriga ko‘ngan jabrdiyda emas, balki ko‘pgina o‘zbek eposlarida uchraganday erk yo‘lida kerak bo‘lsa erkaklar bilan tenglasha oladigan matonatli ayol sifatida tasvirlangan.

Pyesadagi markaziy qahramonlardan biri Po‘latdir. Bu personaj Shekspirning Hamleti singari “Yo o‘lish, yo qolish” qabilida ish tutadi. Po‘lat yo burch, yo sevgi deganda ikkilanmay burchni tanlaydigan qahramon.

Xulosa qilib aytganda, Cho‘lpon zamonaviy o‘zbek adabiyotida she’r, nasr, dramaturgiya, adabiy tanqid, publitsistikaning go‘zal namunalarini yaratib, o‘zining azamatli ijod yo‘li bilan xalqining qalbida barhayot bo‘lgan arbobga aylangan.

G‘AFUR G‘ULOM

G‘AFUR G‘ULOM
(1903-1966)

G‘afur G‘ulom 1903-yil 10-mayda Toshkent shahrida tavallud topgan. 1912-yilda otasi G‘ulom Oripov vafot etgach, u amakisi bilan yashay boshlaydi. Uning otasi ham shoirlikka ishtiyoqi bo‘lib, “Mirza” va “G‘ulom” taxalluslari bilan she’rlar yozgan.

G‘afur G‘ulomning bolalik va yoshlik yillari katta moddiy qiyinchiliklarda o‘tsa ham, tahsil olishni kanda qilmay, 1916-yilda rus-o‘zbek maktabida o‘qiy boshlagan. G‘afur G‘ulom bu yerda rus tilini mukammal o‘rganib, rus adabiyoti va san’ati bilan tanishish imkoniyatiga ega bo‘lgan.

Shoir 15 yoshida, 1918-yilda onasi vafot etgach, uyning to‘ng‘ich farzandi sifatida oilaning barcha mas’uliyati uning zimmasiga yuklatiladi. Ana shundan so‘ng mehnat faoliyatini boshlab, og‘ir sharoitda bosmaxonada harf teruvchi bo‘lib ishlaydi. G‘afur G‘ulom 1918-yilda 8 oylik boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining tayyorlov kursida o‘qib, 1919-yilda ibtidoiy maktabda muallim bo‘lib ishlaydi. Pedagogika sohasidagi xizmatlari e’tiborga olinib, Maorif Komissarligi buyrug‘i bilan 1923-yilda unga internat maktabini tashkil etish topshiriladi. Maktab tashkil topgach, o‘sha yili direktor etib tayinlanadi. G‘afur G‘ulomning ilk she’ri ham shu maktabda ishlagan yillarda yozilgan.

Shoir 1923–28-yillarda maktab-maorif va komsomol sohasida faoliyat ko‘rsatadi. Bu yillarda G‘afur G‘ulom sermahsul ijodi bilan tanilgan. 1930-yilgacha shoir 500 dan ortiq she’r, hikoya, felyeton, ocherk va doston yozadi. U 1928–1942-yillarda ko‘plab gazeta va jurnallarda ishlaydi. G‘afur G‘ulom “Sharq haqiqati”, “Qizil O‘zbekiston” gazetalari va “Yer yuzi”, “Mushtum” jurnallari bilan hamkorlik qiladi.

G‘afur G‘ulom mumtoz o‘zbek adabiyotining yirik namoyandasi Alisher Navoiy adabiyotiga yuqori baho berib, u haqida bir necha maqola va she’rlar yozadi. U 1939-yilda Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonini nasriy janrda chop ettiradi.

G‘afur G‘ulom 1943-yilda O‘zbekiston Fanlar akademiyasi a’zosi bo‘ladi. 1963-yilda esa O‘zbekiston xalq shoiri bomiga muyassar bo‘ladi. 1946-yilda Davlat mukofoti va 1973-yilda Lenin mukofotiga loyiq ko‘riladi.

G‘afur G‘ulomning tarjima sohasida ham alohida xizmatlari bor. Shoirning ozarbayjon, turk, rus va boshqa Yevropa xalqlari adabiyotidan qilgan tarjimalari o‘z xususiyatlari bilan ajralib turadi. U S.Vurg‘un,

Shekspir, Gorkiy, Mayakovskiy va boshqa bir qator arboblarning asarlarini oʻzbek tiliga tarjima qilgan. Gʻafur Gʻulom 1966-yilda vafot etadi. 1970–1978-yilda shoirning asarlaridan iborat 12 jildlik kitob chop etilgan.

IJODI

Gʻafur Gʻulom zamonaviy oʻzbek adabiyotida falsafiy she'riyat va yangi nasr taraqqiyotida benazir xizmatlari boʻlgan ijodkordir. Uning ijodidagi falsafiylik, novatorlik, milliylik va baynalmilalchilik, tarixiylik va zamonaviylik poetik uslubini oʻzida aks ettiruvchi asosiy xususiyatlardan biridir. Gʻafur Gʻulomning nasr asarlari ham koʻp boʻlib, 20-yillar oxiri 30-yillar boshlarida 40 dan ortiq hikoya yozgan. Bu davrdagi nasriy asarlarida eski hayot sarqitlari, jirkanchliklarining tanqidi, yangi hayotga chorlov asosiy oʻrin egallaydi. Gʻafur Gʻulom keyingi nasr nasriy ijodida asosan vatanparvarlik, qahramonlik hislarini singdiruvchi gʻoyalarga e'tibor beradi, real hayotning obyektiv tasvirini jonlantirishga bel bogʻlagan edi.

Gʻafur Gʻulom vatanparvar shoir boʻlib, she'rlarining katta qismida oʻz vatanining tarixi va buguniga diqqatini namoyish ettirib, xalqining kelajak saodatini aynan shu tuproqlarda koʻradi. "Toshkent", "Oʻzbekiston", "Shoning muborak sening", "Birinchi she'r", "Mening Vatanim" va b. asarlari shular jumlasidandir. Masalan, shoirning "Mening Vatanim" she'rida oʻz oʻlkasining har qarichiga boʻlgan mehr-muhabbati yaqqol namoyon boʻladi.

Havo salqin keng bogʻda
Sayr etaylik shu chogʻda.
Uzum, anor mevazor,
Atrofi gul, lolazor,
Bogʻda, bogʻda,
Havo salqin shu chogʻda.
Mening goʻzal Vatanim,
U - mening aqlu tanim.
Paxtalarning konidur,
Jonim uning jonidur.

20-yillarda Internat maktabi Gʻafur Gʻulom taqdirida katta rol oʻynovchi muqaddas dargoh boʻlib qoldi. Bu joydagi mehnat va hayot uning shaxsiy va ijtimoiy tuygʻularini avj oldirdi. Kunlardan birida boquvchisiz yetim bolalarga termilib, ich-ichidan achindi, xoʻrligi keldi, oʻzining yetimlikda oʻtgan umrini esladi. Tuygʻulari junbushga keldi-yu, marjon yosh boʻlib koʻziga emas, qogʻozga she'r boʻlib toʻkildi. Bu Gʻafur Gʻulomning birinchi she'ri edi. Oʻzbek adabiyotida, jahon adabiyotida yangi bir shoir tugʻildi.

30-yillarning boshi Gʻafur Gʻulomning shoirlik dastxati aniq shakllangan, she'riy qudrati mustahkam tarkib topgan davrdir. Uning asarlaridagi notiqlik ohanglari dilovar va yoqimtoy lirika bilan qoʻshilib ketadi. Gʻafur Gʻulomning bu davrdagi she'rlarida yangi shakllarga burilish seziladi, bunga mumtoz rus tilini oʻrganishi ham muhim darajada ta'sir koʻrsatgan. Bundan tashqari, sanoatning oʻsishi, Turksib temir yoʻl magistralining qurilishi kabi uning ona yurtida sodir boʻlayotgan ajoyib oʻzgarishlarni ta'riflash uchun yangi lugʻat boyligi, yangi she'riy boʻyoqlar, yangi ohang va vazn talab etilgan. Zero hayotni ana shunday chuqur bilish, tomir-tomirlarini ushlab koʻrish, oʻtgan ajdodlarning ijodiy merosini tinmay oʻrganib borish Gʻafur Gʻulomga birinchi besh yilliklarning qahramonona kunlari haqida ulugʻvor qoʻshiq-"Turksib yoʻllarida" nomli she'rini yaratishida madad berdi. Oʻsha davr ideologiyasi esa uning zamon voqealarini idrok etishini chuqurlashtirdi, siyosiy va adabiy bilimini boyitdi, uni birdan-bir toʻgʻri gʻoyaviy-ijodiy yoʻldan boshlab bordi.

Gʻafur Gʻulom 1942-yil bahorida oʻzbek akademik Habib Abdullayevning rahbarligidagi namoyanda hay'ati tarkibida urushning eng qizgʻin jang nuqtasida boʻlib, askar bilan koʻrishadi. Bu uchrashuv shoir ijodida chuqur iz qoldirib, vatan himoyasi, dushmanga nafrat ruhidagi she'rlarning yuzaga kelishiga turtki boʻladi. Urush yillarida shoir oʻz ijodining butun haroratini fashist bosqinchilariga qarshi kurashayotgan xalqqa qaratdi, uning muqarrar gʻalabasiga ishonch ruhi bilan sugʻorilgan she'rlar yaratdi. U "Sen yetim emassan", "Kuzatish", "Vaqt", "Sogʻinish" kabi she'rlar, publitsistik ocherk va maqolalar yozib, xalqni jang va mehnat gʻalabasiga otlantirdi.

Urush yillarida ota-onasiz kelib, Oʻzbekistonga koʻchirib keltirilgan bolalar haqidagi "Sen yetim emassan" she'ri yuksak insonparvarlik gʻoyasi va gumanizmi bilan ajralib turadi. Lekin bu yerda Odessada ota-onasidan ayrilgach bolaning taqdiri toʻgʻrisida soʻz boradi. Fashistlar uning onasini vahshiylarcha oʻldirgani, otasi esa soʻnggi nafasigacha kurashib, oxirgi oʻqni oʻz chakkasiga uzgani ma'lum boʻladi. Shuning uchun ham shoir bu bolani "mard ona, qahramon otaning farzandi" deb erkalaydi va unga tasalli beradi:

Sen yetim emassan,
Tinchlan, jigarim.
Quyoshday mehribon
Vataning-onang,
Zaminday vazminu
Mehnatkash, mushfiq
Istagan narsangni tayyorlaguvchi
Xalq bor- otang bor.

“Men yahudiyman” she’ri ham bevosita urush davri taassurotlari asosida yozilgan boʻlsa-da, koʻproq insonparvarlik va xalqlar doʻstligi gʻoyalarining targʻibi jihatdan ahamiyatlidir. She’rda shoir oʻz fikrlarini Hitlerning irqiy nazariyasiga qarshi ayblov va e’tiroz fonida bildiradi.

Xalqlar doʻstligi Gʻafur Gʻulom poeziyasida keng tushuncha hisoblanadi. Shoir irqidan, dinidan, milliy mansubligidan qat’i nazar barcha xalqlarni jipslashishga chorlab, koinotni yagona oila maskani sifatida tarannum etadi. “Samad Vurgʻunga”, “Ozarbayjon paxtachi doʻstlarimga” , “Tojik xalqiga” va boshqa she’rlarida Gʻafur Gʻulom xalqlar doʻstligi va birodarligini oldinga planga olib chiqadi. Masalan, “Samad Vurgʻunga” she’rida shoir oʻzbek va ozarbayjon xalqlarining doʻstligi aks etadi.

Sharafli bu oʻlkaning muhit kabi koʻkini
Porloq yirik yulduzlar bezab kelmish sarbasar.
Turlab koʻrsang tarixlar karvonining yukini
Oʻz xalqi irfonidan olamga berar xabar.

Qadim otashkadalar muqaddas oʻchogʻida
Sarkarda Bobaklarning soʻnmagan nafasi bor.
Adirlar, vodiylarda, togʻlarning quchogʻida
Magʻlubiyat bilmagan xalqning gurros sasi bor.

Gʻafur Gʻulom poeziyasida baynalmilalchilik, xalqaro hayotning ijtimoiy-siyosiy jarayonlariga munosabat oʻziga muayyan joy ajrata olgan. Bu mavzuda yozilgan “Qizim Jamilaga”, “Pol Robsonga”, “Livan ozod boʻldi” va boshqa she’rlarida shoir mustamlaka va zulm zanjirlarini sindirish uchun oyoqqa turgan xalqning iroda qudratini va metin insonlarni olqishlaydi. Yana bir marta dunyo imperialist siyosatiga la’nat yogʻdiradi:

Jazoir zindonining mazlumasi boʻlgan qiz,
Biz butun Osiyomiz, Afrikamiz - hammamiz,
Senga kelguvchi qilich mening boshimni chopsin,
Zolimlarni qon boʻgʻib, mutlaq jazosin topsin.

Sen oʻlmaysan, yashaysan, qotilning qoʻli qisqa,
Ozodlikning boshini zulmat qirqolmagandek.
Oʻxshash tarixlaringiz, emasdir boshqa-boshqa,
Zoya jallodlaridan tarix qasos olgandek.

Gʻofur Gʻulom she’riyatining ijtimoiy-falsafiy mohiyati oʻta kuchli boʻlib, shoir inson va jamiyat, inson va zamon, zamon va makonning fal-

safiy umumlashuvida poetik fikrlarini ifodalaydi. “Ikki she’r”, “Salomning hikmati”, “Olim do‘stimga”, “Vaqt”, “Aql bilan qalam”, “Ona” va b. she’rlari falsafiy g‘oya va mafkurani o‘quvchiga singdiradi. “Ona” she’rida tarjimayi hol xususiyatiga yaqinroq bo‘lib, 15 yoshida onasini yo‘qotgan shoir onasizlik xotiralarini tilga olib, bu og‘riqning chuqurligi, ona dunyosining azamati va viqorini cheksiz muhabbat bilan tarannum etadi:

Hoyna-hoy bir kitobsan,
Minglab qomusdan baland.
Hoyna-hoy oftobsan,
Men esa, senga farzand.

G‘afur G‘ulom onasini yod olishni farzandlik burchi deb hisoblaydi:

Dunyoday alvonrang dasturxon yozib,
Sening oilangda hammamiz obod.
Kumush uzugingni barmoqdan olib,
Ushbu she’rim bilan seni qildim yod.

She’rdagi ona turmush tashvishlari va mehnat mashaqqatlari allaqachonoq uning salomatligi puturini ketkazib qo‘ygan edi. Sochlariga barvaqt oq oralagan ona qiyofasi shoir qalbida abadiy saqlanib qoladi. U o‘zi uchun dunyodagi hamma narsadan aziz va qimmatli bo‘lgan ana shu tabarruk zotga qayta-qayta qizg‘in tashakkur aytib, ko‘pgina she’rlarida unga murojaat qiladi.

Rangmisan, quyoshmisan,
Hammasidan ulug‘san!
Yetuk-yetuk so‘zimni
Sha’ningga aytguliksan.

“Vaqt”, “Aql va qalam” she’rlarida hayotiy voqealar, jamiyatdagi o‘zgarish jarayonlariga falsafiy izoh beriladi.

“Salomning hikmati” esa didaktik va pand-nasihat uslubida yozilgan she’r bo‘lib, uning qiziqarli mazmuni bor. Choyxonadagi keksalar suhbat qurib o‘tirgan bir paytda shirakayf yosh yigit ichkariga kirib, noloyiq so‘zlar bilan insonlarning dilini xira qiladi. Uni zo‘rg‘a choyxonadan quvib chiqaradilar. Birozdan so‘ng boshqa yigit kirib, hammaga salom beradi, hol-ahvol so‘raydi. Uning bu harakati bilan hammaning dili yayraydi, yuzlariga tabassum yuguradi.

Ikki xil hodisaning ta’sirini poetik uslubda aks ettirgan shoir yaxshilik, axloq, diqqat-e’tiborning inson hayotidagi ahamiyatiga diqqatni jalb etadi:

Uchay degan gulxanni qaytadan qildi chaman,
Suhbat koʻngilday tinib, samimiy qilar davom…
Keksa shoirman, deysan, buncha gapni choʻzasan,
Salomning kuchin koʻrding, she’r bas, Gʻafur Gʻulom!

MUSO TOSHMUHAMMAD O‘G‘LI OYBEK

OYBEK
(1905-1968)

XX asr o‘zbek adabiyotining rivojiga salmoqli hissa qo‘shgan ulug‘ adib, shoir, olim, jamoat arbobi Muso Toshmuhammad o‘g‘li Oybek 1905-yil 10-yanvarda Toshkent shahrida bo‘zchi oilasida dunyoga keldi. Adibning otasi Toshmuhammad Xumson va Yangibozorda baqqollik qilar edi. O‘zining qaydlaridan ma’lum bo‘lishicha, uning onasi dono, zukko va rahmdil ayol bo‘lgan. Hatto ishlari ko‘p bo‘lishiga qaramay, fursat topdi deguncha, kitob o‘qish bilan band bo‘lgan. Oybek ilk tahsilini eski uslubdagi maktabda, so‘ng esa yangi uslubdagi maktabda davom ettirgan.

Oybek 1930-yilda O‘rta Osiyo Davlat dorilfununining ijtimoiy fanlar fakultetiga kiradi. 1935-yilda bu yerni tamomlab, Davlat dorilfununida siyosiy iqtisoddan dars beradi. O‘zbekiston Til va adabiyot ilmiy-tadqiqot institutida ilmiy xodim sifatida faoliyat ko‘rsatadi. 1938-1941-yillarda esa O‘zbekistonning ilmiy-pedagogik nashriyotida adabiy tarjimon va muharrir bo‘lib ishlaydi. Bir necha yil davomida Fanlar akademiyasidagi ijtimoiy fanlar bo‘limiga va O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasiga rahbarlik qiladi. Oybek “Sharq yulduzi” va “O‘zbek tili va adabiyoti” jurnallarida bosh muharrir bo‘lgan.

Oybek adabiy faoliyatini shoir sifatida boshlagan. “Cholg‘u tovushi” degan birinchi she’ri 1922-yil “Armug‘on” jurnalida bosilgan. U adabiyotga 1926-yili chop etilgan “Tuyg‘ular” she’riy to‘plami bilan kirib kelgan. Shoirning “Dilbar- davr qizi” (1931), “O‘ch” (1932), “Baxtigul va Sog‘indiq” (1933), “Temirchi Jo‘ra” (1933) dostonlari o‘z davrining she’riy solnomalaridir. Oybek mohir shoir bo‘lgani kabi yetuk romannavis ham edi. U yaratgan “Qutlug‘ qon”, “Navoiy”, “Ulug‘ yo‘l”, “Oltin vodiydan shabadalar”, “Quyosh qoraymas” kabi epik asarlari o‘zbek realistik romanchiligi taraqqiyotida muhim bir davrni tashkil etadi.

O‘zbek kitobxoni Oybek tarjimasi orqali Rim adabiyoti namunalari, J. B. Molyerning “Tartyuf“, Alexander Pushkinning “Yevgeniy Onegin“, Mikhail Lermontovning “Maskarad“, “Dovud Sosunli” arman eposi, G. Geyne, I. A. Krilov, V. G. Belinskiy, E. Verharn va boshqalarning asarlari bilan tanishdi.

Oybek adabiy faoliyatining muhim qismini adabiyotshunoslikka oid tadqiqot va maqolalar tashkil etadi. O‘zbek xalqi tarixi va o‘zbek mumtoz adabiyotining ulkan bilimdoni Oybek o‘zining adabiy-tanqidiy faoliyatida adabiyotimizning eng qadimgi davridan to o‘tgan asrning 60-yillariga qadar kechgan shakllanish va taraqqiyot yo‘liga bag‘ishlangan ko‘plab

maqolalar e'lon qildi. Yirik adabiyotshunos Oybek "Abdulla Qodiriyning ijodiy yo'li" (1935) monografiyasi, "Lirika haqida" va boshqa maqolalarida XX asr o'zbek adabiyotining taraqqiyoti muammolarini yuqori ilmiy-nazariy saviyada o'rgandi.

Oybekning xizmatlari o'z samarasini berib kelgan. 1943-yilda O'zbekiston Fanlar akademiyasi tashkil topib, Oybek unga a'zo etib saylanadi. 1965-yilda u O'zbekiston xalq yozuvchisi nomiga loyiq ko'riladi. Benazir arbobning "Navoiy" romani 1946-yilda Davlat mukofoti muyassar bo'ladi. Taniqli yozuvchi 1968-yilda Toshkent shahrida vafot etadi. O'limidan so'ng O'zbekistonda 1975-1982-yillar orasida Toshkentda uning 19 jildlik tanlangan asarlari chop etiladi. 1959-yilda Oybekning "Qutlug' qon" romani ozarbayjon tiliga tarjima qilinib, nashr etiladi. Bundan tashqari uning asarlari turli tillarda tarjima qilinib, o'quvchilar e'tiboriga havola qilingan.

IJODI

Oybek adabiy faoliyatini shoir sifatida boshlagan. "Cholg'u tovushi" degan birinchi she'ri 1922-yil "Armug'on" jurnalida bosilgan. Bu vaqtda u Cho'lpon, shuningdek, "yosh usmonlilar" she'riyati ta'sirida bo'lib, ular ruhidagi she'rlaridan iborat "Tuyg'ular" (1926) va "Ko'ngil naylari" (1929) to'plamlarini e'lon qilgan. Oybek dastlabki ijodida davrning o'tkinchi mavzulariga bag'ishlangan sarbast she'rlar yaratgan, ularning aksariyati "Mash'ala" (1932) to'plamidan o'rin olgan. Uning ijodga qadam qo'ygan yillari eng og'ir, chalkash davrlarga to'g'ri keladi. Bu davrda yozilgan asarlari bilan Oybek zamonning eng muhim voqealarini javob bergan, ularga o'zining shoirona munosabatini bildirgan.

Oybekning 30-yillar ijodi mavzu va g'oya jihatdan avvalgi o'n yillikka o'xshab ketsa ham, muammoning ijtimoiy-siyosiy keskinlikda berilishi bu davr ijodining asosiy ko'rsatkichiga aylanadi. "O'zbekiston", "Kolxoz temirchisi" va shu kabi she'rlarida o'sha davrning hissiyotlari, orzu-umidlari o'z poetik ifodasini topa olgan.

Ulug' Vatan urushi Oybek ijodida ahamiyatli o'rin egallaydi. Urush mavzusi 40-yillardan boshlab umrining oxirigacha yetakchi mavzulardan biriga aylangan. Oybek 1942-yilda O'zbekiston madaniyat vakillarining katta guruhi bilan urush maydoni tomonga yo'l oladi. U to'rt oy frontda bo'lib, askarlarning dushmanga qarshi mardonavor janglariga guvoh bo'ladi. Adibning "Quyosh qoraymas" romani, "Olovli yo'llar" she'riy to'plami, "Front bo'ylab" hujjatli kundaligi bevosita jang maydonlaridagi hodisalar taassurotlarini aks ettiradi. Shoir urush davrida yozgan "Vatanni sev", "Zafar bizniki", "Yigitlarga", "Leningrad", "Alvido askar" va b. she'rlarida askarlarning mardligi va shijoatini, qahramon-

liklarini yuksak baholaydi. Masalan, “Jangchi yigitlarga” she’rida jangchi askarning qahramonligini quyidagicha ta’riflaydi:

Ko‘ksingizda yolg‘iz Vatan muhabbati bor,
Siz bossangiz ilgariga yer-ko‘k larzador.
Dillaringiz yovga nafrat bilan beqaror,
Zafar bilan sizlar qayting bu maydonlardan.

Bir tomondan, lirik harorat, ikkinchi tomondan, epik ko‘lam Oybek she’riyatiga xos xususiyatlardir. U lirik she’riyat bilan bir qatorda dostonnavislik sohasida ham izlanishlar olib borib, “Dilbar - davr qizi” (1932), “O‘ch” (1933), “Baxtigul va Sog‘indiq” (1934), “Qahramon qiz” (1936), “Gulnoz“, “Kamonchi“, “Navoiy” (1937) singari dostonlarni yozdi. Shoir bu dostonlarida o‘z davrining qahramoni obrazini yaratish va shu davrning muhim ijtimoiy-ma’naviy masalalarini ko‘tarish bilan birga tarixiy o‘tmish mavzusiga ham murojaat etdi.

O‘zbek adabiyotshunoslari Oybek dostonlarini mavzu bo‘yicha uch guruhga ajratadilar:

1) Tarixiy mavzuda yozilgan dostonlar. (“Bobom”, “Guli va Navoiy”, “Bobur” dostonlari).

2) Zamonaviy mavzudagi dostonlar. (“Qizlar”, “Hamza” va h.).

3) Boshqa millatlar hayotiga bag‘ishlangan dostonlar (“Davrim jarohati” va h.).

Zamonaviy mavzudagi “Hamza” dostoni lirik-epik janrda yozilgan bo‘lib, asarda O‘zbekistonning buyuk shoiri va ijtimoiy xodimi Hamza Hakimzoda Niyoziy obrazi yaratilgan. Asarda Hamza o‘tgan yo‘l, olib borgan kurashi va boshqa masalalar realizmga asoslangan holda aks ettirilgan.

Oybek 1949-yilda rus shoirlari N.Tixonov, A.Safronov va tojik adibi m.Tursunzoda bilan Pokistonga sayohat qilgan. Adib qardosh xalq hayotini, fikr va tuyg‘ularini, kurash va intilishlarini “Pokiston xotiralari” ocherklari, qator she’rlari, “Zafar va Zahro”, “Haqgo‘ylar” dostonlarida, nihoyat, “Nur qidirib” qissasida tasvirlagan. “Zafar va Zuhra” dostoning asosiy personajlari kambag‘al qishloqlik Zafar va taqiqlarga mahkum bo‘lgan xizmatchining qizi Zuhradir. Dostonda ikki baxtsiz yoshning og‘ir hayoti, orzu va umidlari o‘z badiiy aksini topgan. Asar mavzusi Pokiston hayotidan olingan bo‘lsa ham, insonlarning ozodlik, erkinlik, o‘z taqdirlarini hal qilish yo‘llarida olib borgan kurash tasvirlanishi dostonni umumbashariylikka olib chiqadi. Adib “Davrim jarohati” dostonini esa 1945-yilda Yaponiyaning Xirosima va Nagasaki shaharlariga Amerika tomonidan tashlangan atom bombasiga e’tiroz alomati sifatida qalamga olgan. Doston ushbu shaharlarning yer bilan yakson bo‘lishini, hodis-

adan ancha vaqt oʻtganiga qaramay, hali ham bu fojia alomatlarini kelajakda dunyoning falokatga uchrash sababi sifatida tavsiflaydi. Asarda tinchlikka, sulhga chorlov asosiy oʻrin egallaydi, yer yuzidagi insonlarning saodati faqat va faqat tinch-totuv yashashga bogʻliq deb koʻrsatiladi.

30-yillardan boshlab Oybek nasr janrida muvaffaqiyatga erisha boshladi. Avvaliga u bir necha hikoya va ocherklar yozadi, keyinchalik yirik hajmli nasriy asarlarga qoʻl uradi. Oybek oʻzining "Qutlugʻ qon" romanida oʻzbek xalqining ijtimoiy zulmga qarshi hayot-mamot kurashiga otlanganligini koʻrsatgan, unga oʻzbek xalqi manfaatlari nuqtayi nazaridan yondashgan. Bu asarda qahramonlar xarakterlari ana shu kurash jarayonida ochilgan, toblangan. Bundan tashqari, asar gʻoyasi ham kurashlar zaminida jozibali, yorqin, ta'sirli, emotsional tarzda ochilgan. Oybek "Qutlugʻ qon" romanini 1937-yillarda yoza boshladi. Oybek "bu romanni yozishda men hech qanday manba, materiallar toʻplamadim, chunki bu asarni men yozish uchun bolaligimdan hayotni kuzatishni sevganligimdanmi, koʻnglimdan, xotiramdan "Qutlugʻ qon" romani quyilib kelaveribdi. Romanni qisqa fursatda yozib tugatdim" – degan edi. 1940-yilda chop etilgan "Qutlugʻ qon" romani – badiiy jihatdan yetuk asar. Una mamlakat oʻtmishidagi hayot haqiqati mohirona koʻrsatilgan. Oʻzbek xalqining 1917- yil toʻntarish arafasidagi ogʻir hayoti, ozodlik yoʻlida olib borgan kurashlari keng va atroflicha tasvirlangan.

Romanning bosh qahramoni Yoʻlchi yangi hayot kurashchisi sifatida shakllana boshlagan oʻzbek mehnatkashi obrazidir. U dinamik tarzda tadrijiy oʻsishda aks ettirilgan. Oybek romanda Yoʻlchining ijtimoiy qiyofasini koʻrsatish bilan birga, uning shaxsiy hayoti va insoniy fazilatlarini ham ochib bergan. Asarda Yoʻlchining halol va pokligi, sof vijdonli va samimiyligi, soddaligi, rostgoʻyligi, mardligi, kamtarligi, insonparvarligi, sevgiga va doʻstga sodiqligi, onasiga va singlisi Unsinga mehribonligi va boshqa xislatlari yorqin ochib berilgan. Yoʻlchi sodda, halol, pok qalbli, mard yigit sifatida romanda katta mahorat bilan tasvirlangan. Yoʻlchi milliy xarakter darajasiga koʻtarilgan yorqin obraz. Yozuvchi Yoʻlchining har bir harakatini, har bir holatini psixologik jihatdan asoslab bergan.

"Qutlugʻ qon" romanida Shoqosim, Qoratoy, Oʻroz, Shokir ota, Qambar, Yormat, Unsin kabi obrazlar ham jonli, toʻlaqonli boʻlib chiqqan. Bu obrazlar romanda oʻz mavqega ega. Ular bosh qahramon Yoʻlchi xarakteridagi yetakchi xususiyatlarni ochib berishga xizmat qiladilar.

Romanda ayniqsa, Mirzakarimboy obrazi ustalik bilan puxta ishlangan. Mirzakarimboy – aqlli, tadbirkor shaxs. Uning qilmishlari – jirkanchli, niyati – buzuq. Mahalla baqqolining oʻgʻli boʻlgan Mirzakarimbiy halollik bilan emas, balki qorovul-u xizmatkorlarni shafqatsiz, ularning ish haqidan urib qolish orqali mashhur millioner boy darajasiga koʻtarilgan.

Mirzakarimboyning ma'naviy dunyosi ham nopok. U – qarindosh-

lik tuyg‘usidan mahrum. U moddiy yordamga muhtoj qarindoshi Xushro‘ybibi haqida yomon so‘zlar aytadi. Yo‘lchiga: “...odam bo‘lmoqchi esang, onang zoriga quloq solma!” – deb nasihat qiladi. Mirzakarimboy o‘z jiyani Yo‘lchiga zulm, adolatsizlik va insofsizlik qiladi. Bu qari chol, hatto jiyanining sevgilisi – nabirasi qatori qiz Gulnorga uylanishdan ham tortinmaydi.

Mirzakarimboy Yo‘lchiga nasihat qilgan bo‘lib, o‘zining hayot va odamlar haqidagi “falsafa”sini bayon etadi. Mirzakarimboyning “falsafa”siga ko‘ra: “Pul – hamma narsaning otasi. Pul belga quvvat, boshga toj. Puldor odam – qanotli odam. Bu qanot bilan Mag‘ribdan Mashriqqa uchasan, har yerda oshna-og‘ayni, do‘st-yor topasan”. Mirzakarimboy: “Men do‘stlarga sira ishonmayman...”, “Xotin erning quli, xotinning ko‘ngliga, ra’yiga qarab ish qilgan erkak – odam emas”, – deydi. Yuqorida keltirilgan misollardan Mirzakarimboyning yirtqich qiyofasi, uning odamgarchilikdan mahrum ekanligi yaqqol anglashiladi.

Roman asosida yotgan ziddiyat chizig‘i asosan Yo‘lchi bilan Mirzakarimboy o‘rtasida tortilib, boshqa personajlar bu har ikkala tevaragida guruhlasha boshlaydilar. Oybek go‘yo tog‘a bilan jiyan o‘rtasida boshlangan bu “xonaki” ziddiyatni shunday mahorat bilan tasvir etib va rivojlantirib boradiki, u pirovardida 1916-yil qo‘zg‘oloni voqealari bilan uzviy ravishda tutashib ketadi. Shu ma’noda romanning asosiy qahramonlari butun o‘zbek xalqi uchun ahamiyatli bo‘lgan katta ijtimoiy masalalarni olg‘a sura oluvchi kuchga aylanadilar.

Oybek asar qahramonlari obrazini yaratishda ikki xil yo‘lakdan borgan. U Yo‘lchi va Gulnor obrazlari mohiyatini ochishda ular xatti-harakatlari tasviriga e’tiborini qaratgan bo‘lsa, Mirzakarimboy o‘zining insoniy mohiyatini o‘z so‘zlari bilan ochadi. Bu so‘nggi tasvir usuli Yormat obrazini yaratishda yozuvchiga yordamga keladi.

Romanda Shohqosim, Qoratoy, Shokir, O‘roz, Qambar, Yormat, Unsin, Gulnor mehnatkash xalq timsolidagi personajlardir. Ular asarda katta o‘rin egallamasa ham, yozuvchi o‘z tasavvuridagi ijobiy qahramonlarni ular timsolida namoyon qiladi.

Kezi kelganda shuni ham qayd etish kerakki, roman ayrim qusurlardan ham xoli emas. Asarda o‘sha davr taqozosiga ko‘ra, sotsialistik realizm talabiga binoan rus inqilobchisi Petrov obrazi sun’iy ravishda kiritilgan, uning Yo‘lchiga ko‘rsatgan ta’siri ideallashtirilgan. Jadid Abdushukur esa bir tomonlama tasvirlanib, o‘quvchida yoqimsiz taassurot qoldirishga urinilgan.

“Navoiy” (1944) romani faqat Oybek ijodida emas, balki o‘zbek adabiyotida salmoqli o‘rin egallagan tarixiy asarlardan biridir. Oybekning ushbu romanida buyuk arbob Navoiyning hayot yo‘li, o‘sha davrdagi hayot va murakkab siyosiy voqealar aks ettirilgan. Roman voqeasi 18

yoshli yigit - Alisher Navoiyning Samarqanddan Hirotga qaytishi bilan boshlanadi va Navoiy hayotining eng samarali va eng sermazmun davrlarini qamrab oladi. Asar voqeasi Navoiyning oʻlimini aks ettirish bilan tugaydi. Demak, asarda Navoiy tarjimai holining asosiy bosqichlari hayot haqiqatiga mos holda yorqin tasvirlangan. Asarda Navoiyning olijanob fazilatlari, ajoyib xislatlari, Vatan, xalq va adabiyot oldidagi buyuk xizmatlari birin-ketin ochila boradi. Navoiy obrazi romanda el va xalq uchun qaygʻuruvchi, yurtning baxt-saodati haqida jon kuydiruvchi, adolat va haqqoniyat uchun astoydil intiluvchi ulugʻ siymo sifatida namoyon boʻladi. Navoiy oʻz doʻstlariga nasihat qilib shunday deydi: "...har nechuk falokatni daf etmoqqa gʻayrat qilmoq kerak... Muborak Vatanning, el-ulusning salomatligi uchun fidokorlik koʻrsatmoq vazifamizdir. Sizdan tilagim shuki, bir-birimizga, davlatga, yurtga vafo, sadoqat, muhabbat bilan bogʻlanaylik. Vafo va muhabbat - ulugʻ qudratdir".

Romanda Alisher Navoiyning oʻz tiliga boʻlgan muhabbati, bu tilning qudrati va azamati yoʻlidagi sa'y-harakatlari yuksak badiiy ifodalarda aks ettirilgan.

"Navoiy" romanida Husayn Boyqaro, Xadicha begim, Moʻmin Mirzo, Darveshali, Binoiy, Majididdin singari tarixiy shaxslar obrazi ham berilgan. Gʻoyat ustalik bilan yaratilgan bu obrazlar bosh qahramon Navoiy xarakterini ochishda muhim oʻrin tutadilar. Chunki adib bu obrazlar vositasida oʻsha davr hayotini haqqoniy koʻrsatgan. Asarda podshoh Husayn Boyqaroning oʻz oʻgʻli Badiuzzamonga qarshi jang qilishi, nabirasi Moʻmin Mirzoni qatl etish haqida farmon berishi, shahzodalarning bir-biriga qarshi qilich qayrashi, bir-biriga xiyonat qilishi singari fojiali voqealar, ziddiyatlar gʻoyat ta'sirli qilib ifodalangan.

"Navoiy" romanida XV asr hayoti uchun tipik boʻlgan xilma-xil voqea-hodisalar aks ettirilgan, rang-barang obrazlar yaratilgan. Hayot haqiqati ustalik bilan badiiy haqiqatga aylantirilgan. Bunda yozuvchi obraz yaratishda psixologik tahlildan, til imkoniyatlaridan, jumladan, har bir personajning oʻziga xos fe'1-atvorini va individual tilini berish san'atidan unumli foydalangan. Shunga koʻra romandagi barcha obrazlar oʻz xarakteri va individual tili e'tibori bilan bir-biridan ajralib, oʻzaro farqlanib turadi. Romanda tarixiy shaxs obrazlari bilan birga, Sultonmurod, Dildor, Arslonqul, Zayniddin, Toʻgʻonbek singari badiiy toʻqima obrazlarning ham oʻziga munosib oʻrni bor. Oybek bu obrazlar orqali oʻsha davrdagi ma'lum ijtimoiy guruhlar hayotini umumlashtirib koʻrsatib bergan. Shuningdek, bu obrazlar vositasida bosh qahramon Navoiy xarakterini, uning fazilatlarini yanada yorqinroq ochgan.

"Navoiy" romanida qishloqlik qiz Dildorning boshiga tushgan musibatlar Alisher Navoiyning xislatini ochib berishda kalit personaj hisoblanadi. Dildor Arslonqulga koʻngil bergan boʻlib, zolim Toʻgʻon uni oʻgʻirlab

ketishi bilan qora kunlari boshlanadi. To‘g‘ondan qizni olgan hiylagar vazir Majididdin Husayn Boyqaroning mehrini qozonish uchun unga sovg‘a qiladi. Dildor Husayn Boyqaroning haramidan qochib ketgach, uni ushlab, zindonga tashlashadi. Keyinchalik Alisher Navoiyning yordami bilan zindondan ozod bo‘lgan Dildor o‘z yori Arslonqul visoliga yetadi. Ko‘rinib turganidek, bu yerda asosan, A.Navoiyning xayrixohligi diqqat markazida bo‘ladi va shoirning asl xarakterini ochib berishda katta rol o‘ynaydi.

Xulosa qilib aytganda, “Navoiy” romani o‘zbek romanchiligining ajoyib namunasi va juda katta yutug‘idir. Bu roman jahondagi rus, ingliz, ukrain, nemis, belorus, qozoq, turkman, ozarbayjon, tojik, arab, fors, eston, latish va xitoy tillariga tarjima qilingan va hamma joyda kitobxonlarga manzur bo‘lgan.

UYG‘UN

UYG‘UN
(1905-1990)

Uyg‘un zamonaviy o‘zbek adabiyotida lirik she’r va dramaturgiyaga katta hissa qo‘shgan ijodkor sanaladi. U 1905-yili hozirgi Qozog‘iston Respublikasi Jambul viloyatining Marki qishlog‘ida xizmatchi oilasida dunyoga keldi. Uyg‘un uning taxallusi bo‘lib, asli ismi Rahmatulla Otaqo‘zi o‘g‘lidir. U qishlog‘idagi maktabni tugatgach, Toshkent pedagogika texnikumida o‘qidi. 1925-yildan boshlab Toshkent qishloq xo‘jalik texnikumida o‘zbek tili va adabiyotidan dars berdi. Uyg‘un 1927-yili Samarqanddagi Pedagogika akademiyasiga o‘qishga kirib, Mirtemir, Hamid Olimjon, Amin Umariy, Hasan Po‘latlar bilan tanishadi.

Uyg‘un butun umri davomida ijodni ulkan jamoat hayoti bilan uyg‘unlashtirgan. U Idora va O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a’zosi, SSSR Yozuvchilar uyushmasi a’zosi bo‘lgan, 1950-yildan 1954-yilga qadar Uyg‘un O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi raisi bo‘lib xizmat qilgan. U “Sharq yulduzi” tahririyat jamoasi va “Mushtum” jurnali a’zosi bo‘lgan, Siyosiy yangiliklar agentligining O‘zbekiston bo‘linmasi jamoat raisi, O‘zbekiston KP tekshiruv hay’ati a’zosi va O‘zbek SSR Oliy Kengashi deputati kabi lavozimlarda xizmat qilgan. Uyg‘un yoshligidan she’rlar yozib, vaqtli matbuotda faol ishtirok eta boshladi. 1929-yili shoirning “Bahor quvonchlari” nomli birinchi she’rlar to‘plami chop etildi. “Mart kunlari”, “Cho‘l”, “Kolxozchi qiz”, “Ukraina yellari” kabi lirik she’rlari kitobxonlarning sevimli asariga aylandi. 30-yillarda shoirning “Ikkinchi kitob”, “Quyosh o‘lkasi”, “She’rlar”, “Muhabbat” kabi yangi she’riy to‘plamlari va bir qator hikoya va dostonlari bosilib chiqdi.

O‘ttizinchi yillarning oxirlaridan boshlab, Uyg‘un dramaturgiyada ham xizmat ko‘rsata boshladi. Uning ilmiy faoliyati boshlang‘ichi ham shu yillarga to‘g‘ri keladi. Adabiyotshunos sifatida uning o‘nlab ilmiy-tadqiqot asarlari mavjud.

Uyg‘unning adabiy merosida tarjima asarlar alohida o‘rinni egallaydi. Urushgacha bo‘lgan davrda A. S. Pushkin va M.Y. Lermontov asarlari tarjimasida muayyan tajriba orttirgan shoir keyinchalik L.N. Tolstoyning “Hojimurod”, A.P. Chexovning “Chayka”, U. Shekspirning “Yuliy Sezar” va “Veronalik ikki yigit” asarlarini o‘zbek tiliga tarjima qilgan.

U shoir, dramaturg, adabiyotshunos, tarjimon, ijtimoiy xodim sifatida xizmatlariga ko‘ra tahsinga sazovor bo‘lgan. 1965-yilda xalq shoiri

nomiga muyassar bo‘ladi. 1967-yilda uch jildlik tanlangan asarlari chop etiladi va shu munosabat bilan Hamza nomidagi Davlat mukofotini oladi. Uyg‘un 1974-yilda O‘zbekiston Fanlar akademiyasining muxbir a’zosi qilib saylanadi. Uyg‘un 1990-yilda olamdan o‘tadi.

IJODI

XX asr o‘zbek adabiyoti taraqqiyotida Uyg‘unning o‘ziga xos o‘rni bor. Uyg‘un she’riyati markazida bahor, muhabbat, Vatan, tinchlik, do‘stlik mavzulari turadi. Dastlabki she’riy to‘plamining “Bahor quvonchlari” deb atalishi ham bejiz emas. Uyg‘un lirikasidagi peyzaj tasviri misolida o‘zining tarixiy yo‘lidagi nafisliklarini namoyish qiladi. Bu nafosatda o‘lka va tabiat go‘zalligi bilan birga ularga hamohang va hamroz inson qalbi tamannolari ham aks etadi. 30-yillar Uyg‘un she’riyatida davlat va xalq tarixiga taalluqli chuqur shaxsiyatni anglovchi yangi insoniylik chegaralari seziladi. Ayniqsa, “Nazir otaning g‘azabi”, “Brigadir Karim”, “Jontemir” she’riy asarlarida zamondoshning ichki dunyosi boy tarzda tarannum etilgan.

Masalan, “Nazir otaning g‘azabi” she’rida Nazir ota paxta dalalariga zarar beruvchi qor yog‘ishidan bezovta bo‘lganini ko‘ramiz. Shuning uchun ham u ko‘kdagi bulutdan achchiqlanadi:

“Menga desa, qor emas, osmondan tosh yog‘maydimi,
Paxtamizni terib olamiz va davlatga topshiramiz!”

Avvaliga bu parchalar 30-yillar adabiyotidagi shiorchilik va balandparvozlik ta’siriga ega bo‘lishi mumkin. Lekin she’rning mazmuniga e’tibor berganimizda, she’rda mehnatga chorlov ifodasini ham kuzatishimiz mumkin.

“Jontemir” dostonida o‘sha davrning siyosiy talablariga mos ravishda munosabat bildirilgan. Ushbu doston qahramoni Jontemir hayotining tasviri bevosita davlat ideologiyasiga xizmatga bog‘liq.

Ulug‘ Vatan urushi yillar ham Uyg‘unning ijodi publitsist-shoir sifatida sermahsul bo‘lgan. Uning asarlarida sovet odamlarining vatanparvarligi, dushmanga nisbatan g‘azabi va nafrati yorqin namoyon etilgan, ularda fashistik kuchlar ustidan g‘alaba qozonish va porloq kelajakka ishonchga chaqiriladi. Shoir bu davrda “Ona” (1942), “Alisher Navoiy” (1943, Izzat Sulton bilan hamkorlikda), “Qaltis hazil” (1944) kabi sahna asarlarini ham yaratdi. Uning “Jangchi do‘stimga”, “Vatan haqida qo‘shiq”, “Surat”, “Uchrashuv”, “Keladi”, “Sog‘inib”, “Ulug‘ ayyom yaqin” singari she’rlarida xalqchil ruh yanada kuchaydi. Masalan, “Qasos” she’rida oq

sochli onaning dushmandan qasos olish jahdi, “Vatan haqida qoʻshiq” she’rida esa mehr va ehtirom bilan yod etilgan ona vatan obrazi tasvirlanadi.

Urushdan keyingi mashaqqatli yillarga bagʻishlangan “Hayot qoʻshigʻi” (1947), “Oltinkoʻl”, “Navbahor” (1949) dramalarini yaratdi. Soʻnggi dramasi bilan Uygʻun ijodiga qishloq hayoti mavzusi kirib keldi. Dramaturg bu asarida urush davrida vayron boʻlgan jamoa xoʻjaligi qayoti misolida eskilik bilan yangilik oʻrtasidagi kurash mavzusini birinchilardan boʻlib urushdan keyingi oʻzbek adabiyotiga olib kirdi.

Uygʻunning urushdan keyingi yillardagi ijodida tinchlik, urush, kurash hamda kishilarning fidokorona mehnatni motivlari xalqlar doʻstligi mavzusi bilan chambarchas bogʻlanib ketadi. Shoirning “Armugʻon” (1941) “Oʻzbekiston” (1942), “Hayot chorlaydi” (1954) kabi she’riy toʻplamlari bosildi.

Shoir ijodida kelajakka umid, ishonchni kuzatish mumkin. “Kelajak oʻtmishdan yaxshi” she’ri shu asarlar qatoriga kiradi. Asarda insonparvarlik, ezgulikka boʻlgan umid namoyon boʻladi:

Bora-bora jumla jahonda tamom –
Yozuvlik oʻrnini ezgulik olur.
Goʻzal kelajakda hukmron boʻlib
Qardoshlik, muhabbat va doʻstlik qolur.

Hozirgi zamon oʻzbek bolalar adabiyotining taraqqiyotiga katta hissa qoʻshgan qalam sohiblaridan biri Uygʻundir. Uning kichkintoylarga bagʻishlab yaratgan “Qorbobo”, “Hadya”, “Bahor va men”, “Ikki ona” va boshqa she’riy toʻplamlari bolalar adabiyotida yetakchi oʻrinda turadi. Shoir bolalarga atab yozgan barcha katta-kichik she’rlarida oʻqimishli, ona-Vatan va mehnatni jon-dildan sevgan chin doʻst, rostgoʻy, sofdil bolalarning his-tuygʻularini ifodalaydi, yoshlarning Vatanimizning goʻzal tabiati, boyliklari va kishilarimizning ajoyib fazilatlari bilan tanishtiradi.

Shoir bolalarga bagʻishlab yozgan barcha she’rlarida mavzuni oʻziga xos jihatdan aks ettirishga harakat qiladi. Shoirlarimiz tomonidan kuylangan ona-Vatan mavzusini oʻziga xos tarzda ifoda etadi. Shu jihatdan uning “Ikki ona” she’ri xarakterlidir. She’r qahramonining ikki onasi bor: bin unga oq sut bergan; ikkinchisi esa oʻz bagʻrida avaylab parvarish qilgan. Ikkala onasi ham aziz, muqaddas va moʻtabar. Biri - uning tuqqan mehribon onasi boʻlsa, ikkinchisi - jonajon vatani. Lirik qahramon ana shu bir-biridan moʻtabar ikki onasi bilan gʻururlanadi, faxrlanadi. Uni tarbiyalagan bu ikki ona oldida bir umr qarzdor:

Mening ikki onam bor,
Ikkisi ham mehribon.
Biri menga sut berdi,
Biri esa shirin non.

Uyg'un o'zbek dramaturgiyasini ko'pgina asarlar bilan boyitdi. U o'zbek adabiyotidagi eng sermahsul dramaturglardandir. U dramaturgiyaning deyarli barcha turlari, janrlari, shakllarida qalamini sinab ko'rdi va salkam yigirma beshga yaqin dramatik asar yozdi. "Navbahor" (1949), "Hurriyat" (1959), "Parvoz" (1963), "Qotil" (1962), "Parvona" (1966) kabi zamonaviy mavzudagi dramalari qatorida tarixiy mavzudagi "Abu Rayhon Beruniy", "Abu Ali ibn Sino", "Zebunniso", Izzat Sulton bilan hamkorlikda yaratgan "Alisher Navoiy" dramalari ham ijodkorga katta muvaffaqiyat olib keldi.

Alisher Navoiy" dramasi 1941-yilda yozilib, 1945-yil may oyida Hamza nomidagi davlat akademik drama teatrida rejissyor Mannon Uyg'ur tomonidan sahnaga qo'yildi.

"Alisher Navoiy" ning muhim fazilatlaridan biri uning zamonamiz bilan hamohangligi va hamnafasligidadir.

Dramaturglar Navoiy qiyofasidagi eng muhim tomoni – insonparvarlikni topa bildilar va uni o'z asarlarida yetakchi planda katta ehtiros bilan aks ettirdilar. Bu esa dramaga chuqur hayotiylik va umrboqiylik baxsh etadi. Dramadagi barcha katta kichik voqea va hodisalar ham, bosh va yordamchi syujet va konflikt yo'llari ham ana shu asosda bo'ysundirilgan.

Zulmat bilan nur, reaksiya bilan adolat o'rtasidagi kurash pyesaning bosh syujet va konflikt yo'llarini tashkil etadi. Dramaturglarning mahorati ham ana shu hayotiy ziddiyatni o'z asarlarida haqqoniy ifoda etishlari, badiiy to'qimadan ustalik bilan foydalanishlari, syujetni kuchli dramatizm asosida talqin qilishlari, xarakterlarini yorqin gavdalantirishlarni va nihoyat , tarixiy o'tmishga zamonaviy ko'z bilan yondashishlarida aniq namoyon bo'ladi.

Alisher Navoiyning shoir, davlat va jamoat arbobi sifatida faoliyatining gullagan payti ham ana shu tarixiy davrda bo'lgan.

Tarixiy asar uchun muhim bo'lgan tarixiy haqiqatga sodiqlik dramada o'zining to'liq ifodasini topgan. XV asr feodalizm davrida yuz bergan tarixiy hodisalarning va shu muhitda yashab ijod etgan Navoiy, Behzod, Sohibdaro, Husayn, Majididdin, Binoiy va Mo'minmirzo kabi tarixiy shaxslarning asarga asos qilib olinishi fikrimizning aniq isboti bo'la oladi. Bular esa dramaning chuqur tarixiyligini, o'tmishni bilishi jihatdan ham muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Dramaturglar asarning g'oyaviy-badiiy jihatdan mukammalligini oshirishda badiiy to'qimadan ham ustalik bilan foydalanganlar. Natijada

dramada yuqorida nomlari qayd etilgan tarixiy shaxslar bilan bir qatorda Guli, Abdumalik, Turdiboy, Qulmuhammad, Hosiyat, Qunduz, Qutbiddin, Ubaydullo, Mansur, Abdulvose, Munajjim kabi personajlar ham oʻrin olgan. Bu personajlar yozuvchilar ijodiy fantaziyasining mahsuli boʻlib, ular ma'lum hayotiy haqiqatga egadir.

"Navbahor" dramasida koʻtarilgan qishloq mavzuini yana davom ettirib, xotin-qizlarning jamoa xoʻjaligiga mohirlik bilan rahbarlik qilishi mumkinligi ("Hurriyat", 1959), paxta yakkahokimligi davri fojialari ("Parvoz", 1963), shaxsga sigʻinishning qishloq sharoitidagi oqibatlari ("Shubha", 1961), tibbiyot xodimlarining inson salomatligi uchun mas'ulligi ("Qotil", 1965) kabi masalalar haqida bahs yurituvchi pyesalar yozgan. "Paxta uchun kurash"ning salbiy oqibatlari fosh etilgan "Parvoz" dramasi esa sovet voqeligini buzib koʻrsatishda ayblanib, sahnadan olib tashlangan.

Uygʻunning yoshlar ma'naviyati muammosiga bagʻishlangan "Parvona" (1966) komediyasi jamoatchilik tomondan samimiy kutib olingan. Pyesada sevgi, oila katta mas'uliyat ekanligi, koʻngilxushlik emasligi gʻoyasi ilgari suriladi. Asarda hodisalar aspirant qiz Nazokatning kurortga borishi va u yerda Oʻtkir ismli odam bilan tanishishidan boshlanadi. Nazokat uning yolgʻon va'dalariga uchib, uni chin dildan sevuvchi Murodjondan voz kechadi. Uning fojiasi ana shu yerdan boshlanadi. Keyinchalik Nazokat koʻngil bergan odam undan avval uch ayolni ham laqillatgani ma'lum boʻladi. Nazokat oʻzini ayblab, "parvonadek oʻtda yonganidan" pushaymon boʻladi. Murodjon esa muhabbatiga sadoqat qilib, Nazokatni kechiradi. Nazokatning yana toʻgʻri yoʻlga qaytishida prokuror Adolatning ham alohida oʻrni mavjud. "Parvona" komediyasining axloqiy-tarbiyaviy va estetik ahamiyati katta.

MAQSUD SHAYXZODA

MAQSUD
SHAYXZODA
(1908-1967)

Aslida qondosh ozarbayjon naslidan bo‘lib, keyinchalik o‘zbek xalqining chinakam sevimli shoiri, yozuvchisi, dramaturgi, zabardast olimi sifatida dong taratgan Maqsud Shayxzoda 1908 yili Ozarbayjonning Ganja viloyatiga qarashli Oqtosh shahrida tug‘ildi. Shoir 1957-yilda yozgan “Toshkentnoma” dostonida bu to‘g‘risida shunday deydi:

Umrim bino bo‘ldi Ozarbayjonda,
Kechdi bolaligim u gul makonda.
Nizomiy vatani, Ganja o‘lkasi
O‘pkamga tuldirdi she’r havosin,
Kur nahrim muloyim, tinch muzikasi
Ko‘nglimda uyg‘otdi kuylash havasin.

U san’at va adabiyotni sevar, tarix va falsafaga qiziqardi, Oqtosh ziyolilari bilan turli masalalarda suhbatlashardi. Yosh Maqsud Nizomiy va Firdavsiy, Navoiy va Fuzuliy, Pushkin va Shekspir kabi buyuklar nomini ilk marotaba ana shu gurunglarda eshitadi va bu muhit unga adabiyotga bo‘lgan qiziqishini uyg‘otadi. O‘n besh yoshida yozgan pyesasi Oqtosh shahar havaskorlar to‘garagi tomonidan sahnaga qo‘yiladi. 1926–1928-yillarda “Kommunist” gazetasida Shayxzodaning “Dog‘iston maktublari” nomli maqolalari, 1927-yilda esa “Maorif va madaniyat” majmuasida shoirning “Narimon haqida xalq dostoni” asari chop etiladi.

Maqsud Shayxzoda Oqtoshda ibtidoiy maktabni bitirgach, 1921-yili Boku dorilmualliminiga o‘qishga kiradi va uni tugatgach Dog‘istonning Darband, Bo‘ynoq shaharlarida muallimlik qilgan. U 1926-yili Adhem Fayziy tashkilotiga a’zo etilgan “Milliy firqa” tashkilotiga a’zo bo‘lib, musovotchilar harakatida faol qatnashgani uchun 1928-yili hibsga olinib, Toshkentga surgun qilingan. Umrining oxiriga qadar shu yerda yashab, ijod qilgan. Muhimi shundaki, Shayxzoda “tole’ doim erkalamaganiga” qaramay, umrining oxiriga qadar o‘zbek xalqining sadoqatli farzandi sifatida faoliyat ko‘rsatdi va O‘zbekiston uning ikkinchi vatani bo‘lib qoldi. Bu to‘g‘risida o‘z ijodida ham qayd etib o‘tadi:

Lekin shoirlikning nozik tolei
Kuldi Sirdaryoning havzalarida,
O‘zbek quyoshining chin otaligi
Aks etdi mastoba kosalarida.
Hazrat Navoiyning o‘pib qo‘lini
O‘zbek vodiysida otimni surdim,
Ijod karvonining uzoq yo‘lini –
Aziz yo‘ldoshlar-la o‘toldim, yurdim.
Yo‘q, men taqdirimdan emasman xafa,
Shoirlik unvoni baxtimdan tuhfa!. . .

Shayxzoda Toshkentga kelgach, avval Narimonov nomidagi texnikumda dars beradi, keyin “Sharq haqiqati”, “Qizil O‘zbekiston”, “Yosh leninchi” gazetalarida ishlaydi.

Shayxzoda 1928-yilda Toshkentga kelib, turli gazeta va jurnallar tahririyatlarida, 1935-1938-yillarda esa Fanlar qo‘mitasi qoshidagi til va adabiyot institutida ilmiy xodim, 1938-yildan to umrining so‘nggiga qadar Nizomiy nomli Toshkent Davlat pedagogika institutining (hozirgi universitet) o‘zbek klassik adabiyoti kafedrasida dotsent vazifasida xizmat qilib, yuqori malakali kadrlar tayyorlashda ishtirok etdi. Shoirning adabiy faoliyati 1929-yildan boshlandi. Uning “O‘n she’r” (1932), “Undoshlarim” (1933), “Uchinchi kitob” (1934), “Jumhuriyat” (1935) to‘plamlarining nashr etilishi adabiyotga o‘ziga xos ovozli shoir kirib kelayotganidan darak berdi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida shoir butun ijodiy quvvatini, qalb haroratini dushman ustidan qozonilajak g‘alabaga safarbar etdi. Urushning birinchi kunlaridanoq jang qahramonlarini ulug‘lovchi, front orqasidagi kishilarning fidokorona mehnatini ifodalovchi asarlar chop etdi.

Maqsud Shayxzodaning eng og‘ir davri 50-yillarga to‘g‘ri keladi. 1952-yilda uni sababsiz O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasidan o‘chirilib, 1952-yil 22-sentyabrda qamoqqa olinadi va 25 yilga ozodlikdan mahrum etiladi. Lekin 1954-yilda ozodlikka chiqib, yana Yozuvchilar uyushmasiga qabul qilinadi. 1956-yilda Shayxzodaning ijodidagi yangi bosqich boshlanadi.

Maqsud Shayxzoda shoir, dramaturg bo‘lish bilan birga, adabiyotshunos olim sifatida ham tanilgan. U Toshkentda aspiranturani tamomlagach, ilmiy faoliyatini boshlaydi, mumtoz va zamonaviy o‘zbek adabiyoti muammolari to‘g‘risida ilmiy asarlar yozadi. Uning “Genial shoir”, “Navoiyning lirik qahramoni”, “Mayakovskiy – yangi shoir” va boshqa ilmiy maqolalari shular jumlasidandir.

Shayxzoda adabiy bilim doirasining kengayishi, ijodining mumtoz

jahon yozuvchilari badiiy tajribasi bilan boyishida tarjima muhim rol o‘ynadi. U Sh.Rustaveli, Shekspir, Pushkin, Lermontov, Nizomiy, Fuzuliy, Mirza Fatali Oxundov, Ezop, Esxil, Gyote, Bayron, Mayakovskiy, Nozim Hikmat va boshqa yozuvchilarning ayrim asarlarini o‘zbek tiliga katta mahorat bilan tarjima qildi.

Shoir 1967-yilning 19-fevralida xastalikdan vafot etadi. Uning vafotidan so‘ng olti jildlik “Asarlar”i (1968–1973) nashr etiladi. Shoir va dramaturgning asarlari 1973-yilda o‘z ona vatani Ozarbayjonda ham ikki jildda chop etildi. Mustaqillik yillarida marhum Maqsud Shayxzoda ijodi va qilgan xizmatlari haqiqiy qadr topdi.

IJODI

Maqsud Shayxzoda boy adabiy merosga ega, Shayxzoda, avvalo, shoir sifatida tanilgan bo‘lib, uning she’rlari o‘zining g‘oya va badiiy xususiyatlarini hamda estetik ahamiyatining rangbarangligi bilan ajralib turadi. Shuning uchun ham Hamid Olimjon uni “fikrlar shoiri”, M.Ibrohimov esa “buyuk vatanparvar shoir” deb atagani bejiz emas.

Maqsud Shayxzoda ijodining asosiy bosqichi o‘ttizinchi yillar boshiga to‘g‘ri keladi. Bu bosqichgacha yozgan “Ot haqida qasida”, “Simvol”, “Jumhuriyat”, “S.b.”, “Qora taxta” kabi ilk she’rlarida bayonchilik, va’zxonlik, quruq balandparvozlik, tasvirning yuzakiligi, shuningdek, til, qofiya va vaznga doir qusurlar mavjud edi. Lekin o‘zi qayd etganidek, “Navoiy, Nizomiy, Fuzuliy, Pushkin, Nekrasov, Mayakovskiy va b. arboblarning ijodi bilan yaqindan tanishgach, san’at sirlarini o‘rganadi va haqiqiy asarlar yarata boshlaydi”.

Uning 30-yillar she’riyatida yangi hayot va xalqlar do‘stligining targ‘ibi va tarannumi alohida o‘rin egallaydi. “Vatan”, “Nishon”, “Kreml soati”, “Qonun” va b. she’rlari yangi zamon, yangi hayot, yangi muammolar to‘g‘risida poetik mulohazalarni, shoirning vatan sevgisi, yurt muhabbati his-tuyg‘ularini aks ettiradi:

Olam ichra Vatanimning misoli yo‘q, tengi yo‘q.
Vatanim bir diyorki,
Insonlikka bir yorki,-
Bu mangulik oftobining so‘nishi yo‘q, so‘ngi yo‘q.

Ikkinchi jahon urushi yillarida shoir butun ijodiy quvvatini, qalb haroratini dushman ustidan qozonilajak g‘alabaga safarbar etdi. Urushning birinchi kunlaridanoq jang qahramonlarini ulug‘lovchi, front orqasidagi kishilarning fidokorona mehnatini ifodalovchi “Kurash nechun?” (1941), “Jang va qo‘shiq” (1942), “Ko‘ngil deydiki...” kabi she’riy to‘plamlari,

“Jaloliddin Manguberdi” (1944) tarixiy dramasi va boshqa qator publitsistik asarlarini chop etdi. Bu davrda yozilgan asarlarning aksariyati urush hodisalarini aks ettirib, jangda mardlik koʻrsatgan insonlarning obrazlarini jonlantirardi. “Kapitan Gastello” va “Semyochenko, ofarin” she’rlari muallif oʻz dovyurakliklari va vatanga sadoqatlarini namoyish ettirib, tarix xotirasida chuqur iz qoldirgan insonlarning shijoatidan soʻz ochadi. Ma’lumki, kapitan Gastelloning qiruvchi samolyoti urib tushirilganda, u oʻz samolyotini dushmanning qurol omboriga yoʻnaltiradi. Natijada dushmanga katta ziyon tegadi. Shoir uning qahramonligini quyidagicha madh etadi:

Olovlar yalar edi
Hatto qoshu-kiprigin,
Qoʻnmoqni istamas-di
Pastga, yerga u lekin...
Chunki yerni izlarkan
Uning qizgʻin nigohi,
Koʻrinadi bir qator
Dushmanning qarorgohi,
...Yonayotgan qushini
Shoʻngʻitdi yov tomonga.

Shayxzoda ijodida Vatan mavzusi oʻzining ijtimoiy-siyosiy, falsafiy tarmoqlari rang-barangdir. Bunday she’rlarda Vatanning tabiiy goʻzalliklari, uning oʻtmishi, buguni va kelajagi, obodlik va farovonligi masalalari oʻziga xos badiiy tasvir va ifoda shaklida namoyon boʻladi. “Soʻlmasin bu gullar”, “Vatan”, “Yurtim” va b. she’rlarida mamlakatning azamati va qudratini asl shoir mahorati bilan qalamga olgan.

„Oʻn birlar“, „Jenya“, „Oqsoqol” (1943), „Uchinchi oʻgʻil” (1944) dostonlarini shoir urush davrida yozgan. “Oqsoqol” portret-doston boʻlib, asar oqil va xayrixoh inson Yoʻldosh Oxunboboyev xotirasiga bagʻishlangan. Oxunboboyev dostonda yorqin amal egasi sifatida aks ettiriladi. Shoir uning oʻlimini chuqur qaygʻu bilan qalamga olsa-da, uning amallari barhayot ekanligi umidi bilan oʻziga taskin beradi.

“Oʻn birlar” dostoni urush yillarida Stalingrad frontida strategik tepalikni dushman qoʻshinidan himoya qilib, halok boʻlgan 11 askar xotirasiga bagʻishlanadi. Qizigʻi shunda-ki, tarixning qahramonlik sahifalarida oʻziga joy topgan ushbu hodisaning afsonaviy qahramonlaridan 9 nafari turkiy yigitlar boʻlgan. Doston Vatanga muhabbat, mardlik, dovyuraklik va b. singdirish uchun ahamiyat kasb etadi.

“Jenya” dostoni ham dushmanlarga qarshi kurash maydoniga otlangan va fashistlar tomonidan oʻldirilgan yosh vatanparvar Yevgeniy Pop-

ovning qahramonliklaridan hikoya qiladi. Shoir dostonda 7-sinfga endigina qadam qo'ygan 14 yoshlik o'quvchining dushmanga g'azabini ochib beradi, xalqiga va eliga mustahkam rishta bilan bog'langanini ko'rsatadi.

Maqsud Shayxzoda "Uchinchi o'g'il" asarida urushning og'riqlari, shaharlar, qishloqlarning vayron bo'lishi, bolalarning yetim qolishi haqida so'z boradi, shuningdek, sobiq Sovet ittifoqidagi xalqlar do'stligining ahamiyatini ko'rsatadi. Asarning asosiy markaziy obrazi jajji bolakay Kolya bo'lib, fashistlar Ukrainaga hujum qilganda, ota-onasidan ayriladi. Yetim bolalar orasida O'zbekistonga kelgan Kolya Nosir akaning himoyasi ostiga beriladi. Nosir aka ikki o'g'li bilan birga Kolyaning ta'lim-tarbiyasiga e'tibor beradi. Muallif asarda Ukraina-O'zbekiston birodarligi va do'stligining abadiyligidan so'z ochar ekan, aslida barcha xalqlar do'stligini targ'ib qiladi.

Maqsud Shayxzoda ijodiy balog'atidan dalolat beruvchi asarlardan biri "Toshkentnoma" dostonidir. Adabiy jamoatchilik o'z vaqtida bu dostonni shoirning adabiyotimizning yirik ijodiy muvaffaqiyati sifatida baholadi. Chindan ham, "Toshkentnoma" lirik-falsafiy dostoni Shayxzoda dostonlari ichida eng barkamoli bo'lib, unda shoir shaxsiyatining o'ziga xos qirralari ancha yorqin namoyon bo'lgan. Dostondagi o'ziga xoslik shundaki, asar yaxlit voqea asosiga qurilgan emas.

Maqsud Shayxzoda Toshkent shahrining badiiy obrazini yaratib, uni madh etadi. 18 fasldan iborat bo'lgan ushbu doston bir shahar timsolida butun xalqning o'tmishi va bugunining haqiqatlarini ochib ko'rsatadi, shoirning vatan oldidagi burchi, unga bo'lgan muhabbatini muayyanlashtiradi. Shuning uchun ham shoir o'z fikrlarini Toshkent siymosida ochib beradi:

Toshkentni sevmoqlik yurakning ishi,
Shu uchun shartmikan bunda tug'ilmoq!
Shartmi, bir romanga ishqiboz kishi
O'zi u romanga qahramon bo'lmoq!

Shayxzoda ko'pqirrali iste'dod sohibi edi. U she'rlar va dostonlar bilan birga, juda yuksak badiiy quvvatga ega bo'lgan dramalar ham yaratdi. Shayxzoda umrining so'ngida yozishga kirishgan, lekin tugatib ulgurmagan "Beruniy" dramasini hisobga olmaganda ham, uning "Jaloliddin Manguberdi" va "Mirzo Ulug'bek" dramalari allaqachon xalqimizning badiiy mulkiga aylanib qoldi.

Shayxzoda Ikkinchi jahon urushi yillarida yozgan to'rt pardalik „Jaloliddin Manguberdi" (1944) tragediyasida o'z yurtining ozodligi va mustaqilligi uchun mog'ul istilochilariga qarshi kurashgan so'nggi Xorazm shohining jangovar jasoratini tarixan aniq va haqqoniy tasvirlagan.

Jaloliddin Manguberdi – tarixiy shaxs. Xorazm shohi Muhammadning o‘g‘li. U umrining so‘nggi yilida Xorazmshohlar davlati hukmdori esa-da, Chingiz boshliq mo‘g‘ul bosqinchilarining quvg‘ini tufayli, hayotining bu davridagi asosiy qismini lashkarlari va saltanati bilan yurt sarhadlaridan olisda o‘tkazishga majbur bo‘lgan.

“Jaloliddin Manguberdi” dramasida ona-Vatan uchun, uning ozodligi uchun bosqinchilarga qarshi kurash olib borgan jasur sarkarda, buyuk hukmdor siymosi o‘zining, ayniqsa, tabiiy, jonli tasvirlanishi bilan ajralib turadi. Tasvirdagi qahramon tabiiyligini ta’minlovchi muhim hayotiy omillar bor, albatta.

Xalqni, lashkarni dushmanga qarshi birlashtirish va yurt himoyasini uyushtirish yo‘lidagi Jaloliddin ko‘rsatgan jonbozliklarini saroydagi Badriddin singari munofiq kimsalar va ular ta’sirida dastlab otasi Xorazmshoh ham to‘g‘ri tushunmaydi. SHunda Jaloliddin “Menga koshonadan chodir yaxshiroq” deb chiqadi va yurt himoyasi uchun qo‘shin berishlarini talab qiladi. Amir Badriddin valiahdning bu mardona so‘zlari ostidagi maqsad vatanparvarlik emas, taxtni egallash deb tushunib, shoh hayot bo‘lishiga qaramay, “u taxtga ega bo‘lmoqchi” deb ig‘vo boshlaydi.

Jaloliddin – qahramon shaxs. U jasur sarkarda, elni, yurtni g‘animga qarshi birlashtirayotgan, tashabbusi bilan lashkarni ulug‘ g‘alabalarga ilhomlantirayotgan va bu yo‘lda ibrat ko‘rsatayotgan valiahd bo‘lishiga qaramay, ayni vaqtda, oddiy inson sifatida gavdalanadi. Masalan, Jaloliddin bilan singlisi Sultonbegim o‘rtasidagi oddiy insonlarga xos bo‘lgan aka-singillik mehr-oqibatlari shu qadar samimiy va go‘zal tasvirlanadiki, kishining havasi keladi.

Vatan va xalq taqdirining eng qaltis pallalarida ularni bosqinchilardan himoya qilish uchun otlangan Jaloliddinning bu yo‘ldagi shijoatini, jur’atini, jasoratini ko‘rsatar ekan, dramaturg o‘z qahramonining valiahd va hukmdor sifatidagi xususiyatlaridan ko‘ra oddiy inson sifatidagi iztiroblarini, har qanday insonga begona bo‘lmagan ayrim mas’uliyatli holatlardagi ikkilanishlarni badiiy tasvirlashga alohida e’tibor beradi. Bu esa qahramon xarakterining ishonarli, jonli va hayotiy chiqishini ta’minlaydi.

Besh pardalik “Mirzo Ulug‘bek” tragediyasi Maqsud Shayxzoda ijodining shoh asaridir. Avvalgi fojia kabi bu asar ham tarixiy mavzuga bag‘ishlangan. “Mirzo Ulug‘bek” tragediyasi XV asr tarixiy haqiqatlarining barcha ziddiyatlarini ko‘rsatishda ahamiyatli o‘rin olgan. Mirzo Ulug‘bek fojiasining markazi va bosh obrazidir.

Mirzo Ulug‘bek – Amir Temurning suyukli nabirasi, ya’ni to‘rtinchi o‘g‘li Shohrux Mirzoning farzandi, u bobosi Temurning barcha yurishlarida ishtirok etgan. U 1394-yilda tug‘ilib, 1450-yilda 56 yoshida o‘g‘li tomonidan qatl qilinadi. Mirzo Ulug‘bek avvaliga Samarqand,

1446-1450-yillarda barcha viloyatlarga hukmronlik qiladi. Yoshligida Ulug'bek fan va san'at turlariga, ayniqsa, matematik va astronomiyaga katta qiziqish bildiradi. Uning aqliy dunyoqarashi kengayishida otasi va bobosi to'plagan boy kutubxona zamin bo'ldi, u yerda ko'p vaqtini o'tkazardi. 1417-1420-yillar Ulug'bek Samarqandda madrasa qurdirib, Registonda barpo etilgan birinchi me'moriy ansamblga aylanadi. Buyuk astronom Ulug'bek rahbarligi va ishtirokida rasadxonaning asosiy ishi "Ziji Ko'rag'oniy", "Ulug'bekning yulduzlar jadvali" tuzilgan. Kitobda ushbu Samarqand observatoriyasidan 1018 ta yulduz joylashuvi aql bovar qilmas aniqlikda, Gipparxdan so'ng ilk bor belgilangan. Astronomik turkum yaratilishi jahon astronomiya fani xazinasiga qo'shilgan ulkan hissa hisoblanadi.

Maqsud Shayxzoda mazkur asarni yaratishda jiddiy tayyorgarlik ko'rgani, dramani yozishda behisob ilmiy-tarixiy manbalarga tayangani ko'rinib turibdi. Adib asarda Ulug'bek yashagan davrni, u hukmronlik qilgan saroy muhitini ko'z o'ngimizda yaqqol gavdalantirgan. Mirzo Ulug'bek hayotida ko'p voqealar yuz bergan. U oliy hukmdor, buyuk olim sifatida ko'p narsalarni o'z boshidan kechirgan. Bularni besh pardali tarixiy fojiaga sig'dirib bo'lmasligini bilgan M. Shayxzoda ushbu asarga asosan ikki yo'nalishdagi voqealarni, ya'ni saroy ixtiloflari va buyuk olim olib borgan ilmiy izlanishlarni yorittishga jazm qilgan. Asar bilan tanishganingizda sizda ikki xil tuyg'u paydo bo'lgani aniq. Adib Mirzo Ulug'bekni bir tomondan, qattiqqo'l, butun Xurosonni o'z qo'lida saqlab qolish uchun har qanday chorani ko'rishga tayyor hukmdor sifatida, ikkinchi tomondan, ilm-fanning jonkuyari, jahonshumul kashfiyotlar qilgan olim, fan ahlini jonidan ortiq ko'radigan (masalan, Ziji Ko'ragoniyning so'zboshisida shogirdi Ali Qushchini "farzandi arjumand" – aziz farzandim deb ataydi), biroq saroydagi fisq-fasod, ig'vo ishlar oldida ojiz bir inson qabilida tasvirlaydi.

Dramada Ulug'bek qiyofasi ko'proq asardagi boshqa obrazlar orqali ochilgan. Masalan, Ali Qushchi, Sakkokiy, Shayxulislom Burhoniddin, Chin, Hind, Farang, Misr, Rus elchilari bilan bo'lgan muloqotda ilm-fan homiysi, buyuk olim, ma'rifat dohiysi kabi xislatlari namoyon bo'lsa, Abdullatif Mirzo, uning mahrami Abbos, Qozi Miskin kabi saltanat dushmanlari, ig'volarga nisbatan bo'lgan munosabatida mutaassiblikka qarshi ashaddiy kurashgan inson sifatidagi xarakteri ochilgan.

Mirzo Ulug'bek hukmdor, katta saltanat egasi bo'lishiga qara may, avvalo, insoniy fazilatlardan begona bo'lmagan, o'z farzandiga mehribon ota.

Fojia Mirzo Ulug'bekning o'limi bilan tugaydi, biroq o'quvchi yoki

tomoshabin bu manzaradan tushkunlikka tushmaydi, aksincha, buyuk olim ishlarining davom etishiga ishonadi, Abdullatif kabi padarkush g‘alamislarning umri qisqa ekanligiga iymon keltiradi.

Mirzo Ulug‘bek qon to‘kmaslik uchun hokimiyatni topshirishga majbur bo‘ladi. Shuning uchun u hokimiyatni topshirgach, do‘sti Ota MUrodga shunday deydi:

Yo‘qotgani toj bo‘ldi-yu, topganim erklik! Ota Murod, olis safar oldida birpas Samarqandning tuprog‘ida o‘tirmoqchimiz.

Yoki uning kelajakka bo‘lgan yuksak ishonch ifodasi sifatida yuzaga chiqqan ushbu fikrlari ham misol bo‘la oladi.

Sizlar beshak ko‘rarsizlar. Men-chi, mabodo Umrim vafo qilsa, men ham ko‘rarman albat. Bu o‘g‘rilar saltanati ko‘p uzoq bormas. Ammo shoyad Samarqandni men ko‘rmasam-da Samarqandning shahri meni albatta ko‘rar.

Shekspirona ko‘lam va harorat bilan yozilgan „Mirzo Ulug‘bek” tragediyasining maydonga kelishi o‘zbek dramaturgiyasi va teatri tarixida katta voqea bo‘ldi. O‘zbek adabiyotshunoslari Sa’dulla Mirzayev va Said Shermuhammadov M.Shayxzoda “Mirzo Ulug‘bek” tragediyasini yozayotganda Shekspir asarlaridan ta’sirlangani qayd etadilar.

HAMID OLIMJON

(1909-1944)

XX asr oʻzbek mumtoz she'riyati namoyandasi Hamid Olimjon 1909-yil Jizzaxda tugʻilgan. U 1918-yil Jizzaxda ochilgan tugallanmagan oʻr-ta maktabda oʻqiydi, soʻngra Samarqandga oʻqishga ketadi. U yerda avval bilim yurtda, keyin universitetda tahsil oladi. Samarqand-dagi oʻzbek pedagogika akademiyasining ijti-moiy-iqtisodiy fanlar fakultetini tamomlaydi.

Oʻzbek adabiyotining taniqli shaxslaridan boʻlgan Uygʻun, Oydin, Mirtemir, Jalol Akramiy bilan shu yerda tanishadi.

Umuman olganda, akademiyadagi ilmiy-adabiy muhit uning adabiy namoyanda boʻlib shakllanishida muhim rol oʻynagan. Hamid Olimjon talabalik yillaridayoq she'r yozgan boʻlib, uning asarlari 1926-yildan "Zarafshon" gazetasida chiqa boshladi. 1927-yilda shoir mazkur roʻznoma muharririyatiga ishga oʻtdi. Hamid Olimjonning "Koʻklam" nomli ilk she'riy toʻplami 1929-yilda bosilib chiqdi. U 1930-yilda akademiyani bitirib, ilmiy-tadqiqot institutida ishlaydi va adabiyotning nazariy masalalariga doir tadqiqot ishlari olib boradi. Navoiy va Muqimiy kabi san'atkorlarning ijodini tadqiq etuvchi salmoqli asarlar yozadi.

Hamid Olimjonning badiiy ijodida milliy hislarning kuchli boʻlishi uning muayyan taqiqlar bilan yuzlashishiga olib keladi. 30-yillar oʻrtalaridan boshlab u millatchi va burjua ideologiyasi targʻibotchisi sifatida ta'qib etiladi va 1937-yil 2-noyabrda Oʻzbekiston Yozuvchilar uyushmasidan chetlashtiriladi. Oradan vaqt oʻtgach, u yana a'zolikka qabul qilib, oʻzining ilmiy va badiiy ijodini davom ettiradi. U 1939-yilda Oʻzbekiston Yozuvchilar uyushmasiga direktor etib tayinlanadi. 1939-yilda Shuhrat ordeni bilan taqdirlanadi, 1943-yilda esa Oʻzbekiston Fanlar akademiyasiga muxbir a'zo etib saylanadi. Hamid Olimjon 1944-yilda avtohalokatda halok boʻladi. Hozirgi kunda Oʻzbekistonning bir qancha koʻcha, maydon, universitet, oʻrta maktab, metro va b.joylariga uning nomi qoʻyilgan. 1979-1984-yillarda 10 jildlik tanlangan asarlari chop etildi.

IJODI

Shodlik va baxt kuychisi, iste'dodli shoir, dramaturg, olim, davlat va jamoat arbobi Hamid Olimjonning ijodi oʻzbek adabiyotshunosligida yuqori baholanib keladi. U adabiyotga she'r bilan kirib kelgan boʻlib, oʻz

she'rlarida yangi jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlarni aks ettirgan. "Sharq", "O'zbekiston", "Traktor tayyor" va h. she'rlari bunga misol bo'la oladi. 30-yillarning ikki yarmidan boshlab, poeziyasining mavzu doirasi kengaydi. Uning she'rlarida vatanga, xalqqa muhabbati diqqatni jalb etadi. "O'lka", "O'rik gullaganda", "Vatan", "Baxt" va boshqa she'rlari shular jumlasidandir. "O'rik gullaganda" she'ri samimiy va jiddiy munosabatlarni namoyon etadi. She'rda hayot dinamikasi, tabiat manzarasi fonida inson hislarida katta falsafiy g'oyaning o'rin olishini kuzatish mumkin:

Derazamning oldida bir tup O'rik oppoq bo'lib gulladi... Novdalarni bezab g'unchalar Tongda aytdi hayot otini Va shabboda qurg'ur ilk sahar Olib ketdi gulning totini.

Har bahorda shu bo'lar takror, Har bahor ham shunday o'tadi. Qancha tirishsam ham u beor Yellar meni aldab ketadi.

Hamid Olimjonning urush yillaridagi asarlarida urushga, dushmanga nafrat, haqning g'alabasiga ishonch, qahramonlik, vatanparvarlik, xalqlar do'stligi va boshqa masalalar alohida targ'ib etilar edi. "Maktub", "Sevgi", "Moskva", "Qo'lingga qurol ol", "Shinel" va b. she'rlari bilan shoir dushmanga qarshi beomon bo'lish lozimligi, vatan uchun jondan kechish, vatan kelajagiga ishonch bildirish kabi masalalarni ko'tarib chiqqan edi. "Shinel" she'ri shoirning urush taassurotlarini aks ettiradi. She'rda shinel shunchaki kiyim emas, askarning vatan oldidagi burchi va mas'uliyatini anglatuvchi timsoldir. She'rda shoirning ichki olami, uning vatanga bo'lgan cheksiz muhabbati, dushmanga nafratiga guvoh bo'lishimiz mumkin:

Lekin seni ustimga
Katta bir g'am kiygizdi,
Singlim, qarindoshlarim,
Otam, onam kiygizdi.

Seni kiygach yo'l oldim
Qonli jang bo'lgan yoqqa,
Tushdim yoshligim o'tgan
Daryolardan yiroqqa.

She'rda faqatgina vatan himoyasidan so'z ochilmaydi, balki kelgusi avlodlar kerak bo'lganda vatan yo'lida jonini fido qilishi kerakligi ta'kidlanadi:

Agar ulg'aysa o'g'lim,
Kiygizaman unga ham,
Tushmasin deb qaytadan.
Elimning boshiga g'am!

“Qo‘lingga qurol ol” she’rida esa Hamid Olimjon mehnatning, kurashning inson hayotidagi o‘rni haqida so‘zlaydi. Shoirga ko‘ra, hayotda hech nima shunchaki berib qo‘yilmaydi. Cho‘qqiga yetish uchun, ozodlik va farovonlikka yetish uchun faqat kurashish lozim:

Ko‘rsin desang jahonni ko‘zim,
O‘ssin desang bog‘imda uzum,
Umid blan o‘stirgan qizim
Desang agar, bo‘lmasin uvol,
Qo‘lingga qurol ol!

Bo‘lsin desang dunyo senga keng,
Qolsin desang qo‘lingda erking,
Bo‘lay desang sen odamga teng,
Bo‘lmay desang yovlarga hammol,
Qo‘lingga qurol ol!

She’rda didaktika, pand-nasihat uslubidan foydalanilgan bo‘lib, hayot ishqi, vatanga muhabbat, ishtiyoq tuyg‘ulari juda kuchlidir.

“Roksananing ko‘z yoshlari” va “Jangchi Tursun” balladalarida urush haqiqatlari aks etadi. “Roksananing ko‘z yoshlari” asarida Hamid Olimjon Ukraina fuqarolarining O‘zbekistonga ko‘chirilishi, u yerda Roksananing chaqalog‘i o‘limi va o‘zbek xalqining Roksanaga suyanchiq bo‘lishi tasvirlangan. “Jangchi Tursun” balladasi mard, jasur, dovyurak Tursunning dushmanga nafrati, o‘limdan hayiqmasligi, vatan uchun o‘zini o‘tga tashlashi kuzatiladi.

Hamid Olimjon qalbi va shuurini egallagan shunday nekbin tuyg‘u va xayollar uning ijodida romantik tasvir metodining shakllanishiga sababchi bo‘lgan. Shoir faqat lirik she’rlaridagina emas, balki shu davrda yaratgan „Ikki qizning hikoyasi” (1937), ayniqsa, „Zaynab va Omon” (1938) dostonlarida ham voqelikni shu metod yordamida tasvir etishga intilgan.

Hamid Olimjon „Oygul bilan Baxtiyor” (1937) hamda „Semurg‘ yoki Parizod va Bunyod” (1939) dostonlarini xalq ertaklari motivlari asosida yaratgan. Bu asarlar erksevarlik g‘oyalari, o‘z taqdirini xalq va mamlakat taqdiri bilan bog‘lagan qahramonlari hamda badiiy jozibasi bilan kitobxonlar e’tiborini qozongan.

Eng sara asarlari – “Zaynab va Omon” dostoni bo‘lib, o‘zida 30-yillar o‘zbek she’riyati xususiyatlarini bog‘laydi . Asar mavzusi real voqealardan olingan. Dostonning bosh qahramoni Zaynab prototipi Buxoroning Gijduvon tumanida yashovchi Zaynab Omonovadir. Hamid Olimjon ushbu dostondan avval 1936-yilda “Zaynab” nomli ocherk yozgan.

Dostonda Zaynabning hayoti, Omon bilan boʻlgan muhabbat sarguzashtlari tasvirlanadi. Doston uch qismdan iborat. Birinchi qismda Zaynabning yangi jamiyatdagi faoliyati, uning eski odatlarga qarshi kurashi, muhabbati, ozod oila va ozod muhabbat toʻgʻrisidagi oʻy-fikrlari aks ettiriladi. Ikkinchi qismda muallif ortga qaytib, Zaynabning bolalik davrini, u tortgan azoblarini koʻrsatadi. Uchinchi qismda esa dostonning ikkinchi bosh qahramoni Omonning hayotidan soʻz ochadi. Dostonning boshqa obrazlaridan Sobir va Anor xola esa yangi jamiyat qoidalarini ma'qullaydigan insonlarning timsolidir.

"Oygul bilan Baxtiyor" (1937) dostoni xalqning kuch va irodasining yengilmas ekanligini koʻrsatadi. Dostonning bosh qahramoni Oygul oʻz xalqiga va oʻlkasiga ozodlik baxsh etgan mard qiz timsolida namoyon boʻladi. Zulmga qarshi bosh koʻtargan qullar, shu jumladan, Oygulning otasi ham qatl etiladi. Oygul zolim xon tomonidan zindonga tashlanadi. U Tarlon ismli qul yordami bilan zindondan qochadi va dushman qoʻliga tushmasin deb sandiqqa solib, daryoga tashlab yuboriladi. Uch oydan soʻng uni daryo sohilida topib olishadi. Oygul yana boshqa zolim podshoh qoʻliga asirlikka tushadi. Lekin Oygul oʻzida katta kuch-quvvat yigʻib, Jambil oʻlkasining zolim shohini oʻldiradi va xalqni ozodlikka olib chiqadi. Asarda Oygul bilan choʻpon Baxtiyor oʻrtasidagi samimiy munosabatlar, bir-biriga boʻlgan mehr-muhabbat aks ettiriladi. Umuman olganda, Oygul obrazi xalq orzu-umidlarining badiiy timsolidir.

Hamid Olimjon dramaturgiyadagi xizmatlari ham tahsinga loyiq. Adib umrining soʻnggi yillarida bu sohada xizmat koʻrsatib, "Muqanna" (1943) va "Jinoyat" (1944) nomli ikki drama asari yozadi.

Hamid Olimjonning "Muqanna" tragediyasini urush yillarida yozish undan oʻn uch asr muqaddam boʻlib oʻtgan xalq ozodlik harakatiga shu davrning "koʻz"i bilan qarashni, shu davrdagi siyosiy-ijtimoiy sharoitni, davr gʻoyalari va ma'naviy ehtiyojlarni eʻtiborga olishni talab etdi. Binobarin, shoir, birinchi navbatda, Vatan ozodligi yoʻlida kurashgan va shu kurashda qurbon boʻlgan Muqanna va uning safdoshlari qahramonona obrazlarini yaratishni oʻz oldiga maqsad qilib qoʻydi.

Hamid Olimjon tarixiy haqiqatdan kelib chiqib, asarga Muqannadan tashqari, uning safdoshlari – gʻirdak, Bogʻiy, Xishriy, Hakim, Kulartagin singari tarixiy shaxslar va shu bilan birga oddiy xalq ommasining Otash, Gulobod va Guloyim singari vakillarining toʻqima obrazlarini ham olib kirgan. Bu har ikkala toifadagi obrazlar oʻzaro aloqaga kirishib, muallifga tarixiy davr haqiqatini oʻz badiiy niyati doirasida mujassamlantirish imkonini bergan.

Muqanna xalq zoʻrlik bilan musulmon diniga oʻtkazilayotgan bir paytda Muqannaning oʻz maslakdoshlari bilan kelib, vatandoshlarni zulm va zoʻravonlikka qarshi kurashga undashi bilan tragediyaning tuguni bosh-

lanadi. Va bu tugun rivojlanib, ikki ijtimoiy kuch oʻrtasidagi kurash oʻt boʻlib olib ketadi.

Hamid Olimjon XX asr oʻzbek adabiyoti taraqqiyotiga dastavval lirik shoir sifatida katta hissa qoʻshdi. Uning urush yillarida yozgan ikki dramatik asari, ayniqsa, “Muqanna” tragediyasi oʻzbek dramaturgiyasida katta voqea boʻldi.

ZULFIYA

ZULFIYA
(1915-1996)

Zulfiya zamonaviy oʻzbek adabiyoti-ning iste'dodli shoiralaridan biridir. 1915-yil 1-martda Toshkent shahrida Isroil temirchi oilasida tugʻildi.

1922-yildan 1931-yilgacha maktabda, soʻng 1931–1934-yillar orasida qizlar bilim yurtida tahsil oldi. Maqsadi bu yerni tamomlab, oʻqituvchi boʻlish edi.

Mehnat faoliyatini juda erta boshlagan shoira deyarli bir umr jurnalistika va nashriyot soha-sida ishladi. U 1935–1938-yillarda Til va adabi-yot instituti aspiranti, 1938–1948-yillar mobay-nida Bolalar nashriyoti muharriri, Oʻzbekiston davlat nashriyoti boʻlim mudiri, 1953-yilgacha "Saodat" jurnalida boʻlim mudiri, 1953-yildan to 1980-yilga qadar, salkam oʻttiz yil davomida, shu jurnalning Bosh muharriri lavozimida ishlab keldi.

Zulfiya she'riyatga bolaligidan qadam qoʻyadi. Taxminan 13-14 yoshlarida kichik hajmli she'rlar yoza boshlaydi. 1930-yilda uning ilk she'ri matbuotda chop etiladi. Dastlab 1932 yil „Hayot varaqlari" she'rlar toʻplami nashr etiladi. Bu kitobda oʻrin olgan "Yosh traktorchiga", "Mexanik Qumri", "Ozod qiz", "Bizlar", "Maktab yoʻlida" va boshqa she'rlari shoirning yangi jamiyat va ayol ozodligi yoʻlidagi orzu-umidlarini aks ettirar edi.

Shundan keyin uning „Temiroy" (1934), „She'rlar", „Qizlar qoʻshigʻi" (1939) she'riy kitoblari e'lon qilingan. Zulfiya she'riy ijodining porlashi „Uni Farhod der edilar" (1943), „Hijron kunlarida" (1944) va „Hulkar" (1947) toʻplamlari bilan bogʻliq. Ayniqsa, Hamid Olimjonning bevaqt vafotidan keyin (1944) yozilgan, ruhiy silsilalar va qalb iztiroblari bilan toʻla she'rlar Zulfiya ijodida jiddiy oʻzgarishlar sodir boʻlganidan darak beradi. U shaxsiy fojiasi tasviri orqali Ikkinchi jahon urushidan katta talafot va yoʻqotishlar bilan chiqqan xalqning dard va alamlarini ifodaladi.

1956-yilda u Osiyo va Afrika yozuvchilarining tinchlik va xalqaro birdamlik shiori ostida oʻtgan harakatida faol qatnashib, jahonning koʻpgina mamlakatlarida boʻldi. Hindiston, Misr, Yaponiya va qoʻshni respublikalarga qilgan safari shoira ijodida chuqur iz qoldirdi.

Ijodidagi xalqlar doʻstligi va dunyo xalqlarining birdamligi yoʻlidagi xizmatlari uchun unga 1968-yilda J.Neru nomidagi davlat mukofoti va 1970-yilda "Nilufar" mukofoti berildi.

Iqtidorli shoira va yozuvchi inson qalb tugʻyonlarini oʻtkir bilimdoni

boʻlib, turli janrlarda – dostonlar, balladalar, elegiyalar, nasriy she'rlar, hikoyalar, ocherklar, publitsistik maqolalar va b. asarlar yaratgan. Shuningdek, Zulfiya tarjimon sifatida ham tanilgan. A. S. Pushkin, M. Y. Lermontov. N. A. Nekrasov, M. Voqif, L. Ukrainka, M. Dilboziy, S. Kaputikyan, E. Ognetsvet, M. Karim, P. Amrita, Y. Bagryana va boshqalarning asarlarini oʻzbek tiliga tarjima qilgan. Uning asarlari koʻplab chet tillarda, shuningdek, qardosh turkiy xalqlar tillarida nashr etilgan.

Adabiyot sohasida koʻrsatgan xizmatlari uchun unga 1965-yilda Oʻzbekiston xalq shoiri faxriy unvoni berildi. Turli vaqtlarda Zulfiya turli davlat mukofotlari bilan taqdirlanadi.

1985-1986-yillarda Toshkentda Zulfiya asarlari uch jildda chop etildi. Uning bir necha she'rlari ozarbayjon tiliga tarjima qilingan. Zulfiya 1996-yilda vafot etgan.

IJODI

Zamonaviy oʻzbek adabiyotida lirik she'rning eng goʻzal namunalarini yaratgan san'atkorlardan biri Zulfiyadir. Zulfiya poeziyasi Sharq va Gʻarb an'analari zaminida shakllanib, yuqori choʻqqiga koʻtariladi. Oʻzi qayd etganidek, buyuk Navoiyning gʻazallari, Fuzuliy dostonlari, Pushkinning billur misralari, Bayronning isyonkor she'rlari, Lermontovning ta'sirli she'riyati, Nekrasovning samimiy va sodda obrazlari shoiraga kuchli ta'sir koʻrsatib, ijodida oʻchmas iz qoldirgan.

Shoiraning turmush oʻrtogʻi Hamid Olimjon uning ijodiga ta'sir qilmay qolmagan. Zulfiyaning "Ulkan shoir, oʻz ona tili va adabiyotining bilimdoni, kam uchraydigan qobiliyat va intizom sohibi, doʻstlarga mehribon, dushmanlarga ayovsiz H.Olimjon faqat mening turmush yoʻldoshim va bolalarimning otasi boʻlib qolmasdan, ayni chogʻda qalbim va ruhimga uygʻun hamrohim va sezgir maslahatchim edi. Men undan fikrlashni, mehnat qilishni va she'r yozishni oʻrgandim, uning ijod maktabida ta'lim oldim",- degan fikrlarida uning ilhom jilgʻasi suv ichgan chashmalarining birinchisi Hamid Olimjon boʻlganligidan darak beradi.

Shoiraning 30-yillardagi poeziyasi ijodining ilk bosqichi sanaladi. Zulfiya ijodida oʻzbek ayolining taqdiri muhim oʻrin egallaydi, uning mamlakat hayotidagi faol oʻrni muhim ahamiyat kasb etadi. Zulfiya uzoq oʻtmishda ayol oʻrni uy-roʻzgʻor yumushlari doirasida boʻlganligini, uyda ham bek, ham hukmdor boʻlgan eriga itoatli choʻri boʻlib, bosh egishi lozim boʻlganligini yashirmaydi. "Hayot varaqlari", "She'rlar" va "Qizlar qoʻshigʻi" kitoblarida muammoga munosabat shu aspektdan bildirilar edi.

Mashaqqatli urush yillari Zulfiyaning iqtidori butunlay ravnaq topadi va oʻta yorqin tus oladi. Shoiraning "Uni Farhod derdilar" (1943), "Hijron

kunlarida” (1944) kitoblaridagi “Mening vatanim”, “Yigitlarga”, “Hijron”, “Vafo”, “Ikki she’r”, “Hijron kunlarida”, “Gullar ochilganda” va boshqa she’rlarida vatanparvarning serg‘ayrat ovozi jaranglaydi, Vatani mustaqilligi uchun qo‘liga qurol olib kurashayotganlarga, har kunlik chuqur kurash ortida mashaqqatli mehnati ila frontni barcha kerakli narsalar bilan ta’minlayotganlarga nisbatan lirik iliqligi seziladi. “Uni Farhod derdilar” dostonida isyonkor fashistlarga nisbatan nafrat, g‘alabaga ishonch ifodalangan. G‘animga qarshi kurashga chorlov askar-o‘g‘il haqidagi ona qo‘shig‘i, xotini va onasini sog‘ingan jasur frontchi, pahlavon eri uchun qayg‘urayotgan ayolning qayg‘uli xavotiri bilan bog‘lanadi. Doston markazida qahramonning vatanparvarlik, mardlik bilan tula ma’naviy dunyosi tahlil etiladi. Asarning zamirida san’atkorning so‘zi bilan ish bir bo‘lishi kerak, degan fikr mavjud. Qobilqori o‘zbek sahnasida juda ko‘p rollarni ijro etib, qahramonlik, insonparvarlik, vatanga jon fidolik kabi tuyg‘ularni targ‘ib qilgan edi. Uning iste’dodiga qoyil qolgan tomoshabinlar Farhod rolini mahorat bilan Qobilqorini Farhodning o‘ziya, derdilar. Shoira xalqning mehridan kelib chiqib, dostonni “Uni Farhod der edilar” deb nomlaydi.

“Kechir, qoldim g‘aflatda”, “Ne baloga etding mubtalo”, “Bahor keldi seni so‘roqlab”, “Xotiram siniqlari” kabi she’rlarida sadoqat va vafo tuyg‘usini – insoniylikning, komillikning bosh mezoni darajasiga ko‘targan. Ushbu asarlar Hamid Olimjonning o‘limidan so‘ng yozilgan. Qizig‘i shundaki, ushbu she’rlarda shaxsiy masalalar oldinga chiqsa ham, hodisadan shaxsiy doiradan chetlab, ijtimoiy qiyofaga kiradi.

“Bahor keldi seni so‘roqlab” she’rida shoir bevaqt olamdan o‘tgan turmush o‘rtog‘ining o‘limini qayg‘u bilan yodga oladi. She’rda bahor kelishidagi quvonch, hayot, yangi ruh aks etsa ham, hamid Olimjonning bu sevinchga sherik emasligi uchun cho‘kkan g‘am-g‘ussa tasvirlanadi:

Salqin saharlarda, bodom gulida,
Binafsha labida, yerlarda bahor.
Qushlarning parvozi, yellarning nozi,
Baxmal vodiylarda, qirlarda bahor…

Qancha sevar eding, bag‘rim, bahorni,
O‘rik gullarining eding maftuni.
Har uyg‘ongan kurtak hayot bergan kabi
Ko‘zlaringga surtib o‘parding uni.

Mana, qimmatligim, yana bahor kelib,
Seni izlab yurdi, kezdi sarsari.
Qishning yoqasidan tutib so‘radi seni,
Ul ham yosh to‘kdi-yu, chekindi nari.

Lekin she'rda Hamidning yo'qligi, o'limi jismoniy ma'noda qabul qilinadi. Shoiraga ko'ra Hamid Olimjon o'z asarlari bilan xalqining qalbidan joy olgani uchun o'limidan keyin ham abadiy yashaydi:

Hijroning qalbimda, sozing qo'limda,
Hayotni kuylayman, chekinar alam.
Tunlar tushimdasan, kunduz yodimda,
Men hayot ekanman, hayotsan sen ham!

"Men o'tgan umrga..." she'rida hayot va taqdir haqidagi qarashlari o'z aksini topadi. "Men o'tgan umrga..." avtobiografik she'r namunasidir. Bu yerda o'tgan kunlarga nazar solinadi, hayotning qayg'uli va quvonchli onlari yodga olinadi, xulosada esa hayot dialektikasi tafakkuri o'rin oladi:

Hayot kitobimni bexos varaqlab,
Men o'tgan umrga achinmay qo'ydim.
Tabassum o'rnida kuldim charaqlab.
Suyish kerak bo'lsa – telbacha suydim.

Kiyganim ipakmi, chitmi yo kimxob,
Yurak boyligidan qilmabman parvo.
Meni og'ushlagan hayot naq oftob,
Yangi qo'shiq talab unda har saboq.

Men o'tgan umrga achinmay qo'ydim,
Hech kimda ko'rmayin umrimga o'xshash:

Suydim,
Erkalandim,
Ayrildim,
Kuydim,
Izzat nima – bildim.
Shu-da bir yashash!..

Umuman olganda, Zulfiya poeziyasida inson umri, hayotning zohiriy, jismoniy va ma'naviy qadri aks etsa ham, abadiy ma'naviylikka ko'proq joy beriladi, ya'ni yashash, umr ko'rish hayotning eng shirin ne'mati hisoblanadi.

O'lim esa hayot lazzatini tortib oluvchi dars sifatida namoyon bo'ladi. Lekin shoirning falsafiy she'rlarida o'lim hayotning jismoniy intihosi, xolos. Inson bu dunyoda jismonan o'lsa ham, ruhan yashaydi, boshqalar bilan munosabati davom etaveradi. Bu bo'yicha Zulfiya, avvalo, yo-

zuvchi va shoirlarga, ezgu amal sohiblariga joy ajratadi, oʻz asarlari bilan koʻngillarga nur soluvchi, qalbni yorituvchi insonlar abadiy yashaydilar. S.Vurgʻun uy muzeyi taassurotlari asosida qalamga olingan "Bir dona papiros" she'ri shular jumlasidandir. Zulfiya uy muzeydagi shoirning soʻnggi chekkan yarimta papirosdan ta'sirlanib, hayot, oʻlim muammolari toʻgʻrisidagi fikrlarini falsafiy aspektdan yoritadi. Samad Vurgʻun papirosining chala qolishi aslida uning umri yarim qolganini ifodalaydi. Lekin oʻlim uning hayotini yarim qoldirgan boʻlsa ham, she'riyati oʻlimga gʻolib kelgan holda uni abadiy yashatadi, xotiralardan oʻchishiga yoʻl qoʻymaydi:

Qalbda intizorlik,
Koʻzida maroq,
U bilan oʻpishib
Umrining soʻngida.

Papirosda boʻlgan
Ishonchga qara,
Yarimta qolibdi
Uning umri ham.

Yarimta papiros
Qara, nelar der,
Faqat oʻt soʻnmagan
Uning kulida.

Ey soʻzning xoqoni,
Sarrofi shoir,
Qancha nagʻma soʻndi dudoqlaringda?!

Zulfiya she'riyatida Vatanga muhabbat, Vatan goʻzalliklarining tarannumi keng oʻrin olgan. Bu kabi she'rlarda el-yurtga muhabbat asosiy gʻoyaga aylangan. U "Janub oqshomi", "Tojikiston xotiralari", "Yuragimga yaqin kishilar" va b. she'rlarida ham vatan, tabiat goʻzalliklaridan soʻz ochadi, ham xalqlar, oʻlkalar doʻstlik, birdamlikda yashashlarining ahamiyatini ta'kidlaydi. "Yuragimga yaqin kishilar" she'ri an'anaviy uslubdagi sobiq sovet xalqlarining doʻstligi va birdamligi kuchini aks ettiruvchi she'r sifatida tahlil qilinsa ham, aslida shoira shaxsan oʻzining ideallaridan kuch oluvchi xalqlarning birligi va doʻstligini koʻrib yashash orzusini namoyish ettiradi:

Yurtim xaritasi - mening yuragim,
Eng uzoq burchi ham tanish va yaqin,
Muqaddas gavharday saqlayman unda
Ikki yuz millionli xalq muhabbatin!
Uzoq Sharq,
Saxalin,
Bokuda yurib
Koʻraman eng yaqin qadrdon doʻstni.
…Shu qalb kuyi boʻlib
goh oqshom,
gox tong
Doʻstlar eshigidan kirib boraman,
Har yerda muhabbat va hayot bergan
Yaqin kishilarni topa olaman!

Zulfiya bolalar adabiyoti rivojida ham mislsiz xizmati boʻlgan shoiralardandir. Zulfiya bu kabi she'rlarda bolalar dunyosining oʻziga xosligi masalalaridan soʻz ochadi. "Bir bola bor, oti Alisher", "Qizil maydonda", "Men tugʻilgan kun" va shu kabi oʻnlab she'rlar toʻplangan "Gullarim" (1959) kitobi bolalar adabiyoti namunalaridan iborat. Kitobga bunday nom berilishi tasodif emas. Chunki Zulfiya bolalarga doimo "Gullarim" deb murojaat qilib, bolalar olamining begʻuborligini tilga oladi.

Masalan, "Bir bola bor, oti Alisher" she'rida shoira jajji Alisherning hayotga ishtiyoqi va qarashlarini bola yoshi va psixologiyasiga moslashtira oladi:

Goʻzal Fargʻonada, soʻlim qishloqda,
Shinam bir hovlida yashar Alisher.
Oʻqiydi. Goh kolxoz, goh hovli, bogʻda
Jondan koʻmaklashib ishlar xuddi sher.
Bir savolga javob topmaydi lekin:
"Jurnalist yo rassom yangi dunyoning
Aktiv quruvchisi atalarmikin?"
Shu hal qilar emish taqdirin uning.

50-yillarning 2-yarmida u Osiyo va Afrika yozuvchilarining tinchlik va xalqaro birdamlik shiori ostida oʻtgan harakatida faol qatnashib, jahonning koʻpgina mamlakatlarida boʻldi. Hindiston, Misr, Yaponiya va qoʻshni respublikalarga qilgan safari shoira ijodida chuqur iz qoldirdi. "Mushoira", "Oʻgʻlim, sira boʻlmaydi urush", "Qozogʻiston oʻlanlari", "Men chizolmagan surat" singari she'rlari Zulfiyaga shuhrat keltirdi. Zulfiya she'rlarida tasvir etilayotgan hayot koʻlami kengayib, ijodiga xorijiy xalqlar hayoti manzaralari ham kirib keldi. 70-yillardan boshlab uning

ijodidagi milliy hayot tasvirida yangi ranglar kamalagi paydo boʻldi, haqqoniylik va his-hayajon kuchaydi. “Oʻylar” (1965) she’riy guldastasi bilan boshlangan voqelikni falsafiy idrok etish tamoyili “Visol” (1972), “Yillar, yillar...” (1975) she’riy kitoblarida davom etib, shoira ijodida chinakam badiiy yuksalish davri boshlanganini namoyish etdi. U yana doston janriga qaytib, ustoz Oybekning soʻnggi safariga bagʻishlangan “Quyoshli qalam” (1970) dostonini yaratdi.

SHAROF RASHIDOV

SHAROF RASHIDOV
(1917-1983)

Sharof Rashidov O‘zbekistonning taniqli shoiri va yozuvchisi, adabiyotshunosi, publitsisti, ijtimoiy va davlat xodimi sifatida katta obro‘ga ega shaxslardan biridir.

Sharof Rashidov 1917-yil 6-noyabrda Jizzaxda dehqon oilasida tavallud topdi. O‘rta maktabda dastlabki ma’lumotni olgach, 1934-yilda Jizzax pedagogika texnikumida o‘qidi. 1941-yilda Samarqand davlat universitetini tugatganidan so‘ng, mehnat faoliyatini muallim va muxbirlikdan boshladi. 1938–1941-yillarda Samar-qand viloyati gazetasida ishladi. 1941-1942-yillarda Ikkinchi jahon urushida qatnashadi.

Frontdan qaytgach, 1944–1947 yillarda Samarqand viloyati miqyosida rahbarlik lavozimlarida faoliyat ko‘rsatadi. 1947-1949-yillarda hozirgi “O‘zbekiston ovozi” gazetasiga muharrirlik qildi. 1949-1950-yillarda O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi raisi, 1950–1959-yillarda O‘zbekiston Oliy Kengashi Rayosatining raisi bo‘lib ishladi. 1959–1983-yillarda O‘zbekiston Kompartiyasining birinchi kotibi lavozimlarida xizmat qildi.

Ijtimoiy va siyosiy xodim sifatida uning mehnati o‘z qadr-qimmatini topadi. U ikki bor Sotsialist mehnat qahramoni nomiga loyiq ko‘rilib, bir qancha orden va medallar bilan taqdirlanadi.

Taniqli arbobning 1981–1983-yillarda asarlaridan iborat 5 jildlik kitob nashr etiladi.

IJODI

Sharof Rashidov o‘tgan asrning 30-yillaridan badiiy ijod bilan shug‘ullanib, dastlab she’riyatda qalam tebratdi. Uning birinchi she’riy to‘plami “Samarqand kuylari” nomi bilan bosilib chiqdi. Ikkinchi jahon urushi yillarida yozgan she’rlari 1945-yilda “Qahrim” to‘plamida chop etildi. U ayni chog‘da adabiyotshunos va publitsist sifatida ham qalam tebratdi. Uning “Hayot va adabiyotdagi yangiliklar”, “Badiiy va g‘oya yuksakligi uchun”, “Yuksak g‘oyalar yo‘lida” va b. ilmiy-nazariy maqolalari shular jumlasidandir.

Lekin Sharof Rashidov turli sohalarda qalamini tajribadan o‘tkazganiga qaramay, u qudratli adib sifatida shuhrat qozongan. Adibning “G‘oliblar” (1951), “Bo‘rondan kuchli” (1958), “Qudratli to‘lqin” (1964), “Dil amri” (1982) va b. asarlari o‘zbek adabiyotidagi eng yorqin ijod namunalaridir. Bu asarlarda realist tasvir uslubiga keng o‘rin berilgan.

“Gʻoliblar” romani asrlar davomida suvsizlikdan azob chekkan yerlarga suv tortgan qahramon odamlarning mehnatiga bagʻishlangan. Hodisalarga tarixan yondashgan yozuvchi romanda Oltinsoy vodiyidagi ijtimoiy jarayonlarini, Oltinsoyliklarning turmush tarzi, orzu-umidlarini keng tasvirlab bergan.

Asarning bosh qahramoni Oyqizdir. U mehnatkash, tashabbuskor, tashkilotchi qizdir. Oyqiz doim olgʻa intilib yashaydi. Uning ezgu ishlariga gʻov boʻlishga urinuvchi borligiga qaramay, Oyqiz oʻzining metin irodasi tufayli gʻolib boʻladi. Romanda muallif oʻz gʻoyasi yoʻlida borib, gʻalaba qozonganlar qatorida Olimjonni, Joʻraboyevni, Umrzoq otani, Smirnov va Bekboʻta kabilarni tasvirlab, mehnatkashlarni tarannum etadi. Bu odamlar turli yosh guruhlariga va turli kasbga ega boʻlsa ham, xayrixoh amallar uchun kurash olib borganliklari sababli bir qatorda tura olishadi.

“Gʻoliblar” romani qiziqarli boshlangʻichga ega boʻlib, oʻquvchi tongning porloq chogʻida Oyqiz va uning vatani Oltinsoy bilan tanishadi. Roman qahramonlari dehqonlardir. Quruqshab yotgan tuproq uchun barcha qahramonlar bu ishga safarbar boʻlishadi. Shuning uchun ham Sharof Rashidovning obrazlari real tasvirda gʻayrioddiyligi bilan ajralib turadi. Muallif barcha hodisalar va voqealarni Oyqizga bogʻlaydi. Oyqizning bolalik davridan boshlangan romanda uning dovyurakligi, burgutga duch kelganda ham hayiqmasligi orqali qizdagi jasorat aks ettiriladi. Muallif asarda Oyqizni axloqiy-ma’naviy jihatdan eng yuksak choʻqqiga chiqaradi. Oyqiz tasavvurida xalqqa xizmat va sadoqatdan boshqa hech nima yoʻq. Shuning uchun ham kim boʻlishidan qat’i nazar xalqning moliga koʻz tikkanlar, xalqqa xizmatdan boʻyin tovlaganlar uning gʻazabiga duchor boʻladi. Togʻasi Gʻafurning kolxoz mulkini oyoqosti qilishi Oyqizning e’tiroziga sabab boʻladi. Aslida muallif bu voqea orqali uning xarakterini ochib berishga harakat qilgan. Shuning uchun ham romanda harakatlari pardalangan, avvaliga hech qanday salbiy tomonlari koʻrinmagan kolxoz raisi Qodirovga qarshi kurashish Oyqiz uchun osonlashadi. Ushbu kurashda Oyqiz koʻpgina tarafdorlari, shuningdek, qayligʻi Olimjonga suyanadi. Olimjon boy ma’naviyatga molik obraz boʻlib, u ilk katta imtihondan urushda oʻtgan edi. Urush mashaqqatlarini koʻksini kergan, dushmanga qarshi beomon boʻlgan Olimjon Oygul bilan birlashadi. Ikkovi yosh boʻlishiga qaramay, xalqning kelajagi muayyanlashishida, kolxoz mehnatkashlarining taqdirlari hal boʻlishida oʻz qat’iyatlarini koʻrsatadilar, har tomonlama vakolatlari ustun boʻlgan kolxoz raisiga qarshi kurashdan choʻchishmaydi.

Roman gʻolib insonlarning gʻalaba qozonishi, Oltinsoyning suv hasratiga nuqta qoʻyilishi, Qodirov kabi begʻam, ayni paytda mas’uliyatsiz odamning fosh etilishi, va nihoyat, asardagi ikki qahramonning turmush

qurishi bilan yakunlanadi. Qiziq jihatlaridan biri esa asarda barcha ishlarning foydasi va odamlarning kelajak orzulari tarannumining badiiy aksiga bog‘liq. Roman yakunida bu orzu va istaklar o‘z ifodasini mana shunday topadi: “Oltinsoyliklar asrlab issiqdan kuygan tashna tuproqlarga suv olib kelishdi. Xom tuproqlarni ekib, to‘g‘on qurilishini davom ettirmoqdalar. Yaqinda paxta terib olishadi. Oltinsoy darasida kelasi yil katta suv havzasi quriladi, so‘ng esa gidrostansiya chiroqlari yoyiladi”. “G‘oliblar” romanining davomi sifatida nazarda tutilgan “Bo‘rondan kuchli” asari yuqoridagi his-tuyg‘ularning tasvirini o‘zida aks ettirish maqsadida yozilgan. Romanda qishloqliklarning paxta dalalarida chigit ekish, yangi obod qishloqlar qurish niyatlari tasvirlanadi. Romanning markazida qahramon, mehnatkash xalq turadi. Xalq kuchiga, qudrat va azamatiga katta ishonch bildiriladi. Umurzoq otaning tili bilan aytilgan “bo‘ron kuchli, ammo mehnatkashlar undan ham kuchlidir” so‘zlari xalq azmining nimalarga qodir ekanligiga yaqqol misol bo‘la oladi. “Bo‘rondan kuchli” romanida qishloq hayotida yuz bergan hodisalar yetakchi o‘rinni egallaydi. Asarda obkom kotibi Abdullayev, raispalkom Sultonov, kolxoz raisi Qodirov, rayonda mas’ul lavozim egasi Aliqul, muxbir O‘tkir, jinoyatlari bilan tanilgan G‘afur va boshqalar tipik obraz sifatida tasvirlanadi. Shuning uchun asar reallikdan chetga chiqmaydi. Asarda o‘zining noqisligi, jirkanch, amalparastligi bilan diqqatni jalb etuvchi personajlardan biri raispalkom Sultonovdir. Sultonov poraxo‘r, soxta odamlarning timsoli bo‘lib, amalga o‘tirishi bilan o‘z niqobini yechadi va shu kungacha hech kimga ayon bo‘lmagan xislatlarini namoyon etadi. Muallif shu yo‘l orqali Sultonov shaxsiy manfaatlarini hamma narsadan ustun qo‘ygani uchun xalq nazaridan qolishini va naqadar yuqori amalga ega bo‘lsa ham, inson xalq nazaridan qolganda mag‘lub bo‘lishini ko‘rsatadi. Muallifga ko‘ra, xalq katta kuch bo‘lib, uning nafratiga duchor bo‘lish hayoti barbod bo‘lish bilan barobar. Shuning uchun bu romanda obkom kotibidan tortib eng kichik lavozimdagi odamlar asar yakunida xalq irodasiga tobe bo‘lishlari yuqoridagi fikrlarning haqiqatligini isbotlaydi.

“Qudratli to‘lqin” romanida ham xalq hayoti asosiy o‘rinni egallaydi. Sharof Rashidov avvalgi ikki romanida qishloq hayoti va uning muammolaridan so‘z ochgan bo‘lsa, “Qudratli to‘lqin” romanida qahramon ishchilar sinfiga joy ajratgan. Romanda Po‘lat asosiy obraz bo‘lib, o‘zining mehnatkashligi, vatanparvarligi bilan ajralib turuvchi yigitdir. Fashistlar mamlakatga hujum qilganda, Po‘lat frontga borish uchun harbiy komissarlikka murojaat qiladi. Lekin uni tibbiy ko‘rikdan o‘tkazib, front uchun yaroqsiz ekanligiga qaror qilishadi. Avvaliga Po‘lat bu hodisadan so‘ng ruhan cho‘kadi. Do‘sti Anvarning maslahati bilan G‘alaba GES da ishlashga boradi. Mansabparast To‘raxonov Po‘latning bu muassasada ishlashiga to‘g‘onoq bo‘ladi. Faqat Shermat Qosimovning yordami bilan u

beton ishiga qabul qilinadi va o‘z xizmatlari bilan mamlakatga foydasi tegadi.

Asardagi obrazlar ichida diqqatni jalb etuvchilardan biri To‘raxonovdir. U oz vaqt ichida rayon ijro qo‘mitasi raisi lavozimiga ko‘tariladi. Shaxsiy manfaatini hamma narsadan ustun ko‘rishi, poraxo‘rligi, hiylagarligi bilan tanilgan odamdir. Xalq nazaridan qolgan insonning mag‘lubiyati muqarrarligi bu romanda ham aks etgan bo‘lib, To‘raxonovning Po‘lat bilan bo‘lgan ziddiyati uning mag‘lubiyatiga sabab bo‘ladi. “Qudratli to‘lqin” romanida Bahor, Anvar, Rustam, Nikitin, Haydar, Sodiqov va boshqa obrazlar turli xarakterda tavsiflanadi.

“Dil amri” (1982) Sharof Rashidovning so‘nggi asari hisoblanadi. Asarda urushning jang manzaralari o‘z aksini topgan. Asar mavzusi Rossiyaning Berezovka qishlog‘ida sodir bo‘lgan voqealardan olingan bo‘lib, urush hududidagi odamlarning vatanparvarlik, mardlik va jangovarligini olqishlashni oldiga maqsad qilib qo‘ygan.

Asar qahramonlari 12-13 yoshlardagi Seryoja, Irina va Taras ismli bolalar bo‘lib, yosh bo‘lishlariga qaramay, vatan yo‘lida jonlarini fido qilishdan qo‘rqmaydilar. Asarda e’tiborni tortuvchi maqomlardan biri shuki, Seryoja va Irinaning otalari jangda shijoatlari bilan dong taratgan jasur askarlardir. Lekin Tarasning otasi Gerasim vatan xoinidir. Shunga qaramay, Taras do‘stlaridek vatanini sevadi va dushmanlardan nafratlanadi. Muallif Taras siymosida o‘g‘il otaning qilmishiga javobgar bo‘la olmasligini ta’kidlaydi. Gerasim vatan xoini bo‘lsa ham, uning o‘g‘li Taras vatanparvar va qahramondir.

Sharof Rashidov zamonaviy o‘zbek adabiyotining taniqli arbobi sifatida asarlarida aks ettirgan insonparvarlik, vatanparvarlik, qahramonlik, do‘stlik va b. mavzular o‘quvchilar tomonidan olqish bilan kutib olingan.

ERKIN VOHIDOV

ERKIN VOHIDOV
(1936-2016)

Erkin Vohidov 1936-yil 28-dekabrida Farg‘ona viloyatining Oltiariq tumanida tug‘ilgan. Oilasi Toshkentga ko‘chgani uchun, Erkinning ham taqdiri ushbu shaharga bog‘lanadi.

Erkin Vohidov Toshkent davlat universitetining filologiya fakultetida tahsil olib, “Yosh gvardiya”, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyotlarda, “Yoshlik” jurnalida xizmat qildi.

1983-yildagi she’riy to‘plami uchun O‘zbekiston davlat mukofoti bilan taqdirlanadi. Mustaqillik yillarida O‘zbekiston Respublikasi

Oliy Majlisining Xalqaro aloqalar va munosabatlar qo‘mitasi rahbari, O‘zbekiston Senati a’zosi sifatida faoliyat yuritdi.

Vohidov ko‘plab xorij ijodkorlari, jumladan, Aleksandr Blok, Aleksandr Tvardovskiy, Friedrich Schiller, Johann Wolfgang von Goethe, Lesya Ukrainka, Mixail Svetlov, Muhammad Iqbol, Rasul Hamzatov, Sergey Yesenin hamda Silva Kaputikyan asarlarini o‘zbek tiliga tarjima qilgan. Xususan, shoir 1974-yil Goethening „Faust” asarini o‘zbekchaga o‘girgan. Ayniqsa, Gyotening “Faust” asari va Yeseninning “Eron qo‘shiqlari” she’ri yuksak mahorat bilan o‘zbek tiliga tarjima qilingan.

Erkin Vohidovning to‘rt jildlik “Saylanma asarlar”i, “Orzuli dunyo” (2010), “Tabassum” (2012), “Yangi she’rlar” (2015) she’riy to‘plamlari adabiyot muxlislari uchun bebaho tuhfa bo‘ldi. U 1996-yilda “Buyuk xizmatlari uchun” ordeni bilan taqdirlandi.

IJODI

XX asr o‘zbek adabiyoti juda katta taraqqiyot bosqichini bosib o‘tdi. Asrlar davomida shakllanib, taraqqiy etib kelgan she’riyat o‘tgan asrning 60-yillariga kelib, yana bir bor yuksalish jarayonini o‘z boshidan kechirdi. Bu davrga kelib adabiyotda, xususan, she’riyatda yangicha talqinlar, tuyg‘ular ifodasi yanada, teranroq ifodalana boshladi. Bu jarayonda iste’dodli shoir Erkin Vohidovning o‘ziga xos o‘rni mavjud. Shoirning “Yoshlik devoni” go‘yo “mudragan aruzni uyg‘otib yubordi. Erkin Vohidov she’rdagi yashirin hikmatni o‘zbek g‘azalxonlari qalbiga joylay oldi. “Go‘zallik”, “Yoshlik devoni”, “Shirin”, “Yoshligim, kel” va boshqa she’rlari shoirning muvaffaqiyatli asarlari qatoriga kiradi. Erkin Vohidov Navoiy va Fuzuliy poeziyasidan bahramand bo‘lib, ularning so‘z san’atidan o‘z ijodida foydalana olgan. Shu sababli Erkin Vohidov poezi-

yasida falsafiylik, sodda til va musiqiylik e'tiborni tortuvchi jihatlardan biridir.

70–80-yillarda Erkin Vohidov ijodining ijtimoiy mohiyati kuchaya boshladi. Shoirning "Nido" (1965), "Hozirgi yoshlar" (1974), "Muhabbatnoma" (1986), "Sadoqatnoma" (1986) kabi kitoblarida to'plangan she'rlarida o'zbek xalqining, asosan, mehnatsevarligi, insonparvarligi va b. tasvirlanadi.

Uning "Qatralar", "Yurak va aql", "She'r va shaxmat" nomli she'rlari, "Nido" dostoni o'zbek yoshlarining tafakkurini aks ettiradi" (X.R.Ulug'turk). "Hozirgi yoshlar" she'rida nuroniy otaxonning o'tmishiga nazar fonida bugungi hayot realliklariga munosabat bildiriladi. She'rda shoirni mamlakatning, xalqning kelajagi o'ylantiradi. Shuning uchun ham muallif oqil, dunyo ko'rgan keksaning fikrlarida hozirgi yoshlarni kelajakning posbonlari va loyiq avlodlari sifatida taqdim etadi. Lekin nuroniy hozir bu mas'uliyatga tayyor emasliklaridan bezovta bo'ladi:

Yoshligini eslar,
Uf tortar sekin.
Salgina chimrilar oq tushgan qoshlar.
"Biz ham yosh bo'lganmiz bir mahal,
Lekin
Boshqacharoq chiqdi hozirgi yoshlar."

She'rda yoshlarga vatanni sevish, ilm, ma'rifatni o'rganish, xalqqa suyanchiq bo'lish kabi g'oyalar singdiriladi:

Endi bularga ham har qalay og'ir,
Zamon shitobi tez, parvozi tikka.
Kecha tili chiqqan Nargiza o'qir
Birinchi sinfda matematika.
Bizlar haftiyakdan boshlagan edik,
Bular iks bilan igrikdan boshlar.
Durust, zehni o'tkir, qadami tetik,
O'zimizga tortdi hozirgi yoshlar…

Oqil nuroniy ajdodlarning mehnatkashligini hozirgi yoshlarga namuna qilib ko'rsatadi. Lekin asarda yoshlarning dunyoqarashi va amallari tanqid qilinsa-da, bu yerda to'g'ri yo'lga chorlash juda kuchli hisoblanadi. Shuning uchun ham "O'zbegim" qasidasida xalq obrazini yaratish orqali shoir kelajak avlodga mukammal namuna timsolini taqdim etadi. "O'zbegim" qasidasida shoir xalqning eng qadrli yutug'i - Vatan erkinligi va mustaqilligini tarannum etadi. Erkin Vohidov "o'rdani vahshiyona

toptashdi va yer jarohatlari sezildi” misralari orqali ona diyorining tarixiy oʻtmishiga yuzlanadi.

“Bizlar ishlayapmiz” she’rida shoir mehnatning jamiyatdagi oʻrni haqida soʻz ochadi. She’rda obyektivlik, har narsaning real baholanishi eng vojib talab sifatida koʻrsatiladi. Shuning uchun ham muxbir ishlatgan balandparvoz soʻzlar mehnatkash odamning mashaqqatlari tasviri emas, balki nazariy aspektdan tahlili sifatida tavsiflab, tanqid etiladi:

Bizga toʻgʻri kelmas “chavandoz” soʻzi,
“Jonbozlar” deganing erishroq bir oz.
“Zafar marrasini quchmoq” ne, oʻzi?
Bizlar ishlayapmiz,
Bu - mehnat, xolos.

She’rda ogʻir ish sharoitidan, mashaqqatli yoʻllardan aziyat chekayotgan oʻzbek xalqining orzu-umidlari sun’iy poetik iboralar ifodasi emas, balki umrini mehnatga bagʻishlagan insonlarning ma’naviy boyligining aksidir.

Har bir mashaqqatning
rohati ham bor,
Har qoʻshish bir quvonch
hadya etadi.
Koʻpkarida otni qamchilab bir bor
“Hayt” desang, gʻuboring chiqib ketadi.

“Bir tomchi yosh” she’ri esa samimiy tuygʻularning yuksak falsafiy ifodasini aks ettiradi. Hayotda insonning oʻrni, mavqeyi, odamlarning birbiriga munosabatini muayyanlashtiradi:

Choʻqqidan bir kichik tosh yumalasa,
Togʻni qulatgudek suron qiladi.
Koʻzingdan bir tomchi yosh yumalasa,
Togʻday yuragimni vayron qiladi.

Agar koʻksim uzra qulasa birdan,
Tutmoqqa qodirman togʻlar toshini.
Hayhot, koʻtarolmam kipriklaringdan
Uzilgan bir qatra qaygʻu yoshini…

“She’r va shaxmat” va “Olimlar va shoirlar” she’rlari Erkin Vohidovning bevosita ilmiy qarashlariga bogʻliq. Bu vaziyatda shoir she’rning maqsad-vazifalari va hayot muammolari toʻgʻrisidagi ta’sirli fikrlarini oʻquvchi bilan boʻlishish imkoniyatiga ega boʻladi:

Go'zallik, nafosat, kurash va san'at
She'r ila shaxmatga azaliy udum.
Ming yillik umrida ular beshafqat
Doimo shohlarga boshlagan hujum

Shaxmat ko'p o'ynalgan, she'r ko'p yozilgan
Odatiy yurishlar hammamizga yod.
Bobolar o'ynagan usullar bilan
Ular nabirasin qilib bo'lmas mot.

"She'r va shaxmat" she'rida ilgari surilgan g'oyalardan biri esa asarlari kelajakda barhayot bo'luvchi ijodkorlarning baxtiyor ekanligidir:

Men orzu qilaman,
To'rt yo'l she'r bitib,
Elga manzur qilsam aqalli bir bor.
Shaxmatni ilk bora ixtiro etib
Quvongan hindidek edim baxtiyor.

Erkin Vohidov ko'plab dostonlar muallifi bo'lib, uning "Orzu chashmasi", "Nido", "Palatkada yozilgan doston", "Qo'shiq diyori", "Ruhlar isyoni" va b. shular jumlasidandir.

"Nido" dostoni urush va u olib kelgan kulfatlar, u yetkazgan jarohatlar haqida bo'lib, bu doston qisman avtobiografik xarakterga ega, ya'ni shoirning tarjimayi holi bilan bog'liq. Chunki uning ayni qalam ushlab, savod chiqarish davri ana shu urush yillariga to'g'ri kelgan.

"Ruhlar isyoni" dostoni esa bengal shoiri Nazrul Islom haqidagi doston. Doston bir necha rivoyatdan iborat bo'lib, ularda turli tarixiy va tarixiy bo'lmagan shaxslar haqida so'z yuritiladi. Asar g'oyasi esa ozodlik, adolat va haqiqat prinsiplariga tayanadi.

Shoirning "Oltin devor" va "Istanbul fojiasi" kabi she'riy dramalari katta ijodiy mehnatining samaralaridir. Ana shunday samarali ijodi Erkin Vohidovga el-yurt e'zozini olib keldi. U tavalludining 60 yilligi munosabati bilan "Buyuk xizmatlari uchun" (1996) ordeni bilan taqdirlandi. Shoirning to'rt jildlik "Saylanma asarlar"i nashrdan chiqdi.

TURKMAN ADABIYOTI

TÜRKÜ KONUŞUR

Turkman xalqi asrlar davomida chet el bosqinchilari zulmiga qaramay, oʻz milliy tilining sofligini saqlab qoldi, milliy adabiyoti va madaniyatini taraqqiy ettirish uchun kurash olib bordi. Zahmatkash xalqning orzu-umidlarini kuylovchi ertaklar, dostonlar, qoʻshiqlar qatorida turkman xalq latifalarida dono va tadbirkor Kaminaning obrazi yaratilganki, u oʻzining koʻp xususiyatlari bilan oʻzbek xalq latifalaridagi Afandi obraziga juda yaqin. XVI asrda Turkiston, Afgʻoniston va Hindistonda turkman adabiyoti namunalari paydo boʻla boshlagan. Ma'lumki, Bobur qoʻshinlari qatorida turkmanlar ham koʻp boʻlgan. Bobur Shayboniyxonga magʻlub boʻlgach, Afgʻoniston va Hindistonga borib, u yerda oʻz imperiyasiga asos solgan. Bobur yonida turkman shoirlar oʻz ijodlarini davom ettirib, oʻrta asr turkman adabiyotiga katta tuhfalar berganlar. Shu qatordagi shoirlardan biri Bayramxon (1500–1561) edi. Bayramxonni bir qator manbalarda oʻzbek adabiyoti namoyandasi sifatida ham koʻrsatiladi. Lekin Bayramxonning otasi Sayfalibek Badaxshonda yashovchi Bahorli turkman naslidan boʻladi. Bayramxon Bobirning oʻgʻli Humoyun mirzo davrida harbiy sarkarda va shahzoda Akbarning otaligʻi qilib tayinlangan edi. Humoyundan soʻng hokimiyat tepasiga chiqqan Akbar davrida Bayramxon davlatning muhim siyosiy yumushlarini bajardi va eng nufuzli arbobga aylandi. Lekin feodal saroyiga xos boʻlgan ichki nizolar va fitna-fujurlar tufayli Bayramxon 1560-yilda davlat ishlaridan chetlatiladi. 1561-yilda Haj ziyoratiga ketayotganda, yoʻlda oʻldiriladi, jasadi esa Mashhad shahrida dafn qilinadi. U Nasimiy va Navoiy ijodlaridan ta'sirlarib, fors va turk tillarida devon yaratgan, Asarlari, asosan, ishq-muhabbat mavzusida yozilgan. XVII asr klassik turkman adabiyotining taraqqiyoti an'anaviy mavzu va gʻoyalar boʻyicha davom etgan.

Turkman adabiyotining yirik vakillari Nurmuhammad Andalib (1660-1740), Davlatmamat Ozodiy (1695–1760), Maxtumquli (1730 (31)–1780), Shaydoiy (XVIII asr), Abdulla Shobanda (1720–1800) va boshqalar oʻz ijodlarida yangi mazmun va gʻoyalarning eng yaxshi an'analarini davom ettirdilar.

Davlatmamat Ozodiy oʻz davrining taniqli shoirlaridan boʻlib, uning she'riy kitobi hamda "Va'zi Ozod" nomli asari mavjud. Ozodiy ijodi, ayniqsa, "Va'zi Ozod" kitobi, chamasi, toʻliq islomiy ruhda boʻlgani bois shoʻro davrida yetarli oʻrganilmagan. Bu kitobda muallif ulugʻ mutafakkir shoir Alisher Navoiy ijodini yaxshi oʻzlashtirgan, ayniqsa, "Mahbub ul-qulub" asaridan ta'sir olgan adib sifatida namoyon boʻladi.

Maxtumquli Firogʻiy ijodi bilan mumtoz turkman adabiyotida realist she'riyatning poydevori qoʻyiladi. Uning ijodida XVIII asr turkman ijtimoiy-siyosiy hayot oʻz aksini topgan. Nurmuhammad Andalib ijodida folklor motivlari, doston janri yetakchi oʻrinni egallaydi. Andalib ijodining klassik sharq adabiyoti va milliy folklorga bogʻliqligi uning individual

ustunligi deb baholanadi. XIX asr turkman adabiyoti Saidnazar Saidiy (1767–1830), Qurbonturdi Zaliliy (1798–1852), Mammad Vali Kamina (1770–1840), Mulla Napas (1810–1862), Doʻstmuhammad (1815–1865), Annaqilich Muhtojiy (1824–1884), Miskin Qilich (1845–1905), Davlatmammad Bolqizil (1854–1912) va b. shoirlar siymosida yangi taraqqiyot bosqichiga qadam qoʻydi. S. Saidiyning "Koʻrsunlar endi" she'rida vatan, el, tuproq, qon-qarindosh hasrati bilan faryod qiluvchi, vatan uchun jonidan kechishga tayyor shoirning poetik tuygʻulari oʻz aksini topadi. XIX asr turkman adabiyotida muhabbat mavzusi yetakchi oʻrinni egallasa ham, ijtimoiy-siyosiy xarakterli she'rlar ham uchraydi.

Mumtoz turkman adabiyotida nasr va dramaturgiya urf boʻlmagan edi. XX asrdan boshlab turkman adabiyotida nasr va drama asarlari paydo boʻla boshladi. Turkmanistonda sovet hokimiyati oʻrnatilgach, har ikki janr rivoji uchun qulay sharoit yuzaga chiqadi. Sovet hokimiyati gʻalabasidan soʻng Turkmanistonning ilk matbuot organi "Turkmaniston" va "Dehqon" gazetalari, shuningdek, "Toʻqmoq" satirik jurnalining chop etilishi mamlakatda adabiy jarayon taraqqiyotiga katta ta'sir koʻrsatadi. XX asr boshlarida yozuvchi va shoirlarning ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda faol ishtirok etish ishtiyoqlari ularni davlat matbuotiga bogʻladi. Matbuotda yangi jamiyat qurish, xalq dushmanlari bilan kurash haqidagi asarlarga keng joy ajratilar edi. Koʻr Mulla (1872–1934), Turdi Qilich (1880–1950), Bayram (1871–1948), Mulla Murt (1870–1930), Nurmurod Sarixonov (1906–1944) va boshqa ijodkorlar adabiyotga sovet ideologiyasini targʻib etuvchi mualliflar sifatida kirib kelishdi. Ayol huquqlarining toptalishiga bagʻishlangan Berdi Kerboboyevning "Qizlar olami" (1927), A.Alamishevning "Sona" (1928) dostonlari, eski dunyo bilan yangi sotsialist hayot farqlarini aks ettiruvchi Omon Kokilovning "Olgʻa", Akbar Ruhining "Komsomol" dostonlari, shu jumladan Ogʻaxon Turdiyevning "Baxtlilar" qissasi, Berdi Kerboboyevning "Qat'iy qadam" romani, "Oysulton" qissasi aynan oʻsha jamiyat talablariga mos ravishda yozilgan asarlardandir. Shuni ham qayd etish joizki, B.Kerboboyevning "Qat'iy qadam" asari turkman adabiyotining ilk tarixiy romani sanaladi. XX asrning 20–30-yillarida B. Kerboboyev, A. Turdiyev, A. Qarriyev va boshqalar turkman adabiyotiga ilk drama asari yozgan mualliflar sifatida qadam qoʻyishgan. Husayn Muxtorovning "Allaning oilasi", "Kim aybdor?" asarlari bilan turkman dramaturgiyasi yangi bosqichga qadam qoʻyadi.

Urush yillarida va undan keyingi davrlarda turkman adabiyotida urush va barpo ishlari mavzusi asosiy oʻrinni egallardi. Oʻrozquli Annayev, Omonturdi Jonmurodov, Rajabmurod, Ota Turdiyev va boshqalarning ijodida vatanga muhabbat, dushmanga nafrat, porloq kelajakka ishonch va h. kuchli edi. Ota Turdiyevning "Urushning oddiy kuni" qissasida

to‘pchi timsolida frontdagi dovyurakliklar tasvirlanadi. Asarda turkman Komekov, ozarbayjon Mammadov va boshqa xalqlar namoyandalarining birdamligi va dushmanga qarshi olib borgan kurashlari yuksak badiiy mahorat bilan namoyon bo‘ladi.

Zamonaviy bosqichda turkman adabiyotida poeziya faol va yetakchi o‘rinni egallaydi. Zamonaviy turkman she’riyatida Ozarbayjonga muhabbat alohida mavzuga aylangan. Oyjamol Umarovaning “Ozarbayjon”, Anna Kovusovning “Ganja”, Allohberdi Xayitovning “Ozarbayjon”, Avazmurod Boboyevning “Quyoshli Ozarbayjon” va b. namunalar Ozarbayjonning o‘tmishi va bugunining tarannumidir.

DAVLATMAMAT OZODIY

DAVLATMAMAT OZODIY (1695-1760)

Davlatmamat Ozodiy klassik turkman adabiyotining taniqli arboblaridan biridir. Arxiv va boshqa manbalarda uning hayoti to‘g‘risida manbalar juda oz bo‘lsa ham, shoirning tarjimayi holi, ijodi to‘g‘risida ma’lumot olish uchun o‘g‘li Maxtumqulining asarlaridan, shuningdek, u to‘g‘risidagi xalq rivoyatlaridan foydalanish mumkin. Davlatmamat Ozodiy 1695-yilda Gargaz uru-g‘ining rahbari, o‘z davrining ziyolisi bo‘lgan

Maxtumquli Yonachining oilasida tug‘ilgan. Davlatmamat uning ismi bo‘lib, Ozodiy taxal-lusidir. Otasining ismini olgan uchinchi o‘g‘li Maxtumquli Firog‘iy she’rlarining birida bu haqida aytib o‘tadi:

Munkir bilmas, muxlislarning shakki yo‘q,
Payg‘ambar dastidir dasti otamning.

U Atrok Gurgan tumanida G‘arri mulla nomi bilan ham tanilgan. Davlatmamat Ozodiy ilk tahsilini o‘z qishlog‘ida olgan bo‘lib, keyinchalik Xiva madrasasida o‘qiydi. Maxtumquli ham otasi o‘qigan ushbu madrasada tahsil olgan degan taxminlar bor. Xiva madrasasida o‘qigan yillarida aniq va ijtimoiy fanlarni chuqur o‘zlashtirib, arab, fors va chig‘atoy tillarini o‘rgangan. Madrasa tahsilini tamomlagach, o‘z qishlog‘iga qaytib, u yerda muallim bo‘lib ishlaydi. Ozodiyning arab va fors tillarini bilishi uning Sharq adabiyotida tanilgan arboblar Nizomiy, Sa’diy, Hofiz, Umar Xayyom, Fuzuliy, Navoiy va b. bilan yaqindan tanishish imkonini beradi. Boshqa tomondan bu tillar yordamida u Islom dini va madaniyatiga tegishli manbalarni ham o‘rganib chiqadi. Albatta, bularning bari Davlatmamat Ozodiyning dunyoqarashiga ta’sir etmay qolmaydi, uning ijodidagi Sharq an’anaviyligining paydo bo‘lishida aynan mana shu omil katta rol o‘ynagan. Bu to‘g‘risidagi rivoyatlarda aytilishicha, Davlatmamat Ozodiy o‘z tengdoshlaridan aqli, zakovati bilan ajralib turgan, ilm olishga doim intilgan. U o‘z farzandlarining ham ilm olishlarini istaydi, ularning ta’lim olishlari uchun hech nimani ayamaydi. Bu fikrlarning tasdig‘ini biz Davlatmamat Ozodiy o‘g‘li Maxtumqulining “ilm o‘rgatgan ustoz, qiblam padardir” misralaridan ko‘rishimiz mumkin.

Maxtumqulining “Otamning” nomli she’rida Davlatmamat Ozodiy haqidagi bir qancha savollarga javob topish mumkin. U boylikka bosh egmagan, bu dunyoda “oxirat uchun yashovchi”, dindor va pok amal sohibi sifatida tanilgan otasi obrazini quyidagicha taqdim etadi:

Molu davlatlarga koʻngil qoʻymadi,
Bu jahonning ishratini suymadi,
Eski sholdan ortiq poʻshish kiymadi,
Oxirat uyi boʻldi qasdi otamning.

Nuqabo der: uch yuz eran koʻrishdi,
Chiltanda otamga nazarim tushdi,
Nujabo borsam, hafttanlarga qorishdi,
Abdollardir chin payvasti otamning.

Umuman olganda, Davlatmamat Ozodiy toʻgʻrisidagi ma'lumotlarni Maxtumqulining koʻp she'rlarida uchratish mumkin. "Jon ayladi", "Tark aylama bu dunyoni", "Abdulla", "Shergʻoziy", "haq uchun" va b. she'rlarida oʻzi guvoh boʻlgan hodisalarni qalamga olgan. Shuning uchun ham Ozodiy hayotining tafsilotlari, oila fojialari va b. toʻgʻrisida bu kabi namunalardan olingan ma'lumotlarni aniq deb hisoblash mumkin. Bu she'rlarga tayangan holda Ozodiyning bir oʻgʻli bedarak yoʻqolgani, boshqa oʻgʻli bevaqt vafot etgani, qizi va kelini bir kunda olamdan oʻtishgani, shoir umrining oxirgi kunlarida qaygʻu va iztirob bilan yashaganini bilishimiz mumkin. Ishonchli manba rolini oʻynaydigan ushbu she'rlarda farzand sifatida Maxtumqulining hislarini koʻrmaslikning iloji yoʻq. Masalan, "Jon ayladi" she'rida Firogʻiy otadan judo boʻlishning qaygʻusini quyidagicha ifodalaydi:

Toʻrt yonimni sel burkabdur, qolmisham yolgʻiz, manam,
Otam – Ozod koʻchib ketdi, qolmadi Ka'bam – onam,
Mot boʻlub, oʻtmas aslo, bogʻ ichra asirdir siynam
Ibrohimdek nor ichra mardi-maydon sarmanam,
Bizni oʻtgʻa solib falak, norini rayhon ayladi.

Bir rivoyatga koʻra, Davlatmamat Ozodiyning 18, boshqa rivoyatga koʻra esa 11 farzandi boʻlganligi aytiladi. Barcha farzandlarini suygan Ozodiy Mamadsafo va Abdulladan keyin tugʻilgan Maxtumqulining kelajagiga umid bilan boqqan. Davlatmamat Ozodiy otasining ismini qoʻygan oʻgʻlidagi qobiliyatni yuqori baholab, u bilan faxrlangan.

Davlatmamat Ozodiy 1760-yilda 65 yoshida vafot etgan. Bu fakt ba'zi manbalar bilan birga Maxtumqulining "Otamning" she'rida ham oʻz tasdigʻini topadi:

Oltmish yoshda, navroʻz kuni, luv yili,
Turdi ajal, yoʻlin toʻsdi otamning.
Bu dunyoning ishi shundaymish, balli,
Umrining tanobin kesdi otamning

Lekin qayd etish joizki, she'rning tarjima jarayonida birinchi misradagi "oltmish beshda" soʻzlari "oltmish yoshda" shaklida notoʻgʻri oʻgirilishi Davlatmamat Ozodiyning tarjimayi holi toʻgʻrisida turli fikrlar paydo boʻlishiga olib kelgan. Shuning uchun ham bu faktga asoslanganlar uning 65 yil emas (1695-1760), 60 yil (1700-1760) yashaganini ta'kidlab, Davlatmamat Ozodiyning 1700-yilda tavallud topganini asoslashga uringanlar. Turkman tadqiqotchilari luv yilini 12 yillik davriy vaqtga asosan 1748, 1760, 1772 va h. yillarga tegishli deb bilsalar ham, she'rda keltirilgan "navroʻz kuni" soʻziga tayangan holda luv yilining aynan 1760-yil ekanligini tasdiqlaganlar. 1760-yil esa 65 yoshli Davlatmamat Ozodiyning vafot etgan sanasi hisoblanadi. Shuning uchun Davlatmamat Ozodiy 1695-1760-yillarda yashash ehtimoli kattaroqdir.

IJODI

XVIII asr Turkman adabiyotining taraqqiyotida, uning yangi mazmun va gʻoyalar bilan boyishida xizmatlari boʻlgan Davlatmamat Ozodiy taxminan 40 yillik ijod faoliyatida insoniy tuygʻular jarchisi sifatida shuhrat qozongan. Nurmuhammad Andalib (1660- 1740), Abdulla Shobanda (1720-1800), Shaydoiy (XVIII asr), Qurbonali Marubiy (1735-1810) va b. shoirlar bilan qiyoslaganda, Davlatmamat Ozodiyning ijodi ajralib turadi. Lekin u boy ijodiy merosga ega boʻlishiga qaramay, asarlarining bir qismigina bizgacha yetib kelgan. "Va'zi Ozod", "Behishtnoma", "Besh namoz", "Jobir Ansor" dostonlari, shu jumladan, masnaviy, gʻazal, murabba' va ruboiylar muallifi boʻlgan Davlatmamat Ozodiy turkman adabiyotida ilk bor milliy birlik gʻoyasini ilgari surgan, adolatli davlat boshqaruvini millatning najot yoʻli deb hisoblagan.

"Va'zi Ozod" dostoni Davlatmamat Ozodiy ijodining shoh asaridir. 1753-1754-yillarda masnaviyda yozilgan doston 4628 misradan iborat. Asarning turkman tilidan ozarbayjon tiliga tarjima varianti 2012-yilda chop etiladi. Doston toʻrt bobdan iborat. Shoir asar yozilgan sana va uning nomi toʻgʻrisida dostonning oxirgi toʻrt misrasida quyidagicha keltiriladi:

Ushbu nazm ichra agar soʻrsang sana
Ming yuz oltmish yetti erdi bilsana

Bu kitob ismi nadir deya soʻrsang ot, Qoʻydilar otin buning "Va'zi Ozod".

Bu yerda asar hijriy 1167-yilda yozilgan boʻlib, milodiy yilda esa 1753-1754-yillarda yozilganini aniqlash mumkin. Filologiya fanlari doktori Annaqurbon Ashurov asarning yozilishi toʻgʻrisida qayd etishicha, Davlatmamat Ozodiy "Va'zi Ozod" dostoniga uzoq yillar sarflamay, uni

bir ikki yilda tamomlagan. Olim buning sababini shoirning ilmiy va badiiy tajribasining yuksakligiga bog‘laydi.

Davlatmamat Ozodiyning ilmiy va didaktik qarashlarini aks ettiruvchi bu asarning ilmiy traktat yoki didaktik traktat deb nomlanishi tasodif emas. Chunki dostonda turkman hayoti, turkmanlarning davlat tuzish niyatlari, milliy birlik orzulari, olim, hukmdor, bek va darveshlarga munosabat kabi masalalar ilmiy, badiiy, diniy jihatdan baholanadi, mohiyat axloqiy-didaktik kontekstda ko‘rsatiladi. “Va’zi Ozod” dostonidagi asosiy maqsad komil insonni shakllantirishdir. Shuning uchun ham shoir asar davomida hodisalarni Tangri-inson kontekstida jonlantiradi va fikrlarini shu uslubda ifodalaydi. Dostonning boshlang‘ich qismida shoirning insonga murojaati oddiy targ‘ibot emas. Bu yerda komillikka yetish, qalblarni Alloh nuri bilan to‘ldirish, dargohiga yuzi yorug‘ borish, maqsadga yetishning shartlari sanab o‘tiladi:

Odam o‘g‘li, ol bulardan ibratni,
Ayla paydo o‘z-o‘zingdan g‘ayratni.

Zikrin ayg‘il Tangrining sh omu sahar,
Jumla zikrlar yuzga zahmat yog‘ar.

Kesma umid rahmati Allohdan,
Bo‘lma g‘ofil zikrilullohdan.

Ahli hush bo‘l zikri haqsiz urma dam,
Zor ayla, chek ishqinda dardu alam.

Yumshatib ko‘nglingni hikmat-so‘z ila,
Dard ila haq fazlidan rahmat tila.

Yig‘lagil shomu saharlar u ki bor,
Yig‘lasa gul, rahmatin bahri jo‘shar.

…Qalbingni uchbu riyodan qil ori,
Haq uchun qilg‘il o‘zingdan ishlari.

…Badgulukdan kimsani injitmayin,
Nahyi munkar yo‘llarig‘a ketmayin.

Ham daxi qahru g‘azab aylamayin,
Ahli dillarg‘a yomon so‘ylamayin.

Joni dil ila Tangrig'a shukring yetir,
Nahyindan qoch, barcha darmonin bitir.

"Va'zi Ozod" dostonining birinchi bobi davlat va adolatli hukmdor masalalariga bag'ishlangan:

Bobi avval podshohlar vasfini,
Yori bersa vasf etar Robbi g'ani.

Davlat, jamiyat va adolatli hukmdor masalalari Sharq adabiyotida yetakchi mavzu bo'lgan. Gurgoniy, Firdavsiy, Nizomiy, Sheroziy, Dehlaviy, Jomiy, Navoiy va boshqa yetuk arboblar adolatli boshqaruv tarafdorlari bo'lish bilan birga, uning targ'iboti bilan shug'ullanib, asarlarida ideal jamiyat modellarini bu yoki boshqa shaklda ifodalaganlar.

Davlatmamat Ozodiyning "Va'zi Ozod" asarida adolatli hukmdor masalasi bir tomondan an'ananing davom etishi bo'lsa, ikkinchi tomondan shoir yashagan davrda qaltis siyosiy jarayonlar natijasida og'ir turmush o'tkazayotgan turkman xalqining farovonligini ta'minlovchi adolatli, oqil hukmdorga bo'lgan ehtiyoj tufayli edi. Ma'lumki, XVIII asrda turkman urug'lari nizolari, Nodirshoh davrida turkman-Eron munosabatlari yomonlashuvi Davlatmamat Ozodiy kabi xalq namoyandalarini bezovta qilgan bo'lib, ular xalq birligiga erishishni oldiga maqsad qilib qo'ygan edilar. Davlatmamat Ozodiy dostonda oddiy hukmdor haqida so'z ochar ekan, o'z siyosiy qarashlarini va milliy manfaatlarini ham aytib o'tgan edi. Chunki uning nazarida millat odil rahbar bo'lsa, baxtiyor yashab, kelajakka umid bilan boqishlari mumkin. Bunday hukmdorlarni Allohning, payg'ambarning va xalqning suyuklisi bo'lishiga ishonchi komil bo'lgan:

Hokim bo'lganlar jahonda adl o'la,
Bezaya yer yuzini adli bila.
Hokimi odil Xudo payg'ambari,
Jonishinim deb, ulug'lab ularni,
Podshoh kim, o'lsa gar adli uning,
Yer yuzida soyasidir Tangrining.
Adlidan o'lsa xaloyiq jumla shod,
Dargohida topsa mazlumlar murod.
Haq taoloning sevar bandasi bil,
O'l Rasul ummatlarining xosi bil.

Davlatmamat Ozodiy I bobning "Odil podshohlarning sifati bayoni", "O'tgan zamonda hikoyati ikki shohning so'zlashuvi", "Alloh taoloning shohni kechirishi bayoni", "Bir podshohning darvesh huzuriga kelib

suhbatlashishi", "Zolim podshohlarning azobi bayoni", "Mahmud shohning aqldan istamasi bayoni" va b. boʻlimlarida fikrlarini rivoyat shaklida yetkazib beradi. Shoir bu uslub bilan mohiyatning toʻgʻri va oson oʻzlashtirilishiga yordam beradi, ushbu parchalarda hukmdorlar uchun vojib deb hisoblagan prinsiplarni saroy ichidagi jarayonlar bilan chegaralamaydi, uni keng ijtimoiy doirada taqdim etadi. Masalan, shoir "Alloh taoloning shohni kechirishi bayoni"da hukmdorning ov payti tutgan ohuning faryodlariga chidolmay, uni ozod etishini shoir hukmdorning marhamati sifatida koʻrsatadi. Ozodiy bu detalda marhamatning saroy boshqaruvidagi tatbiqi masalasiga ahamiyat beradi, marhamatning insonlar uchun muhimligini koʻz oʻngimizda jonlantiradi. Yoki "Bir podshohning darvesh huzuriga kelib suhbatlashishi" hikoyasida darveshlar siymosida ilm, irfon mujassam etgan shoir hukmdorning darvesh oldiga kelishini uning ilmga sajdasi sifatida baholaydi:

Ushbu soʻzdur ul paygʻambardan hadis,
Tinglagil, jonin bila, boʻlma xabis.

Podshohlarning azizi boʻl ular,
Ilm oyasiga ziyoratga kelar.

Ilm oyasidan yomonroq boʻl ular,
Podshohlarga ziyorat keltirar.

"Odillik fazilatining bayoni" hikoyasida bir podshoh Haj ziyoratiga ketishni xohlaydi. Lekin xalq hukmdor ziyoratga ketgan taqdirda qiyin ahvolga tushishini bildiradi va unga ketmaslikni maslahat berishadi. Hukmdor bunga koʻnsa ham, Haj ziyoratining savobini olish maqsadida 60 marta ziyoratga borgan valining huzuriga boradi. Lekin hukmdorning mol-davlati Haj ziyorati savobini olishga kifoya qilmaydi. Uning ma'yuslanganini koʻrgan darvesh hukmdorga odil boʻlishi lozimligini aytib, bir soatlik adolatli hukmdorlik ming Haj ziyoratidan ustun ekanligini bildiradi:

Gar adolat aylasang bir soati,
Ham savobing, bizga qilsang shafqati.

Bir soat adling savolin, ey xoja,
Bermoq boʻlmas haq oldida ming Hajga.

Podshoh boʻlsang ulus uzra bu dam,
Aylagil har yaxshi yoronga karam.

Olimu darveshlarga ikrom etgil,
Ham tavozelar qilib, in'om etgil.

Gar bularning shuhratin etsa qabul,
Sevar uni ul Xudo birla Rasul.

Umuman olganda, Ozodiy asarda hukmdorlarga yuzlanib, ularni xalqning koʻnglini olishga, Alloh, paygʻambar soʻzlariga tobe boʻlishga, hukm qilayotganda nafsiga gʻolib boʻlishiga, johillikdan uzoq boʻlishga chorlaydi. U asarning "Zolim podshohlar azobining bayoni" nomli hikoyasida bu kabi sifatlardan mahrum boʻlgan hukmdorlarga xitob qiladi:

Podshohlar gar adolat etmasa,
Tangri, paygʻambar amrini tutmasa.

Podshohga ul ziyon aylar, ziyon,
Har ikki olamda unga boʻlar yomon.

Podshohlar, qozilar johil boʻlsa,
Hukm qilganda nafsiga moil boʻlsa.

Yuziga qora solib mahshar kuni
Koʻr etarlar ularning koʻzlarini.

Ham daxi kesarlar ular tillarin,
Bogʻlarlar orqasida ellarin.

"Va'zi Ozod" asarining ikkinchi bobi xayrixohlik, beminnat yordam va b. prinsiplarni qamrab oladi.

Ikkinchi bob kimsa hayrat etarlar,
Yaxshi xayr niyat aylar ketarlar.
Ularning vasfi holidan ayar bu,
Kim ta'rifin jahon ichra yoyar bu.

Bu bobning boshida berilgan maslahatlarda fazilatga chorlov asosiy oʻrin egallaydi. Ibodat musulmon uchun vojib boʻlsa, "hayrat savobi"ga ega boʻlishning oʻzi ham ibodatdir. Ozodiy yondashuvida bu masala ham diniy-irfoniy, ham dunyoviy mohiyatni oʻzida jamlaydi. Chunki yuqorida aytib oʻtilgan xislatli insonlar faqat sirot koʻprigidan oson oʻtishmaydi, balki bu dunyoda Allohning suygan bandasi boʻladilar.

Ikkinchi bobdagi "Suv berish fazilatining bayoni", "Hazrat Aliga beril-

gan savolning javobi bayoni", "Yaxshi amallarning shaytonni shikast etishi bayoni", "Bir qushning Hazrati Sulaymonga arzining bayoni" va b. hikoyalar qismida insonlarga Tangri so'zlari bilan xitob qiladi:

Tangri o'zi bersa davlat birla pul,
Odat et bermoqni, bergil o'ngu so'l.

Yo o'ylama hech musulmonga yomon,
Barcha mo'minlarga bo'lma badgumon.

Har tarafga o'qlagil tiri niyoz,
Barcha xalqga qil o'zing bandanavoz.

Bu faslda xayrixohlik insonning o'zi va atrofidagilar uchun qanchalar kerakli ekanligiga guvoh bo'lamiz. Aslida Ozodiyning maqsadi bu haqiqatlardan insonlarni xabardor qilish, yo'ldan adashganlarni haq yo'liga qaytarishdir. Bularning bari jamiyatda komil inson modelining shakllanishida katta ahamiyatga ega. Chunki Ozodiyga ko'ra, eng buyuk inson Alloh rozi bo'lgan insondir.

Har kim ul miskin, faqir ko'nglin olar
Ul kishidan Haq o'zi rozi qolar.

Asarning uchinchi bobi olimlarning jamiyatdagi o'rniga bag'ishlangan. Shoir ilmdan ogoh bo'lganlarni olib deb hisoblab, bu shaxslarga jamiyatda hurmat ko'rsatilishi shart deydi. Ozodiy ilm ahli uchun to'rt alomatni asos qilib oladi: parhez (Tangri xavfi), tavoze (takabburlikdan uzoq), zohidlik (ko'nglini mol-davlatdan asrash) va johidlik (jahd qiluvchi, haqiqatning yo'lidan boruvchi). qayd etish lozimki, shoir xalqqa foyda bermaydigan olimi beamallarni kitob yuklangan eshakka o'xshatadi:

Ilmni kim ko'p bilsa, amal etmasa,
Haq taolo buyrug'in rost tutmasa.

Misli xardir unga yuklanmish kitob,
Istasang budir sanga dedim javob.

Ozodiy ahli ilm doimiy izlanishda bo'lishi lozim deb biladi. U agar olim o'z ilmini doimo orttirmasa, uning harakati Allohga isyon bilan barobar deb hisoblaydi. Shuning uchun asarda beamal olimlarning mahshar kuni jahannam o'tida yonishlari to'g'risida ogohlantiradi.

Asarda asl olimlar haq yo'lining yo'lovchisi, amali to'g'ri, Alloh dargo-

hida joyi boʻlgan inson sifatida taqdirlanadi. Ilmni bebaho gavhar, johillikni darmoni boʻlmagan dard sifatida baholagan shoir soʻfiy, shuningdek, oʻrta asrlar ma'rifatchisi oʻlaroq Nizomiy Ganjaviydan tortib buyuk olimlarga oʻz hurmatini bildiradi, ilmsiz jamiyatni doʻzaxga oʻxshatadi.

"Va'zi Ozod" asarining soʻnggi – toʻrtinchi bobi ham haq yoʻlidagi darveshlar toʻgʻrisidadir. Shoir, avvalo, darveshlarning kimligini ochib beradi. U darveshlarni "koʻngli toʻla", "haq yoʻlchisi", "haq yoʻlida nafsiga gʻolib kelgan", "Tangri berganiga qanoat qiluvchi" va b. sifatida tavsiflaydi. Quyidagi parchada ushbu fikrlarning guvohi boʻlishimiz mumkin:

Koʻngli uning balki baytulloh boʻla,
Zikri-fikri, sanishi Alloh boʻla.

Ham koʻrar koʻzi uning Tangri bila
Eshitar quloqlari Tangri bila.

Qoʻllari uning xudo birla tutar
Ham oyoqlari u ila sayr etar.

Tillarinda soʻzlari haqdan kelar,
Xayru shar na kim nafas qilsa bular.

Ozodiy shariat va tariqat yoʻlchilarini oxirat oshiqlari deb ham hisoblaydi. Shoir bu yondashuvi bilan insonlarni dinga tashviq qiladi. Jamiyatning najotini Alloh ishqiga bogʻliqlikda koʻradi:

Oxirating qil nikohin ixtiyor,
Har ikki olamda boʻlasan baxtiyor.

Koʻnglingni bor oxiratga bogʻlagil
Orizi qil ham dam uni yigʻlagil.

Faqir istlohi asarda shartli ma'noda keladi. Toʻgʻri, dostonning 2189-baytidagi ijtimoiy-siyosiy ma'noni inkor qilib boʻlmaydi:

Gar faqirlar boʻlmasaydi dunyoda,
Bas, halok boʻlardi boylar, ey dada.

Lekin asarda paygʻambarga berilgan "xoʻsh, faqirlik nima?" savoliga paygʻambarning "bir xazinadir, Allohning xazinalaridan" (2095–2096-baytlar) javobida tasavvuf maqomi ochiq-oydin koʻrinadi. Shubhasiz, bu yerda irfoniy va dunyoviy tenglikni koʻrish mumkin. Masalan:

Bir faqirga bir kishi yetmish qadam,
Otsa ul qilsa ziyorat bilgum.

Hajji maqbulin savobin der zamon,
Yozar Alloh ularga, tutma gumon.

Ularga har kim tavoze aylasa,
Lutf etib yo bir shirin so‘z so‘ylasa.

Haq berar ularga ulug‘ martaba
Keltirar ularni oliy mansabga.

Yoki:

Bas faqirlik faxridir sarvatlarning,
Jahd ila haq istagan rahbarlarning.

Bil haqiqat faqiri jon ichra jon,
Qudsi pok bil, unga bo‘lma badgumon.

Avliyo bil, tutgil ularning amrini,
Joni dil ta’limi din bo‘lsin kuni.

Davlatmamat Ozodiyning “Besh namoz”, “Behishtnoma” va “Jobir Ansor” dostonlarining asosini diniy qadriyatlar tashkil etadi. Bu asarlar ichida hajm jihatdan eng kattasi “Behishtnoma”dir. 1756–1757-yillarda yozilgan “Behishtnoma” 984 misradan iborat. Shoir “Va’zi Ozod” asaridagidek bu dostonning yakunida “Behishtnoma”ning yozilish sanasini qayd etadi:

Bahamdulla tamom bo‘ldi bu takrur
Ki ming yiz yetmish bo‘lmish erdi tahrur.
“Behishtnoma” qo‘yildi ish buna ot,
Tuzatmish nazm uni miskin Ozod.

“Bismillahir rohmaniyr rohiym” bilan boshlangan dostonda Allohga hamd-sanolar aytiladi. Bu qismda koinotdagi barcha borliqlar Allohning mo‘jizasi ekanligi ta’kidlanadi. Asar bitta syujet atrofida tashkil topmagan. Lekin jannat, namoz, vojib amallar, poklik va h. to‘g‘risidagi fikrlar matnlarda o‘z aksini topadi. Bu fikrlarga Payg‘ambar, Jabroil, farishtalar, shu jumladan, shoirning o‘z yondashuvlarida izoh beriladi. Ularning tilidan me’roj safari, namozning savobi, jannat qatlamlari to‘g‘risidagi izohlar o‘quvchining diniy tasavvurini kengaytirishga xizmat qilish bilan birga, Alloh nuri bilan qalblarni to‘ldirishga, islom axloqining mus-

tahkamlashga yordam beradi. Masalan, namoz to‘g‘risidagi namunalarga nazar solaylik:

Tamom ishlar boshi bilgil namozni,
Namoz ochay sakkiz jannatda yozni.
Namozsiz qullarga ul kun zimiston,
Ishi dushvor, ochilmas bandi zindon.
Xudovando, musulmon ayla bizni,
Muvahhut ahli iymon ayla bizni.
Yomon yo‘lda, yomon yo‘ldoshdan, ey Haq,
Senga topshirdim ishimni mutlaq.
Chekar men har zamon dard ila ohi,
Bu ohim qilma behuda, Ilohi.
Xabar ichra Rasuldan dur sochildi,
Uyg‘ondi jon, ko‘ngildan zan ochildi.

“Behishtnoma” asarining ahamiyati shundaki, jannatning inson tasavvurida bo‘lgan afsonaviy modeli o‘zgarib, real model paydo bo‘ladi. Inson haq yo‘lini idrok etadi va amallarida uni tasdiqlashga urinadi. Asarning so‘nggi qismidagi –

Behisht vasfi tamom bo‘ldi bu yerda,
Salom mendan yetishsin ahli dardga.

misralarida shoir oldiga qo‘ygan maqsadga erishganiga ishora qiluvchi mamnunlik alomatlarini ham ko‘rish mumkin.

Davlatmamat Ozodiy asar tili haqida so‘z ochar ekan, u asarni arab yoki fors tilida emas, turk tilida yozgani bilan faxrlanishini bildiradi:

Arab, fors tiliga hech xushim yo‘q,
Arablar, forslar bilan ishim yo‘q.

Bu turki yorlarga nazm tuzatdim,
Tabiat birla norlar deyib, ko‘z etdim.

Manga ayb etmangiz, ey turki yoron,
Chiqar o‘t kamtari kam tushsa boron.

Bu aqlim erdiyin nazm etdim ushda,
Parishondir ko‘nglin yuz ming ishda.

“Besh namoz” masnaviysi Davlatmamat Ozodiy ijodida muhim rol o‘ynovchi diniy mavzuga bag‘ishlangan. Ma’lumki, diniy ta’limotlarda

insonning Alloh oldidagi shukronasi avvalida ibodat turadi. Bu jihatni ilgari surgan shoir Alloh amri bilan musulmonlarga buyurilgan namozning vojibligini taqdim etadi:

Besh namozin ul jahon ichra seni
Maqsadiga yetkazgan, qoʻyma uni.

Besh namoz har din uyining nuridir,
Besh namoz uchmoq ichining huyridir.

Besh namozning ziynati dunyoyi din,
Besh namoz oʻqi, din uyin saqla amin.

Ozodiy namoz ibodatining savobidan soʻz ochishi bilan, bu amalni bajarmagan bandaning gunohlarini ham e'tiborga yetkazadi. Shoir namoz oʻqimagan insonni iblis bilan hamroh deb hisoblaydi:

Besh namozni ne uchun xor aylading,
Oʻzingni iblis ila yor aylading.
Gar namozning vaqti kirsa, ey jovon,
Togʻidor lashkarini iblis hamon.
Lashkari iblis bu xalq ichra kelar,
Har birin bir ish bila mashgʻul qilar.

Bu asarda barcha diniy fikrlar namozga bogʻlanadi. Namoz oʻqish insonning ziynati, Alloh nuri bilan qalbini toʻldirish deb hisoblaydigan shoir bu amaldan uzoq boʻlganlarning gunohlarini boshqa shaklda ifodalaydi. Kim besh namozning birini oʻqimasa, oʻzini pichoqsiz soʻyadi, ikkisini oʻqimasa, paygʻambarlar "borini oʻldiradi", uchini oʻqimasa, Ka'bani vayron qiladi, toʻrtini oʻqimasa "onasiga zino qiladi", beshidan ham yuz oʻgirsa, Alloh gʻazabiga duchor boʻladi va Allohning "jahondan chiq" hukmiga uchraydi. "va'zi Ozod" va "Behishtnoma" dostonlaridan farqli oʻlaroq "Besh namoz" asarida nomi ham, yozilgan sanasi ham koʻrsatilmagan. Asar namoz toʻgʻrisidagi fikrlarning targʻibiga bagʻishlangani uchun tadqiqotchilar tomonidan "Besh namoz" deb nomlangan.

Davlatmamat Ozodiyning "Hikoyat" deb nomlagan asari ham diniy mavzudadir. 918 misradan iborat ushbu asarda mazmun hikoyalarga mos ravishda taqdim etiladi. Bu yerda turli mavzudagi hikoyalarga joy berilsa ham, mazmun yagona gʻoyaga xizmat qiladi: Alloh qudrat egasidir, hamma narsa uning irodasiga bogʻliq, insonning abadiy olam najoti Alloh

irodasiga tobe boʻlishidadir. Asarning “Yetti qavat osmonning bayoni”, “Jonlar manzili bayoni”, “Ilm fazilati bayoni”, “Qabr azobi bayoni”, “Avliyolar karomati bayoni”, “Paygʻambar ota-onasining bayoni”, “Shaytonning dushmanligi bayoni” va b. boʻlimlarda shoir koʻp masalalarga Islom ideologiyasi doirasida munosabat bildirib, insonlarning diniy ma’lumoti boyishida xizmat koʻrsatgan.

Davlatmamat Ozodiy gʻazal, murabba, ruboiy va b. muallifi sifatida adabiyot tarixida oʻziga xos oʻrin egallagan. Uning ruboiylari lirik-falsafiy xususiyatlariga koʻra klassik talablarga javob bersa ham, davridan shikoyat motiviga koʻra farqlanadi. Agar U.Xayyom va Mahshatiy ruboiylarida falakdan shikoyat motivi diqqat markazida boʻlsa, Ozodiy ruboiylarida ba’zi istisnolardan tashqari bu hol kuzatilmaydi. Uning ruboiylarida insonparvarlik tuygʻulari, diniy gʻoyalar asosiy oʻrinni egallaydi:

Tavbayi tavfiqi tamkin aylagil,
Raxshi ishqin ularga zin aylagil,
Tillarinda garchi taqlid etsalar
Qalblarin fazlin bila chin aylagil.

Gʻaflat ila zikr etganlar koʻnglin och,
Dardlidirlar, sen hakimsan qil iloj.
Qullari tutmish umid sendan yona,
Rahm etib, kel, rahmating dargohin och.

Bu Ozodiy bir qulingdir xaru xos,
Foniy ichra umrin oʻturdi abas.
Lutf aylagil, uzatmish umid qoʻlin
Har ikki olam sen manga faryodras.

Bir qator ruboiylarda Ozodiy Tangriga yuzlanib, gunohkor bandalarni kechirishini soʻraydi:

Aylamish qullar hamma chirki gunoh,
Afv obin toʻk ularga, yo iloh,
Ker yomondir, ketmoqqa yoʻq yerlari
Sendan oʻzga kimdir ularga panoh.

Jumla moʻminlar panohisan, Xudo,
Afv ayla jurmu gunohi sen, Xudo.
Zari hayron arasang qullaringga
Endi koʻrgaz toʻgʻri rohi, sen Xudo.

Ozodiyning gʻazallari juda oz boʻlib, u gʻazallarida ilohiy ishqni tarannum etadi, oshiq-ma’shuq modelida tasavvuf uslubini orttiradi. Shoir

“Iqbol birla”, “Dod, ey”, “Toʻzar” va b. gʻazallarida oshiqlarni ishq oʻtida yondirish bilan ularni “oʻz dunyolarining” muqimlariga aylantiradi va maqsadiga etgan oshiqlarni dunyoning eng baxtli odamlari deb hisoblaydi.

Kim yonsa ishq oʻtiga, dunyodan elin uzar Haqdan kelgan baloga sabr ahliyoli toʻzar.

Ishq oʻti bir oʻt boʻlub, boʻlmas tutun ul oʻtda,
Ma’shuqining soyasi har tushgan shoyi, guzor.
Oshiqlarning ma’shuqi jilvanamo aylayir,
Oshiq koʻrsa ma’shuqin borindan boʻlar bezor.

Boshqa gʻazalida esa oʻz ishqi yoʻlida oh-nola chekuvchi oshiq obrazini yaratadi:

Gʻam tumani bosdi koʻnglimni, ochilmas dod, ey,
Barq urub boroni rahmatlar sochilmas, dod, ey.

Boda-boda Haq sharobin, silk uzra qoʻymish,
Yoʻq xaridori uning bir kayf ochilmas, dod, ey.

Rahmati Haq tida-tida har qarich yerda nihon,
Ustuna toʻgʻri kelgan yoʻqdir, ichilmas, dod, ey!

Ozodiy “Yo Rab, yetish faryodimga” she’rida[14] oʻz gʻoyasiga sodiq qolgan holda diniy qadriyatlarga joy ajratib, fikrlarini ham bu aspektda oʻquvchiga yetkazadi. Masalan:

Harchandu badkor boʻlmisham,
Oshufta afkor boʻlmisham.
Ahvingdan umid qilmisham,
Yo Rab, yetish faryodimga.

Men bilmadim bahbidimni,
Lek uzmadim umidimni.
Koʻrsat manga maqsudumni,
Yo Rab, yetish faryodimga.

Klassik turkman adabiyotida oʻziga xos oʻrni boʻlgan Davlatmamat Ozodiy ijodi turk-islom madaniyati rivojida muhim rol oʻynab, oʻzidan keyingi adabiy nasllarning san’atiga ta’sir koʻrsatgan.

[14] Shoirning turkman tilida chop etilgan kitobida (Davlatmamat Ozodiy. Asarlari, Ulug’dag’ Universiteti nashriyoti, Bursa, 2012, 379 b.) bu she’r murabba’ sifatida taqdim etiladi. Lekin ko’rinib turganidek, she’rning vazni, hijolari va qofiya tizimi gerayli janriga mos.

MAXTUMQULI FIROG‘iY

Maxtumquli Firog‘iy XVIII asr ma’rifiy she’riyatining buyuk darg‘alaridan bo‘lib, butun turkiy xalqlar uchun tushunarli va sevimli shoir, ma’rifatli siymo, orif oshiq, sohibi hikmat sifatida shuhrat qozongan. U shoir Ozodiy Davlatmamat oilasida 1733-yilda tug‘ilib, boshlang‘ich savodni ovul maktabida oladi. Maxtumquli shoirning ismi bo‘lib, Firog‘iy uning taxallusidir. U Atrek daryosiga yaqin Hojigovshon degan joyda tug‘ilib o‘sgan.

MAXTUMQULI FIROg‘iY
(1730 (31) – 1780)

Maxtumqulining bolaligi go‘zal tabiatga ega Gurgonda o‘tgan. Maxtumquli Firog‘iy Gurgonning go‘zal tabiatini shunday tasvirlaydi:

O‘ngi baland tog‘dir, tumandir poyi,
Dengizdan esadi yeli Gurgonning.
Bulut o‘ynab, yomg‘irga to‘lsa soyi,
Oqar bo‘z bulani seli Gurgonning.

Otasi Davlatmamat Ozodiy o‘z davrining taniqli shoirlaridan bo‘lib, uning she’riy kitobi hamda “Va’zi Ozod” nomli asari mavjud. Ozodiy ijodi, ayniqsa, “Va’zi Ozod” kitobi, chamasi, to‘liq islomiy ruhda bo‘lgani bois sho‘ro davrida yetarli o‘rganilmagan. Maxtumquli boshlang‘ich ta’limni oilada o‘z otasidan olgan. So‘ng esa qishloq maktabida Niyozsolih mulla qo‘lida o‘qigan. Dastlab Qiziloyoq qishlog‘idagi Idrisbobo madrasasida, keyinchalik Buxoroning Ko‘kaldosh, Xivaning Sherg‘oziy madrasalarida tahsil olgan:

Makon aylab, uch yil yedim tuzingni,
Ketar bo‘ldim, xush qol, go‘zal “Sherg‘ozi!”
O‘tkazdim qishingni, navro‘z, yozingni,
Ketar bo‘ldim, xush qol, go‘zal “Sherg‘ozi!”

Haqdan bizga buyruq, farz erur bilim,
Senda ta’lim oldim, ochildi dilim,
Kelsin deya kutar ul Karkaz elim,
Ketar bo‘ldim, xush qol, go‘zal “Sherg‘ozi!“

Maxtumqulining hayoti mashaqqatli yo‘llardan o‘tgan. Uning Mengli ismli qizga ko‘ngil qo‘yishiga qaramay, qizning otasi Maxtumquli kambag‘al bo‘lgani uchun qizini boshqa yigitga turmushga beradi:

Ayrildim g'uncha-gulimdan,
Qora sochli sunbulimdan,
Xushovozli bulbulimdan.
Shirin guftordan ayrildim.

Ellari bor ko'k uvotli,
Salqin suvlik, yashil o'tli.
Yurti go'klang, Mengli otli
Nozli dildordan ayrildim.

Shundan so'ng Firog'iy beva ayolga uylanadi va bu ayoldan ikki farzand ko'radi. Lekin shoirning ikki farzandi ham bolaligida vafot etadi. Shoir o'g'illarining o'limidan ta'sirlanib, "baxtini qora", "jigarini porapora", "yuragini yara" etgan bu dardning og'irligini she'rlaridan birida ifodalaydi:

So'rog'ingda ko'zim giryon, Eturman nolayi afg'on, O'g'il dardi men har on Sargardon, ovora etdi.

Maxtumquli turkman qabilalarining birdamligi yo'lida kurash olib borgan shoir bo'lib, shu maqsadda muzokara uchun bir qator mamlakatlarga sayohat qiladi. Uning Hindistonga borish uchun otasidan ruxsat so'rashi, afg'on hukmdori Ahmadshoh bilan uchrashish orzusi, turkmanlarning taniqli siyosiy arbobi Chavdarxon bilan muzokara olib borishi bevosita turkman xalqining yot ellarning tajovuzidan himoya qilish va xalqning jipsligini ta'minlash yo'lida tashlagan qadami edi. Maxtumquli Nodirshohga (1746) va Xivada Nuralixonga (1767) qarshi turkmanlarning isyonida ishtirok etadi. Maxtumqulining aka-ukalari ham turkman xalqining farovonligi uchun kurashib, jonlarini fido qilishgan. Aka-ukalarning bevaqt o'limi shoirning "Abdulla" she'rida o'z aksini topadi:

Toqqa arzim aytib, so'rdim xabaring,
Lol bo'libdur tili, demas ozoring,
Ota-onasiz nedir sening qaroring!
Qayda vatan tutding, qardosh Abdulla!

Maxtumqulining forslarga qarshi kurashishi va asir tushishi to'g'risida bir qator manbalarda ma'lumotlar mavjud. Taqdir taqozosi bilan Maxtumquli bir muddat o'z vatanidan yiroqda yashashga majbur bo'ladi.

Maxtumquli 1780-yilda vafot etadi. U Shimoliy Xurosonning Oq To'qay hududida joylashgan qabristonda otasi Davlatmamat Ozodiyning qabri yoniga dafn qilingan.

IJODI

Mumtoz she'r an'analari zaminida rivojlangan XVIII asr turkman adabiyoti (Ozodiy va Andalib siymosida) Maxtumquli ijodi bilan yangi tarixiy taraqqiyot bosqichiga qadam qoʻydi. Maxtumquli XVIII asr klassik turkman adabiyotida realist she'riyatning asoschisi hisoblanadi. Tadqiqotchilar uning san'atini tasvir uslubi va til-uslubiy xususiyatlariga koʻra M.P.Voqif va A.S.Pushkin ijodi bilan qiyoslaydi.

Maxtumquli ijodidagi asarlar asosan turkman xalqi hayoti haqida boʻlib, unda xalqning turmush tarzi, dunyoqarashi, maishati va b. oʻz aksini topgan. Maxtumquli ijtimoiy-siyosiy, falsafiy, ishqiy, didaktik, memuar va b. she'rlarida turkman xalqining tarixi bilan tanishish, bu xalqning ma'naviy-axloqiy, ruhiy tafakkuri saviyasini koʻrish mumkin.

Shoirning hayoti XVIII asr turkman ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning eng qaltis va achinarli davriga toʻgʻri keladi. Qabila va feodallarning nizolari, oʻlkalar oʻrtasidagi urushlarning turkman xalqiga zarbasi Maxtumqulini bezovta qilar, uning e'tiroziga sabab boʻlgandi. Shoirning she'rlarida oʻz davrining jirkanchliklari asosiy mavzu boʻlgan:

Ketgan kelmas yoʻlindan,
Yomon qaytmas fe'lindan,
Diyonat xalq qoʻlindan
Uchdi, deya yigʻlarman.

Hozir bizning zamonda –
Yomon soʻzlar zabonda,
Zulm ishlari jahonda
Joʻshdi, deya yigʻlarman!..

Hamisha el-yurt dardu armoni bilan yashagan Maxtumqulining yoniq she'riyatida shafqat va zulm, yaxshilik va yomonlik, mardlik va nomardlik, joʻmardlik va tubanlik kabi xususlar bir-biriga qarama-qarshi holda tavsiflanadi, yaxshi xislatlar ulugʻlanib, yomon xislatlar qoralanadi:

Dardim koʻpdir diyorimdan, davrimdan,
Xayr qaysi, ehson qaysi – bilinmas.
Zolimlarning jafosindan, jabrindan
Islom qaysi, iymon qaysi – bilinmas.

Maxtumquli, jon mehmondir, gavda – losh,
Yaxshiga doʻst koʻp, yomonga yoʻq qardosh,
Bu ayyomda bosh oyogʻdir, oyoq – bosh,
Yaxshi qaysi, yomon qaysi – bilinmas.

Maxtumquli oʻz davrida bosqinchilar zulmi ostida qolgan xalqni birlashtirishga, yurtni tashqi va ichki dushmanlardan ozod etishga oʻz iste'dodi bilan harakat qildi. Shoir asarlarining yetakchi gʻoyasi – bu turkman yerlari ustiga yopirilib turadigan chet el bosqinlariga barham berish, tarqoq yashayotgan, oʻzaro nifoq va ziddiyatlardan zada boʻlgan qabila hamda urugʻlarni birlashtirish bilan osoyishtalik va ittifoqqa asoslangan qudratli bir davlatni barpo etishdek milliy vatanparvarlik his-tuygʻudan iborat. Ana shu millat manfaatlari yoʻlida qaygʻurish, ma'rifatparvarlik yoʻli bilan bu gʻoyani samarali kuchga aylantirish shoir ijodining asosiga aylandi. Bu yoʻldagi izlanish she'riyat kuchi bilan yuksak ufqlarga talpinish Maxtumqulini oʻz davrining koʻzga koʻringan taraqqiyparvar siymosi darajasiga koʻtardi. Shoir yozadi:

Ustimizdan dushman hukm suribdur,
Moʻmin bari jabru jafo koʻribdur,
Oʻgʻil-qizni xor oʻrniga beribdur,
Xatarlar ul joydan surilsin endi!..

Urushlar, feodal nizolari natijasida Maxtumquli vatandan ajralib, gʻurbatda ayanchli kunlarni boshidan oʻtkazadi. Shoir jahannamga teng boʻlgan musofirlikda "nomardga, zolimga muhtoj boʻlmaslik", "asliga yetish" yoʻlida kuch-quvvat berishi uchun Allohga iltijo qiladi:

Karam ayla, yo Rab, qudratli Subhon,
Gʻarib, gʻamgin kechgan holimga mening.
Aqlim hayrondadir, etibman pushmon,
Bilmaslikda kechgan solimga mening.

Maxtumquli "Jayhun bilan bahri Xazar" oʻrtasida yashovchi, oʻz tarixi va madaniyatini yaratgan turkmanlarning bugungi turmush tarzi, kelajakdagi orzularini oʻzida aks ettiruvchi bir qator she'rlarida shoirning romantik tuygʻulari e'tiborni tortadi. Shoir turkmanlarning birdamligi, birodarligi, xush iqboli, qahramonligi, yurtining goʻzal manzaralari va h. toʻgʻrisida toʻlqinlanib yozadi. Aslida shu orqali shoir oʻz orzu-umidlarini ifodalaydi:

Koʻngillar, yuraklar bir boʻlib boshlar,
Toʻplansa eriydi tuproqlar, toshlar,
Bir suprada tayyor qilinsa oshlar,
Baland boʻlar baxt-iqboli turkmanning.

Zavqi to'lib chiqar, jigar dog'lanmas,
Toshlarni sindirar, yo'li bog'lanmas,
Ko'zi g'ayrga tushmas, ko'ngli to'xtamas,
Maxtumquli - so'zlar tili turkmanning.

Maxtumquli lirikasida tarjimayi hol xarakterli namunalar ko'p uchraydi. Bu namunalar hayotining umumiy tavsifini aks ettiradi. Biz Maxtumqulining otasi, aka-ukalari, farzandlari mahbubasi, g'urbatdagi hayoti va b. to'g'risida ana shu she'rlar orqali ma'lumot olamiz. Masalan, shoirning otasi Ozodiy 1760-yilda 65 yoshida vafot etgan. Maxtumqulining "Otamning" she'rida ana shu ma'lumot o'z aksini topadi:

O***ltmish yoshda, navro'z kuni, luv yili,***
Turdi ajal, yo'lin to'sdi otamning.
Bu dunyoning ishi shundaymish, balli,
Umrining tanobin kesdi otamning

Yoki "Mubtalo qildi" she'rida Maxtumquli farzand dog'ini shunday ifodalaydi:

Ayo do'stlar, falak jabri
Boshimni mubtalo qildi.
Ayirdi sevgan bolamdan
Yuragimni yaro qildi.

Quyidagi band ham uning hayotiga tegishli bo'lib, shoirning vatan hijroni, g'urbat dardi, do'st sog'inchi namoyon bo'ladi:

Tongu to'shim har bir korga buloshdi,
Do'stlar yiroq tushdi, hijron talashdi,
Ixlosim, murodim g'amga ulashdi.
Rahm etgan bo'lmadi, baxtim qoradir.

Muhabbat mavzusi Maxtumquli ijodida o'ziga xos o'rin egallaydi. Avvalo, shoirning she'rlarida muhabbat real, hayotiy va haqiqiy tuyg'ular ifodasiga aylanadi:

Oy kabi jamoling ko'rdim,
Nur sochilur, yor, yuzingdan.
Bir majnunman, dalli bo'ldim
Sening ul xush ovozingdan.

Maxtumquli lirikasida Quyosh va Oyga o'xshaydigan va ularga qi-

yoslangan go‘zal o‘z zohiriy ko‘rkami bilan insonlarni maftun etib, eshushidan ayiradi:

Ko‘kdan quyosh kabi yerga nur sochgan,
Quyosh ila bahs etgan Oy sensan, go‘zal.
Usta Jabbor naqshi, Sanjob ko‘ylagi,
Isfahondan kelgan poy sensan, go‘zal.

Sochingga taqibsan kumush soch bog‘in,
Yel essa sochilur, o‘rtur buxog‘in.
Og‘zing obi hayot, Zamzam bulog‘i
Oynadek aks etgan soy sensan, go‘zal.

Maxtumquli taqdim etgan go‘zal hammani o‘ziga asir qilsa ham, o‘zi zamona “asiridir”. Shoir qahramoni bu bilan obro‘sini yo‘qotmaydi, aksincha qo‘l yetmas darajadagi yuksak maqomga yetadi. “Qo‘l yetmas, ovoz bormas” bu maqomda shoir uning “holidan” xabar oluvchi yagona insondir. Shuning uchun ham shoir bu “qobiliyati”dan rohatlanganini yashirmaydi, shu bilan birga ishq “iztiroblaridan” yaralgan qayg‘uni ham o‘quvchilar bilan bo‘lishadi:

Sensan oroyishi jon, bu jon Sendan bexabar,
Sen jahonga to‘lug‘sen, jahon Sendan bexabar.

Istar Seni dengizlar, to‘lqinlanib shavqingdan,
Sen ular ichra ma’lum, ummon Sendan bexabar.

Zamin tilar osmonda, osmon tilar zaminda,
Bir-biriga gumonda, gumon Sendan bexabar.

Maxtumquli, ko‘r endi, ashyolar ne ishdadir,
Yo‘q emish bu ashyoda, hamon Sendan bexabar.

Maxtumquli xalq she’riyati uslubida yozishiga qaramay, ba’zi holatlarda g‘azalga murojaat qilib, janr imkoniyatlari doirasida poetik fikrning eng go‘zal namunalarini yarata olgan:

Bir dilbara duch keldim – g‘amzasi o‘q, qoshi yoy,
Quyosh hayron ko‘rkidan, xijolatda to‘lin oy.

Joning bersang, joizdir, bo‘yla sifat mahbuba,
Hech ko‘rmadim aningdek oqqush bo‘yin, to‘g‘ri bo‘y.

Gʻulgʻula tushdi qobuz, ham tushdi changgi changga,
Chang nolasidan nigor, ne holatga tushdi nay?

Ne ishratdir oshiqqa jannat ichra jamoli,
Ayriliqning otashi tamugʻ ichra voyu, voy.

Oshiq-ma'shuq munosabatlarida shikoyat motivi klassik an'anaga mos ravishda Maxtumquli lirikasida ham namoyon boʻladi. Shoirning qahramoni "baxt otini suvda choʻktirsa ham" "unga qoʻl choʻzmagani uchun" gʻussaga botadi va mahbubasining bevafoligidan chekkan azoblarini quyidagicha ifodalaydi:

Koʻngil berdim bir bevafo mahbubga,
Tashlab ketdi, dogʻi jonga dard boʻldi.
Dedim: "Qaramayman endi ul xoʻbga"
Lekin yoʻlda koʻzim tushib toʻrt boʻldi.

Maxtumquli vatanparvar shoir boʻlib, u vatanga, uning togʻi, tepaligi, suvi, tuprogʻi, umuman, yurtining har qarichiga boʻlgan mehr-muhabbati ijodida oʻz aksini topadi. Uning poeziyasida tasvirlangan tabiat manzaralari eng mohir suratkash tomonidan chizilgan suratni eslatadi. Shoir bir tomondan tabiat manzarasini yaratsa, ikkinchi tomondan ta'sirli ifodalar bilan vatanga muhabbatning targʻibotchisi rolini oʻynaydi. Buning natijasida "bulutga yopishgan qoyalarni", ohular kezuvchi choʻllarning goʻzalligi oʻquvchining koʻz oldida gavdalanadi:

Toʻqaylari bordur sarvu qamishli,
Goʻzallari bordir oltin, kumushli,
Qoʻy-qoʻzi, yilqili, qora govmishli –
Yaylovga toʻladir moli Gurgonning.

Yigitlar tirmashar togʻning beliga,
Yoʻrgʻa minib, lochin olar qoʻliga,
Oq chorloq toʻsh urar dengiz yeliga,
Ohular maskani choʻli Gurgonning.

Klassik turkman poeziyasida falsafiy she'r Maxtumquli tufayli yangi taraqqiyot bosqichiga qadam qoʻyadi. Jamiyat hodisalari, inson, hayot, oʻlim va b. masalalar toʻgʻrisida shoir oʻy-fikrining poetik shaklga solishi Maxtumquli falsafasining asosini tashkil qiladi. Shoirning soʻfiy va dunyoviy mohiyat kasb etgan she'rlarida falsafiy ifoda uslubi ustun turadi. Shuning uchun ham Maxtumquli she'rlarida aynan axloqiy-didaktik va falsafiy she'riyat standartini qoʻllash katta ahamiyatga ega emas. Chunki

har qanday holatda masalalar inson va jamiyat muammolari ichida shoir tasavvurining badiiy ifodasiga o‘z ma’nosiga erishadi:

Odam o‘g‘li quruq tuproq,
Tan ichra joni bo‘lmasa.
Qora tog‘dan qimmat qochar,
Seli, tumani bo‘lmasa.

Maxtumquli ijodida didaktika o‘zidan avvalgi nasl – Bayramxon, Ozodiy, G‘arib Andalibning adabiy an’analari izidan boradi. Lekin Maxtumquli o‘ziga xos shaklda bu uslubning rivojiga erisha olgan. Shoir didaktikadan insonlarga murojaat sifatida foydalanadi. Ularni to‘g‘rilikka, vatanga muhabbatga, kattalarga hurmatga, tahsilga beparvo bo‘lmaslikka chorlaydi.

Nodon so‘z o‘qini havoga otar,
g‘iybat qilib, o‘zi gunohga botar.
Yomonning ziyoni xalqiga yetar,
Nokasning foydasi o‘ziga tegmas.

Bu dunyoda bo‘lgan chirkin
Har bir yerga yetar erkin.
Uyda osib, kesar har kim,
Yigit jangda tanilar.

Ayni paytda yaxshini yomondan ajratish, nomardga bel bog‘lamaslik va boshqa masalalar to‘g‘risidagi didaktik so‘zlar bo‘yoqdor badiiy ifodalar bilan diqqatni jalb etadi:

Badasilga jafo chekmoq abasdir,
Mis ne qadar urilsa ham zar bo‘lmas.
Ne qadar urinsang, tortsang asliga,
Har qarg‘adan go‘zal kabutar bo‘lmas.

Bo‘lmas muftaxo‘rning imoni, dini,
Tor kunda tobi yo‘q, tark etar seni.
Kamfursatning, muxannatning o‘n mingi,
Iz solgan yigitning iziga yetmas.

Maxtumquli o‘zigacha adabiy an’analardan bahra olib, xalq og‘zaki ijodi asosida shakllangan, yangi g‘oya va mazmun kasb etuvchi original ijodi bilan turkman adabiy-badiiy fikrining rivojiga erishgan va uning betakrorligini ta’minlagan.

QOZOQ ADABIYOTI

Turkiy xalqlarning ko'p asrlik ijtimoiy-siyosiy, ilmiy-madaniy, adabiy-badiiy taraqqiyot tarixida har bir turkiy urug'larning o'ziga xos xizmatlari katta bo'lgan. Bu qatorda qozoqlarning ham o'z o'rni bor. Qozoqlar qadimiy turk tafakkuri, xarakterini o'zida mujassam etgan xalqdir. Boshqa turkiy xalqlar kabi qozoqlar ham vorislik an'analaridan ilhomlanib, umumturkiy estetik tafakkuri taraqqiyotiga o'z hissalarini qo'shganlar. Qozoq adabiyoti bilan umumturkiy adabiyot o'rtasida muayyan genetik-funksional aloqa doimo kuzatilib, 70 yillik bolshevizm g'oyalari ta'sirida ham o'z an'analarini asrab-avaylay olgan.

Qozoq xalqi boy madaniy merosga ega bo'lib, ayniqsa uning xalq og'zaki ijodi juda rivojlangan. Tarixda asosan chorvachilik bilan shug'ullangan qozoqlarda yozma adabiyot nisbatan keyingi asrlarda paydo bo'ldi. Bu adabiyotning paydo bo'lishida, shakllanishida qozoq xalqi folklorining roli katta bo'ldi. Qozoq folkloridagi qo'shiqlar shakl va mazmuniga ko'ra turli-tuman bo'lib, motam va to'y qo'shiqlari ko'p uchraydi. "Yor-yor", "Qiz tanis", "Bet ochar", "Ayt kelin", "Ko'ngil aytu", "Joktay", "Qo'shtasu" va b. qo'shiqlarda inson va jamiyat, oilada kattalarning o'rni, er-xotin munosabatlari, marhumlar bilan vidolashuv va b. masalalar namoyon bo'ladi. Qozoq oqinlari kuylagan o'lanlar, dostonlar mavzusi rang-barang bo'lib, ularda xalqning tarixi, turmushi badiiy o'z aksini topgan. Qo'blandi botir, Erjarg'in va Qambar botir kabi xalq qahramonlarining sarguzashtlarini kuylovchi asarlar, tadbirkor va dono Aldarko'sa haqidagi latifalar, turli marosim qo'shiqlari, ertaklar qozoq folklorining asosini tashkil etadi.

Qo'blandi botir haqidagi dostonlarning ko'plab variantlari mavjud. Bu epos qozoq xalqining bebaho madaniy merosi hisoblanadi. Bu eposning variantlari Qrim-tatar va qoraqalpoq kabi turkiy xalqlar og'zaki ijodida ham uchraydi.

Bu eposda Qo'blandi botirning o'z yurtini chet ellik bosqinchilardan himoya qilishdagi jasoratlari kuylanadi. Qiz jibek", "Qo'zi ko'rpesh va Bayan suluv" hamda "Suluv shash" singari ishqiy-lirik dostonlar ham juda ko'p. Bu dostonlarda pok insoniy muhabbat tarannum qilinib, feodalizm jamiyatining yaramas tomonlari ochib tashlanadi, eski urf-odatlar ayovsiz fosh qilinadi. Qayd etishimiz lozimki, qirg'iz, tatar, o'zbek, qoraqalpoqlarda ham bu dostonlarning variantlarini uchratish mumkin.

XVIII asrlarda og'izdan-og'izga o'tib yurgan dostonlarni kuylovchi xalq oqinlari, jirovlari yetishib chiqdi. Buxor jirov, Nisanboy, Dusxuja, Maxambet Utemisov, Xoliboy Mamabetovlarni ko'rsatish mumkin. O'zining ijrochilik mahorati bilan shuhrat qozongan oqinlardan biri Jambo'l Jabayev Jambil tog' etagida kambag'al oilasida tug'ilgan. Ustozi Suyumboy tarbiyasini olgan oqin "Kambag'alning sho'ri", "Shaltaboyga",

“Mirzobek volostiyaing boshligiga”, “Qodirboyning iti” kabi asarlarda xalqning hayotini real tasvirlashga intildi.

Qozoq xalq ogʻzaki ijodidagi progressiv oqim XIX asrning boshlariga kelib shakllangan qozoq yozma adabiyoti uchun zamin boʻldi. Qozoq klassik adabiyotining asoschilari Choʻqon Valixonov (1838-1865), Ibroy Oltinsarin (1841-1889) va Abay Qoʻnonboyev (1845-1904) ijodi qozoq xalqi ogʻzaki ijodi bilan yozma adabiyotining oʻrtasida koʻprik vazifasini oʻtadi. Bu shoirlar bir tomondan, mashhur oqin boʻlgan, ikkinchi tomondan esa buyuk ma’rifatparvarlar edi. Ular demokratik yoʻnalishdagi qozoq adabiyotining asoschilari edi. Choʻqon “Manas” eposining mazmunini qadimgi qoʻshiqlarni, afsona va rivoyatlarni birinchi boʻlib yozib oldi. Qirgʻiz xalqining oʻsha davrdagi iqtisodiy ahvolini, maishiy turmushini atroflicha oʻrgandi.

XIX asr qozoq adabiyotining, umuman, qozoq klassik adabiyotining eng yirik arbobi Abay Qoʻnanboyev hisoblanadi. Abay ijodi qozoq adabiyotining choʻqqisidir.

Qozoq xalqi Abay yaratgan asarlar orqali birinchi boʻlib dunyoning falsafiy fikrlari bilan tanishishga muyassar boʻldi. Shoir ijodi Sharq va Gʻarb adabiyotining sintezlashgan holatidagi novator adabiyotdir. U qozoq adabiyotining asoschisi boʻlish bilan birga, qozoq adabiy tilining ham asoschisidir.

Choʻqon Valixanov, Ibrat Oltinsarin va Abay Qoʻnanboyevlar ijodi qozoq yozma adabiyotining shakllanishiga katta hissa qoʻshdi. Bu yozma adabiyot realistik san’at yoʻnalishida vujudga keldi va XX asr qozoq adabiyotining rivojlanishiga poydevor boʻlib xizmat qildi. S.Kubayev, S.Toʻraygʻirov, S.Dunentayev, M.Seralin, B.Kuleyev, B.Utetileuov, T.Iztileuov, Gʻ.Qarash, N.Ormanbot oʻgʻli, T.Joʻmartboyev va boshqa ma’rifatchi demokratlarning realistik an’analarini davom ettirdilar. XX asrning 20-yillarida qozoq adabiyotida Saken Sayfullin yetakchi oʻrin egalladi. Ushbu yillarda qozoq adabiyotida roman janrining asosi qoʻyildi. Isfandiyor Kubayevning “Qolin” va Sultonmahmud Toʻraygʻirovning “Goʻzal qiz Qamar” asarlari qozoq adabiyotining ilk roman namunalari hisoblanadi. XX asr boshlarida “Aykap”, “Qozoq” va boshqa davriy matbuotlarda ijtimoiy-siyosiy muammolar, adabiyot, madaniyat va b. masalalar toʻgʻrisida maqolalarning chop etilishi qozoq milliy ruhi va demokratik gʻoyalarning rivojiga katta ta’sir koʻrsatdi. Yangi ruhdagi milliy gʻoya va milliy tafakkur qozoq sovet adabiyotida ham turli shakllarda namoyon boʻla boshladi. Jamboʻl Joʻbayev, Sobit Mukanov, Muxtor Avezov va boshqalarning ijodlarida sovet ideologiyasi oʻlchovlari aks etish bilan bir qatorda milliy-ma’naviy qadriyatlar ham saqlanib qolgan edi.

Zamonaviy qozoq adabiyotining taniqli vakillari Muxtor Avezov, Xolijon Bekxoʻjin, Oʻljas Sulaymonov va boshqalarning ijodida milliy qadri-

yatlarga katta oʻrin berildi. Atoqli qozoq adibi Muxtor Avezovning nomi ham juda mashhurdir. Uning ijodi ham asosan 20-yillarda boshlanib, dastlab dramatik asarlar yozgan. “Yenlik kebek”, “Qora koʻz”, “Xon kene” singari pyesalarida yozuvchi qozoq xalqi hayotining muhim qirralarini tanlab oldi. Keyinchalik “Abay” va “Abay yoʻli” kabi romanlar vujudga keldi.

Hozirgi kunda boshqa turkiy xalqlar adabiyoti singari qozoq adabiyoti ham rivojlanib, turkiy adabiy-badiiy epoxaga tuhfalar bermoqda.

ABAY QOʻNONBOYEV

XIX asr qozoq adabiyotining, umuman, qozoq klassik adabiyotining eng yirik arbobi Abay Qoʻnonboyev hisoblanadi. Abay qozoq poeziyasini yangi realistik yoʻnalishga boshlagan novator shoirdir. Shoir ijodining an'anasi sifatida keyinchalik qozoq adabiyotida tanqidiy realizm tomir otdi. U 1845-yil 10-avgustda Tobikdi qabila rahbari oilasida dunyoga kelgan. Otasi Qoʻnonboy jiddiy, qattiqqoʻl odam boʻlib, bu qattiqqoʻllik Abayga munosabatida ham oʻz ta'sirini koʻrsatadi. Abayning asl ismi Ibrohim boʻlib, onasi Oʻljon xonim uni Abay (ma'nosi xushmuomala, mehribon) deb erkalagani uchun qabiladagilar uni shu ism bilan chaqirishar edi. Keyinchalik u bu ismni taxallus sifatida tanladi. Abay onasini kichik yoshlarda yoʻqotadi, bu qaygʻu toʻgʻrisida oʻz she'rlarida ham soʻz ochadi:

Yo Rab, axir menga naqadar
Achchiq koʻz yoshini ravo koʻribsan.
Hali murgʻak edim, bir oydin sahar
Aziz onamni berib qoʻydim man.

Abayning otasi qattiqqoʻl boʻlishiga qaramay, oʻgʻlining tahsil olishini xohlagan va shu sababli 1857-yilda uni Semipalatinskdagi Ahmar Rizo madrasasiga yuborgan. U madrasada arab, fors va chigʻatoy tillarini oʻrgandi. Lekin Abay madrasa tahsilini chala qoldirib, u yerdagi rus maktabiga boradi. Bu esa Abayning rus va Yevropa madaniyati bilan tanishishiga sharoit yaratadi, uning dunyoqarashiga ta'sir koʻrsatadi. Abay u yerda 5 yil oʻqigach, otasining qistogʻi bilan Tobikdiga qaytadi. Otasi uni qabila boshligʻi etib tayinlamoqchi boʻladi, ota bilan oʻgʻil oʻrtasidagi kelishmovchiliklar 1873-yilda Abayning uyni tark etishiga sabab boʻladi. Bu kelishmovchiliklar tub zamirida otasining feodal dunyoqarashi, Abayga nisbatan bemehrligi va qattiqqoʻlligi yotardi.

Abay zamondoshlari Ch. Valixonov, I. Oltinsari, Shal Kuleke oʻgʻli, Muhambet Oʻtemish, Suyunboy Aran oʻgʻli, J.Jobayev kabi shaxslar bilan tanishib, oʻzaro ijtimoiy-madaniy fikr shakllanishida ahamiyatli rol oʻynaydi.

Abay oʻz qabilasida madaniy hayotning yuksalishiga katta ta'sir koʻrsatadi. U Sharq va Gʻarb adabiy-falsafiy tafakkur tarixining yetakchi siymolari ijodi bilan tanishib, ulardan ba'zi namunalarni ogʻzaki va

yozma shaklda yoyishga muvaffaq bo‘lgan. Markaziy Osiyo allomalarini, xususan, Sa’diy Sheroziy, Hofiz Sheroziy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Navoiy, Bobur, Nodira asarlarini mutolaa qildi. Ulardan ta’sirlanib “Fuzuliy, Shamsiy, Sayqaliy” nomli she’riy asarini yaratdi. Qozoqlar Ozarbayjon adabiyoti namunalaridan “Layli va Majnun” va “Ko‘ro‘g‘li” asarlarini uning mehnati tufayli o‘zlashtira olgan. Abay I. I. Dolgopolov, Ye. P. Mixaelis hamda V. G. Belinskiy, Chernishevskiy, Dobrolyubov, Saltikov-Shchedrin, L. Tolstoy, A S. Pushkin, M. Yu. Lermonov, I. A. Krilov asarlarni o‘qib puxta o‘rgandi. Ba’zilarini qozoq tiliga tarjima qildi. Ularning asarlari orqali rus, jahon adabiyoti namoyandalari asarlari bilan yaqindan tanishdi, tarjimalar qildi, nasriy asarlar yozdi.

Faqat uning dunyoqarashi bilan jamiyat o‘rtasidagi ziddiyat Abayga qarshi hujumlarning boshlanishiga sabab bo‘ldi. Lekin bu uni cho‘chitmay, o‘z demokratik fikrlarini aytishdan chekinmadi. Abay jamiyatdagi kamchiliklarni ko‘rsatib, boylarning ochko‘zligini, xalqni talagan siyosatchilarni fosh etadi, asl haqiqatlarni xalqqa yetkazadi. Unga qarshi bir necha marta suiqasdlar uyushtirilgan bo‘lsa ham, natijaga erisha olishmaydi. 1895-yilda katta o‘g‘lidan, 1904-yilda esa san’atkor bo‘lgan kichik o‘g‘lidan bevaqt judo bo‘lgan Abay farzand dog‘iga chidolmay, 1904-yilda kichik o‘g‘lining o‘limidan qirq kun o‘tgach vafot etdi.

IJODI

XVIII asr qozoq ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni o‘zida aks ettirgan Abay ijodi o‘z xalqining o‘lmas badiiy merosidir. Abay Qo‘nonboyev 200 ga yaqin she’r, 3 poema va 45 nasriy asar muallifidir. U ilk she’rini 1855-yilda 10 yoshida yozadi. Abay Qo‘nonboyev o‘z she’riy va nasriy ijodi hamda ma’rifatparvarlik faoliyati bilan demokratik tendensiyadagi qozoq adabiyoti taraqqiyotiga katta hissa qo‘shdi. U qozoq xalq og‘zaki ijodidagi ilg‘or an’analar ta’siri ostida xalq manfaatini kuylovchi asarlar yaratgan atoqli shoir va ma’rifatparvar darajasiga ko‘tarila oldi. Abay she’riyatni xalq hayotiga yaqinlashtirdi, o‘z lirikasida ilg‘or g‘oyalarni tarannum etdi, xalq hayotining turli-tuman muhim ijtimoiy masalalarini o‘z zamonasining ilg‘or ziyolisi sifatida hal qildi. Demokratik g‘oyalar jarchisi bo‘lgan shoir yagona chorani o‘qishda, tahsilda ko‘radi va buning targ‘ibini she’rlarida ilgari suradi:

Madrasaga berdim men adab uchun,
Bilim uchun, nainki mansab uchun!
O‘zim ham yuksaklarga qanot qoqdim.
Ayb bo‘lmas orzu uchun – talab uchun...

Abay asarlarida xalqiga pand-nasihat qilib, ularni ezgu yo‘lga boshlaydi. Xalqiga xitobida ularni kamtarlikka, mehnatkashlikka, haq yo‘lidan borishga chorlaydi:

Ilm topmay maxtanma
O‘rin topmay boplanma,
Xumorlanib shodlanma,
O‘ynab bekor kulishga!
Besh narsadan sochiq bo‘l!
Besh narsaga oshiq bo‘l ,
Odam bo‘laman desangiz.
Tilaging, umring oldingda,
Unga qayg‘u yesangiz.
Yolg‘on-yashiq, maxtanchoq,
Erinchak, bekor mol chochmoq,
Besh dushmaning bilsangiz!

Lekin jamiyatning nodon tabaqasi Abayni tushunish uyoqda tursin, unga suiqasd qilishdan ham tap tortmaydi. Biroq shoirning xalqiga bo‘lgan mehri shunchalar kuchliki, bu yo‘lda o‘limga ham tik boqishini bildiradi. Abay doimo xalqiga xitob qilib, ularning muammolarini sanab o‘tadi, zolimlarni fosh qiladi:

Qozog‘im, sho‘rlik yurtim, vayron yurtim!
Qorong‘ida yo‘l topmay, hayron yurtim!
Yomon bilan yaxshini farq qilolmay,
Og‘zida ham qon, ham moy sarson yurtim.
Tunda uyqung buzilar kunduz kulging!
Dardingga em bo‘lmadi moli-mulking
Ochko‘zsan, tamagarsan, qurumsoqsan,
Bor sovlating boshingga kiygan tulking ...

Shoir o‘z she’rlarida xalqni bu ko‘yga solganlarga nafrat bilan qarab, ularni xalqning beparvoligi shu darajaga olib chiqqanini ta’kidlaydi:

Biy bo‘ldi qiyqim boylar bosh-boshiga,
Dog‘ soldi, zahar soldi yurt oshiga,
Qo‘rqaman, asosi yo‘q ko‘r singari,
Elim unar buzuqlar aldashiga!..

Tanqidiy realizm adabiyotining buyuk namoyandasi sifatida shoir quturgan boylarning obrazini yaratar ekan, ularning xarakteridagi barcha jihatlarni ochib berishga muvaffaq bo‘ladi. Uning bir qancha she’rlari bu holning poetik ifoda uslubiga duch kelamiz:

Boylar yurar yiqqan molin qoʻrgʻalatib,
Oʻz yuzin, rangin berib olar sotib.
Oʻnni olib, toʻqsondan ta'ma qilib,
Bu yurtni qoʻymaganmi xudo otib.
Borib kelsa Ertishning suvin totib,
Berib kelsa bitta arz butab-chatib.
Elni olib, Edilni olib gerdayadi,
Shishib-qurib, qavarib kelayotib.

Abay she'riyati rang-barang va turli mavzularda yozilgan. Qozoq xalqi ogʻzaki ijodidagi oʻlanlar, aytishuvlar bilan hamohangdir. Uning muhabbat lirikasi Sharq she'riyatining goʻzal namunalaridan ta'sirlanib yozilganday tuyulsada, unda xalqchillik va dardchillik kuchli koʻzga tashlanadi. Olti va sakkiz qatorlik qisqa va mazmunli goʻzal she'rlarda shoir oʻquvchiga ta'sir qiladigan, uning his-tuygʻusini qoʻzgʻatadigan fikrlarni bayon etadi. Shoirning bunday she'rlarida rus, umuman, Yevropa she'riyatining an'analarini sezamiz. "Jim-jim koʻnglim, jim koʻnglim" degan misralar bilan boshlanuvchi she'rlari esa qandaydir tomoni bilan Sharq tasavvuf she'riyati an'analarini eslatadi. Chunki bu she'rda shoir insonning koʻngli, nafsi nimalarni tilamaydi. Uni jilovlash lozim, aks holda insonni xarob qiladi, degan fikrlarni aytadi. Abay she'riyati sinchiklab tahlil qilinsa, unda Ahmad Yassaviy she'riyatining an'analari ham anchagina ekanligiga iqror boʻlamiz.

Jim-jim koʻnglim, jim koʻnglim,
Soyalamay soy topmay,
Ne kun tushdi boshingga
Kuni, tuni joy topmay?
Shunday yurganing bilan
Qiz oʻlarmi boy topmay?
Tunda kezgan ma'qulmi,
Chor atrofga jovdiray?
Ulaman deb yurdingmi,
Bundan boshqa joy topmay!

Abayning ikki oʻgʻlidan judo boʻlgani, bu qaygʻu uning hayotida bitmas jarohatga aylangani barchaga ma'lum. Shoir katta oʻgʻli Abishning oʻlimiga boʻlgan munosabatini bir necha she'rida ifodalab, bu achchiq qismat tugʻdirgan qalb faryodini qogʻozga toʻkadi.

Goho oʻldi, goh boʻldi yov
Kimni sevsa bu yurak!
Bari dushman, yoʻlga gʻov,
Suyanishga yoʻq tirgak.

Ey, yuragi dardli odam,
Qalbimdan sen xabar ol:
Unda ne bor, qanday gʻam
Tilga kirar, quloq sol.

Ma'lumki, Iskandar Zulqarnayn haqida Sharq adabiyotida juda koʻplab asarlar yaratilgan. Nizomiy, Xusrav Dehlaviy, Navoiylarning Iskandar haqidagi dostonlari bunga misol boʻla oladi. Shoir Abay ham ana shu an'analarni davom ettirib, "Iskandar" nomli doston yozgan. Muallif asarda Iskandarning otasi Filippning oʻlimi, 21 yoshli Iskandarning taxtga chiqishi, imperiya yaratishi, donishmand Aristotelning unga maslahatchi boʻlishi va b. hodisalarni koʻrsatish orqali tarixiylik prinsipiga amal qiladi. Abay asar boshida Iskandarni quyidagicha tavsiflaydi:

Iskandarni hamma ham bilarmikan?
Aytib bersam ishonmay kularmikan?
Filipp poshsho farzandi, dongi ketgan
Hech bahodir unga teng kelarmikan?
Yoshi ham yigirma bir, raso boʻldi;
Filipp oʻldi, oʻrniga poshsho boʻldi.
Oʻz davlati, oʻz yurti kam koʻrinib,
Qoʻshni ellar boshiga balo boʻldi.

Lekin Abay bu dostonida Iskandarni maqtamasdan, uni tanqid qilish yoʻlidan bordi. Asarda Filipp oʻgʻli Iskandarning qoʻshni mamlakatlarni bosib olgani bilan qanoatlanmay, katta qoʻshin toʻplab butun dunyoni bosib olish uchun harakat qilgani, biroq oqibatda bu ishning uddasidan chiqmagani hikoya qilinadi:

"Suv boshida badavlat el bor oʻxshar,
Hammang ichib, darmon yigʻ va yuzing yuv!
Darmon yigʻib, suv boʻylab ketishim bor,
Suv boshida – qal'aga yetishim bor.
Bosh egmasa – qilichim boshidadir,
Shahrin ham tosh-talqon etishim bor".

Iskandar oʻz qoʻshini bilan jazirama choʻlni kesib oʻtib, bir togʻga duch keladi. Togʻning darasiga kirishda katta oltin darvoza unga toʻsiq boʻladi. U qancha urinmasin bu darvozani buzib, narigi tomonga oʻtolmaydi. Iskandarning jahli chiqib, darvozani och, men butun dunyo hukmdori Iskandar boʻlaman, deydi. Darvoza ortidan esa, bu xudoga olib boriladigan yoʻldagi darvoza, senga esa mumkin emas, degan sado keladi va Iskandarga darvoza ortidan suyak tashlaydi. Bu suyak juda ogʻir edi. Uni hech narsa koʻtara olmaydi:

Yigʻildi qoʻshinda bor oltin butkul,
Bosardi suyak yotgan palla nuqul.
"Xazinam yetmadi-ku! Suyak ogʻir...
Chorasini top!" dedi eng keyin ul.

Bu sirning ma'nosini Iskandarning ustozi Aristotel yechadi. U tarozi pallasining boʻsh qismiga bir qisim tuproq tashlaganda, suyak turgan pallasi yuqoriga koʻtarilib ketadi. Abay insondagi ochkoʻzlikni, dunyoga toʻymaslikni tanqid qilib, uni bir qism tuproq toʻydiradi, degan naql bilan dostonni tugallaydi. Ana shu Iskandar hayotidan olingan bir lavha juda katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. Bu ham buyuk shoir Abayning koʻp qirrali olmos iste'dodidan xabar beradi:

"Koʻz suyagi – bu suyak! – deb boshlar soʻz, –
Tiriklikda hech qachon toʻymaydi koʻz,
Bir siqim tuproqqa ham toʻyar – oʻlsa,
Gʻazablanma, shahanshoh, boʻlma dilsoʻz!"

U "Mas'ud" nomli dostonida "Ming bir kecha" ertagidagi afsonalarga murojaat qildi. Asar voqealari Bogʻdod va uning atrofida boʻlib oʻtadi. Dostonda Mas'ud nomli halol va pokiza yigitning bir qariya cholni qaroqchilardan himoya qilib mardlik va jasorati koʻrsatgani, buning evaziga qariya unga pul taklif qilganda, u rad etib bu ishni savob uchun, odamgarchilik uchun qilganini aytadi. Mas'udni qariya yaxshi tilaklar bilan duo qiladi. Xalqdagi "oltin olma, duo ol" degan maqolga rioya qilgan Mas'ud keyinchalik adolatli shoh boʻlib yetishadi. Aslida bu duo qilgan qariya Xizir edi.

Xizir Mas'udni chaqirib, unga uch rangli – oq, sariq va qizil mevasi boʻlgan daraxtni koʻrsatadi va faqat bittasini tanlashi mumkinligini aytadi. Oq meva aqlni, sariq meva boylikni, qizil meva esa ayol muhabbatini orttiradigan sehrli kuchga ega boʻladi. Mas'ud qizil mevani tanlab, shunday deydi:

Qizilni yesam meni ayol suyar,
Odamlikka yurmasa ne jon kuyar.
Ayollar ham koʻp jon-ku, doʻstim boʻlsa,
Deb edim bir foydasi menga tiyar.

Dostonda ana shu rivoyat asosiy mavzu qilib olinib, Abay uni oʻz zamoniga moslab oʻzgartirishlar kiritgan. Mas'ud qandaydir arab yigiti emas, balki oʻquvchi koʻz oldida oddiy, mard, qozoq yigitiday gavdalanadi. Shoir oʻz gumanistik gʻoyalarini shu tarzda targʻib qildi.

Uning "Azim afsonasi" nomli dostoni ham "Ming bir kecha" syujetidan olingan. Ertakdagi "Hasan zargar qissasi" shoir tomonidan oʻzlashtirilib, Hasan ismi oʻrniga Azim nomi berilgan. Bunda ezgulik bilan yovuzlik, haqiqat bilan yolgʻon, ma'rifat bilan jaholat oʻrtasidagi konfliktlar koʻrsatilgan. Yovuz chol yosh yigit Azimni jodu qilib, boshiga koʻp kulfatlar soladi. Azimdagi oq koʻngillik, mardlik, toʻgʻrilik barcha yovuz kuchlar ustidan gʻolib kelishiga yordam beradi:

Oʻqishdan soʻng ushladi ota yoʻlin,
Oshirdi martabasin, kasbu korin.
Shul kunlar ajal yetib, Mustafo oʻlib,
Yirtiq-etim boʻlmasdan topdi oʻrnin.

Azim siymosida mehnatsevarlik, insoniy hislar, sabr-bardosh, aqidaga boʻlgan sadoqat, vatanga muhabbat va b. badiiy boʻyoqlar bilan namoyish etiladi va yuksak tarzda oʻquvchiga yetkazib beriladi.

O‘LJAS SULAYMONOV

SULAYMONOV
(1936)

Taniqli qozoq adibi O‘ljas Sulaymonov 1936-yil 18-mayda Qozog‘istonning Olmaota shahrida tug‘ildi. Otasi Umar harbiy xizmatchi edi. O‘ljas o‘rischa maktabda o‘rta ma’lumot oldi. So‘ng Qozog‘iston davlat universitetining geologiya fakultetini bitirdi. U 1955-yilda adabiyotga kirib keladi. Badiiy ijodga katta muhabbat qo‘ygan O‘. Sulaymonov 1961-yilda Moskvadagi M. Gorkiy nomli Jahon adabiyoti institutida ham tahsil oldi.

Uning “Ko‘chmanchilar va rus” nomli ilk maqolasi 1962-yilda chop etiladi. 1959-yil iyun oyida O‘ljas Sulaymonovning “Literaturnaya gazeta”da chop etilgan tanlangan she’rlari shoirning markaziy matbuotda nashr qilingan ilk asari hisoblanadi.

O‘. Sulaymonov badiiy ijodning turli jabhalarida mehnat qildi. 1962–1971-yillarda “Qozoqfilm” studiyasida bosh muharrir, “Prostor” jurnalida bo‘lim mudiri, 1972-yildan boshlab Qozog‘iston Respublikasi Yozuvchilar uyushmasi kotibi lavozimida ishladi. 1972-yildan Osiyo va Afrika yozuvchilari bilan Qozog‘iston aloqa qo‘mitasining raisi etib tayinlanadi. 1975-yilda O‘ljas Sulaymonov “Az i Ya” asarini yozadi. Asar faqatgina filologiya, tarix sohasida emas, siyosiy tasavvurga ta’siriga ko‘ra ham katta shov-shuvga sabab bo‘ladi. Asarning ruhi o‘sha vaqtdagi ideologiyaga zid bo‘lgani uchun O‘ljas Sulaymonovning “Az i Ya” kitobi to‘g‘risidagi Qozog‘iston KP ning 1976-yil 17-iyuldagi qarorida kitob “ideologik va metodologik” jihatdan nuqsonli deb topiladi.

O‘ljas Sulaymonov 1971–1981-yillarda Qozog‘iston Yozuvchilar uyushmasi kotibi lavozimiga tayinlanadi. 1981–83-yillarda Qozog‘iston SSR Kinematografiya qo‘mitasiga rahbarlik qiladi. U 1983-yilda Qozog‘iston Yozuvchilar uyushmasining birinchi kotibi etib saylanadi. O‘ljas Sulaymonov 1989-yilda “Nevada Semipalatinsk” ijtimoiy harakatiga asos soladi.

O‘ljas Sulaymonov 1990-yil 20-yanvar fojiasi bo‘yicha hamdardlik bildirish maqsadida Bokuga boradi va Kremlning Qurultoylar saroyida fojianing gunohkori bo‘lgan Gorbachov rejimini tanqid qiladi. 1991-yilda Qozog‘istonda milliy mustaqillik e’lon qilingach, O‘ljas Sulaymonov mamlakatning ijtimoiy-siyosiy, madaniy hayotida yaqindan ishtirok etadi. Hozirda YUNESKO da Qozog‘iston namoyandasi sifatida faoliyat ko‘rsatmoqda. 2011-yilda Ozarbayjon Respublikasining “Do‘stlik” ordeni bilan taqdirlandi.

IJODI

Ijodida koʻproq milliy-estetik normalarni tatbiq etgan, dunyo miqyosida tanilgan zamonaviy qozoq adabiyotining mashhur shaxslaridan biri Oʻljas Sulaymonovdir. "Oʻljas Sulaymonov dunyoning bizga ma'lum boʻlgan tafakkurni ayni paytda ham boy etnografik potensialga, ham zamonaviy poetik "diplomatiya"ga ega yagona shoirdir – naturalizm bilan analitizmning bunday vahdatini beruvchi boshqa shoirni tasavvur qilishning iloji yoʻq..."[15] . Oʻljas Sulaymonov ijodida bugundan oʻtmishga va kelajakka koʻprik qurgan shoir hisoblanadi. Uning ijodida "Az i Ya" asarining alohida oʻrni bor. Asar turkiy xalqlar tarixiga, tiliga, ijtimoiy-siyosiy maqomiga original yondashuv jihatdan oʻzgacha ahamiyat kasb etadi. Ikki qismdan iborat, barcha masalalarga ilmiy va milliy-tarixiy prinsiplar doirasida obyektiv munosabat bildirgan ushbu asar qadimiy turkiy xalqning madaniyati, san'ati, tarixini oʻrganish, ayni paytda Yevrosiyoda yashovchi xalqlarning madaniy va siyosiy tarixlaridagi ba'zi maqomlarini yoritish jihatdan muhimdir.

Lekin Oʻljas Sulaymonov tarixchi olim, etnograf boʻlish bilan birga, zamonaviy qozoq she'riyatining mashhur namoyandasidir. Uning poeziyasi mavzu va shakl jihatdan original sanaladi. Uning poeziyasida sovet rejimi taqiqlagan mavzu chegarasining boʻlmasligi, turli fikr uslubi va buning poetik tafsiloti shaklida aks etishi tabiiy holga aylangan. Shu sababli Oʻljas Sulaymonov lirikasida siyosiy motiv va tasvir oldingi planda turadi, shoir gʻoyasining asosiy koʻrsatkichi sifatida diqqatni jalb etadi.

Yilqisi bilan mashhur,
Qadim qipchoq yerida
Oqib boradi uyur
Kuygan oʻtlar selida.
Tomirimda qaynar qon,
Tulporidan saylab ber.
Yeldiray misli boʻron,
Ostin-ustin boʻlsin yer.
Yellar alanga solsin
Argʻumoqning qoniga.
Qiyoq,alaflar qolsin
Tuyoqlar toʻzonida.
Hujum,yashash – bu nadir,
Argʻumoq bilib qoʻysin.
Jasorat bizga taqdir,
Soʻqmoqlar guldurasin!

Oʻljas Sulaymonov ijodida tarixiy oʻzlikni anglab yetish doirasi katta

[15] N.Jafarov. Turk dunyosi: Xaos va kosmos. Boku, 1998, 204-bet.

hisoblanadi. Bu she'rlarida shoir bezovtaliklarini o'quvchi tom ma'noda idrok etadi, unga sherik bo'ladi. Shoir ham o'z navbatida milliy-etnik o'y ta'sirida tarixiy sayohatga ustunlik beradi: "Men shahar o'g'liman, cho'p-biyobon bilan jangga yo'llanmog'im shart. Nuroniy keksalar, bilmoqchiman, ayting, mening shaharlarim qanday mahv bo'ldi?" – jumlasi bilan tarixiy savolga javob izlaydi:

Oppoq O'tror shahrim,
Qani qal'a devorlaring?
Yorim ila o't tutashib yondimi?
Chidamadimi janglarga?
Ikki yuz kun, kecha-kunduz?
Uzoq davom etdi qamal.
Yerosti yo'llar kesildi,
Na non bor, na go'sht, na o't.

O'ljas Sulaymonov ijodida turkning tarixiga sayohat va unga bo'lgan sog'inchni ifodalovchi munosabat diqqatni jalb etadi. O'z tarixiga dildan bog'langan shoirning bu "sayohat"da dunyoni "mo'ljal" sifatida tanlashi tasodif emas. Bunday keng hajmni ko'zlagan shoirning maqsadi tarix xotirasida turkning izlarini ko'rish va muayyanlashtirishdir. Bu holda O'ljas Sulaymonov haq bo'lib chiqadi. Kezgan joylarda o'z xalqi to'g'risida so'z ochishni burchi deb biladi:

Derlar menga – ko'rkam imoratlar qur,
men esa
dunyoni kezaman masrur,
qulay imkoniyat tug'ildimi, bas,
yana otlanaman yo'lga shu nafas.
Nyu-Yorkda dostonlar o'qiyman jo'shib,
Misrda she'r bitgum anduhim qo'shib.

"Dostonlarni jo'shib o'qigan" shoir g'olib ham emas, mag'lub ham emas. U shunchaki dilida bashariy tuyg'ularni mujassam etgan, tuprog'iga mustahkam rishta bilan bog'langan vatan o'g'li, xolos.

O'ljas Sulaymonov totalitar davrni ko'z oldida jonlantirib, uning dahshatli kunlarini eslaydi. Surgun joyi sifatida tanlangan Qozog'istonning "millionlarga qabr uyi" bo'lishini afsus-nadomat bilan qayd etadi. Tuprog'i, vatani va millatining bu fojialarda begunoh ekanligini bilsa ham, boshqalardan uzr so'rashni vojib deb biladi. Aslida O'ljas Sulaymonovning bu poetika isyonkorligida katta rejim, ulkan imperiya, uning qonunlarini ayblash oldingi planga o'tadi:

Qozog'iston!
Faqat senda joylashgan
Butun yer yuzidagi
Poytaxtlarning turmasi
Sen cheksiz-bepoyon surgun yerisan
Kichik xaritada.

"Bir etikdo'z bor edi bizning ovulda" she'rida shoir umumsovet poeziyasi uchun xos bo'lmagan uslubda analitizmga keng joy berish bilan "inqilobchi" ta'sirini bag'ishlaydi:

Etikdo'z barchaga tikardi etik o'ziga moslab,
hammani teng qilmoq istardi,
sho'rlik, nazdida boplab.

Ushbu she'rda mavjud rejim, shu jumladan, aniq "ideolog" obrazi e'tiborni tortadi. O'quvchi ortda qolgan yaqin o'tmishning realliklarini yana bir bor "boshidan o'tkazadi".

Bonapart bo'yiday edi bo'y-basti,
lek biz darozlarga etigi
to'g'ri kelmasdi.
Etikni xudo yaratgan deb o'ylardi hamma,
musulmonlar tez-tez deb namoz o'qishi uchun
(Bilasanku, namoz vaqti
etigingni yechmog'ing tayin)
Demak, namoz bu -
uvushgan oyoqlarning rohati, baxti.

"...O'ljasning poetik tafakkuri qadimiy manbalarga borib taqaladi – XI-XII asrlardan boshlab turk poeziyasida: Markaziy Osiyo, Ural-Volgabo'yi, Kavkaz-Kichik Osiyo mintaqasida Eron motivlari, metaforalari, intonatsiyalari va h. kuchaydi, turkiy she'riyat erkinligini yo'qotdi va poetik ifoda aruz qoidalariga tobe bo'ldi"[16] .

Lekin keyingi asrlarda epos erkinligiga erishgan turk she'riyati avvalgi an'analarga yetarlicha yaqinlasha olmadi. To'g'ri, XX asrda umumturkiy poeziya milliy-ijtimoiy jihatdan taraqqiyotini barpo eta oldi. Epos tafakkur va madaniyatga qaytish O'ljas Sulaymonov ijodida o'z aksini topdi. "Men seni...", "Bolalik, bog', saraton", "Ko'chmanchi" va b. she'rlari maz-

[16] N.Jafarov. Turk dunyosi: Xaos va kosmos. Boku, 1998, 207-bet.

mun, shakl, tuzilish jihatdan epos tafakkuriga juda yaqin kelgan:

Yo‘q, sakkizga kirmagandim o‘sha payt,
Bolalik. Ayni yoz.
Xilvat qishloqda
Eski aravalar g‘ijirlar faqat,
Jazirama.
Changdan oqargan bog‘lar.

Shu sababli uning muhabbat, falsafiy lirikasi tom ma’noda original mazmun va g‘oyaga tayanadi. Chunki bu yerda “zamon talabi” bilan “san’atkorning san’at talabi” o‘rtasida yangi aloqa uslubi yuzaga keladi:

Men seni sevaman,
beva - oh urishni,
baliq - tez suzishni
sevsa qanchalik;
men seni sevaman
ojiz - shuhrat-shonni,
quyosh - keng osmonni
sevgani kabi.

Diqqat bilan kuzatganimizda O‘ljas Sulaymonovning “muhabbat she’rlari”da har narsadan ozod bo‘lgan pok muhabbat haqida so‘z bormaydi. So‘zning ma’nosi ilk qavatda emas, chuqurroqda oshkor bo‘ladi:

Dildan o‘tinaman,
Mag‘rur bo‘l loaqal yolg‘iz men bilan.
Men seni sevmasman ojiz, xafahol.
Yillar uchib o‘tar yillar ortidan,
Barcha mag‘rurliging sening -
Men uchun,
Mag‘rur bo‘lib qol.

O‘ljas Sulaymonovning poetik “men”i ko‘p qirrali aspektda namoyon bo‘ladi. “Men” uning she’rlarida yetakchi va tabiiydir. Barcha iqrorlari samimiy ta’sir ko‘rsatadi. Shoirning “men”i konkret va umumiy qadriyatlarni o‘zida mujassam qila oladi:

Bir so‘zim ikki bo‘lmagan hali,
Bekorga
Qo‘l cho‘zmabman xanjarga.

Topibman
Ne yoʻqotganim boʻlsa,
Taqdir berganiga
Rozi boʻlibman.

Muammoga bu tomondan yondashuv uning she'rlarida inson omilini asosiy obyektga aylantiradi. Hodisalar markazida turgan inson shoirning etnografik tafakkurga bogʻliqligining koʻrsatkichidir. Ushbu inson shoirning ajdodi, oʻzi va zamondoshlaridir. Mana shuning uchun ham Oʻljas Sulaymonovda inson obyekt sifatida kuchli hisoblanadi. U oʻtmishning achchiqlariga chidagan, muvaffaqiyatlaridan faxrlanuvchi, kelajakka umid bilan boquvchi shaxsdir:

Sevaman seni, Fransiya.
Sening noming-la atashgan barcha
bosqinchilarni –
"Faranglar" deb.
Sening askarlaringni
Otda sudraganman arqon bilan
Va oltin-kumushlar uyumi ustida oʻtirib
Zargarlik qilganman,
Tillalarga naqshlar chizganman,
Endi esa koʻzlarimda
Gʻussa va sogʻinch.

Inson bir mamlakatning emas, balki bashariyatning farzandi boʻlish masalalari Oʻljas Sulaymonov ijodida yaqqol koʻzga tashlanadi. Shoir, asosan, milliy omillar kuchaygan san'atdagi bashariy gʻoyalarning tajassumi milliy-etnik va bashariyat tarixi takomili masalalari sintezidan kelib chiqadi.

Oʻljas Sulaymonov oʻtgan asrning 80-yillarigacha boʻlgan ijodida insonni ham milliy, ham bashariy platformada ushlab turgan boʻlsa, 80-yillardan keyingi poeziyasida insonni "milliy-etnik muayyanlashuvda" taqdim etadi. Albatta bu holat Oʻljas Sulaymonov ijodi uchun butkul yangi sifat koʻrsatkichi emas. Uning avvalgi ijodida ham ma'lum darajada oʻzini koʻrsatib, dolzarb mavzuga aylangan. Lekin XX asrning 80-yillardan e'tiboran insonning etnik mazmuni, uning etnik-psixologik, etnik-madaniy omillari shoir poeziyasida tarixiy jarayonlar darajasida taqdim etiladi:

Milliardlar shukuhi boʻlib kunbotar
sargʻaygan choʻllarning ostida yotar –
noʻgʻaylar,

bulg‘orlar,
sahroyi qozoq
bilmasdan Osiyo –
G‘arbdan ham g‘arbroq!
Chorladi G‘arb mudom tilsim yaratib,
va bizni ko‘mdilar g‘arbga qaratib!
Tegrangda charx urib tinmadim bir on,
Aylanayin sendan,
Zamin-onajon!

Shoir poetik izlanishlar natijasida butkul yangi fikrlar, yangi g‘oyalarni yuzaga chiqaradi. U ba’zi she’rlarida mavzu va shakl imkoniyatlaridan keng foydalanadi:

Bag‘ring dog‘lanmishdir bu kun shunchalik,
hech kim tushunolmas seni menchalik -
dardlaringni olay,
bo‘lma g‘amga g‘arq,
kezgum yo‘llaringda
mudom urib charx...

O‘. Sulaymonovning badiiy asarlarida qozoqlarning o‘ziga xos turmush tarzi, o‘y-fikrlari, his-tuyg‘ulari aks ettirilsa, ilmiy asarlarida turkiy xalqlarning dunyo madaniyati taraqqiyotidagi ulkan o‘rni tarixiy dalillar asosida yorqin ko‘rsatib berilgan. O‘. Sulaymonov “Az i Ya” asarida, yevropaparastlar aytganlariday, turkiylar qadimiy madaniyatga ega bo‘lmagan qavm emas, balki dunyoning eng qadimiy madaniyatli millatlaridan ekanligini asosladi. Muallif rus tilida yozgan ushbu asariga qiziqarli nom tanlagan. “Az i Ya” asari faqat nom originalligi bilan cheklanib qolmay, masalalarga chuqur yondashish, muammolarning ilmiy-analitik sharhi jihatdan ham ajralib turadi. “Az” eski slavyanchada “men”, “Ya” esa hozirgi rus tilida “men” degani bo‘lib, asar nomi ma’nosi “Men va men”dir. Ayni paytda “az” kiril alifbosining ilk, “ya” esa so‘nggi harfidir. Lekin bu yerda ma’no shartli ravishda “sen va men” shaklida izohlanadi. Bu shartlilik doirasida rus adabiyoti va turkiy xalqlarning tarixi, madaniyati , etnik kimligi to‘g‘risida muayyan ma’lumotlar beriladi, qiyosiy tahlil olib boriladi. Bu qiyoslashda ilmiy-tarixiy asoslash yo‘li bilan turkiy xalqlarning qadimiyligi, tarixi va madaniyatining ustunligi, boshqa madaniyatlarga ta’siri yuzaga chiqadi. Muallif turk madaniyatining Shumer madaniyati vorisi ekanligini isbotlaydi. “Igor polki haqida so‘z” dostonida til, uslub va ideologiya jihatdan turkiy xalqlar ta’sirining bo‘lishiga alohida to‘xtalib o‘tiladi. Asarda joy olgan turkchilik g‘oyalari o‘sha vaqtning ideologik talablariga mos bo‘lmagani uchun rasmiy shaklda muallifga nisbatan ayblovlar ilgari surilishiga olib keldi. 1976-yilda

Fanlar Akademiyasida o‘tkazilgan muzokara va sud qarorlar natijasi o‘laroq “Az i Ya” ideologiyaga zarar beruvchi, ilmga hech qanday foydasi bo‘lmagan asar sifatida taqiqlanadi.

Asar qadimgi turk madaniyatining ikki taraqqiyot cho‘qqisi bo‘lgan Turk-Shumer va Turk-Sibir bosqichlarining necha ming yillik tarixini kuzatishi, ularning dunyo madaniyati va sivilizatsiyasidagi rolini aniqlashi, turk haqiqatlarining vaqti-vaqti bilan nohaq hujumlarga duchor bo‘lishi va b. aks ettirishi bilan ajralib turadi. Bu masalalarga muallif obyektiv ilmiy tahlil va tadqiqlarida izoh beradi. O‘ljas Sulaymonov ushbu tadqiqotlarida noxolislikdan uzoq turadi. Fikrlarini dunyo ilmi “kurrasida” yuritadi, hech qaysi xalqning tarixiy haqlarini toptamaydi. Ikki asosiy qismdan (“Qizilqushlar va G‘ozlar”, “Shumernoma”) iborat “Az i Ya” asarida turkning taraqqiyot yo‘li asosiy markazi hisoblanadi. Shuning uchun ham hodisalarga, ilmiy-madaniy jarayonga tarixiy va zamonaviy prizmadan yondashish, turklarning tarixdagi o‘rni, ularning dunyo madaniyatidagi hissasining tasdig‘i va inkori muammolariga munosabat katta qiziqish uyg‘otadi: “Qadimiy turk madaniyatining ikki taraqqiyot cho‘qqisi o‘rtasida necha ming yillik jarlik bor. Tanazzul jarligi! Tarix fanida ko‘chmanchilarning madaniy qoloqligi ko‘p bor yozilgan. Biz bu ma’lumotni inkor qilmagan holda, unga dialektika jihatdan batafsil so‘zni qo‘shimcha qilmoqchimiz: horg‘inlik. Nodon manbalar tarixiy grafikaning juda kichik qismini kuzata olgan va nodon tarixchi bu qism asosida go‘yo turklarning taraqqiyot relyefi doim zaif bo‘lganini da’vo qiladi. Demak, turkiy xalqlar paydo bo‘lgan kundan beri badnom vaziyatda, ya’ni Yevropa tarixchisi hozir ko‘rib turgan, to‘g‘rirog‘i, ko‘rishni istagan Vahshiy urug‘ qiyofasida bo‘lgan.

Har bir xalq tarixining grafikasi kardiogrammani eslatadi. Tibbiyotda to‘g‘ri chiziq o‘limni bildiradi. Tarixda esa xalqning yangi sapchish uchun kuch yig‘gan vaqtni bildiradi. Turklarning hayot grafikasi hali nihoyasiga yetmagan.”[17]

O‘ljas Sulaymonovning ajnabiy-xristian tadqiqotchilarining turkni ko‘chmanchi, vahshiy qabila deb hisoblashlariga, ko‘chmanchilarning esa bunday madaniyat namunasi yaratish imkoniyatlarining bo‘lmasligiga e’tirozi so‘zga emas, faktga va mantiqqa tayanadi, hind-Yevropa madaniyatining boyishida bu madaniyat baza rolini o‘ynaganini alohida qayd etadi: “Biz Old Osiyoda paydo bo‘lgan So‘z va Ishoraning Misr san’atida yetilgach, Hind-Yevropa madaniyatini qanday boyitganining guvohi bo‘ldik. Lekin sivilizatsiyalarning qaynar qozonidan hind-yevropaliklar ham bevosita bahramand bo‘lar edilar.”[18]

Olim turkiylarga qarshi adolatsiz fikrlarda bo‘lgan, uning tarixi va

[17] O’. Sulaymonov. Az-Ya. Boku, 1993, 217-bet.

[18] O’sha manba. 249-bet.

milliy hissiyotiga tekkan xorijiy tadqiqotchilardan farqli oʻlaroq obyektiv ilmiy muhokamalarni ilgari suradi, har bir xalqning tarixiy-madaniy huquqini xolis baholaydi:

"1791-yilda A.I.Musin Muqaddas Sinodning ober-prokurori etib tayinlandi. Oʻsha yilning 11-avgustida II Yekaterinaning farmoni bilan Sinodamonastr arxivlaridan va kutubxonalaridan rus tarixi uchun qimmatli boʻlgan qoʻlyozmalarni musodara qilishga ruxsat berildi.

Bu ish A.I.Musinga topshirildi. Taxminan 1792-yilda u XVI asrga tegishli majmuani topdi, "Igor polki haqida soʻz" dostoni nusxasi ham oʻsha yerda edi.

1812-yil Moskva yongʻini paytida grafning uyi ham, kutubxonasi ham kulga aylandi. XVI asrga tegishli nusxa ham oʻsha yerda yonib ketdi. Hozirda fan olamida Musin nashridan va Yekaterina uchun surati koʻchirilgan nusxadan foydalaniladi.

XVI asr nusxasi toʻgʻrisidagi ushbu voqea oʻsha davrda rus olimlarida ham, xorijiy mutaxassislarda ham dostonning haqiqiyligiga shubha uygʻotdi. Hozirgi nusxa soxta ekanligi va bundan maqsad oʻtmishdan olingan dalillar bilan Yekaterinaning imperialist siyosatini qoʻllab-quvvatlash ekanligidan gumon qilinadi. Hatto soxta nusxaning mualliflari ham taxmin qilinardi (shu jumladan, Musin)"[19].

"Igor polki dostoni" tarixiga doir" tadqiqotlarida Oʻ.Sulaymonov fikrlari ilmiy prinsiplarga tayanadi. Bu yerda "Igor dostoni" chindan ham boʻlganmi yoki bu XVIII asrda yozilgan soxta qoʻlyozmami?" – savoliga javob topishda Oʻljas Sulaymonov parallel fikrlarni ifodalaydi, aniq javob berishga shoshilmaydi. Maqsad esa asl olim sabri va obyektivligi bilan aniq faktlarni yuzaga chiqarish, boshqa xalqning madaniyatiga soya solmaslik edi.

Shuning uchun ham muallif "Igor polki dostoni" toʻgʻrisidagi koʻplab tadqiqotchi olimlarning fikr-mulohazalariga diqqat bilan nazar soladi, ularni elakdan oʻtkazib, xulosasini bildiradi. Ma'lumki, doston XII asrdan boshlab, turli asrlarda (XVIII asrgacha) shakllangani ta'kidlanadi. Oʻljas Sulaymonov fikricha, "hech boʻlmasa faktni qabil qilish kerak. "Igor polki dostoni" kamida ikki davr kesishmasining – XII va XVI asrlar mahsuli, adabiy obidasidir". Albatta, bu yerda juda nozik masala yuzaga chiqadi. Oʻljas Sulaymonov bu fikrlari bilan kotiblarning dostonga qoʻshgan soxta qoʻshimchalarini koʻzdan qochirmaydi. "U (kotib nazarda tutiladi – E.Q.) nafaqat dostonning ruhiga xristian havosini singdiradi, eng achinarlisi shundaki, oʻz davrining ruhiga mos ravishda ba'zi qismlarga vatanparvarlik libosi kiydirishga jahd etar edi"[20].

Oʻljas Sulaymonov ushbu dostonning koʻchirilgan uch nusxasi

[19] O'. Sulaymonov. Az-Ya. Boku, 1993, 5-bet.

[20] O'sha manba. 153-bet.

to‘g‘risida ma’lumot beradi: “Bu nusxalardan birini XVIII asrda Musin-Pushkin qo‘lga kiritadi. Ikkinchi nusxa XX asrda Pechorada g‘oyib bo‘ladi. Uchinchisini esa Hashtarxon bozoridan noma’lum qozoq olib, qayergadir olib ketadi”.

O‘ljas Sulaymonov ushbu dostonni nodir obida deb hisoblaydi. U asarda turkizm masalasiga alohida e’tibor qaratadi. Turkizmning mavjudligi “Igor polki dostoni”ning XII asr slavyan dialekti asosida yaratilganini isbotlovchi asosiy dalil deb baholaydi: “Menimcha slavyan-turk tarixining qiziqarli epizodlaridan biriga bag‘ishlangan “Igor polki dostoni”ning muallifi ham turk tilining ob-havosi, poeziyasi singgan muhitda yashab, ijod qilgan.

U o‘z davrining farzandi edi va matnda muomaladan chiqib ketgan turkizmdan emas, o‘quvchilar tushunmasligidan qo‘rqmas, jonli turkcha terminlar va leksemalardan foydalangan. Chunki u o‘z asarini XII asrning ikki tilli o‘quvchisiga mo‘ljallagan”[21].

Ko‘rinib turganidek, bu yerda muallif dostonda turkizmlarning ishlatilishiga ehtiyoj tug‘dirgan muhitning manzarasini qisman bera olgan. Asar davomida bir necha so‘z guruhlarining etimologik variantlari berilishi, bu so‘zlarning boshqa tillardagi so‘z ijodida o‘ynagan rolini ko‘rsatilishi diqqatdan chetda qolmaydi. Masalan: batir-batur-bootur, bogatur-bogatir va buy-biy-bay-bey-boy va h.

Lekin O‘ljas Sulaymonov tahlil va tadqiqlarida “bir necha asrdan so‘ng Rossiyada turk tili o‘z ahamiyatini muayyan darajada yo‘qotgani sababli” turkiy so‘zlarning ishlatish imkoniyatlari toraya boshlaydi. Shuning uchun ham XVI asrda ushbu dostonni ko‘chirgan kotib asardagi turk so‘zlarining ko‘pchiligini tarjima qilib, ularni shimoliy rus shevalarida ishlatiluvchi so‘zlar bilan almashtirgan. O‘ljas Sulaymonov bu holga afsus bilan boqsa ham, tasodifan tarjima qilinmagan turkiycha so‘zlarning mavjudligini yuqori baholaydi: “Biroq ko‘chirmalar vaqtida tasodifan qolib ketgan turkiycha so‘zlar dostonga alohida kolorit bag‘ishlaydi. Dnepr suvida erigan Baskanchuk tuzi kabi. Yoki qon kabi. Yoki ko‘z yoshi kabi”[22].

Shumer-turk tili va tarixi aloqalarining, shumer madaniyati izlarining, bu madaniyatning dunyo madaniyatiga ta’siri masalalarining o‘rganilishi O‘ljas Sulaymonov ijodida alohida o‘rin egallaydi. “Az i Ya” kitobiga kiritilgan “Shumernoma” qismida muallif turkiy ajdodlarning bir paytlar Markaziy Osiyoning “madaniyat qozonida pishganliklarini” va “Osiyo cho‘llariga chekinib, shumer leksemasini ham o‘zlari bilan olib ketganliklarini” qayd etadi. Bu yerda turkiy so‘zlar, uning shumer leksemasiga bog‘liqligi, shumer davrida turkiy tillarning mavjudligini aniq dalillar bilan isbotlanadi. O‘ljas Sulaymonov Shumerlar to‘g‘risida yozilgan

[21] O’. Sulaymonov. Az-Ya. Boku, 1993, 153-bet.
[22] O’. Sulaymonov. Az-Ya. Boku, 1993, 154-bet.

soxtalikka qarshi chiqib, manbalarga koʻr-koʻrona munosabat bildirmaydi. Shumerlar toʻgʻrisidagi ba’zi manbalarda xatolikka yoʻl qoʻyilganini isbotlab beradi. Haqiqat esa Shumer-Turk aloqasini koʻrsatishdadir. Albatta, Shumer-turk etnik aloqasi fikrlari oldida har qanday toʻsiq qoʻygan totalitar rejimning taqiqlari davrida bunday mavzuni ochish juda qiyin edi. Lekin Oʻljas Sulaymonovning etnik-tarixiy muammolarga boʻlgan ishtiyoqi barcha qiyinchiliklarga koʻksini kerishiga sabab boʻldi. Bu toʻgʻrisida Oʻljas Sulaymonovning oʻz fikrlari bor: “Agar Shumer tufayli sening jigaringni sugʻurib olsalar, sen uning yoʻlida Vatan uchun kurashgandek jang qilmogʻing darkor. Uning oldida Vatan oldida javob bergandek turishing kerak. Bas, Shumer bilan shugʻullangan yillarimda yigʻilib qolgan oʻy-fikrlarimni qogʻozga koʻchirishim kerak” .

Qayd etish lozimki, muallifning Shumerlar toʻgʻrisidagi fikrlari yillar davomida izlanib, tadqiq etgan arxeologik topilmalarga, mil.av. tegishli Xitoy solnomalariga, Yevropa, rus va sharq olimlarining fikrlariga, Avesto va qadimgi turkiy yozma manbalarga tayanadi. Natijada “Shumer” soʻzining etimologiyasidan boshlab, Shumerlarning qadimiy xalq sifatida tarix maydonida oʻtgan yoʻlining “harakat jadvali”gacha boʻlgan koʻplab masalalarni yoritadi.

TATAR ADABIYOTI

Tatar xalqi yangi asr boshlarida Gʻarbiy Sibirdan Ural dashtlari va Volga daryosi qirgʻoqlariga koʻchib kelgan turkiy qabilalarning avlodlaridir. Ular III–IV asrlarda bu yerda kattaroq hududda, IV asrda Sharqiy Yevropaga, yana bir guruhi Azov qirgʻoqlariga koʻchib oʻtgan. VI asrda Qrimga oʻrnashib olgan bolgar turklari VII asrda Azov qirgʻogʻida oʻz davlatini tuzdilar. Biroq, bu qabilalar kelishidan oldin, miloddan avvalgi VIII asrda Qrimda barsli turklarning mavjudligi haqida ma'lumotlar mavjud. Oʻrta Volga va Kama daryolari havzalarida Bolgariya davlatining tashkil topishi X asrga toʻgʻri keladi. Oʻrta Volga boʻyida tashkil topgan davlatda asosan hozirgi tatarlar, boshqirdlar, chuvashlar va boshqa xalqlar yashagan. Bolgarlar hukmronligi davrida tatar madaniyati va adabiyoti rivojlana boshladi. Bu davlatning dastlabki davrida turkiy-runiy alifbosi qoʻllanilib, soʻng esa arab alifbosi joriy qilingan. Arab alifbosiga oʻtish bilan Sharq adabiyoti va madaniyatiga yondashish tezlashdi. Qadimgi tatar adabiyotida mif, rivoyat, doston, ertaklar talaygina. "Xon qizi Oltinsoch", "Qirq qiz", "Boʻz yigit", "Esonboy botir", "Chora botir" qabilalar shular jumlasidandir. Yuqoridagi asarlar Qozon va Qrim-tatarlarning qahramonlik asarlari sifatida tanilgan. Bu dostonlarning turli xil koʻrinishlarini boshqa turkiy xalqlarda ham koʻrish mumkin. Galiy tomonidan XIII asrda an'anaviy sharq muhabbati mavzusida yozilgan "Yusuf va Zulayho" asari tatar yozma adabiyotining ilk namunasi hisoblanadi. Sayfi Saroyi 14-asr tatar adabiyotining rivojlanishiga katta hissa qoʻshgan. Moʻgʻullar tomonidan asos solingan Qizil Oʻrdaning poytaxti Saroyda tugʻilgan. Xorazm va Qipchoq hududlarida bir muddat yashab, Misrga Mamluklar saroyiga boradi. 1391-yilda S.Sheroziyning "Guliston" asarini turk tiliga "Kitobi Guliston bit-turkiy" deb tarjima qilingan. Tarjima oʻrta asr qipchoq turk tilining eng mukammal yozma namunasi hisoblanib, qipchoq turkchasi turkiy tilning gʻarbiy guruhiga kiradi. S.Saroyi "Guliston"ni tarjima qilishda asarning mansur qismlarini oʻz holicha saqlagan, lekin nazm qismlariga biroz oʻzgartirishlar kiritgan. Shunday qilib, u "Guliston"dagi ba'zi baytlarni yo oʻzgartirib tarjima qilgan, yoki she'rlarini S.Sheroziy she'rlariga qoʻshgan.S.Saroyiy fors va arab adabiyotining barcha nozik jihatlaridan xabardor edi. U Misrda gʻazal, nazm, ruboiy janrida she'rlar yozib, turk mumtoz she'riyati koʻlamini ancha kengaytirdi. S.Saroyi oʻzbek shoiri Xorazmiy va ozarbayjon shoiri Hasanoʻgʻli gʻazallari (har biridan faqat bitta gʻazal) haqida yozgan. 14-asrda Sayodiyning "Boboxon dostoni", 16-asrda Muhammadyorning "Tohfeyi-mardan" va "Nurisodir" asarlari oʻrta asr tatar adabiyotining insoniy motivlar, axloqiy-didaktik gʻoyalar jihatidan boyligini tasdiqladi. XVII-XVIII asrlar tatar adabiyotida mumtoz an'ana bilan bogʻliqlik koʻproq kuzatiladi. 19-asr tatar adabiyotining yangi davri hisoblanadi. Bu bosqich ma'rifatparvarlik va tanqidiy real-

izmning vujudga kelishi va rivojlanishi jihatidan tatar adabiyoti uchun xosdir.

Tatar adabiyotida ma'rifat asoschisi Qayum Nosiriy (1825-1902) "Qirq vazir", "Qirq bog'", "Gulruh va Gamarjon", "Abu Ali Sino" kabi ko'plab asarlar yozgan. U asarlarida qatorda ilm-fan va ta'limning afzalliklari haqida gapiradi. Jamiyat madaniy hayotini yuksaltirishda matbuotning rolini yuqori baholadi va shu maqsadda "Dan yulduzi" nomli gazeta chiqarishni xohladi. Biroq gazeta chiqarish nasib qilmagan bo'lsa-da, u tom ma'noda ma'rifatchi edi. Qayum Nosiriy ilmiy va pedagogik faoliyati bilan xalq ma'rifatiga hissa qo'shgan. Uning ruslarga tatar tilini, tatarlarga rus tilini o'rgatish maqsadida yozilgan "Qisqa jazo kitobi" mahalliy xalqning madaniy yuksalishida muhim rol o'ynadi. Qayum Nosiriy darslik va o'quv qo'llanmalari, tarix, etnografiya borasidagi ilmiy asarlar muallifi sifatida ham xalqiga ko'p foyda keltirgan.

Zokir Bigeyev (1870-1902), Abdurahmon Ilyosiy (1856-1895), Miftahaddin Agmolla (1831-1895) va boshqa ijodkorlar ijodida ma'rifatparvarlik g'oyalari asosiy o'rinlardan birini egallaydi. 1905-yil inqilobining rus ijtimoiy-siyosiy hayotiga ta'siri natijasida adabiy jarayonda tanqidiy realizm tendensiyalari kuchaya boshladi. Tanqidiy realizm namoyandalari Abdulla To'qay (1886-1913), Majid G'afuriy (1880-1934), Fotih Amirxon (1886-1926), Sharif Kamol (1884-1942) va boshqalar tatar adabiyotini boyitishda samarali hissa qo'shdilar.

Abdulla To'qay tanqidiy realistik adabiyot rivojiga hissa qo'shgan ijodkorlardan biri bo'lib uning "O'z xalqimga", "Boshini kesib ol" kabi she'rlari diqqatga sazovordir. U tatar adabiyotida ilk bor yangi muammolarga to'xtalgan va adabiyotda yangi g'oyalarga asos solgan. Qisqa umrining atigi sakkiz yilini (1905-1913) o'tkazgan A.To'qay boy badiiy meros yaratdi. A.To'qay XX asr boshidagi rus adiblaridan, "Mulla Nasriddin" jurnali atrofiga to'plangan shoir va yozuvchilardan, ayniqsa M.A.Sobirdan katta taassurot qoldirdi.

Olimjon Ibrohimov (1884-1938), Gaviy Najmiy (1901-1957), Tazi Gizzat (1895-1955), Shomil Usmonov (1895-1937), Muso Jalil (1906-1944) kabi ijodkorlar tatar sovet adabiyoti vakillari sifatida boy madaniy meros yaratdilar. Olimjon Ibrohimov tatar nasriy adabiyotining yirik namoyandasi sifatida tanilgan. "Yosh yuraklar", "Bizning kunlar", "Ildizlar teran" va boshqa kitoblar muallifi. "Tatar ayolining taqdiri", "Tabiat bolalari", "Cho'l qizi" asosan, o'zi yashab o'tgan davr voqeliklari aks ettirilgan, mavjud ijtimoiy qarama-qarshiliklarni bartaraf etishga harakat qilingan.

Muso Jalilning 30-40-yillarda tatar sovet she'riyati rivojiga qo'shgan beqiyos xizmatlari beqiyos. U taxminan 10 yoshida she'r yozishni boshlagan va 13 yoshida (1919) ilk she'rini nashr etgan. Muso Jalil she'riyatining mavzu doirasi keng qamrovlidir. Tarixga Ulug' Vatan urushi nomi bilan

kirgan 1941-1945-yillardagi Rossiya-Germaniya urushi M.Jalil ijodiga ta'sir qilmay qolmagan. "Moabit daftari" she'riy turkumi urush voqealarini yaqqol namoyish etadi.

Qozon tatarlarining zamonaviy she'riyati, nasri va dramaturgiyasida realizm va romantik uslub ustunlik qiladi. Gʻofil Afzal, Axsan Baranov, Shavkat Galiyev, Radif Gataullin va boshqalar she'riyatida umumiy tatar ruhi, insoniy tuygʻularini ulugʻlash diqqatni tortadi. Ayniqsa, Gʻorif Oxundovning "Kechki shon-shuhrat", Ibrohim Gʻoziyning "Oq tumanlar ortida", Barlos Kamolovning "Hammasini kechirmaydilar", Famil Mansurovning "Chayon qonuni", Tufan Minnullining "Bahorning gʻuvillashi" she'rlarida oʻz aksini topgan. Qozon tatarlari (keng ma'noda Volga-Ural) singari Qrim tatarlari ham boy adabiyot yaratdilar. Umumtatar adabiyotining ajralmas qismi boʻlgan Qrim-tatar adabiyotini bir necha davrlarga boʻlish mumkin:

1. Qrim xonligigacha boʻlgan qrim-tatar adabiyoti va Qrim xonligi davri (qadimgi va oʻrta asrlar).

2. Rus istilosi davridagi qrim-tatar adabiyoti (XVIII asr oxiridan to hozirgi kungacha) 1944 va 1944-yildan hozirgi kungacha boʻlinadi. Mengli Garay (XV asr), Husayn Kafaviy (XV asr), Gari Garay (XVI asr), Oshiq Umar (XVII asr), Leyla Bikach (XVII asr), Adib Afandi (XVII asr) va boshqalar ijod qilgan. Qrim xonligi davrida tatar adabiyotining rivojlanishida shoirlar muhim rol oʻynagan. Qrim turklari bilan Usmonli turklari oʻrtasida yaqin aloqalar oʻrnatilib, Qrim adabiyotida usmonli turk tilining ta'siri sezilarli darajada ortdi. Biroq 1783-yilda Qrimning Rossiya tomonidan bosib olinishi Qrim-Usmonli siyosiy aloqalarining uzilishiga, adabiy-madaniy aloqalarning zaiflashishiga olib keldi. Bu bosqichdan soʻng Turkiyaga koʻchib kelganlar soni koʻpaya boshladi. Qrim bosib olingandan keyin Qrim-Qozon munosabatlari sezilarli darajada kengaydi. Ismoil Gʻaspirali (1851-1914) qrim tatarlarining homiysi sifatida maydonga chiqdi, "tilda, fikrda, ishda birlik" shiori ostida millat muammolariga yechim izladi, "Tarjimon" gazetasi orqali xalqiga xizmat qildi. "Fransiyadan maktublar", "Ayollar mamlakati", "Darurrahat musulmonlari", "Sudan maktublari", "Arslon qiz" va boshqa kitoblar muallifidir. U romanlari, jumladan, qissa va publitsistik asarlari orqali millat ravnaqi, milliy gʻoya targʻiboti yoʻlida mehnat qildi. Usmon Agchoʻkraklining "Nenkajan xonimning qabri", "Qrim kurtaklari" hikoyalari, Abdulla Oʻzenboshlining "Yoʻl yoʻq" dramasi, Shomil Toqqargʻozining "Baxt oroli" va "Mullalar loyihasi" dramasi, "Nima qilish kerak", "Bolajon, maktabga bor" , "Ay doʻstlar" she'rlari, Mehmet Nuzhatning "Baxtsiz Koranta" qissasi va boshqa shu kabi badiiy asarlar Qrim-tatar adabiyotining janr, mavzu va gʻoyalar xilma-xilligiga isbotdir. 1917-yilda Sovet hukumatining oʻrnatilishi bilan Qrim-tatarlarining ijtimoiy-siyosiy hayotida yangi bosqich boshlandi.

Bu bosqichdagi adabiyot sovet adabiyoti nomi bilan yaratilgan boʻlsada, qrim-tatar adiblari oʻz asarlarida bu rejimga norozilik bildirishdan tortinmadilar. Asan Jergeyev, Umar Ipchi, Abdulla Latifzoda, Bokur Chobanzoda, Yoqub Shokirali, Ashraf Shamiyzoda, Abdurrahim Oltoyli, Jafar Gʻaffor va boshqa adiblar oʻz asarlarida yangi hayot nafasini aks ettirib, milliy gʻoyalarga sodiqliklarini namoyon etdilar. Shu sababdan ham Jafar Gʻaffor, Umar Ipchi, Bekir Choponzoda, Abdulla Latifzoda va boshqalar milliy e'tiqodiga koʻra qatagʻon qurboni boʻldilar. Bokur Choʻpanzoda (1893-1939) turk tili va adabiyoti tarixida beqiyos xizmatlar koʻrsatgan olim va shoirdir. Ozarbayjon, oʻzbek, qoʻmiq, qorachoy-bolgar, tatar va boshqa tillarda. Uning turkiy tillar, shuningdek, qator turkiy xalqlar adabiyoti haqidagi tadqiqotlari bugungi kungacha oʻzining ilmiy qimmatini saqlab kelmoqda. XX asrning 30-40-yillarida Qrim-tatar adabiyotida ma'lum turgʻunlik holatlari kuzatildi. 1944-yilda qrim tatarlari davlatga xiyonatda ayblanib Turkistonga surgun qilingandan boshlab Qrim-tatar adabiyoti paydo boʻla boshladi. Shomil Aladdin, Ashraf Samiyzaoda, Yusuf Poʻlat, Rashid Murod, Fattoh Akim, Gʻaffor Bulganoqli va boshqalar adabiyotning yetakchi vakillaridir. Oʻzbekistonda qrim-tatar adabiyoti an'analarini davom ettirib, oʻz asarlarida Vatan sogʻinchi mavzusiga urgʻu berdilar. Qrim-tatar adabiyotining koʻzga koʻringan vakili Chingiz Dogʻji (1919-2011) 65 yil davomida Angliyaga hijrat qilishga majbur boʻldi. Uning "Dahshatli yillar", "Vatanini yoʻqotgan odam", "Ular ham inson edi", "Oʻsha yerlar bizniki edi", "Qaytish", "Onamga maktublar" va boshqa asarlari Qrim hayotini tasvirlashga bagʻishlangan. Qrim tatarlari 1956-yilda oqlangan boʻlsalar ham, ularning qaytishi faqat 1967-yilda sodir boʻlgan. Bu davrdan keyin adabiyot yangi bosqichga kirdi. Qadimgi turkiy bu oʻlka 1954-yilda SSSR tarkibida Ukraina tarkibiga qoʻshilgan, 2014-yilda esa Rossiya bilan birlashgan.

ISMOIL G‘ASPIRALI

19-asr oxiri - 20-asr boshlarida qrim-tatar adabiyotining ko‘zga ko‘ringan vakillaridan biri Ismoil G‘aspirali, nafaqat rus musulmonlari yetakchisi, balki butun sharqda tan olingan shaxslardan bo‘lib, hayotlik chog‘idayoq “Millat otasi” nomini olgan. Bundan tashqari u xalq maorifining islohotchisi sifatida shuhrat topgan va “Usuli-jadid” maktabiga asos solgan.

Ismoil G‘aspirali 1851-yilda Boqchasaroy yaqinidagi Ovchiko‘y (Ovchiko‘yda) qishlog‘ida tug‘ilgan. Uning otasi Mustafo og‘a, Kavkaz general-gubernatori knyaz Voronsovning tarjimoni bo‘lgan va o‘ziga tug‘ilgan qishlog‘ining nomi G‘aspirali taxallusini qo‘llagan. Sevastopol urushi munosabati bilan Mustafo og‘aning oilasi 1854-yilda Bog‘chasaroyga ko‘chib o‘tishga majbur bo‘lib, qishloqda 7 yil yashashiga to‘g‘ri keldi. Bu yerda Ismoil G‘aspirali Habiba ismli ayol qo‘lida tarbiyalanadi. Hoji Ismoil uning birinchi boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi bo‘lib, yosh Ismoil undan alifbo va kitob o‘qishni o‘rgangan. Maktabni a’lo baholarga tamomlagan Ismoil G‘aspirali 1861-yil Oqmasjid gimnaziyasiga o‘qishga kirib 2 yil o‘qidi. Keyinchalik rus armiyasida ofitser bo‘lish istagi bilan Voronej va Moskva harbiy bilim yurtlarida o‘qishni davom ettirdi. Uning milliy turkiy tafakkurining shakllanishida Moskva muhiti muhim rol o‘ynadi. Bu davrda “slavyanizm va ruslashtirish markazi” bo‘lgan Moskvada, o‘zi yaqin aloqada bo‘lgan “Moskovskiy vedemosti” gazetasi muharriri Ivan Katkov oilasida turklarga qarshi dushmanona targ‘ibot olib borilayotganiga guvoh bo‘ldi. Asli qrimlik, lekin Litvada yashovchi Mustafo Mirzo Moskva harbiy bilim yurtida o‘qiyotganda pasporti yo‘qolganligi sababli Istanbulga borish orzusiga yetisholmadi. Ismoil G‘aspirali Turkiyaga bora olmasa-da, Moskvaga ham qaytmadi, 1868-yildan beri Bog‘chasaroydagi “Zanjirli” madrasasida rus tili muallimi bo‘lib ishlaydi. 1869-yilda Yaltadagi Darakand maktabiga yuqori maosh evaziga o‘qituvchi bo‘lib ikki yil ishlagandan so‘ng 1871-yilda Bog‘chasaroyga qaytib, Zanjirli maktabida rus tili o‘qituvchisi bo‘lib faoliyatini davom ettirdi. Biroq I.G‘aspiralining maktabda o‘quvchilarni turkiy so‘zlashishga undashi yangi uslub bo‘lib o‘qitishning qo‘llanilishi so‘zsiz ma’qullanmaydi. Shu sababdan muayyan tanqid va tahdidlarga duch keladi. So‘ng I.G‘aspirali Turkiyaga borishga va u yerda ofitser bo‘lishga qaror qiladi. Biroq harbiy maktabni tamomlay olmagani bu istagini amalga oshirishga imkon bermaydi. U 1872-yilda harbiy ta’limni tamomlash uchun Parijga boradi.

Parijda fransuz tilini puxta egallagan I.Gʻaspirali Gʻarb madaniyati bilan yaqindan tanishish imkoniga ega boʻlib, Parijda asli tatar millatiga mansub taniqli rus yozuvchisi Turgenev bilan uchrashdi. Bu tanishuv doʻstlikka aylanib, Turgenev asarlarini, kotib (mirzo) sifatida koʻchirib, matbuotga taqdim etib chop ettiradi. 1874-yilda Turk askari boʻlish ishtiyoqi bilan Parijdan Istanbulga kelgan I.Gʻaspiralining umidlari puchga chiqdi. Turkiya armiyasiga zobit boʻlish uchun tashkilotlarga qilgan murojaati qariyb bir yil davomida e'tibordan chetda qolganini koʻrib, 1875-yilda vatani Qrimga qaytib keldi. 1875-1978-yillar orasida u hech qanday rasmiy tashkilotda ishlamagan. U 1878-yilda Bogʻchasaroy shahar munitsipalitetiga rais etib saylangan va 1882-yilgacha bu lavozimni egallagan. Bu davrda shahar hokimi sifatida maktab va shifoxonalar ochish, koʻchalarni ta'mirlash, madaniy-maishiy loyihalarni amalga oshirish borasidagi takliflari katta toʻsiqlarga duch keldi. Shu bilan birga, 1879-yilda u hukumatga gazeta chiqarish uchun ariza bilan murojaat qiladi. Biroq chor hukumati bu murojaatni rad etdi. 1882-yilda I.Gʻaspirali Qozonning mashhur Oqchuralari avlodi Isfandiyor bekning qizi Zuhra xonim bilan Bogʻchasaroyda uchrashadi. Yusuf Oqchura Zuhraxonimning ukasi Hasan bekning oʻgʻli edi. Zuhraxon Qrimga amakisi Ibrohim bek huzuriga davolanish uchun kelganda I.Gʻaspiralining unga uylanish taklifini qabul qiladi. I. Gʻaspirali 1882-yil yil oxirida u Zuhra xonimga uylanish niyatida Simbirsk viloyatiga boradi. Ammo xonimning otasi Isfandiyorbek badavlat zavod egasi va boy zodagon boʻlgani uchun qizini hokimga berishdan or qilib, rozilik bermasdan Gʻaspiralini uydan haydab chiqaradi. Biroq I.Gʻaspirali Zuhraxonni oʻgʻirlab, u bilan aloqani uzib qoʻygan. Shundan soʻng chorasiz qolgan qaynota rozi boʻlib Simbirskga toʻy qildiradi va kelin-kuyovni Bogʻchasaroyga joʻnatadi. 1883-yilda Rossiyada Qrimning Yekaterina II tomonidan bosib olinganining 100 yilligi (1783) nishonlanganda I.Gʻaspiraliga "Tarjimon" gazetasini chiqarishga ruxsat beriladi. Biroq gazeta chiqarishga mablagʻ yoʻqligi sababli I.Gʻaspirali katta qiyinchilik koʻradi. Ammo shunday boʻlsa-da birinchi sonini nashr etishga muvaffaq boʻldi. Gazetasining birinchi soni 1883-yil 10-aprelda uning onasi, qrim zodagonlaridan birining qizi Fotimaxonim va rafiqasi Zuhraxonim mablagʻlari hisobidan chiqadi. Shunday qilib, 19-asr oxiri - 20-asr boshlarida Rossiyada va turk-islom dunyosida yashovchi 14 million turkiy-musulmon xalqiga 35 yil davomida keng ma'noda xizmat qilgan "Tarjimon" gazetasiga asos solindi. Gazeta 1883-1903-yillarda haftada bir marta, 1903-1912-yillarga kelib haftada ikki-uch marta, 1912-1918-yillarda esa har kuni chiqadigan boʻldi. Shunday qilib 32 yil davomida Ismoil Gʻaspirali muharrirligida nashr etilgan gazetaga Gʻaspirali vafotidan keyin (1914) Hasan Sabri Ayvazov 4 yil gazeta muharriri boʻldi. "Tarjimon" nafaqat Rossiyada, balki Eron, Tur-

kiya, Turkiston, Xitoy, Misr kabi davlatlarda yashovchi turklar orasida va Sharq mamlakatlarida keng tarqalgan edi. Ta'kidlash joizki, gazetada turk-islom olamiga e'tibor qaratilib, "tilda, fikrda va ishda birlik" g'oyasi asosiy yo'nalish sifatida saqlanib qolgan. Gazeta ilgari surgan g'oya asosida 1884-yil Bog'chasaroyning G'aytmazagaga mahallasida "usuli-jadid" maktabi ochiladi. Yangi maktabda alifbo sifatida Ismoyil G'aspirali qalamiga mansub "Xo'jaysubyan" darsligidan foydalanildi. 1890-yilda Farudin Ko'charli va Safarali Valibeyov Bog'chasaroyga borib G'aspirali bilan uchrashadilar va u bilan 10 kun qoladilar. 1901-yilgi I.G'aspirali Kavkazga safari chog'ida Shekiga tashrif buyuradi va 1903-yilda Bokuga qaytadi. 1903-yilda I.G'aspirali bilan "Sharqiy-rus" gazetasi bosh muharriri M.Shahtaxtli o'rtasida (alifbo bo'yicha) nizo kelib chiqib ish shu darajaga yetadiki, oxir-oqibat I.G'aspirali M.Shohtaxtlini sudga beradi. Sud jarayoni M.Shahtaxtlining I.G'aspiraliga yozgan maktubidan keyin tugaydi. 1903-yilda G'aspiralining turmush o'rtog'i Zuhra xonim vafot etadi. Undan (Rifat, Shafiqa, Behiya, Leyla, Doniyor, Nigor, Mansur, Haydar) 8 nafar farzand qolgan.

To'ng'ich qizi Shafiqa Ozarbayjon Demokratik Respublikasining taniqli vakili Nasib Yusufbekovga turmushga chiqqan. Zuhraxon vafotidan keyin I.G'aspirali qaynisinglisi Xurshidxonimga uylanadi.

Rossiyaning aksariyat turk mintaqalarida qisqa vaqt ichida yoyilgan "Usul-jadid" maktabi harakati yangi tipdagi maktablarning ochilishi va G'arb madaniyatining shakllanishida katta rol o'ynadi. "Usuli-jadid" harakati ko'lamini kengaytirish maqsadida I.G'aspirali 1912-yilda Hindistonga borgan. Taxminan ikki oy ichida Bombayda yangi turdagi "Usuli-savtiyya" musulmon maktabi ochishga muvaffaq bo'ldi va maktabning ikki oylik xarajatlarini "Tarjimon" gazetasi hisobidan to'ladi.

1907-yil sentyabrda I. G'aspirali Qohira majlisida musulmonlar qurultoyini o'tkazish tashabbusi bilan chiqdi va 1906-yilda "Tilga, fikrga, hamkorlikka xizmat qilish maqsadida" "Millat" gazetasini chiqaradi. 1906-yil 27-sentyabrda esa "Tarjimon"da bu gazeta faoliyati haqidagi ma'lumotlar e'lon qilinadi. Bir vaqtning o'zida I. G'aspirali boshqa to'plamlarni ham nashr etishga muvaffaq bo'ldi. Shunday qilib, 1906-yil mart oyida "Olami-nisvon" ("Xonimlar olami"), aprel oyida "Ha-ha-ha" gazetasi nashr etilishi G'aspiralining matbuot sohasidagi muvaffaqiyatli faoliyatini isbotlaydi. U 1906-yilda yagona adabiy til yaratish maqsadida A. Husaynzodaga murojaat qiladi. 1908-yilda Turkistonga qilgan safari chog'ida Bokuda bo'lib, Kaspiy dengizi orqali Turkistonga o'tgan. 1911-yilda I. G'aspirali A. Husaynzoda bilan birgalikda "Ittifoq va taraqqiyot" partiyasi umumiy yig'ilishiga a'zo etib saylanadi. 1911-yilda Bronxit bilan og'rigan I. G'aspirali shifokorlar maslahati bilan jurnalistlik faoliyatini to'xtatib, o'g'li Rifat tomonidan chop etiladigan "Zamon" gazeta-

ترجمان

انا لله وانا اليه راجعون

ترجمان‌ك مؤسسى بويوك اسماعيل بك غاسپرينسكى حضرتلرى دوچار اولدقلارى خستالقدان رحلت اولامايلاق سه‌تيلبرك اون يوزنده پنجشنبه كونى، صباح ساعت سه‌كيز يوجوقده روحلارنى تسليم ايتمش، سه‌تيلبر ١٢ده جمعه كونى ساعت ٢ده جنازه نمازى قيلنوب دفن ايدلمشلردر.

٣٢ يلدنبرى صوكرا باشينى غايب ايتمش ترجمان، بوتون سه‌وكلى اوقويجيلارينه بيان تعزيه ايله عين زمانده يأس والمه اشتراك ايلمرندن دولايى عرض تشكر ايلر.

ترجمان

بويوك اسماعيل بك

اسماعيل بك غاسپرينسكى
(١٨٥٤ — ١٩٠٤)

Ismoil G‘aspirali vafoti to‘g‘risida “Tarjimon” gazetasida chop etilgan nekrolog.

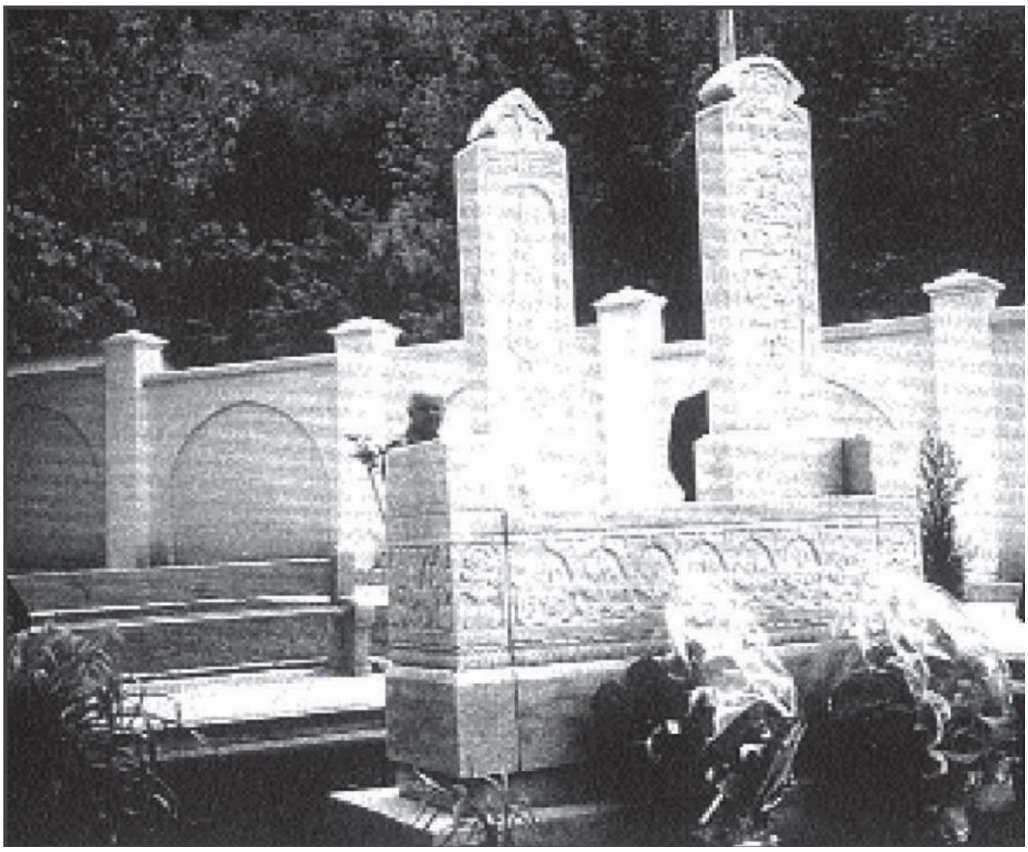

Ismoil Gʻaspiralining qabri (Bogʻchasaroy)

sini chiqarishni rejalashtirgan. Ammo gazeta chiqarish imkoni boʻlmagani uchun "Tajimon" gazetasi faoliyatini davom ettiradi. I. Gʻaspirali 1913-yilda Moskvaga boradi va oradan bir yil oʻtib Rossiyada musulmonlar fraksiyasini tiklash uchun Peterburgga boradi. Tashrif chogʻida uning qattiq shamollashi kasallikni yanada kuchaytirdi. Oʻlimidan roppa-rosa ikki oy oldin oʻgʻillari Rifat va Haydar, qizlari Shafiqa va Nigora, kuyovi Ja'far, Sayidahmad Qrimliga vafot etsa, qayerda dafn etilishi va motam qanday oʻtishi haqida "Tarjimon" gazetasida vasiyat qilgan edi. Vafotidan soʻng marosimi aytganidek boʻlib oʻtadi. Butun faoliyatini turk millati, jumladan, musulmon olamining yirik muammolarini hal etishga bagʻishlagan Ismoil Gʻaspirali 1914-yil 11-sentyabr kuni soat 8:30 da 63 yoshida vafot etdi. Uning jasadi 12-sentyabr kuni Bogʻchasaroydagi "Zanjirli" madrasasi hovlisidagi Manli Gʻarayxon hazratlari qabri yoniga dafn etilgan. Marhumning vafotidan 14 kun oʻtib, "Tarjimon" gazetasining 1914-yil 25-sentyabrdagi 195-sonida vafoti haqidagi xabar e'lon qilindi. Bobosidan judo boʻlgan boladek qolgan 32 yoshki "Tarjimon" barcha aziz oʻquvchilarga hamdardlik bildirib, barcha mushtariylariga

faolliklari uchun oʻz minnatdorchiligini izhor etadi.Ismoil Gʻaspiralining vafoti haqidagi xabar nafaqat Qrim, balki butun turkiy dunyo, jumladan, Ozarbayjonni ham qaygʻuga soldi. Oradan ikki kun oʻtgach, gazeta va jurnallarda uning xotirasiga bagʻishlangan she'rlari chop etila boshlandi. Alabos Muznibning "Muhtaram otamiz Ismoil bey Gasprinskiy vafoti munosabati bilan" ("Basirat" gazetasi, 1914-yil 13-sentyabr), "Hurmatli otamiz Ismoil bey" ("Dirilik" jurnali, 1914-yil 16-sentyabr), Muhammad Hodiy buyuk Ismoilbek "("Iqbol" gazetasi, 1914-yil 14-sentyabr), Amin Obidning "Qahramonimiz Ismoil ogʻa Gasprinskiy vafoti munosabati bilan" ("Iqbol" gazetasi, 1914-yil 17-sentyabr), Ali Sattorning "Ustadiy buyuk Ismoil ogʻa Gasprinskiy ruhiga bagʻishlash" ("Iqbol" gazetasi, 1914-yil 17-sentyabr), "Buyuk ustoz Ismoil bey Gasprinskiy ruhiga bagʻishlash" muallifi Alipasha Sabur Husaynzoda ("Iqbol" gazetasi, 1914-yil 18-sentyabr), Ahmad Javad "Gasprinskiy uchun", "Ismoil bek ruhiga" ("Iqbol" gazetasi, 1914-yil 26-sentyabr), Mulla Mahmud Chakar Naxchivoniyning "Ulugʻ ustozimiz Ismoil bey" ("Iqbol" gazetasi, 1914-yil 30-sentyabr), Husaynning "Ismoil bey", Jovid ("Maktab" jurnali she'rlarida, 1914-yil 21-oktyabr) Ismoil bek Gʻaspiralining vafotiga motam tutishi bilan birga, millat shahidi sifatida yodga olinadi, uning ishlari yuksak baholanadi, 1914-yil 21-oktyabrdagi she'rlarida nomi abadiy qoladi. Masalan, Muhammad Hodiy vafotidan uch kun oʻtib, 14-sentyabrda "Iqbol" gazetasida chop etilgan "Kabayi-mualay-urfa qurboni buyuk Ismoil bek" she'rida I. Gʻaspiralining xalq yoʻlidagi xizmatlarini yuksak baholagan. Va yorqin kelajakka ishonch bildiradi: (Ganja, 1914-yil 22-sentyabr), Ziyo Oxundzoda Lankaroniy shunday yozadi:

Sen bizga hayot berding, lek, vafot etding oʻzing,
Millat koʻzlarin ochdi, ammo yumildi koʻzing.
Soʻzing porlab turguvsi, tuproq orasida ham
Millatni yoritgusi, sening imonli yuzing.
Soʻnsang zulmatlar bosib,
Mozor boʻlgusi qalblar.
Metin zahmatlaringni,
Xalq, tushunsin, anglasin.
"Tarjimon" gazetida,
Halol mehnat qilding sen,
Tafakkur haqiqatin
Ijodingda koʻrsatding!

Husayn Jovid "Ismoyil bey" ("Maktab" jurnali, 1914-yil 21-oktyabr) she'rida I.Gʻaspiralining xizmatlari va gʻoyalarining turk millati hayotidagi oʻrnini she'riy tarzda tushuntirib bergan.

Bek Ismoil, buyuk turk edi,
Quyosh edi Qrim ufqlarida.
U nur sochar edi porladi jahon,
Yulduzlar tongni yaratdilar.
Turklarga shon berdi,
Millatiga jon berdi.
...Ismoil bek oʻlmas, yashaydi, mudom
Yashaydi, tarixda, koʻchib tillarda.
Ulugʻ shaxs, millati yodida har on.
Bek Ismoil turklarga shon-shuhrat berdi,
Yetim millatga jon berdi ...

IJODI

Ismoil Gʻaspiralining barcha ijtimoiy-siyosiy, adabiy-badiiy faoliyati millat taqdiri bilan chambarchas bogʻliq boʻlib, oʻzi mansub boʻlgan millatning kelajagi haqida "nima qilish kerak" degan savolga javob topishda muhim ahamiyatga ega. 63 yillik mazmunli umrining 33 yilini turkiy-islom olamining muhim muammolarini hal etishga bagʻishlab, "Tilda, fikrda, ishda birlik" gʻoyasini roʻyobga chiqarish, milliy gʻoyalarni targʻib etish va hayotga tatbiq etish yoʻlida sidqidildan mehnat qilgan Ismoil Gʻaspiralining ijodini asosan badiiy-publitsistik yoʻnalish tashkil etadi.

Ismoil Gʻaspiralining "Tarjimon" gazetasida turk xalqining ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida uygʻonish rolini oʻynabgina qolmay, unda ilgari surilgan gʻoyalarini roʻyobga chiqarishda qudratli vosita boʻldi. Buyuk gʻoyalar muallifi I.Gʻaspirali ilgʻor loyihalarini roʻyobga chiqarishda badiiy adabiyot va publitsistikani muhimroq deb bilganligi shubhasiz. Uning fikricha, har bir millatni millat sifatida tanishtirishda din va adabiyotning oʻrni beqiyosdir. Shu ma'noda I. Gʻaspirali oʻqimagan xalqlarni "yovvoyi qabilalar" deb ataganligi bejiz emas. U "badiiy asar, eng avvalo, ommaning tilak va istaklarining ifodasi, fikrlarining tarjimoni boʻlishi kerak, deb hisoblagan" (Xayrulla Mamadov).

Ismoil Gʻaspirali turkiy dunyoning buyuk shaxsi va mafkurachisi boʻlishi bilan birga, nosir va publitsist sifatida ham tanilgan.Uning ijodidan roman va hikoyalar ham oʻrin olgan. Ismoil Gʻaspirali Yevropa va Afrikaga sayohat qilgan oʻsha qahramonning sarguzashtlari asosida turkum romanlar yozib, "Tarjimon" gazetasida chop etadi. "Fransiyadan maktublar", "Darurrahat musulmonlari", "Sudandan maktublar", "Ayollar mamlakati" va "Mulla Abbosning tasodifi (1: Gul boboga tashrif" bir xil qahramon mulla Abbosning turli romanlar turkumidir) shular jumlasidandir. Undagi birinchi asar "Fransiyadan maktublar"dir. Roman

1887-1889-yillarda “Mulla Abbos” imzosi bilan “Tarjimon” gazetasida bosilib, tez orada alohida kitob holida nashr etilgan. Aytganimizdek, “Fransiyadan maktublar”ning bosh qahramoni toshkentlik Mulla Abbosdir. Uning vatanidan Fransiyaga, u yerdan Ispaniyaga kelishi, hikoya qilishi asar mazmunini tashkil etadi. Asardagi voqealar bevosita mulla Abbos tilidan hikoya qilinadi. Asar boshida mulla Abbosning o‘zi va tashrifidan maqsad1 Tasodif – uchrashuv, uchrashuv “Toshkentdan chiqqanimda yigirma ikki yoshda edim. Otamning boyligi bilan qancha sayohat qilsam ham, puldan muammo bo‘lmasdi. Vatanim, yurtim bordek, yolg‘iz yigit edim. Sayohat, ilm va ilm uchun qancha yo‘l yursam ham, hech kim menga ergashmasdi. Orenburgdan o‘tib, Moskvaga keldim. Bu yerda ko‘rganlarim va qozonlik tanishlarimdan o‘rgangan ma’lumotlarimga ko‘ra, Fransiyaga mahliyo bo‘lib, bu mamlakatlarni ko‘rmoqchi bo‘ldim. Qolaversa, eski kitobda Yevropada arablar va turklar qoldirgan avliyolar, ziyoratgohlar borligini bilib, ularni ziyorat qilishga qaror qildim. Bu holatda men Adesga (Odessa) keldim. Mulla Abbosning tashrif maqsadiga ko‘ra Vengriyada “Gul bobo” (16-asrda Vengriyadagi Usmonli turklari tomonidan qoldirilgan bektoshi shayx qabri) qurilgan, Fransiyada esa “Qirq avliyo” (qurilgan). Fransiyadan chekinayotgan islom qo‘shini askarlari uchun 732) maqbara. Uning mavjudligi yoki yo‘qligi hozircha noma’lum.) Romanda mulla Abbosning Odessadagi teatr tomoshasini tomosha qilib, Firangning qizi Jozefina bilan tanishishi, undan Fransiya haqida ma’lumot olishi bosh qahramonning Yevropani ko‘rmasdan turib Yevropadagi taassurotlariga, unga moyilligining kuchayishiga bevosita ta’sir qiladi. Mulla Abbosning Sharq emas, Yevropaga bo‘lgan qiziqishi ortishiga sabab ham asardagi shu tanishuvdir. “Bir hafta o‘tdi. Shu kunlarni bir qirg‘ovul qiz bilan o‘tkazdim. U menga Fironlar va Firangiston haqida aytib bergan hikoyatlaridan farang xalqining ajoyib va hayratlanarli ekaniga shubha yo‘q edi. Shunday qilib, men Jozefina bilan uchrashganimda, islom mamlakatlariga borishdan oldin sayohat qilishni, xorijiy mamlakatlarni ko‘rishni va tushunishni juda xohlardim “. Ko‘rinib turibdiki, mulla Abbosning Qozondagi tanishlaridan, ikkinchi tomondan, Farang qizidan Yevropa haqida eshitganlari uning bu yurtga borish istagini oshiribgina qolmay, “e’tiborli va hayratlanarli jihatlar”ga moyilligini ham kuchaytirgan bo‘lsa kerak. Voqealar rivoji bilan mulla Abbos Yusufga uylanganiga guvoh bo‘lamiz. Mulla Abbos farzandlarini musulmon deb tan olishni muhim deb biladi. Mulla Abbosning bu fikrini muallif milliy va islomiy maqsad deb biladi. Lekin asosiy maqsad Mulla Abbosning Yevropa safari chog‘ida borgan mamlakatlarda ko‘rgan voqealari va ularga munosabatini tushuntirishdir. Mulla Abbosning Rossiya, Ukraina, Polsha, Galisiya, Germaniya, Vengriya haqidagi his-tuyg‘ulari va taassurotlari juda o‘ziga xos ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, nemis va Vengriya

ilm-fan, ta'lim va madaniyati uni hayratda qoldiradi. Boy kutubxonalar, zamonaviy ta'lim tizimini muallif jamiyat taraqqiyotining asosi sifatida qahramon tilidan ta'riflaydi. I.Gʻaspiralining ta'kidlashicha, "ilm va ma'rifat quyosh nuriga oʻxshab dunyoga ravshanlik va kuch bagʻishlaydi. " Darhaqiqat, muallif mana shu fikrlarida oʻzining ma'rifiy qarashlarini aks ettirar ekan, xalqlarning ilm-fan, maorifdagi taraqqiyotini koʻradi va oʻz millatining ham shu yoʻldan borishini orzu qiladi. Asarda mulla Abbosning Vena shahrida atoqli turkolog Vamberi bilan uchrashuvi qiziqarli tarzda taqdim etilgan. Muallif Vamberining Turkistondagi tarixiy obidalarni oʻrganishga qiziqishi sabablaridan birini oʻzi va u mansub boʻlgan venger xalqining asli turk ekanligi bilan bogʻlaydi. Ammo asar Vamberining Turkistonga borishining yana bir sababini ochib beradi: "Afsonaga koʻra, Vamberi til kashf etish uchun darvesh qiyofasida Turkistonni kezmagan. Bu odamni Britaniya hukumati bu tarafga yuborgan. Bu safarda ruslar Oqmasjid va Avliyota qal'alarini olib, Qoʻqon va Toshkentga keladilar. Inglizlar Hindistondagi oʻlkalaridan qoʻrqib, Rossiyaning Turkistonga yurishini yoqtirmas, Turkistondagi vaziyatni tushunishni istardi. Hech qanday shubha uygʻotmaslik uchun ular ingliz josusini emas, balki venger Vamberini yubordilar. Vamberi Eron, Xivadan oʻtib, Buxoroga yetib keldi". Asarda ifodalangan bu fikrlar ayrim tarixiy faktlarni sanab oʻtish bilan birga turkiy ma'naviyat va madaniyat tarixining qadimiyligini ham tasdiqlaydi. Biz bir oz oldin ismlarini tilga olgan Yevropa Mulla Abbosning oʻz vatanida turkiy tarixiy obidalarni izlashi va suhbatdoshlaridan bugungi Gʻarb madaniyati negizida yotgan bir qancha islomiy axloqiy qadriyatlar mavjudligini eshitgani turk-musulmon ta'sirining nafaqat Sharqqa, balki butun Gʻarbda ham dunyoga ta'siridan dalolat beradi. Asarda mulla Abbos koʻplab voqealarga duch keladi. U Parijga kelgach, Jozefina bilan ajrashib, janob Chalon ismli mashhur odam bilan uchrashadi. Qizi Margarita fors va turk tillaridan dars beradi. Mulla Abbos bu odamlar bilan Yevropa madaniyati, ta'lim tizimi, odob-axloqi, oilasi, turmush tarzi haqida suhbatlar chogʻida Sharqning naqadar orqada qolganligini yaqqol his etardi.

Mulla Abbos Margarita turk va fors tillarini oʻrgatganidek, maktabga ham fransuz tilini oʻrganish uchun bordi. U Margaritaga boʻlgan muhabbatini jilovlay olmaydi. Aslida, ularning sevgisi oʻzaro samimiyatga asoslangan. Ammo Parijda qariyb sakkiz oy hech qanday muammosiz yashagan Mulla Abbos keksa ayolni oʻldirishda ayblanib hibsga olindi. U ozodlik davrida Gʻarb va Turkiston oʻrtasidagi ilm-fan, maorif va madaniyatdagi tafovutlarni tez-tez qiyoslaganidek, Yevropa qamoqxonalari Sharqiy qamoqxonalardan farq qilishini ham koʻrgan va bu borada Fransiya qamoqxonalariga axloq tuzatish maktabi emas, balki jazoni ijro etish muassasasi deya baholagan. Darhaqiqat, obrazning keng qiyoslash-

larida I.Gʻaspiralining oʻzi islohotchilar uchrashuvlari bilan oʻquvchini tanishtiradi. Mulla Abbos 16 kunlik qamoqdan keyin sudga keltirildi. U sudda ayolning oʻldirilishidan bexabarligini, nohaq hibsga olinganini aytgan boʻlsa-da, hech qanday dalil va isbot keltirmagani uchun sudni ishontira olmadi. Uning shaxsni himoya qilishga advokati ham ojiz. Ish bilan tanishar ekanmiz, qotillik vaqtida mulla Abbos shahardan uzoqroq joyda Margarita bilan yashirincha uchrashib turganini koʻramiz. Mulla Abbos bu dalillarni sudga taqdim etsa, oqlanishini bilardi. Biroq Margarita bilan yashirin uchrashuvining siri ochilib qolsa, nafaqat qizning, balki hurmatli oilaning ham sha'niga dogʻ tushishini tushunadi. Sud jarayonida yuzi va boshi butunlay yopilgan, yuzlari koʻrinmaydigan ikki ayol sud zaliga kiradi. Ma'lum boʻlishicha, ulardan biri guvohdir. Guvoh boʻlishi kerak boʻlgan boshqa ayolning ahvoli ogʻir boʻlgan va sud uni binoga olib kelishga yordam bergan. Guvoh sudda ayolning ismi-sharifi va shaxsini oshkor qilmasdan koʻrsatma bermoqchi. Chunki ayol kishi biladiki, agar kimligi oshkor etilsa, oilasi sha'niga putur yetadi, gunohkor sifatida qoralanadi. Biroq sudya guvohlik kimligini ta'kidlab, uning boshidan pardani yechib olgan Margarita ekanligini aytdi.Keksa ayol oʻldirilgan kuni Margarita mulla Abbos bilan uchrashdi. 2–3 soat tashqarida boʻlganini, ba'zi kunlari mehmonxonalarda ismlarini yashirib, boshqa nom bilan kun oʻtkazishlarini aytdi. Margaritaning otasi janob Chalon bu soʻzlarni eshitgach, ahvoli ogʻirlashib, bir guruh odamlar uni zaldan olib chiqib ketishdi. Biroq janob Chalon miyasiga qon quyilishidan vafot etdi. Margaritaning nutqi mulla Abbosning aybsizligini isbotlaydi. U ozod qilingan. Margarita bu paytda otasining oʻlimidan xabari yoʻq edi. Ular qizni janob Shalo goʻyoki Moskvaga biznes uchun ketganiga ishontirishgan boʻlsada, qiz otasining oʻlimi haqida tez orada xabar topdi. Mulla Abbosga boʻlgan muhabbati otasining oʻlimiga sabab boʻlgani uchun gunohlarini yuvish maqsadida darveshcha hayot kechirishga qaror qildi. Shu sababdan ham u mulla Abbosga boʻlgan muhabbati, muloqotiga chek qoʻyadi. Pale Royal bozorida Mulla Abbos fransuz, ingliz va ispan tillarini ona tili sifatida biladigan Shayx Jalol ismli arab bilan uchrashadi. Shayx Jalol 15 yildan beri Yevropa davlatlarida savdo-sotiq bilan shugʻullanadi va bu yerlarni yaxshi biladi. Uning Yevropa haqidagi qarashlari Mulla Abbosni biroz qiziqtiradi. I. Gʻaspirali oʻziga xos ijtimoiy-siyosiy, ilmiy-madaniy, axloqiy qarashlarni oʻquvchiga yetkazishni maqsadga muvofiq deb hisoblaydi. I. Gʻaspirali inson baxti haqiqat va adolat tantanasida, ularning mavjudligida ta'minlanadi, deb ta'kidlagan. Boʻlmasa, ma'rifat, aql va tarbiyadan ustun boʻlgan xudbinlik, gʻarazgoʻylikning jamiyatga zarari haqida gapirib, bu haqiqat yoʻliga toʻsiq boʻlishini aytadi: "Molning koʻpligi odamlarni baxtiyor qilmaydi. Inson baxtining birgina manbasi bor, u ham haqiqat va adolatdir. Ilm, ta'lim va tarbiya haqiqat va adolatni

yoyishga xizmat qilmasa, insoniyat baxtdan yiroq boʻladi". Bu qarashlar I.Gʻaspiralining ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy uchrashuvlari zamirida yotgan gʻoyalardan biridir. I.Gʻaspirali dunyo kezib, xalqlarning ahvoli bilan tanishar ekan, turk millatining kelajak baxti maorif va ilm-fanda ekani haqida qat'iy xulosaga keladi. U maktablarning ochilishini bu boradagi muhim qadam deb biladi.

"Fransiyadan maktublar" romani qahramoni Mulla Abbos muallifning Yevropaning bir qator davlatlariga qilgan sayohatlari fonida ilm-fan va ta'limni targʻibotchisi sifatida tasvirlaydi. "Fransiyadan maktublar" mulla Abbosning Shayx Jalol maslahati bilan "Musulmonlar oʻtmishda erishgan sharaf va madaniyatini oʻrganish" uchun Andalusiyaga tashrif buyurishi bilan yakunlanadi. Andalusiya Ispaniyaning janubidagi tarixiy viloyat nomi edi.VIII asr boshlarida Ispaniya hududlarini bosib olgan arablar uni Andalusiya deb atashgan.

Arablar hukmronligi davrida Andalusiya fan va madaniyat markaziga aylandi. Bu davrda unda yuzga yaqin saroy va kutubxonalar, oʻn beshdan ortiq oliy oʻquv yurtlari, yuzlab masjid va hammomlar qurildi. Andalusiyadagi savodxonlar soni Yevropa mamlakatlaridagi savodxonlar sonidan oshib ketdi. Andalusiyaning ilmiy va madaniy tiklanish davri tarixi Yevropa uygʻonishidan toʻrt asr oldin boshlanadi. Nobel mukofoti sovrindori, taniqli fransuz fizigi Pyer Kyuri Andalusiya ilmi haqida gapirar ekan, "Biz Andalusiyadan qolgan oʻttizta kitob bilan atomni parchalab tashlashga muvaffaq boʻldik, agar bizda yarim million kitob yondirilmagan boʻlsa edi biz ham shunday qila olardik. bugun kosmosda yurardik."

Mulla Abbosning Ispaniyaga sayohati va u yerda sodir boʻlgan voqealar "Darurrahat musulmonlari"ning mavzusi. Asar "Tarjimon" gazetasidan tashqari yozuvchi hayotligida ikki marta kitob holida nashr etilgan (1891, 1906). Aytish joizki, "Darurrahat musulmonlari" "Farangiston maktublari"ning davomidir. Bu fikr asarning "Ma'muriyat-tarjimon" imzosi bilan yozilgan soʻzboshida quyidagicha tasdiqlangan: Ushbu maktublarning ikkinchi qismida Andalusiyaga sayohat va shu paytgacha noma'lum boʻlgan Islom davlati haqida hikoya qilinadi. "Fransiya maktublari"ning ikkinchi qismi alohida ahamiyat kasb etadi, chunki u oʻsib-ulgʻayib, omadli boʻlib qolgan musulmon jamiyati haqidadir. U "Darurrahat musulmonlari" nomli risola shaklida chop etildi va gazetamiz mushtariylariga kamtarona sovgʻa sifatida yuborildi". Asardagi ayrim ogʻishlarni hisobga olmaganda, voqealar asosan xayoliy islom mamlakati Darurrahatda sodir boʻladi. Mulla Abbosning "Yashirin vodiyda yashayotgan musulmonlar" orasida koʻrgan va yashagan musulmonlar haqida. Ish qiziqarli mavzuga asoslangan. Fransiya bilan vidolashgan mulla Abbos Ispaniya chegarasiga 43 soatda yetib boradi. Mamlakatda birinchi bojxona xodimi bilan uchrashgan Mulla Abbos Ispaniyaga tashrif

buyurganini aytdi. Keyin Ispaniya tarixi haqida ma'lumot oladi. Mag'rib hokimi Muso ibn Nusayr va Toriq ibn Ziyodning ko'plab G'arbiy viloyatlarni, jumladan, Ispaniyani bosib olishlari haqidagi faktlar xronologik tartibda keltirilgan. Darurrahat musulmonlari islomning Ispaniyaga kelishi o'zi bilan madaniyat olib kelganligini ko'rsatadi. Masalan, shaharlar, maktablar, yo'llar qurildi, zavodlar ishga tushirildi, suv quvurlari tortilgani fikrimizning isbotidir.

Muallif Islom dini Andalusiyada o'rnatgan sanoqsiz loyihalar amalga oshirilganini ta'kidlab, muallif arab tarixidan olingan faktlarga murojaat qilib, ispan musulmonlari davrida mavjud bo'lgan shaharlar, masjidlar, madrasalar, kasalxonalar, hammomlarni Hududda islomning g'alaba qozonishi va musulmonlarning ko'payishi rivojlanishning asosiy sababi sifatida ko'rsatilgan. Ammo oradan 800 yil o'tib islom qo'shini Ispaniyadan chekinishga majbur bo'ldi, Ferdinand boshchiligidagi ispan qo'shini g'alaba qozonishi natijasida islomdan qolgan barcha obidalar vayron bo'ldi. Ular Sayyid Musoning qarindosh-urug'laridan, do'stlaridan bo'lgan qavmdir. Ispanlar Andalusiyani to'liq bosib olib, kuch-qudratga ega bo'lgach, islom ahliga mehr va rahm-shafqat ko'rsatmadilar, ...masjidlarda namoz va azon o'qitmadilar, maktablarda ta'lim va tarbiyani man qildilar. Ular Islomning qo'llarini va qanotlarini kesishga kirishdilar". Kitobda Shayx Jalol va Mulla Abbos suhbatlari fonida Yevropaning ham, Turkistonning ham tarixi, madaniyati, ilm-fan, maorifning millat va jamiyat shakllanishidagi o'rni haqida so'z boradi.

Andalusiyaning mashhur sardori, marhum Saydi Musoning do'stlari va yaqinlariga yo'llangan, oradan 700 yil o'tib (milodiy 2076 yilda) ochiladigan muhrlangan maktub haqida ma'lumot berish bir qarashda g'alati tuyulsa-da, ikkinchi tomondan o'quvchini o'ylantirib qo'yadi. Biroq asarda Saydi Muso vasiyatining aniq matni oshkor etilmagan ammo obrazlarda xalq va millat muammosi, musulmonlarning boshqa xalqlar bilan aloqalari haqida gap ketgan bo'lsa kerak, deb taxmin qilinadi. Asar so'nggida mulla Abbos Parijdan xat oladi. Xatni mulla Abbos Margaritaga yozgan. Unda aytilishicha, Sudanda Mehdi Muhammad Ahmad ismli jasur vatanparvar Misrni bosib olgan inglizlarga qarshi urushga hozirlik ko'rmoqda. Ayrim vatanparvarlar Mahdiy armiyasiga yordam berish uchun Sudanga ketmoqda. Margaritaning so'zlariga ko'ra, Yevropada shu maqsadda pul yig'ilmoqda va u shaxsan 25 ming frank xayriya qilgan. Margarita Mulla Abbos arab tilini bilgani uchun Sudandagi fransuzlarga qo'shilishiga umid qilishini aytadi. Mulla Abbos Margaritaga xat yozib, u bilan uchrashish uchun Parijga kelishini va keyin Sudanga borish yoki bormaslikni hal qilishini aytdi va ish shu yakun bilan tugaydi. Aslida, bu yakun bilan muallif yangi voqealarga o'tadi. Aksincha, o'quvchi Sudanda keyingi voqealar sodir bo'lishini kutmoqda. Bu mamlakatda sodir

boʻlayotgan voqealar “Sudandan maktublar” mavzusidir. “Sudandan maktublar”ning birinchi nashri “Tarjimon” gazetasining 1889 yil 35-46-sonlarida chop etilgan. Asarning mazmuni quyidagicha: “Darurrahatdan Parijga kelgan mulla Abbos Margarita bilan uchrashadi. Margarita unga otasi vafotidan keyin otasi biznesini davom ettirganini, Mumbay, Bagʻdod, Tabriz va boshqa joylarga xatlar yozib, shaharlar savdogarlari bilan savdo aloqalarini oʻrnatish niyati haqida xabar beradi. Margarita Fransiyaning islom mamlakatlari bilan savdo aloqalari haqida ham gapiradi. Biroq u Britaniya Misrga kirganidan keyin Franko-Misr savdosida katta toʻsiqlar paydo boʻlganini xavotir bilan qayd etadi. Margaritaning aytishicha, Shayx Muhammad Ahmad Sudanda inglizlarga qarshi urush boshlagan. Ularda bolta, oʻq, qilich va boshqalar bor. Ingliz toʻpi oldida turish qiyin. Shu bois, sudanliklarga toʻpdan otishni oʻrgatish, harbiy mashgʻulotlar oʻtkazishga yordam berish kerak. Margaritaning maslahatiga koʻra, mulla Abbos, janob Marten, janob Mark va janob Yan oʻzlarini dogʻistonlik cherkaslar sifatida koʻrsatib, Sudanga yoʻl olishdi. Shayx Shomilning Sharqdagi ta’siri va Sudanda cherkas tilini hech kim bilmasligi uchun ular oʻzlarini shunday deb atashadi. Aks holda, yevropalik ekanini bilib turib, arab davlatida oʻldirilishi mumkin edi. Sudanga borganlarning har biri bir sohaning mutaxassisi, janob Marten zambarakchi, janob Mark harbiy muhandis, janob Jan esa shifokor. Mulla Abbos ham oʻzi kabi bu uch kishining ismini oʻzgartiradi. Janob Marten Ali Oʻzden, janob Mark Nogay Timur va janob Jan oʻz san’atiga koʻra Loʻgʻmon ismini oladi. Shayx Abbos Dogʻistoniy (Mulla Abbos) – Jazoir arablari yashaydigan joyga keladi. Bu yerda Shayx Shomil ruslarga qarshi kurash haqida gapirib beradi. Sahara (Buyuk Sahroi Kabir) va Sudan haqida bilib oladi va u yerga borish yoʻllarini izlaydi. Mulla Abbosga Sudanga borishning eng oson yoʻli “Majnunlar va Ayollar mamlakati” orqali oʻtishini aytadilar. Abdulloh Doro ismli bir kishi ularga yoʻl koʻrsatmoqchi ekanligini aytdi: “Loʻgʻmon doʻstlariga aytadiki, bu odam bizga xiyonat qilishidan qoʻrqaman”. Mulla Abbos va muhandis Abdulla Dorodan xiyonat kutmasliklarini aytadi. Lekin asar oxirida hamma bizga xiyonat qilsa, telbalar emas, ayollar qoʻliga tushganimiz ma’qul, deb oʻylaydi. Qizigʻi shundaki, I.Gʻaspirali asar oxirida “koʻp narsa oldinda” deb yozgan boʻlsa-da, bu asar “Tarjimon”ning keyingi sonlarida chop etilmagan. Biroq gazetaning keyingi sonlarida “Ayollar mamlakati” nashr etildi. Tarkibdan koʻrinib turibdiki, “Sudandan maktublar” dagi voqealar Yevropadan Afrikaga koʻchib oʻtadi. Toshkentdan Istanbulga, u yerdan Fransiyaga yoʻl olgan mulla Abbosning taqdiri Yevropaga, u yerdan Afrika va Sudanga yetib boradi. Mulla Abbosning dunyoning katta qismiga gastrol safaridan koʻzlangan maqsad, muallifning Yevropa, Osiyo va Afrika xalqlari hayoti haqidagi kuzatishlarini oʻquvchi bilan boʻlishishni koʻzlagan. Sudan

maktublarida 19-asr oxiri - 20-asr boshlarida Sharq imperializmining istilosi, Sharqda milliy-ozodlik harakatining kuchayishi, xalqlarning oʻz taqdirini oʻzi belgilash uchun kurashi va boshqa masalalar oʻz aksini topgan. Biroq I.Gʻaspirali ta'lim va tarbiyani barcha masalalarning markazida tutadi. Binobarin, uning idealiga muvofiq "Sudan maktublari"da ham maorif va madaniyat masalasiga toʻxtalib, mulla Abbos qarashlari misolida oʻz fikrlarini bildiradi. Shubhasiz, ayolga munosabat, ayolning jamiyatdagi oʻrni I.Gʻaspiralini hamisha oʻylantirib kelgan. Chunki u yashagan musulmon muhiti va a'zosi boʻlgan jamiyat ayolga islom ta'limotlari doirasida qarashni talab qilgan. Shu sababli, bu muhitda ayolning butun faoliyati doirasi u yashaydigan uyning devorlari bilan chegaralanibgina qolmay, uning huquqlari ham buziladi. I.Gʻaspirali oʻzining "Sudan maktublari" asarida islom mamlakatlari ayollarini Yevropa ayollari bilan solishtirgan holda farqlarni sanab oʻtadi va ayollarni jamiyatdagi yetakchi shaxs sifatida koʻrishni istaydi: "Islom va frank ayollari oʻrtasida mavqe va tarbiya jihatidan juda koʻp farqlar bor. Frankning haqliligini inkor etib boʻlmaydi: bolaga qarash, uni tarbiyalash, shifokor boʻlish ayolning mahoratidir. Agar ular odobli va pokiza boʻlsalar, ular dunyodagi eng yaxshi ayollar boʻlishadi. Frankning mahorati va islom adabiyoti birlashsa yaxshi boʻlardi. Muallif "Sudan maktublari" asarida insoniyatning butun tartibini kitob, maktab va ta'lim bilan bogʻlab, musulmonlar hayoti uchun muhim deb bilgan bu sohada yevropaliklarga oʻrnak koʻrsatadi: "Franklarning hamma qiladigan ishlari kitobga asoslanadi. Ular hamma narsani maktablardagi kitoblardan oʻrganadilar." Mulla Abbosning sarguzashtlari "Sudan maktublari"ning davomi boʻlgan "Ayollar mamlakati"da nihoyasiga yetadi. "Ayollar mamlakati" 1890-yil 10-avgustdan 1891-yil 2-iyulgacha "Tarjimon"ning turli sonlarida chop etilgan. Bu asarda mulla Abbos va uch nafar fransuz yigiti Shayx Muhammad Ahmadga yordamga borganida Ayollar yurtida asirga tushib qolgani va ular qiyinchilik bilan asirlikdan ozod qilingani haqida gapirib oʻtgan. Mulla Abbos Jazoirni 18 kun tark etib, Sahroi Kabirga yetib keldi. Sudanlik qora tanli Abdulla Doro ularga rahbarlik qiladi. Abdulla Doroning xiyonati natijasida ularni Ayollar mamlakati askarlari asirga oladilar. Shuning uchun bu mamlakat malikasi Abdulla Doro oltin xayriya qiladi. Bu mamlakat oʻzining gʻalatiligi bilan e'tiborni tortadi. Bu yerda ayollar usta, ular mamlakatni boshqarib dala ishlarini bajaradilar va urushga ketadilar. Bundan tashqari ayollar yuzlari ochiq yuradilar.Buning oʻrniga erkaklar uy yumushlari bilan shugʻullanadilar, bolalarni tarbiyalaydilar, ovqat pishiradilar, kir yuvishadi va ayollarga qarashadi. Yana bir farq shundaki, bu mamlakatda ayollar koʻproq erkaklar sotib olgan. Qirolicha Mulla Abbosdan Yevropa va musulmon mamlakatlaridagi ayollarning ahvolini eshitgach, bu odatlarga nisbatan

nafratini bildiradi. Bularning barchasi haqiqiy hayotni aks ettirmaydi. I.Gʻaspirali ana shunday fantaziya bilan aqidaparast islom jamiyatiga e'tibor qaratadi. U ayollarga nisbatan murosasizlikka qarshi norozilikning yana bir shaklini taqdim etadi. U Qadimgilar diyoridagi odamlarning bu holatini tasvirlashi bilan odamlarni hayratda qoldiradi. Bu bilan yozuvchi musulmon muhitida ayollarga munosabat bir xil ekanligini bildiradi. Bu nafaqat hayratlanarli, balki chidab boʻlmas narsadir. Mamlakatdan uch fransuz va mulla Abbos malikaning talon-tarojidan foydalanib, qochib ketishadi. Ular talonchilar karvoniga yetib, voqeadan ogohlantiradilar va birgalikda "Ayollar mamlakati" askarlarini magʻlub etib, Tunis tomon yoʻl oladilar. 37 kundan keyin ular Tunisga yetib kelishadi. Mulla Abbos bu yerda Shayx Muhammad Ahmad vafot etganini, Sudanda ocharchilik boʻlayotganini eshitadi. Shuning uchun ular Sudanga borishdan bosh tortadilar. Uch nafar fransuz yigitlari Tunisdan Fransiyaga, Mulla Abbos esa Istanbulga joʻnab ketmoqda. Mulla Abbos sogʻinchiga barham berish uchun tez orada Toshkentga qaytishga ahd qiladi. "Tarjimon" gazetasi Mulla Abbosning "maktublari"ni "Majnunlar yurti", "Istanbul maktublari" nomlari bilan chop etishga va'da bergan boʻlsa-da, hozirgacha bu asarlar haqida ma'lumot olinmagan. Biroq I.Gʻaspiralining "Mulla Abbos Fransevi tasodifi" asari 1908-yilda "Tarjimon"ning alohida sonlarida nashr etilgan boʻlib, Gul bobo Pirning Vengriyaga safari chogʻida Mulla Abbosning shogirdi bilan ustozi oʻrtasidagi uchrashuv va suhbatni aks ettiradi. Asardan ma'lumki, mulla Abbosning shogirdi ustozi bilan 4-sinfda oʻqib yurganida tanishgan. Biroq u mulla Abbosni maktabda oʻqitgani uchun emas, balki "Fransiyadan maktublar"ini oʻqigani uchun ustoz deb biladi. Asardagi asosiy voqealar Vengriyada sodir boʻladi. Mulla Abbos shu mamlakatda shogirdi bilan uchrashadi. Gul bobo tashrifi chogʻida mulla Abbos shogirdiga bu ziyoratgohning tarixi haqida ma'lumot beradi: Gul bobo asli eronlik. Turklar Vengriyaga kelishidan oldin u Vengriyaga sayohat qilgan va u yerda vafot etgan. (Ammo professor Yavuz Oqpinar "Farangiston maktublari"ga sharhida Gul boboni bektoshiy shayxi deb hisoblaydi va bu ziyoratgohni XVI asrda Usmonlilar tomonidan Vengriyada qoldirgan diniy yodgorlik sifatida nazarda tutadi). Venger afsonasiga koʻra, Gul bobo Budin shahrida kasal boʻlib qolgan va shahar aholisi unga xizmat qiladi. Bu vaqtda yosh darvesh paydo boʻladi. U oʻz joniga qasd qilgan Gul boboni koʻmib gʻoyib boʻladi. Shaharliklar koʻz oʻngida sodir boʻlgan bu voqeadan soʻng odamlar uning qabrini ziyoratgohga aylantirdilar. Turklarning Vengriyaga kelishi bilan bu qabr ustiga qabr qurilgan. Turklar Vengriyadan chiqib ketganidan keyin u ziyoratgoh boʻlib qolgan. Asardagi Rashid afandi bilan tanishish, u haqidagi ma'lumotlar ham oʻquvchini qiziqtiradi. Rashid janoblari Sharqdagi siyosiy vaziyat, rus, ingliz, islom va turkiy dunyo

munosabatlaridan yaxshi xabardor turk mutaxassisi sifatida taqdim etiladi. U 75 yoshda boʻlsa-da, 60 yoshli cholga oʻxshaydi. Sharq ijtimoiy-siyosiy va madaniy turmush tarzini yevropaliklarga ingliz tilida yozish orqali yetkazadi. Biroq, uning barcha nutqlarida va qiyoslarida turkiy xurofot bor. Asar oxirida aytganidek: "Turklarni va islom olamini Yevropaga va ayniqsa, inglizlarga tanitishdagi xizmatlarim bilan faxrlanaman. Turklarning dushmanlari meni sevmaydilar, men ham ularni sevmayman". Ana shu muhabbatdan kelib chiqib, u doimo musulmon olamini, uning yetakchi kuchi turk millatini madaniy jihatdan dunyo xalqlari orasida koʻrishni istaydi. Biroq, ayni damda musulmonlarning yevropaliklardan orqada qolayotgani uni hayratda qoldiradi va bu pasayish sababini, eng avvalo, jaholatda koʻradi:

"Musulmonlar qayerda, qanday yashamasin, har jihatdan yevropaliklardan ancha orqada. Buning sababi nimada?...

- Jaholat, janob, jaholat.

Gʻaspiralining oʻz asarini shu yakun bilan yakunlagani uning millatga muhabbatini koʻrsatibgina qoʻymay, turk millatining qoloqligi, taraqqiyoti va taraqqiyotining sabablari haqida oʻquvchida murakkab fikr hosil qiladi. Ismoil Gʻaspiralining bir qahramon ishtirokida turli mamlakatlar, viloyat va shaharlarda kechayotgan voqealarni tasvirlaydigan 5 ta epik romanlar turkumi – "- Fransiyadan maktublar", "Darurrahat musulmonlari", "Sudan maktublari", "Ayollar mamlakati" va "Mulla Abbos Fransevi bilan tasodif" bilan bir qatorda yana ikkita katta hajmdagi asari ("Arslon qiz" va "Kuntugʻdi").

"Arslon qiz" qahramonlik va vatanparvarlik mavzusida yozilgan asardir. Asar mavzusi tarixiy voqealarni aks ettiradi. Chi Ling ismli zolim sarkarda boshchiligida 30 ming xitoy askari va 10 ming qalmoq butparastlarining Sharqiy Turkiston hududidagi Uchturfonni qamal qilishlari va Guljamol ismli mard turk qizi boshchiligida xalqning ularga qarshi kurashi asar mavzusidir. Uchturfon bilan Qashqar oʻrtasidagi aloqani uzgan Chi Ling shaharga taslim boʻlish uchun bir kun muhlat beradi. Aks holda, u barcha odamlarni oʻldirish bilan tahdid qiladi. Tuman qorovuli Alaja bek va Shayx Izzat ota Xitoy maktubini muhokama qilib, taslim boʻlmaslikka qaror qilishsa-da, koʻpchilik amaldorlar taslim boʻlish tarafdori edilar. Biroq parlament qarorini parda ortidan tinglagan Shayx Izzatning qizi Guljamol parlamentga kelib, taslim boʻlish qarorini qabul qilgan amaldorlarga norozilik bildirdi. Hammaning koʻz oʻngida sochini pichoq bilan kesib, Qashqarga borib, ular bilan aloqa oʻrnatishga va'da beradi. Biroq Uchturfonda ham, Qashqarda ham xitoyliklar mahalliy aholidan josuslar sotib olgani uchun shaharni tark etish qiyin edi. Guljamol josuslar ketayotganini bilmasin, otning qadam tovushi eshitilmasin, deb otning oyoqlarini bogʻlab qoʻydi. Guljamol Qashqarga keladi

va maqsadini tushuntirib ulardan yordam soʻraydi. Ammo shahar sudyalari unga yordam berishdan bosh tortadilar. Oradan koʻp oʻtmay uning qiz ekanligi ma'lum boʻldi. Mardligi uchun hamma uni Arslon qiz deb ataydi. Toshtemirbek Qashqar hukmronligidan chetlashtirilgach, Sulaymonbek bilan birgalikda tadbir uyushtirib, yangi shaharni xitoyliklardan ozod qiladilar. Jangda 1000 mard turk halok boʻldi. Shundan soʻng Uchturfon shahrini himoya qilish uchun Qashgʻar askarlarini yuborishga qaror qilindi. Tez orada Guljamol keladi. Oʻz rejasiga koʻra, Xitoy rahbari Chi Ling oʻz qoʻshinlarini Uchturfon qamalidan olib chiqib, Xitoyga qaytdi. Arslon degan sharafli nomga ega Guljamol hatto dushmanni shahardan quvib chiqaradi.

Bu asarda Guljamol siymosida chinakam vatanparvar qiz obrazini koʻramiz. Muallif oʻz yuzida koʻplab qahramonlik fazilatlarini uygʻunlashtira olgan. Birinchidan, u halol turk qizi. Dushman shaharni olsa, birinchi navbatda ayollar kanizak boʻlib, nomuslari oyoq osti qilinishini tushunadi. Guljamol nomussiz, insofsiz yashashdan koʻra vatan uchun "qurbon" boʻlishni afzal koʻradi: "Dushman uchun qoʻlimizga qul boʻlib, tanamizni himoya qilgandan koʻra, jonimizni fido qilib, shon-shuhratga, rohatga erishganimiz ma'qul" degan gʻoya uning e'tiqodini yana bir karra tasdiqlaydi. Guljamol ming yillar davomida turk erkaklari bilan yonma-yon jang qilgan, davlat idoralarida xizmat qilgan turk ayollarining munosib vakili sifatida taqdim etilgan. Uning maqsadi – yurt mustaqilligi, xalq baxti. U vatanini hayotidan, muhabbatidan ustun qoʻyadi. Shu bois, mamlakat qiyinchilikka duchor boʻlganda, hayotining eng xavfli daqiqasini ham hisobga olmasdan, chora koʻrishga qaror qiladi. Guljamol ogoh sarkarda obrazi sifatida ham yodda qolgan. Uning Qashgʻar, Yangishahar, Uchturfonda qoʻshinlarni toʻplash va jangovar taktikalarni amalga oshirish borasidagi chora-tadbirlari fikrni tasdiqlash uchun asos boʻladi. Muallif bu asarida vatanning muqaddasligi kimligidan qat'i nazar, barcha fuqarolar frontda soʻnggi tomchi qonigacha oʻzini himoya qilishga, gʻayrat koʻrsatishga tayyor ekanligini ta'kidlaydi. Xorijiy davlatlarning mustamlakachilik harakatlarini tanqid qiladi. "Kuntugʻdi" avtobiografik romani I.Gʻaspirali hayoti va ijodining ayrim qirralarini aks ettirishi bilan ahamiyatlidir. Roman 1905-yil "Tarjimon" gazetasining 4-sonida, 1906-yil 3-sonida bosilgan. Biroq yozuvchi romanni oxiriga yetkaza olmadi. Asar qahramoni yosh qrimlik Doniyorbekdir. I.Gʻaspirali aslida Doniyor bekning prototipidir. I.Gʻaspirali hamisha el-yurt ravnaqini tilab yurgani, butun borligʻini shu yoʻl bilan shamdek eritgani ma'lum. U oʻzi tugʻilib oʻsgan Qrimni kezib, xalqning urf-odatlari, turmush tarzi va turmush tarzini oʻrgandi va sayohatlar natijasida xalq jaholat zulmatida koʻr boʻlib qolganini koʻrdi, yechim izladi. Biz buni Doniyor suratida koʻramiz. Doniyor koʻrfazida millat muhabbati baland. Biroq, "millatning

ahvolidan xabardor boʻlmaguncha, xalqqa xizmat qilish mumkin emas” deb tushunadi va shuning uchun ham millat haqidagi bilimini oshirishga qaror qiladi. Ayni paytda Doniyorbekning toʻy, majlis, ziyofat, madrasa boʻlimlarida qatnashib “amaliy saboq” olganiga guvoh boʻlamiz. Asar davomida Doniyor milliy shahid rolini oʻynaydi. U qishloqdan viloyat markaziga koʻchib oʻtib, xalqqa yordam berish maqsadida advokat boʻldi. Tez orada xalq vakili sifatida mashhur boʻldi. Biroq, bu shon-sharaf uni tinchlantirmaydi. Xalqning qoloqligi uni xavotirga solib: “Xalq uxlab yotganda nima qilsin, kasalni qanday uygʻotsin, yaradorni qanday davolasin, sehrlangan boʻlsa, sehrni qanday sindirsin, qanday qilib u jonini va tanasini harakatga keltirishi kerakmi?” Koʻrinib turibdiki, “nima qilish kerak?” Doniyor savollarga toʻlib-toshgan boʻlsa-da, yechimi mushkul ekanini tushunadi, lekin millat muhabbati unga kuch va umid bagʻishlaydi. Shu bilan birga, yozuvchi Doniyorning millat muhabbatini birdan-bir sabab deb hisoblamaydi: “Doniyorning umidiga yana bir sabab bor edi. Musulmonlar uni eskirgan xalq, hatto oʻlik xalq deb atashga odatlangan boʻlsalar ham, bu xalqning tirik ekanligiga ishongan emas, balki chuqur uyqudadir. Shu sababdan Doniyor xalq uchun ishlashdan qoʻrqmaydi. Millat oʻlmagan boʻlsa, uyquda boʻlsa uygʻonish mumkinligini tushunadi. Uygʻonsa koʻtariladi, koʻtarilsa boshqa xalqlar kabi olgʻa boradi. Bu jihatdan asar uning gʻoyasini shakllantiradi. Umuman, ma’rifiy gʻoyalarni targʻib qilish, ulugʻlash nuqtai nazaridan “Toyosh” romani I.Gʻaspirali ijodida muhim oʻrin tutadi. Albatta, bu bejiz emas. Taniqli adabiyotshunos olim, I.Gʻaspirali ijodining koʻzga koʻringan tadqiqotchisi prof. Xayrulla Mammadov bu holatni quyidagicha baholaydi: “U (Ismoil Gʻaspirali-EQ) zamon oʻzgargan, oʻrta asrlarda moda boʻlgan bosqin va istilolar davri tugagan deb hisoblardi. Zamonaviy sharoitda xalqning buyuk shon-shuhratini endi ma’rifat orqali tiklash mumkin. ”1 I. Gʻaspiralining “Ivan va Sulaymon” qissasida taraqqiyot va taraqqiyot bevosita ma’rifiy gʻoyalar bilan bogʻliq. Gʻoya bir mahallada yashaydigan, yoshi bir, qobiliyatli ikki oʻgʻil bola bolaning hayoti fonida taqdim etiladi. Muallif bu oʻxshashliklardagi farqlarni koʻzdan qochirmaydi. Fikr ana shu farq asosida tushuntiriladi. Ikki mahalla farzandi Ivan va Sulaymon sakkiz yoshida maktabga boradi. Ivan rus, Sulaymon esa musulmon maktabida oʻqiydi. Toʻrt yil 1 X.Mammadov. Ozarbayjon adabiyoti “Tarjimon”, “Adabiyot gazetasi”, 2000-yil 17-noyabr. Oʻqigandan soʻng, Ivan oʻqish va yozishni, arifmetikani oʻrganadi va Bibliyani tushunadi. Sulaymon alifboda bir yil va Qur’onni yana uch marta tugatgandan keyin uch yil oʻtib maktabdan haydaldi. Ammo u oʻqish va yozishni bilmaydi. Monsieur Bardot ismli savdogar Misrdan keladi. U ikkala bolani ham Misrga oʻqishga yubormoqchi. Ivanning onasi Mariya oʻgʻlining maktabga borishiga ruxsat bergan boʻlsa-da, Sulaymonning onasi Halima rozi

boʻlmadi. Ivan qoʻshiq aytish uchun ketadi. Sulaymon kunini mahallada qahva sotishdan boshlaydi. Daromad yoʻqligi uchun onasi ochlikdan oʻldi. Sulaymon onasi vafotidan keyin turmushga qurgan boʻlsa-da, oilasini boqish uchun qiynalib, hali ham moddiy jihatdan qiynalib yuradi. Ivan oʻqimishli tadbirkor boʻlib, onasiga vaqti-vaqti bilan pul joʻnatib turardi. Bir kuni Ivan oʻz shahriga keladi va Sulaymonning ahvolini koʻrib, uni Misrga olib ketmoqchi boʻldi. Biroq, unning xotini va qarindoshlari bunga toʻsqinlik qilishdi. Ivan doʻstiga pul berdi va uni afsus bilan tark etdi. Muallif Sulaymonning ahvolini aqidaparast musulmon qarashlari va mullaxonlik ta'lim tizimi bilan bevosita bogʻlaydi. Chunki Sulaymon ham Ivanga oʻxshab odobli, aqlli, bilimga qiziquvchi, mehnatsevar. Biroq, Ivandan farqli oʻlaroq, Sulaymon hech qanday yozuvni oʻrgata olmaydigan mahalla maktabini bitirgan. Muallif buni Sulaymon hayotining keyingi davrining qiyinligi bilan izohlaydi. Garchi u buni sabab deb hisoblamasa-da, janob Bordoning kelishi bilan u hayotini yaxshi tomonga oʻzgartirish imkoniyati uchun joy qoldiradi. Aytganimizdek, atrof-muhitning nodonligi va qarashlari bu imkoniyatga soya soladi. Chunki, muallifning fikricha, musulmon muhiti ta'lim va maktabdan qanchalik uzoq boʻlsa, odamlar jaholat zulmatida hayotdan koʻr, taraqqiyotdan yiroq boʻladi. I.Gʻaspirali jaholatga chek qoʻyadigan yagona narsa maorif va maktab deb biladi. U har bir insonning, har bir xalqning kelajagini yuksak ma'rifatda koʻrdi.

I. Gʻaspiralining badiiy-publitsistik ijodida ayolga munosabat muammo sifatida alohida va muhim oʻrin tutadi. Uning "...Dunyodagi insoniyatning yarmi ayollar boʻlsa-da, hayot, rohat, baxt va saodat nuqtai nazaridan ayolning naqadar muhim ahamiyatga ega ekanligi koʻrinib turibdi" 1 – deya muammoning dolzarbligiga e'tibor qaratgan.1 I.Qaspirali. Tanlangan asarlar, II jild, Istanbul, 2008, 287-bet.

1903-yilda "Tarjimon" gazetasida chop etilgan "Ayollar" sarlavhali maqolasida xotin-qizlarning vazifalari, Sharq va Gʻarb ayollarini qiyoslash, xotin-qizlar huquqlari kabi ogʻriqli masalalar koʻtariladi. U mavzu yuzasidan fikrlarini bildirib, eng muhim masalalar tahliliga oʻrin ajratdi. Gʻaspiralining fikricha, agar ayol bola tugʻsa, uning bagʻrida oʻstirsa, emizsa, bu odamlar u orqali til oʻrganib, odobli boʻlib qoladi. Nima uchun uning huquqlari poymol qilinishi kerak, jamiyatdagi huquqlari past boʻlishi kerak. Binobarin, 14 million rus musulmonlari va umuman musulmon olamida istiqomat qilayotgan ayollarning jasorati, ma'rifati yuksak boʻlishiga qaramay, ularning bugungi kundagi ijtimoiy faoliyati, ijtimoiy huquqlari Gʻaspiralini xavotirga solmasligi mumkin emas edi. "Ilm har bir erkakka zarur boʻlganidek, har bir ayolga ham shunchalik kerak" degan. Daho xotin-qizlarning birinchi navbatda bilim olishi muhimligini ta'kidlab, jamiyatni shakllantirish, tarbiyalashda bilimli ayollarning

oʻrni va rolini yuksak baholadi. Chunki, I.Gʻaspiralining fikricha, ta'lim va tarbiyasiz ayol oʻzi uchun muhim boʻlgan uchta vazifani – ayollik, onalik va doʻstlikni bajara olmaydi, natijada ular savodsiz qoladi, dunyo va inson hayoti barbod boʻladi. Qizigʻi shundaki, I.Gʻaspirali ayollarning uch mas'uliyati haqida gapirar ekan, erkaklarda ham uchta mas'uliyat (qarilik, otalik, refleks) borligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, otaning ham, onaning ham mas'uliyati bir boʻlsa, jamiyatdagi huquqlari ham bir xil boʻlishi kerak. Ular birgalikda bolalarni tarbiyalashadi. Bunda ayol va erkak tanaga aylanib, ikkitasi inson, ikkitasi bino, biri uy boʻlib, ikkalasining foyda va zarari, quvonchu qaygʻusi birlashtiradi. Ishlash, ovqatlanish va yashash bir xil. " [23]

Ismoil Gʻaspiralining roman va hikoyalarida xotin-qizlar muammosi badiiy yondashuvda yechilgan boʻlsa, uning publitsistikasi bu masalaga ilmiy-falsafiy va ijtimoiy-siyosiy munosabatni bildiradi. Biroq har ikki holatda ham buyuk shaxsning tashvishlari ifodalanadi, uning ruhida hukmron milliy tuygʻularning namoyon boʻlishi oʻziga xos tarzda e'tiborni tortadi.

I. Gʻaspirali xotin-qizlar muammosi mazmunida muhimroq va ahamiyatli jihatlarga e'tibor qaratadi. Albatta, I.Gʻaspiralining bu tezisi bir necha nuqtai nazardan muhim. Avvalo, biz XIX asrda ayollar va erkaklar nisbatining dunyoqarashi bilan tanishamiz. Biroq, taniqli adibning dunyodagi erkaklar va ayollarning teng sonini taqdim etishdan maqsadi boshqacha edi. Uning ta'kidlashicha, ayollar va erkaklar son jihatidan teng boʻlishiga qaramay, jamiyat shakllanishida ayollarning oʻrni ustundir. I.Gʻaspirali ana shunday yondashuv bilan xotin-qizlarning inson tarbiyasi va shakllanishidagi oʻrni darajasini belgilab, biror shahar va viloyat ayollari johil boʻlsa, oʻsha shahar va viloyat aholisining yarmidan koʻpi bilimsiz boʻladi, degan xulosaga keladi. Binobarin, muallifning "ikki oʻgʻil tarbiyalagandan koʻra qiz tarbiyasi afzal" degan xulosasi. Ayollarning ta'limdagi rolining muhimligining koʻrsatkichiga aylanadi. Muallifning xotin-qizlar haqidagi fikr va qarashlari ijtimoiy-siyosiy hayotimizning alohida bosqichi sifatida e'tiborni tortadi. Aslida, bu harakatni I.Gʻaspiralining Sharqda ayollar huquqlariga qarshi koʻrsatgan noroziligi sifatida baholash kerak. Ya'ni, erkak va ayolning soni teng boʻlsa-yu, lekin jamiyat shakllanishida ayollar erkaklardan oldinda boʻla olsa, ijtimoiy yukning katta qismi ularning yelkasida boʻlsa, nega ayol qulligi ustun boʻlishi kerak? Qizigʻi shundaki, I.Gʻaspirali ayol erkinligini oʻz huquqi deb biladi. Lekin shu bilan birga, u erkin hayotni oʻz huquqi sifatida koʻrsatadi va buning uchun kurashishni oʻz burchi deb biladi. U barcha ayollarni "biz ayolmiz, jamiyatda qanday rol oʻynay olamiz?" de-

[23]G.aspirali. Tanlangan asarlar, II jild, Istanbul, 2008, 290-bet.)

gan fikrdan uzoq boʻlishga chaqirdi. “Biz ayollarmiz”, “Bizda ish va ahamiyat yoʻq”, deb xato qilmang.

Siz dunyoning yarmi va mening yarmim ekansiz, siz boshqa odamlardan ancha ustunsiz.”[24] I.Gʻaspirali ayolga oddiy odam emas, balki insoniyatga katta shuhrat, hurmat-ehtirom olib kelgan pedagog sifatida qaraydi. Bu gʻoya uning koʻpgina badiiy asarlarida hukmronlik qiladi. “Farangiston maktublari”, “Darurrahat” asarlarini yozgan.[25]

I. Gʻaspirali” Sudan maktublari ”,” Ayollar mamlakati ”,” Arslon qiz ” romanlari, “Ivan va Sulaymon ”,“Hojining hikmati ”,“Ikki imom” va asarlar muallifidir. U oʻz hikoyalarida qator jihatlar bilan bir qatorda, musulmon muhiti sharoitida ayollar masalasiga ham toʻxtalib oʻtgan. Avvalo, qayd etilgan asarlarda ayollarga munosabat, ularning jamiyatdagi oʻrni I.Gʻaspiralining doimiy tafakkuridagi masalalarda oʻz ifodasini topdi. Muallif Jozefina, Margarita (“Farangiston maktublari”) va (“Darurrahat musulmonlari”), Malika (“Ayollar mamlakati”), Guljamol (“Arslon qiz”), Sulaymonning onasi (“Ivan va Sulaymon”) asarlarida vaziyatni tahlil qildi. Sharq ayollarining “Ikki imom” asaridagi ayol obrazlari timsolida ularning dunyoqarashini, voqea-hodisalarga boʻlgan qarashlarini tavsiflab bera oldi, xalq taraqqiyoti yoʻllarini tushuntira oldi. Ma’lumki, “Farangiston maktublari”ning bosh qahramoni toshkentlik mulla Abbosdir. Uning vatanidan Fransiyaga, u yerdan Ispaniyaga kelib, oʻz hikoyalarini aytib bergani asar mazmunini tashkil etadi. Bu obraz oldida muallif gʻoyalarini turli odamlar bilan uchratib, turli mamlakatlarga olib borib, turk-islom jamiyatiga xos xususiyatlarni toʻgʻridan-toʻgʻri yoki Gʻarb bilan qiyoslab yetkazadi. Asarda mulla Abbosning Yusuf va Farangning qizi Margarita bilan munosabatlari, ular bilan boʻlgan suhbatlari boshqa masalalar qatorida xotin-qizlar masalasini koʻtarishda muhim oʻrin tutadi. Mulla Abbosning Yusuf bilan Odessadagi ilk tanishuvi Yevropani koʻrmasdan, yevropalik taassurotlarini kengaytirishga xizmat qildi. Shu tariqa yozuvchi qahramonning sharq-gʻarb qiyoslash taassurotini kengaytiradi. Albatta, bu jarayonlarda e’tiborni tortadigan masalalardan biri bu ayollar muammosidir. Qizigʻi shundaki, yozuvchi Mulla Abbos gʻarb ayollarining ikki jihatiga e’tibor qaratadi. Birinchisi, Gʻarb ayollarining jamiyatda oʻzini tutishi erkinligi, ikkinchisi, Gʻarb ayollarining savodliligi. Yusuf va Margarita mulla Abboslar nazarida sharq ayoli muqobil emas. Har ikki ayolning dunyoqarashi, u yoki bu masalaga faol munosabati, mulla Abbos fikricha, Sharqdan farqli ravishda yangi dunyoqarashli ayolning paydo boʻlishiga olib keldi. Ilm-ma’rifatni quyosh nuri deb bilgan I.Gʻaspirali gʻarb ayolining turli qiyofasini uning savodxonligi bilan

[24] I.G.aspirali. Tanlangan asarlar, II jild, Istanbul, 2008, 287-bet.
[25] O’sha manba. 288-bet.

bog‘laydi. Muallif xotin-qizlar bilan bog‘liq ko‘plab masalalarga jamiyat hayotidagi muammolar nuqtai nazaridan oydinlik kiritsa-da, oilada, ro‘zg‘orda ayollarning ta’sirini e’tibordan chetda qoldirmaydi. Jumladan, Mulla Abbos “Fransiya maktublari” asarida Jozefina bilan turmush qurgandan so‘ng oddiy choy dasturxonida er va xotin o‘rtasidagi “erkin sheriklik”ni tasvirlaydi. Yusuf choy va shirinliklar qo‘ydi, men ularni sotib oldim. Frank, qoida tariqasida, erkaklar ayollarga yordam berishlari va ularga xizmat qilishlari xushmuomala edi. Nishlemeli, Frankning qizi uni olgandan keyin qandaydir zararsiz odatlarga aylanishi kerak. ”1 “Tinchlik musulmonlari” romanida muallif Margarita timsolida ayolga o‘rnak bo‘ladigan ko‘plab masalalarni muhokama qiladi. Asosan, bu obrazning ilm-fanga, ta’limga qiziqishi, jamiyatdagi o‘rnini ilmiy asosda tartibga sola olishi I.G‘aspiralining ma’rifiy uchrashuvlari targ‘iboti sifatida tavsiflanishi mumkin. Ulug‘ adib dunyo kezib, xalqlar ahvoli bilan yaqindan tanishar ekan, turk-musulmon xalqlarining, qolaversa, turmush o‘rtoqlarining ham kelajak baxti maorif va ilm-fanda, degan qat’iy xulosaga keladi. Ya’ni, Yusuf va Margaritaning yaxshi fazilatlarini Sharq musulmon olamiga o‘girib, sharq ayollarining jamiyatdagi o‘rni, ularning huquqlari qanday, jamiyat oldida qanday mas’uliyat bo‘lishini ifoda etib, odamlarning ko‘zini ochadi. Bu uslubning badiiy ifodasi “Sudan maktublari” romanida ham uchraydi. Asarda XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Sharq imperializmining bosqinchiligi, Sharqda milliy-ozodlik harakatining kuchayishi, xalqlarning o‘z taqdirini o‘zi belgilash uchun kurashi va boshqa masalalar o‘z aksini topgan. Biroq I.G‘aspirali barcha masalalarning markazida ta’lim va tarbiyani tutganligi sababli “Sudan maktublari” asarida U o‘z idealiga mos ravishda maorif va madaniyat masalalariga ham to‘xtalib, mulla Abbos qarashlari misolida fikrlarini bildiradi. Shubhasiz, I.G‘aspirali ayolga bo‘lgan munosabat, ularning jamiyatdagi o‘rni haqida doim fikr yuritgan. Chunki u yashagan musulmon muhiti va a’zosi bo‘lgan jamiyat ayolga islom ta’limotlari doirasida qarashni talab qilgan. I.G‘aspirali o‘zining “Sudan maktublari” asarida islomiy mamlakatlar ayollarini Yevropa ayollari bilan solishtirib, farqlarni sanab o‘tadi va ayollarni jamiyatdagi yetakchi shaxs sifatida ko‘rishni istaydi: “Garchi islom va frank ayollari maqom va tarbiya jihatidan juda farq qiladi. Franklarning huquqi inkor etilmaydi, bolaga qarash, uni tarbiyalash va unga katta darajada munosabatda bo‘lish ayolning mahoratidir. Agar ular odobli va pokiza bo‘lishsa, ular dunyodagi birinchi ayollar bo‘lar edi. Agar Frenk mahorati va islom adabiyoti birlashsa, go‘zalroq bo‘lardi.”[26] Muallif ijtimoiy faoliyat sohasidagi ana shunday tafovutlarga ham to‘xtalib, sharq ayollarining harakatsizligini muhit konteksti bilan

[26]I.G.aspirali. Tanlangan asarlar, I jild, Istanbul, 2005, 278-bet.

bog‘laydi: Frankning qizi otasining o‘rnini egallaydi va biznesni davom ettiradi.[27] Umuman, Sharq va G‘arb kontekstida I.G‘aspiralining uchrashuvlarida ayollarga nisbatan qiyosiy yondashuv muhim o‘rin tutadi.Aytish joizki, u 1903-yilda yozgan “Ayollar” maqolasida ana shunday qiyoslarni keng keltirib, qimmatli tahlillari bilan mohiyatni ochib bera olgan. I.G‘aspiralining sharq ahli sifatida dunyo quyoshi chiqishiga muhabbati cheksiz edi. U Sharq dunyoning eng qadimiy o‘lkalari va madaniy markazlaridan biri ekanligini ta’kidlab, maqtandi: “Xitoy, Hindiston, Bobil, qadimgi Eron dunyoning eng qadimgi sivilizatsiyasi hisoblanadi. Ularning fikricha, Yevropa jamiyati va davlatlari juda yosh va yangi. Yevropadagi eng qadimgi hukumat ming yillik, Xitoy esa to‘rt yoshli delegatsiyadir.”[28] Biroq uning Sharq-G‘arbdan ko‘ra G‘arbni afzal ko‘rishi G‘arb tashviqotiga xizmat qilmadi. Shunday qilib, ulug‘ adib Sharq jamiyatining G‘arbdan qoloqligi bilan solishtirganda o‘z tashvishini, qoloqlikning sabablari va vaziyatdan chiqish yo‘llarini ko‘rsatmoqchi edi. I.G‘aspirali G‘arbning ayollarga nisbatan Sharqdan ustunligini, Yevropa davlati va madaniyati tarixi yosh bo‘lishiga qaramay, u ayollarga munosabatda Sharqdan ham ilg‘or ekanini ta’kidladi. “Xitoy, Hindiston va qadimgi Eron sivilizatsiyalari va urf-odatlari ayollarni juda past darajaga tushirdi va ularni insoniylikdan mahrum qildi. Erga berilgan huquq va imtiyozlarning o‘ndan bir qismi ayollarga berilmagan, – dedi I.G‘aspirali o‘zining aniq mulohazalari va e’tirozlarini yashirmay. Sharq ayolining qoloqligidan nihoyatda xavotirda bo‘lgan I.G‘aspirali bu qoloqlik sababini dinga bog‘layotganlarga e’tiroz bildiradi. Uning fikricha, sharq ayolining qoloqligini Yevropa ayollari bilan bog‘lash noo‘rin. Garchi bu qarash G‘arb nazarida islom va islom diniga bevosita bog‘liq bo‘lsa-da, I.G‘aspirali sharq va g‘arb ayollari o‘rtasidagi farq sababini haqli ravishda boshqa omillar bilan bog‘laydi: qolganlarini islom diniga bog‘laydi. Yevropaliklar katta xatoga yo‘l qo‘yishmoqda. Chunki “musulmon” bilan osiyolik ayollar o‘rtasida tog‘lar qanchalar farqi bor. Qadimgi davrlarda G‘arbda, Yevropada ma’lum darajada Osiyoda, ya’ni Xitoy, Hindiston va Eronda yashagan… Lekin bir necha Asrlardan buyon Yevropa qit’asining hamma joyida ma’rifat va sivilizatsiya taraqqiy etib, insoniyat bu borada ravnaq topdi, ayollarning mavqeyi, huquqlari kengaydi. Go‘yo hurmat, qiziqish kuchaygandek.”[29] Iqtibosdan ko‘rinib turibdiki, I.G‘aspirali Sharq ayollarining qoloqligi va qonunsizligining islom diniga hech qanday aloqasi yo‘qligini to‘g‘ri ta’kidlab, G‘arb ayollarining taraqqiyotini shu bilan bog‘laydi. Muallif sharq ayolini ikki guruhga ajratar ekan, qonunsiz, johil “osiyolik ayol”ni “musulmon ayol” bilan qiyoslab, ular orasida tog‘lar qa-

[27] I.G.aspirali. Tanlangan asarlar, I jild, Istanbul, 2005, 279-bet.
[28] O’sha manba. 297-295-bet.
[29] I.G.aspirali. Tanlangan asarlar, II jild, Istanbul, 2008, 295-296-bet

nchalar farqi borligini ta'kidlaydi. Unga koʻra, islomdan oldin ayollar erkaklarning mulki va "zavq quroli" boʻlgan, islom dini qabul qilingandan keyin esa "dindor ayollarni erkaklardek Allohning qullari ekanligini e'lon qilgan va e'lon qilgan va bunday inson huquqlarini oʻrnatgan va himoya qilgan. "I.Gʻaspirali islomdagi tenglik chizigʻini nafaqat himoya qilgan, balki targʻib qilgan. Oʻsha sharq musulmon ayoli erkaklar bilan teng ibodat qilish, haj qilish, turmush qurish, birovga majburlab berilmaslik, mulkka egalik qilish va hokazolardan tortib ta'lim olish huquqiga ega edi. Bundan tashqari inson huquqlarining mavjudligini islom huquqining amal qilishi deb hisoblaydi. Bir paytlar islom dinida qizlarni tugʻilganda tiriklayin koʻmish man etilganini ta'kidlagan I.Gʻaspirali. Shuningdek, shariat va davlat qonunchiligida ayollarga jismoniy va ma'naviy azob-uqubatlar keltirganlarning jazolanishi din ta'siri sifatida tavsiflab, ayollarga oid qiziq bir fikrga toʻxtalib oʻtadi. Ayollarga maqomiga koʻra berilgan imtiyozlarni yuksak baholagan yozuvchi homilador ayollarning qator jazolardan, jumladan, qotillikdan ozod etilishini yuksak baholaydi va buni diniy imtiyoz deb biladi. I.Gʻaspiralining hikoyasida ham diqqat markazida. Muallif "Ivan va Sulaymon" qissasida Sulaymonning qaygʻuli, mashaqqatli hayoti sababini onasi Halimaning munosabati, qarashlari bilan bogʻlaydi. Muallif fikricha, Halima ilmli boʻlganida, oʻgʻlining oʻqishiga toʻsqinlik qilmagan boʻlardi, Sulaymon esa oʻqishni davom ettirib, ziyoli yigit sifatida hayotda munosib oʻrin egallagan boʻlardi. I.Gʻaspirali Sulaymondan farqli oʻlaroq, oʻzi bilan tengdosh boʻlgan Ivanni misol qilib keltiradi va Ivanning barcha muvaffaqiyatlari sababini onasining oʻgʻli Mariyani tarbiyalashga e'tibor qaratganida koʻradi. Muallif haq ma'rifat va maktabni jaholatga chek qoʻyadigan yagona omil deb biladi. U har bir insonning, har bir xalqning kelajagini yuksak ma'rifatda koʻrdi, bu ishda xotin-qizlarning oʻrnini yuqori baholadi. "Hojining zukkoligi va "Ikki imom" qissalarida qoʻyilgan muammo bevosita yuqoridagi fikrlarni isbotlaydi. Hojining zukkoligi haqidagi hikoya uch aka-uka haqida hikoya qilsa-da, uning zamirida ta'lim masalalarini ilgari surish asosiy oʻrin tutadi. Uch aka-uka Jalol, Sobit va Jamil Muslim vafotidan keyin oʻzlariga qolgan boyliklarning soʻzsiz egalari sifatida hayotlarini davom ettiradilar. Katta akasi Jalol hajga boradi va sakkiz yillik yoʻldan keyin qaytib keladi. Ukalarining oldiga kelib, aka-uka turmush qurganini, biri olti, ikkinchisi besh yoshda oʻgʻilli boʻlganini koʻrib, xursand boʻlib, bolalarni erkalab, tiz choʻkdi. Bolalar kiyimlari ozoda, qoʻllari va yuzlari toza, tirnoqlari olingan edi. Kelinlarni koʻrmagan, ular haqida hech qanday ma'lumot olmagan boʻlsa-da, bu kelinlarning ma'naviy-axloqiy va madaniyati yuksak ekanini, ayniqsa, yaxshi ona ekanini ta'kidladi. Gʻaspiralining fikricha, insonning shakllanishida ona gʻamxoʻrligi, tarbiyasi asosiy asos hisoblanadi. Bu poy-

devor nafaqat shaxs, balki jamiyat uchun ham muhim ahamiyatga ega.

"Ikki imom"da qoʻyilgan muammo jamiyat miqyosida hal etiladi. Kitobda muallif Xitoyda Gansu va Sinanko nomli musulmon provinsiyalari mavjudligi haqida gapiradi. Keyin har ikki viloyat imomlari haqida chegara boʻlib, bu chegaraning oʻziga xosligi shundaki, u bir dindagi ikki imom oʻrtasidagi tafovutni aks ettiradi. Sinanko imom-xatibi ba'zi zaif masalalarni aytib, ayollarning bilim olishiga qiziqmay, johil qolishiga sabab boʻldi"[30]. Koʻrinib turibdiki, muallif ikki shaxsning faoliyati va qiziqishlari doirasidagi dunyoqarash va qarashlardagi tub farqlarni ochib beradi va shu farqlar asosida fikrni ifodalay oladi. Asar mazmunidan koʻrinib turibdiki, xitoylik choʻpon choʻchqalar podasini boshqarayotganda choʻchqalardan biri ajralib chiqib, masjid hovlisiga kirib ketgan. Masjid qorovuli choʻchqani hovlidan olib chiqish uchun tosh otadi va tosh choʻchqaning qulogʻiga tegadi va choʻchqa oʻziga xos ovoz chiqara boshlaydi. Buni koʻrgan xitoylik choʻpon qoʻriqchiga hujum qiladi. Shovqindan musulmonlar va xitoylar toʻplanadi. Jangda musulmonlar xitoylarni urib, oʻzlari hukumat tuzadilar. Buni eshitgan Xitoy hukmdori qoʻshin yigʻib, har ikki musulmon viloyatining erkaklarini oʻldiradi.

Asirga olingan musulmonlar uzoq vaqt Xitoy ta'sirida yashashga majbur. Ayollari savodsiz Sinanko ayollari begona ta'sirlar ta'sirida dinini yoʻqotadi. Gansu xotin-qizlari yangi avlodni milliy, ma'naviy va diniy inqirozga duchor boʻlishining oldini olishda davom etmoqda. Bu mantiq ayolning jamiyatdagi oʻrni yuksakligini yana bir bor isbotlaydi va asarning soʻnggi jumlasi ijodkor tomonidan tasdiqlangan haqiqatning oʻziga xos ifodasiga aylanadi: "Onaga ilm, bilim, mahorat kerak emas, deb kim ayta oladi?". I.Gʻaspirali xotin-qizlarni asosan tarbiyachi deb hisoblasada, ularning ijtimoiy-siyosiy hayotdagi oʻrnini kamaytirmaydi, aksincha, jamiyat taraqqiyoti va boshqaruvida xotin-qizlar doimo zarur ekanligini ta'kidlaydi. "Buyuk ayollar" maqolasida yozuvchi-publitsist "lekin tarixda, siyosatda, ilm-fan va adabiyotda nom qozongan ayollar yoʻq", degan edi. Ular orasida Bobil qiroli Semiramida, Misr qiroli Kleopatra, Angliya qirolichasi Yelizaveta, Viktoriya, Avstriya qirolichasi Mariya Tereza, Rossiya qirolichasi Yelizaveta va Yekaterina, islomni ilk bor qabul qilgan Xadicha xonim va boshqalar bor. Masalan, Bobil hukmdori Semiramidani butun Eron, Sirdaryo, Turkiston, Afgʻoniston kabi joylarga joʻnatgan. Natijada u yerlarni zabt etgan va buyuk davlat yaratgan ayol hukmdor, Misr hukmdori Kleopatra bosqinchi rimliklarning tirik asiri boʻlmaslik uchun oʻz joniga qasd qilgan sharaf namunasi boʻlsa, rus imperatori Yekaterina II Rossiya davlati chegaralarini kengaytirgan, mamlakatni obod qilgan mard davlat rahbari edi. Muallif ularni tajribasi jihatidan erkaklar bilan teng baholaydi. I.Gʻaspirali ayollarning qobili-

[30] I.G.aspirali, Tanlangan asarlar, II jild, Istanbul, 2008, 303-bet.

yatlari haqida gap ketganda, ba'zi hollarda ular erkaklardan iste'dodliroq deydi. Buning yaqqol misolini adibning "Arslon qiz" romani qahramoni Guljamol siymosida koʻramiz. Qahramonlik, vatanparvarlik haqidagi bu asarida yozuvchi Guljamol timsolida turk ayoli tipini tanishtirib, uning sha'nini yuksaltiradi. Umuman, Gʻaspirali biz ojiz jins vakillari deb ataydigan ayollarni insoniyat jamiyatining ham buyuk kuchi, poydevori deb bilgan.

Gʻaspiralining badiiy ijodi bilan publitsistikasi oʻrtasida ma'lum bir oʻxshashlik bor. Uning publitsistikasida mavzular doirasi ancha keng. Rossiya musulmonlarining modernizatsiya muammolari, umumiy til gʻoyasi, Rossiya va Yevropa bilan bogʻliq masalalar I.Gʻaspirali publitsistikasining asosiy mavzularidir. Toʻgʻri, uning publitsistik ijodida adabiyot va san'at masalalari salmoqli oʻrin tutadi. Biroq oʻzi mansub boʻlgan millat muammolariga ijtimoiy-siyosiy nuqtai nazardan yondashish, ularni hal etish yoʻllarini koʻrsatishga qiziqishi katta e'tiborni tortadi. Avvalo, yozuvchi-publitsist, oʻz millatini anglagan, unga baxt-saodat tilagan yetuk jamoat arbobi edi. Binobarin, asrlar davomida Rossiya ta'sirida boʻlgan turklarning (Ryazan, Qozon, Astraxan, Sibir, Janubiy Kavkaz, Oʻrta Osiyo va h.k.) turklarning assimilyatsiya qilinmasligi va taraqqiyoti uni hamisha yozuvchi sifatida fikrlashga majbur qilgan. "Bogʻchasaroydan maktublar" (1881), "Rossiya musulmonlari" (1881), "Rossiya-Sharqiy kelishuv" (1896), "Rossiyaning islom siyosati" (1910), "Ayollar" (1903), "Zamonamiz masalalari". (1906), "Musulmonlar qurultoyi" (1909) va boshqalar mulohazaga chorlovchi asarlar sirasiga kiradi. U asarlarida oʻzi mansub boʻlgan millatning buguni va kelajagi haqida izlanishlar olib borgan va bu natijalarni asosan "Tarjimon" gazetasi orqali oʻquvchilarga yetkazgan. I.Gaspiral 1881-yil 1-iyunda yozgan "Rossiya musulmonlari" yoki "Rossiyadagi ahli islom" nomli publitsistik asaridagi sharhida oʻz maqsadini quyidagicha izohlaydi: agar bu masalalar oʻrganilmasa, nima boʻlishini muhokama qilish va boshlash qiyin boʻlgan ijtimoiy hayotiy uslub, dahshatli jaholat, qashshoqlik, inertsiya girdobidan qochish madaniy taraqqiyotni muhim shart sifatida koʻrsatadi.[31] Toʻgʻri, I.Gʻaspirali rus hukumatida hukmron rus millati bilan bir zaminda musulmonlar qanday yashab, qanday muomala qilgani, uning oʻrniga turklar ularga qanday munosabatda boʻlganligini bilmas edi. Shuning uchun oʻziga ijtimoiy-siyosiy savollar beradi va ularga javob berishga harakat qiladi. U bunday fundamental masalalarning paydo boʻlishini Rossiyada yashayotgan turklarning madaniy, ma'naviy, milliy va ijtimoiy muammolarini hal eta oladigan siyosat dasturining yoʻqligi bilan izohladi: "Rossiya musulmonlari orasida sivilizatsiyani yoyish yuksak gʻoyadan ilhomlangan va aniq belgilangan siyosatning yoʻqligi bu-

[31] I.G.aspirali, Tanlangan asarlar, II jild, Istanbul, 2008, bet. 77

gungi kungacha davom etmoqda. Bu bizning rus musulmonlari uchun ham, mamlakatimiz uchun ham juda koʻp ayanchli oqibatlarga olib keldi ". Qizigʻi shundaki, I.Gʻaspirali bundan 500 yil avval ruslarning gʻalabasi bilan yakunlangan Kulikova jangidan soʻng turkiy oʻlkalarning birin-ketin Rossiya tarkibiga harbiy yoʻl bilan kiritilganini tasdiqlaydi va buning koʻplab oqibatlari haqida gapiradi". Biroq Turkiy yurtlarning harbiy yoʻli Rossiyaga qoʻshilish uchun keskin norozilik, murosasizlik ekanligi bilan javob beradi. Qizigʻi shundaki, u ruslar va musulmonlar oʻrtasidagi munosabatlarni buzishga xizmat qilayotgan yevropalik siyosatchilarning mafkurasiga qarshi chiqadi. Gʻaspirali ularning siyosatini turklarga boʻlgan gʻamxoʻrlik va e'tibor sifatida emas, balki oʻz manfaatlarini koʻzlash uchun olib borayotgan antiturk siyosatining bir qismi deb biladi. Chunki u "Yevropaning Sharqqa shafqatsizlarcha zulm qilganiga nazar tashlasangiz, Sharqning Gʻarbdan yaxshilik kutishi ahamiyatsizdek tuyuladi". I.Gʻaspirali turkiy xalqlarning maorif, savdo masalalarida Gʻarbga emas, Rossiyaga murojaat qilishlarini tabiiy deb biladi. Buni bir hududda ikki xalqning uzoq muddatli birga yashashi talabi sifatida baholaydi. Atoqli adib oʻz xalqiga mustaqillik tilagan boʻlsa-da, 500 yillik Rossiya-Turkiya munosabatlari natijasida ikki xalq bir-biriga yaqinroq boʻlganini tan oladi va qadrlaydi. Yozuvchining 1896-yilda "Tarjimon" gazetasida chop etilgan "Rossiya-Sharqiy kelishuv" asarida qiziqarli fikr qayd etilgan. I.Gʻaspirali ismini oshkor qilishni istamagan turk yozuvchisining quyidagi fikrlarini taqdim etadi:"Ismini aytishga haqqim boʻlmagan buyuk turk yozuvchilaridan biri menga shunday degan: Buning sababi rus xalqiga muhabbatdan emas emas. Men Usmonliman, lekin ruslar bilan yashash yaxshiroq va osonroq boʻladi deb oʻylayman. Ular bizga qurilish va madaniyat jihatidan Gʻarb xalqlaridan koʻra yaqinroqdir. "[32] bejiz emas edi. Avvalo, I.Gʻaspirali bu masalada real vaziyatga baho bergani uchun. U (qabul qilmasa ham) "oʻsha davrdagi yagona va qudratli turk-tatar qabilalari asta-sekin Rossiya hukmronligi ostiga tushib, uning ajralmas qismiga aylanib borayotganini" yaxshi bilardi. Ma'lumki, 19-asrdan boshlab Yevropada Usmonlilarga qarshi katta antiturk siyosati olib borildi. Bu siyosat nafaqat Usmonli siyosiy tuzumiga, balki Usmonli turklariga ham qarshi qaratilgan edi. Shubhasiz, bu siyosat Rossiyada davlat miqyosida turklarga qarshi olib borilayotgan "osiyolik" va "vahshiy xalq" tashviqotining qattiq, shafqatsiz tashviqoti bilan qaysidir ma'noda mos tushdi. Biroq, I.Gʻaspiralining fikricha, uning Yevropaga nisbatan ruslarga boʻlgan "muhabbatini" XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi bugungi vaziyatga toʻgʻri berilgan baho deb tushunish kerak. Tabiiyki, Yevropa siyosatining turkiy davlatga va turkiy millatga, jumladan, Rossiyaning hukmron siyosiy davlatida yashovchi turklarga qarshi olib

[32] I.G.aspirali, Tanlangan asarlar, II jild, Istanbul, 2008, bet. 77.2 , b. 77.

borilayotgan dushmanona targʻiboti sharoitida ruslarning oʻzlari himoyasidagi turklarga nisbatan oʻgay otalik munosabati oʻrtasidagi farq Gʻaspiralini oʻz himoyasi ostidagi turklarga nisbatan oʻgay otalik munosabati bilan ajralib turadi. Ruslarga nisbatan ehtiyotkorroq boʻlish zarur edi. Bu bilan u bir tomondan Rossiya va Usmonlilar imperiyasida yashayotgan turklar orasida Yevropaga nisbatan nafrat uygʻotsa, ikkinchi tomondan majburiy chiqib ketish sifatida turk-rus milliy munosabatlarining buzilishining oldini olib munosabatlarning yaxshilashga zamin yaratdi. Shu ma'noda Rossiyadagi turklarning ishonchini, hukmron rus mafkurasidagi turklarga qarshi tendensiyani oshiradi.

Ta'kidlash joizki, keyinchalik ozarbayjon xalqining koʻzga koʻringan ijtimoiy-siyosiy arbobi Narimon Narimonovning ham ruslarga nisbatan xuddi shunday pozitsiyani egallashi tabiiy edi va bu qadam xalqning kelajagi uchun ehtiyotkorona munosabatda boʻlishi kerak degani edi. Biroq oʻz millatini doimo bilimli, madaniyatli koʻrishni orzu qilgan I.Gʻaspirali rus-musulmon madaniy aloqalarida kamchilikni koʻrdi. Ma'lumki, Rossiya hududida yashovchi xalqlarning ham rus, ham jahon madaniyatiga qoʻshilish jarayoni tarixan rus tili orqali amalga oshirilgan. Binobarin, I.Gʻaspirali turkiylarning oʻz davrida rus tillarining keng doirasini bilmasligini ularning rus va jahon adabiyoti va tafakkuridan ajralganini tavsiflaydi va bundan afsuslanadi. Shu ma'noda ismini aytishni istamagan turk yozuvchisining iqtibosida mustaqillik boʻlmasa, turk millati ruslar bilan (hali E.Q.) yagona boʻlishga intilish abadiy begona millatning boʻyinturugʻi boʻlib qolishdan dalolat emas, balki asrlar davomida yaqin va madaniy aloqada boʻlgan xalq tili orqali jahon madaniyatiga qoʻshilish istagidan dalolat beradi. Darhaqiqat, adibning bu pozitsiyasi yot ta'sir ostida yashashga moyillik bilan emas, balki rus tilining ulkan salohiyati natijasida XIX asrda Rossiyada yashagan turklar mantiqiga toʻgʻri keladi.1909 yilda "Tarjimon" gazetasida chop etilgan yozuvchi-publitsist – "Musulmonlar qurultoyi" (I.Gʻaspiralining yana bir maqolasi 1907-yil avgust oyida Istanbuldagi "Sirati-Mustaqim" jurnalida shu sarlavha ostida chop etilgan) maqolasida ochiladi. U ta'kidlaganidek, sayohatlari davomida u oʻz xalqining armanlar va yahudiylarga nisbatan "orqada va pastda" ekanligidan hafsalasi pir boʻlganidan xavotirda edi. U misrlik nasroniylarning "sivilizatsiyasi" va jazoirlik yahudiylarning xurmo daraxti ostida, "tuyaning oyogʻida" baxt kutayotganliklari evaziga Fransiya moliya institutlariga "qoʻl choʻzish"ib oʻz ahvolini yaxshilashga intildi. Bugungi kunda Qashqar, Buxoro va Gʻarbdagi musulmonlar bir joyga yigʻilganda ham "fikrsiz, maqsadsiz va amalda harakatsiz boʻlib qolishidan" nihoyatda hafsalasi pir boʻladi. Turkiy-islom dunyosining boshqa xalqlarga nisbatan qoloqligi sabablari va bu qoloqlikdan qutulish yoʻllari I.Gʻaspiralini doimo oʻylantirib kelgan. Qizigʻi shundaki, u oʻz xalqining

ertangi taraqqiyotiga katta ishonch bilan qaraydi. Bu xalq “oʻlik xalq” emas, balki “jaholatdagi xalq” degan gʻoya, agar xalq oʻlmagan boʻlsa, uxlab yotgan boʻlsa, oʻsha xalqning uygʻonishi, ravnaq topishi mumkinligidan dalolat beradi. Uning el-yurt taraqqiyotiga boʻlgan ishonchi ham shu bilan bevosita bogʻliq edi. Bu jihatni I.Gʻaspirali “Musulmonlar qurultoyi” maqolasida shunday aks ettiradi: “Faqat tajribamdan olgan ijtimoiy e’tiqodimga koʻra, millat (musulmon xalqlari E.Q.) harakatsiz emas. Bu menga umid baxsh etadi. Shu e’tiqod tufayli “millat-marhum” (oʻlik millat E.Q.) nomini muhr E.Q.) qabul qilmayman. Nazarimda, “millat-johil” (johil millat) va “millat-mazlum” (mazlum millat) deyish toʻgʻriroq boʻlar edi. Jaholat va zulm vaqtinchalik. Ular bilan kurashish xalqning ixtiyorida.”[33] Gʻaspiralining bu qarashlari tushuncha sifatida millat kelajagi haqida “nima qilish kerak” degan savolga javob topishda muhim ahamiyat kasb etadi. Aytish kerakki, bu yondashuv uning ijodidagi milliy muammolar bilan chambarchas bogʻliq. Masalan, “Quyosh chiqqan kun” romanining bosh qahramoni Doniyor xalq qattiq uyquda boʻlsa-da, tirikligini aytadi. Shu bois I.Gʻaspiralining oʻz muammolariga yechim topish imkoniga ishonishi ham badiiy, ham publitsistik ijodidagi asosiy chiziqqa toʻgʻri keladi. I.Gʻaspirali oʻzining roman va hikoyalari bilan turkiylar hamda Sharq olamida zamonaviy adabiyotning paydo boʻlishiga erishdi. Bundan tashqari ham badiiy, ham publitsistik ijodda turkiylik gʻoyalarini keng targʻib qildi.

[33] I.G.aspirali. Tanlangan asarlar, II jild, Istanbul, 2008, 373-bet.

CHINGIZ DOG‘JI

CHINGIZ
DOG‘JI
(1919-2011)

Zamonaviy qrim-tatar adabiyotining taniqli vakillaridan biri Chingiz Dog‘ji 1919-yilning 9-martida Qrimning Gurzuf qishlog‘ida tug‘ilgan. Otasi Amir Husayn asli qiziltoshlik

(hozirgi Krasnokamensk) sartarosh bo‘lib, kasbi taqozosiga ko‘ra Gurzufda bir muddat yashab ishlagan va keyinchalik oilasi bilan Qiziltoshga qaytishgan.

Chingiz Dog‘ji o‘z xotiralarida otasi Amir Husayn va onasi Fotimani mehnatsevar inson sifatida yodga oladi. U yoshligidan o‘qish-yozishga qiziqqan. Kichik amakisi Sayid Umar unga turk yozuvchisi Umar Sayfiddinning hikoyalarini o‘qib berardi. Bu esa yosh Chingizda adabiyotga bo‘lgan mehrni orttirgan.

1927-yili Qrimda sodir bo‘lgan dahshatli zilzila yosh Chingizning oilasiga ham ta’sir o‘tkazmay qolmadi: oilaning moddiy qiyinchiliklari ham sezilarli darajada oshdi. 1931-yilda Chingiz Dog‘jining otasi Amir Husayn hech bir aybsiz hibsga olindi. Bu davrda amakisi Usmon Dog‘jining molmulki musodara etilib, yana bir amakisi Mustafo Dog‘ji esa Qiziltoshdan surgun qilinadi. Chingizning otasi 6 oylik qamoqdan so‘ng ozodlikka chiqib, ona shahri Qiziltoshga emas, balki Oqmasjidga borishga majbur bo‘ladi. U yerdan bir xonali uyni ijaraga olib, oilasini ko‘chirib keltiradi. Chingiz 1936–38-yillarda 12-sonli namunali maktabda tahsil olgach, Qrim pedagogika institutining tarix fakultetiga o‘qishga qabul qilinadi. Talabalik yillarida chuqur bilim olishga, o‘z millati tarixi, taqdiri bilan yaqindan tanishishiga imkon tug‘ildi. Ayniqsa, otasining amakivachchasi, shifokor Zamina Dog‘jining boy kutubxonasida milliy tarixga oid ko‘plab kitoblarni xatm qilish, amakilarining Turkiya va Yevropa haqidagi taassurotlarini tinglash Chingiz Dog‘jining milliy tuyg‘ulari o‘sib-ulg‘ayishiga katta ta’sir ko‘rsatdi.

Talabalik yillarida Chingiz Dog‘jining adabiyotga qiziqishi ortdi, she’rlari Qrim-tatar Yozuvchilar uyushmasining nashri hisoblangan “Adabiyot majmuasi”da nashr etila boshlandi. 1940-yil dekabrida armiyaga chaqirilgan Chingiz o‘zi bilan M.Gorkiyning “Ona” romani va Abdulla To‘qayning she’riy to‘plamini olib ketgandi. Chingiz Dog‘ji 1941-yil 9-avgustda Bug daryosi bo‘yida nemislar tomonidan asirga olinadi va Kirovograd lageriga olib ketiladi. Keyinchalik u lagerdagi odamlarning qiynoqqa solinishi, ularning ochlikdan, sovuqdan, turli kasalliklardan o‘lishi, nemislarning asirlarga nisbatan shafqatsiz munosabatini achchiq alam bilan eslaydi. Tasodifan nemis zobiti uni qo‘mondonlik binosiga

xizmatkor qilib tayinladi, bu Chingiz Dog'jini shafqatsiz qiynoqlardan qutqardi. Chunki endilikda u to'yib-to'yib non yeyishi va karavotda uxlashi mumkin edi. 1942-yilning 10-martida Chingiz Dog'ji harbiy lagerdan chiqarib yuborildi va nemislar tomonidan SSSRga qarshi kurash uchun tuzilgan Turkiston legioni tarkibiga kiritildi. U 1942-yil aprel oyida Polsha poytaxti Varshavadan 30 km uzoqlikda qurilgan uzoq Legionova aholi punktiga olib ketiladi. Bu yerda Turkiston legioni tarkibiga kirgan turkiylar (o'zbeklar, ozarbayjon, qozoq, turkman, tatar va qirg'izlar)dan iborat asirlarning Sho'ro harbiy kiyimlari eski nemis harbiy kiyimlari bilan almashtiriladi. Chingiz Dog'ji oliy ma'lumotli bo'lgani uchun komandir etib tayinlanadi va olti oylik kursga yuboriladi.

Bu orada Chingiz oilasini ko'rgani Qrimga borish uchun Germaniya qo'mondonligiga ariza bergandi. Ijobiy javob olgach Chingiz Dog'ji ota yurtiga borishga muyassar bo'ldi. Nemislar bosib olgan Qrimning ahvolini ko'rish uning uchun juda og'ir edi. Chunki urush paytida ko'p joylar vayron bo'lgandi. Shundanmi, u o'z xotiralarida fashistlar istilosi Qrimga nisbatan eng shafqatsiz istilo bo'lganligini qayd etadi. Bir haftalik ta'tildan so'ng Chingiz Dog'ji ortga qaytadi. Bu uning Qrim bilan oxirgi uchrashuvi edi. 1942-yil so'ngida sovet qo'shinlarining nemis qo'shinlari ustidan g'alaba qozonishi Turkiston legioni faoliyatini susaytira boshladi. Shuning uchun nemis qo'mondonligi Turkiston legionini qo'yib yuborishga majbur bo'ldi. Shundan keyin Chingiz Dog'ji Polshada nemislarga qarshi yashirin tashkilotda ishlagan Regina Kleshko ismli ayol yordamida turli joylarda yashirincha yashay boshlaydi. Sovet qo'shinlarining Varshavaga yaqinlashishi munosabati bilan Chingiz Dog'ji Frankfurtga boradi. 1944-yilning avgust oyida Berlinga keladi. She'rlari Berlinda chiqadigan "Milliy Turkiston" jurnalida chop etiladi. Chingiz Dog'ji Berlinda polshalik qadrdoni Regina Kleshko bilan yana uchrashib qoldi. Ular avval Venaga, keyin esa Rimga borishdi. 1945-yil 18-iyun kuni Rimda Chingiz Dog'ji va Regina xonim har biri o'z dinida qolishi sharti bilan turmush qurishdi. 1946-yilning oktyabr oyida kichik oila bir yashar qizlari Orzu bilan Shotlandiyaga jo'nab ketdilar. Oradan bir necha oy o'tib Londonga kelgan Chingiz Dog'ji Turkiyada yashashga ruxsat olish uchun Turkiya konsulligiga murojaat qildi. Ammo u yerda qarindoshlari yo'qligi sababli konsullik uning arizasini qabul qilmadi. Londondagi tanishi yordamida u Kipr turklari restoranida idish yuvuvchi bo'lib ishlay boshlaydi va oilasini Shotlandiyadan olib keladi. U rafiqasi bilan 1953-yilda mashaqqatli mehnat evaziga ishlab topgan puliga Londondagi restoranning birinchi qavatidan uy sotib oladi va shundan so'ng uning keyingi hayoti London bilan bog'lanadi.

Chingiz Dog'ji kindik qoni to'kilgan vatani – Qrimga ham, umid bilan ko'z tikkan o'lkasi – Turkiyaga ham yetolmadi, biroq umrining oxirigicha

ikkala diyor hasrati, ilinji uning qalbi va shuurini bir lahza boʻlsin tark etmadi. Doim qarindoshlarining keyingi taqdiri bilan qiziqdi va faqat umrining oxiridagina ular haqida ayrim ma'lumotlarga ega boʻldi. Otasi Amir Husayn 1954-yilda, onasi Fotima 1964-yilda, akasi Midhat, opasi Xotiy surgunda vafot etishganini, yana bir opasi Zaynab esa surgundan keyin Qrimga qaytib, ona yurtida vafot etganini bildi.

1998-yil 13-yanvarda yozuvchining rafiqasi Regina xonim vafot etdi. Chingiz Dogʻji 53 yil yoshli umr yoʻldoshini musulmon qoidalariga binoan dafn etdi. Chingiz Dogʻji ayolining oʻlimidan chuqur qaygʻuga botdi, unga boʻlgan yuksak hurmatining izhori sifatida xotinining kursisiga hech kimni oʻtqizmadi, uning xonasini suratlari bilan bezadi, "Regina" nomli memuar yozib, e'lon qildi ("Regina", Istanbul, "Oʻtuken" nashriyoti, 2000).

Umrida Turkiyada boʻlmagan, lekin she'rlaridan tashqari barcha nasriy asarlarini turk tilida yozgan Chingiz Dogʻji ijodi Turkiyaning qariyb barcha davlat-u nodavlat tashkilotlari tomonidan yuksak qadrlandi. 1988-yilda uning "Onamga maktublar" romani Turkiya Yozarlar birligi tomonidan "Yilning eng yaxshi romani" deb topildi. Yozuvchi 1993-yilda "Turk dunyosi adabiyotiga xizmat", 1997-yilda "Yilning eng yaxshi madaniyat odami", 2001-yilda "Xalqaro turkiy madaniyatga xizmat" unvonlari bilan taqdirlangan. Chingiz Dogʻji 1999- va 2005-yillarda Turkiya Madaniyat vazirligi va 2009-yilda Turkiya Bosh Vazirligi tomonidan qayta-qayta Turkiyaga rasman taklif qilingan boʻlsa-da, sogʻligʻi bogʻliq muammolar, xususan, oʻzida samolyotga chiqishdan qoʻrquvi borligini aytib, bu taklifni har gal rad etdi.

Chingiz Dogʻji 2011-yilning 22-sentyabrida 92 yoshida Londonda vafot etdi. Turkiya Respublikasi tashqi ishlar vaziri Ahmad Dovudoʻgʻlining sa'y-harakati va Ukraina rasmiylarining xayrixohligi bilan, marhum adibning vasiyatiga binoan, jasadi 69 yil avval tark etgan ona qishlogʻiga keltirilib dafn etildi. Shunday qilib, yozuvchi oʻz vatani tuprogʻidan mangu qoʻnim topdi. Dafn marosimida adabiyot ahli, taniqli olimlar, davlat va jamoat arboblari, deputatlar, xalqaro jamoat tashkilotlari vakillari, xususan, Turkiya va Ukraina Respublikalari rasmiylari qatnashdilar.

IJODI

Chingiz Dogʻjining adabiy merosi ancha salmoqlidir. U dastlab ijodini qrim turkchasida she'r yozish bilan boshlagan. Ammo u she'rlarning koʻpi saqlab qolinmagan. Chingiz Dogʻjining ijodkor sifatida shakllanishida maktabdagi ustozi Safiya Akimovaning ta'siri diqqatga sazovor. Aynan shu ustozi Chingizning "Qish" nomli she'rini 1936-yilda "Yoshlik" jurnaliga yuborib chop ettirgan. E'tibordan ruhlangan Chingiz birin-

ketin “Keksa momo va echki”, “Qantardan o‘tayotgan tramvay”, “Gul va bulbul” kabi ijod namunalarini yozdi. Bundan tashqari u Alisher Navoiy she’rlarini qrim tiliga tarjima qildi. Chingiz Dog‘ji ko‘proq rus yozuvchilari Pushkin, Yesenin, Mayakovskiy, Posternak asarlarini ham sevib mutolaa qilgan. Keyinchalik sovet mafkurasi ta’sirida “Bahor tongi”, “Bahor keldi”, “Qushlar qo‘shig‘i”, “Qishloq oqshomi”, “Tuman” va boshqa asarlarini yozdi. Tabiat tasviri bilan birga baxtli kelajakka ishonch tuyg‘ulari aks etgan she’rlari qrim-tatar Yozuvchilar uyushmasining “Adabiyot to‘plami”da chop etildi.

Chingiz Dog‘jining 1939-yilda yozgan “Sevimli Yaltam”, “Qishlog‘im”, “Tog‘lar” kabi she’rlarida ham tabiat tasvirlari orqali yurtga muhabbat tuyg‘ulari yaqqol bo‘y ko‘rsatgan. “Sevimli Yaltam” she’rida Vatan shoir qalbining boshi ekanligi badiiy chizgilar orqali yaqqol ko‘zga tashlanadi. She’rni o‘qigach shoirning butun borlig‘i bilan Vatanga bog‘langanini, yurti sari talpinganini anglaysiz. Shu boisdan u o‘zining qadimiy vatani, ajdodlari yotgan muqaddas zaminni takror-takror qalamga oladi, uni ulug‘laydi:

Tarixlar asli shu tuproqda bo‘lgan
Qabrlar qazishgan qadam-baqadam.
O‘g‘lingning armonli so‘zlariga boq,
Onamsan, otamsan, sevimli Yaltam!

Bu tog‘lar cho‘ng tog‘lar, bu tog‘lar qadim,
To‘larda suv emas sharbat bor lim-lim.
Bu tog‘lar safoli, bu tog‘lar qadim,
Naqadar go‘zalsan, Yaltam, go‘zalim!

...deb yozadi u. Biroq adabiy yig‘inlarning birida Chingiz Dog‘ji yuqoridagi she’ri uchun tanqidga uchradi va bu shoirga qattiq tasir qildi. Ammo qrim-tatar Yozuvchilar uyushmasi – “Adabiy to‘plam” nashri rahbari Ashraf Shomiyzoda bunday paytda, tushkunlikka tushmaslikni aytib ijodkorga dalda beradi. Tabiat go‘zalliklari, uning shonli o‘tmishidan ilhomlanishi “Qishloq” she’rida aks etgan.

Ona yer bag‘rida joylashgan bog‘lar,
Qanday ulug‘vor bu qadim tog‘lar.
Paridek suzadi ko‘kda bulutlar,
Sharqiroq suvlari sizni erkalar.

Yigitlar o‘ynashar to‘planib
O‘ynoqi xayoli qizlarda mudom.
Orzular qush kabi osmonda mudom
Shoir esa undan oladi ilhom.

Shoirning "Tog'lar" she'rida ijtimoiy-siyosiy urg'u aks etgan. Shu boisdan ham she'rning uslubi tabiat boyligi bo'lmish tog'larni tasvirlash, go'zalliklarni tarannum etishdan tashqariga chiqadi. She'r ko'proq tarixiy jarayonlar, urushlar tasviridan iborat. Tog' bu voqealarning tirik guvohi sifatida tasvirlanadi. She'rda Chingiz Dog'ji o'z davrdagi siyosiy jarayonlar fojialarini tasvirlashga harakat qiladi:

Bir payt yuragini qopladi tuman,
O'kirdi, yig'ladi, bo'ron, yel, to'fon.
Ey, siz, yuksakdagi kamtarin tog'lar,
O'tmishning guvohi, quyoshli tog'lar.

Chingiz Dog'jining qalbi yoshligidan ozodlik olovi bilan yondi, ko'nglida Turkiston g'oyalari hukmronlik qildi. Shoirning 1941-yili frontda turib yozgan "Otam qilichini ber" she'rida ham milliy g'oyalar aks etgan. She'rda ozodlik olovida yonayotgan, qo'lida qilich bilan jang maydoniga otlangan mard turk qahramoni tasvirlanadi:

Qalbimdagi ozodlik olovi yana,
Otamning qilichin beringlar menga!
Otimni solaman qonli maydonga,
Otamning qilichin beringlar menga!
Beringiz, to'kilgan qonga qon uchun,
Yurtimda begunoh o'lgan jon uchun.

Quyidagi "Yulduz" she'r 1944-yilda yozilgan. U she'r shoirning Germaniyaning turli shaharlarida boshdan kechirgan kunlarining mahzun chizgilari desak mubolag'a bo'lmaydi. She'rda Chingiz Dog'ji yulduzga murojaat qildi. Chunki u hayot, yorug'lik va oq kunlarning ramzi bo'lib, tom ma'noda shoirning qismatdoshi hamdir. Davr odamlaridek g'amga botgan "qayg'uli yulduz" doim porlab, yonib, turishini istaydi. She'r vatanidan ayro yashayotgan shoirning dardlari, g'am-g'ussalari, orzu-istaklari aks ettiradi:

Dardman yulduz, g'amgin yulduz,so'nmay tur!
Balki quyosh chiqar, o'chma, so'nmay tur!
O'chma, yulduz, yo'limizni topaylik.
Xasta yulduz, men ham sendek dardliman
So'nsang mening dardim ortar dilimda.
So'nsang zulmat qoplar kunduz-kecham ham.
Bizdan boshqa odam bormi, ey yulduz,
Tunda tug'ilib, tong yuzini ko'rmagan?

Bizdan boshqa odam bormi, ey yulduz,
Jafo ko'rib, safo nima bilmagan?

"Yulduz" she'ri vatanini tark etgan shoirning g'arib holini to'la aks ettirishi jihatidan ham ijodida katta ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari 1946-yili Londonda yozilgan "Qrim meni eslaydimi?" she'ri ham sog'inch tasvirlari bilan bog'langan. Bu she'r Chingiz Dog'jining Londonga kelgan birinchi kunlarida yozilgan. She'rning oldingi bandida go'zal tabiat tasvirlangan:

Quyosh botib sukutdadir daryolar
Cho'qqilar ortini qoplagan tuman ...

To'la dard bilan yozilgan yuqoridagi she'rning keyingi bandlarida negadir holat boshqacha tus oladi. Boshida vatan go'zalliklarini aks ettirgan shoir keyinchalik ham sog'inch, ham alam bilan yodga oladi. Qrimda quyosh chiqqandagi beqiyos holatlarni eslab, o'zi ham o'sha davrga qaytishini orzu qiladi. Biroq qrim shoiri uchun o'zha yurt osmonda "quyosh chiqmaydi" va tom ma'noda vatan g'amiga, vatan sog'inchiga aylanadi.

Men ham dardli tunlarning bir sirdoshiman,
Eski chodir sirin ochar deb arz qildim.
Yuragimda Vatanimning tuprog', toshin,
Quyoshimning kulishini orzu qildim.

Kun tug'madi Qrimimning osmonida,
Yig'laysanmi, sen ham mendek yonasanmi?
Qrim, Qrim, shunday sovuq kechalarda,
Meni yaxshi so'z-la yodga olasanmi?

Chingiz Dog'ji ijodida vatan mavzusi asosiy o'rin tutadi. Bu nafaqat she'rlarida, balki nasrida ham yaqqol ko'zga ko'zga tashlanadi. Bu bejiz emas albatta. 92 yillik umrining 21 yilini vatani Qrimda, 71 yilini xorijda o'tkazishi ijodida Vatan, sog'inch tuyg'ularini avj oldirdi. Shoir Qrimda ko'p yashamagan bo'lsa-da, ko'p butun umr yozishga yetguvlik sog'inch qoldirdi. Chunki 21 yil (1919-1940) Qrimda, taxminan 6 yil (1941-1946) frontda, konslagerlarda va turli joylarda, 65 yil (1946-2011) Londonda o'tkazgan Chingiz Dog'ji, qayerga bormasin faqat Qrim haqida o'ylardi, Qrim jamoatchiligi, siyosiy keskinliklar uni doim tashvishga solgan. 1920-yilda yurtida Sovet hokimiyatining o'rnatilishi, 1929-yilda xalq mulkining musodara qilinishi va tanazzulga yuz tutishi, 1931-1933 yillardagi dahshatli ocharchilik, 1933-1938 yillardagi 40 mingdan ortiq qrim turklarining Uralga ko'chirilishi, o'lkadagi milliy maktab va madrasala-

rning yopilishi, masjidlarning vayron etilishi, tatar tilining bostirilishi, lotin alifbosidan kirill alifbosiga o'tishi, Qrimning nemislar tomonidan bosib olinishi, ikkinchi jahon urushi... Bu holatlar Chingiz Dog'jining e'tibordan chetda qolmagan. Tarixning turli davrlarida siyosiy, milliy va ma'naviy tazyiqlarga uchragan, erki, tili, dinidan mahrum qilingan, surgunda minglab azob-uqubatlarga uchragan qrim turklarining taqdiri Chingiz Dog'jini umrining oxirigacha tashvishga soldi. Shu tariqa u qalamini kurash quroliga aylantirib, milliy masalalardan ko'ra aniq tarix va shaxsiy voqealarga ko'proq e'tibor qaratdi.

1946-yildan boshlab Chingiz Dog'ji she'riyati o'rnini nasr egalladi. Shoirning o'zi nasrga o'tish sababini shunday izohlaydi: "Xalqimiz boshiga tushgan fojialar shu qadar buyukki, ularni she'riyatda aks ettirish, anglash qiyin".

Chingiz Dog'jining nasri ancha boy. U 1946-yilda Londonga ko'chib o'tgandan keyin deyarli nasr yozgan Chingiz Dog'ji ijodidagi hikoyalar soni romanlariga nisbatan oz bo'lsa-da, bu hikoyalar ham mavzu, ham g'oya jihatidan katta ahamiyatga ega. "Sen Xoliqsanmi?", "Go'zalning tug'ilishi", "Yo'qotilgan dunyo", "Qorong'u kunlar", "Yugur, Xoliq, chop", "Hayot bir topishmoqdek", "Suvlarda suzuvchi" asarlari jurnallarda chop etilgan. 1974-1980-yillar "Baxt gulchambarlari", "Nonimizni nafasim bilan baham ko'rdik", "Beshikdagi soya" turkumlarining mazmuni o'zgacha bo'lsa-da, bu barchasida bosh qahramon Xoliq To'pkayachi ismli qrimlik kishidir. Muallif 9 ta qissa qahramoni bo'lmish Xoliq timsolida o'z idealarini ro'yobga chiqargan, o'z millatining erkin va baxtli kelajagiga ishonch bildirgan. Xoliq To'pkayachi "Bodom shoxida osilgan go'daklar" romani ham muallifidir.

"Sen Xoliqmisan?" nomli hikoya turkumining birinchisidir. Asarda Xoliq To'pkayachi nemislar tomonidan Germaniyaga ishlash uchun yuboriladi. U avval temir yo'lda, keyin esa elektr korxonasida ishlaydi. Moabitdagi elektr shirkatida ishlayotganida u Anna ismli polshalik ayolga uylandi. Asirlikdagi hayot ikkalasini ham ruhan tushkunlikka soldi. Xoliq ruhiy va jismoniy azob-uqubatlar orasida o'zining kimligini unutib qo'yishidan qo'rqadi. Shuning uchun u o'tmishi haqida yozadi. Asarlari yo'qolib ketmasligi uchun qog'ozlarni shisha idishga yashirib tasalli topadi. Shunday qilib u o'zligini va o'tmishini himoya qiladi. Hikoyada Chingiz Dog'ji chetda yashab, o'z vatanini sog'inib, ozod Vatanning ozod odamlari bo'lishni istaganlar timsolida umumlashgan Xoliq obrazini yaratadi. Yozuvchi "Go'zalning tug'ilishi" qissasida Xoliq hayotining keyingi davrini davom ettiradi. Bu hikoyada Xoliq birinchi marta nemislar tomonidan asirga olinganini eslaydi. Uning qanday hibsga olingani va hibsga olinganlar orasida bo'lgan Qrimning Temirchi qishlog'ida yashovchi keksa bir kishi bilan bo'lgan suhbatlar hikoyaning markaziy qismi-

dir. “Yiqilgan dunyo” qissasida nemis mahbuslarining vaqtincha ushlab turilgan hammomdan olib chiqilib, vokzalga olib kelinishi, ularning iztiroblari va boshqa voqealari haqida hikoya qilinadi. Shuni ta’kidlash kerakki, barcha hikoyalar turkumida voqealar muayyan shaxs bilan bog‘liq bo‘lib, muayyan joylarda sodir bo‘ladi.

Chingiz Dog‘jining “Vatanini yo‘qotgan odamning bevaqt azobi” (1988), “Nihoyat, keksa jangchimiz ham Xudoning rahm-shafqatida tuproqqa qo‘shildi” (1990) va “Qrimsiz qirq besh yil yashadi deya Qrim tomon ko‘z tikib o‘tdi” (1991) o‘sha davrning ijtimoiy-siyosiy voqealari va Qrim xalqining hayoti, taqdiri, kurashi, urf-odat va an’analari turkumiga bag‘ishlangan. Har uchala asardagi voqealar bir mavzu atrofida kechsa-da, Jangchi nomi bilan mashhur qahramon faqat oldingi ikki hikoyada namoyon bo‘ladi. Hikoyada Jangchining rafiqasi Malak, o‘g‘li Atik, Jangchining boshqa vatandoshlari va shaxslar ishtirokida voqealar. (Eslatib o‘tamiz, uchala qissa ham 2010-yilda Istanbulda “Buyuk jangchi” kitobida chop etilgan.) Qizig‘i shundaki, adib bu hikoyalar haqida gapirar ekan, ularda yuksak badiiy qadriyatga ega bo‘lishga intilmaganini, balki o‘z xalqining og‘ir ahvoli haqida fikr yuritish orqali o‘zining ma’naviy ehtiyojlarini qondirishga intilganini aytadi. Yozuvchi uch hikoyasida ham tarixiy-siyosiy jarayonlarda vatanini yo‘qotgan insonlarning qayg‘ulari, o‘z yurtiga qaytish umidi, o‘z vatanida o‘lish istagi va hokazolarni tasvirlaydi. Asar “Vatanini yo‘qotgan insonning bevaqt iztirobi” deb nomlanadi.

Birinchi hikoyada asarning bosh qahramoni jangchi urushdan Qrimga, tug‘ilib o‘sgan qaytib keladi va o‘z yurti, uyi vayron bo‘lganini ko‘radi. U jangdan katta umidlar bilan qaytgan bo‘lsa-da, xalqining boshiga tushgan voqealardan larzaga tushib, ertangi kunga bo‘lgan umidlari puchga chiqdi. Jangchi vayron bo‘lgan qishlog‘ida Malakxonim bilan uchrashadi. Malakxonim ham urushda barcha yaqinlaridan ayrilgan bo‘lsa-da, jangchiga ishonch uyg‘ota oladi. Ular turmush qurishadi. Yozuvchi jangchi va uning vatandoshlari eshik-derazasiz uylarda yashab, uzoqlarga surgun qilinganini tasvirlaydi. Hikoyada yo‘ldagi qiynoqlar, to‘yib ovqatlanmaslik kabi og‘riqli holatlar tasvirlanadi. Asarda qrimtatarlar boshiga tushgan musibatlar misolida marhumlar fojiasini yurak og‘rig‘i bilan tasvirlangan. Tarixga Ulug‘ Vatan urushi nomi bilan kirgan 1941-1945 yillardagi Rossiya-Germaniya urushi davrida Sovet Ittifoqi Prezidenti Stalin qrim-tatarlarni nemislar bilan hamkorlikda ayblab, 1944-yil 18-mayda deportatsiya qilish to‘g‘risidagi buyruqni imzolagan edi. Ularni Hayvonlarni tashish uchun ishlatiladigan oynasiz vagonlarda Markaziy Osiyoga, katta qismini O‘zbekistonga jo‘natilgan. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, 194155 nafar deportatsiya qilingan qrim tatarlarining 151083 kishi O‘zbekistonga, qolganlari Ural va SSSRning boshqa

gʻarbiy viloyatlariga surgun qilingan. Deportatsiya paytida ogʻir sharoitlar, jumladan, mahalliy iqlimga moslashmaslik, ochlik, qiynoqlar va shu kabi turli sabablarga koʻra vafot etganlar soni 118,8 ming nafarga yetdi. Koʻchirilgan hududlarda masjidlar buzib tashlandi, 1945-1948-yillarda Qrimdagi 1400 ga yaqin aholi punkti nomi oʻzgartirildi, ularga boshqa millat vakillari koʻchirildi. 1945-yil 30-iyulda SSSR rahbariyatining koʻrsatmasi bilan Qrim Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasi tugatildi va viloyat sifatida Rossiya Federatsiyasi tarkibiga kiritildi. Qadimgi turkiylar oʻlkasi hisoblangan Qrim 1954-yilda Ukraina, 2014-yilda esa Rossiya tomonidan qoʻshib olingan. Chingiz Dogʻji bu mavzudagi hikoyasida qrim turklarining siyosiy, harbiy va ma'naviy tajovuziga toʻxtalib, ularning surgun qilingan joylaridagi jismoniy va ruhiy azoblarini koʻrsatishga harakat qildi. Hikoyada "Musofir maskani" deb atalgan bu joy na daraxti, na suvi, na sharoiti bor, goʻyo doʻzaxni eslatadi. Biroq bunday jismoniy va ruhiy iztirobli joyda jangchi va Malakxonomlar koʻp azob chekib, daraxt ekish, bogʻ va boshqa obodonlashtirish ishlarini olib borishadi. Ularning toʻrt oʻgʻli bor: Olim, Alimjon, Olamgir, Olimsayid. Ular farzandlariga xalq qahramoni Alim Aydamakning sharafiga shunday ismlar qoʻyishadi. Olim Aydamak 19-asrning ikkinchi yarmida chor hukumatiga qarshi kurashgani uchun Sibirga surgun qilingan tatarlarning milliy qahramoni. Muallif Jangchining oʻgʻliga ism qoʻyishini uning oʻtmishiga, qahramonlariga boʻlgan hurmati, xalqining faqat kurash orqali oʻz haqhuquqiga erisha olishiga ishonchi deb ta'riflagan. Bu asardagi voqealar "Oxir-oqibat keksa pahlavonimizga ham vafot etdi", – deya davom etadi. Bu hikoyada jangchi va Malakxonimning ogʻillari Alim universitet professori, Olim dotsent, Olamgir muhandis, Olimsayitning tikuvchilik fabrikasida ishlashi tasvirlangan.

Hikoyada jangchining oʻz vatani Qrimga va oʻsha yerda jon berish orzusi ekanligi haqidagi arizasi hukumat tomonidan rad etilishi Malakxonimda hukumatga nisbatan nafrat uygʻotadi. Boshqa odamlarning hukumatga qarshi noroziliklarini ham maroq bilan oʻqiysiz. Muallif asarda Jangchining oʻz vataniga qaytish istagini bir kishining orzusi emas, balki minglab qrim turklarining orzusi va quvilganlarning deportatsiya qilinishiga qarshi norozilik sifatida talqin qilingan. Chunki yozuvchi qissada vatanda yashashdan tashqari, u yerda oʻlishdan ham xursand boʻlish gʻoyasini ilgari surgan va bu gʻoyani har bir qrim turkining maqsadi sifatida tasvirlagan. Binobarin, qissadagi "Har bir qrimlik Qrimda yashash va oʻlishga haqli" degan soʻzlar ham vatanga muhabbat, ham totalitar manfaatlar va milliy manfaatlar fonida tatarlar tomonidan yoʻqotilgan tuproqqa intilishni ifodalaydi.

Jangchining oʻz vataniga qaytishga ruxsati qiyinchilik bilan olinganidan keyin u vataniga qaytib keldi. Askar uyga samolyotda emas, poyez-

dda kelishni xohlaydi. Chunki u bundan 45 yil muqaddam surgun paytida yoʻlda koʻrganlarini eslashi uchun surgun paytida bosib oʻtgan poyezd yoʻliga qaytishni istaydi. Yoʻl-yoʻlakay poyezdni marhumlar qabri oldiga toʻxtatib, qabrlarini ziyorat qiladi. Jangchi Qrimga yetib kelgach, uni Atik, Namuna va uning nevarasi Sora kutib oladi.

Jangchi, avvalo, vataniga ruxsat berilmagani uchun oʻzini yoqib yuborgan qrimlik qahramon Muso Mahmud qabrini ziyorat qiladi. Shundan keyin Qiziltoshga kelib u yerdagi daraxt tagida oʻtirib, xayol suradi, umrini varaqlaydi, oʻtmishga qaytadi va tushida daraxt tagida vafot etadi. Vataniga qaytishga ruxsat berilgan boʻlsa-da, vatanida dafn etilishiga ruxsat berilmagan. Namoyishlarga dosh bera olmagan siyosiy rejim a'zolari uni Gurzuf qabristoniga dafn etishga rozi boʻldi. Norozilik aksiyasida keksa avlod vakillari qatori yoshlar ham faol ishtirok etishgan. Muallif bu sahnada totalitar tuzumga qarshi milliy birdamlik kuchini, Vatan orzusi bilan yashayotgan, vatanda oʻlish sharafiga muyassar boʻlgan insonlarning gʻalabasini namoyon etadi.

"Qrimsiz qirq besh yil davomida Qrim tomon koʻz tikdim" asarining uchinchi hikoyasidir. Oldingi ikki qissadagi voqealar ushbu hikoyada davom etadi. Hikoyaning bosh qahramoni Malak xonim oʻzining oʻlimi yaqinlashayotganini his qiladi va Qrimga olib ketishlarini soʻraydi. Qiyin boʻlsa-da, borishga ruxsat berilgan. Malak xonim Qrimga boradi va turmush oʻrtogʻi kabi daraxt ostida oʻladi. Avvaliga uni bu yerga dafn etish mumkin emas deyishdi, biroq, keyinchalik uni oʻz vatanida dafn etishga ruxsat berildi. Malakxonim olamdan oʻtib aziz vatanining tuprogʻiga koʻmildi. Adib uchala hikoyasida ham begunoh qrim-tatarlar boshiga tushgan musibatli fojialar, ularning vatanga boʻlgan yengilmas muhabbati haqida yozgan.

Chingiz Dogʻji romanlarida, xuddi hikoyalarida boʻlgani kabi, qayerda, qanday sharoitda yashashidan qat'i nazar, butun borligʻi bilan Qrim muammolarini soʻzlab berdi, oʻz ona yurtiga, xalqiga, qishlogʻiga bogʻlanganligini koʻrsatdi. U Londondagi 65 yillik hayotida uchta roman ("Janob Markus Bertonning iti", "Janob Jon Marplning soʻnggi sayohati" va "Oh, Markus, oy!") va 21 yil davomida 10 dan ortiq romanlar yozgan. Qrimdagi hayot ("Dahshatli yillar", "Vatanini yoʻqotgan odam", "Ular ham inson edi", "Oʻsha yerlar bizniki edi", "Bodom shoxida osilgan goʻdaklar", "Bu yoʻldan birga oʻtdik", " Menga oʻxshagan kimdir", "Sovuq koʻcha" , "Qaytish", "Oʻrtoqlar", "Onamga maktublar"). Qrim hayoti va tarixiga oid romanlarida Qrimning mavjudligi vatan va inson obrazlari timsolida aniq mavzuga aylangan, qrim turklarining fojiali taqdiri milliy-badiiy ifodasini topgan.

U bu romanlarning barchasini Qrim yerlaridan uzoqda, Londonda yozgan. Oʻshanda Chingiz Dogʻji oʻz vatanida sayohat qilmagan, lekin uni

yuragida olib yurgan. “Dahshatli yillar” romanida yozganidek: “Vatanim, Vatanim! Dunyoning qayerida boʻlishimdan qat’i nazar, siz men bilan birga boʻlasiz.“[34] Chingiz Dogʻjining qrim turklarining Londondagi hayotiga bagʻishlangan ilk romani “Qoʻrqinchli yillar” (1956) deb nomlangan. Roman Qrim tatarlarining fojiali taqdirini aks ettirish nuqtai nazaridan ham ahamiyatlidir. Roman mazmunini, asosan, urush yillarida nemislar tomonidan asirga olingan yosh qrimlik Sodiq Turonning xotiralari, urush ofatlari, yurtining Rossiya tomonidan bosib olinishi davrida xalq boshiga tushgan kulfatlar ifoda etilgan.

“Dahshatli yillar” romanidagi voqealar bevosita oʻtgan asrning 30-40-yillarida sodir boʻlgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bilan bogʻliq. Sodiq Turon Oqmasjidda yashovchi bir oilaning oʻgʻli boʻlib, leytenant sifatida urushga boradi. Urushda nemislar tomonidan asirga olingan va Kirovograd lageriga olib ketilgan. 1942-yildan keyin u oʻz vatanini koʻra olmadi. Roman Italiyaning Rim shahrida Sodiq Turonning qrimlik Chingiz ismli yigit bilan tanishishi bilan boshlanib, Turkiston legionining asirga olingan askarlari, jumladan Sodiq Turonning rus harbiy liboslarini yoqib yuborishi va eski nemis harbiy liboslarini kiyib yurishi bilan yakunlanadi.

Muallif Sodiq Turonni milliy ruhi kuchli qrim turklarining umumlashgan obrazi sifatida taqdim etadi. Masjidlarni buzish, gazetalarni yopish, milliy oʻzlikni unutishga urinishlar, lotin alifbosini kirill alifbosiga almashtirish, urf-odat va an’analarni taqiqlash kabi ishlarga qarshi sobit tura oladigan qahramon sifatida tasvirlangan. Sodiq Turon koʻp ma’naviy zarba oladi. Urush dahshatlari, asirlikdagi keskinliklar uning psixologik holatini yanada ogʻirlashtiradi. Muallif 4 kitobdan iborat yozma xotiralari orqali oʻquvchini taqdirdan kulmagan Sodiq Turonning hayot yoʻli bilan tanishtiradi. Daftarlarga bitilganlar nafaqat Sodiq Turon hayotiga, balki Qrim turklari, umuman, turkiy xalqlarning taqdiri, turklarga qarshi kommunistik siyosatning shafqatsizligi, urush iztiroblariga ham xosdir. Sodiq Turan dastlab oʻzi bilan taqdiri bir boʻlgan Chingiz haqida hikoya qiladi. Bir kuni uni koʻrgani kelgan Chingiz Sodiq Turonning shahardan chiqib ketganini eshitdi. Sodiq Turon yashaydigan uy egasi Chingizga Sodiq Turon yozgan 4 ta daftarni beradi. Shundan soʻng, asarda shaxsan ishtirok etmagan boʻlsa-da, uning oʻtmishini daftarlardan bilib olamiz. Yozuvchi ushbu xotiralar asosida romanga Sodiq Turonning kelajagi haqidagi ma’lumotlarni qoʻshadi. Kitobga koʻra, Chingiz daftarlarni olganidan 7 yil oʻtib, asli argentinalik tatar boʻlgan Mirza Sobirski ismli kishidan xat olgan. Maktubda Sodiq Turonning Urugvayda vafot etgani aytiladi.

Sodiq Turon xotiralarida uning bolalik davri voqealari kitobxonda kat-

[34] Dogʻji Ch. Dahshatli yillar. Istanbul, O’tuken, 2012, p. 15

ta taassurot qoldiradi. Bolalik eslangan sari oʻquvchi koʻz oʻngida Sodiq Turonning qaygʻuli taqdiri jonlanadi. Shunday qilib, uning umri mudhish bolalik girdobida oʻtdi, begunoh otasi hibsga olindi, ukasi va singlisi kasallikdan vafot etdi, millatining aksariyat milliy huquqlari tortib olindi va hokazo. Asarda Sodiq Turon muallif timsolida u sodir boʻlgan voqeani yozgan, taqdirini aks ettirgan. Oʻshanda u 13 yoshda (1932-yil) boʻlgan. Otasi Husayn ogʻa begunoh qamoqqa olingan, urushda asirga olingan, kelajagi begona yurtlar bilan bogʻlangan va bir umr vatan sogʻinchida xorijda yashagan. Faktlar Chingiz Dogʻjining biografik faktlari bilan mos keladi. Asarda muallif Sodiq Turonni yosh turk, millatchi sifatida koʻrsatadi. Uning eng katta orzusi ozod Qrimning erkin fuqarosi boʻlishdir. Shu sababdan ham u rus va nemis harbiylarini, ularning munosabati va yolgʻon targʻibot va va'dalaridan qat'i nazar, bosqinchi sifatida koʻradi. U rus bolsheviklari singari nemislarning Qrim baxti haqidagi targʻibotlari yolgʻon ekanini tushunadi va ularga nisbatan nafratini yashirmaydi.

Muallif rus zobiti Shishkov timsolida rus harbiylarining turklarga nisbatan qoʻpol munosabatini, ularning yerlarini bosib olish, milliy huquqlarini tortib olish kabi holatlarni tasvirlaydi.

"Dahshatli yillar" romanida qrim turklari bilan bir qatorda oʻzbek, ozarbayjon, qozoq, qirgʻiz, kabi boshqa turkiy xalqlar vakillari ham tasvirlangan. Chingiz Dogʻji romanda insonlar orqali boshqa turkiy xalqlar obrazini yaratish bilan bir qatorda, barcha turkiy xalqlarga bosqinchilik siyosatining bir xil munosabatini, ularning alamli taqdirini koʻrsatishni maqsad qilgan. Binobarin, Qrimlik Chingiz, Sulaymon Mustafo, Xalil, Anvar va Jevdet, qirgʻiz Qilichbay, oʻzbek oqsoqoli, Xushnud va ozarbayjon askari taqdiri, orzu-umidlari, munosabati xuddi shunday koʻrsatiladi. Shu ma'noda "Qoʻrqinchli yillar" romani esa, butun turklar boshiga tushgan musibatlarni qrim turklari misolida aks ettirishi bilan xarakterlanadi.

"Dahshatli yillar" romanining davomi sifatida yozilgan "Vatanini yoʻqotgan odam" (1957) ning mavzusi keng koʻlamda Qrim voqealari bilan bogʻliq. Romandagi voqealar, asosan, Sodiq Turon hayotining 1942-1946-yillardagi davrini aks ettiradi. Sodiq Turon nemislar tomonidan yaratilgan Turkiston legionida ruslarga qarshi kurasha boshlaydi. Uning nemislarga muhabbati ham, nafrati ham yoʻq edi, lekin nemislar Turkiston davlati va'dalariga qattiq ishonar edilar. Shuning uchun uning boshqa turk qahramonlari singari Turkiston legionidagi jangi ham ruslarga qarshi boʻlgan. Bu nemislarga yordam berish uchun emas, balki Turkiston davlatini barpo etish edi. Koʻksiga "Xudo biz bilan" deb yozib, Lejyonova koʻchalarida "Turkiston fidoyi boʻlsin" deb hayqirishdi, orzulariga tez orada erishishlariga ishonib. Nemis zobiti Geynrix Sodiq Turonga Qrimdagi oilasini koʻrishga ruxsat beradi. Sodiq Turon uning oʻlimi

haqida oilasiga uni uyiga olib kelgan vagonchidan xat kelganini biladi. Ota-onasi, yaqinlari uni tirik koʻrganidan juda xursand. Akasi Bokurning ruslar bilan nemislarga qarshi jang qilgani haqidagi xabar uni hayratda qoldirdi. Yozuvchi oʻz xalqining baxt-saodatini turli yoʻnalishda izlayotgan ikki aka-ukaning turli mafkura ta'sirida boʻlishini ota uchun qiyin deb hisoblaydi: "Kimga yigʻlashni bilmayman? Mening xalqimmi yoki bolalarimmi? " – Bunday oʻylar dardidan aziyat chekkan ota undan chiqish yoʻlini topa olmaydi. Sodiq Turon Qrimga kelganidan keyin nemislarning Qrim ishgʻoli paytida shaharni vayron qilganini koʻrgan nemislarning baxt va'dasiga boʻlgan ishonchi susaygan. Rus qoʻshinida jang qilgan akasi Bokur bilan yashirin uchrashuvda Sodiq Turonning oʻzi duch kelgan ahvolga achinayotganiga guvoh boʻldik. Taniqli turk tadqiqotchisi I. Kojakaplan ikki aka-uka ikki yot ta'sirga duchor boʻlishini Qrimning yaxlitligiga putur yetkazish, deb ta'riflagan. Bokur va Sodiqning bir-biriga dushman boʻlib qolgani, ular ustida oʻynalgan oʻyinlarning natijasidir. Qrim turklari allaqachon oilalari ichida boʻlingan.[35]

Qaysidir ma'noda Qrimga tashrif Sodiq Turonning koʻzini ochadi. Garchi u nemislarning ishonchini qozonmasa ham, Turkiston legioni safida kurashni davom ettirdi. Polshada boʻlganida u Marya ismli polshalik qiz bilan tanishdi. Polsha atrofidagi jabhalarda nemislar magʻlubiyatga uchragach, Sodiq Turon Marya bilan Venaga yoʻl oldi. Keyin ular Italiyaga poyezdda borishlari kerak. Yoʻlda poyezdga Amerika samolyotlari hujum qilib, ularni poyezddan sakrashga majbur qilgan. Meriya poyezddan sakrab tushayotganda ogʻir yaralanib, vafot etdi. Sodiq Turon Turkiyaga ketmoqchi, ammo Turkiyada qarindoshlari yoʻqligi sababli konsullikka qilgan arizasi qabul qilinmayapti. U Urugvayga borish uchun Rimdagi Qizil Xoch tashkilotiga ariza berdi. Sodiq Turonning Urugvay uning ketish haqidagi iltimosi qanoatlantiriladi. Vaholanki, u ozodlikka chiqqan taqdirda ham fuqaroligi yoʻqligidan foyda yoʻqligini yaxshi biladi. Sodiq Turonning musofir yurtdagi ozodligini Chingiz Dogʻji "Vatanini yoʻqotgan odam" asari qahramoni soʻzlari bilan ta'riflaydi: Vatanini yoʻqotgan odam uchun erkinlikning bunday ma'nosi yoʻqligini endi tushunaman. Oʻzim tugʻilgan, oʻynab-kulgan joylarda tilimda soʻzlashmaydi. Oʻsha yurtlarda bir paytlar mening tilimda soʻzlashuvchi xalqlar qanday boʻlganini ham bilmayman."[36] Romanning soʻnggi qismida ifodalangan bu qarash milliy davlat huquqidan mahrum boʻlgan qrim turklarining tarixiy haqiqatini aks ettiradi.

"Ular ham inson edi" (1958) romani Qrim turklarining fojialarini aks ettirish nuqtai nazaridan Chingiz Dogʻji ijodida muhim oʻrin tutadi. Mu-

[35] Kocakaplan İ. Chingiz Dagji Qrimdan Londonga. Istanbul, Damla radioeshittirish uyi, 1998. bet. 165

[36] Dagji C. Vatanidan ayrilgan odam. Istanbul, O'tuken, 2012, 246-bet

allifning oʻzi taʼkidlaganidek, “roman qaysidir maʼnoda 1937-1945- yillardagi qrim va qrim tatarlarining tarixiy koʻzgusidir”. Qrim turklarining fojialarini oʻziga xos uslubda yoza olgan Chingiz Dogʻji, qadimgi turkiy oʻlka Qrimdagi voqealarni oʻziga mavzu qilib oldi. Bu voqealar Qrimning Qiziltosh qishlogʻida boʻlib oʻtmoqda. Roman qahramonlaridan biri Bokurdir. Bokur insonparvar, rahm-shafqatli, mehribon, odamlarga ishonuvchi qahramon. U halol va farovon hayot kechiradi. Biroq bu qishloqqa ikki rus - Ivan va Kala Malaning kelishi qishloqning ham, Bokurning ham tinchini buzadi. Toʻgʻri, Bokur ham shu qishloqning birinchi rus aholisi kabi ularga oʻz molxonasining chetidan joy berib turadi. Ammo ular qishloqqa kelgandan keyin kimningdir tovugʻi, kimningdir qoʻylari yoʻqola boshlaydi.

Shundan soʻng, qishloqda birinchi marta qulf osilmagan uylarning eshiklarini qulflay boshlaydi. Odamlarning yerlari tortib olinadi. Bokur yerlarini egallab olgan bu odamlar u yerda choʻchqa boqishga qaror qildilar. Ruslarning Qiziltoshda ham, Yaltada ham joylashishi kengaymoqda. Biroz vaqt oʻtgach, Ivan yoʻl qurilishiga rahbarlik qiladi. Odamlarni xafa qilgani uchun Sayid Alining oʻgʻli Ivanni uradi. Bokur esa rahm-shafqat koʻrsatadi va uni uyda saqlaydi. Bokurning yerga, yurtga muhabbati katta. U yerni or-nomus, gʻayratni ota va bobo tuhfasi deb biladi. Shuning uchun bolsheviklar yerni tortib olishga qarshi chiqishmoqda.

U qushning portlashiga norozilik bildirib dalani tark etmaydi.

Biroq, portlagan dinamit uning tanasini parchalab tashlaydi. Bokur vafotidan keyin uning uyi tortib, yerlari kolxoz mulki sifatida tortib olindi. Butun qishloqning yerlari umumlashtirilmoqda, kolxozlashtirish siyosati jadallashtirilmoqda, qishloqqa koʻchirilgan ruslar soni koʻpaymoqda. Yozuvchi zamin uchun fido qilgan Bokuriyni qrim turklarining umumlashtirilgan obrazi sifatida yaratib, uning chehrasida turklar uchun yer yurt, milliy borliq, ajdodlar omonati, or-nomus ekanligini aytmoqchi boʻlgan.

“Ular ham odam edi” romanidagi vatanparvar obrazlardan biri Anvar boʻlib u bolsheviklar istilosi oʻz mamlakatiga olib kelgan ofatlardan, millatining kelajagi boshiga tushadigan yangi fojialardan xavotirda. Qishloqda oʻgʻli Niyoziyning rus mashinasida oʻldirilishi, yerlarining tortib olinishi, turklarning qishloqdan koʻchirilishi uning dushmanga nisbatan nafratini yanada oshiradi. Oʻlim yoqasida xotini Zaminaga yuzlanib, yurt muhabbati bilan yashashni, Qrim turklarining boshqa turkiy oʻlkalarga tarqalib ketganini, dushmanlar tomonidan xiyonat va zulmga uchraganini vatandoshlariga yetkazishni buyuradi. Roman soʻngida baʼzilari oʻldirilgan, bir qismi surgun qilingan qadimgi turkiy oʻlka boʻlgan Qiziltosh qishlogʻi tasvirlangan. Bu qishloqning haqiqiy egalarini xorijliklar bosib olgan. “Ogonyok” jurnalida “Rassvet” nomli maqola muallifi Pav-

lenko ularga shunday jannatni bergani uchun Sovet prezidenti Stalindan minnatdor.

Asar oxirida Chingiz Dog'ji Pavlenkoning maqolasidagi quvonchni tabiiy holat deb hisoblaydi, chunki ular ham inson. Ularning quvonchi shuki, Qrimdek jannatmakon o'lkasi bor. Biroq, boshqa ma'noda muallif quvonchdan tashqari norozilik kayfiyatini ham bildiradi. Zero, bu yerdan quvilgan Qrimning qadimgi aholisi (ya'ni turklar) ham inson edi. Bu yerda adib solihlar fojiasiga, nohaqning shodligiga e'tibor qaratadi. Nihoyat, Chingiz Dog'ji Xudoga yuzlanib, kommunistik rejim rahbarlariga bu yerlardan haydalgan, bu yerga o'ldirilgan va surgun qilinganlarning ham inson ekanligini aytib nola qiladi "Xudoyim, ular ham inson. Yomon bo'lsalar ham odam. Ularga boshqalar o'zlari kabi ham inson ekanligini tushuntir. Hayvon kabi haydab, yomon munosabatda bo'lyapsiz, ular ham odam-ku!"[37]

Bu o'rinda qalbi o'z yurtiga mehr-muhabbatga to'la, ammo sevimli yurtidan ayrilgan, iymoni sinmagan donishmand turk najotni yolg'iz Xudodan izlashi tabiiy ko'rinadi. Bu bir tomondan turkiy insonparvarlik (birinchi bosqichda turklar hikmatli da'vat bilan, urushsiz, qonsiz haq olmoqchi bo'lganlar), ikkinchi tomondan, intilishlarini aslo so'ndirmagan Qrim turklari bilan bog'liq. Ozodlik va vatan muhabbati uchun kurasha olmadilar. Chingiz Dog'jining "Oxir-oqibat mard jangchimiz ham omonatini Xudoga topshirdi" qissasida bosh qahramonlaridan biri Chori vatanparvar shunday kuylaydi:

Bizda na uy, na to'p, na bomba, na tank bor,
Ammo taslim bo'lmaymiz,
Bizning qurol – Vatanparvarlik...

"Ular Inson edilar" romanida qo'yilgan muammoning davomi sifatida Chingiz Dog'ji "U tuproqlar bizniki edi!" (1966) romanida Qrim turklari duch kelgan va bevosita guvoh bo'lgan voqealarni yozgan

Romanda asosan 1935-1945 yillarda Chuqurcha qishlog'ida sodir bo'lgan voqealar aks ettirilgan. "U tuproqlar bizniki edi" romani qahramonlaridan biri Salim Chilingirov Yaltaning Qiziltosh qishlog'idan Chuqurcha qishlog'iga kelganlardan biri. U Qiziltosh qishlog'idagi odamlarni qiynoqqa solish, deportatsiya qilish ortida kommunistik tuzum turganini bilsa-da, Panteley Petrovich degan odam ta'sirida kommunistik partiyaga qo'shilgan. Tez orada uni kolxozga rais etib tayinladilar. U vatandoshlariga yordam berish o'rniga ularni qiynaydi. Deportatsiya qo'rquvi odamlarni kecha-yu kunduz kolxozda ishlashga majbur qiladi. Urush boshlanganidan keyin jabr chekkan xalq zo'rlik bilan frontga olib ketildi. Ulardan farqli o'laroq, Salim o'z ixtiyori bilan urushga boradi. Bi-

[37] Dog'ji . "Ular ham inson edi", Istanbul, O'tukan 2012-y. 463

roq urushning dastlabki kunlaridanoq begunoh odamlarning oʻldirilishi uning fikrini oʻzgartirdi. Shu paytgacha qilgan ishlarida xatoga yoʻl qoʻyganini asta-sekin anglaydi. Yaqinda tanishgan Hasan ismli sartarosh yigit uni gʻaflat uyqusidan uygʻotadi. Yosh vatanparvar sartarosh Hasan u xizmat qilayotgan rejim turklarga hamisha dushmanlik bilan munosabatda boʻlgan, xalqimizni qiynagan, yerlarimizni bizdan tortib, Sibirga surgun qilgani haqida aytib beradi. Salim urushda bir qoʻlidan ayriladi. U frontdan qaytgach, Yalta qamoqxonasida odamlar otib tashlanganini, aholi surgun qilinganini, masjidlar portlatilganini bildi. Kommunistlarning turklarga qarshi dushmanlik pozitsiyasini anglab yetgach, u oʻzini millati oldida aybdor his qildi. Natalya ismli rus ayoliga koʻnglini ochib, gunohlariga iqror boʻldi: "Vatan uchun yurakqonim bilan kurashdim. Sening vataning uchun, Natalya! Men oʻzimni unutdim. Yurtimdan, xalqimdan yuz oʻgirdim. Xalqimga xoinlik qildim. Tomirimda qoni oqqan xalqimning oldida oʻzimdan nafratlanaman."[38]

Salim millat oldida oʻzini aybdor his qilsa-da, qishloqqa qaytishga qaror qiladi. U oʻz xalqini qiynayotgan urushda bir qoʻlidan ayrilgan boʻlsada, milliy ruh bilan yurtdoshlariga qaytadi. Muallif shu oʻrinda Salimni oqlab, uni davr fojiasi qurbonlaridan biri deb biladi. Bu fojia bir tomondan vatanidan ayrilganlar, ikkinchi tomondan yot mafkuraga aldanib, xalqidan yuz oʻgirganlar ahvoli sifatida tavsiflanadi. Biroq asl haqiqatni anglagan adib Salimning toʻgʻri yoʻl tanlagan holda xalqiga, zaminiga boʻlgan sidqidildan fidoyiligini qadrlaydi va shu oʻrinda uni turkiy qahramonlar qatorida saqlaydi. Shuni ta'kidlash kerakki, Chengiz Dogʻji, boshqa asarlarida boʻlgani kabi, "U tuproqlar bizniki edi" romanida rus millatini ifodalovchi obrazlarga (Panteley Petrovich, Ziko Batakov, Natalya va boshqalar) munosabatda Rossiyaga qarshi pozitsiyani egallamaydi.). Yozuvchining barcha asarlarida rus millatiga emas, balki bosqinchi kommunistik tuzumga nafrat qaratilgan. U oʻz asarlaridan birida "rus xalqiga yaqinlik tuygʻulari borligini, hech bir romanida rus dushmanlik bilan yoʻlga chiqmaganini" ta'kidlagan.

Chingiz Dogʻjining keyingi asarlarida ham bosh mavzu Vatan va Qrim turklarining hayoti, ularning ayanchli taqdiri haqida edi. "Bodom shoxida osilgan goʻdaklar" (1970), "Sovuq koʻcha" (1972), "Menga oʻxshagan birov" (1988), "Onamga maktublar" (1988), "Oʻrtoqlar" (1992), "Birga oʻtdik bu yoʻldan" (1996) kabi boshqa romanlarida ham millati haqida qaygʻuradi. Asarlaridagi tarixiy voqea va hikoyatlar misolida vatan haqiqatlari, Qrim turklari hayotining haqiqiy manzarasini koʻrish mumkin.

Chingiz Dogʻjining "Bodom shoxlaridagi goʻdaklar" romanida 1920–1930-yillardagi voqealar ortidan 40 mingga yaqin Qrim turklarin-

[38] Dogʻji " U tuproqlar bizniki edi". Istanbul, Oʻtukan, 2012. bet. 386

ing Ural va Sibirga surgun qilinishi, millatning boshqa ogʻriqli sayohatlari yorqin tasvirlangan. Hikoyalar 4-14 yoshli Xoliq tilidan hikoya qilinadi. U oilada yagona farzand boʻlib onasi va yaqin qarindoshlarining oʻlimi bola qalbini yaralaydi. Amakisi ularning hovlisidagi bodom daraxtiga osilganidan dahshatga tushgan Xoliq bodom daraxtining kesilishidan juda xavotirda. Har gal bodom soyasida dam olib, shirin xayol surardi. Otasidan oʻzlarining oʻtmishi haqida eshitgan Xoliqning tarixga qiziqishi ortardi. Bundan tshqar u onasi Zuhraxonim, Sari Choʻmez, Garanfil Nuriy va boshqalardan ham eshitadi. Bu esa barcha insonlar oʻz oʻtmishi, oʻz zamini bilan bogʻliqligi, yosh avlod shu ruhda tarbiyalanayotganini koʻrsatadi.

Butun roman davomida xalqning surgun fojialarini Xoliq tili bilan tasvirlashdan muallifning asosiy maqsadi voqealarni asl manzarasini aks ettirish edi. Chingiz Dogʻjining qahramoni bola boʻlgani uchun Qrim turklarining boshiga tushgan voqealar nutqida hech qanday rangsiz oʻquvchilarga yetkaziladi. Jumladan, yozuvchi Xoliqni Sari Choʻmezning askarlar otib oʻldirgan qonga belangan tanasini koʻrib, Sari Choʻmez oʻlayotgan chogʻida xotini Gulshanxonimning sochlarini silab oʻtirganini bola tili bilan tasvirlaydi. Biz Xoliqning keyingi hayotini "Sovuq koʻcha" romanida davom ettiramiz. Bunda Xoliq ulgʻayib universitetda tahsil olayotganda urush urush tufayli universitet yopiladi va qiyin ahvolda qoladi. Uning na puli, na borar joyi bor. Xoliq tramvayda tasodifan Elmira ismli ayol bilan tanishib uning uyiga boradi. Xoliq oʻzi va millatining oʻtmishi haqida yozgan hikoyalarini hojatxonaga yashiradi. Shunday qilib qizning uyida 3 kun turadi. Uy sohibasi oʻzini Elmira deb tanishtirgan boʻlsa-da, aslida u Eron Xofmanning qizi Galina Shubet ismli yahudiy edi. Nemislar olib ketmasliklari uchun u oʻzining yahudiyligini hammadan yashiradi. Ammo biz romanda yahudiylarning qoʻlga tushgan sahnalariga ham duch kelamiz. Xoliq koʻrgan narsasi asosan yashiringan uyi joylashgan koʻchada qolgan. Ammo shu uch kun davomida uyni nemis harbiylari egallaydi va Elmira – Galina Shubert nemislar tomonidan qoʻlga olinadi.

Romandagi voqealar urush davrida boʻlib voqealar – nemislar bosib olgan hududda sodir boʻladi. Ammo odamlar kelajakka shu qadar optimistlik bilan qaraydiki, oʻlim, qamoq va surgun qoʻrquvi, frontdan kelayotgan achchiq xabarlar ham baxtli kelajakka ishonchni oʻldirmaydi. Shunday ekan, hamma yana bahor keladi, daraxtlar gullaydi deb ishonishadi. Ammo kulgu sadolari toʻxtagan, odamlar qiynalgan, ramziy ma'noda muzlab qolgan "sovuq koʻcha"da odamlar kulib oʻynashadi.

"Onamga maktublar" yozuvchining sogʻinch va musofirlik tuygʻularini ifodalagan asarlaridan biridir. Asar 1988-yilda Turkiya Yozuvchilar uyushmasi tomonidan "Yilning eng yaxshi romani" mukofotiga sazovor

boʻlgan. Chingiz Dogʻji 69 yoshida (1988) “Onamga maktublar” romanini yozgan. Bu asar onasining surgunidan 24 yil oʻtib yozilgan. (1964). Biroq, yozish paytida u onasi qayerdaligini va u yerda yashayotgan yoki yashamayotganligini aniq bilmas edi. Chingiz Dogʻji ota-onasi, qolaversa, boshqa yaqinlarining taqdiri haqida ancha keyinroq bilib oldi. Yozuvchining roman yozilishiga oid qaydlaridan ma’lum boʻladiki, u bu asarni yozish uchun 40 yil kutgan, vaqti kelib oʻzi ham sezmay asar yozishga kirishgan. Chingiz Dogʻji asar yozar ekan, oʻzining turli kunlarda yashaganini, kulayotganini, hayajonlanganini, gʻamgin boʻlgani, yigʻlayotgani va hokazolarni his qilganini aytdi rost aytadi.

Roman Chingiz Dogʻjining onasiga yozgan 15 ta maktubidan iborat. Maktublar romanning 65 yoshli qahramoni Toʻpkayachi nomidan taqdim etilgan. Asarda Toʻpkayachining yoshlik yillari haqida yetarlicha ma’lumot olish mumkin. Ma’lum boʻlishicha, u bolaligida she’rlar yozgan, otasi hibsga olingan, otasi qamoqdan chiqqandan keyin oilasi Oqmasjiga koʻchib kelgan, unga Safiya Oqimova degan adabiyot oʻqituvchisi dars bergan. She’rlari “Yoshlik”, “Adabiyot majmuasi” jurnallarida chop etilgan, Zamina Toʻpkayachi bilan uchrashgan, institutga oʻqishga kirgan, oʻqib yurgan kezlari harbiy xizmatga chaqirilgan yillar qalamga olingan.

Roman davomida yozuvchining hayoti alohida sahnalarda koʻrinadi. Chunonchi, toʻrtinchi maktubda Toʻpkayachi yoshi kattaroq adabiyot oʻqituvchisi Safiya Oqimovani sevib, unga turmushga chiqmoqchi boʻlgan, ammo Safiya Oqimova kasal boʻlib vafot etgan. Romanda Toʻpkayachining onasiga yozgan barcha maktublari oʻtmishga borib taqaladi. U goh tushida oʻtgan hayotga qaytadi, gohida oʻsha yillar xotiralari bilan oʻtmishni koʻz oʻngida jonlantiradi. 40 yildan beri koʻrmagan Qiziltoshga, ota-ona hayotlik paytida, mehrga toʻla umrga intilish Toʻpkayachi maktublarida oʻzining ta’sirchan ifodasini topishi mumkin. Biroq, bu maktublarda Qiziltosh nafaqat qaygʻu, balki umid maskani hamdir. Chunki Toʻpkayachi har safar Oltin toshni eslaganda, bu yurtga qaytishini, vatanining ozod va obod boʻlishini umid qiladi. Romanda Qrimdagi voqealarni maktublar orqali yod etasiz. Qrim turklari hibsga olindi, surgunga yuborildi, turklar qishloqlardan haydalishi hayotiy tasvirlangan.

Yozuvchi romanda yurtdoshlariga boʻlgan sogʻinchini keng ma’noda, eng avvalo, Vatan obrazlari timsolida ifodalaydi. Chunki u farishtadek goʻzalligi bilan ajralib turadigan onasini koʻnglining gultoji, Qrimni esa hayotining mazmuni, umidlari ushaladigan maskan deb biladi. “Onamga maktublar” romani ona va vatanga muhabbat, vatanparvarlik tuygʻulari ifodasi, ma’naviy-ruhiy larzalar ifodasi bilan ajralib turadi.

Chingiz Dogʻjining tarixiy asari hisoblangan “Temuchin” romani 1959-yilda yozilgan. Asarning oʻziga xosligi shundaki, unda qariyb toʻqqiz asr avvalgi tariximiz aks ettirilgan. Milliy tarixga murojaat qilish-

dagi asosiy maqsad tarixiy shaxslar obrazlarini yaratish, xalqning shonli o‘tmishi haqida so‘zlab berish edi.Aytish joizki, Chingiz Dog‘ji mansub bo‘lgan millat so‘nggi ikki asr davomida millatning milliy o‘zligini unutib, tarixini soxtalashtirishga uringan siyosiy rejimga qaram bo‘lib kelgan. Ma’lumki, 1774-yilda Rossiya va Usmonlilar o‘rtasida tuzilgan 28 banddan iborat kichik manbali tinchlik shartnomasi shartlariga ko‘ra, Qora dengizning shimoliy qirg‘oqlari va Azov dengizi atrofidagi hududlar, jumladan Qrim yarim oroli mustaqillikka erishgan edi. Biroq 1783-yilda Yekaterina II buyrug‘i bilan Rossiya davlati kelishuv shartlarini buzgan holda Qrimga bostirib kirdi. Rossiya Qrimni bosib olgandan so‘ng turk aholisiga qilingan bosimlar natijasida turklar o‘z yurtidan ko‘chib ketishga majbur bo‘ldi. Natijada Qrimda turk millatiga mansub odamlar soni keskin kamayib ketdi. Masalan, agar 18-asrda jami 3,5 million aholi yashagan bo‘lsa, 19-asr oxiriga kelib bu raqam 530 mingga yetdi. 1920-yil noyabr oyida Qrimda Sovet hukumatining o‘rnatilishi bilan aholi yana bir ijtimoiy-siyosiy rejim va uning tazyiqlariga duch keldi. Umuman olganda, qariyb 200 yil davomida Qrim turklariga qarshi olib borilgan yashirin va ochiq siyosat natijasida ularning tarixi soxtalashtirildi, bir qator milliy-ma’naviy qadriyatlar unutildi, hududlari bosib olindi, milliy davlatchilik olib tashlandi. Ta’kidlash joizki, tarix davomida ko‘plab turk ziyolilari bu kabi holatlarga jiddiy e’tiroz bildirgan, ular turk mutaassibligi doirasida o‘zlari uchun yangi milliy yo‘nalish belgilab, milliy mafkuralarni shakllantirganlar. Jumladan, rus armiyasida ofitser bo‘lish niyatida harbiy maktabga kirgan millat otasi Ismoilbek G‘aspirali rus millatchilari orasida turklarga qarshi ruh va tashviqotni ko‘rib, harbiy ta’limni tashlab, turkiylikni targ‘ib qiladi. Turkiylarning bobosi Alibek Husaynzoda Tiflisdagi turk tiliga va turkiylarga munosabatni ko‘rib, turkiy g‘oyalarning kengayishida muhim rol o‘ynadi va butun umrini turkiy xalqlarning siyosiy va madaniy taraqqiyotiga bag‘ishladi. Chingiz Dog‘chi asarlari zamirida millatga muhabbat va unga nisbatan nohaq tazyiqlarga nisbatan isyon yotadi.

Qrim pedagogika institutining tarix fakultetida o‘qib yurgan chog‘ida u o‘z millatiga qarshi olib borilayotgan adolatsiz siyosatlarga, milliy tarixning buzib tashlanishiga guvoh bo‘lgan, otasining qarindoshi Zamina Dog‘jining boy shaxsiy kutubxonasida milliy tarixga oid nodir kitoblarni o‘qib, amakisining millat haqida aytib bergan tarixi va madaniyati haqida hikoyalarini tinglaydi.

Bu omillar Chingiz Dog‘jining milliy ruhda shakllanishida, yosh millatparvar bo‘lib tarbiyalanishida muhim rol o‘ynadi. U tarixchi sifatida yozuvchi sifatida o‘rganganlarini milliy qadriyati yuksak asarlarida aks ettirishga harakat qildi.

Qrim-tatar tarixining rus manbalarida buzib ko‘rsatilganini ko‘rgan

Chingiz Dogʻji haqiqatni aniqlash maqsadida Qizil Oʻrda tarixini oʻrganishga alohida qiziqqan. Bu, bir tomondan, yozuvchiga milliy tarixni oʻrganish imkonini bersa, ikkinchi tomondan, oʻz ijodida tarixiy masalalarni qalamga olish imkonini berdi.

Chingiz Dogʻjining tarixiy faktlarga asoslangan "Yosh Temuchin" romani bu borada diqqatga sazovordir. Jiddiy tarixiy izlanishlar natijasida yozilgan romanda adibning asosiy maqsadi turk tarixi haqiqatlarini aks ettirish edi. Yozuvchining bu asarini yakunlashi bilanoq Turkiyadagi Yashar Nabi Nayirga oʻz qoʻlyozmasini sharh uchun yuboradi. Biroq, Yashar Nabiy asar hozirgi holatda nashrga loyiq emasligini ta'kidladi. Ammo muallif, asarni Turkiyada nashr ettirgan. "Yosh Temuchin" romani moʻgʻul-tatar tarixi haqiqatlarini aks ettirgani uchun Turkiyada iliq kutib olindi.

Asarda asl ismi Temuchin boʻlgan Chingizxonning (buyuk xoqon ma'nosida) tugʻilishi, yoshligi, imperiyasi va boshqalar haqida soʻz borib, voqealar badiiy aks ettirilgan. Tarixdan ma'lumki, Chingizxon boʻlingan va kurashayotgan moʻgʻul qabilalarini birlashtirib, Buyuk Moʻgʻullar imperiyasini yaratgan. Bu imperiya sharqdan Koreya, janubdan Eron, shimoldan Rossiya, gʻarbdan Polsha, Vengriya va kabi davlatlarni oʻz ichiga oladi. Tarixiy jarayonlarni oz ichiga qamrab olgan ushbu asar romani 6 bobdan iborat. Asarning boshlanishi 1155- yil voqealari bilan bogʻliq. Romanning bu qismida moʻgʻul, oʻngʻut, tatar, merkit, nayman qabilalari oʻrtasidagi munosabatlar asosida hamda Xitoy imperiyasi tashabbusi bilan yuzaga kelgan nizolar tasvirlangan. Soʻngra yozuvchi xonlar xoni, xoqon Chingizxonning tugʻilishi haqida ma'lumot beradi: ularning dunyoqarashi, turmush tarzi, sivilizatsiyasini qalamga oladi. Oʻsha yil, ya'ni qoʻy yili, Chingizxon tavallud topgan yildir. Yesugey Bahodir Yulun akega uylangandan keyin Temuchin, Qasar, Bektar, Belgutoy ismli ikki oʻgʻil koʻradi. Yesugey xonning Temuchinga intilishi boshqa ukalarini norozi qildi. Otasi ungir qabilasining boshligʻi Dai Sechenning qizi Bortoyni Temuchinga unashtirdi. Yesugey Bahodir zaharlanib oʻldiriladi. Otasi vafot etgan paytda Temuchinning boshqa joyda ekanligidan foydalangan Targʻutoy Qurulduk hokimiyatni qoʻlga oldi. U qamoqxonada Temuchinga hujum qiladi. Temuchin otasining dugonasi Sorgan Shiron yordamida asirlikdan qutulib qoladi. Toʻrt yildan soʻng unashtirilgan qizi Bortoy bilan turmush quradi. Bu nikohdan keyin Bortoy mansub boʻlgan ungir qabilasining hokimiyati Temuchin qoʻliga oʻtadi. U kuchini mustahkamlaydi. Biroq merkit qabilasi Bortoyga hujum qilib, oʻgʻirlab ketadi. Temuchin tevarak-atrofdagi qabilalarni birlashtirgandan soʻng dastlab tarkut va udut qabilalarini magʻlub etadi. U merkitlarga hujum qiladi va ularni oʻldirgandan keyin olti oy davomida asirlikda boʻlgan xotini Bortoyni ozod qiladi. Olti oydan beri dushman qoʻlida boʻlgan

Bortoy homilador boʻlib qolganidan xavotirda boʻlsa-da, bolaning ismini Bortoy Joʻji qoʻyishini aytadi. Chingiz Dogʻji bu asarida Temuchin xarakterini, davrning ijtimoiy-siyosiy tabiatini va hokazolarni dushman qabilalarning kurashi fonida tasvirlab oʻquvchi e'tiborini jalb qila oldi. Asar moʻgʻul-tatar tarixini yoritish, bu tarixni ijtimoiylashtirish, voqelikni jonli aks ettirishi bilan ajralib turadi. Umuman olganda, Chingiz Dogʻjining ijodida muammolarga milliy kontekstda yondashish, ayrim istisnolardan tashqari, qrim-tatar fojialarini aks ettirish, ularga milliy-ijtimoiy qadriyat berish va bu fojialarni milliy tarixning qora sahifalari sifatida tavsiflash nuqtai nazaridan muhim ahamiyatga ega.

MUSA JALIL

MUSA JALIL
(1906-1944)

XX asr tatar adabiyotining zabardast vakili Musa Jalil (Jalilov) 1906-yil 2-fevralda Orenburg viloyati Sharliq tumanidagi Mustafo qishlog‘ida tug‘ilgan. Dastlab qishlog‘idagi boshlang‘ich maktabda, 1913-1918-yillarda Orenburgdagi Husayn madrasasida tahsil oldi. Bolaligida otasidan yetim qolgan Muso Jalil oilasini boqish uchun og‘ir mehnat qilishga majbur bo‘ldi. U ilk she’rini 8-10 yoshlarida yozgan. She’rlari ilk bor 1919-yilda nashr etilgan. M. Jalil 1919-yilda komsomolga o‘tib, komsomol faoli sifatida tanilgan.

Yosh bo‘lishiga qaramay, Rossiya fuqarolar urushi fojialarini ko‘rgan, siyosiy jarayonlarga boshchilik qilgan. 1921-yilda mamlakatda ro‘y bergan ommaviy ocharchilik natijasida shoir tug‘ilib o‘sgan qishlog‘ini tashlab, Qozonga ko‘chib o‘tadi. 1923-yilda Qozondagi rabfaka (mehnat fakulteti)ga o‘qishga kirib, 1927-yilgacha Orsk va Orenburg komsomol tashkilotlarida ishladi. M.Jalil 1927-1931- yillarda Moskva davlat universitetining adabiyot fakultetida o‘qigan. Universitetni tamomlagach, dastlab tatar bolalar jurnali “Kichik do‘stlar”da muharrir faoliyatini boshlab, so‘ngra “Kommunist” gazetasida muharrir o‘rinbosari bo‘lib ishladi. Bu davrda u ijod bilan shug‘ullanib, bir qancha she’r, ballada, opera libretto va publitsistik asarlar yozdi. 1935-1938-yillarda Musa Jalil Tatariston davlat opera studiyasida ishlagan, 1939-1941-yillarda esa Tatariston Yozuvchilar uyushmasi raisi bo‘lgan. U 1941-yilda Ulug‘ Vatan urushi boshlanishi munosabati bilan frontga ketgan, Volkov fronti organi bo‘lmish “Otvaga” gazetasida front muxbiri bo‘lib ishlagan. 1942-yil 25-iyunda Volkov frontidagi Gluxar Krest daryosi qirg‘og‘ida sodir bo‘lgan portlash natijasida oyog‘idan yaralanib, fashistlar qo‘liga asir tushadi. Vatanparvar shoir 1942-yilda Chusda, 1943- yilda Radom-Yedlinada, 1944-yilda Tegelda va boshqalarda tug‘ilgan. Lagerlarda qamalgan bo‘lsa-da, qiynoqlardan qo‘rqmasdan yashirincha Gumerov nomi bilan faoliyat yuritgan, mahbuslarning lagerdan qochishiga yordam bergan. Moabit qamoqxonasi esa Muso Jalil uchun ko‘p qiynoqlar va sinovlar joyi edi. Urushdan keyingi Moabit qamoqxonasidagi safdoshlarining shoirning qiynoqlar oldida g‘ayrioddiy chidashi va qat’iyati haqida aytgan gaplariga hayron qolmaslik mumkin emas. Muso Jalil antifashistik targ‘ibot va mahbuslarning ommaviy qochishini tashkil qilgani uchun o‘limga hukm qilingan va 1944-yil 25-avgustda Pletsenze qamoqxonasida boshi kesilgan. Ammo urushdan keyin unga xoin tamg‘asi qo‘yilib, oila a’zolari Tataris-

tondan deportatsiya qilindi. Yaxshiyamki, Muso Jalilning oʻlim lagerlarida yozgan she'rlari yoʻqolgani yoʻq, ba'zilari esa hamkasblari tomonidan saqlanib qolgan. 1946-yili noma'lum shaxs Tatariston Yozuvchilar uyushmasiga she'rlarini topshiradi. 1949-yilda Jalilning belgiyalik safdoshi Andre Timmermans shoirning arab alifbosidagi she'rlarini (M.Jalil unga bir necha she'r bagʻishlagan) Bryusseldagi SSSR elchixonasiga yetkazib berib, uning fashizmga qarshi harakatlari haqida ma'lumot beradi. 1956-yilda M.Jalil oqlangani sababli uning asarlarini nashr etish, badiiy merosini oʻrganishga qoʻyilgan taqiqlar bekor qilindi. Muso Jalilning asirlikdagi vatandoshi Gimran Talgatovning she'rlar kitobi 1956-yilda nashr etilgan. Muso Jalil 1956-yilda Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoni, 1957-yilda Moabit qamoqxonasida yozilgan she'rlari asosida nashr etilgan kitobi uchun Lenin mukofoti bilan taqdirlangan.

IJODI

XX asr tatar adabiyotining yirik namoyandasi Muso Jalil lirik she'rlar, doston, libretto, felyeton va publitsistik asarlar yozgan. U asarlar orqali qahramonlik, matonat, Vatanga sadoqat timsoliga aylandi. Ozarbayjon xalq shoiri S.Vurgʻun M.Jalilning qahramonlik taqdirini Bayron, Petofi, Yulius Fyuchik taqdiriga tenglashtirib, uning ijodi, qahramonlarcha oʻlimi bilan abadiylashtirilganini ta'kidlagani bejiz emas. M. Jalil lirikasi tatar she'riyatining choʻqqisi sanaladi. Uning lirikasining siyosiy salohiyati juda katta. Bolalik yillaridagi fojialar, fuqarolar urushi va Ulugʻ Vatan urushi fojialari Muso Jalil ijodida ogʻriq qatlamini yuzaga keltirdi, siyosiy pafosini mustahkamlab, minbar shoiriga aylantirdi.

Hayotim odamlarga oʻrnak
Mening oʻlimim jang.

Shoirning aksariyat asarlarida uning tarjimai holi haqida hikoya qilinadi. Chunki M.Jalil fuqarolar urushi (20-yillar), Moskvada (30-yillar), Ulugʻ Vatan urushi yillarida (1941-1944-yillar) qaysi mavzuda (urush, muhabbat) she'rlar yozgan. Ijodi orqali voqealarni oʻz taqdiri bilan bogʻlay olgan, lirik tuygʻularini, siyosiy qarashlarini ifodalagan:

Unutmayman hech Oysha, jonim
Ikkimiz gul terishga bordik...
Men gullarni sochdim ustingdan,
Siz ularni olovga otding
Oq kun ramz, – dedim, – qizilgul,
Oq kunlarimiz hali oldinda.

(Xotira, 1922-yil 11-may)

Yoki

O'ldir! tiz cho'kmayman, oldingda qotil!
Na vujud, na qalbim senga qul emas!
Boshimga boltani urishing mumkin,
Lekin oyoqqa turib o'laman, abas!

(Qotil, 1942)

M. Jalil buyuk shoirdir. U o'zini insoniyat askari deb biladi. Ozodlik uchun kurashishdan qo'rqmagan shoir qul bo'lishdan ko'ra o'lishni afzal ko'radi. Uning 15 yoshida yozgan "Muqaddas tilaklar" she'rida isyonkor shoirning ijtimoiy-siyosiy qarashlarining yetukligi yaqqol seziladi:

Biz erkin qushdirmiz, uchamiz,
Eng baland, eng yorqin cho'qqilarda biz,
Biz butun xalq uchun yo'llar ochamiz.
Barcha orzularga yetamiz, shaksiz.

Hayot va o'lim jangi bo'lgan joyda
Bizni na osmon, na bo'ron qutqaradi,
Qotillar, qassoblar, o'ldirsalar ham
Biz hech qachon qul bo'la olmaymiz.

"Moabit kitobi" she'rlar turkumi M. Jalil ijodining cho'qqisi, shoir qahramonlik ruhi timsoli hisoblanadi. 1942–1944-yillarda hayot va o'lim oralig'ida yozilgan ushbu turkumda vatanga sadoqat, g'alabaga ishonch, dushmanga nafrat tuyg'ulari o'z ifodasini topgan. Bu turkumga "Bahor kelyapti", "Elim-onam", "O'g'limga", "Bahor ishi" va boshqalar kirgan o'nlab she'rlarida vatan go'zallarini tarannum etigan:

Sening uchun qancha ish bo'lsa shayman
Sen bog'san bu bog'da yuragim yarim.
Bahor quyoshini orzulamoqda
Vatan!
Qor ostida yotgan gullar.

"Moabit daftari" turkum she'rlarida shoir qalbining tub-tubidagi Vatan muhabbatini ko'rmaslikning iloji yo'q. Ajabo, M.Jalil bugundan ertaga yashash umidini yo'qotsa-da, g'alabaga ishonchini yo'qotmaydi, dushmanning mag'lub bo'lishiga ishonchi komil. Dushmanga bosh egmagan, qasamyodiga sodiq qolgan, yurt uchun hamma narsadan ustun bo'lgan shoir "Qush", "Faqatgina, faqat ozodlik", "Qo'shiqlarim", "Ozodlik" kabi she'rlarida chinakam fuqarolik pozitsiyasini namoyon etadi, "dushmanni o'ziga xos qo'shiq bilan yo'q qilishga" erishadi:

Erkin yashashni o‘rgatdi qo‘shig‘im,
O‘lganingda ham egilma! – dedi yana.
Hayotim g‘amgin qo‘shiq bo‘lardi agar
O‘lim qo‘shiq bo‘lardi.

Muso Jalil o‘lim lageridan qochib qutulishni mumkin emas deb hisoblasa-da, uning qalbida hamisha nekbinlik, erkin insoniy ruh borligini ko‘ramiz. Ko‘p she’rlaridagi g‘alabaga ishonch, vujudi bo‘lmasa ham ruhi vataniga qo‘shilish umidi ana shu nekbinlikdan kelib chiqib, orzusini Vatanga bog‘laydi:

Uch qushcha hur qo‘shig‘im bo‘lib,
Shudir sendan so‘nggi tilagim.
Tanam qolsin bunda tan nima,
Ona yurtga borsin yuragim.
Uch qushcha hur qo‘shig‘im bo‘lib.

(“Qushcha”)

Yoki

Qaldirg‘och bo‘lsam,
Qanotli bo‘lsam,
Oy botganda,
Dan yulduzi chiqqanda,
Ay, mening yurtim,
Yuzimga quyosh chiqsa quchoqlab olardim.

(“Faqat, faqat erkinlik!”)

Muso Jalil she’rlarida dushmanga nafrat bor. Unda qon to‘kilishiga qarshi norozilik, haqiqat g‘alabasiga ishonch shoir idealidek jaranglaydi:

Dushman bilsin ichgan qoni,
To‘kkan ko‘z yoshlari, kesgan kallalari.
Qasosning olovli qilichiga
Olov o‘z-o‘zidan tusha boshlaydi.

Muso Jalilning urush davri ijodida oila va muhabbat haqidagi she’rlarida shoir qalbida hukmron lirik tuyg‘ular o‘z ifodasini topgan. Bir qarashda bu she’rlarini tikanlar o‘rab olgan o‘lim lagerlarida emas, dunyoning urushsiz sokin go‘shalaridan birida, ruhan bog‘langan ozod vatanida yozgandek tuyuladi:

Oydin kechada, daryo bo‘yiga,
Yana birga boraylik, jonim.
Boshingni ko‘ksimga qo‘ygin –u shu on,
Baxtimizga, taslim bo‘laylik, jonim.

(“Bira”, 1943 yil)

Yoki

Ko'zimni ochsam go'zaldir dunyo,
Bu dunyo shodlikdan porlaydi,
Osmonga uchib ketgim keladi
Go'yo hayotga kirgandek.

(Qayta tiklashdan keyin, 1943)

"Moabit daftari" kitobidagi "Xadicha" she'rida bir mavzu bor: Bir kuni Xadicha bog'da sayr qilib, kech qaytib keladi. Qorovul Xadichaning bog'da yurganini bilmagani uchun eshikni yopadi. Xadicha uyiga borish uchun devorga tirmashib ketishi kerak. Bunday holda, uning kiyimi etagidan yirtilgan. Ertalab ishga ketayotgani uchun etagini tikolmaydi. Bu yangi tendensiya, deb o'ylab, atrofdagilar etaklarini kesib, kiyishni boshlaydilar. She'rning oxirgi ikki misrasida "yangi moda sarguzashti"ning she'riy talqinidagi nozik hazil e'tibordan chetda qolmaydi:

Ey Xadicha, Xadicha!
Uyga qaytding, bir tunda
Mana endi modani ko'ring!
Qizlar, kechalari yurmanglar,
To'siqlardan o'tmanglar,
Qisqartirilgan yubkalar
"Bu moda!"

1943-yil may oyida yozilgan "Oshiq va sigir" she'rida "Layli va Majnun" afsonasi bor: yigit sevgan qiziga tashlagan guldasta derazadan uloqtiriladi. Bu vaqtda boshqa sigir gullarni yeydi. Buni ko'rgan bolaning jahli chiqadi. Ammo sevgan qizi sigir suti va qaymog'idan foydalanishini bilgach, uning nafasi va gulning hidi sigir sutiga aralashib ketishi uchun sigirga bir dasta gul olib kelib yeydi:

Sigirga qarasam taskin topdim,
Yangi gul, yangi sovg'a oldim,
Qizga emas, sigirga yugurdim.
Yonog'idan o'pdim: qani, ye, dedim!

Muso Jalil she'riyatining ko'lami keng. Qamoqxonadagi o'limga qarang.Ularning orasidagi masofa shoirning ishq va muhabbat tuyg'ulari uyg'unligini buzmagan. Shuning uchun u bu she'rida belgiyalik do'sti Andre Timmermans ("Yangi yil daftarlari", "Mening sovg'am"), tushida ko'rgan, quchoqlagan farzandlarini maqtagan "Zindonda uyqu", "Onalar kuni" va muhabbat madhiyalari "Sevgilim", "Azizim", "Musibat", "Qiz

sevadi va tanlaydi", "Muhabbat", "Qizga", "Oshiq va sigir" kabi she'rlarida hayotdan zavqlanib, hayot ishqi bilan uradigan yuragining his etibgina qolmay, uning odamlarga ta'siriga ham guvoh bo'lamiz.Sizning mehringiz men uchun hayotdagi hamma narsadan azizdir. Kutmasang, unut, tabassum, Dunyoda yashash qiyin, qiyin!

Ishq oldida tiz cho'kadi o'lim,
Umid uzma, faqat meni kut.
Suvdan va olovdan chiqib kelaman, gulim,
Agar meni sevsang, meni kutasan.

Muso Jalilning badiiy merosi tatar xalqining milliy-ma'naviy qadriyatlarini boyitib, azaliy san'at namunasiga aylandi.

QIRG‘IZ ADABIYOTI

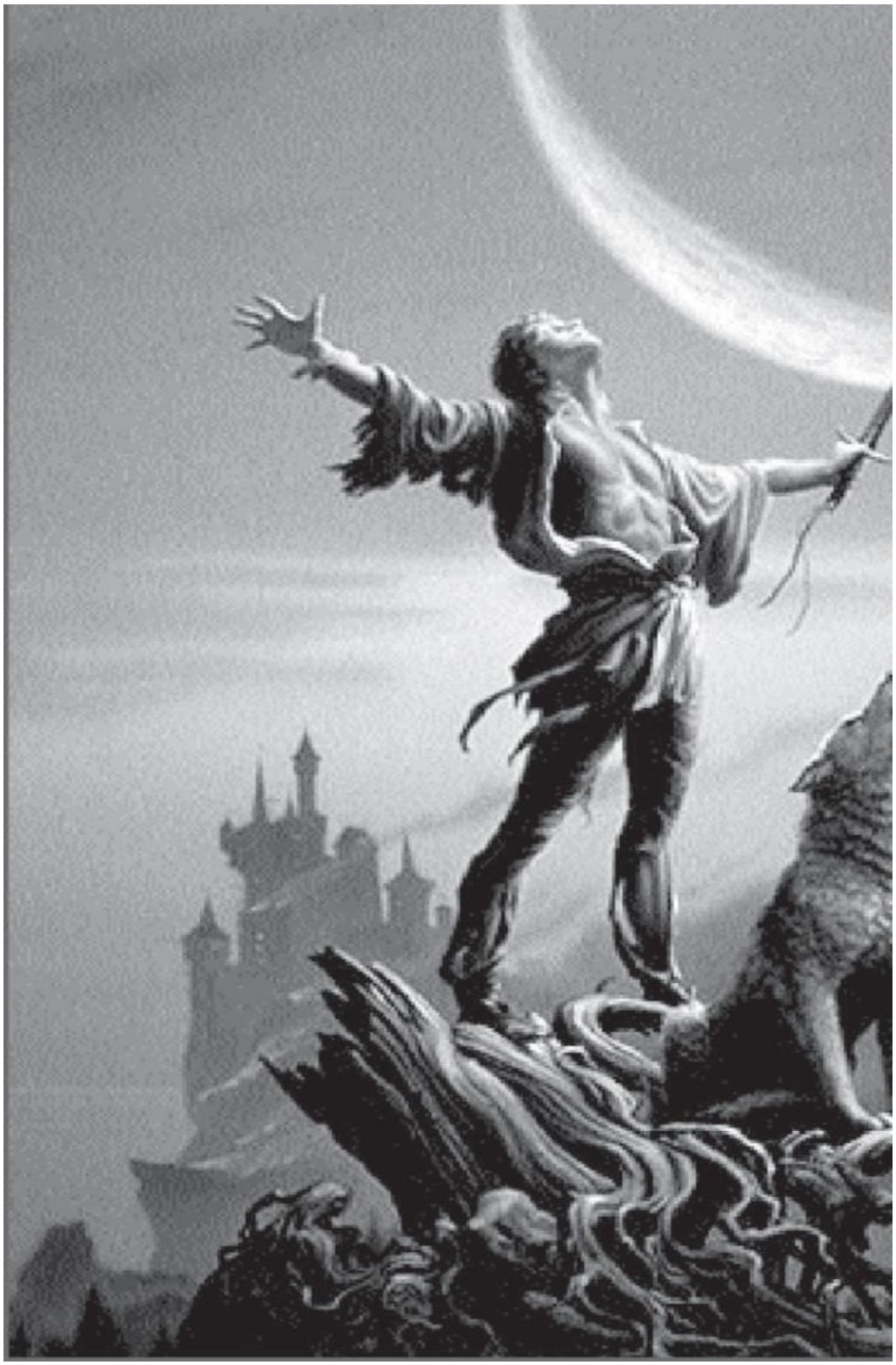

Qirgʻiz adabiyotida xalq ogʻzaki ijodi namunalari alohida oʻrin tutib xalq ogʻzaki ijodining eng keng tarqalgan janri bu – qoʻshiqdir. “BekBoʻkey”, “Saksakey”, “Shirilgan”, “Qostoshu”, “Arman” kabi qoʻshiqlar toʻy va motamlarda yangradi. Qirgʻizlarning oʻziga xos kuylash uslubi boʻlib kuyda xalqning quvonch va qaygʻulari aks etgan. Qoʻshiqni “ir” deb atagani uchun xonandani “irchi” deyishadi. Irchilar ham qoʻshiq aytishar, ham she’rlar yozishardi. Masalan, “Manas”ni shoirlar ijro etgani uchun dostonga yangi qoʻshimchalar kiritilib, asl matndan farqli oʻlaroq, dostondagi misralar soni bir millionga yetgan. Qirgʻizistonda xalq qoʻshiqlari uslubida she’r yozganlarni oqin deb atashadi. Qadim tarixga, boy afsona va xalq ogʻzaki ijodi an’analariga ega boʻlgan qirgʻiz yozma adabiyoti, asosan, yigirmanchi asrning boshlarida paydo boʻla boshladi. Oʻrta Osiyoda sovet hokimiyatining oʻrnatilishi mintaqada mustamlakachilik va totalitarizmning kuchayishi bilan birga bu yerda yashovchi xalqlarning ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida jiddiy oʻzgarishlarga olib keldi. Boʻlib oʻtgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bu hududda yashovchi qirgʻizlar hayotiga ham ta’sir koʻrsatdi. Shu davrdan (oktyabr inqilobidan keyin) Qirgʻizistonda maktablar ochilishi, savodsizlikka qarshi kurashning kuchayishi, yangi gazeta va jurnallar nashr etilishi, teatr va kutubxonalar tashkil etilishi va h.k. Bu holatlar mamlakatda madaniy hayotning qayta tiklanishiga, xalq ogʻzaki ijodi namunalaridan farqli ravishda yozma adabiyot namunalarining paydo boʻlishiga olib keldi. Yangi paydo boʻlgan gazeta va jurnallar yozma adabiyot rivojiga birinchi navbatda kuchli ta’sir koʻrsatdi. Ammo 20-asr boshlarida viloyatda nashr etilgan darsliklar, gazeta va jurnallar asosan qozoq va tatar tillarida boʻlganligi yozma adabiyotning oʻsha tillarda yozilishiga sabab boʻldi. Masalan, XX asr boshlarida qirgʻiz yozma adabiyotining ilk namoyandalaridan biri boʻlgan Sodiq Qorachayev tatar tilida, Qasim Tinistov qozoq tilida ijod qilgan. Biroq bu barcha san’at asarlari qozoq va tatar tillarida boʻlgan degani emas edi. Chunki Qirgʻizistonda XX asr boshlarida vujudga kelgan yangi ijtimoiy-siyosiy munosabatlar, eng avvalo, qirgʻiz yozma tili va yozma adabiyotining rivojlanishi uchun katta zamin yaratdi. 1924-yilda qirgʻiz tilida nashr etilgan “Erkin Too” nafaqat qirgʻiz matbuoti, balki qirgʻiz yozma adabiyoti tarixi uchun ham birinchi gazeta boʻldi. Ali Tokombayev, Toʻxtaqul Satylganov, Togolov Moldo, Qosimali Bayalinov, Toʻlgʻonboy Sodiqboyev, Qilich Shamirkanul va boshqalar. “Erkin Too” gazetasi qirgʻiz shoir va yozuvchilarining yangi avlodi asarlarini nashr etish va ommalashtirishda muhim rol oʻynadi. Qilich Shomirkanuluning “Zilzila” she’riy kitobi (1924), M. Toʻqoʻmbayevning “Turdining oʻlimi” she’ri (1927), “Kakey” (1927), Gʻ. Bayalinovning “Hojar” (1927) dramasi va boshqalar. Misollar qirgʻiz adabiyotining 20-yillardagi taraqqiyotini

belgilash nuqtai nazaridan ahamiyatlidir. Tugʻonboy Sodiqboyevning 1937-yilda yozgan “Gen su” romani qirgʻiz adabiyotida romanchilik an’anasining boshlanishi edi. Suyunbay Eraliyevning “Doʻstlarimga maktub” (1949), Soʻranbay Joʻrayevning “Umr yozuvi” (1950), “Umid” (1960), Aliqul Osmonovning “Tana izlari” (1935), “Muhabbat” (1945), ” “Vatan” kitoblaridagi she’rlari (1958), Sodiq Karachevning “Uylanishdan qochdi”, “Sevganini uchratmadi”, “Ikki gʻamgin yigit” hikoyalari va boshqa ijodkorlarning shu davrda yozgan va yaratgan asarlari shular jumlasidandir.

Chingiz Aytmatov, Mukan Elebayev, Kumart Boqonbayev, Yusuf Turusboyev, Raykan Shukurboyev, Qosimali Jontashev, Jalil Sodiqov va boshqa ijodkorlar tufayli zamonaviy qirgʻiz adabiyoti taraqqiyotning yangi bosqichiga qadam qoʻydi.

CHINGIZ AYTMATOV

CHINGIZ AYTMATOV
(1928-2008)

Zamonaviy qirg‘iz adabiyotini yangi bosqichga ko‘targan va yangi g‘oyalar bilan boyitishda katta hissa qo‘shgan jahonga mashhur yozuvchi Chingiz To‘raqul o‘g‘li Aytmatov 1928-yil 12-dekabrda Qirg‘izistonning Talas viloyatining Shakar ovulida tug‘ilgan. Otasi Qirg‘iziston Kommunistik partiyasining taniqli a’zosi bo‘lsa-da, 1937-yilda xalq dushmani sifatida hibsga olinib, bir yildan so‘ng otib tashlangan. Uning onasi Nagima Xamzayevna millati tatar bo‘lib, teatr aktrisasi sifatida tanilgan. Bolaligida Chingiz Aytmatovning tarbiyasi bilan asosan buvisi Oyimxon shug‘ullangan. Shu ma’noda, Chingiz Aytmatov “Men buvimning aql nuridan quvvatlandim”, deb aytgani bejiz emas.

Chingiz Aytmatov Ulug‘ Vatan urushining birinchi yilida o‘rta maktabning 6-sinfini tugatgach, mamlakatda kadrlar yetishmasligi sababli qishloq kengashi kotibi bo‘lib ishladi. Bu lavozimdan tashqari 2 yilga yaqin soliq agenti, hisobchi va boshqa ishlarda ham ishlagan. Yozuvchining shu yillardagi hayotiy voqealari uning “Yuzma-yuz”, “Jamila”, “Momo yer”, “Erta qaytgan turnalar” asarlarida ma’lum darajada o‘z aksini topgan. Yozuvchi ulg‘aygach Veterinariya texnikumiga o‘qishga kiradi. Chingiz Aytmatov 1948-yilda texnikumni a’lo baholarga tamomlab, Qirg‘iziston qishloq xo‘jaligi institutiga imtihonsiz, imtiyozli o‘qishga qabul qilinadi. Birinchi asari 1952-yilda davriy nashrlarda chop etilgan. Yozuvchining ilk hikoyalari “Jurnalist dzyudo” va “Ashim” nomli hikoyalari “Qirg‘iziston” adabiyotlar to‘plamining 1952-yil ikkinchi sonida chop etilgan. 1953-yilda o‘rta maktabni tugatgach, ilmiy tadqiqot sohasida ishlamoqchi bo‘ldi. Biroq uni xalq dushmaning o‘g‘li deb hisoblagani uchun bu sohada ishlashga ruxsat berilmadi va uch yil chorvachilik fermasida ishlashga majbur bo‘ldi. Chingiz Aytmatov 1956-1958-yillarda Moskvadagi Gorkiy nomidagi Adabiyot institutida tahsil oldi. 1958- yilda Moskvadagi “Oktyabr” jurnalida “Yuzma-yuz” asari bosilib chiqdi. 1958-yildan boshlab yozuvchining hikoya va qissalari “Noviy mir” jurnalida chop etila boshlandi. O‘sha yili Chingiz Aytmatovning jahonga mashhur asarlaridan birinchisi bo‘lgan “Jamila” qissasi ilk bor nashr etildi. Lui Aragon bu asarni fransuz tiliga tarjima qilib, keng muqaddima bilan nashr etgani bejiz emas. 1958-yilda Moskvadagi Oliy adabiyot institutini tamomlagan Chingiz Aytmatov Qirg‘izistonga qay-

tib, “Literary Qirg‘iziston” gazetasiga bosh muharrir bo‘ldi va besh yil Qirg‘izistondagi mahalliy “Pravda” gazetasining maxsus muxbiri bo‘lib faoliyat olib boradi. 1963-yilda “Tog‘lar va cho‘l hikoyalari” (“Jamila”, “Burcha ko‘zi”, “Birinchi muallim”, “Qizil qalpoqcham”, “Momo yer” turkumiga kirgan asarlari uchun Lenin mukofoti bilan taqdirlangan. “). Atoqli adib 1965-yilgacha asosan qirg‘iz tilida ijod qilgan. 1965-yildan rus tilida yozishni boshladi. 1965-yilda Ch.Aytmatov qalamiga mansub “Alvido, Gulsari” (birinchi nomi “Yorg‘a otning o‘limi”) uning asari birinchi rus tilidagi hikoyani o‘z ichiga oladi. XX asrning 70-yillari Chingiz Aytmatov ijodidagi hikoyachilik an’analarining muvaffaqiyatli davomi sifatida tavsiflanadi. Adibning “Oq kema” (1970), “Erta qaytgan turnalar” (1975), “Dengiz bo‘ylab qochgan Alabash” (1977) qissalari professional nasr namunalari sifatida e’tiborni tortadi. Atoqli adib “Asrga tatigulik kun” (1980) romani bilan hikoyadan romanga o‘tishga zamin yaratdi. Yozuvchining 1986-yilda nashr etilgan “Jallodning yovuzligi” romani nasriy tafakkurning yangi namunasi sifatida muvaffaqiyat qozondi. Adibning 90-yillar sermahsul ijodida “Asrga tatigulik kun” romaniga qo‘shimcha ravishda yozilgan “Chingizxonning oq buluti” qissasi muhim o‘rin tutadi. Chingiz Aytmatovning boy ijodiy merosi yuksak baholanib, uch marta Davlat mukofoti (1968, 1977, 1983), Sotsialistik Mehnat Qahramoni (1978) unvoni bilan taqdirlangan.

Chingiz Aytmatov bir necha bor SSSR va Qirg‘iziston Oliy Soveti deputatligiga saylangan, Osiyo va Afrika mamlakatlari bilan Sovet birdamlik qo‘mitasiga rahbarlik qilgan, “Issiqko‘l” xalqaro jamoat harakatiga asos solgan. 1990–1994-yillarda Benilyuks mamlakatlarida Qirg‘iziston elchisi sifatida faoliyat yuritgan. Bundan tashqari u Belgiya, NATO va Yevropa Ittifoqidagi Favqulodda va Muxtor elchisi, o‘z mamlakatining munosib vakili edi. Mehnatlari munosib taqdirlanib Ozarbayjon va Qirg‘iziston xalqlari o‘rtasidagi do‘stona munosabatlarni mustahkamlashdagi xizmatlari uchun mukofotlangan. 2008-yil 25-fevralda Ozarbayjon Respublikasining “Do‘stlik” ordeni bilan taqdirlangan Aytmatov 2008-yil 10-iyun kuni vafot etdi va vasiyatiga ko‘ra, Qirg‘iziston poytaxti Bishkek yaqinidagi “Ata Beyit” tarixiy majmuasida dafn etilgan. Ata Beyit 1937-1938-yillardagi qatag‘on qurbonlari xotirasiga o‘rnatilgan yodgorlik joyi bo‘lib, qatag‘on yillarida bu yerda 137 nafar begunoh inson otib o‘ldirilgan va quduqqa ko‘milgan. Biroq, bu qabristonning joylashuvi 1991-yildagina aniqlangan. Ommaviy qabr ochilgandan so‘ng, otib o‘ldirilganlar orasida Chingiz Aytmatovning otasi To‘raqul (jasaddan uning ashyolari topilishi natijasida) ham borligi ma’lum bo‘ldi. Ma’lumki, Chingiz Aytmatov 1963-yilda yozgan “Momo yer” asarining epigrafiga “Ota, men qayerga dafn etilganingizni bilmayman” degan so‘zlarni yozgan va bu yerga Ata Beyit deb nom berishni taklif qilgan.

Ch.Aytmatov qabri

IJODI

Jahon adabiyotining zabardast vakillaridan biri, qirg‘iz yozuvchisi Chingiz Aytmatov turk madaniy-tarixiy taraqqiyotining munosib davomchisi bo‘lgan, o‘z xalqining o‘tmishi va bugungi hayotini asarlarida aks ettirgan ijodkorlardan biridir.

Uning ijodida o‘z xalqonalik, yurtiga sadoqat timsolidagi qahramon “Boshdan-oyoq qirg‘iz” (B.Vahobzoda) deya e’tirof etilganligini vatanparvarligidan dalolatdir. Chunki Chingiz Aytmatov dunyoga hududi kichik, aholisi oz, lekin tarixi, madaniyatining qadimiyligi tufayli katta huquqqa ega qirg‘iz zaminidan nazar tashlab, qirg‘iz nigohi orqali jahon adabiy-badiiy tafakkurining yuksalishiga hissa qo‘shdi. Binobarin, buyuk qalb sohibining mavzu va g‘oyasidan qat’i nazar, qaysi mavzuni qalamga olmasin, asari jahon adabiyotida yangi adabiy voqeaga aylanadi. Ch.Aytmatovga Sotsialistik Mehnat Qahramoni, Lenin va SSSR Davlat mukofotlari laureati kabi faxriy unvonlarning berilgan, ammo ijodkor unvonlardan ijodni ustun qo‘ydi.

Chingiz Aytmatov ijodi jahon adabiyotida keng tarqalgan va har bir asari o‘ziga xosligi bilan ajralib turgan. Yozuvchining tili sodda, ravon. U shu samimiy tili bilan oddiy hayot hodisalariga falsafiy munosabat bildiradi. Jarayonlarni xalq orasida turib, tepadan kuzatish va mas’uliyat bilan baho berish qobiliyati Aytmatovga ijodiga xosdir. Bu tasodifiy emas albatta. U asarlaridan birida shunday izohlaydi: “Odamlar menga o‘z nomidan gapirish huquqini berishgan va men ularning nohaq emasligini butun umr isbotlashim kerak”. Yozuvchi tarixiy va zamonaviy asarlarida inson taqdiri va manfaatlariga alohida to‘xtalib, g‘ayriinsoniy ehtiroslarning haqiqiy insoniy manfaatlar bilan qarama-qarshilik va to‘qnashuviga e’tibor qaratib bu vaziyatdagi ma’noni tushuntiradi. Bunda muallif o‘zining ideali bo‘lgan obrazlar, o‘zi singdirmoqchi bo‘lgan g‘oyalarning fojiasini ham, g‘alabasini ham yetkazadi.

“Jamila” qissasi (1958) buyuk adabiyotga katta ijodkor kelganini tas-

diqladi. Chingiz Aytmatov "Jamila"ni hayotiy voqealar asosida yozgan. 1944-yilda kunduzi davlat ishidan tashqari, kechalari dalada kolxozchilarga ham yordam berib Jamila va Doniyorni shaxsan koʻrgan va ularning munosabatlariga guvoh boʻlgan. Adabiy dunyoda "portlash"ga sabab boʻlgan bu asar zamirida oʻsha davrdagi adabiy-tanqidiy maqolalarda "oila qonunchiligiga zid boʻlgan axloqiy me'yorlarni targʻib qilish bor", - ta'kidlangan. Ammo "Jamila" qissasi, Lui Aragon ta'biri bilan aytganda, "Muhabbat haqida yozilgan eng goʻzal asar" sifatida dunyoni lol qoldirdi. Voqealarni yozuvchining prototipi, 15 yoshli bolakay aytib beradi. Uning hikoyasida oʻquvchi Jamila kimligi, hayotga qarashi, Doniyor bilan munosabati va boshqalar haqida ma'lumot oladi. Asar davomida barcha voqea va hikoyalar, shuningdek, qahramonlarning xarakteri hikoyalar davomida ochib boriladi.

Jamila Ilxichilar urugʻining togʻ bagʻrida panoh topgan Baqoirlar oilasida yashovchi yagona qizi edi. Bahorda Jamila ot poygasida gʻolib chiqib, Sodiqni magʻlubiyatga uchratadi. Sodiq ham mana shu "magʻlubiyat"ning alamini olish maqsadida uni oʻgʻirlab, turmush quradi. Koʻp oʻtmay urush boshlanib Sodiq jangga ketadi. Ular shu paytgacha er-xotin sifatida atigi 4 oy birga yashashgan xolos. Asarda Jamilaning Sodiq bilan keyingi munosabatlari faqat oldingi xatlarga asoslanadi. Hikoyadagi rivoyat orqali nafaqat uning hayoti, balki xarakteri haqida ham batafsil ma'lumotlarga ega boʻlamiz. Jamila birinchi navbatda samimiyligi va adolatliligi bilan ajralib turadi. U kattalarga hurmat bilan munosabatda boʻlib fikrini ochiq aytishni afzal koʻradi. Qoʻshiq aytishni yaxshi koʻrgani uchun uyda kattalar bilan ham qoʻshiq kuylashdan tortinmaydi. Biroq, u ochiq gapirdi, ovoz chiqarib kuldi, sakrab hovlida yurdi, ba'zan qaynotasi va qaynonasini oʻpib qoʻyadi. Shunday qilib, Jamilaning xulq-atvori qaynona-qaynotasiga ma'qul boʻlmagan. Biroq muallif bunday "norozilik va murosasizlik"ni qaynona va kelin oʻrtasidagi ziddiyatga aylantirmaydi. Oʻzining bergan xarakteri bilan Jamilani "oiladan oladi".

Jamilaning Doniyor bilan ilk tanishuvidan Kurkureydan kechib oʻtguniga qadar, birga boʻlish boʻlish ishtiyoqi bilan qoʻl ushlashgacha boʻlgan "hayoti" asar markazida tasvirlangan. Bunda Doniyorning hayotiy hikoyasi odamni ranjitmaydi. Bolaligidan yetim qolgan Doniyorning taqdiri "oʻyinchoq toʻpdek tugadi". Urush paytida yarador va mayib boʻlib Qirgʻizistonga qaytgan. Jamila bilan vokzalga ot aravada yuk tashiy boshlagani uning hayotida "yangi davr" boshlanganidan darak beradi. Doniyor mehrli nutqi va xatti-harakatlarida oʻziga boʻlgan muhabbatni his qiladi. Bu muhabbatdan Jamila ham oʻz ulushini "boʻlak-boʻlak" oladi. Qishloqda deyarli "e'tiborga olinmaydigan" va hammaga yoqmaydigan Doniyor va Jamila oʻzlari bexabar sevgi munosabatlarini boshlaydilar. Aksariyat qishloqdoshlar nazdida Jamilani "shina va etik bilan bogʻlab turgan", "aj-

dodsiz", "vagrant Doniyor" tuyg'ulari chinakam insoniy, sof muhabbat tuyg'ularidan darak edi. Yozuvchi ana shunday fikr va yondashuv farqi bilan Jamilani o'zi yashayotgan muhitdan, uning atrofidagi odamlardan yuqori tutadi va ortga qaramay keng maydonga chiqib ketadi. Endi u sizga sevgi, yer haqida, hayot haqida qo'shig'ini kuylasin. Cho'llar rangbarang va to'lqinli bo'lsin! O'sha avgust oqshomini eslasin! Bor, Jamila, afsuslanma, qiyin bo'lsa-da o'z baxtingni topding".

Uning "Burchak ko'zi" (1960) hikoyasi "Sovet Qirg'iziston" gazetasi va "Zoloto" va "Noviy mir" jurnallarida (1961) chop etilgan. Muallif bu asarida sovet turmush tarzidagi bo'shliq va xunuklikni tanqid qiladi. Shunday qilib, kollejni tamomlab, katta orzu-umidlar bilan Anorsoy qishlog'iga ishga kelgan Kamol ilk kunlardanoq muammolarga duch kelib tuzum va mafkuraning qattiqligi uning orzularini ro'yobga chiqarishga to'sqinlik qiladi.

"Momo yer" qissasi muallifning hayotiy voqealar, yozuvchi ko'rgan jarayonlar asosida yaratilgan. Unda urush yillarida "Jiyda" kolxozida yashagan To'lg'onoyning boshiga tushgan musibatlar haqida hikoya qilinadi. To'lg'onoy urushning ham ruhiy, ham jismoniy azobini boshidan kechirgan qahramondir. Urushda turmush o'rtog'i va bolalaridan ayrilishi qattiq ruhiy iztirobiga sabab bo'ladi. Bu dardni o'g'illari Qosim, Mayselbek, Qaynoq va kelini Olimaning o'limi yanada kuchaytiradi. Lekin To'lg'onoy qanchalik g'amgin bo'lmasin, hayotga optimistik qaraydi, nabirasi Kanpolaning baxtli kelajagiga umid qiladi, yashash va ishlash uchun hayot bilan qayta bog'lanishga o'zida kuch topadi. Yozuvchi bu asarida zaminni tasvirlash orqali yer bilan ona-bola kabi muloqotga kirishadi. Hayotga muhabbat To'lg'onoyni yer bilan bog'laydi: Yer bo'lsa el bor, yer yashasa el yashaydi, degan g'oya ilgari surilgan.

"Alvido, Gulsari" qissasi Chingiz Aytmatov ijodining 60-yillaridagi eng mukammal namunasidir. Asarda inson va shaxs omili milliy o'ziga xosligi bilan jamiyat darajasiga olib chiqiladi. Binobarin, qissada ham obraz, ham hodisalarga nisbatan ijtimoiy-psixologik uslub hukmronlik qiladi. "Alvido, Gulsari"ning barcha muvaffaqiyatlari yozuvchining voqealarga inson va zamon kontekstida yondashishida namoyon bo'ladi.

Asar Tanaboy va Gulsarining ko'tarilishidan boshlanadi. Bu jarayonda muallif charchoqni, haqoratni, qahramonlarning qiyofasi va yuz jihatidagi norozilikni aks ettiradi. Yozuvchi ilk daqiqalardanoq o'zi tasvirlagan manzara bilan o'quvchiga ta'sir qiladi. O'quvchini tasvirlar, hodisalarning sababi qiziqtiradi. Yozuvchi hikoyani o'ziga xos yakundan boshlaydi, to'g'rirog'i, Chingiz Aytmatov asardagi barcha voqea-hodisalarga Tanaboy charchagan "pastdan qaraydi". Bu "ko'rinishda" hamma narsa ramziy va realistik tavsifda aks etadi, ba'zan parallellik, ko'p hollarda ikkinchisining ustunligi tavsif tarkibiy qismlarida chuqurlashadi.

Hikoyada Tanaboy va Gulsari (ot) obrazlari teng toifadagi qahramon sifatida fikr yuritiladi. Temirchi Tanaboy urushdan qaytgach, kolxoz raisi Chorining maslahati bilan temirchi qilib tayinlanadi. Gulsarini ilk bor shu yerda koʻrgan. Yozuvchi Gulsari timsolida Tanaboy taqdirining "chuqurligi"ga tushib, inson taqdirining butun bir manzarasini yarata oladi. Chunki Gulsari haqida soʻz borganda, inson taqdiri ham oʻz aksini topadi. Shunday ekan, oʻquvchi bunday savolga javob topishda qiynalmaydi. Agar yozuvchi asarga Gulsari obrazini qoʻshmagan boʻlsa, Tanaboyning badiiy obrazi, xarakteri hozirgi darajada boʻla olarmidi? Javob oddiy va tushunarli: Albatta yoʻq. – Yozuvchi ta'riflayotgan otning odamdek koʻrishini, eshitishini, his qilishini bizga aniq aytayotgandek tasvirlanadi. [39]

Binobarin, oʻquvchi Gulsarining taqdirini, Tanaboyning taqdirini biladi. Uning fikrlarini tinglaganidek, qalbini oʻqishga ham qiziqadi. Qahramon ham his-tuygʻularini baham koʻrishga majburdir. Kolxoz raisini otga aylantirib kastratsiya qilishsa, "koʻzlaridan singan gʻururini oʻqiydi". Bu parallelda Chingiz Aytmatov hamma jihatni batafsil bayon eta oladi. Tanaboyning chorvachilik faoliyatiga dahl qilib, uni qoʻychilik fermasiga yuborishadi, partiyadan nohaq haydashadi, ammo bu munosabatlar choʻponning e'tiqodini susaytirmaydi. U baribir kommunistligicha qoladi. Yozuvchi Tanaboyga oʻzining barcha fazilatlari va muvaffaqiyati bilan berishga harakat qiladi. Davr jonli chiqishi uchun oʻzi a'zo boʻlgan va yashayotgan sotsialistik jamiyatni "qurdi". Bu jamiyatning ideallariga ishondi va ukasining bu ideallardan tashqaridagi "harakat"iga ham murosa qilmadi.

Biroq, voqealar rivojida Tanaboyda "oʻz idealiga shubha qiladigan" savolni koʻramiz: "Hayot qachongacha bunchalik yomon boʻladi?". Jamiyatning ijtimoiy-siyosiy manzarasi faqat "ishlash buyrugʻini eshitadigan, reja toʻldiruvchi", "faqat nutqda vaziyatning yaxshi tomoniga quloq tutadigan boʻladi?" Bu savollar Tanaboyning xarakterini koʻrsatishiga shubha yoʻq.

Yozuvchi oʻz qahramonini "muammolarga" botirmaydi. Aslida Tanaboyning irodasi, bardoshi hamma narsani hal qiladi. Siyosiy fikrlashga epchilligi boʻlmasa-da, oʻziga xos vazminligi yordam beradi. Gulsaridan tashqari dugonasi Sora, xotini Xaydar, yosh choʻpon Bektoy, komsomol komiteti kotibi Karimbayov, birinchi kotib Qashqatoyev, prokuror va boshqalar. Bilan munosabatda butun ichki dunyo ochiladi, istak va intilishlar tasvirlanadi. Asarda Tanaboyning har qanday qattiq tazyiq va ta'sirlar oldida oʻzgarmasligi ishonchli tarzda berilgan. Fermer xoʻjaligida prokurorga nisbatan qoʻpol munosabatda boʻlgani uchun raykom boʻlimida partiyadan nohaq haydalgan. Shu joyida oʻquvchi

[39] Matlab Nagi. Men yashashni xohlardim. Boku, 2007, 144-bet.

Tanaboyning ma'naviy-psixologik dunyosiga duch keladi va xulosa chiqaradi.

Asarda kuzatilgan xalq ogʻzaki ijodi hikoyaning janr imkoniyatlarini, ta'sirini oshirishga xizmat qiladi. Bu borada "Tuya qoʻshigʻi" nomli xalq ogʻzaki ijodi namunasi oʻziga xos tarzda qoʻllangan. Oq tuya dalaga chiqib kecha-yu kunduz qora koʻzli bolasini qidiradi. Bu gap Gulsari allaqachon vafot etgan bir paytda sodir boʻldi. Ch.Aytmatov qissadagi Tanaboy-oq tuya taqdiri oʻxshashligini shartli talqin qilishda tarix, zamon, voqealar solishtirilib, ajralmas aloqani koʻrsatdi.

Chingiz Aytmatov ijodi koʻpincha voqelik va mif qorishmasi asosida vujudga keladi. Toʻgʻri, uning oilaviy muammolarga bagʻishlangan asarlarida ham real voqealar, tasavvurlar koʻproq uchraydi. Biroq bunday asarlarda (masalan, "Jamila" qissasidagi) "ranglar zanjiri"ning qahramonlarning (Jamila va Doniyor) hozirgi va kelajak hayotida namoyon boʻladigan timsollarga aylanishi bir xillikka mos keladi. Biroq, bular sof afsonaviy ma'noda qabul qilinmaydi. "Alvido, Gulsari", "Oq kema", "Asrga tatigulik kun" asarlari shular jumlasidandir. Bunday asarlarda ham mifologiya voqelik bilan parallel, muallif maqsadiga xizmat qiladi.

Binobarin, Chingiz Aytmatov "Alvido, Gulsari" (Tanaboy, Gulsari, Yovvoyi gʻoz, Oq tuya), "Oq kema" (Moʻmin bobo, Bugʻu ona)da ham, boshqa asarlarida ham, yozuvchi koʻproq fenomenologik talqin qiladi. Tasvirlar ulardagi hayot belgisini izlash jarayonlari kuzatiladi (N.Jafarov). Ana shu kashfiyot, yangilik muvaffaqiyati sifatida bizda Tanaboy-Gulsari, Moʻmin bobo-Ona bugʻu va boshqalar haqida uzoq gapirishimiz mumkin. Chunki "Oq kema"da Moʻmin bobo-Ona bugʻu, "Alvido, Gulsari"da Tanaboy-Gulsari kabi obrazlar hodisalarning mohiyatini tushuntirishda muhim rol oʻynaydi.

"Oq kema"da yozuvchi voqealarga 7 yoshli bolaning ikkita ertagi borligi bilan boradi. E'tibor bering, bu ertaklar tafsilotlarni oʻz ichiga oladi. Ertaklarning biri bugʻu ona, ikkinchisi esa Oq kema haqida. Bu ertaklar qaysidir ma'noda oʻtmish va kelajak timsollaridir. Ikkala qahramonning ham ishonchi va umidi bor. Binobarin, 7 yoshli bola baliq boʻlib, umidining ramzi boʻlgan Oq kemaga yetishga intiladi. Qizigʻi shundaki, asardagi voqealarning ogʻir va keskin lahzalarida bu timsollar koʻproq yodga olinadi, muqaddas mavjudot sifatida yordam soʻraladi. Masalan, Moʻmin boboning "Shoxli ona bugʻu, menga yordam ber, ot yiqilmasin, ot yiqilmasin" degan tilaklari, 7 yoshli bolaning "Shoxli ona bugʻu, beshik olib kel" degan iltijolari. Boʻkey xolaga shox! Iltimos, unga beshik olib keling. Ularning farzandli boʻlsin!"deb shoxli ona bugʻuga najotkor sifatida qarashi uning muqaddasligini tasdiqlaydi. Shu ma'noda "Oq kema" bugun Oʻrozqul tomonidan jismonan va ruhan qiynoqlarga uchragan 7 yoshli bolakay Moʻmin bobo va Boʻkey xola haqiqatining abadiyligiga

ishonchini yo‘qotmaydi.Asardagi so‘nggi so‘zlar insoniy idealning manguligining tasdig‘iga aylanadi: “Endi men shuni aytishim mumkinki, siz bola qalbini murosaga keltira olmaganingizni inkor qildingiz. Bu mening tasallim. Siz chaqmoqdek yashadingiz, bir marta chaqnab ketdingiz va o‘chdingiz. Osmonda chaqmoq chaqadi, osmon esa abadiydir. Bu ham mening tasallim. Yana bir tasalli shuki, insonda bolaning vijdoni urug‘ga o‘xshaydi, urug‘siz narsa unib chiqmaydi. Bizni dunyoda nima kutmoqda … Haqiqat abadiy yashaydi … “Asar yakunida Mo‘min o‘zining qahramoni bo‘lgan ona bug‘usini majburan o‘ldirishi, bir qarashda o‘quvchida inson (milliy) manfaatlarda totalitar manfaatlar kuchayib borayotgandek taassurot uyg‘otadi. Darhaqiqat, bu yerda g‘oya tashqi ko‘rinishda emas, unda yashiringan fikrlar o‘z ifodasini topadi. Muallif Mo‘min boboning ona bug‘usini o‘ldirishi bilan hamma narsa tugamasligini, asosiysi inson milliy g‘oyani qalbida asrab, uni kelajak avlodlarga yetkaza olishini aytmoqchi bo‘ladi. Kelajak avlodlar uni qayta tiklaydi va o‘z vorislariga yetkazadi.

Chingiz Aytmatovning 1975-yilda yozilgan “Erta qaytgan turnalar” qissasi 1941-1945-yillardagi urush yillarida front ortidagi odamlar hayotini aks ettiradi. 15 yoshli qahramon Sultonmurod urush yillarida do‘stlari Anatoy, Eskinbey, Qubatgul va boshqalar bilan achchiq hayot kechiradi. Urushga ketgan otasi Bekboy haqida qayg‘uradi. Qishloq erkaklari frontga ketib, bu yerda faqat keksalar, ayollar va bolalar qolgan. Qishloq ahli ochlikdan qiynalayotgan paytda kolxoz raisi Tinaliyev Oqsoy dashtiga bug‘doy ekishga qaror qiladi. Kolxoz raisi ishchi kuchi yetishmasligini inobatga olib, Sultonmurodni kursdoshlari bilan dalaga olib borib, mehnat qiladi. Maktab o‘quvchilari tinim bilmay ishlab, bahorgacha barcha ishlarni tugatadi. Oqsoy dashtida bahordan sal oldin erta qaytgan turnalarni ko‘rib hayratlanishadi. Odamlar hayron bo‘lishdi, lekin, xursand bo‘lishdi. Go‘yo bu yil hosil mo‘l bo‘ladigandek tuyuldi. Biroq, turnalar bu joylardan uzoqlashadi, chunki ular ovchilar otib qo‘yishini sezishadi. Bundan g‘azablangan ovchilar tunda bolalarning qo‘l-oyog‘ini bog‘lab, haydash uchun otlarni o‘g‘irlab ketishgan. Shu bilan birga, bolalarning umidlari puchga chiqadi. Muallif bu asarida ikki xil toifadagi odamlar va ularning fikrlash tarzi bilan to‘qnash keladi. Asarda Tinaliyev kabi mehnatkash qishloq ahli, shuningdek, Sultonmurod va uning kursdoshlaridek vatanparvar, tadbirkor sifatida namoyon bo‘ladi. Ikkinchi qutbda yozuvchi o‘g‘rilar va o‘z vatanini o‘ylamaydigan odamlarni saqlaydi. Chingiz Aytmatov ham asardagi g‘oyani ana shu munosabatlar doirasida shakllantiradi va o‘quvchiga yetkazadi. Ijodkor sifatida tarixga nisbatan mas’uliyatliroq, sezgir va e’tiborliroqdir. U hamisha qirg‘iz xalqining tarixiga, bosib o‘tgan shonli yo‘liga, milliy manfaatlari va g‘oyalariga sodiq bo‘lib, barcha milliy-axloqiy qadriyatlarga chinakam

fuqaro-yozuvchi pozitsiyasidan yondashgan. Yozuvchining boshqa asarlarida bo'lgani kabi "Asrga tatigulik kun"da ham tarix va millatning keng qamrab olinganini ko'ramiz.

Ch. Aytmatov "Asrga tatigulik kun" asarida afsona va rivoyatlarga katta o'rin bergan bo'lsa-da, ularni ilk bor o'z asarida fantastik syujetlar shaklida taqdim etib, badiiy adabiyotni voqelikka moslashtiradi, buning natijasida voqealar haqiqatni ko'rsatadi. Yozuvchi o'z fikrlarini o'quvchilar bilan quyidagicha baham ko'rishi bejiz emas: "Men (Ch.Aytmatov E.Q.) bu asarimda ham avvalgidek, avlodlardan meros bo'lib qolgan, hayot tajribasi sifatida qadrlanadigan afsona va rivoyatlarga yana murojaat qildim. Bundan tashqari, yozuvchi tajribamda birinchi marta fantastik syujetga murojaat qildim. Biroq, bu ham, boshqasi ham men uchun asosiy maqsad emas, bu shunchaki fikrlash usuli, real voqelikni o'rganish va talqin qilish vositasidir. Shu bois, muallifning asar davomida "kosmik hikoyalar"ni o'rganishi va talqin qilishidan asosiy maqsad "yer yuzidagi odamlar uchun kelajakdagi ofatlarning kuchini to'liq tasvirlash"dir. "Asrga tatigulik kun" – Chingiz Aytmatovning fantastik syujetlar asosida yozilgan birinchi romani. Badiiy adabiyot asardagi hayotni kengroq ko'rish va tushunish uchun metaforalar qo'llanilgan. Qayd etish joizki, Chingiz Aytmatov intervyularidan birida asar nomining ozarbayjon tiliga tarjima qilinganiga rozi emasligini bildirgan edi. Shunday qilib, romanning ruscha sarlavhasida ("I dolshe veka dlitsa den") "kun" (den) so'zining ma'nosi ijobiy ma'noda qo'llanilmaydi.

Asarning bosh qahramoni Bo'ranli Edigey. "Asrga tatigulik kun" degani esa donishmand xalq ruhiyati ifodasidir. Edigey mehnatkash, uning asosiy e'tibori axloq va insoniylikka zid bo'lgan muammolarni hal qilishga qaratilgan. Muallif bu muammolarni hal etishda o'z qahramoning ma'naviy kuchiga ishonadi, lekin ayni paytda unga ishonadi, o'zini uning yuzida ko'radi. Ch. Aytmatovning o'z ta'biri bilan aytganda, "Edigey dunyo yukini yelkasida ko'targan insonlardan biri, tom ma'noda o'z davrining odami, o'z davrining farzandi.Men romandagi muammolarni ana shu sobiq chegarachi, hozir temiryo'lchining taqdiridan ko'rib, uning tushunchasi, ko'zi bilan bu muammolarni hal qilishga harakat qildim. Bu fazilatlari men uchun muhim edi. Men bu ishni o'z tushuncham darajasida hal qilishga harakat qildim",- deb yozadi muallif.

Chingiz Aytmatov Edigeyning mehnatsevarligini insonning ma'naviy boyligi bilan bir qatorda bog'laydi. Binobarin, Edigeyning asardagi "mehnatkash" obrazi uning "dehqon odami" ekanligida ochib berilmaydi, balki uning ma'naviy olamining boyligi ham namoyon bo'ladi. – Boranli Edigey tabiati va kasbiga ko'ra nafaqat mehnatkash, tafakkurli inson sifatida o'ziga savol beradi" (Ch.Aytmatov).

Masalan, kosmik raketa nima uchun tunda Sari-O'zek kosmodromi-

dan uchib chiqdi, unda qancha odam bo'lgan, nega shu paytgacha bunday parvozlarni kuzata olmagan va hokazo. Edigeyning o'z-o'ziga bergan savollari asarda ko'tarilgan ko'plab savollarning kichik bir qismidir. Qizig'i shundaki, o'quvchi uchun uning xarakteri ko'proq "savollar olami"da shakllangan taassurotlarda namoyon bo'ladi. "Asrga tatigulik kun" romanida yer qa'ridan to koinot kengliklarigacha bo'lgan yovuz ishlar va urushlar inson aql-zakovati bilan "oziqlanishi" qoralanadi. Muallif o'z maqsadini "Lesnoy grud" asarida qo'yadi. Astronavtlarning Yerdagi "yomonliklarni" sayyoradan kuzatish g'oyalariga asoslangan. Ikki xil davlat va turli mafkuralarga ega bo'lgan kosmonavtlar (sovet-amerikalik) boshqa sayyorada fikr va e'tiqod birligini namoyish etadi. Ular osmondagi kabi o'ylamaydilar. Lesnoy Grud sayyorasi aholisining insoniy tafakkuri ularning fikrlarini o'zgartirishga sabab bo'ladi. Chunki samoviy sayyora ahli yer ahlining hudud va boylik uchun qilgan urushlaridan afsuslanadi. Romanda yer yuzidan har qanday adolat va raqobatni yo'q qilish istagi va u bilan bog'liq savollar inson manfaatlari darajasidan ko'tarilgan. Bu jihat muallifning asarga qarashlarida ham o'z ifodasini topgan: "Bugungi kunda eng ilg'or g'oya faqat xalqaro keskinlikni pasaytirish g'oyasi bo'lishi mumkin. Bugun boshqa mas'uliyatli vazifa yo'q. Agar insoniyat tinchlikda yashashni o'rgana olmasa, u halok bo'ladi. "

Chingiz Aytmatov inson aql-zakovatining insoniyatning kelajak taqdirida tutgan o'rni haqida gapirar ekan, uning etnik tafakkurning milliy-ma'naviy shaklining bu taqdirdagi o'rniga katta e'tibor beradi. Shu ma'noda manqurtlik xotirasini yo'qotish jarayoni haqidagi afsonada xalqni milliy-ma'naviy qadriyatlarga bog'langanlik tarixidan uzoqlashtirish, millat hayotidagi fojialarni ko'rsatish, qolaversa, armiya yaratish siyosati tanqid qilinadi. Asirlarni mustamlaka qilish va bosib olishda ayblaydi. Chunki asarda xuan-juanlarning bosib olingan yerdagi yoshlarni terisini siqib, miyasini siqib, xotirasidan mahrum etish rejalari ularning ildizidan ajralgan xalq misolida ekspluatatsiyaga mahkum etilganligidan dalolat beradi. Muallif asarda muqaddimasida bu fikrni tasdiqlaydi: "Qadim zamonlardan to hozirgi kungacha insonni individual sifatlardan mahrum qilish maqsadi imperiyalar, imperialistlar va gegemonlarning maqsadi bo'lib kelgan.O'z o'tmishini unutgan odam dunyodagi o'z o'rni va mavqeyini qayta belgilash zarurati bilan duch keladi. O'z xalqi va boshqa xalqlar tomonidan to'plangan tarixiy tajribadan mahrum bo'lgan inson tarixiy istiqboldan chetda qoladi va faqat bugungi kunning g'amxo'rligi bilan yashaydi.Asarda milliy xotira haykali Nayman ona va uning manqurt o'g'li Jo'lomon o'rtasidagi suhbat milliy fojianing cho'qqisi sifatida taqdim etilgan. Loqaydlik natijasida Jo'lomon onasini ham, otasini ham, qabilasini ham, o'zini ham tanimaydi. Shu bois, onaning savolga o'xshagan noroziliklarida bir millatning ovozi eshitilardi:

oʻyladi va topildimi?! Xudoyim, agar bor boʻlsa, qanday qilib odamlarning ongiga joylashtirding ?! Dunyoda zulm va yovuzlik kammi? ”

Muallif Naymon onaning oʻgʻli tomonidan otib oʻldirilganini milliy manfaatlarning totalitar manfaatlar bilan toʻqnashuvi, dunyodagi eng katta “zulm” deb biladi. Edigeyning Naymon ona dafn etilgan “Ona Beyit” qabristonining buzilishiga e’tirozi va noroziligi mohiyatan ana shu mojaroning davom etishini eslatadi. Muallif asrimizning eng katta fojiali ziddiyatini totalitar manfaatlar harakatlari bilan bogʻlaydi. Asarda manqurt Sobitjon, Taksinboyev va boshqalar tilga olinadi. Romanda Chingiz Aytmatov Edigey va Sobitjonni toʻqnashtirib, jahon toʻqnashuvlari fonida imperialistik manfaatlarning milliy axloqqa tajovuzkorligini aks ettiradi. Darhaqiqat, muallif asar davomida umumlashtirishdan individuallikka va aksincha, umumlashtirishdan umumlashtirishga qiziqarli oʻtishni amalga oshirib voqealar ta’sirini oshirgan. Muallif ushbu asarida imperiya va gegemonlik sharoitida millat fojiasiga duch kelgan odamlarning hayot muammolarini ham yoritadi. Shuning uchun, aslida, dunyoning hech bir joyida Sariq yadro va Nevada kosmodromlari hayotning har ikki tomonini qabul qilmagan. “Asrga tatigulik kun” romanida tarixiylik va tarixiy qadriyatlar ijtimoiy borliq sharti sifatida berilgan”[40]. Bu shartda yozuvchi mehnatkashlarning Yurt, tuproq kelajagi uchun mas’uliyatini oʻziga eslatgisi keladi. - Qayoqqa ketyapmiz, bu yoʻl bizni qayoqqa olib boradi? Shu kabi oʻylar qahramonni oʻyga toldiradi.

“Chingizxonning Oq buluti” qissasi “Asrga tatigulik kun” romaniga ilova sifatida yozilgan. Chunki Chingiz Aytmatov “Asrga tatigulik kun” romanida “Chingizxonning oq buluti” qissasida qatagʻon mavzusini davom ettiradi. Asar qahramoni Abutolib qatagʻon qurbonlarining umumlashtirilgan obrazidir. Abutolib xalq ertaklari, rivoyatlarini koʻp oʻqiydi. U xalqning oʻtmishini asrab-avaylash va kelajak avlodlarga yetkazishga intiladi. Bu sovet tuzumiga qarshi qadam sifatida baholandi va u koʻp oʻtmay hibsga olindi. Asarda tasvirlangan Tansiqboyev sovet tuzumi vakili. Uning birdan-bir maqsadi sovet tuzumidagi odamlarni ayblash va qamoqqa olishdir. Muallif Chingizxon davrini Stalin bilan solishtirib, totalitarizm hamisha insoniyat uchun halokat boʻlib kelganini koʻrsatmoqchi boʻlgan. “Chingizxonning oq Bulut” qissasida adib turk mifologiyasidan, urf-odat va an’ana motivlaridan mahorat bilan foydalangan, ularga milliy-ma’naviyat nuqtai nazaridan baho bergan.Yozuvchi oʻz xalqiga bogʻlangan, uning oʻtmishi, buguni va kelajagiga befarq boʻlmagan buyuk adib, buyuk shaxsdir.

[40] N.Jafarov. Turk dunyosi. Xaos va Koinot. Boku, 1998, 201-bet.

IROQ-TURKMAN ADABIYOTI

Tarixni ko'zdan kechirganimda,
Janubiy Ozarbayjon, Shimoliy Ozarbayjon
va Iroq-Turkmanlar bir butunning
bo'laklari ekanligini ko'rdim".

Haydar Aliyev

Iroq turkmanlari Iroq Respublikasining Karkuk yoki Turkmanali degan hududida yashaydi. Ular Iroq aholisining 13 foizini tashkil etuvchi mintaqada 3 milliondan ortiq turkman istiqomat qiladi. Mosul, Karkuk, Arbil, Saladin va Diyala iroqlik-turkmanlar yashaydigan viloyatlardir. Ular o'g'uz qabilalari guruhiga mansub bo'lib, islom dinini qabul qilgandan keyin turkman nomini ishlata boshladilar. Bu etnonimlar manbalarda ba'zan "turkman" yoki "turkmen" sifatida ham qo'llanadi. Aslida "turkman" so'zini qo'llash maqsadga muvofiqroq.

"Turkman" so'zi "turk" va "odam" so'zlaridan iborat bo'lib, "haqiqiy turk", "sof turk", "buyuk turk", "turkga o'xshash", "turk odami", "turk askari", "jasur" ma'nolarini bildiradi. Tadqiqotchilar turkmanlarning Turkistondan Ozarbayjonga, u yerdan Iroqqa ko'chib kelganini qayd etadilar. Iroqlik tadqiqotchi Mustafo Javadning "Iroq turklari tarixi" (1946) asarida bu ko'chish taxminan VII asrda, ayniqsa Umaviylar va Abbosiylar davrida, turklarning Iroqdagi mavqeyi mustahkamlangan paytda boshlanganligini ko'rsatadi. Karkuklik olim Hirkayat Kamol Bayatli "Iroq-turkman turklari" (Anqara, 1996) kitobida Iroq turkmanlarining bir qismi 1505–1524 yillarda Shoh Ismoil Xatay tomonidan Iroqqa joylashtirildi, deb ta'kidlaydi. Aytish joizki, tarixning muayyan davrlarida turkmanlar ham Iroqdan Ozarbayjonga qaytib kelgan. Masalan, Abulg'ozi Bahodirxon "Shajarayi-turk" asarida Iroqning Bayindir shahrida yashovchi, bu yerlardan qochib, Shamaxiga kelgan "ming uylik turkmanlar" haqida ma'lumot beradi.

Iroq-turkman adabiyoti umumturkiy adabiyotning tarkibiy qismi hisoblanadi. Avvalo, iroq-turkmanlar xalq ko'nglidan joy olgan, xalqning ma'naviy yaxlitligini ta'minlovchi, milliy epik tafakkur va lirik tuyg'ular mahsuli bo'lgan boy folklor merosiga ega. Xalq amaliy san'ati namunalari ichida iroq-turkman ertaklari alohida o'rin tutadi. Iroq-turkman adabiyotida ertaklar "maqol" deb ataladi. Ularda kunduzi emas, kechasi ertak aytish odati bor. Kunduzi bola ertak aytib bersa, boshiga shox tushadi, kattalar ertak aytib bersa, erkin qoladi degan fikr bor. Buyuk turkman olimi professor G'azanfar Pashayev o'zining "Iroq-turkman ertaklari" asarida "Iroq-turkman ertaklari odatda ertak mazmuniga hech qanday aloqasi bo'lmagan parcha bilan boshlanadi, deb ta'kidlaydi. Parchadan keyin boshlanish keladi. Vaholanki, realistik ertaklarning aksariyati hech

qanday muammosiz – “Bor edi, yo‘q edi, ovchi bor edi”, “Bir bor edi, bir yo‘q edi, tor dunyoda (yerda) podsho bor edi” kabi boshlanadigandek ”[41]. Iroq-turkman ertaklarida mavzu, mazmun, g‘oya va boshqalar mavjud. Ular o‘ziga xos xususiyatlariga ko‘ra quyidagi guruhlarga bo‘linadi: Sehrli ertaklar (“Sotqin vazir”, “Ilon podsho”, “Yog‘och qiz”, “Oltinbosh bola” va boshqalar), aralash sehrli-maishiy ertaklar (“Dev buvi”, ” Rashkchi”, “Muhammad Chalabiy”), tarixiy ertaklar (“Shoh va Pinaduz”, “Bahlul Danande”, “Egarchi qizi”), oilaviy ertaklar (“Yo‘lga narvon otaylik”, “Uyatsiz xotin”, “Kabutar”,” Og‘riqsiz og‘riq ”), Bolalar ertaklari (“Hech kim aldanmasin”, “O‘jar xo‘roz”, “Ikki kal“) va boshqalar shular jumlasidandir.

Turkman xalq og‘zaki ijodiga dostonlar misol bo‘la oladi. Iroq-turkmanlar dostonlarni ertak bilan bir qatorda “maqol” deb ham ataydilar. “Layli va Majnun”, “Yusuf va Zulayho”, “Asli va Karam”, “Farhod va Shirin”, “Go‘ro‘g‘li”, “Arzu-g‘ambar” dostonlarning eng mashhur namunalaridir. Iroq-turkman folkloriga ozarbayjon xalq og‘zaki ijodi katta ta’sir ko‘rsatdi. Shu ma’noda yuqorida sanab o‘tilgan dostonlarni turkman eposining bevosita ozarbayjon dostonlari ta’sirida yaratilgan variantlari deb hisoblash mumkin. Shuning uchun bu dostonlar ozarbayjoncha versiyalardan keskin farq qilmaydi.

Turkman xalq amaliy san’ati namunalarida to‘rtliklar alohida o‘rin tutadi. Ular tuzilish jihatdan bayotlardan farq qilmaydi. Asosan 4 misradan iborat bo‘lgan bu yo‘nalish, bayot kabi qofiyalanadi.

Masalan:

Qanday tog‘lar,
Oldinda qanday tog‘lar.
Yetim yonoqlaridek,
ko‘zyoshlari mo‘l tog‘lari.

Biroq misralar soni va qofiya tizimiga ko‘ra turli tuzilishli misralar ham uchraydi. Misol uchun:

Ko‘zyosh quridi
Kun chiqib ko‘zyosh qurir,
Bu ko‘z go‘zal ko‘z bo‘ldi.
Qalbida yosh quriydi
Har, haqiqati abas,
Ko‘z yoshlari quridi.

Ko‘rinib turibdiki, bundagi misralar soni oltita bo‘lib, tizimi a-a, b-a tarzida qofiyalangan.

[41] Iroq-turkman ertaklari. Boku, 2014, 8-bet.

Iroq-turkman folklori turkman yozma adabiyotiga katta ta'sir ko'rsatdi. Iroq-turkman yozma adabiyotining tarixi uzoqdir. 16-asrgacha turkman adabiyoti matnlari asosan ozarbayjon shevasida bo'lgan bo'lsa, 16-asrda (1534) Iroqning Usmonlilar hukmronligiga qaramligi tufayli turkman o'lkasi yozma adabiyotida usmonli turk tili hukmronlik qila boshlaydi. O'rta asrlarda Iroq-turkman adabiyoti xalq va devon adabiyoti sifatida ikki yo'nalishda rivojlandi. 16-asrda Ahdiy, Bag'dodiy, Ruhiy, Novrosiy, Navro'z, Arbil G'aribiy, Asad, Xolis, Xakiy va boshqa shoirlar xalq she'riyati uslubida ijod qildilar. 16-asrga nisbatan 17-18-asrlarda Iroq-turkman adabiyoti deyarli rivojlanmagan edi. Biroq Safiy, Shayx Rizo, Urfiy, Zeynal Obidin, Rauf Gorkem va boshqalar timsolida 19-asr Iroq-turkman adabiyotida adabiy jarayon dinamikasini kuzatish mumkin. Lekin shuni aytish kerakki, bu bosqichlarda I.Nasimiy va M.Fuzuliy Iroq-turkman adabiyotiga katta ta'sir ko'rsatgan. 19-asr oxiri 20-asr boshlarida Iroq-turkman adabiyotida Yevropa ta'sirlari paydo bo'la boshladi. 1913-yilda Meggi Labibning "Ko'zoynak" qissasi, 1915-yilda Xeyriddin Farukiyning "Ayollar yuragi" romani Iroq-turkman adabiyotida romanning ilk hikoya namunasi sifatida e'tiborni tortdi. Movlud Taha Kayaji, Hamza Hamamjio'g'li, Ismet O'zjan, Nusrat Mardan, Kamol Bayatli, Chingiz Bayrag'dar, Jalol Po'lat, Mahmud Izzet Haddat, Saloh Tuzlu, Nasrin Arbil, Abdullatif Bandarog'lu va boshqalar zamonaviy Iroq-Turkman adabiyotining rivojlanishida xizmatlari katta bo'ldi. Buyuk ozarbayjon shoiri M. Shahriyorning zamonaviy Iroq-turkman adabiyotiga ta'siri ancha kuchli bo'lgan. Shunday qilib, Iroq-turkman adabiyotida M.Shahriyorning "Salom Haydar bobo" she'riga 40 dan ortiq fikr-mulohazalar yozilgan, yozma mulohazalarning 30 dan ortig'i kitob holida nashr etilgan. Shuni ta'kidlash joizki, Iroq-turkman adabiyotida ilk she'r. "Salom Haydar bobo" nomi bilan 1965 yilda yozilgan. Ismoil Sarttukmanning "G'urg'urbobaya salom "va Husayn Ali Muborakning "Tuz hurmati" she'rlari Shahriyorlik an'anasi asosida yozilgan ilk she'rlar sanaladi. Zamonaviy Iroq-Turkman adabiyotining taniqli namoyandalari Abdullatif Bandaro'g'li, Muhammad Mahdi Bayat, Saboh Abdulla, Salohaddin Najiy, Shamsaddin Turkman, Sobir Demirchi, Najib Shayx Vahob, O'rxon Hasan, Burhon Yarali, Jalil Gazanjio'g'li, Husam Hasret, Asad Arbil, Kamoldir. Mustafo Dakuklu, Faruk Faiq Ko'prülü, Rza Cholag'lu va boshqalar. Bunday ijodkorlar Shahriyor ta'sirida "Haydar boboga salom" she'riga nazira yozdilar.

ABDULLATIF BANDAROʻGLU

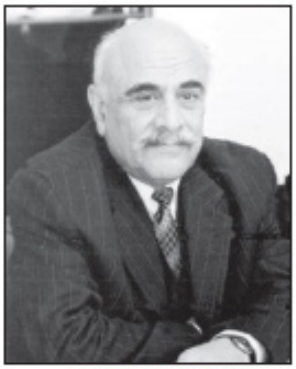

ABDULLATIF BANDAROʻGLU
(1937-2008)

Iroq-turkman adabiyotining koʻzga koʻringan namoyandasi Abdullatif Bandaroʻgʻli 1937-yilda Karkuk viloyatining Tuzhurmati qishlogʻida tugʻilgan. Abdullatif Bandaroʻgʻli oʻzining tugʻilgan joyi haqida "Hikoyat" she'rida shunday yozadi:

Men tugʻilgan oʻlkam
Tuz va hurmo oʻchogʻi
Suv oq, togʻi baland ...

Oʻrta ta'limni Karkukda tamomlagan. Badiiy faoliyatini 13 yoshida, 1950-yilda erkin yozgan "Sekin" she'ri bilan boshlagan.

1952-yilda "Nozim Hikmatga maktub" she'rini yozadi. Bu ilk she'r 1958-yilda Bagʻdodda chiqadigan "Al-Insaniya" gazetasida chop etilgan.

Siyosiy faoliyati uchun 1956-yilda neft kompaniyalari maktabidan haydalgan. Shundan soʻng u me'mor boʻldi. Oʻtgan asrning 50-yillari Iroqda ijtimoiy-siyosiy va adabiy-badiiy jarayonlarning tiklanish davri sifatida baholanadi. 1958-yilda Iroq Respublikasi e'lon qilingandan soʻng iroq-turkmanlarga madaniy huquqlarning berilishi ularning madaniy tiklanishi uchun keng imkoniyatlar yaratdi. Bir qancha gazetalarning nashr etilishi, Bagʻdodda turkman radiosi orqali 30 daqiqalik eshittirishlar berilishi, ma'lum madaniy guruhlarning tashkil etilishi madaniyat muassasalari imkoniyatlarini kengaytirdi va birinchi navbatda iroq-turkman adabiyoti rivojiga kuchli ta'sir koʻrsata boshladi. Abdullatif Bandaroʻgʻli shu yillarda ona tilida yozgan she'rlari, gʻazallari bilan bir qatorda arab tilida "Urush ovozi"ni ham yozdi. "Soʻnggi uchrashuv", "Sevishganlar hayoti" va boshqa hikoyalar ham yozgan. Bu davrda u siyosiy faoliyatdan chetda qolmadi. Shu sababli hamisha siyosiy rejim va bosimiga duch kelgan. Abdullatif Bandaroʻgʻli 1964-yildan keyin siyosiy ta'qiblar tufayli Gretsiya va Bolgariyaga hijrat qilgan. Uning asarlari Sofiyadagi turkiy gazeta va jurnallarda bosilib, gonorar evaziga kun kechirgan. Bu davrda shoirning milliy ozodlik gʻoyalarini aks ettiruvchi she'rlari "Yangi ishq", "Xalq yoshligi" va "Yangi hayot" gazetalarida chop etilgan. Bundan tashqari, uning "Orzu va Qambar yoki sevgi uchun oʻlganlar" spektakli aktyorlar tomonidan ijro etildi va Bolgariyadagi Sofiya radiosi orqali tinglovchilarga taqdim etildi.

1965-yilda Iroqqa qaytib, ijtimoiy-siyosiy faoliyatini kengaytirdi. 1970-yilda "Yurt" gazetasini chiqarish orqali Abdullatif Bandaroʻgʻli

turkiy xalqlar tarixi, adabiyoti va madaniyatini arab dunyosida ommaviy targʻib qilish uchun imkoniyatlar yaratdi. Bu davrda Iroq Axborot vazirligi qoshida Iroq-Turkman Madaniyati boshqarmasi tashkil etilishi, televideniye va radioda turkman tilidagi efir vaqtining uzaytirilishi, ona tilida maktablarning ochilishi shular jumlasidandir. Turkmanlarning adabiy va madaniy rivojlanishida sharoit muhim rol oʻynagan. Abdullatif Bandaroʻgʻli 1990-yillardan beri Ozarbayjon bilan yaqin aloqada boʻlib, 1992-yilda Boku davlat universitetining faxriy doktori etib saylandi va Ozarbayjon Milliy Fanlar Akademiyasi va Ozarbayjon Yozuvchilar uyushmasi bilan aloqalarini kengaytira boshladi. 1999-yilda bir qator lavozimlarda ishlaganligi sababli "Yurt" gazetasi rahbarligidan voz kechgan. Biroq 2002-yilda "Yurt" gazetasi bosh muharriri vafot etgani sababli A.Bandaroʻgʻli yana 2003-yilgacha gazetani boshqargan. A.Bandaroʻgʻli 36 ta badiiy va ilmiy kitoblar muallifidir. "Quyosh sharqi" (1969), "Vatan" (1971), "Gʻurgʻur bobo" (1973), "Sharq ahli" (1975), "Chinnigullar" (1977), "Yoʻl oxirigacha" (2002), "Qon oqayotgan tun yarasi" (2003) kabi bir qator kitoblarning muallifidir. Uning kitoblari Bandaroʻgʻlining boy badiiy merosga ega ekanligini koʻrsatadi. 1972-yilda Iroq neftining milliylashtirilishi munosabati bilan A.Bandaroʻgʻli tomonidan yozilgan "Gʻurgʻur bobo" she'ri ulugʻ ozarbayjon shoiri M.Shahriyorning "Haydar boboga salom" she'riga taqriz kabi muhim ahamiyatga ega. A.Bandaroʻgʻli ozarbayjon va Karkuk adabiyoti muammolari boʻyicha tadqiqotchi sifatida ham ishlagan ("Turkman shoiri Fuzuliy Bayatli", "Imodiddin Nasimiy al-Bagʻdodiy", "Iroq-turkman adabiyoti yoʻliga bir qadam", "Ozarbayjon she'riyati", "Maqollarimiz") Ozarbayjon va Iroq-Turkman ilmiga ma'lum imtiyozlar berdi. Ta'kidlash joizki, A.Bandaroʻgʻlining Ozarbayjon bilan yaqin aloqalarini oʻrnatish, mustahkamlash va barqarorligini ta'minlashda Ozarbayjon adabiyotshunosligining koʻzga koʻringan namoyandasi professor. Gʻazanfar Pashayev katta rol oʻynadi. A.Bandaroʻgʻli 2008-yilning 2-fevralida Omonda yurak operatsiyasi vaqtida vafot etgan.

IJODI

Abdullatif Bandaroʻgʻli oʻzining badiiy ijodi bilan zamonaviy Iroq-turkman adabiyoti rivojida muhim oʻrin tutgan, arab dunyosida tilimiz badiiy salohiyatining kengayishiga katta ta'sir koʻrsatgan. Ma'lumki, Iroqdagi turkmanlarning joylashishi tarixi VII asrga borib taqaladi. Turkmanlarning Turkistondan Ozarbayjonga, Ozarbayjondan Iroqqa kelishi haqida tarixda juda koʻp ma'lumotlar mavjud. Iroq turkmanlari oʻgʻuz guruhiga mansub qabila hisoblanadi. A.Bandaroʻgʻli bir qator tadqiqotlarida turkmanlar tarixi, tili ("Iroq-turkman tili, Bagʻdod, 1977"), adabiyoti ("Iroq-turkman adabiyoti yoʻlida bir qadam", Bagʻdod, 1962; " Maqol-

larimiz", Bag'dod, 1988; "Iroq-turkman adabiyoti sharhi", Bag'dod, 1988) va qimmatli ma'lumotlar berilgan. Abdullatif Bandaro'g'li ijodining birinchi davri 20-asrning 50-60-yillarini qamrab oladi. Ijodining ilk bosqichida u ko'proq Nozim Hikmat ta'sirida bo'lgan. Bu bosqichda Abdullatif Bandaro'g'li ham Nozim Hikmat singari o'z xalqining taqdirini ko'proq o'ylab, adolatsizlikka qarshi kurash, ozodlikka da'vat ruhida she'rlar yozdi. Bundan tashqari, Abullatif Bandaro'g'li Nozim Hikmatning "Inoyat kimniki", "Quyosh ichgan qo'shiq", "Yong'oq daraxti" va boshqalarni yozgan. She'rlarining ruhi va shaklini saqlab qolish maqsadida "Ali akam", "Quyosh qo'shig'i", "Farg'inda" va boshqa she'rlarini yozgan. Masalan, 1957-yilda Nozim Hikmat yozgan "Yong'oq daraxti" she'rida

Gulxona bog'ida ungan yong'oqman,
Yaproqlarim suvda baliqdek sim-sim.
Yaproqlarim ipak ro'mollaridek.
... Yong'oqman, bu bog'ida kunim o'tar jim.
Siz ham, politsiya ham ilg'amas meni...

Uning she'rlarining ta'siri Abdullatif Bandaro'g'lining "Farkinda" she'rida shundaydir:

Milliy bog'dagi xurmo daraxtiman men,
Shoxlarim quridi, yaprog'im xazon.
Ildizlarim yer ostida.
Nimadan xabaringiz bor,
Do'stlarim, qadrim arzon.
Meni izlayotganlar ilg'amas hamon.

A.Bandaro'g'li turkman sifatida ham ilmiy, ham badiiy ijodda o'z millatiga, yurtiga, tiliga alohida mehr-muhabbatni namoyon etdi. Bu ishq uning she'riyatining asosiy yo'nalishidir.Shoir "Odam va yurt" she'rida yurtga munosib fuqaro sifatida daxldorlik tuyg'usini namoyon etib, o'zining borlig'iga yer quvvatini ta'kidlagan:

Tog'lar-u vodiylarni kesib o'tgan odam,
Dengizlarni kesib o'tgan odam,
Yagona chaqmoq urgan odam yana o'z yurtida yashaydi.

"Sharq ahli", "Unutuv buluti", "Muqaddas Vatanim", "Yulduzdan yulduzga", "Sil ishq", "Olamni quchoqlagan ishq" kabi she'rlarida vatanparvarlik tuyg'ulari tarannum etilgan:

Ey muqaddas Vatanim,
Hayrat bergan vatanim.
Nechun hur yashamoqni,
Istamas xalqim manim!
("Muqaddas Vatanim")

Vatanni ozod koʻrish istagi Abdullatif Bandaroʻgʻli ijodidagi yetakchi mavzulardan biridir. Shu sababdan chet elliklarning tajovuzkorligi, talonchilik va siyosatga nafrat koʻplab she'rlarining asosini tashkil etadi:

Yirtqichlar koʻzlari orqamda,
Mening nonim, suvim yogʻim
Hali ham ogʻizlarida.
("Boʻrilarning koʻzlari")
Eshigimiz oldidan temir yoʻllar oʻtadi,
Quturgan itlar oʻtar, oʻtar adashgan otlar.
U bizning eshik yonginamizda.
Azoblari bizlarni yutar.

("Temir yoʻl")

Abdullatif Bandaroʻgʻli ijodida ona tilga, yurtga muhabbat asosiy mavzulardan biriga aylangan. Shoir "Assalom", "Aqsu", " Men iroq turkmanman", "Karkuk", "Biz", "Ona dili", "Oʻz tilim" va boshqalar. U oʻz she'rlarida turkman gʻururini yaqqol ifodalab, asli turkman ekanidan gʻururlanishini ifodalagan:

Xalqim uchun yonaman doim,
Omon saqlay, tillarim biyron.
Butun tarixda Turkmanistonda
Nasl-nasabim keng yoyilgan,
Qoʻrquv nima bilmaymiz,
Yurt uchun ayamaymiz.
Sayohat qildim Ural, Oltoy,
Yozdim ishqiy qoʻshigʻim,
Sogʻinch bilan uxladim
Turgʻazdi ona tilim.
Kulmadim men, yuragimda kuz
Uzoq yillar koʻrishmadik biz.

("Assalom")

"Men Iroq turkmaniman" she'rida shoir oʻz qoʻli, tili, axloqiy qadriyatlari kabi muqaddas tuygʻularni tasvirlaydi. Uni himoya qilish uchun kurashgan va shahid boʻlgan vatanparvar turkman timsolida yurtining

shonli tarixi bilan faxrlanib, qahramonlar ruhiga yuzlanadi:

Men iroqlik askarman, men oʻgʻuz farzandiman,
Mayli, mening ismimni oʻchiringiz har yerdan
Ammo sobit turgayman, shu buyuk millat uchun,
Nomi oʻchmaydi aslo, abad turgusi Vatan.

A. Bandaroʻgʻli oʻzining bir qator she'rlarida vatanparvar sifatida mardlik mafkurasini, tuprogʻiga muhabbat bilan yashash gʻoyasini ilgari suradi:

Biz
Biz buyuk togʻlardan oldik madadni,
Jismimda jon erur yurtga muhabbat.
Shu millat uchun biz yashagaymiz va
Jon bersak yurt uchun beramiz faqat.
("Biz")

Yoki

Tomirdan qon oqar toki,
Vatan, sevmam sendan boshqani.
("Men Iroq turkmaniman")

Shoir "Karkuk" she'rida Karkuk milliy ruhi, ertangi yorugʻ kunga ishonch, kurash va irodali boʻlishga da'vat koʻrsatilgan:

Hasratim ichimda,
Unda Karkuk bor.
Onalar bolasi bilan uygʻonib,
Karkukda yotishadi.
Gʻurgʻur bobo yigʻlasa,
Karkuk qochib ketadi.
Karkuk olov bilan dunyoga chaqmoq chaqadi.

A. Bandaroʻgʻli she'riyatida ona tiliga muhabbat alohida oʻrin tutadi. "Oʻz tilim", "Yoshlik – katta imkoniyat", "Uygʻon", "Muhabbat", "Ona tili" kabilar shular jumlasidandir. Shoir oʻz she'rlarida ona tiliga mehrini, ona suti bilan qalbga kirgan samimiy muhabbat sifatida ifodalaydi:

Ona tilini sevmoq,
Ona quchogʻini sevmoq,
Yashashdir hayotning ilk kunlarida,
Yashamoq, hayotining soʻnggiga qadar.
Sen hamma narsadan farqlisan,

Onalar sutidek poksan
To hayot ekanman, sening bilanman.
(“Ona tili“)

“Uygʻon” she’rida shoirning tilga boʻlgan muhabbati, hayajoni quyidagicha badiiy ifodasini topadi:

Ey, tilim, qizil qon jigarim mening.
Tilini sev, Seni ham sevsinlar chunon.
Agar tilingni unutsang, tilingni bir zum,
Seni unutsinlar, unut boʻl shu on.

Abdullatif Bandaroʻgʻli ijodida Ozarbayjon mavzusi, unga muhabbat alohida oʻrin tutadi. Atoqli adabiyotshunos olim, professor Gʻazanfar Pashayev Abdullatif Bandaroʻgʻlining Ozarbayjon bilan aloqalariga yuqori baho berib, uni Iroq-Karkukda madaniyatimiz, tilimiz va adabiyotimizning tinimsiz targʻibotchisi va tadqiqotchisidir deya ta’riflaydi .

Abdullatif Bandaroʻgʻli Ozarbayjon haqida ilk she’rni 1961-yilda Bokuni koʻrish sogʻinchi bilan yozgan “Boku sogʻinchim” she’ridir:

Ichimda soʻnmas, olov,
Boku tomon eltadi gʻayrat.
Doʻstlarim ham bilishadi,
Men Bokudan sevgum, to abad.
Doʻstlarim ham aytadi menga,
Safar qilgil goʻzal Bakuga.

U “Boku”, “Men Bagʻdoddaman, yarmim Bokuda”, “Qiz minorasi”, “Qalbimizda, koʻnglimizda” kabi she’rlarida muhabbatini izhor etib, ozarbayjon va turkmanlarning asli bir, ildizi yagonaligini ta’kidlab, yurtimizga boʻlgan hayratini katta muhabbat bilan ifodalagan:

Ozarbayjonlar ovozi bilan:
Mening koʻnglim hayrondir.
Bizning aslimiz Ozar
Qalbim unga qurbondir.

Abdullatif Bandaroʻgʻli “Gʻurgʻur bobo”, “Chinnigul”, “Achchiq meniki, umid seniki, boʻronlar hammamiz” she’rlari muallifi sifatida ham mashhur. Ularning orasida “Gʻurgur bobo” she’ri alohida oʻrin tutadi. Muallif 1972-yili Bagʻdodda Iroq neftining milliylashtirilishi munosabati bilan yozgan. She’rda Gʻurgʻur bobo jozibali obyekt sifatida makon ma’nosida qoʻllangan boʻlib, muqaddaslik, e’tiqod, umid ramziga aylanadi. Mual-

lifning she'rga bunday nom qo'yishi bejiz emas. Chunki G'urgur bobo Karkukning bitmas-tuganmas neft manbayi, shuningdek, xalq uchun muqaddas adabiyot maskani, ziyoratgohidir. 36 baytdan iborat "G'urgur bobo" she'ri buyuk ozarbayjon shoiri M. Shahriyorning "Salom Haydar bobo"ga javoban yozilgan bo'lib, har ikki she'r ham turli mamlakatlardagi muayyan joylar bilan bog'liq. Haydar bobo Janubiy Ozarbayjondagi tog' bo'lsa, G'urgur bobo Karkukda neft yonadigan joy. Shahriyor o'z fikr va g'oyalarini Haydar boboga minbar qilib, unga murojaat qilib o'quvchiga yetkazsa, Abdullatif Bandaro'g'li ham G'urg'ur bobodan xuddi shu maqsadda foydalanadi:

G'urgur bobo, zamon keldi, bir gulla,
Yurtimizga nur sochgin-u, bir gullat.
Ko'zdan tuman va tumanni olib tashla!

Aytish joizki, M. Shahriyorning "Haydar boboga salom" she'riga Iroq-turkman adabiyotida 40 dan ortiq she'rlar yozilgan. Gur-Gur bobo Iroqda Haydar bobo haqida yozilgan uchinchi she'rdir. Abdullatif Bandaro'g'lidan yetti yil avval, ya'ni 1965 yili Ismoil Serturkmonning "G'urg'ur boboga salom"i va Husayn Ali Muborakning "Tuzxurmati" asarlari Iroq-turkman adabiyotida Shahriyorning "Salom Haydar bobo" she'riga sharh yozishga asos solgan. Abdullatif Bandaro'g'li "G'urg'ur baba" she'rida Shahriyor uslubini ya'ni "Salom Haydar bobo" she'rining shaklni saqlab qolishga harakat qilgan, ifodaning eng sodda nutq uslubida bo'lishini ta'minlagan. Har ikki she'r bo'g'in vaznining 4-4-3 beshlik shaklida yozilgan:

G'urg'ur bobo, Haydarbobo yig'ladi,
Shahriyorning yarasini bog'ladi.
Va tosh qotgan yuraklarni dog'ladi,
Sen ham biroz Tabriz uchun yon, bobo.
Qon –qarindosh bag'ri bo'ldi qon bobo.
G'urg'ur bobo, so'lmas sening daraxting
Chirog'ing-da zulmatlarda yonadi.
Qo'lingni ber, qulog'ing tut va tingla.
Kel, nuringni kecha-kunduz soch, bizga
Salom aytgin Shahriyorga, Tabrizga.

She'r "Salom Haydar bobo" uslubida yozilgan bo'lsa-da, albatta, Abdullatif Bandaro'g'li asarda o'ziga xos uslubni saqlab qolgan. Uning "G'urg'ur bobo" she'rida ko'p hollarda hayot haqidagi o'z fikr-mulohazalarini, fikr va munosabatlarini ijtimoiy-siyosiy yo'l bilan ifodalaydi:

Gʻurgʻur bobo, dunyoga boq, koʻr bugun
Mazlumlarning ahvolini soʻr bugun.
Bizning kabi nafslaring jilovlab,
Parcha nonga zorlar bilan kel bugun.

She'r Iroq xalqi ijtimoiy-siyosiy hayoti bilan bevosita aloqadorligi jihatidan muhim ahamiyatga ega. Asar 1972-yilda Iroq neftining milliylashtirilishi munosabati bilan yozilgan. Biroq she'r Iroq, Falastin, Vyetnam, Laos va Afrika xalqlarining milliy ozodlik kurashiga ham bagʻishlangan. Masalan, she'rning 12-bandida muallif 1946-yilgi Iroqdagi tarixiy jarayonlarga mos ravishda tasvirlaydi. Unda ingliz mustamlakachilariga qarshi birinchi kurash (Gavur bogʻi) boʻlgan joy va bu kurashdagi birinchi shahid (Shokir) haqida aniq tasavvurga ega boʻlishi mumkin:

Zulmat uyin yoqar sening oʻchogʻing,
Sevgi beradi, shodlik sochar quchogʻing.
Ona uyidir, ota uydir tuprogʻing,
Gʻurgʻur bobo, "Gavur bogʻi" bizniki,
Shokir oʻgʻlon, shahid oʻgʻlon bizniki.

Xususan, she'rning alohida baytlarida Falastin, Laos, Vyetnam, Kambodja, Afrika va boshqalar tilga olinadi. Mintaqada kechayotgan jarayonlar fonida oʻsha mamlakat xalqlarining ozodlik kurashlari, mustamlakachilarga boʻlgan nafratlari oʻz ifodasini topgan. Abdullatif Bandaroʻgʻli "Gʻurgʻur bobo" lab boʻyogʻida qishloqqa boʻlgan mehr-muhabbatini oʻz Vatanining bir boʻlagi sifatida ifodalab, qishloqni chuqur ildiz, poklik, vijdon va nomusning manbayi va namunasi deb biladi:

Abdullatif Bandaroʻgʻli Bokuda yana bir she'ri "Chinnigullar"ni yozgan. She'r birinchi marta 1977-yilda Bokuda kitob holida nashr etilgan. She'rda chinnigullar ramziy ma'noga ega. Bu haqda fikr bildirar ekan, Abdullatif Bandaroʻgʻli "Mening chinnigulim gul emas, yurt boʻlar, oshiq boʻlar, pokiza qalb boʻlar, sen va men..." deb ta'kidlagan edi bu she'rida shoir oʻz his-tuygʻularini ifodalaydi.Vatanparvarlik, yurtga muhabbat, goʻzal insoniy fazilatlar va boshqalar aks etadi.

Togʻ boshini tumanlar qoplaganda,
Koʻzlarimiz qonli yoshga toʻlganida,
Ochlik va qoʻrquv qanotlarini yoyganda,
Oʻz kuchingni koʻrsat endi, chinnigul.
Millat bilan bir boʻl endi, chinnigul.

Abdullatif Bandaroʻgʻlining uchinchi "Mening dardim, umiding, boʻronlarimiz, hammamiz" she'ri erkin miqyosda, lekin xalq ogʻzaki ijodi an'analariga mos ravishda yozilgan:

Qanotli
Qush qanotlari bilan uchadi,
Kesadi, otadi qanotlarimni
Koʻzimdan qon sachraydi
Goʻdaklar ogʻzini ochar,
Boʻgʻinlar uchar.

Umuman olganda, oʻziga xos badiiy xususiyatlari bilan ajralib turadigan, turli janrlarda shakllangan, milliy va insoniy qadriyatlarga ega boʻlgan Abdullatif Bandaroʻgʻli ijodi nafaqat Iroq-turkman adabiyotida, balki butun turkiy adabiyotda ham katta oʻrinlardan birini egallagan.

NASRIN ARBIL

NASRIN ARBIL
(1939)

Zamonaviy Iroq-Turkman adabiyotining taniqli shoirasi Nasrin Arbil 1939-yilda Karkukning Arbil shahrida tugʻilgan. Uning adabiyot so-hasini tanlashida otasining ta'siri katta boʻlgan.

Shoira bir qator yutuqlarga erishgan. Masalan, "Hammasi sevgi uchun" nomli she'ri uchun Amerika she'riyat tanlovida birinchi oʻrinni egalladi. Nasrin Arbil she'r yozishdan tashqari rassomlik bilan ham shugʻullangan. "Dengiz orzusi" (1969), "Ikki shahar" (1998), "Mening kelajagim" (2004) va boshqalar shular jumlasidan.

Nasrin Arbil ijodi tabiatan lirik shoir boʻlib, uning she'rlarida Iroq-turkman hayoti tasvirlari yaqqol koʻzga tashlanadi:

Ey shamolning asiri, qushlar,
Siz kelgan joy goʻzaldir, balki.
Nechun sizning kuyingiz gʻamgin?
Gʻamingizni kim koʻtaradi,?
Koʻtarishmas menikini ham.
"Dardli qushlar"

Nasrin Arbil she'rlarida mardlik va qahramonlikni yuksak baholagan, vatan uchun shahid boʻlganini millat gʻururi, ertangi kunga ishonchi sifatida madh etgan:

Jannat eshiklariga xushxabarsan, shahidim,
Yaqin kelajimni yoritgan umidimsan.
Qahramon shahid, hamor urushlar davomi bor,
Senga dilbar onalar, doʻstlarning salomi bor.
"Karkuk shahidlariga"

Nasrinning Arbil she'rlarida vatanga muhabbat, vatanparvarlik tuygʻulari, milliy birlik kabi xususiyatlarining oʻziga xos ifodasini koʻrishimiz mumkin.

SALOH NOVRES

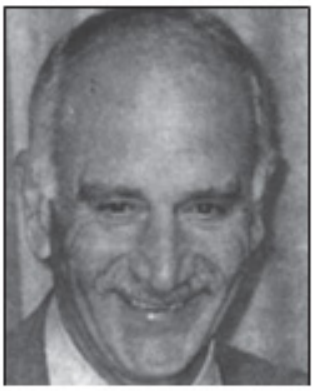

SALOH NOVRES
(1941)

Zamonaviy Iroq-Turkman adabiyotining taniqli shoiri Saloh Novres 1941-yilda Karkukning Musalla shahrida tugʻilgan.

1961-yilda Karkuk oʻqituvchilar institutini tamomlab, 1970-yilgacha Karkukda jismoniy tarbiya oʻqituvchisi boʻlib ishlagan. 1987-yilda nafaqaga chiqdi. Saloh Novras 1995-yilda siyosiy ta'qiblar tufayli Iroqni tark etishga majbur boʻlib, dastlab Turkiyaga, keyin Avstraliyaga bordi. Hozirda u Avstraliyada yashab ijod qiladi. U "Oynadagi vaqt" (1972), "Olisdan kelganlar" (1980), "Uch mahalliy pyesa" (1987), "Deraza" (1989) kabi she'riy va dramatik kitoblar muallifi.

U she'riyatda soddalikni targʻib qilib, yangi she'riy yoʻnalishning faol ishtirokchisi boʻldi. Shoir ijodining mavzu doirasi keng avvalo, Saloh Novras oʻz ijodida ona tilga katta mehr qoʻyib, oʻz tilining qadimiyligi va boyligidan gʻururlanib, badiiy adabiyot tili sifatida doimo faxrlanardi.

Mening she'rim lotin tilidan emas,
u elitaga xos emas,
u karma tilida soʻzlashmaydi,
u oʻziga xos baland emas,
oʻrta asrlar dengiziga yelkan ochmaydi.

("She'rim")

Shoir ijodida hayotiy voqealarning ta'siri oʻz ifodasini topgan. Bunga misol qilib 1969-yil tugʻilganida rafiqasi vafoti munosabati bilan yozgan she'rini keltirish mumkin:

Yuragim uchgan kuni qishloq tomiga chiqib,
Har bir yopiq deraza oynasiga tosh urdim,
Qora koʻzim, qayerda ketding,
Ketib mening qonimga kirding.
Zulmatni tez kirib oldi hayotim oqshomiga.

("Koʻngil qushim")

Saloh Novrasning ijtimoiy-siyosiy she'rlari turkman hayoti, turkman haqiqati bilan bevosita bogʻlangan. Bu turdagi she'rlarda vatanparvarlik, xalqqa sadoqat omillari kishi e'tiborni tortadi.

Turkmanim, men boʻlinmas Iroqni istagayman,
Tenglik olib kelsin va erkinlik istagayman.
Hamma oʻz huquqin bilsin va yoki
Zaminida yengilmas bayroq istayman.
("Kim nima qiladi")
Yurtimni yoʻqotdim, yoʻqotdim oʻzni,
Bezovta tanda bezovta jon,
Qayerga uchsam har yerda tuzoq bor.
("Men men emasman")

Shoir ijodida goʻzallarni madh etishga bagʻishlangan ishq she'rlari ham bor. Bu she'r turida xalq she'riyati uslubiga yaqin shaklda yozilgani uchun ifoda soddaligi ustunlik qiladi.

Sen menga hamma narsadan yaqinsan,

Unutma meni bir zum.
Meni ozod qilgan bu sevging,
Toʻxtagin dunyo turguncha, dunyo goʻzal.
Ishonaver, ishon, endi farishtam,
Koʻnglimning guli senga ochildi,
Endi boʻlishingni tilayman,
Turar ekan dunyo goʻzal.
Jonimning mehri desam,
Ishoning, sen eng ulugʻvor dunyosan,
Sevging menga kuchli imkoniyat,
Toʻxtagin dunyo turguncha, dunyo goʻzal.
"Dunyo goʻzal"

MAHMUD MAHDI BAYOT

MEHMET MEHDİ BAYAT
(1952-2013)

Mahmud Mahdi Bayot 1952-yilda Karkuk viloyatining Tuzxurmati qishlog‘ida tug‘ilgan. U o‘rta maktabni tugatgach, Bag‘dod universitetining adabiyot fakultetiga o‘qishga kiradi. 1975-yilda Bag‘dod universitetini tamomlab, 1975–1991-yillarda o‘qituvchi bo‘lib ishlagan. Shu orada Erondagi Ardabil universitetida arab tilidan tahsil olgan. Ammo Saddam Husayn hukumatga qarshilik qilgani uchun ta’qibga uchrab pedagogik faoliyati taqiqlangan.

2004-yil Iroqdagi siyosiy rejim va o‘zgarishlardan so‘ng pedagogik faoliyatini davom ettirdi.

Ilk she’rini o‘rta maktabda o‘qib yurgan chog‘ida yozgan. Uning bo‘g‘in va erkin vazndagi asarlari iroq-turkman adabiyoti rivojiga katta ta’sir ko‘rsatdi. M.Shahriyorning “Haydar boboga salom” she’ri ta’sirida “G‘aytaz bobo”ni yozgan. Mahmud Bayatning “Yurt”, “Qardoshlik”, “Turkman eli” va boshqa she’rlari Iroqda efirga uzatiladi. Turli yillarda “G‘aytaz bobo” (1979), “Ko‘hna Tuzxurmatida xoyratlik san’ati” (2003), “Otga mindim” (2007) va boshqa she’riy kitoblari nashr etilgan. U ilmiy faoliyat bilan ham shug‘ullanib, buyuk ozarbayjon shoiri Muhammad Husayn Shahriyorning Iroq-turkman adabiyotiga ta’siri bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar olib borgan. 1979-yilda Mahmud Mahdi Bayat M. Shahriyorning “Salom Haydar bobo” she’ri asosida “G‘aytaz bobo” nomli asar yozadi.

Mahmud Mahdi Bayat 2013-yilda vafot etgan. Mahmud Mahdi Bayatning badiiy ijodi asosan, she’rdan iborat bo‘lib, milliy ruh ufurib turadi. U Karkuk xalqining muammolari haqida yozar ekan, turkiy dunyo, jumladan, Ozarbayjon haqiqatlari doirasida o‘z his-tuyg‘ularini ifodalab,eng avvalo, milliy omillarni ta’kidlab, turkiy vatanparvarlikni namoyon etdi. Mahmud Mahdi Bayotning yurtga muhabbati, turkiy muhabbati shoirning ruhi bilan bevosita bog‘liq tuyg‘udir. Shu bois, u qayerda va qanday sharoitda yashamasin, bu sevgi uning uchun butun umri davomida o‘zgarmaydi. Shu sababdan Bag‘dod universitetida talaba bo‘lganida (1970–1975), Tuzxurmatida o‘qituvchi bo‘lib ishlaganida (1975–1991), Saddam Husayn rejimi ta’qiblari natijasida mamlakatni tark etib, Ardabilda ishlagan. Erondagi universitet (2001–2003), ni tamomlab vataniga qaytgan. (2004–2013) U tabiatan halol inson, o‘z xalqi bilan nafas oladigan, doimo uni o‘ylaydigan vatanparvar shaxs. “Qorabog‘ fojiasi”, “Men qayerdaman, Vatan bor”, “Gul xonim”, “Bu millat uchun” va boshqa

she'rlarida shoirning turkman zaminiga sadoqat, Qorabog' sog'inchlari ifodalangan:

Hurmatdadir elimiz,
Qalbida yashar sevgi,
Tuproqni eritsang, tuz o'rniga qon bordir.
Ko'ksi qalqon, o'q tursin,
Lekin turkman yoshlari bu sharafga loyiq,
Imom Husayn yo'liga oshiq.
("Bu millat uchun")

Mahmud Mahdi Bayatning "Qorabog' fojiasi" she'rida Qorabog'ni sog'inish asosiy o'rin tutadi. U Qorabog'dan olisda, Iroqda yashasa-da, Qorabog' dardini o'zinikiday qadrlaydi. Chunki shoir uchun vatanning bir parchasi. Binobarin, shoir g'anim qo'lida nola qilayotgan Qorabog' faryodini tezda eshitadi va uni fojiasi bilan yashaydi. Lekin she'riyatda ishonch tuyg'ulari qayg'udan kuchliroq. U Qorabog'ning turk qahramonlari sharofati bilan ozod bo'lishiga ishonadi va Qorabog' g'alabasi tez orada amalga oshishiga katta umid bog'laydi:

Kun tug'magan dardda,
Parvona men bilan yolg'iz,
Yuz yerdan yaralangansan, jonim.
Kun kelar, tong otar
turnalarni birin-ketin sindirar,
bulbullar sayraydi o'sha quruq bog'larda.
Erdek titraydi, tebranadi, quyosh kabi engil sochlar,
Maydonda boshing baland, o'kirgan sherday,
Qahr ayla dushmanlar, halqa xondek ko'r,
Yurgin, to'xtovsiz yur, dushmanning uyini ur,
Zafar quch barcha do'stlarning shodligi uchun.

Ma'lumki, Iroq-turkman adabiyotida Shahriyorning "Haydar boboga salom" she'riga nazira yozish katta an'anaga aylangan. Mahmud Mahdi Bayatning "Qaytaz bobo" she'ri ham ulug' shoirimiz Shahriyor ijodiga bag'ishlangan. Shoir bu asarida Shahriyor an'analariga sodiq qolgan holda fikr va g'oyalarini "Haydar boboga salom" tarzida she'riy ifodalagan:

Kaytaz bobo, yo'lim kech tushdi senga,
G'amli ko'nglim, go'yo zardobga to'ldi.
Dengiz edi bu ko'nglim qonga to'ldi,
Senga keldim zabun holim ochildi,
Ma'yus yuziga tiniq gullar sochildi.

Qaytaz bobo, chaqmoq chaqdi, bir qara
Ko‘zimiz to‘g‘ri yo‘lda intizor.
O‘rtamizda halokat,
Daraxt kabi bitta rishta bo‘laylik,
Dardimizni bilib chora topaylik.

ADABIYOTLAR

(Qisqartirishlar bilan)

1. Abdulhaq Hamid. Barcha asarlari, I va II jildlar, Istanbul, 1979–1982.
2. Abdulhaq Hamidning teatrlari. Istanbul, 1948.
3. Abdulla Qodiriy. Mehrobdan chayon. Boku, 1970.
4. Abdulla Qodiriy. Oʻtkan kunlar. Boku, 1987.
5. Abiyev Oydin. Turk adabiyotida satira. Boku, 1991.
6. Abrorov A. Adib va modernizm. Toshkent, 1964.
7. Ahmad Kabakli. Turk adabiyoti, 3 jild. Istanbul, 1997.
8. Ahmad Yassaviy. Devoni Hikmat. (tuzuvchi: prof. Kamol Erarslon) Anqara, 1991.
9. Ahmadov Ahmad. Rashod Nurining romanlari. Boku, 1965.
10. Ahmadova F. Maxtumqulining san'at olami. Boku, 2006.
11. Aliyeva J. Modern turk she'riyatining poetikasi. Boku, 2000.
12. Arasli Q.M. Tevfık Fikret i Azerbaydjanskaya literatura. Moskva, 1968.
13. Aytmatov Ch. Alvido, ey Gulsari. Qissa. Boku, "Yoshlik", 1969.
14. Aytmatov Ch. Asrga tatigulik kun. Roman va qissalar. Boku, "Yozuvchi", 1987.
15. Aytmatov Ch. Jamila. Qissa. Boku, "Bolaliknashr", 1961.
16. Aytmatov Ch. Momo yer. Qissa. Boku, "Ozarnashr", 1966.
17. Aytmatov Ch. Tanlangan asarlar. Boku, "Chashioʻgʻli", 2004.
18. Bahouddin Oʻgel. Buyuk Hun imperiyasi, I va II kitoblar. Boku, 1992.
19. Bandaroʻgʻli A. Garanfil, Boku, 1977
20. Bandaroʻgʻli A. Koʻklar unutgandi yogʻishimni. (Tuzuvchi – G.Pashayev), Boku, 1992
21. Bayot F. Xoja Ahmad Yassaviy va xalq tasavvufining ba'zi muammolari. Boku, 1997
22. Bertels. "İzbrannıe trudı" (Navai i Djami). Moskva, 1965.
23. Boboyev A. Nozim Hikmat. Boku, "Nur", 1978
24. Choʻnoʻgʻli S. Chingiz Dogʻji she'rlari tahlili. Qardosh qalamlar jurnali, aprel, 2014, № 88
25. Davlatmamat Ozodiy. Tanlangan asarlar. Boku, 2012
26. Davlatmamat Ozodiy. Tanlangan asarlar. Bursa, Uludagʻ Universiteti nashriyoti, 2012
27. Fuat Koʻprulu. Turk adabiyoti tarixi. Istanbul, 1973.
28. Gʻafur Gʻulom. Asarlari, 12 jild, Toshkent, 1970–1978.

29. Gʻafur Gʻulom. Umr bahorida, Boku, 1979.
30. Gʻaspirali I. Tanlangan asarlar, I jild, Istanbul, 2003.
31. Gʻaspirali I. Tanlangan asarlar, II jild, Istanbul, 2003.
32. Gʻaspirali I. Tilda, fikrda, ishda birlik. Boku, 2002.
33. Hamid Olimjon. Asarlari, 10 jild, Toshkent, 1979-1984.
34. Hamza Niyoziy. Asarlari, 5 jild, Toshkent, 1988-1989.
35. Hayitmetov A. Navoiy lirikasi. Toshkent, 1961.
36. Hilmi Yujebosh. Barcha sohalarda Rashod Nuri. Istanbul, 1957.
37. Husaynov Rustam. Namiq Kamol. Boku, 1990.
38. Husaynov Rustam. Tavfiq Fikrat. Boku, 1981.
39. Ibnulamin. Soʻnggi asr turk shoirlari. Istanbul, 1998.
40. Jafarov N. Qadimgi turk adabiyoti. Boku, 2007.
41. Jafarov N. Turk dunyosi: Xaos va koinot. Boku, 1998.
42. Jafarov N. Turk xalqlari adabiyoti. 4 jild, I-IV jildlar. Boku, 2006-2007.
43. Jaloliddin Rumiy. "Masnaviy". Boku, 2007.
44. Jamil Sano. Yahyo Kamol. Asarlari va shaxsiyati. Istanbul, 1947.
45. Karimov N. Hamid Olimjon. Toshkent, 1980.
46. Karimov N. Oybek. Toshkent, 1985.
47. Kenan Oʻgʻuz. Gʻarb ta'siridagi turk she'riyati antologiyasi. Anqara, 1970.
48. Koʻcharli F. Ozarbayjon adabiyoti tarixi materiallari. I va II qism, Boku, 1925-1926.
49. Koʻjakaplan I. Namiq Kamol. Istanbul, 2009.
50. Korogli X. Turkmenskaya literatura. Moskva, 1972.
51. Korogli X. Uzbekskaya literatura. Moskva, 1976.
52. Mahmud Koshgʻariy. Devonu lugʻatit-turk. 4 jild, Boku, 2006
53. Mammadov X. "Tarjimon": Tilda, fikrda, ishda birlik. "Adabiyot gazetasi", 27 iyul 2001-yil.
54. Maqsud Shayxzoda. Aks-sado. Boku, 1978.
55. Maqsud Shayxzoda. Tanlangan asarlar, 2 jild, Boku, 1973.
56. Maqsud Shayxzoda. Tanlangan asarlar, 6 jild, Toshkent, 1985, 1986.
57. Matlab Nagʻi. Yashamoq istayman, Boku, 2007.
58. Mavlono Jaloliddin Rumiy. Ma'naviyat masalalari, I va II kitob, Boku, 2007.
59. Maxtumquli. She'rlar. Boku, 2006.
60. Mehmet Akif Ersoy. Safohat. Istanbul, 1993.
61. Mehmet Kaplan. Tavfiq Fikrat va she'riyat, Istanbul, 1971.
62. Miller A.F. Oçerki noveyhey istorii Turtsii, Moskva, 1948.
63. Mirzayev S. Shermuhammadov S. Zamonaviy oʻzbek adabiyoti. Toshkent, 1993.

64. Musa Jalil. Moabit daftari. Boku, 1979
65. Musa Jalil. Qahramonlik qoʻshiqlari. Boku, “Ozarnashr”, 1957
66. Mustafo Nihot Oʻzun. Soʻnggi asr turk adabiyoti tarixi, Istanbul, 1936.
67. Mustafo R. Qahramon shoirning izi bilan. Boku, “Yoshlik”, 1988
68. Nabiyev B. Soʻz yurakdan kelganda. Boku, “Yozuvchi”, 1984
69. Najmi Ibrohim. Abdulhaq Hamid va asarlari, Istanbul, 1932.
70. Namiq Kamol. Asarlari, 3 jild. Istanbul, 1957.
71. Namiq Kamol. Bechora bola. Istanbul, 1940.
72. Namiq Kamol. Hayoti va she’rlari. Istanbul, 1995.
73. Namiq Kamol. Intiboh, Istanbul, 1996.
74. Namiq Kamol. Tavalludining 150 yillik yubileyida, Anqara, 1993.
75. Namiq Kamol. Vatan, yoxud Silistra. Istanbul, 1969.
76. Navoiy A. Farhod va Shirin, Boku, 1947.
77. Navoiy A. Muhokamat ul-lugʻatayn, Boku, 1999.
78. Navoiy A. Tanlangan asarlar, Boku, 2006.
79. Navoiy. “Xamsa”. Toshkent, 1966.
80. Navoiy. Mezon ul-avzon, Boku, 2006.
81. Nihod Sami Banorli. Turk adabiyoti tarixi, 2 jild, Istanbul, 1998.
82. Nozim Hikmat. Tanlangan asarlar, ikki jild, I jild. Boku, “Ozarnashr”, 1961
83. Nozim Hikmat. Tanlangan asarlar, ikki jild, II jild. Boku, “Ozarnashr”, 1961
84. Oʻgʻuznoma. Boku, 1987.
85. Ogʻazoda Farhod. Adabiyot majmuasi. Boku, 1912.
86. Ogoh Sirri Levent. Devon adabiyoti tarixi. Istanbul, 1980.
87. Ogoh Sirri Levent. Turk adabiyoti tarixi. Anqara, 1973.
88. Ohangrabo Oʻzbekiston. Boku, 1979.
89. Otaturk davri turk adabiyoti. Anqara, 1981.
90. Oybek. Qutlugʻ qon. Boku, 1959.
91. Oybek. Tanlangan asarlar, 19 jildlik. Toshkent, 1975-1982.
92. Oydin Obi Oydin. Turkiya adabiyoti tarixi. Boku, 2007
93. Oʻzbek adabiyoti antologiyasi, Boku, 1958.
94. Oʻzbek she’riyati. Boku, 1959.
95. Oʻzbek sovet adabiyoti tarixi, I jild, Toshkent, 1970.
96. Oʻzbek sovet adabiyoti tarixi. Toshkent, 1990.
97. Pashayev G. Burchimizdir bu ehtirom, Boku, 2010
98. Pashayev G. Iroq-turkman folklori, Boku, 1992
99. Pashayev G. Nasimiy toʻgʻrisidagi tadqiqotlar, Boku, 2010
100. Pashayev G. Tilimiz – boyligimiz, Boku, 2010
101. Qadimgi sharq adabiyoti. Boku, “Ozarbayjon Ensiklopediyasi” NPB, 1999

102. Qayumov L. Shoira Zulfiya, Toshkent, 1965.
103. Qorayev T. Uygʻun she'riyati, Toshkent, 1986.
104. Quliyev E. Modern oʻzbek adabiyoti tarixi. Boku, 1999.
105. Quliyev E. Oʻrta asrlar turk xalqlari adabiyoti. Boku, 2010.
106. Quliyev E. Sharq xalqlari adabiyoti (antologiya). 2 jild, Boku, 2011.
107. Quliyev E. Turk xalqlari adabiyoti. Boku, 2011
108. Quliyev E. Turk xalqlari adabiyoti. Boku, 2014
109. Quliyev E. Turk xalqlari adabiyoti. Boku, ADPU, 2009.
110. Quliyev E. Turk xalqlari adabiyotining ijod masalalari. Boku, ADPU, 2010 (hammualliflar bilan).
111. Quliyev E. Turkiya turk adabiyoti. Boku, 2003.
112. Qurbonov Allohshukur. Abdulhaq Hamid, Boku, 1987.
113. Radi FiSh. Nozim Hikmat. Boku, "Yoshlik", 1985
114. Rafiq Oʻzdek. Turkning qizil kitobi, I kitob, Boku, 1992.
115. Rashod Nuri Guntekin. Choliqushi, Boku, 1959.
116. Rashod Nuri Guntekin. Tamgʻa, Boku, 1961.
117. Rashod Nuri Guntekin. Xazonrezgi, Istanbul, 1944.
118. Rashod Nuri Guntekin. Yashil kecha, Istanbul, 1959.
119. Rasulov A. Turk hujjatli-badiiy nasri. Boku, 2004.
120. Ravshan Ashraf. Tavfiq Fikrat, Istanbul, 1919.
121. Sadiddin Nuzhat Ergun. Turk shoirlari, Istanbul, 1976.
122. Said Kamol Qoraelioʻgʻli. Turk adabiyoti tarixi, Istanbul, 1982.
123. Sajid Ulku. Yahyo Kamolın she'riyati va tanqidlar, Istanbul, 1965.
124. Shamsiddin K. Karkuk shoirlari. (Iroq-turkman shoirlari), I jild, Anqara, 2006
125. Shamsiddin K. Karkuk shoirlari. (Iroq-turkman shoirlari), II jild, Anqara, 2007
126. Sharof Rashidov. Boʻrondan kuchli, Boku, 1962.
127. Sharof Rashidov. Gʻoliblar, Boku, 1976.
128. Sharof Rashidov. Kashmir qoʻshigʻi, Boku, 1959.
129. Sharof Rashidov. Tanlangan asarlar, 5 jild, Toshkent, 1981–1983.
130. Shinosiy. Kulliyot, Muntaxaboti ash'or, Anqara, 1960.
131. Shinosiy. Muntaxaboti tasviri afkor, Istanbul, 1876.
132. Shinosiy. Shoirning uylanishi, Istanbul, 1943.
133. Shukru Haluk Akalin. Koshgʻariy Mahmud va Devonu lugʻatit-turk. Anqara, 2008
134. Sulaymonov Oʻ. Az iYa. Boku, 1993.
135. Sulton Valad. Ibtidonoma. Anqara, 1976
136. Sulton Valad. Maorif. Anqara, 1966
137. Sulton Valad. Ruboiylar, Erzurum, 1996
138. Sultonov Y. Xalq san'atkori, Toshkent, 1959.
139. Tahmazoʻgʻli R. Nozim Hikmat ijodida Sharq. Boku, 2008

140. Tanpinar Hamdi. XIX asr turk adabiyoti tarixi, Istanbul, 1949.
141. Tatar adabiyoti antologiyasi. Boku, 1972.
142. Tavfiq Fikrat. Rubobi shikasta, Istanbul, 1910.
143. Tavfiq Fikrat. Sharmin. Anqara, 2005
144. Tavfiq Fikrat. Tanlangan asarlar. Boku, 1969
145. Tavfiq Goʻnensoʻy. Tanzimotdan davrimizgacha boʻlgan turk adabiyoti, Istanbul, 1949.
146. Dogʻji J. Biz birga oʻtdik bu yoʻldan. Istanbul, Oʻtuken,1996
147. Dogʻji J. Bodom shoxiga osilgan goʻdaklar. Istanbul, Oʻtuken, 1991
148. Dogʻji J. Dahshatli yillar. Istanbul, Oʻtuken, 2012
149. Dogʻji J. Keksa jangchi. Istanbul, Oʻtuken, 2010
150. Dogʻji J. Onamga maktublar. Istanbul, Oʻtuken, 2012
151. Dogʻji J. Sovqotgan koʻcha. Istanbul, Oʻtuken, 2012
152. Dogʻji J. U tuproqlar bizniki. Istanbul, Oʻtuken, 2012
153. Dogʻji J. Ular ham inson edi. Istanbul, Oʻtuken, 2012
154. Dogʻji J. Yosh Temuchin. Istanbul, Oʻtuken, 2000
155. Dogʻji J. Yurtidan ayrilgan odam. Istanbul, Oʻtuken, 2012
156. Tohir Alangu. Jumhuriyatdan keyingi hikoya va roman, Istanbul, 1965.
157. Tohirli A. Butun turklarning tarjimoni, Boku, 2012.
158. Tolibzoda Abdulla Shoiq. Turk gulchambari, Boku, 1919.
159. Turkiya turk adabiyoti, Anqara, 1999.
160. Turkman hikoyalari. Boku, 1962.
161. Turkman qoʻshiqlari. Boku, 1989.
162. Turkning qizil kitobi. Boku, 1992.
163. Umar Sayfiddin. As'hobi kahfimiz, Istanbul, 1918.
164. Umar Sayfiddin. Farmon, Anqara, 1992.
165. Umar Sayfiddin. Kulliyoti, Istanbul, 1949.
166. Umar Sayfiddin. Tavalludining 100 yilligida, Anqara, 1992.
167. Uygʻun. Asarlari, 6 jild, Toshkent, 1974-1978.
168. Vohidov Erkin. Asarlari, 2 jild, Toshkent, 1986.
169. Xalil Rizo Ulugʻturk. Turon gulchambari. Boku, 1992.
170. Xalilov P. SSSR xalqlari adabiyoti. Boku, 1966.
171. Xalilov P. Turkiy xalqlar va sharqiy slavyanlar adabiyoti. Boku, 1994.
172. Yahyo Kamol. Aziz Istanbul, Istanbul, 1964.
173. Yahyo Kamol. Bitmagan she'rlar, Istanbul, 1976.
174. Yahyo Kamol. Oʻz koʻk qubbamiz, Istanbul, 1961.
175. Yahyo Kamol. Siyosiy hikoyalar, Istanbul, 1968.
176. Yoqubov H. Gʻafur Gʻulom (Hayoti va ijodi), Toshkent, 1959.
177. Yunus Emro. Guldasta. Boku,1992
178. Yunus Emro. Risolat un-nusxiya. Boku,2013

179. Yusuf Bolasog'uniy. "Qutadg'u bilik" – Saodatga eltuvchi bilim, Boku, 1994.
180. Yusuf Bolasog'uniy. Qutadg'u bilig, Boku, 1998.
181. Ziyo Go'kalp. Kulliyot, I va II jildlar, Istanbul, 1965.
182. Ziyo Go'kalp. Turkchilikning asoslari, Anqara, 1939.
183. Ziyo Go'kalp. Turkchilikning asoslari, Boku, 1991.
184. Ziyo Posho she'rlari. Anqara, 1959.
185. Ziyo Posho. Asarlari, Anqara, 1963.
186. Ziyo Posho. Asarlaridan saylanmalar. Izmir, 1987.
187. Ziyo Posho. Zafarnoma, Istanbul, 1909.
188. Zohir Guvemli. Yahyo Kamol va she'riyati, Istanbul, 1958.
189. Zokirov M. Maqsud Shayxzoda. Toshkent, 1969.
190. Zulfiya. Asarlari, 3 jild, Toshkent, 1985–1986.

MUNDARIJA

Kirish 3
Turk dunyosiga xizmat qiluvchi kitob 5

TURKIY XALQLAR DOSTONLARI 7
Turkiy xalqlar dostonlari 9

Mahmud Koshg'ariy 22
"Devonu lug'atit turk" 25

TASAVVUF TA'LIMOTI 32
Tasavvuf ta'limoti va uning o'ziga xos xususiyatlari 34

UMUMTURKIY YOZMA ADABIYOT 39
Yusuf Bolasog'uniy 41
"Qutadg'u Bilig" asari 42
Ahmad Yassaviy 47

TURKIYA ADABIYOTI 58
Tarixga qisqacha nazar 60
Mavlono Jaloliddin Rumiy 68
Sulton Valad 81
Yunus Emro 91
XIX asr oxiri – XX asr boshlarida adabiy harakat va uning asosiy bosqichlari 98
Ibrohim Shinosiy 109
Abdulhamid Ziyo Posho 114
Namiq Kamol 126
Abdulhaq Hamid Tarxon 140
Tavfiq Fikrat 150
Mehmet Akif Ersoy 165
Ziyo Go'kalp 171
Umar Sayfiddin 178
Yahyo Kamol Bayotli 182
Rashod Nuri Guntekin 187
Nozim Hikmat 197

O'ZBEK ADABIYOTI 215
Alisher Navoiy 220
Hamza Hakimzoda Niyoziy 233

Abdulla Qodiriy 239
Cho‘lpon 247
G‘afur G‘ulom 253
Muso Toshmuhammad O‘g‘li Oybek 259
Uyg‘un 266
Maqsud Shayxzoda 271
Hamid Olimjon 279
Zulfiya 284
Sharof Rashidov 291
Erkin Vohidov 295

TURKMAN ADABIYOTI 299
Davlatmamat Ozodiy 304
Maxtumquli Firog‘iy 318

QOZOQ ADABIYOTI 326
Abay Qo‘nonboyev 331
O‘ljas Sulaymonov 339

TATAR ADABIYOTI 350
Ismoil G‘aspirali 356
Chingiz Dog‘ji 385
Musa Jalil 406

QIRG‘IZ ADABIYOTI 412
Chingiz Aytmatov 416

IROQ-TURKMAN ADABIYOTI 427
Abdullatif Bandaro‘glu 432
Nasrin Arbil 441
Saloh Novres 442
Mahmud Mahdi Bayot 444

Adabiyotlar 447

ELMAN QULIYEV

TURKIY XALQLAR ADABIYOTI

Ozarbayjon Respublikasi Ta'lim vazirligining 2011-yil 28-apreldagi 676-sonli buyrug'i bilan darslik sifatida tasdiqlangan.

Bosh muharrir:
A. Xudoyberdiyev

Texnik muharrir:
R. Temirov

Musahhih:
M. Ergasheva

Bosishga 2022-yil 8-iyunda ruxsat etildi.
Bichimi: 70x100 1/16. Bosma tabog'i: 28,5.
Adadi: 200 nusxa. Buyurtma: 98.
Nashriyot manzili:
«Renessans press» nashriyoti,
Toshkent shahar, Bobur, 73-uy.
«Renessans press» MCHJ ning matbaa
bo'limida chop etildi.